

اگوائی

(اضافہ شدہ ایڈیشن مع فرہنگ)

پروفیسر واصف لطیف

Click on Subject Name and "Download Recommended Books"

COMPULSORY BOOKS

- ✓ English Précis & Composition
- ✓ CSS Essay
- ✓ Pakistan Affairs
- ✓ General Science & Ability
- ✓ Islamic Studies
- ✓ Current Affairs

OPTIONAL GROUP I

- ✓ Accountancy & Auditing
- ✓ Economics

نصاب برائے سی۔ ایس۔ ایس پنجابی آپشنل (کل نمبر 100)

(الف) زبان تے زبان دی تاریخ: (15)

1۔	پنجابی بولی دا پچھوکڑ	محمد آصف خاں
2۔	پنجابی لسانیات CSS-2019	ڈاکٹر شہباز ملک
3۔	پنجابی ادب دی کہانی	عبدالغفور قریشی

(ب) کلاسیکی شاعری: (15)

1۔	شلوک فریدی	بابا فرید گنج شکر
2۔	کافیاں شاہ حسین	شاہ حسین
3۔	سی حرفی سلطان باہو	سلطان باہو
4۔	کافیاں بلھے شاہ	بلھے شاہ
5۔	ہیر	وارث شاہ
6۔	سیف الملوک	میاں محمد بخش

(ج) جدید شاعری: (15)

1۔	ترنجن	احمد راہی
2۔	کچے گھڑے	باقی صدیقی
3۔	کُل کلام	منیر نیازی
4۔	موآ تے	ڈاکٹر فقیر محمد فقیر
5۔	کلام پیر فضل گجراتی	مرتبہ: ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن
6۔	بلدا شہر	رؤف شیخ

(د) اسلامی ادب: (10)

1۔	مواعظ نوشہ گنج بخش	مرتبہ: سیّد شریف احمد شرافت نوشاہی
2۔	سچی سرکارؐ (پنجابی سیرت)	حکیم عبدالکریم ثمر

(ه) تخلیقی نثر: (15)

1۔ ڈونگھیاں شاماں (افسانے) نواز
2۔ پتّے دے اولے (افسانے) فرخندہ لودھی
3۔ دِیوا تے دریا (ناول) CSS-2019 افضل احسن رندھاوا
4۔ CSS-2019 بول مٹی دیا باویا (ڈرامے) سجاد حیدر
5۔ چونبڑاں (انشائیے) ارشد میر

(و) تحقیق وتنقید: (15)

1۔ جھاتیاں شریف کنجاہی
2۔ پُورنے حسین شاہد
3۔ ساراں نجم حسین سیّد
4۔ ادب سمندر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد
5۔ پرکھ پڑچول عارف عبدالمتین

(ز) اصناف ادب ولوک ادب: (15)

(اصناف ادب) شاعری:

1۔ شلوک 2۔ کافی 3۔ جنگ نامہ
4۔ غزل 5۔ نظم

(اصناف ادب) نثر:

6۔ ناول 7۔ ڈرامہ 8۔ افسانہ
9۔ انشائیہ 10۔ سفرنامہ

(لوک ادب): CSS-2019 CSS-2018

11۔ ماہیا 12۔ ڈھولا 13۔ بولی
14۔ ٹپہ 15۔ لوری CSS-2019 16۔ دوہڑا

فہرست

Scanned with CamScanner

جو کوئی بھی یہ PDF بک پڑھے وہ میری بخشش اور CSS میں کامیابی کی ایک دفعہ دعا کر دے جزاک اللہ

دعاگو محمد محسن

اگوائی لئی وَدھائی

کتاب دے ناں ''اگوائی'' دا لفظی مطلب راہنمائی، رہبری، رستہ وکھانا، ہدایت تے Guidance اے۔ ایس کتاب دا بنیادی مقصد پنجابی زبان تے ادب بارے واقفی حاصل کرن والے عام طالب علماں یا فیر مختلف امتحاناں وچ شرکت کرن والے طالب علماں نوں بھرویں جانکاری دین دا جتن اے۔ ایس کہہ سکنے آں پئی جیکر کسے غرض مند نوں اکو تھاویں وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ مستند تے معتبر مواد جتھیں آ جائے تے اوس دا بھلا ہو سکدا اے۔

پروفیسر واصف لطیف ہوراں ڈاہڈی نیجھ نال زبان و ادب دا کھلا ڈُلھا مطالعہ کیتا اے تے جتھلی کتاب ایہہ اوہدا تت تے نچوڑ اے۔ متھے گئے نصاب بارے جانکاری تے جانچن پرکھن لئی مطلوب مواد وڈے نکے سرناویاں ہیٹھ کتاب اندر موجود اے۔ کلاسیکی شاعری دا مستند تے معیاری متن سودھنہاراں یا کاتباں دیاں نظراں توں اوہلے رہ جان والیاں غلطیاں توں بغیر مل سکدا اے۔ حضرت نوشہ گنج بخشؒ دے وعظاں دا اصلی متن نالے مختلف نثری لکھتاں دا خلاصہ دتا گیا اے تاں جے اصل لکھت نہ ملن دی صورت وچ مرکزی قصے نال واقفی ہو جائے۔

پنجابی املا دا کوئی منیا متھیا اصول اجے تیکر ساڈی اپڑائی توں دور اے۔ لہجیاں دا اختلاف وی ایہدا کارن ہو سکدا اے پر فیر وی اک عام فہم تے سوکھی سوتی لکھائی بارے اگوائی دتی گئی اے۔ پنجابی املا دی سلکھنی اکسارتا ایس کتاب دا وڈا گُن اے۔ لوڑونداں نوں جیکر پروف دیاں غلطیاں توں پاک، سوہنی چھپائی تے من موہنی جلد نال شنگھاری کتاب

''اگوائی'' دا مقصد زبان تے ادب دے پڑھیاراں تے عام لوکاں نوں اِک سِکھیا لے راہ اُتے ٹورن دی سدھر تے سِک اے تاں جے اوہ بعد وچ ایس قابل ہون پئی اپنے وڈکیاں دے علمی ادبی کارنامیاں تے بھارتاں تائیں رسائی حاصل کر سکن۔ واصف لطیف ہوراں لئی ڈھیر مبارکاں تے ودھائیاں۔

پروفیسر ڈاکٹر محمود الحسن بزمی
صدر شعبۂ پنجابی،
جی سی یونیورسٹی، لاہور

اوّل حمد خدا، دُوجا نام نبیؐ

پنجابی اک قدیم زبان تے ساڈی ماں بولی (Mother Language) دی اے۔ ماں بولی ہون ناطے ساڈا ایہہ فرض اے کہ پنجابی زبان تے ادب نوں پڑھیے، سکھیے تے سمجھیے۔ پنجابیاں دی خوش بختی اے کہ اوہناں دی زبان کوئی ماڑی، لِسّی، ہینی تے ڈِگی ڈھٹھی زبان نہیں۔ لوک ادب توں لے کے کلاسیکی شاعری، نویں شاعری، داستانی ادب، قدیم تے جدید نظم ونثر تیکر دی ہر ونگی دے بوہل (ڈھیر) تے بھرے بھنڈار ایہدا اثاثہ نیں۔ پنجابی بولی نوں ایڈی گُن ونتی تے بھاگاں والی زبان ہون دے باوجود وی جے اج تیکر مان نہیں ملیا تے ایہدے ذمے وار وی ہور کوئی نہیں سگوں پنجابی آپ ای نیں۔ پنجابیاں آپ بھاویں اپنی ماں بولی نال دھرو کیتا اے پر فیر وی ایہدے وچ اینا دم خم موجود اے کہ آپے ای اپنے آپ نوں سنبھالا دتی لگی آ رہی اے۔ ایہہ اصل وچ ساڈے وڈکیاں دا کمال اے جیہناں ساڈے وانگ ماں بولی نال دھرو نہیں کیتا سگوں پنجابی نوں اجیہی پکی بنیاد فراہم کر گئے نیں کہ ہجے تیکر کدھرے ڈولدی نہیں۔

پنجابی اج دُنیا بھر وچ جانی پچھانی تے بولی جان والی زبان اے۔ پاکستان، ہندوستان، متحدہ عرب امارات، یورپ، امریکہ تے کینیڈا وچ پنجابی بولن والے ڈھیر لوک آباد نیں۔ ایس توں علاوہ اِک ادھ نوں چھڈ کے ہر ملک وچ پنجابی زبان دی تعلیم دا وی بندوبست موجود اے۔ پاکستان وچ پنجاب یونیورسٹی (اورینٹل کالج) دا شعبۂ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور (گورنمنٹ کالج، لاہور)، جی سی یونیورسٹی، فیصل آباد، لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی، اسلامیہ یونیورسٹی بہاولپور، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی توں علاوہ کئی کالجاں وچ وی پنجابی تعلیم دا بندوبست اے۔ اختیاری مضمون دے طور تے پنجابی زبان تے ادب مڈل، میٹرک، ایف۔اے، بی۔اے، پی۔ایم۔ایس تے سی۔ایس۔ایس دے امتحاناں وچ شامل اے۔ پنجاب دے کئی مڈل تے ہائی سکولاں وچ پنجابی دا اُستاد نہ ہون دے باوجود وی "پنجابی

پیارے'' ہیڈ ماسٹراں نے اپنے طور تے پنجابی دی تعلیم دا پربندھ کیتا ہویا اے۔ ایس توں علاوہ کئی روزوار، ہفتہ وار، پندھروار، مہینہ وار، چھیماہی تے ورہے وار رسالے، میگزین تے اخبار وغیرہ ماں بولی دی سیوا وچ رُجھے ہوئے نیں۔

ہتھلی کتاب لکھن دا مقصد وی پنجابی زبان تے ادب دی خدمت توں اڈ ہور کجھ نہیں۔ ایہدے وچ شامل لسانیات، کلاسیکی شاعری، داستاناں، نویں شاعری، اسلامی ادب، نثری ادب (ڈرامے، افسانے، ناول وغیرہ) تے تحقیقی وتنقیدی کتاباں بارے مضامین بھاویں سی۔ ایس۔ ایس دے امتحان دی لوڑ پوری کرن واسطے نیں پر ایہدے توں کسے وی سطح دے پڑھیار تے پنجابی نال پیار کرن والے فائدہ چُک سکدے نیں۔ کیوں جے ایس کتاب وچ نہ تے عالمانہ بحثاں کیتیاں گئیاں نیں تے نہ ای کدھرے ''میں'' دا دعویٰ بنھیا گیا اے۔

ایس نوعیت دیاں مارکیٹ وچ دستیاب ہور کتاباں نالوں ایہدا وادھا تے وکھریواں صرف اینا کُو اے کہ غلطیاں توں پاک کتاب قاری تیکر اپڑا دتی جاوے۔ ایس توں علاوہ کتاب وچ شامل مضموناں نوں کئی کئی ذیلی سرناویاں وچ ونڈیا گیا اے۔ جیہدا مینوں بخوبی احساس اے پر ایس گل نوں پہلے ای واضح کر دتا گیا اے کہ ایہہ کوشش عالماں، سُوجھواناں تے سیانیاں لئی نہیں سگوں اوہناں پڑھیاراں لئی اے جیہناں دا پہلی وار پنجابی پڑھن نال واہ پیندا اے۔ کتاب وچ شامل مضمون ''پنجابی املا'' وی خاص اوہناں قاریاں تے پڑھیاراں لئی اے جیہڑے پنجابی لکھائی سکھنا چاہندے نیں۔ مختصر ایہہ پئی املا دی اکسارتا تے غلطیاں توں پاک شاعری دا متن ہو بہو نقل کرن دی کوشش کیتی گئی اے جے کدھرے کسے پڑھنہار نوں کوئی غلطی دِسے تے ضرور دَس پاوے۔

کتاب دی تیاری وچ جیہناں اپنیاں مینوں ہلاشیری دتی اوہناں وچ ڈاکٹر شائستہ حمید خان دا ناں لکھنا سبھ نالوں پہلاں ایس کر کے ضروری اے پئی اوہناں ول ویکھ کے مینوں مضمون تے کتاب لکھن دا وَل آیا۔ کتاب دے دُوجے ایڈیشن (2015ء) تیکر اپڑدے ایہوای ڈاکٹر شائستہ ہُن میری شریک حیات وی اے۔ میرے لئی قابلِ صد احترام پروفیسر محمود الحسن بزمی، آدر جوگ جناب عبدالوحید (چیف لائبریرین)، جناب محمد نعیم (سینئر لائبریرین) میرا نکا ویر محمد عثمان تے میرے گھر والے وی ایس کتاب دے حوالے نال اُچیچے ذکر جوگ نیں۔ میرے اُستاد جیہناں بارے میں ایہہ اکھر لکھن جوگا ہویا، اوہناں وچوں جناب

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، جناب (پروفیسر) خالد ہمایوں، پروفیسر ڈاکٹر سعید خاور بھٹا، پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، ڈاکٹر ناہید شاہد (میرے محسن تے محترم اُستاد جیہناں ایس کتاب دا بیک ٹائیٹل پیج لکھیا سی 17 فروری 2017ء نوں انتقال کر گئے۔ رب سوہنا اوہناں نوں بہشتاں وچ اُچا تھاں دیوے) ڈاکٹر نوید شہزاد، ڈاکٹر سعادت علی ثاقب، ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق، ڈاکٹر عاصمہ قادری تے ڈاکٹر محمد اعجاز (لائبریرین) ہوراں دا سایۂ شفقت میں اج وی اپنے سر اُتے محسوس کرناں تے ہمیشہ کردار ہواں گا۔ اللہ کرے سبھ نوں بھاگ لگے رہن۔ چھاپن ہار جناب مقصود احمد (شرقپوری) تے اوہناں دا ادارہ مقصود پبلشرز میرے خاص شکریے دے حقدار نیں جیہناں ماں بولی نال پیار پاروں ایس ہشتھلی کتاب نوں سوہنے ڈھنگ نال چھاپن دا آہر کیتا اے۔ جناب محمد ثاقب جاوید تے محمد سدھیر سائیں (کمپوزر) نے وی ڈاہڈی دلچسپی نال کتاب تے کتابت (کمپوزنگ) نوں شنگھاریا۔ رب سوہنا ایہناں ساریاں نوں جانی تے مالی استحکام دیوے۔ (آمین) میاں محمد بخش دے شعر نال اپنی گل مکاناواں:

مرمر اک بناون شیشہ مار وٹا اک بھن دے
دُنیا اُتے تھوڑے رہندے قدر شناس سخن دے

پروفیسر واصف لطیف
شعبۂ پنجابی (پروفیسرز روم نمبر: 16)
جی سی یونیورسٹی، لاہور
Cell #: 0321-4564665
l.wasif@yahoo.com
iusman143@yahoo.com

[illegible] اور CSS/PMS
کے امتحان میں کامیابی
کی دعا کا طالب
محمد مجتبیٰ

چنگا پیپر حل کرن تے چنگے نمبرز لین لئی کجھ ہدایتاں

سی۔ایس۔ایس مقابلے دا امتحان اے۔ ایہدے وچ کامیابی حاصل کرن لئی صرف پاس ہونا ضروری نہیں سگوں (Allocation) لئی تحریری امتحان تے انٹرویو دوناں وچ چنگے نمبرز حاصل کرنا وی ضروری اے۔ کل 1200 نمبراں وچوں 600 نمبراں دے لازمی جد کہ 600 نمبراں دے آپشنل مضمون رکھنے ہوندے نیں۔ چنگے نمبراں لئی پڑھیاراں (طالب علماں) نوں آپشنل مضمون اوہو ای رکھنے چاہیدے نیں جیہناں وچ پڑھیاراں نوں دلچسپی ہووے تے نال دے نال اوس مضمون بارے کجھ جانکاری وی ہووے۔ آپشنل مضموناں وچوں کجھ پرچے زباناں بارے نیں مثلاً عربی، فارسی، انگریزی، اُردو تے علاقائی زباناں (پنجابی، سندھی، بلوچی، پشتو) وغیرہ۔ میرے خیال وچ پنجابی پڑھیاراں لئی پنجابی ہون، دیس پنجاب وچ رہن تے پنجابی زبان دے اُردو دے قریب ترین (ملدی جُلدی) ہون دی وجہ توں پنجابی سبھ نالوں سوکھی زبان اے جیہنوں بطور اختیاری مضمون پڑھ کے باقی کسے وی مضمون توں زیادہ نمبرز حاصل کیتے جاسکدے نیں۔ علاقائی زباناں (پنجابی، سندھی، پشتو، بلوچی) بارے اِک عام خیال ایہہ وی اے پئی ایہناں زباناں دے ودھا پھلا لئی پرچیاں وچ چنگے تے چوکھے نمبرز دتے جاندے نیں۔ گل ٹھیک وی اے پر چنگے نمبرز تد ای آسکدے نیں جے پڑھیار ایہناں زباناں تے ادب نوں چنگی طرح سمجھ کے پڑھے تے لکھنا سکھے۔

سی۔ایس۔ایس دے امتحان وچ بیٹھن لئی تعلیمی اہلیت گریجویشن مقرر کیتی گئی اے تے ایہہ وی حقیقت اے کہ ساڈے نظامِ تعلیم وچ اِک گریجویٹ پڑھیار، گریجویشن کرن مگروں وی انگریزی زبان دی مہارت توں محروم رہندا اے۔ اوہ جدوں مقابلے دے امتحان وچ بہندا اے تے انگریزی نوں نویں سریوں (Basics) توں پڑھنا شروع کردا اے پر اپنی مادری زبان (پنجابی) دی حقیقت ایہدے بالکل اُلٹ اے۔ پنجابی نوں درسی پدھر تے نہ پڑھن دے باوجود وی پڑھیار پنجابی زبان بولن، پڑھن تے سمجھن وچ کوئی اوکھت محسوس نہیں کردے۔ صرف لکھن دی مشکل نوں چند دن املا دی مشق کر کے نہ صرف حل کیتا جاسکدا اے سگوں چنگے نمبرز وی حاصل کیتے جاسکدے نیں۔

دُنیا دِیاں دُوجیاں وڈیاں زباناں طرح پنجابی زبان دے وی کئی لہجے نیں جیہناں وچوں ماجھا، ہندکو، پوٹھوہاری، سرائیکی تے شاہ پوری زیادہ اہم نیں۔ ہر زبان دا اِک خاص لہجہ، روپ یا رنگ ہوندا اے جیہدے وچ اوس زبان دا ادب تخلیق ہوندا اے تے جیہنوں ہر لہجہ بولن والے لوک بخوبی سمجھ لیندے نیں۔ پنجابی زبان دا ادبی رنگ روپ والا لہجہ ماجھی یا ماجھا کہلاندا اے جیہنوں اسیں مرکزی، ٹکسالی، معیاری یا(Standard Dilect) آکھ سکنے آں۔ لاہور، گوجرانوالا تے سیالکوٹ دے رہین والے لوک ایس لہجے وچ گل بات کردے نیں جد کہ لکھت پڑھت وچ وی ایہو ای لہجہ استعمال ہوندا اے۔ سکولاں، کالجاں، یونیورسٹیاں وچ لکھن پڑھن لئی، اخباراں رسالیاں لئی، ادبی تخلیقات تے مقابلے دے امتحان وچ چنگے نمبرز لین لئی ایسے لہجے تے معیاری املا وچ لکھنا ضروری اے۔

سی۔ایس۔ایس دا پیپر حل کرن لئی کجھ اہم تے ضروری ہدایتاں مندرجہ ذیل نیں:

1۔ پرچہ صرف پنجابی زبان وچ حل کرو۔

2۔ ناقص تے کمزور پنجابی املا قابل قبول اے پر اُردو یا رومن (انگریزی رسم الخط) وچ پیپر حل کرن دی صورت وچ صفر (Zero) نمبر ملے گا۔

3۔ پنجابی دا پیپر ہمیشہ اُردو والے پاسیوں یعنی سجیوں کھبے پاسے لکھنا شروع کرو۔

4۔ لبھ لبھا کے پنجابی دے اوکھے تے ٹھیٹھ الفاظ (Typical Words) لکھن دی لوڑ نہیں بلکہ ہمیشہ آسان پنجابی الفاظ لکھو۔

5۔ پنجابی املا دی مشق کر کے اپنے لفظاں تے اپنے انداز وچ پنجابی لکھن دی کوشش کرو۔

6۔ پنجابی لکھدے ہوئے اُردو دے لفظ لکھے جاسکدے نیں کیوں جے اُردو تے پنجابی دے 60% نالوں ودھ الفاظ مشترک نیں پر خیال رکھیا جاوے کہ جملہ بندی (Sentence Structure) پنجابی رہنا چاہیدا اے۔

7۔ ہر کسے نوں اپنا علاقائی پنجابی لہجہ لکھن تے بولن دی کُھلھ اے پر پیپر وچ چنگے نمبرز لین لئی صرف معیاری مرکزی لہجہ یعنی ماجھی / ماجھا ای لکھیا جاوے۔

8۔ پیپر دے دونواں پاسے حاشیہ لان توں بعد حاشیے دے درمیان وچ لکھو۔

9۔ پیپر دی پیش کاری (Presentation) مَن کھچویں(Attractive) ہووے۔

10۔ جے کوئی اقتباس (Quotation) لکھنا ہووے تے کوٹیشن دی عبارت صفحے دے

درمیان واوین" " (Inverted Commas) وچ لکھو۔

11۔ شعراں نوں خوبصورتی نال صفحے دے درمیان لکھو تے شعر دے دونویں مصرعے برابر لکھن دی کوشش کرو۔

12۔ جیہڑا وی سوال پہلے حل کرو اوہدا اصل سوال نمبر لکھو۔ مثلاً جے سوال نمبر 7 سبھ نالوں پہلے حل (Attempt) کرنا اے تے اوہدا نمبر سوال نمبر 7 ای درج کیتا جاوے۔ سوال نمبر 1 لکھنا غلط ہووے گا۔

13۔ پنجابی نصاب لسانیات، شاعری، تخلیقی نثر تے تحقیقی و تنقیدی کتاباں دے جائزے اُتے مشتمل اے۔ لہٰذا ادبی موضوعات ہون دی وجہ توں زیادہ توں زیادہ لکھن دی کوشش کرو۔

14۔ 16 نمبراں دے سوال دا جواب گھٹ توں گھٹ 6 صفحیاں (6 Pages) یعنی تن ورقیاں (3 Leaves) اُتے لکھو۔

15۔ سوالاں دے نمبراں مطابق ویلے دی ونڈ (Time Managment) کرو۔

16۔ حصہ معروضی دے MCQs دے جوابات سوچ سمجھ کے لکھو۔ کیوں جے کٹ کے یا کسے وی طریقے نال مٹا کے لکھیا جواب غلط تصور ہووے گا۔

17۔ پیپر لکھدے جے کوئی لفظ غلط لکھیا جاوے تے اوہنوں صرف اِک لائن لا کے کراس (مثلاً ~~اوہنوں~~) کرو۔ تاں جے درست لفظ دے نال نال کراس کیتا ہویا غلط لفظ وی صاف صاف پڑھیا جاوے۔

18۔ وائٹنر، فلوڈ یا اِنک ریموور دا استعمال منع اے۔

19۔ پیپر مکمل کرن مگروں کم از کم اِک واری سارا پیپر ضرور پڑھو۔

20۔ انگریزی الفاظ انگریزی حروف تہجی وچ لکھنا منع اے۔ یعنی University دی بجائے یونیورسٹی لکھیا جاوے۔

21۔ سارے پیپر دی املا اکو جیہی لکھن دی کوشش کرو۔ مثلاً آندا، آوندا، آوَندا تنے لفظاں دی املا ٹھیک اے پر جیہڑا وی انداز اختیار کرو ہر تھاں اکو جیہا لکھو۔

22۔ پیپر دے سارے سوالات لازمی حل کرو۔

23۔ جیہڑا سوال چنگی طرح تیار ہووے اوہنوں سبھ نالوں پہلاں حل کرو۔

24- جیہڑا سوال نہ آندا ہووے اوہنوں وی کسے نہ کسے طرح، کجھ نہ کجھ سوچ سمجھ کے حل کرن دی کوشش کرو۔ کیوں جے اکثر سوچ سمجھ کے لکھیا جواب کجھ نہ کجھ نمبرز ضرور دے جاندا اے۔

25- شاعری والے حصے وچ شعر درج کرنا نہایت ضروری نیں۔ شعر Quote کرن توں بغیر کدی وی چنگے نمبرز نہیں ملن گے۔

26- ہر سوال وچ کم از کم 8 ہیڈنگز تے ہر ہیڈنگ وچ کم از کم اک شعر ضرور لکھو۔

27- شعری حوالیاں وچ پوری پوری نظم لکھنا ضروری نہیں بلکہ موضوع دے مطابق کجھ مصرعے وی لکھے جاسکدے نیں۔

28- سی۔ایس۔ایس دے پرچے وچ شعراں دی تشریح نہیں آندی بلکہ تنقیدی جائزہ یا شاعری دے موضوعات پچھے جاندے نیں۔ لہٰذا پہلے موضوع (ہیڈنگ) لکھو، فیر اوہدی وضاحت کرو تے اپنی گل نوں ثابت (Justify) کرن لئی شعری مثال لکھو۔

29- سوال نوں چنگی طرح سمجھ کے To The Point جواب لکھو غیر ضروری تفصیلات توں پرہیز کرو۔

30- پیپر وچ صرف نیلی یا کالی سیاہی استعمال کرو۔

31- ہیڈنگز لئی صرف نیلا یا کالا مارکر استعمال کرو۔ رنگ برنگیاں ہیڈنگز تے رنگ برنگے مارکراں دا استعمال منع اے۔

32- صفحے بھرن لئی لائن چھڈ کے نہ لکھو۔

33- خوشخط لکھن دی کوشش کرو۔

34- جوابی کاپی تے سوالیہ پرچے اُتے اپنا رول نمبر سبھ توں پہلے لکھو۔

35- جوابی کاپی دا کوئی صفحہ خالی نہ چھڈو تے نہ ای کوئی نشانی لاؤ۔

36- جوابی کاپی دے خالی بچ گئے صفحے کراس کرو۔

37- Up to Date پیپر حل کر کے کسے پنجابی دے استاد کولوں چیک کروا کے اپنیاں غلطیاں دور کرو۔

درج بالا ہدایتاں اُتے عمل کر کے بلاشبہ پنجابی وچ چنگے نمبرز لئے جاسکدے نیں۔

پنجابی بولی دا پچھوکڑ۔ محمد آصف خاں

تعارف:

محمد آصف خاں داناں پنجابی زبان وادب دے حوالے نال اِک جانیا پچھانیا تے معتبر ناں اے۔ اوہناں دی شخصیت دِیاں کئی جہتاں نیں۔ اوہ اِکو ویلے اُستاد، محقق، نقاد، ایڈیٹر، ماہر لسانیات تے پنجابی دے سچے سُچے ادیب سن۔ آپ دے مختصر حالاتِ زندگی درج ذیل نیں:

محمد آصف خاں ضلع جالندھر (انڈین پنجاب) دے اِک پنڈ بستی دانشمنداں وچ 29 نومبر 1929ء نوں پیدا ہوئے۔ آپ دے والد داناں محمد عبداللہ خاں سی۔ محمد آصف خاں 1947ء نوں ہجرت کر کے لاہور آ گئے۔ ایم۔ اے (پنجابی) تک تعلیم پرائیویٹ طور تے حاصل کیتی تے 57-1956ء نوں پنجابی وچ لکھن دا آغاز کیتا۔ 57-1956ء نوں ای پنجابی مجلس بنی تے آپ اوہدے جنرل سیکرٹری مقرر ہوئے۔ 1960ء نوں اِک مہینہ وار رسالہ ''پنجابی ادب'' جاری کیتا۔ ایہہ رسالہ 1970ء تیکر نکلدا رہیا۔ آپ اوہدے ایڈیٹر وی سن۔ کجھ عرصہ پنجاب یونیورسٹی دے شعبۂ پنجابی وچ پڑھاندے رہے۔ پنجابی زبان و ادب دی ترقی تے ترویج واسطے پاکستان پنجابی ادبی بورڈ (لاہور) دا قیام عمل وچ آیا تے آپ نے پنجاب یونیورسٹی چھڈ کے اپنے دن رات پنجابی زبان تے ادب دی خدمت لئی وقف کر دتے۔ آپ بورڈ دے پہلے سیکرٹری بنے تے بورڈ ولوں ''پنجابی ادب'' (سہ ماہی) رسالہ وی جاری کر دتا جیہڑا پہلے بند ہو چکیا سی۔ محمد آصف خاں دی اِک اضافی خوبی زباناں دا علم سی۔ آپ پنجابی توں علاوہ اُردو، انگریزی، فارسی، سندھی، ہندی تے سنسکرت دے وی ماہر سن۔ 17 مارچ 2000ء نوں وفات پا گئے۔ محمد آصف خاں دا ڈھیر سارا علمی ادبی کم اے جیہدی تفصیل درج ذیل اے:

1۔ سودھیاں (مدون) کتاباں:

''جنگِ ہند پنجاب'' (1972ء)، ''آکھیا بابا فرید نے'' (1978ء)، ''ہیر دمودر'' (1986ء)، ''کافیاں شاہ حسین'' (1987ء)، ''آکھیا بلھے شاہ نے'' (1992ء) تے ''آکھیا خواجہ فرید نے'' (1993ء)

2۔ اشتراک نال:

''اجوکی کہانی'' (1960ء)، ''چونویں کوِتا'' (1963ء)، ''مُڈھلی لفظالی'' (1976ء) تے ''گن لیکھا'' (1984ء)

3۔ اپنے ولوں (تصانیف):

''رائے احمد خاں کھرل'' (1980ء)، ''سندھی ادب'' (1991ء)، بِنک سُنک (1992ء) تے ''ہور بِنک سُنک''

4۔ ترجمہ:

پیار دا بندھ (1994ء)

سوال نمبر 1: پنجابی بولی دے پچھوکڑ (پس منظر) بارے تُسیں کیہہ جان دے او؟ **یا**
''پنجابی اِک غیر آریائی زبان اے'' محمد آصف خاں دے حوالے نال ثابت کرو۔

پنجابی ڈھیر پرانی زبان اے۔ ایہدیاں جڑاں ہزاراں ورھیاں پہلاں دی پنجاب دھرتی (جیہنوں ''وادی سندھ دی تہذیب'' دے ناں توں وی جانیا جاندا رہیا اے) وچوں پھُٹدیاں نیں۔ افسوس دی گل ایہہ وے کہ اینی پرانی زبان ہون دے باوجود ایہدے سوے (Origin) آریاں دی آمد نال جوڑے جاندے نیں۔ حالانکہ آریاں دے آن توں وی چوکھا چر پہلاں ایہہ دھرتی نہ صرف آبادسی سگوں تہذیب وثقافت دی چوٹی تیکر اپڑی ہوئی سی۔ محمد آصف خاں نے اپنی ایس کتاب ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ'' راہیں ایہہ ثابت کیتا اے پئی پنجابی اِک قدیم تے غیر آریائی زبان اے۔ ایہہ اوڈوں دی زبان اے جدوں آریا تے دراوڑ لوک ایس دھرتی اُتے وارد نہیں ہوئے سن۔ ایس لئی ایہدا ویدی، سنسکرت، پراکرت یا اپ بھرنش نال کوئی تعلق نہیں۔

محمد آصف خاں دی کتاب ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ'' اصل وچ چار وکھو وکھرے مضموناں دا مجموعہ اے جیہناں نوں اکوتھاویں چھاپ دتا گیا اے۔ کتاب دا تیجا مضمون سبھ نالوں اہم تے لما مضمون اے جیہڑا (100) صفحات تے پھیلیا ہویا اے۔ مضمون دا آغاز پنجابی زبان بارے تن معروف نظریات توں ہوندا اے۔ محمد آصف خاں دے بقول اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی وی اک منّی جاندی اے۔ ایہناں بولیاں بارے تن درج ذیل

وکھو وکھرے نظریے رائج نیں:

(الف) ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نوں پانِنی نے "اشٹادھیائی" راہیں گرامر دے اصولاں وچ جکڑ دتا۔ لکھتی سنسکرت وچ اِکسارتا رہی پر بول چال دی سنسکرت وَنڈی وَنڈی پراکرت بن گئی۔ ایہو پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

(ب) ہند آریائی بولیاں سدھیاں ویدی دی کُکھوں جمیاں ہن۔

(ج) پنجابی اِک غیر آریائی بولی ہے۔"

محمد آصف خاں پہلے دو نظریاں نال اختلاف کر دے نیں۔ کیوں جے کوئی وی زبان دُوجی زبان وچوں نہیں پھُٹدی تے ایہہ آکھنا کہ ویدی توں سنسکرت، سنسکرت توں پراکرت، پراکرت توں اپ بھرنش تے اپ بھرنش توں پنجابی، سندھی، بنگالی وَجود وچ آئیاں، بالکل غلط گل اے۔ دُوجا نظریہ وی غلط اے کہ پنجابی تے اجوکیاں ہند آریائی بولیاں ویدی زبان وچوں نکلیاں نیں کیوں جے ایہہ بولیاں گرامر دے اعتبار نال سنسکرت توں بالکل الگ تھلگ نیں۔ محمد آصف خاں تیجے نظریے دے حق وچ نیں یعنی اوہ پنجابی نوں اِک غیر آریائی زبان من دے نیں۔ ایس نظریے نوں تقویت سواں، ہڑپہ تے سرائے کھولا دے کھنڈرات دی کھدائی، نیگریٹو، آسٹرک تے دراوڑاں دے پنجاب وچ آن، رگ وید وچ غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر تے ویدی تے سنسکرت وچ غیر آریائی لفظاں دی موجودگی توں ملدی اے۔

پنجابی نوں آریائی زبان مَنن والے ماہرین لسانیات دے سارے دعوے اودوں دھرے دے دھرے رہ گئے جدوں آثار قدیمہ دے ماہرین دیاں بیلچیاں تے کدالاں نے دھرتی تھلیوں اِک اجیہا دیب دریافت کر لیا جو آریاں دے آن توں ہزاراں سال پہلے ٹیسی اُتے سی۔ 20 ویں صدی دے تیجے دھاکے وچ ہزاراں میلاں دے گھیر وچ پھیلی ہوئی ہڑپہ تہذیب دا پتہ لگیا۔ سرائے کھولا تے ہڑپہ (پنجاب)، موہن جودڑو (سندھ)، لوتھل (گجرات، کاٹھیاوار)، کالی بنگن (راجستھان)، آمری تے نال (بلوچستان) وغیرہ دے کھنڈرات دی کھدائی دے دوران اِتھے اوہناں قوماں دی موجودگی دا پتہ لگا اے جیہناں دی رہتل بہتل

اپنے عروج تے سی۔ انسانی تخلیق بارے پیش ہون والے (Anthropoid Ape) نظریے دا تصور اُبھریا۔ کیوں جے انسان دِیاں باقیات پوری دنیا وچوں لبھیاں ہن:

''امریکہ دے فلسفام توں انسانی لبھت دی عمر 10 ہزار ورہے، ہائیڈل برگ دی لبھت دی عمر اِک لکھ ورہے، اَتے افریقی لبھت دی عمر 26 لکھ ورہے متھی گئی اے..... سلونیکا (یونان) دے شہر (Petrelona) دے اِک کھوہ توں جو انسانی کھوپڑی لبھی ہے اوہدی عمر گھٹ ودھ 7 لکھ سال ہے۔''

پنجاب وچوں جدوں انسانی باقیات لبھیاں تے سارے ماہرین فرانس دے (Henri v vallios) دی تحقیق نوں مَنن تے مجبور ہو گئے۔ اوہدے آکھن موجب: ''سبھ توں پہلے صحیح انسان نے پنجاب دی دھرتی اُتے ساہ لیا سی'' سگوں ایہہ نہیں پنجاب دے ارتقائی مرحلے وچ سانوں اِک تسلسل ملدا اے جدوں کہ دُنیا دے کسے ہور خطے وچ ایہہ تسلسل موجود نہیں۔ پنجاب وچ لبھے گئے انسانی باقیات دی عمر ڈیڈھ کروڑ سال پرانی اے تے نسلیات دے ماہر ایہنوں (Punjab Drypithicus) تے پہاڑی علاقے توں لبھے ڈھانچے نوں (Rama Pithicus) آکھدے نیں جیہدی عمر اِک کروڑ 40 لکھ سال اے۔

جدوں پوری دُنیا دے ماہر نسلیات تے آرکیالوجسٹ اپنیاں تحقیقاں توں ایس نتیجے اُتے اپڑے نیں کہ پوری دُنیا وچ مکمل انسان نے سبھ توں پہلاں پنجاب دی دھرتی اُتے ساہ لیا تے ایہدے توں کئی سوال سامنے آندے نیں۔ مثلاً:

1۔ اپنے احساساں تے جذبیاں دا اظہار اوہ کس طرح کردا سی؟

2۔ کیہ اوہدی کوئی بولی نہیں سی؟

3۔ جے اوہدی بولی ہے سی تاں کیہڑی سی؟

غور کریئے تے ایہناں سوالاں دا جواب بہت سوکھا اے۔ کیوں جے ایتھے وسن والیاں دی زبان پنجابی ای ہو سکدی اے۔ جیویں ایتھوں دا انسان بہت پرانا اے انج ای اوہدی بولی وی بہت پرانی اے تے اِک وکھری تے نویکلی حیثیت رکھدی اے۔ پنجابی دی سنسکرت، ویدی یا ہند آریائی گروہ نال سانجھ اُکا غلط گل اے کیوں جے ایہناں ساریاں زباناں نے ایہدی لفظالی نال اپنا بھنڈار بھریا اے نہ کہ اوہناں نے پنجابی نوں جنم دتا اے۔

سرائے کھولا (ٹیکسلا) دے کھنڈرات دی کھدائی توں ہن تیکر تن پرتاں دا پتہ لگیا

اے۔ پہلی پرت وادی سندھ دی تہذیب توں پرانی اے۔ دُوجی پرت کوٹ ڈیجی دی ہمعصر اے تے تیجی پرت 2500 ق م دی اے۔ ایتھوں دریافت ہوئیاں انسانی کھوپڑیاں توں کئی عالماں نے سرائے کھولا دے وسنیکاں نوں آسٹرک، دراوڑ یا دُوجے نسلی گروہاں نال جوڑیا اے۔ سرائے کھولا مگروں ہڑپہ دے کھنڈرات توں لبھے انسانی ڈھانچیاں تے کھوپڑیاں دی واری آندی اے۔ ہڑپہ وچ وکھو وکھ پرتاں توں وکھ وکھ نسلاں نال تعلق رکھن والے گھٹ ودھ چار پنج انسانی نسلی گروہاں دا پتہ لگیا اے تے سارے عالم ایس گل اُتے متفق وی نیں۔

آثارِ قدیمہ دے کھنڈرات نوں اِک پاسے رکھ کے جدوں اسیں نسلیات دے ماہرین دیاں تحریراں پڑھنے آں تے سانوں پتہ لگدا اے کہ سبھ نالوں پہلاں ایتھے نیگریٹو فیر آسٹرک فیر دراوڑ تے اخیر وچ آریا آئے سن۔

دراوڑاں مگروں پنجاب وچ آریا آئے پر کتھوں آئے، کدوں آئے تے کون سن؟ ایہہ ایجیہے معاملے نیں جیہناں بارے اجے تک نکھیڑا نہیں ہوسکیا تے آریاں دی جمن بھوئیں بارے سارے عالم متفق نہیں نیں۔ وکھو وکھ لکھیاراں نے اپنیاں لکھتاں وچ ایہہ تھانواں دسیاں نیں: شمالی افریقہ، جنوبی روس، شمالی جرمنی، سکنڈے نیویا، ہنگری، مشرقی یورپ، نارتھ پول، مغربی جرمنی، افغانستان، یورال دا جنوبی علاقہ، جیحوں تے سیحوں دے وچکارلا علاقہ، پولینڈ توں وسط ایشیا تے وسطی ایشیا۔

آریا جتھوں آئے، جتھے گئے تے جدوں وی گئے، ایس بارے کوئی پکی جانکاری نہیں ملدی پر خوش قسمتی نال ساڈے کول رگ وید موجود اے جیہدے وچ اوس ویلے دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ محفوظ اے۔ محمد آصف خاں دے بقول ”قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دُنیا وچ ہور کوئی وی نہیں اے کیوں جے ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔“ اوہناں ”رگ وید“ دی پھرولا پھرولی کرن مگروں ورجناں حوالے دے کے ایہہ ثابت کیتا اے کہ رگ وید وچ جیہناں تن غیر آریائی قبیلیاں یعنی ”دسیو“، ”اسُر“ تے ”پنی“ دا ذکر بار بار آیا اے ایہہ اوہی غیر آریائی قبائل نیں جیہڑے آریاں دی آمد توں پہلاں ہڑپہ ورگی شاندار تہذیب وسائی بیٹھے سن۔ ایہناں قبائل وچوں ”پنی“ قبیلہ سبھ نالوں ودھ تہذیب یافتہ سی جیہنوں حاکم ٹولے دی حیثیت حاصل سی۔ اوہناں دا پیشہ تجارت تے دستکاری سی۔ اوہ ڈھیر دولت دے مالک سن تے

100 چپوڈاں والے جہازاں نال تجارت کردے سن۔ایس قبیلے نوں پوئی، فونی، فنی تے فنقی وی آکھیا جاندا اے۔

آریا جدوں وادئ سندھ وچ آئے تے داسیو، پنی تے اسُر وغیرہ قبائل ایتھے انتہائی ترقی یافتہ شکل وچ موجود سن۔ اوہ اپنی بولی بولدے سن۔ جدوں آریہ ایس علاقے وچ داخل ہوئے تے اوہ وی اپنی زبان نال لے کے آئے جیہدے ناں دا پتہ نہیں لگ سکیا۔ پانِنی نے اوہنوں چھندس تے پنڈتاں نے اوہنوں ویدی سنسکرت، مڈھلی سنسکرت تے آد پراکرت دا ناں دتا اے پر بہتے عالماں نے اوہنوں ویدی دا ناں دتا اے تے ایہو ای مناسب تے اجکل وی مستعمل اے۔ آریاں دا پنجاب دے قبیلیاں نال سینکڑیاں سال میل جول رہیا۔ انج مقامی قبیلیاں دا آریاں دی ویدی زبان اُتے اثر پینا فطری گل سی۔ رگ وید وچ کئی غیر آریائی الفاظ لبھدے نیں مثلاً: پھل، تِل، وَل (ویل)، پُوجنا، نیلا، بل، روپ، بیج، کال، کلا، رات وغیرہ۔ اِک ہور گل وی قابل غور اے کہ 'ٹ'، 'ٹھ'، 'ڈ' تے 'ڈھ' دِیاں آوازاں انگریزی توں علاوہ کسے وی ہند یورپی زبان وچ نہیں نیں۔ انج ای 'ڑ' دی آواز چینی بولی توں علاوہ کسے ہور زبان وچ نہیں۔ دُوجے پاسے مُنڈا یا دراوڑی گروہ دِیاں بولیاں وچ ایہہ آوازاں موجود سن۔ لہٰذا آکھیا جاسکدا اے کہ ویدی تے سنسکرت وچ ایہہ آوازاں اودوں داخل ہوئیاں جدوں آریاں دا مقامی قبائل نال میل جول ہویا۔

ویدی توں اگلا پڑاء سنسکرت دا دسیا جاندا اے۔ بہتے عالم ایس نوں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں دی ماں من دے نیں۔ اوہناں دے مطابق ویدی دے دو روپ سن۔ اِک بول چال دا عام روپ جیہڑا وقت گزرن دے نال نال مقامی اثر دی وجہ توں تبدیل ہو رہیا سی تے دُوجا روپ لکھن پڑھن دا ادبی روپ سی جیہڑا سارے ہندوستان وچ ترقی کردا ٹکسالی بن رہیا سی۔ ایسے ادبی / ٹکسالی روپ وچ اکسارتا دی ضرورت محسوس کرن مگروں پانِنی نے ''اشٹا دھیائی'' لکھی سی پر فیر وی سنسکرت مقامی اثر توں بچ نہ سکی تے اوہنے اُردو وانگوں ڈھیر لفظاں مقامی بولیاں دی اپنے اندر شامل کرلئی۔ انج ایہہ گل کہ پانِنی نے ''اشٹا دھیائی'' لکھ کے سنسکرت نوں قید کر دتا سی بالکل غلط اے۔ کیوں جے مگروں سائن، کاتیاین، یاسک تے پتنجلی دِیاں کتاباں ایس گل دی گواہی دیندیاں نیں کہ سنسکرت وچ وقت گزرن دے نال نال مقامی اثرات پاروں تبدیلیاں ہوندیاں رہیاں نیں۔

سدھی سادی گل ایہہ ہے کہ سنسکرت اپنے ویلے دی اُردو سی۔ تُسیں آپ ای ویکھ لوو کہ پاکستان دے کسے علاقے وچ اُردو نہیں بولی جاندی پر ایہدے باوجود ایہہ پاکستان دی قومی زبان اے تے ڈھیر ساری لکھت پڑھت ایسے بولی وچ ای ہوندی اے۔

سنسکرت توں بعد پراکرتاں دا پڑاء آندا اے۔ پراکرتاں اوہ زباناں نیں جیہڑیاں آریاں دے آن توں پہلاں ایتھے بولیاں جارہیاں سن یعنی غیر آریائی زباناں سن۔ پراکرتاں بارے تن نظریے پر چلت نیں: پہلا نظریہ ایہہ کہ پراکرت سنسکرت توں پھٹی اے۔ دُوجے نظریے دے مطابق ایہدا جنم ویدی بولی توں ہویا جدکہ تیجا نظریہ ایہہ اے کہ پراکرت دے معنی ''مُڈھ قدیم دی بولی'' نیں۔ ایس پاروں پراکرتاں ویدی تے سنسکرت توں وی پہلاں دیاں زباناں نیں۔ پہلا نظریہ اُکا ناقابل قبول اے: ''پانِنی دی نیم بُدھ کیتی سنسکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آسکدی۔'' جے سنسکرت وچ کوئی تبدیلی نہیں آسکدی تے سنسکرت توں پراکرت کیویں بن گئی، ایہہ نظریہ غلط اے کیوں جے سنسکرت توں پہلاں پراکرت موجود سی سگوں سنسکرت دی بنیاد وی اِک پراکرتی زبان (مدھیا دیش، یو۔پی) اُتے رکھی گئی سی۔ پراکرت نوں ویدی وچوں پُھٹیا آکھنا وی غلط اے۔ کیوں جے ایہہ سانجھ اودوں وجود وچ آئی سی جدوں وید تے ویدی بولی نے مذہبی روپ اختیار کیتا تے لوکاں نے ادب واحترام پاروں ویدی لفظاں نوں اپنی زبان دا حصہ بنالیا۔ جیویں مسلماناں نے کئی قرآنی الفاظ نوں اپنی روزمرہ ورتوں وچ شامل کرلیا اے۔ تیجا نظریہ منن والا اے جیہدی محمد آصف خاں نے تائید ایہناں لفظاں وچ کیتی اے: ''جے ایہہ پراکرتاں سنسکرت وچوں ای نکلیاں سن تے سنسکرت وانگوں ایہناں دا کوئی اکو ای ناں کیوں نہیں؟ ایہہ پالی، شورسینی، مہاراشٹری، ماگدھی، اُردھ ماگدھی، پشاچی، چولیکا پشاچی، باہلیکی، شاکاری، چنڈالی، شابری، آبھیریکی، شاکی، اپ بھرنش (اگوں اپ بھرنش دیاں 27 قسماں) وغیرہ وغیرہ وچ کیوں ونڈیاں ہوئیاں سن۔'' ایہدا سدھا سادا جواب ایہہ اے کہ آریا دے آن توں پہلاں ایتھے لوک موجود سن جیہڑے سنسکرت تے ویدی توں اڈ کوئی ہور زبان بولدے سی۔ ایہو ای زباناں جیہڑیاں وکھو وکھ علاقیاں وچ لوک بولدے سن، پراکرتاں اکھواندیاں سن۔ ایہدا ثبوت انج وی دتا جاسکدا اے کہ سنسکرت تے ویدی نال پراکرتاں دی نحوی تے صرفی سانجھ بالکل نہیں اے تے صرف لفظاں دی سانجھ نوں سامنے رکھ کے ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ پراکرت، سنسکرت یا ویدی دی کُکھوں پیدا ہوئی اے۔

پراکرتاں توں بعد اپ بھرنش دا پڑاء آندا اے۔ جیویں پراکرت بارے ایہہ خیال کیتا جاندا اے کہ ویدِک یاں سنسکرت توں پھٹی اے۔ انج ای اپ بھرنش بارے وی آکھیا جاندا اے کہ پراکرت توں پھٹی اے۔ سنسکرت تے پراکرت طرح اپ بھرنش بارے وی متضاد آراء نیں۔ کوئی ایہنوں ہند آریائی من دا اے تے کوئی آبھیراں (اک قوم) دی زبان آکھدا اے۔ انج ای اپ بھرنش توں مراد عوامی بولی وی لیا جاندا اے۔ اپ بھرنش دے معنی ''وِگڑی ہوئی بولی'' نیں۔ پر کیہہ پوری دی پوری بولی ای وگڑ گئی؟ تے اج کل دِیاں ساریاں بولیاں ای وگڑیاں ہوئیاں نیں؟ جے ایہہ گل ٹھیک اے تے فیر کوئی ایسی قوم ہووے گی جیہنے سبھ بولیاں نوں وگاڑ کے رکھ دتا۔ اپ بھرنش دے لفظی مطلب دے حوالے نال پتنجلی دی گل زیادہ ٹھیک لگدی اے کہ: ''اکو لفظ دے کئی وِٹے ہوئے روپ (اپ بھرنش) لبھدے نیں جیویں (سنسکرت لفظ) گو (گاں) توں گاوی، گونی، گوتا، گو پوتا لکا وغیرہ۔''

ایتھے اوہوای پہلے والی گل کہ جے پانِنی نے سنسکرت نوں پابند کر دتا سی تاں اوہ پراکرت تے پراکرت توں اپ بھرنش کیویں بن گئی۔ ساڈے سُوجھوان اج جک دِیاں ساریاں بولیاں مثلاً پنجابی، سندھی، گجراتی وغیرہ نوں اپ بھرنش دے کھاتے پاندے نیں حالانکہ ایہہ بالکل غلط گل اے۔

اپ بھرنش مگروں اجوکیاں بولیاں دا پڑاء آندا اے۔ ایہناں وچ پنجابی، سندھی، ہندی، مرہٹی تے بنگالی بولیاں شامل نیں ایتھے صرف پنجابی بارے گل کیتی جاوے گی۔ ایس حوالے نال گولبرک، جان بیمز، ٹرسڈل، ہورنل تے سر جارج گریرسن دے نظریے قابل غور نیں۔ ساڈے سکالراں وچوں زیادہ تر نے جارج گریرسن دی تھیوری اُتے ای اپنی تحقیق دی بنیاد رکھی اے۔ کیوں جے اوہ آپ ایس علاقے دے وسنیک ہون دے باوجود اپنے گھر دا بھیت نہیں جاندے تے باہرلا ''صاحب'' سبھ کجھ جان دا اے۔ گریرسن دی تحقیق کئی حوالے نال غلطیاں داشکار اے۔ اوہنے برصغیر وچ بولیاں جان والیاں 179 بولیاں تے 544 بولڑیاں (لہجیاں) دے لسانیاتی پہلوواں بارے گل کیتی اے تے اِک بندے لئی ایناں زباناں دی جانکاری رکھنا ناممکن اے۔ دُوجی گل ایہہ کہ اوہ صرف کشمیری زبان دا جانو سی، پنجابی بارے گل کرنا اوہدے لئی ممکن نہیں سی۔

مضمون دے آخری حصے وچ محمد آصف خاں نے زبان دے دو اہم پہلوواں

صَرف تے نحو بارے بحث کیتی اے۔ صَرف وچ لفظاں نال بحث کیتی جاندی اے تے نحو وچ گرامری بناوٹ بارے بحث شامل ہوندی اے۔ ایہہ دونویں رَل کے ویاکرن (گرامر) اکھوندے نیں۔ لسانیات دے ماہرین مطابق صَرف یعنی لفظالی دی بنیاد تے کسے زبان نوں دُوجی زبان توں نکلیا نہیں آکھیا جاسکدا کیوں جے زباناں اِک دوسری زبان توں لوڑ مطابق لفظ لیندیاں دیندیاں رہندیاں نیں۔ صرف اوسے زبان نوں دُوجی زبان توں نکلیا منیا جاسکدا اے جیہدی نحوی بنتر اکو جیہی ہووے۔ ایس اصول دی روشنی وچ پنجابی دی نحوی بنتر کسے وی دُوجی زبان مثلاً ویدی، سنسکرت، پراکرت یا اپ بھرنش نال نہیں ملدی۔ لہٰذا پنجابی اوہ دیسی زبان اے جیہڑی مُڈھ قدیم توں ایس علاقے وچ بولی جاندی اے تے ایہدی دُوجیاں زباناں نال لفظالی سانجھ مختلف قوماں دے آپسی میل جول پاروں اے۔ پنجابی وچ دُوجیاں زباناں دے لفظاں دی ونگی ویکھو:

عربی: اللہ، حمد، شریک، رزق، خلق، حکم، صفت، رضا، طالب، محتاج، معلوم، قیمت، قیامت، لائق، لفظ، خاص، معاملہ وغیرہ۔

فارسی: سیاہ، گمان، ڈر، درد، دوست، پیالہ، بہانہ، بے پرواہ، راہ، رنگ، خاک، گناہ، چاکری، بازی وغیرہ۔

انگریزی: سکول، سٹیشن، فارم، سنتری، ڈاکٹر، یونیورسٹی، لالٹین، بوٹ، پستول، بوتل، ٹکٹ، بلب، سینما، فلم، پنسل، ریڈیو وغیرہ۔

ایس لفظی مماثلت توں ہرگز ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ پنجابی زبان عربی، فارسی یا انگریزی توں نکلی اے۔ ایسے طرح صرفی تے نحوی قاعدیاں دی پنجابی تے چینی زبان وچکار وی سانجھ لبھدی اے پر ایہہ ہرگز نہیں آکھیا جاسکدا کہ پنجابی یا چینی اکو ای زباناں نیں۔

مکدی گل ایہہ کہ پنجابی نہ تے منڈا یا دراوڑی ٹبر دی زبان اے تے نہ ای آریائی ٹبر نال تعلق رکھدی اے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی جدوں ویدی بولن تے سنسکرت لکھن والے اِتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی جدوں شک، پہلوی تے یونانی بولن والے اِتھے آئے۔ ایہہ اودوں وی موجود سی جدوں عربی، فارسی، انگریزی تے اُردو بولن والے اِتھے آئے۔ سبھ زباناں نال ایہدا لین دین ہویا۔ سبھ زباناں دا ایہو ای طریقہ ہوندا اے۔ لفظالی دیاں کجھ سانجھاں پاروں ایس نوں کسے لسانی ٹبر نال جوڑنا بالکل غلط تے بے بنیاد گل اے۔

مُکدی گل:

محمد آصف خاں پنجابی زبان تے ادب نال حدوں ودھ پیار کردے سن۔ اوہ پنجابی زبان وادب وچ سُنے جُتے ڈھنگ دا تحقیقی کم کر کے ایہنوں ایہدا مقام، مرتبہ، تشخص تے پچھان دوا گئے۔ اوہناں دی کتاب ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ'' چار لسانیاتی تحقیقی مضموناں دا مجموعہ اے۔ ایہناں مضموناں وچ تفصیلی بحث کر کے پنجابی زبان نوں قدیم تے غیر آریائی ثابت کیتا گیا اے۔ کتاب دے تیجے مضمون ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ'' وچ دسیا اے کہ پنجاب وچ باہروں آئیاں حملہ آور قوماں دے آن توں پہلاں ایس دھرتی دا تہذیب وتمدن اپنے عروج اُتے سی ایسے لئی باہروں آن والی کوئی وی قوم ایتھوں دی تہذیب وثقافت، زبان تے ادب توں متاثر ہوئے بناں نہ رہ سکی۔ دراوڑی، ویدی، سنسکرت، پالی، پراکرت تے اپ بھرنش اوہ زباناں نیں جیہناں بھاویں پنجابی نوں اپنی لفظالی دتی پر آپ وی پنجابی زبان توں متاثر ہوئے بناں نہ رہ سکیاں پر علم لسانیات مطابق صرف لفظالی سانجھ پاروں پنجابی نوں ایہناں زباناں وچوں نکلیا نہیں آکھیا جا سکدا۔ کیوں جے صرف ونحو دے حوالے نال ساریاں زباناں پنجابی توں اکا وکھریاں نیں۔ پنجابی زبان دی قدامت نوں ثابت کرن لئی اوہناں نے پرانے نظریات نوں جھٹلا کے نویں منطقی دلائل دتے نیں جیہناں نوں منن لئی کوئی عذر باقی نہیں رہندا کیوں جے ساری کتاب وچ ہر تھاں غیر ملکی مثلاً ہندی، سنسکرت، انگریزی تے ہور عالماں، لسانیات، نسلیات دیاں ماہراں تے مستشرقین دی رائے ثبوت لئی نال درج کیتی گئی اے۔ اوہناں اپنے توں پہلاں ہوئی کھوج مُکھ رکھ کے تقابلی تحقیق دا ڈھنگ اختیار کیتا اے جیہڑا قاری دے سارے شکوک وشبہات دُور کر دیندا اے۔ اوہناں دا اسلوب سدھا سادا تے زبان وبیان من کھچواں اے۔

’’پنجابی بولی دا پچھوکڑ‘‘ دا ویروا/ تجزیہ/تنقیدی جائزہ:

’’پنجابی بولی دا پچھوکڑ‘‘ پنجابی زبان دے حوالے نال لسانیاتی تحقیق تے تنقید دی کتاب اے جیہدے وچ پنجابی زبان دے قدیم تاریخی پس منظر تے اوہدی دُوجیاں زباناں نال لفظالی سانجھ توں علاوہ پنجاب دے قدیم ترین مقامی قبائل دی زبان نوں پنجابی ثابت کیتا گیا اے۔ ایہہ کتاب پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے 1960ء نوں چھاپی سی۔ ایہدا دُوجا ایڈیشن 2003ء نوں چھپیا جدکہ تیجی واری مارچ 2014ء نوں چھاپی گئی۔ میرے زیر مطالعہ کتاب دا تیجا ایڈیشن اے۔ ایہدے کل صفحے 160 نیں۔ ایس کتاب وچ چار وکھو وکھرے مضامین شامل نیں جیہناں دے سرناویں درج ذیل نیں:

1۔ بھرے بھنڈار (ص:10 تا32)

2۔ پنگریواں (ص:33 تا41)

3۔ پنجابی بولی دا پچھوکڑ (ص:42 تا149)

4۔ پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی (اُردو) (ص:150 تا160)

ایہناں مضموناں دا تجزیہ/تنقیدی جائزہ درج ذیل اے:

1۔ بھرے بھنڈار:

بھرے بھنڈار کتاب وچ شامل پہلا مضمون اے۔ ’’بھرے بھنڈار‘‘ دا مطلب اے: ذخیرا، خزانہ، گودام تے کسے چیز دا بہت وڈی مقدار وچ اکٹھا ہونا یا اِک تھاں تے ہونا۔ ایس مضمون وچ ایہہ دسیا گیا اے کہ پنجابی زبان امیر ترین زبان اے جیہدے کول لفظاں دا اِک وڈا خزانہ موجود اے پر افسوس دی گل اے ایس بھرے بھنڈار توں فائدہ نہ انڈین پنجاب وچ چکیا گیا اے تے نہ ای پاکستانی پنجاب وچ۔

محمد آصف خاں دے بقول ’’جے گھروں بُتا سَر جاڑے تاں منگتاں وانگوں جھولی اڈن دی کیہہ لوڑ ہے۔‘‘ ایس ضمن وچ اوہناں نے پرندیاں تے جانوراں دِیاں مختلف حالتاں وچ وکھو وکھ آوازاں توں علاوہ جانوراں دیاں بچیاں دے ڈھیر سارے ناں وی گنوائے نیں جیہناں دی ونگی دُوجیاں زباناں وچ گھٹ ای ملے گی۔

محمد آصف خاں دے بقول کوئی وی زبان نہ تے ترقی یافتہ اے تے نہ ای نمانی بیچاری۔ زبان ہر حال وچ اپنے بولن والیاں دیاں ضرورتاں نوں پورا کر دی اے۔ ایہدے لئی بھاویں لوک بولی توں فائدہ چکیا جاوے یا لکھت پڑھت دی ادبی بولی توں۔ کوئی وی زبان کسے دُوجی زبان توں نہیں پُھٹدی بلکہ زبان تے وگدے دریا طرح ہوندی اے جیہڑا آپے ای وگدا اے تے اپنا رستہ بناندا رہندا اے۔ پنجابی زبان کسے وی زبان نالوں ماڑی یا کمزور زبان نہیں۔ پنجاب دی قدیم ترین وسوں تے کلاسیکی ادبی ورثہ ایس زبان دی امیر تا دا گواہ اے۔ پنجابی دی اکو کتاب ''کن لیکھا'' جیہنوں محمد آصف خاں تے تنویر بخاری نے کھوج کر کے مرتب کیتا اے، وچ دو ہزار (2000) توں ودھ کن (مصدر: Verb) نیں جد کہ فارسی وچ صرف 324 مصادر نیں۔ فیر وڈی تے اُچ پدھر دی زبان ایہناں وچوں کیہڑی ہوئی؟

جیویں اج کل سائنس تے ٹیکنالوجی دا زمانہ اے، سانوں نت نویاں اصطلاحواں تے لفظاں دی لوڑ اے۔ اسیں اپنی ایہہ لوڑ اپنی زبان توں ای پوری کر سکنے آں۔ مثلاً اک انگریزی لفظ سائیکولوجی اے۔ ایہہ دو لفظاں دا مرکب اے: سائیکو تے لوجی۔ ایہہ دونویں جوڑ یونانی زبان توں لئے گئے نیں۔ (Psycho) دے معنی ''روح'' تے (Logy) دے معنی ''علم'' نیں۔ پنجابی وچ اِک لفظ ''سار'' اے جیہدے معنی علم، خبر، لوہا، تت، تلوار وغیرہ نیں۔ جے اینے وسیع معنی والا لفظ (Logy) دی جگہ استعمال کر لیا جاوے تے ساڈیاں اپنیاں پنجابی اصطلاحواں بن سکدیاں نیں۔ مثلاً سائیکولوجی لئی ''چت سار''، بیالوجی لئی ''جیوسار'' تے جیالوجی لئی ''بھوسار'' وغیرہ۔ انج ای آکسیجن یونانی لفظ آکسی (ہوا) تے جن (جنن) دا مرکب اے جد کہ پنجابی وچ ایہدے لئی ''واجنی'' ورتیا جا سکدا اے۔ ہائیڈروجن یونانی لفظ ہائیڈرو (پانی) تے جن (جنن) دا مرکب اے جیہنوں پنجابی وچ ''پنجنی'' آکھیا جا سکدا اے۔

مضمون دے اخیر وچ اوہناں نے پنجابی زبان وچ اگیتر اں (سابقے) تے پچھیتر اں (لاحقے) دے استعمال بارے دسیا اے تے نال ای ڈاکٹر شہباز ملک دی گل کہ ''پنجابی وچ...... سابقیاں (اگیتر اں) دی گنتی اِک یا دو ہے'' نوں غلط ثابت کیتا اے۔ کیوں جے محمد آصف خاں نے کل 36 لفظاں راہیں اگیتر اں تے 95 لفظاں راہیں پچھیتر اں مثال واسطے ورتیاں نیں۔

2۔ پنگریواں:

"پنگریواں" دُوجا مضمون اے۔ محمد آصف خاں نے ایس مضمون وچ مختلف مثالاں نال ثابت کیتا اے کہ سنسکرت تے پنجابی دی آپس وچ کوئی رشتے داری نہیں۔ اوہناں دے خیال وچ پنجابی اِک وکھری تے قدیم زبان اے۔ اج بھاویں آثار قدیمہ دے ماہرین نے دھرتی دا سینہ چیر کے ہڑپہ، سرائے کھولا، جلیل پور، چولستان، موہن جوڈرو، کوٹ ڈیجی، آمری، نال تے رحمان ڈھیری وغیرہ دے کھنڈرات دا پکا پیڈا اتارا کر دتا اے پر فیر وی ماہرین لسانیات دی سُوئی آریاں اُتے ای اڑی ہوئی اے کہ آریا ای ایس دھرتی دے پہلے وسنیک سن تے ہر زبان دا پنگریواں سنسکرت وچوں ہویا اے۔ ایہہ ساریاں بالکل بے بنیاد گلاں نیں۔

محمد آصف خاں نے کئی ایسے لفظاں دِیاں مثالاں دے کے دسیا اے جیہناں دا پنگریواں ماہرین لسانیات نے زبردستی سنسکرت نال جوڑ دتا اے۔ اوہناں نے مونیئر ولیمز، آر۔ ایل۔ ٹرنر، جی۔ ایس۔ ریال تے پال وھیلی دے نظریے کہ "سنسکرت پنجابی دی جننی ہے" نوں بالکل غلط ثابت کر دتا اے۔ اوہ آکھدے نیں: "ایہناں سیانیاں دا دھیان کدے وی ایس پاسے نہیں گیا کہ اِک بولی توں دُوجی بولی نہیں پنگردی۔ ایہہ سوچ ہڈوں ای کھوٹی ہے کہ بولیاں دِیاں وی جنیاں ہوندیاں ہن اُتے اگوں اوہناں دِیاں دِھیاں تے دوہتریاں وی۔ جے سچ پچھو تاں بولیاں اِک دُوجی توں مانگویں بول لے لیندیاں ہین...... ایہہ لفظ کدی تے ہوبہو لے لئے جاندے نیں تے کدی تھوڑی بوہت تبدیلی کر کے کم چلا لیا جاندا اے۔" کئی آوازاں ایسیاں ہوندیاں نیں جیہڑیاں دُوجی زبان وچ نہیں ہوندیاں اوہناں لئی رلدی ملدی آواز توں کم چلایا جاندا اے۔ پنجابی دی آواز "ڑ" فارسی، انگریزی تے سنسکرت وچ نہیں بولی جاندی۔ ایہدے لئی سنسکرت وچ "ڈ" تے "ٹ" دِیاں آوازاں توں کم چلایا جاندا اے۔ مثلاً گھوڑے لئی گھوٹک، جڑھ توں جٹ، پیڑ توں پیڈ، جھاڑی توں جھاٹا تے بھاڑا توں بھاٹکا وغیرہ۔

ایس بحث توں محمد آصف خاں نے جو نتیجہ کڈھیا اے اوہ درج ذیل اے: "پنجابی دے بول بھنڈار وچ مُنڈا، دراوڑی، ویدی، یونانی، عربی، فارسی، انگریزی تے کئی ہور جانیاں تے اَن جانیاں بولیاں دے بول بھرے پئے ہن۔ عربی، فارسی، انگریزی وغیرہ دا رَلا ساڈے سامنے ہویا اے۔ ایس رَلے نوں سنجاننا کجھ ساڈے لئی ایڈا اوکھا وی نہیں پر جے اکو بول پنجابی، مُنڈا تے سنسکرت وچ جاں پنجابی، دراوڑی تے ویدی وچ ہووے تاں اوس نوں

سنسکرت جاں ویدی دے کھاتے پا دینا سیانپ بھری گل نہیں......"

3۔ پنجابی بولی دا پچھوکڑ:

"پنجابی بولی دا پچھوکڑ" تیجا تے سبھ نالوں اہم مضمون اے جیہڑا (100) صفحات تے پھیلیا ہویا اے۔ مضمون دا آغاز پنجابی زبان بارے تن معروف نظریات توں ہوندا اے۔ محمد آصف خاں دے بقول اجوکیاں ہند آریائی بولیاں وچوں پنجابی وی اِک منی جاندی اے۔ ایہناں بولیاں بارے تن وکھو وکھرے نظریے رائج نیں:

(الف) ویدی بولی توں سنسکرت ہوند وچ آئی۔ سنسکرت نوں پانی نے "اشٹادھیائی" راہیں گرامر دے اصولاں وچ جکڑ دتا۔ لکھتی سنسکرت وچ اِکسارتا رہی پر بول چال دی سنسکرت وٹدی وٹدی پراکرت بن گئی۔ ایہو پراکرت اگانہہ جا کے اپ بھرنش وچ وٹ گئی۔ ایہدے توں اجوکیاں ہند آریائی بولیاں نے جنم لیا۔ پنجاب وچ پنجابی، سندھ وچ سندھی، بنگال وچ بنگالی وغیرہ۔

(ب) ہند آریائی بولیاں سدھیاں ویدی دی کُکھوں جمیاں ہن۔

(ج) پنجابی اِک غیر آریائی بولی ہے"۔

محمد آصف خاں پہلے دو نظریاں نال اختلاف کردے نیں۔ کیوں جے کوئی وی زبان دُوجی زبان وچوں نہیں پُھٹدی تے ایہہ آکھنا کہ ویدی توں سنسکرت، سنسکرت توں پراکرت، پراکرت توں اپ بھرنش تے اپ بھرنش توں پنجابی، سندھی، بنگالی وجود وچ آئیاں، بالکل غلط گل اے۔ دُوجا نظریہ وی غلط اے کہ پنجابی تے اجوکیاں ہند آریائی بولیاں ویدی زبان وچوں نکلیاں نیں کیوں جے ایہہ بولیاں گرامر دے اعتبار نال سنسکرت توں بالکل الگ تھلگ نیں۔ محمد آصف خاں تیجے نظریے دے حق وچ نیں یعنی اوہ پنجابی نوں اِک غیر آریائی زبان من دے نیں۔ ایس نظریے نوں تقویت سواں، ہڑپہ تے سرائے کھولا دے کھنڈرات دی کھُدائی، نگریٹو، آسٹرِک تے دراوڑاں دے پنجاب وچ آن، رِگ وید وچ غیر آریائی قبیلیاں دا ذکر تے ویدی تے سنسکرت وچ غیر آریائی لفظاں دی موجودگی توں ملدی اے۔

پنجابی نوں آریائی زبان منن والے ماہرین لسانیات دے سارے دعوے اودوں جھوٹھ ثابت ہوئے جدوں آثار قدیمہ دے ماہرین نے دھرتی دے کھنڈرات تھلیوں اِک اجیہا

ویب دریافت کر لیا جو آریاں دے آن توں ہزاراں سال پہلے ایتھے اُتے سی۔ 20 ویں صدی دے تیجے دہاکے وچ ہزاراں میلاں دے گھیرے وچ پھیلی ہوئی ہڑپائی تہذیب دا پتہ لگیا جیہنوں دراوڑی تہذیب وی آکھدے نیں۔ محمد آصف خاں دے مطابق سبھ نالوں پہلاں دراوڑ قوم ایس دھرتی اُتے باہری حملہ آوراں دی شکل وچ آئی سی۔ اوہناں دی زبان توں دراوڑی بولی دا ناں دتا گیا۔ دراوڑاں مگروں آریا ایس دھرتی اُتے آئے۔ ماہرین لسانیات نے اوہناں دی زبان نوں ویدی بولی دا ناں دتا اے۔ اوہناں ویدی بولی (سنسکرت) وچ اپنی مقدس کتاب ''رگ وید'' لکھی جو پنجاب وچ لکھی گئی سی۔ محمد آصف خاں دے بقول ''قدیم پاکستان دی سیاسی، سماجی تے اقتصادی تاریخ لکھن لئی ایس توں وڈی تے معتبر کتاب دُنیا وچ ہور کوئی وی نہیں اے کیوں جو ایہہ کتاب سپت سندھو (پنجاب) وچ لکھی گئی سی۔''

ویدی، سنسکرت توں بعد پراکرتاں دا زمانہ آندا اے۔ پراکرتاں اوہ زباناں نیں جیہڑیاں آریاں دے آن توں پہلاں ایتھے بولیاں جارہیاں سن یعنی غیر آریائی زباناں سن پر ایہناں بارے وی ایہو غلط نظریات قائم نیں کہ ایہہ سنسکرت وچوں نکلیاں سن۔ پراکرتاں توں بعد اپ بھرنش دا پڑاؤ آندا اے۔ جیویں پراکرت بارے ایہہ خیال کیتا جاندا اے کہ ویدی یاں سنسکرت توں پھٹی اے۔ انج ای اپ بھرنش بارے وی آکھیا جاندا اے کہ پراکرت توں پھٹی اے۔ اپ بھرنش مگروں اجوکیاں بولیاں دا پڑاؤ آندا اے۔

مضمون دے آخری حصے وچ محمد آصف خاں نے زبان دے دو اہم پہلوواں صرف تے نحو بارے بحث کیتی اے۔ صرف وچ لفظاں نال بحث کیتی جاندی اے تے نحو وچ گرامری بناوٹ بارے بحث شامل ہوندی اے۔ ایہہ دونویں رل کے ویاکرن (گرامر) اکھوندے نیں۔ لسانیات دے ماہرین مطابق صرف یعنی لفظالی دی بنیاد تے کسے زبان نوں دُوجی زبان توں نکلیا نہیں آکھیا جا سکدا کیوں جے زباناں اک دوسری زبان توں لوڑ مطابق لفظ لیندیاں دیندیاں رہندیاں نیں۔ صرف اوسے زبان نوں دُوجی زبان توں نکلیا منیا جا سکدا اے جیہدی نحوی بنتر اکو جیہی ہووے۔ ایس اصول دی روشنی وچ پنجابی دی نحوی بنتر کسے دی دُوجی زبان مثلاً ویدی، سنسکرت، پراکرت یا اپ بھرنش نال نہیں ملدی۔ لہٰذا پنجابی اوہ دیسی زبان اے جیہڑی مُڈھ قدیم توں ایس علاقے وچ بولی جاندی اے تے ایہدی دُوجیاں زباناں نال لفظالی سانجھ مختلف قوماں دے آپسی میل جول پاروں اے پر ایس لفظی مماثلت

توں ہرگز ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ پنجابی زبان عربی، فارسی یا انگریزی توں نکلی اے۔ صرفی تے نحوی قاعدیاں دی پنجابی تے چینی وچکاروی سانجھ لبھدی اے پر ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ پنجابی یا چینی اکو ای زباناں نیں۔

مکدی گل ایہہ کہ پنجابی نہ تے منڈا یا دراوڑی ٹبر دی زبان اے تے نہ ای آریائی ٹبر نال تعلق رکھدی اے۔ ایہہ اوددوں وی موجود سی جدوں ویدی بولن تے سنسکرت لکھن والے ایتھے آئے۔ ایہہ اوددوں وی موجود سی جدوں شک، پہلوی تے یونانی بولن والے ایتھے آئے۔ ایہہ اوددوں وی موجود سی جدوں عربی، فارسی، انگریزی تے اُردو بولن والے ایتھے آئے۔ سبھ زباناں نال ایہدا لین دین ہویا۔ سبھ زباناں دا ایہو ای طریقہ ہوندا اے۔ لفظاں دیاں کجھ سانجھاں پاروں ایس نوں کسے لسانی ٹبر نال جوڑنا بالکل غلط تے بے بنیاد گل اے۔

4۔ پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی:

ایہہ کتاب وچ شامل آخری مضمون اے جیہڑا اُردو زبان وچ اے تے روزنامہ ''امروز'' وچ 1959ء نوں چھپیا سی۔ ایس مضمون وچ اوہناں نے پنجابی زبان اُتے دُوجیاں زباناں مثلاً منڈاری، دراوڑی، براہوئی، پالی، سنسکرت، پشتو تے ہندی وغیرہ دے اثرات دا جائزہ لیا اے تے اوہ الفاظ دسے نیں جو ایہناں زباناں توں پنجابی وچ داخل ہوئے نیں۔ اوہناں نے مثالی لئی منڈاری، دراوڑی، سنسکرت، پالی، براہوئی، پہلوی تے پشتو دے الفاظ وی دتے نیں جیہڑے پنجابی وچ اج وی مستعمل نیں۔ عربی، فارسی تے انگریزی مثالاں اوہناں نہیں دتیاں کیوں جے ایہناں زباناں دے لفظ اسیں اپنی زبان پنجابی وچوں باآسانی پچھان سکنے آں۔

کتاب دیاں فنی خوبیاں:

محمد آصف خاں پنجابی زبان تے ادب نال حدوں ودھ پیار کردے سن۔ اوہناں اپنی ساری حیاتی زبان وادب دی سیوا وچ گزار دتی تے پنجابی زبان وادب وچ پکے ٹھکے ڈھنگ دا تحقیقی کم کرکے ایہنوں ایہدا مقام، مرتبہ، تشخص تے پچھان دوا گئے۔ اوہناں دی کتاب ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ'' دیاں کجھ خوبیاں تے خاصیتاں درج ذیل نیں:

1۔ ایہہ کتاب 4 لسانیاتی تحقیقی مضموناں دا مجموعہ اے۔ ایہناں مضموناں وچ تفصیلی

بحث کر کے پنجابی زبان نوں قدیم تے غیر آریائی ثابت کیتا گیا اے۔

2۔ کتاب وچ ایہہ ثابت کیتا گیا اے کہ پنجاب وچ باہروں آئیاں حملہ آور قوماں دی آمد توں پہلاں ایس دھرتی دا تہذیب و تمدن اپنے عروج اُتے سی ایسے لئی کوئی وی قوم ایتھوں دی تہذیب و ثقافت، زبان تے ادب توں متاثر ہوئے بناں نہ رہ سکی۔

3۔ دراوڑی، ویدی، سنسکرت، پالی، پراکرت تے اپ بھرنش اوہ زباناں نیں جیہناں پنجابی نوں اپنی لفظالی دتی تے پنجابی زبان توں متاثر ہوئے بناں وی نہ رہ سکیاں پر صرف لفظالی سانجھ پاروں پنجابی نوں ایہناں زباناں وچوں نکلیا نہیں آکھیا جا سکدا۔ کیوں جے صرف و نحو دے حوالے نال ساریاں زباناں پنجابی توں اکا وکھریاں نیں۔

4۔ کتاب وچ ورتے گئے ہندی، سنسکرت، انگریزی تے ہور زباناں دے حوالے ہر طرح معتبر، مستند تے واضح نیں جیہناں پاروں محمد آصف خاں دی تحقیق نوں سند دا درجہ ملدا اے۔

5۔ پنجابی زبان دی قدامت نوں ثابت کرن لئی اوہناں نے پرانے نظریات نوں جھٹلا کے نویں منطقی دلائل دتے نیں جیہناں نوں منن لئی کوئی عذر باقی نہیں رہندا کیوں جے ہر تھاں غیر ملکی مثلاً ہندی، سنسکرت، انگریزی تے ہور عالماں دی رائے ثبوت لئی نال درج کیتی گئی اے۔

6۔ اوہناں اپنے توں پہلاں ہوئی کھوج مکھ رکھ کے تقابلی تحقیق دا ڈھنگ اختیار کیتا اے۔

7۔ کتاب دا زبان و بیان سادا تے من کھچواں اے۔

مُکدی گل ایہہ کہ محمد آصف خاں نے ایہہ کتاب لکھ کے جتھے پنجابی زبان دا مان ودھایا اے اوتھے پنجابی زبان دا اصلی تشخص تے وکھری پچھان وی قائم کیتی اے۔ پنجابی زبان وچ ایہہ اپنی نوعیت دی واحد کتاب اے جیہڑی معتبر تے مستند، ملکی تے غیر ملکی، ہندی تے انگریزی حوالیاں نال شنگھاری ہوئی اے جیہدے پاروں محمد آصف خاں دی گل بات تے مفروضے ٹھکویں ہو گئے نیں۔ مختصر ایہہ کہ ایس کتاب راہیں محمد آصف خاں نے پنجابی نوں غیر آریائی تے ایس دھرتی دی سبھ نالوں قدیم زبان ثابت کیتا اے۔

کتاب دا حوالہ: محمد آصف خاں، پنجابی بولی دا پچھوکڑ، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2014ء

پنجابی لسانیات ۔ ڈاکٹر شہباز ملک

تعارف:

آپ دا اصل ناں محمد شہباز ملک اے پر علمی ادبی حلقیاں وچ ڈاکٹر شہباز ملک دے ناں نال مشہور نیں۔ 3۔ اپریل 1937ء نوں لاہور وچ ملک دین محمد دے گھر پیدا ہوئے۔ محمد دین ککے زئی پٹھان تے تحصیل پسرور ضلع سیالکوٹ دے وسنیک سن۔ اوتھوں ہجرت کر کے لاہور آ گئے۔ شہباز ملک نے میٹرک دا امتحان پاس کرن مگروں گھریلو مجبوریاں ہتھوں برانڈرتھ روڈ، لاہور دی اِک دکان اُتے ملازمت شروع کر دتی تے نال نال تعلیم وی جاری رکھی۔ پنجابی فاضل، ایف۔اے تے بی۔اے دے امتحانات پاس کرن مگروں پنجاب یونیورسٹی توں ایم۔اے پنجابی 1972ء نوں کیتا۔ 1976ء نوں شعبہ پنجابی، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور وچ لیکچرر مقرر ہوئے۔ 1982ء نوں احمد یار مرالوی بارے تحقیقی مقالہ لکھ کے پی ایچ۔ ڈی دی ڈگری حاصل کیتی۔ آپ ترقی کردے کردے شعبہ پنجابی دے چیئر پرسن بن گئے تے ایسے حیثیت نال ریٹائر ہوئے۔ آپ کئی ورہے تحقیقی مجلّہ ''کھوج'' تے مہینہ وار ''لہراں'' دے مدیر وی رہے۔ اج کل پنجاب یونیورسٹی وچ پروفیسر ایمریطس نیں تے پنجابی زبان و ادب لئی کم کر رہے نیں۔ آپ دِیاں تن درجن دے لگ بھگ کتاباں ہن تیکر چھپ چکیاں نیں جیہناں وچوں کجھ اہم ناں درج ذیل نیں:

''پکی روٹی خُرد''، ''جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ''، ''پنجابی لسانیات''، ''ساڈے اکھان''، ''نتارے''، ''آزادی دے مجاہد لکھاری''، ''جنگنامہ پیر محمد کا بی''، ''مولوی احمد یار مرالوی: فکر تے فن''، ''گویڑ''، ''سسّی پنوں حافظ برخوردار''، ''پنجابی کتابیات'' (جلد اول، جلد دوم)، ''وچار''، ''میریاں بھارت پھیریاں''، ''روپ رنگ'' وغیرہ۔

''پنجابی لسانیات'' دا ویروا:

پنجابی لسانیات اپنے موضوع دے اعتبار نال پنجابی (شاہ مکھی) وچ لکھی گئی پہلی کتاب اے جیہڑی 1977ء نوں پہلی وار، 1989ء نوں دُوجی وار تے 1996ء نوں تیجی وار

چھپی۔ میرے زیر مطالعہ کتاب دا پہلا ایڈیشن اے جیہنوں مکتبہ میری لائبریری نے چھاپیا اے۔ کتاب دے کل صفحے 221 نیں۔ کتاب دے اخیر وچ چھیکڑلی گل دے عنوان نال ڈاکٹر وحید قریشی دا لکھیا دیباچہ وی شامل اے۔ کتاب دے ابواب دی تفصیل درج ذیل اے:

پہلا باب: لسانیات دی جان پچھان

(i) لسانیات کیہہ اے؟ (ii) لسانی مطالعے دے اڈو اڈ رنگ

(iii) لسانی مطالعے دا تاریخی ویروا

دُوجا باب: پنجابی صوتیات

(i) پنجابی زبان دا کنبہ (ii) پنجابی زبان دی صوتی بنتر

(iii) پنجابی زبان دا لسانی ڈھانچہ

تیجا باب: پنجابی زبان دے علاقائی روپ

(i) لسانی جغرافیہ (ii) پنجابی دِیاں علاقائی بولیاں

چوتھا باب: پنجابی زبان دا ادبی روپ

(i) پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مُڈھ (ii) پنجابی ادب دی مسلمانی روایت

(iii) پنجابی ادب دی سکھی روایت (iv) پنجابی زبان دا اجوکا ادبی روپ

سوال نمبر 1: لسانیات دی تعریف کرو نیز زبان تے سماج دے آپسی رشتے بارے بحث کرو۔

لسان عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب زبان یا جیبھ اے۔ لسان توں لسانیات بنیا اے جیہنوں انگریزی وچ (Linguistics) ہندی وچ بھاشا شاستر، گورمکھی (پنجابی) وچ بھاشا وِگیان تے اُردو پنجابی وچ لسانیات آکھدے نیں۔ اصطلاحی حوالے نال لسانیات زبان یا زباناں دے علم نوں آکھیا جاندا اے۔ موجودہ عہد وچ ایہہ علم باقاعدہ اِک سائنس دا رُوپ دھار چکیا اے۔ لسانیات (Linguistics) تے صوتیات (Phonetics) اوہ نظام نیں جیہناں دا مقصد زبان نوں واچنا (مطالعہ کرنا) ہوندا اے۔ لسانیات تے صوتیات توں جیہڑا علم وجود وچ آندا اے اوہنوں لسانی علم یا (Linguistic Science) آکھیا جاندا اے۔

زبان بولن تے سنن دے عمل توں وجود وچ آندی اے۔ عام طور تے اسیں اپنے خیال، احساس، سوچ یا جذبے نوں ظاہر کرن لئی بولنے آں ایس لحاظ نال بولنا تے سننا دو

وڈے عمل متھے جا سکدے نیں۔ اک وچ اسیں اپنے مفہوم (Substance) نوں ظاہر کرنے آں تے دُوجے وچ اوس مفہوم (Substance) نوں سُن کے سمجھنے آں۔ ایہہ دونویں ظاہری عمل نیں۔ گہرائی وچ جا کے ویکھیا جاوے تے بولن تے سنن دے پچھے وی عمل موجود نیں۔ جیویں کہ انسان اپنے مطلب، مقصد یا مفہوم نوں پہلاں اپنے ذہن دی بھٹھی وچ ڈھالدا اے۔ ایہہ مقصد یا مدعا، فکر یا سوچ دا روپ وٹا کے منظم آوازاں یا اکھراں دی شکل وچ ظاہر ہوندا اے جیہنوں زبان آکھیا جاندا اے۔ لسانیات وچ زبان دے ایسے ظاہری روپ یعنی آوازاں بارے بحث کیتی جاندی اے۔

زبان تے سماج دا رشتہ:

اِک گل بالکل واضح اے کہ زبان کسے اِک بندے دی ایجاد نہیں۔ بلکہ ایہہ اوس ویلے وجود وچ آئی جدوں انساناں نے رَل مِل کے رہنا شروع کیتا۔ اِک انسان نے اپنی کوئی گل یا مدعا دُوجے انسان تیکر اپڑان لئی اشارے، جسم دی کسے حرکت یا مونہہ دی کسے آواز کولوں کم لیا تے ایہو طریقہ اگے ٹُر کے انسانی رہتل دی ترقی دے نال نال ودھدا باقاعدہ زبان دا روپ دھار گیا۔

زبان اچانک نہیں بن دی۔ ایہدے لئی اِک لمے عرصے دی ضرورت ہوندی اے۔ زبان وچ تبدیلیاں مسلسل ہوندیاں رہندیاں نیں تے ایہو تبدیلیاں ای زبان دی ترقی دا باعث بن دِیاں نیں۔ ایہہ تبدیلیاں کدی نہیں رُکدیاں۔ ایہو وجہ اے کہ اِک نسل توں دُوجی نسل تک پہنچدیاں زبان کافی حد تک بدل گئی ہوندی اے۔ زمانے دی لوڑ مطابق کجھ لفظ نکلدے رہندے نیں تے اوہناں دی جگہ نویں لفظ شامل ہوندے جاندے نیں۔ اِک جگہ رہن والے لوکاں وچ مختلف طبقے موجود ہوندے نیں۔ ایہناں طبقیاں دی زبان اِک ہوندیاں وی اِک خاص نوعیت نال وکھو وکھ شکل وچ موجود ہوندی اے۔ جیویں پنجابی دا اکھان اے کہ ''باراں کوہ تے بولی بدل جاندی اے۔'' زبان دے ایہناں وکھو وکھ رُوپاں دا وڈا کارن سماجی رشتیاں دی دُوری ہوندا اے۔ کیوں جے اِک تھاں رہن والا اکو تھاں ای ملدا جلدا تے مِل ورتن رکھدا اے۔ ایس لئی اوہدی زبان اُتے اوسے تھاں دی حیاتی دا پرچھاواں پیا رہندا اے۔ جد کہ ایہو ای عمل ایہدے توں کجھ دُورا پناک وکھرا گھیرا بنا کے ہوند وچ آندا اے تے

چھپی۔ میرے زیر مطالعہ کتاب دا پہلا ایڈیشن اے جیہنوں مکتبہ میری لائبریری نے چھاپیا اے۔ کتاب دے کل صفحے 221 نیں۔ کتاب دے اخیر وچ چھیکڑلی گل دے عنوان نال ڈاکٹر وحید قریشی دا لکھیا دیباچہ وی شامل اے۔ کتاب دے ابواب دی تفصیل درج ذیل اے:

پہلا باب: لسانیات دی جان پچھان

(i) لسانیات کیہہ اے؟
(ii) لسانی مطالعے دے اڈو اڈ رنگ
(iii) لسانی مطالعے دا تاریخی ویروا

دُوجا باب: پنجابی صوتیات

(i) پنجابی زبان دا کنبہ
(ii) پنجابی زبان دی صوتی بنتر
(iii) پنجابی زبان دا لسانی ڈھانچہ

تیجا باب: پنجابی زبان دے علاقائی روپ

(i) لسانی جغرافیہ
(ii) پنجابی دِیاں علاقائی بولیاں

چوتھا باب: پنجابی زبان دا ادبی روپ

(i) پنجابی زبان دی ادبی روایت دا مُڈھ
(ii) پنجابی ادب دی مسلمانی روایت
(iii) پنجابی ادب دی سکھی روایت
(iv) پنجابی زبان دا اجوکا ادبی روپ

سوال نمبر 1: لسانیات دی تعریف کرو نیز زبان تے سماج دے آپسی رشتے بارے بحث کرو۔

لسان عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب زبان یا جیبھ اے۔ لسان توں لسانیات بنیا اے جیہنوں انگریزی وچ (Linguistics) ہندی وچ بھاشا شاستر، گورمکھی (پنجابی) وچ بھاشا وِگیان تے اُردو پنجابی وچ لسانیات آکھدے نیں۔ اصطلاحی حوالے نال لسانیات زبان یا زباناں دے علم نوں آکھیا جاندا اے۔ موجودہ عہد وچ ایہہ علم باقاعدہ اِک سائنس دا رُوپ دھار چکیا اے۔ لسانیات (Linguistics) تے صوتیات (Phonetics) اوہ نظام نیں جیہناں دا مقصد زبان نوں واچنا (مطالعہ کرنا) ہوندا اے۔ لسانیات تے صوتیات توں جیہڑا علم وجود وچ آندا اے اوہنوں لسانی علم یا (Linguistic Science) آکھیا جاندا اے۔

زبان بولن تے سنن دے عمل توں وجود وچ آندی اے۔ عام طور تے اسیں اپنے خیال، احساس، سوچ یا جذبے نوں ظاہر کرن لئی بولنے آں ایس لحاظ نال بولنا تے سننا دو

وڈے عمل متھے جا سکدے نیں۔ اک وچ اسیں اپنے مفہوم (Substance) نوں ظاہر کرنے آں تے دوجے وچ اوس مفہوم (Substance) نوں سُن کے سمجھنے آں۔ ایہہ دونویں ظاہری عمل نیں۔ گہرائی وچ جا کے ویکھیا جاوے تے بولن تے سنن دے پچھے دی عمل موجود نیں۔ جیویں کہ انسان اپنے مطلب، مقصد یا مفہوم نوں پہلاں اپنے ذہن دی بھٹھی وچ ڈھالدا اے۔ ایہہ مقصد یا مدعا، فکر یا سوچ دا روپ وٹا کے منظم آوازاں یا اکھراں دی شکل وچ ظاہر ہوندا اے جیہنوں زبان آکھیا جاندا اے۔ لسانیات وچ زبان دے ایسے ظاہری روپ یعنی آوازاں بارے بحث کیتی جاندی اے۔

زبان تے سماج دا رشتہ:

اِک گل بالکل واضح اے کہ زبان کسے اِک بندے دی ایجاد نہیں۔ بلکہ ایہہ اوس ویلے وجود وچ آئی جدوں انساناں نے رَل مِل کے رہنا شروع کیتا۔ اِک انسان نے اپنی کوئی گل یا مدعا دوجے انسان تیکر اپڑان لئی اشارے، جسم دی کسے حرکت یا مونہہ دی کسے آواز کولوں کم لیا تے ایہو طریقہ اگے ٹُر کے انسانی رہتل دی ترقی دے نال نال ودھدا باقاعدہ زبان دا روپ دھار گیا۔

زبان اچانک نہیں بن دی۔ ایہدے لئی اِک لمے عرصے دی ضرورت ہوندی اے۔ زبان وچ تبدیلیاں مسلسل ہوندیاں رہندیاں نیں تے ایہو تبدیلیاں ای زبان دی ترقی دا باعث بن دیاں نیں۔ ایہہ تبدیلیاں کدی نہیں رُکدیاں۔ ایہو وجہ اے کہ اِک نسل توں دوجی نسل تک پہنچدیاں زبان کافی حد تک بدل گئی ہوندی اے۔ زمانے دی لوڑ مطابق کجھ لفظ نکلدے رہندے نیں تے اوہناں دی جگہ نویں لفظ شامل ہوندے جاندے نیں۔ اِک جگہ رہن والے لوکاں وچ مختلف طبقے موجود ہوندے نیں۔ ایہناں طبقیاں دی زبان اِک ہوندیاں وی اِک خاص نوعیت نال وکھو وکھ شکل وچ موجود ہوندی اے۔ جیویں پنجابی دا اکھان اے کہ ''باراں کوہ تے بولی بدل جاندی اے۔'' زبان دے ایہناں وکھو وکھ رُوپاں دا وڈا کارن سماجی رشتیاں دی دوری ہوندا اے۔ کیوں جے اک تھاں رہن والا اکو تھاں ای ملدا جلدا تے مل ورتن رکھدا اے۔ ایس لئی اوہدی زبان اُتے اوسے تھاں دی حیاتی دا پرچھاواں پیا رہندا اے۔ جدکہ ایہو ای عمل ایہدے توں کجھ دور اپنا اک وکھرا گھیرا بنا کے ہوندو چ آندا اے تے

انج راٹھل تے ڈوری دے حساب نال زبان دے صوتی نظام (Phonetics) نوں الگ الگ کرداا ے۔ مثال لئی پنجابی زبان دے علاقائی رنگ پیش کیتے جاسکدے نیں جیہڑے اک زبان پنجابی ہوندیاں وی ماجھی، لہندی، پوٹھوہاری، ہندکو، دوآبی، ڈوگری، گوجری، بھٹیانی، پوادھی، راٹھی، مالوی، جانگلو تے سرائیکی دے ناں نال جانے جاندے نیں۔

لہجے توں زبان بنن دا عمل ماہرین لسانیات دے مطابق انج وجود وچ آندا اے کہ سیاسی، معاشی تے معاشرتی حالات دی وجہ توں ایہناں وکھو وکھ ہوند وچ آیاں لہجیاں وچوں کسے اک نوں بوہتا ودھن پھلن دا موقعہ مل جاندا اے تے فیر ایہہ دوجیاں لہجیاں توں ذرا زیادہ اگے ودھدا ترقی یافتہ زبان دی جگہ لے لیندا اے۔ ایہدے بولن تے لکھن والیاں دی گنتی وچ اضافہ ہو جاندا اے، ایہدی لفظالی زیادہ ہو جاندی اے تے ایہدے بولن والیاں دے اضافے نال ایہدا اپنا گھیرا وی ودھدا جاندا اے۔ ایس سلسلے وچ انگریزی زبان دی مثال پیش کیتی جاسکدی اے۔ ایہہ زبان اپنے بولن والیاں دی سیاسی، سماجی تے ثقافتی ترقی دے نال نال انگلینڈ وچوں نکل کے ساری دُنیا وچ پھیل گئی اے۔ ایہنوں بولن تے سمجھن والے لوک ہر تھاں مل جاندے نیں۔

سوال نمبر 2: ''پنجابی لسانیات'' وچ پنجابی املا دے جیہڑے اصول بیان ہوئے نیں اوہناں اُتے چانن پاؤ۔

صوتی نظام دے لحاظ نال پنجابی زبان دے دونوں رسم الخط یعنی شاہ مکھی تے گورمکھی نامکمل نیں۔ رسم الخط یا اِملا دِیاں مشکلاں تے اوکڑاں بارے کجھ چر توں احساس پنگریا اے۔ ساڈے ایتھے مسئلہ ایس لئی گھلدار ہو گیا اے کہ اِک تے پنجابی دی کوئی درسی اہمیت نہیں دُوجے ایہہ اُردو دے واسطے نال لکھی پڑھی جاندی اے۔ ایس کارن کئی گھپلے ہوندے نیں۔ بہرحال پنجابی اِملا نوں مکمل تے سٹینڈرڈ بنان دِیاں کئی انفرادی تے اجتماعی کوششاں ہوئیاں تے ایہناں ساریاں کوششاں دی بدولت پنجابی املا وِچ کئی سُدھرائیاں وی ہوئیاں۔ کئی تجویزاں چل نہ سکیاں جیہناں وچوں کئی آوازاں لئی علامتاں دا ورتارا خاص طور تے شامل اے۔ مثلاً ہائیہ آوازاں وچوں ''دھ'' لئی ''دھ'' وغیرہ۔ ایس لئی کہ پنجابی دے اک علاقے وچ ایہہ ''دھ'' انج ای تلفظ ہوندا اے ایتھے ت دی آواز نہیں نکلدی۔ علامتاں

وچوں صرف 2 علامتاں منیاں گئیاں نیں تے اوہ نیں الناویں ''ل'' تے ''اڑنون'' دیاں علامتاں۔ 'ل' تے 'ن' ایہہ آوازاں پنجابی وِچ ہمہ گیر نیں۔ بہر حال حالے وی پنجابی دیاں کئی صوتاں نیں جیہناں نُوں پُورے پکھوں حرفاں دا بانا نہیں پوایا جا سکیا۔ اج جیویں پنجابی وَل دھیان دِتا جا رہیا اے جے ایہہ سلسلہ اِنج ای جاری رہیا تے ایہہ معاملہ وی طے ہو جائے گا۔ حال دی گھڑی جو کجھ سانجھے پکھوں منیا جا رہیا اے اوس نوں مکھ رکھ کے کُجھ اصولاں وَل دھیان دوانا ضروری اے:

1۔ ہائیہ آوازاں: بھ۔ جھ۔ دھ۔ ڈھ۔ گھ وغیرہ لکھن تے پڑھن لئی ایہناں تے کسے قسم دی کوئی نشانی یا علامت پان دی لوڑ نہیں ایہہ اِنج ای لکھے جان گے: بھلک۔ جھنگ۔ دھی۔ ڈھول۔ گھاء وغیرہ۔

2۔ اوہ سارے لفظ جیہڑے دُوجیاں زباناں توں آئے نیں اوسے حساب نال اِملا ہون گے۔ جیویں علم، معلوم وغیرہ۔ سوائے اوہناں لفظاں دے جیہڑے سُدھریاں وگڑ کے اپنی الگ شکل بنا چکے نیں۔ جیویں سلاہنا (سراہنا) سیکٹری (سیکرٹری) ٹیشن (سٹیشن) وغیرہ۔

3۔ ''اوہ'' توں بنے لفظ اوہناں، اوہدا، اوہدی، اوہو تے ''ایہہ'' توں بنے لفظ ایہناں، ایہدا، ایہدی، ایہو املا ہون گے۔ اِنج ای کیہہ وغیرہ دی اِملا کیتی جاوے گی۔

4۔ ''گ'' یا ''کھ'' دی تھاں ''غ'' یا ''خ'' نہیں لکھے جان گے۔ جیویں پاگل نوں پاغل یا اکھان نوں اخان۔

5۔ لفظ دے جتھے کتے وی الناویں ''ل'' آوے گی اوتھے گول جزم ''ہ'' پائی جاوے گی۔ جیویں گندلؒ، گلّما وغیرہ۔

6۔ لفظ دے جتھے کتے وی اڑنون آئے گی ایس نوں گول جزم نال لکھیا جاوے گا۔ جیویں پانْی، بنْ دا۔

7۔ اِملا وِچ غلطی نوں گھٹ کرن لئی ایس گل دی سفارش کیتی جا سکدی اے کہ مصوتے والیاں آوازاں نوں ظاہر کرن لئی زبراں، زیراں دی تھاں حرف علت (Vowels) ورتے جان۔ جیویں ہُندے دی تھاں ہوندے۔ اُنج لوڑ مُوجب زبراں، زیراں وی پائیاں جا سکدیاں نیں۔

8۔ ایسا حرف جیہدے اُتے زیر، زبر نہ ہوئے اوہدے تے : بر پڑھی جائے۔ رُکن تجی دا آخری

حرف ساکن سمجھیا جائے کیونکہ پنجابی وچ کسے لفظ دے آخری حرف تے زبر، زیر نہیں ہوندی۔

9۔ ''نیں'' تے ''نے'' وچ فرق رکھن لئی ایہہ طریقہ ہُن عام اے کہ جمع دے صیغے لئی ''نیں'' ورتیا جاوے تے ''نے'' نوں حرف ِبدا دے طور تے استعمال کیتا جاوے۔ جیویں اوہ جاندے نیں۔ اقبال نے اشرف نُوں بُلایا۔ وغیرہ۔

10۔ جیہڑے حرف دو واری بولے جاندے نیں اوہناں تے شد ''ّ'' ضرور پائی جاوے۔

11۔ ن غنّہ ''ں'' دی اِملا تے تلفظ بارے خیال رکھیا جائے کہ ن غنّہ جدوں کسے لفظ دے آخر تے آئے اوہ ''ں'' نال تے جدوں شروع یا وچکار آوے تاں ''ن'' دے نقطے اُتے غنّے دی جزم (ہ) ضرور پائی جاوے۔

12۔ فارسی، عربی وانگوں اُردو وِچ وی خوش، خواجہ، خواب وغیرہ املا کیتے جاندے نیں۔ ایس ''وْ'' نوں معدُولہ آکھیا جاندا اے۔ ایہہ حرف خ توں مگروں آوندا اے۔ پنجابی وچ ایہی لکھے جان گے تے پڑھن لگیاں ادھے ''وْ'' نال پڑھے جان گے۔ خش، خاجہ، خاب وغیرہ۔

13۔ عربی ولوں آئے اوہ لفظ جیہڑے شمسی یا قمری حرفاں نال بجّے ہوندے نیں اوہ عربی وانگوں ای لکھے تے اُچارے جان گے۔ جیویں عبدالحق وچ 'ل' بولدا اے پر عبدالصمد وچ 'ل' نہیں بولدا پَر لکھے دونویں جاندے نیں۔

ایہہ کجھ اصُول نیں جیہناں دی نشان دہی کیتی گئی اے۔ پنجابی دی معیاری اِملا ئے حالے کم ہو رہیا اے۔ جو کُجھ اسیں حاصل کر چکے آں ساڈا خیال اے ایہہ وی بڑا کُجھ اے۔ جے ایہناں ای اصولاں نوں مکھ رَکھیا جاوے تے اِک لحاظ نال معیاری اِملا سامنے آ جاندی اے۔ ایس لئی سانوں ایہہ اِملا اپنا لینی چاہیدی اے۔ اُنج دُنیا دا کوئی وی رسم الخط اپنی زبان دے صَوتی نظام نُوں سو فیصدی حرفی روپ نہیں دے سکیا۔ ساڈے ایتھے رسم الخط بارے کم کرن والے کُجھ سیانے پنجابی دی اِملا نوں صوتی رسم الخط (Phonetic Script) بنان دا چارا کر دے نیں۔ حالانکہ لسانیات دے اصُول مُوجب اِنج سو فیصدی ہونا ممکن نہیں۔ پھیر ساڈے سلسلے وِچ تے ایہہ ہور وی اَوکھی گل اے۔ کیوں جے پنجابی وِچ علاقائی انگ دُوجیاں زباناں نالوں خبرے ودھ ای نیں۔ فیر ایہناں توں اڈ اگوں ایہناں علاقائی انگاں وِچ وی صوتی لحاظ نال کئی ونڈاں نیں۔ جے ایہناں علاقائی در علاقائی صوتی ونڈاں دے مگر لگ پیئے تے عجب قسم دے بھنبھل بھوسیاں وِچ پھس جانا ضروری اے۔ مثال دے طور تے مانیہ مصمتے

بھ۔ جھ۔ دھ۔ ڈھ۔ گھ وغیرہ مرکزی تے ملتانی وچ وکھو وکھ طریقے نال اُچارے جاندے نیں۔ فیر اگوں مرکزی توں اڈ مشرقی بولیاں وچ ایہناں دا اُچارن مرکزی، ملتانی تے جانگلو توں وی وکھ ہو جاندا اے۔ جیویں مرکزی دا کہر (گھر) مشرقی پہاڑی بولیاں وچ کہار (گھار) بن جاندا اے۔ ایس لئی ایہناں ہائیہ صوتاں لئی جے کوئی علامت گھڑی جائے گی تے مرکزی تے مشرقی پہاڑی بولیاں وچ ایہ نہیں چل سکے گی۔ ایس لئی بہتر اے کہ پنجابی رسم الخط نوں اُکا (Phonetic Script) بنان دی تھاں ایس نوں ادبی رسم الخط (Literary Script) بنان بارے سوچیا جائے۔ ایہہ پندھ تاں ای مُک سکدا اے۔ باقی ایہہ گل کہ دُنیا دی کوئی زبان وی املا دے حوالے نال مکمل نہیں اک اٹل سچائی اے۔ انگریزی اپنے ولوں بین الاقوامی زبان اے پر ایہدے وچ بہتیاں دے کھلے لطیفیاں دی حد تک موجود نیں۔ Put (پُٹ) تے But بَٹ کیوں نیں؟ ایہدا جواب انگریزی والیاں کول وی کوئی نہیں۔

سوال نمبر 3: پنجاب دا جغرافیہ بیان کرو نیز مرکزی، مشرقی تے مغربی لہجیاں دی وضاحت کرو۔

پنجاب دا جغرافیہ

پنج آب دا مطلب اے پنج پانی۔ ایس مناسبت نال ایس ناں دا جوڑ میل پنج پانیاں یا دریاواں دے علاقے نال اے۔ ایہہ علاقہ برصغیر دا اوہ علاقہ اے جیہڑا ستلج، بیاس، راوی، چناب، جہلم تے سندھ دے وچکار وسدا اے۔ ایس دیاں حداں مختلف زمانیاں وچ مختلف رہیاں نیں۔ اسیں ایتھے اوہناں حداں دی گل کراں گے جیہڑیاں 14۔ اگست 1947ء نوں سیاسی تے انتظامی لحاظ نال موجود سن۔ قیامِ پاکستان توں پہلاں سارے پنجاب نوں انتظامی لحاظ نال پنج (5) قسمتاں وچ ونڈیا ہویا سی جیہناں دا ویروا انج اے:

قسمت	شامل علاقے
1۔ انبالہ:	انبالہ۔ شملہ۔ حصار۔ رہتک۔ کرنال تے گوڑگاؤں۔
2۔ جالندھر:	جالندھر۔ ہوشیارپور۔ کانگڑہ۔ فیروزپور تے لدھیانہ۔
3۔ لاہور:	لاہور۔ گوجرانوالہ۔ سیالکوٹ تے گورداس پُور۔
4۔ ملتان:	ملتان۔ منٹگمری۔ لائل پور۔ جھنگ۔ مظفرگڑھ تے ڈیرہ غازی خاں۔
5۔ راولپنڈی:	راولپنڈی۔ جہلم۔ گجرات۔ سرگودھا۔ اٹک تے میانوالی۔

پاکستان بنن مگروں دو قسمتاں یعنی انبالہ تے جالندھر مکمل طور تے بھارت وِچ چلیاں گئیاں۔ قسمت لاہور وچوں وی پُورا گورداس پُور تے لاہور دی تحصیل چونیاں دا ادھا حصہ بھارت وِچ شامل کر دِتا گیا۔ ایہہ مشرقی پنجاب یا بھارتی (انڈین) پنجاب کہلایا۔

ایدھر لاہور، ملتان تے راولپنڈی قسمتاں پاکستان وِچ رہیاں تے ریاست بہاولپور نوں وی پنجاب وِچ شامل کردتا گیا جیہڑی اگے ای زبان تے رہتل دی سانجھ پاروں پنجاب دا حصہ سی۔ ایہہ مغربی پنجاب یا پاکستانی پنجاب اکھوایا۔

پاکستانی پنجاب وچ پاکستان بنن توں مگروں صرف اینی تبدیلی آئی اے کہ ریاست بہاولپور دا علاقہ جیہڑا کہ پہلاں ای زبان تے رہتل دے حساب نال پنجاب دا حصہ سی انتظامی لحاظ نال ایس نوں پنجاب وِچ شامل کر دتا گیا۔ سرگودھا، ملتان تے ڈیرہ غازی خان نوں باقاعدہ ڈویژن بنا دتا گیا۔ منٹگمری داناں اوہدے پرانے ناں ساہیوال نال بدل دتا گیا۔

معیاری، ٹکسالی (Standard) ماجھا/ ماجھی یا مرکزی پنجابی

"باراں کوہ تے بولی (لہجہ) بدل جاندی اے" لسانیات وِچ لسانی تبدیلی دے ایس اٹل اصول موجب ہر زبان وِچ اوہدے علاقائی انگ ہوندے نیں جیہناں نوں (Dialect) کہندے نیں پر نال اِک اجیہا انگ وی موجود ہوندا اے جس نوں اوس زبان وِچ معیاری انگ (لہجے) دا درجہ حاصل ہوندا اے۔ اوس زبان دے سارے ای علاقیاں دے لوک اوس وِچ تخلیق کر کے اوس نوں امیر بناندے نیں۔ پنجابی وِچ ماجھے دے علاقے دی بولی نوں صدیاں توں ایہہ درجہ حاصل رہیا اے۔ ماجھے دا علاقہ دوآبہ باری، گورداس پُور، امرتسر دا کجھ علاقہ، فیروز پور، لاہور دا مشرقی حصہ، ستلج تے بیاس دا وچکارلا علاقہ تے راوی تے ستلج دے آر پار دا علاقہ اے۔ بولے جان تے لکھے جان دے لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ایس دا گھیرا بڑا چوڑا تے کھلا اے جیہدے وِچ گوجرانوالہ، سیالکوٹ تے گجرات تیکر دے علاقے شامل نیں۔

پنجاب دے ایس علاقے نوں شروع توں ای اک مرکزی حیثیت حاصل رہی اے۔ کیوں جے لاہور صدیاں توں علم و ادب دا گڑھ اے۔ پھیر ایہہ کہ تجارتی مرکز ہون پاروں ایس دا رابطہ پنجاب دے سارے علاقیاں نال قائم رہیا۔ ایس کر کے ایس دی بولی نے ہولی ہولی آپ مہارے ای اِک معیاری یا ٹکسالی بولی دا رُوپ وٹا لیا۔ ایہہ بولی

علاقے دے لحاظ نال تے ماجھی کہلاندی اے پر علمی ادبی پکھ لگن نال ایہدی حیثیت اک مرکزی یا ادبی زبان دی ہو گئی اے۔ ایہو وجہ اے کہ ایس مرکزی بولی دا گھیرا گوجرانوالہ، سیالکوٹ تے گجرات تیکر پھیل چکیا اے۔ ایہہ پنجاب دے ہر علاقے وچ سمجھی جاندی اے۔ ایہدے وچ لہندی دا گجھ رنگ وی شامل اے۔ پرانے شاعراں وچوں بلھے شاہ تے وارث شاہ وِچ ایہہ رنگ ویکھیا جاسکدا اے تے نویں ادب دا تے 5 9 فیصدی حصہ ایسے مرکزی بولی وِچ اے۔

پنجابی دے علاقائی لہجے (Dialects)

زباناں دے معاملے وچ ایہہ گل بڑی اوکھی جاپدی اے کہ ایس دے بولے جان والے علاقے دوآلے لکیر کھچی جاوے۔ علاقائی لہجیاں بارے تے ایہہ گل ہور وی اوکھی اے کیوں جے ایہناں وچ کئی قسم دِیاں سانجھاں ہوندیاں نیں۔ دُوجے ایہہ اپنے اصل علاقے توں نکل کے وی آلے دوآلے بولے تے سمجھے جاندے نیں۔ ایس لئی اس سلسلے وچ کوئی آخری فیصلہ کرن دی بجائے اندازے ای لائے جاسکدے نیں۔ ہاں علاقائی لہجے دیاں خاص انگاں دی جانکاری ممکن اے کیوں جے ایہدے لئی اوس لہجے دا مواد مل جاندا اے۔ پنجابی دیاں علاقائی لہجیاں بارے معتبر تے مستند کم حالے ذرا گھٹ ای ہویا اے۔ سیانیاں نے مرکزی تے پنجابوں باہر لے علاقیاں وِچ بولی جان والی پنجابی نوں چھڈ کے پنجابی دیاں علاقائی لہجیاں نوں دو وڈے حصیاں وِچ ونڈیا اے: 1۔ مشرقی لہجے 2۔ مغربی لہجے

1۔ مشرقی لہجے:

ایہدے وِچ مشرقی یا بھارتی پنجاب (تن ٹوٹے ہون توں پہلاں) دِیاں علاقائی بولیاں آندیاں نیں جیہڑیاں درج ذیل نیں:

i۔ بھٹیانی ii۔ پوادھی iii۔ راٹھی

iv۔ مالوی v۔ دوآبی

i۔ بھٹیانی:

ایہہ بولی حصار، بیکانیر دے راٹھے تے باگڑی لوک بولدے نیں۔ ایہدے اُتے ہندی دا وادھیرا اثر اے۔ تحصیل فاضلکا، ممدوٹ تے فیروزپور دے آلے دوآلے دے علاقہ

وِچ بولی جاندی اے۔ ایس نوں راٹھی، راٹھوری یا باگڑی وی کہندے نیں تے خبرے ایسے دا ناں سوتری وی اے۔ مثالاں: میرو۔ تھارو۔ جاسُوں وغیرہ۔

ii۔ پوادھی:

پوادھ دا مطلب اے پُوربی ادھ یعنی مشرقی حصہ۔ ایہو بولی مشرقی پنجاب دے بوہتے حصے وچ رائج اے۔ پوادھی دا ٹھیٹھ رُوپ پٹیالے وِچ اے۔ ایس توں اڈ حصار، انبالہ، کلیر شریف، نالاگڑھ تے ریاست جنید دے لوک وی پوادھی بولدے نیں۔ ایہدے تے ہندی، باگڑی یا بھٹیانی دا اثر اے۔ ایس لئی کئی تھاں لفظاں نوں مخفف کر کے بولدے نیں۔ جیویں تینوں توں تنے، مینوں توں منے وغیرہ۔ کجھ ہور فرق ایہہ نیں: کھاواں توں کھاماں، ویکھنا توں بیکھنا، آکھنا نوں کہنا، کیتا سی نوں کیتا تھا، ہُن نوں اِب تے کہ نوں بئی وغیرہ۔

iii۔ راٹھی:

گیانی ہیرا سنگھ درد نے ایس نوں وکھ بولی قرار دتا اے۔ جدوں کہ عبدالغفور قریشی ایس نوں بھٹیانی دا حصہ سمجھدے نیں۔ ایہدے بولن دا علاقہ ضلع حصار وچ گھگر دریا دے نال نال دا اے۔ پروفیسر جوگندر سنگھ نے پوادھی دا جیہڑا علاقہ متھیا اے ایہدے وِچ راٹھی والا علاقہ وِی آجاندا اے۔ ایس لحاظ نال اسیں ایہنوں پوادھی دی اِک شکل قرار دے سکنے آں۔

iv۔ مالوی:

بنارسی داس جین نے ایس دا علاقہ فیروزپور، لدھیانہ، فریدکوٹ، مالیرکوٹلہ، پٹیالہ، نابھہ، جنید تے کلیر شریف دسیا اے۔ جدکہ ایہدے وِچوں لدھیانے دی بولی نوں اپنے (Phonetic Reader) وِچ وکھ کر کے دسدے نیں۔ عبدالغفور قریشی موجب ایہدا علاقہ فیروزپور، لدھیانہ، تپہ مانسر، تلونڈی، فریدکوٹ، مالیرکوٹلہ، دھنولہ، بھٹنڈا، پٹیالہ، کیتھل، جگراؤں، نروانہ، رائے کوٹ، سمرالہ، کھنہ تے اچھوواڑہ وغیرہ اے۔ مثالاں ویکھو: ایہدے وچ ویاہ نوں بیاہ، اسیں نوں آپاں، کرے گا نوں کرُو گا، اپنا نوں آپنا یا آودا، پُتر نوں پُت تے تہاڈا نوں تھواڈا یا تھوڑا آکھدے نیں۔

v۔ دوآبی:

ایہدا علاقہ بست جالندھر دوآب دا علاقہ اے۔ ایہہ ضلع جالندھر تے ہوشیار پور

توں اُتے ریاست کپورتھلہ دوآلے گھیرا پاندا چلیا جاندا اے۔ اُردو دائرہ معارفِ اسلامیہ والے ایہدے وِچ لدھیانے نوں وی رَلاندے نیں۔ نال نال لگن دی وجہ نال ایہہ علاقائی بولی مالوی نال ڈھیر رَلدی اے۔ ایس دے پہاڑی علاقیاں یعنی کانگڑے تے شملے وِچ کانگڑی بولی بولی جاندی اے پر ایہدے تے دوآبی دا گوہڑا اثر اے۔ ویدنوں بید، بالن نوں والن تے ٹوں نوں تیں وغیرہ بولدے نیں۔

2۔ مغربی لہجے:

مغربی لہجے وچ پاکستانی پنجاب وِچ بولے جان والے درج ذیل لہجے شامل نیں:

i۔ پوٹھوہاری ii۔ دھنّی iii۔ چھاچھی

iv۔ شاہ پوری v۔ ریاستی vi۔ ملتانی

vii۔ جانگلو

i۔ پوٹھوہاری:

گریرسن آکھدا اے کہ پوٹھوہار دا مطلب اے اُچا علاقہ۔ اوہ پوٹھوہاری دِیاں دو قسماں دسدا اے: پہلی اوہ جیہڑی راولپنڈی تے آلے دوآلے دے علاقیاں وِچ بولی جاندی اے۔ دُوجی دَکھن وَل خاص طور تے مری دِیاں پہاڑیاں دوآلے دی بولڑی۔ اوہ پوٹھوہاری نوں لہندی دی جنوب مشرقی شاخ قرار دیندا اے پر شبدکوش والے پوٹھوہاری نوں اک وَکھ علاقائی بولی متھدے نیں۔ ایہدے وچ اِک نوں ہِک، اوس نوں ہُس، کتھے نوں کِدھر، کُتھے یا کدھر تے آوے گا نوں آسی وغیرہ بولیا جاندا اے۔

ii۔ دھنّی:

ارشاد پنجابی موجب جدوں سون سکیسر مُکدا اے تے دَھن شروع ہو جاندا اے۔ ایہدے وِچ تحصیل چکوال، تلہ گنگ، جہلم دا اُتلا تے درمیانی علاقہ شامل اے۔ ایہدی بولڑی دَھنّی اکھواندی اے جیہڑی پنجابی دی اِک علاقائی بولڑی اے۔ ایہدے تے پوٹھوہاری تے لہندی دا اِکو جیہا اثر اے۔ دھنّی لہجے نوں اک لحاظ نال پوٹھوہاری دا ذیلی لہجہ وی آکھیا جاسکدا اے۔ ونگی ویکھو:

ب۔ بسم اللہ بھلا کم کریندیاں دِلوں بجانوں پڑھساں
تے بہت دُرود محمد ﷺ کارن توڑ مراداں چڑھساں

جو کوئی دوست نہ رکھے دوہاں دشمن ہو کر لڑساں
آتش عشق حقانی بھڑکی ہو سمندر زڑھساں
شاہ مراد کلمہ طیب لے قبر وچ پڑساں

(شاہ مراد، وفات 1702ء تحصیل خانپور، ضلع چکوال)

iii۔ چھاچھی:

کیمبل پور دے علاقے نوں چھچھ آکھیا جاندا اے۔ ایہدے وچ ایبٹ آباد تے راولپنڈی توں کیمبل پور، ادھ ہزارہ تے کجھ پشاور دا علاقہ شامل اے۔ ایتھوں دے لوک چھاچھی اکھواندے نیں۔ ونگی ویکھو:

پھلّے نی مثال تیرے نال گئی آں رل
مٹھے بوٹی چھوڑی گال اگی باجھ گئی آں بل
پھلّے نی مثال تیریاں گلیاں نا فقیر
ٹدھ لائی کناری چھاتی کھڑی آ میڈی چیر

(علاقہ چھچھ دا چار بیتا)

iv۔ شاہ پوری (لہندا انگ):

ایس دا علاقہ سرگودھا، جھنگ، میانوالی، ڈیرہ اسمٰعیل خان، لائل پور دی بار دا علاقہ اے۔ اصل وچ ایس نوں لہندی آکھنا چاہیدا اے کیوں جے نہ ایہہ ملتانی اے تے نہ پوٹھوہاری پر ایہدے وچ ایہناں دوناں دے عنصر موجود نیں۔ گریرسن ایس نوں تھلی آکھدا اے۔ اوہدا آکھنا اے کہ ڈیرہ اسماعیل خاں وچ ایہدا ناں ہندکی یا ڈیرہ وال اے۔ میانوالی تے بنوں وچ ہندکو یا ملکی تے جھنگ وچ ایہدا ناں تھلوچاری اے: شعری نمونہ ویکھو:

ایمان آننی ہکوار ایہی فرض پچھان
سنت ایہی وت بھی جاں بھاوی تاں آن

(نجات المومنین 1675ء، عبدالکریم جھنگوی)

v۔ ریاستی (لہندا انگ):

رحیم یار خان تے بہاولپور وغیرہ وچ ایہہ لہجہ بولیا جاندا اے۔ ایہدی ملتانی تے

سرائیکی (خیر پور ڈویژن، سندھ) نال ودھیری سانجھ اے پر ملتانی، ریاستی تے سرائیکی تنے لہجے آپو اپنے وکھ تشخص وی رکھدے نیں کیوں جے ملتانی نالوں ریاستی تے سرائیکی اُتے سندھی دا اثر ودھ اے۔ شعر ویکھو:

تھئے جڈاں چوداں برساں دے سیفل تے سعد آزادہ
سعد کنوں وچ خوبی دے ہا سیفل بہوں زیادہ

(مولوی لطف علی: سیفل نامہ)

vi۔ ملتانی (لہندا انگ):

ایہدا علاقہ ملتان، ڈیرہ غازی خان وغیرہ اے۔ عبدالغفور قریشی ہوراں ایہدے نال ریاستی نوں رلا کے ایہدا ناں لہندی دسیا اے۔ محمد بشیر ظامی بہاولپوری ہوراں ایس علاقے دی زبان نوں سرائیکی متھ کے ایس نوں اِک وکھ زبان بنان دی کوشش کیتی اے تے کئی کتاباں ایس سلسلے وچ لکھ ماریاں نیں۔ ایتھے اسیں ایہو گل کہواں گے کہ ملتانی، پنجابی زبان دا اِک علاقائی لہجہ اے جیہدا گھیرا ملتان، ڈیرہ غازی خان تے نال لگدے علاقے نیں۔ ایہدا گوڑھا اثر ریاستی اُتے تے پکا اثر شاہ پوری وغیرہ اُتے موجود اے۔ ملتانی دا سندھی اثر والا رنگ سرائیکی اے جیہڑی سندھ صُوبے دے خیر پور ڈویژن وچ بولی جاندی اے۔ کجھ فرق ویکھو: اِک نوں ہِک، دس نوں ڈس، دِن نوں ڈینہہ، دِتا نوں ڈِتا، تُوں نوں کُوں، میرا نوں میڈا، تینوں نوں تیکوں، بھرا نوں بھرا (زیر نال) تے کردا اے نوں کریندا اے وغیرہ بولدے نیں۔

vii۔ جانگلو یا جانگلی:

ایہہ نیلی بار تے گنجی بار دے علاقے دا لہجہ اے جیہدے وچ کمالیہ تے ساہیوال دے علاقے خاص طور تے شامل نیں۔ ساہیوال پاک پتن وغیرہ دا ایہہ علاقہ جنگل بیابان سی ایس لئی ایس علاقے دے لوکاں نوں جانگلی آکھدے نیں تے ایس مناسبت نال ایہناں دی بولی دا ناں جانگلو رکھیا ہویا اے۔ مرکزی نالوں عام فرق ملاحظہ کرو:

سارے تھینہہ دے
کدھاں کوٹھے
ہلاں کاواں گرجھاں ملّے
گلیاں دے وچ

بُکھی گئے

پالو پالی بھوندے وتن

ازلوں ماس دے بھکھے

دھرتی تھر تھر تھر تھر کنبے

سوال نمبر 4: پنجاب توں باہر لے علاقیاں دی پنجابی زبان کنیاں قسماں وی اے، وضاحت کرو۔

ایہدے وچ پنجاب دے نال لگدے علاقیاں صوبہ سرحد وچوں ایبٹ آباد، پشاور وغیرہ وچ بولی جان والی پنجابی۔ راولپنڈی، جہلم، گجرات تے سیالکوٹ دے نال لگدے علاقے جیہڑے آزاد کشمیر تے مقبوضہ کشمیر وِچ شامل نیں اوہناں دی بولی۔ بہاولپور دے نال لگدے صوبہ سندھ دے علاقے خیر پور وغیرہ تے ڈیرہ غازی خاں دے نال لگدے بلوچستانی علاقے دِیاں بولیاں شامل نیں۔ ایہناں دی ونڈ انج کیتی جاسکدی اے:

i۔ ہندکو　　ii۔ ڈوگری یا پہاڑی　　iii۔ گوجری

iv۔ سرائیکی　　v۔ کھیترانی، جٹکالی یا جھنیری　　vi۔ لُورستانی

i۔ ہندکو:

ایہہ پشاور، نوشہرہ، مانسہرہ، ہری پور، مردان، کوہاٹ، بنوں تے ڈیرہ اسمٰعیل خان وِچ بولی جاندی اے۔ ایس داناں ہندکو ایس لئی پیا جاپدا اے کہ ہخامنشی بادشاہواں نے سندھ دریا دے آلے دوآلے دے علاقے نوں ہندوکا آکھیا اے۔ ایس لحاظ نال ایتھوں دی بولی داناں ہندوکی، ہندوکو یا ہندکو پیا۔ ایہدے اُتے سبھ توں زیادہ پوٹھوہاری دا اثر اے، معیاری یا مرکزی دا انگ وی جھلکدا اے تے پشتو اثر وی نظر آندا اے۔ ایہہ علاقہ ضلع ہزارہ تے ڈیرہ اسمٰعیل خان والے گھیرے دا علاقہ وی منیا جاندا اے تے ایس نوں لہندا یا لہندی بولی دی اِک شاخ مِتھیا گیا اے۔ ایس نوں وَکھ بولی مَن دیاں ہویاں پنجابی نال ڈُونگھے پکھوں رَلایا اے تے حقیقت وی ایہہ اے کہ ہندکو پنجابی زبان دی اِک بولی اے۔ ونگی ویکھو:

نیناں نیر اندر بھریا اوہ جادو نظر کرو تاں جیکر اوہ ساہ کڈھدے

نامور عشق مُوں اوہ کم کیتا، جوں چیرا دے کے روگ جراح کڈھدے

(اُستاد نامور، اٹھارہویں صدی عیسوی)

ii۔ ڈوگری یا پہاڑی:

ڈوگر دا مطلب اے پہاڑ تے انج ڈوگری پہاڑیاں دی بولی اکھوائی پر بھاشا وِبھاگ پٹیالہ (بھارت) والے شبد کوش وِچ ایہدا مطلب گوجر دسیا گیا اے۔ ایہہ جموں تے کانگڑے وغیرہ علاقیاں دی علاقائی بولی اے جیہدا کینڈا، بنتر تے ساخت پنجابی نال رَلدا اے۔ ایس بولی دِیاں سانجھاں سیالکوٹ تے گورداس پور دے علاقیاں دی پنجابی توں بُہتیاں لگدیاں نیں۔ مرکزی بولی نالوں فرق ویکھو:

اَ۔ کیتا ہویا اے نوں: کیتا دا اے۔ "دا" ایس دی خاص پچھان اے

ب۔ "ڈ" نوں "ب" وِچ بدل دیندے نیں "وڈا" توں "بڈا"

iii۔ گوجری:

ایہہ اصل وِچ راجستھان توں لے کے لداخ تے کوہ ہمالیہ دے دامن وِچ رہن والے ٹپری واس قبیلیاں دی بولی اے۔ ایہدا گھیرا ڈوگری توں چوڑا اے۔ ایس بولی اُتے بیکانیر دی بولی دا اثر جاپدا اے۔ ایسے کارن ایہہ ڈوگری کولوں الگ رُوپ اختیار کر گئی اے۔ ایہدے وِچ راجستھانی بولیاں وانگوں لفظاں دے آخر تے "ڈ" بڑا آندا اے۔ ایہہ گل سندھی وِچ وی اے۔ ونگی ویکھو:

کسے نے یو بقراط توں جا کے پچھیو
مرض تیرے نزدیک مہلک ہیں کیہڑو
کہیو دُکھ زمانے ماں نہیں کوئی ایسو!
کہ جس کی دوا حق نے پیدا نہ کی ہو

iv۔ سرائیکی (لہندا انگ):

زبان دی شمالی بولی نوں سرائیکی آکھیا جاندا اے۔ سندھی وِچ لفظ سِر وُ اُتلے علاقے نوں کہندے نیں تے خاص طور تے سندھ دے اُتلے علاقے واسطے ورتیا جاندا اے یا سندھ صُوبے دا اوہ علاقہ جیہڑا سہون دے جنوب وِچ اے۔ سندھ والیاں اپنے علاقے نوں تناں حصیاں وِچ ونڈیا ہویا اے۔ پہلا سرو (اُتلا) یا شمال، دُوجا وِچولا (درمیانی) تے تیجا لاڑ (تھلوا) یا جنوب۔ سرو یعنی اُتلے علاقے وِچ سندھ دا خیر پور ڈویژن آندا اے۔ ڈاکٹر ٹرمپ

نے "سرد" والے سارے علاقے دی بولی نوں سرائیکی نہیں آکھیا۔ سگوں ایہہ دسیا اے کہ ایہہ بولی اِک لحاظ نال اوہناں قبیلیاں دی زبان اے جیہڑے سارے "سرو" دے علاقے وچ کھنڈے ہوئے نیں۔ انج ایس علاقے دی زبان سندھی ای اے پر جیہڑی دُوجی زبان ایتھے بولی جاندی اے ایس نوں سرائیکی آکھیا جاندا اے۔ گریرسن نے ایس علاقے دی بولی نوں سرائیکی ہندکی یا سرائیکی لہندا آکھیا اے تے 1891ء دی مردم شماری دے حوالے نال دسیا اے کہ سرائیکی ہندکی یا سرائیکی لہندا بولی سندھ دے حیدرآباد، شکار پور، خیر پور، تھرپارکر، سندھ، اُتلے پاسے دے سرحدی علاقیاں وچ تے کجھ کراچی والے پاسے دی بولی جاندی اے۔ گریرسن دا خیال اے کہ سرائیکی اصل وچ سندھ وچ آئے نوآبادکاراں یا مہاجراں دی بولی اے۔ سندھی والے ایس بولی نوں اُبھے جی بولی (دریا دے اُتلے علاقے دی زبان) وی کہندے نیں۔ ایہہ ناں خاص طور تے بہاولپور توں شکار پور آ کے آباد ہوئے لوکاں دی بولی نوں دِتا جاندا اے۔ سرائیکی بولی دی سانجھ لہندا لہجے دی وجہ توں ملتانی تے ریاستی نال بن دی اے۔ خیر پور ضلع دے جم پل شاعر سچل سرمست (1740ء-1826ء) دی کافی دی ونگی ویکھو:

آ پاندھی کر نال اساڈے کائی گالھ سجن دے آون دی
ہجر تپنڈے میںڈا حال ونجھایا اِتھاں رُت آئی ہے ساون دی

۷۔ کھیترانی، جٹکالی، جھیری یا جگدالی:

گریرسن ایس نوں ضلع ڈیرہ غازی خان دے مشرق ولوں نال لگدے بلوچستانی علاقے دے رہن والے کھیتران قبیلے دی بولی دَسدا اے۔ ایہناں دا اصل گھر ڈیرہ اسمٰعیل خان سی پر اکبر دے ویلے ایہناں نوں بلوچستان ول کڈھ دِتا گیا۔ ایتھے ایہہ لغاری سرداراں دی رعیت بن کے رہندے نیں۔ ایہہ نسلوں بلوچ نہیں پٹھان نیں پر صورتوں شکلوں تے رہتل ولوں بلوچ لگدے نیں تے ہُن بلوچ قبیلہ ای بن چکے نیں۔ ایہناں نوں جاٹ دی آکھیا جاندا سی ایس کر کے ایہناں دی زبان نوں جٹکی، جٹکالی وی آکھیا جاندا اے۔ گریرسن دا خیال اے کہ ایس بولی دا جھکا ڈیرہ غازی خان دے لہندا ول اے پر ایہدے وچ سندھی اثر گھٹ اے۔ نال ایہہ کہ ایہدے وچ کافرستان، چترال، دریائے سندھ نال لگدے پہاڑاں، گلگت تے کشمیر دیاں زباناں دے عنصر وی ملدے نیں۔ ونگی ویکھو: گھوڑی سے کولے نہ ونج گھوڑی لت کندیئے (گھوڑی دے کول نہ جا ایہہ لت ماردی اے)

vi۔ لُورستانی:

ایہہ وی پنجابوں باہر بولی جان والی پنجابی اے۔ ایس دا علاقہ صُوبہ سرحد دا اوہ علاقہ اے جیہڑا چترال دے نال لگدا اے۔ ایس بارے ہور جانکاری نہیں مِلدی۔

سوال نمبر 5: علاقائی لہجیاں دے کجھ آپسی فرق دسّو؟

پنجابی زبان دِیاں علاقائی بولیاں (Dialects) وچ دو قسم دے فرق نیں: پہلا اُچارن، لہجے یا تلفظ دا تے دُوجا لفظی بھنڈار دا۔ جتھوں تیکر اُچارن لہجے یا تلفظ دا تعلق اے، وڈا فرق ایہو ای اے۔ بعض ویلے اِکو لفظ سفر کردا ہر تھاں اڈ واڈ لہجے وچ بولیا لگا جاندا اے۔ جیوں جیوں پنجاب دے مشرق ول جاؤ پنجابی دا جھکا اُردو ہندی ول ودھدا جائے گا۔ ایدھر مغربی پنجاب وچ جیوں جیوں جنوب ول جاؤ پنجابی اُتّے سندھی رنگ چڑھدا جاندا اے۔ مغرب ول دُور پنجابوں باہر پشاور والے پاسے پنجابی اُتّے پشتو اثر وی ویکھیا جاسکدا اے۔ انج ای پہاڑی بولیاں دے کشمیری دے نیڑے ہون پاروں ایس پاسے دی پنجابی وِچ کشمیری اثر نوں رد نہیں کیتا جاسکدا۔

مرکزی نالوں لہجیاں دے فرق بارے ہر علاقائی لہجے دے ضمن وِچ دس پا دِتی اے۔ ایتھے ساریاں علاقائی لہجیاں نوں مجموعی طور تے ویکھن دی لوڑ نوں محسوس کردیاں گل ہلائی اے۔ اصل وِچ ایس رُخ تے پنجابی وِچ حالے کوئی کم نہیں ہویا۔ باریکیاں وچ جان تے ایس رُخ تے کم کرن دی ودھیری گنجائش موجود اے۔ ایتھے کجھ اشارے ای کیتے جا سکدے نیں۔ کجھ فرقاں ول دھیان کرو:

i۔ "ہ":

ہ (ہے) دا تلفظ بیاس دے مشرق ول انگریزی حرف "H" دے تلفظ نال رَلدا اے۔ اُردو وِچ وی انجے ای اُچارن مِلدا اے پر جیوں جیوں بیاس دے مغرب ول جاؤ ایہہ فرق گُوڑھا ہوندا جاندا اے۔ مطلب ایہہ اے کہ ماجھے دے مشرق ول "H" گوڑھا تے مغرب ول "H" مدھم۔ مثلاً لفظ "لوہا" یا "راہی" وِچ "ہا" تے "ہی" جالندھر تے لدھیانے والے علاقایاں وچ "ہ" نوں نمایاں کر کے بولے جان گے "Loha"، "Rahi" پر جیوں جیوں لاہور گوجرانوالہ، گجرات ول آؤ گے "ہ" نمی ہوندی جاوے گی تے ایہدی تھاں "ی"

لئے لوے گی یا نمی ''ہ'' نال ''ی'' داوادھا کر دِتا جاوے گا۔ جیویں لوا، رائی یا لوہیا، راہی۔ ایہو حال بہار، پہاڑ، لوہار وغیرہ دا ہوندا اے۔

ii۔ ''ر'':

''ر'' دا تلفظ مشرقی بولیاں وِچ انگریزی دے ''R'' یا اُردو دے ''ر'' وانگ ہوندا اے پر ماجھی تے ایس دے مغرب وَل ٹردیاں ایہہ بدل جاندا اے۔ ایتھے ''ر'' نوں اَدھی ''ہ'' نال رَلا کے بولدے نیں۔ جیویں روٹی، رول نمبر یا ریل نوں: رہوٹی، رہول نمبر یا رہیل۔

iii۔ ''ب'' ۔ ''ڈ'':

مغربی بولیاں ول ''ب'' تے ''ڈ'' نوں انج ای تلفظ کیتا جاندا اے پر مشرقی وچوں دوآبی، مالوی تے پنجابوں باہرلیاں بولیاں وچوں ڈوگری وچ فرق پَے جاندا اے۔ ایتھے ''ب''، ''ڈ'' وچ تے ''و''، ''ب'' وچ بدل لیندے نیں۔ جیویں وال نوں بال، بالن نوں والن ڈوگری وچ وڈا نوں بڈھا وغیرہ۔

iv۔ ہائیہ (ہکار) مصمتے بھ۔ جھ۔ دھ۔ ڈھ۔ گھ:

ہائیہ مصمتیاں وچوں ایہناں مصمتیاں دا تلفظ مرکزی، ماجھی، پوٹھوہاری تے مشرقی بولیاں وِچ اِک طرح تے ملتانی، ریاستی، جانگلو تے سرائیکی وِچ دُوجی طرح کیتا جاندا اے۔ ایہناں بولیاں وچ ایہناں صوتاں نوں سینے وچوں کڈھ کے مُونہہ بھر کے بولدے نیں۔ جدوں کہ دُوجیاں بولیاں وچ بھ نوں ''پ'' تے ''ہ''، جھ نوں ''چ'' تے ''ہ''، دھ نوں ''ت'' تے ''ہ''، ڈھ نوں ''ٹ'' تے ''ہ'' تے گھ نوں ''ک'' تے ''ہ'' نال رَلا کے اِک اجیہی آواز نال بولدے نیں جیہڑی لِکھن وِچ حالے نہیں آ سکی۔

v۔ گھر:

گھر دے لفظ نوں مشرقی بولیاں وچ ''گھ'' اُتے زبر پا کے بولدے نیں۔ جدوں کہ مغربی بولیاں وچ ایس زبر نوں دُونا کر کے الف تیکر اپڑا کے بولدے نیں: ''گھار''

انج ای ہور کئی لہجے دے فرق موجود نیں جیہڑے اڈ واڈ علاقیاں دی ریت رہتل پاروں چلے آ رہے نیں۔ ہن پاکستان بنن مگروں مشرقی پنجاب توں لوک اپنیاں اپنیاں بولیاں لے کے مغربی پنجاب دے علاقیاں وچ کھنڈ گئے نیں تے انج علاقائی بولیاں دے ملاپ نال

سارے ٹھیٹھ لہجے متاثر ہوئے نیں۔ ایس توں اڈ ابلاغ تے آواجائی دے وسیلیاں پاروں وی علاقائی لہجیاں دا وکھراپن ہولی ہولی مُک رہیا اے تے ایہدے نتیجے وچ مرکزی لہجہ مقبول ہو رہیا اے۔ ایس لہجے اُتے نویں روشنی دی پان چڑھی ہوئی اے۔ ایہہ مہذب وی اے تے نویاں تقاضیاں دے مطابق وی۔

مُکدی گل ایہہ اے کہ بھاویں پنجابی زبان دے علاقائی انگاں دی آپو وچ وکھ وکھ حیثیت موجود اے تے ایہہ ہر زبان وچ علاقائی بولیاں (Dialect) دا انگ ہوندا اے پر ساڈا ایہہ انگ اِک سوما اے، منبع اے جیہدے نال ایہہ پنجے دریا وگدے نیں۔ جدوں تیک ایہہ سوما قائم رہے گا، پنجاب دے پنج پانی اپنی زرخیز دھرتی دی تریہہ بُجھا کے اچھے فکر تے خیال دے سدا ابہکویں پھُل کھِڑواندے رہن گے۔

To add in whatsapp Group
0347-6859533
محمد متین

مشکل اشعار کے معنی سمجھنے کے لئے گروپ کو Join کریں۔

Additional Material for Just Reading

سوال نمبر 1: علم صوتیات دی تعریف کرو نیز صوتیہ دی وضاحت تے صوتیاں دِیاں مختلف قسماں بیان کرو۔

1۔ صوتیات (Phonetics):

بولن تے سنن وچ دے سارے عمل تے کیفیتاں طبعی تے ذہنی ترقی موجب قدرتی طور تے ہولی ہولی پنگردیاں نیں تے اگے ودھدیاں رہندیاں نیں۔ انسان دے تجربات دے نتیجے وچ آپس وچ سجھ سمجھا مگروں پہلاں مفرد (کلیاں) آوازاں یا صوتاں پیدا ہوئیاں فیر ایہناں دے جوڑ میل نال مرکب (جوٹے) آوازاں یا صوتاں پیدا ہوئیاں۔ انج اگوں ایہناں دے میل ملاپ نال انسانی گل بات وچ اکسارتا پیدا ہو گئی۔ انسان دِیاں ایہناں آوازاں نوں جانچنا، گویڑنا تے ایہناں دا ویروا کرنا لسانیات دے علم وچ (صوتیات) اکھواندا اے۔ آوازاں نوں سمجھن، ایہناں دی حساب نال ونڈ کرن تے ایہناں دا تجزیہ کرن وچ صوتیات دے علم دی پردھانی اے۔ ایہدی تھاں کوئی نہیں مل سکدا۔

2۔ صوتیہ (Phoneme):

انسان دی گل بات آوازاں دا مجموعہ اے۔ اوہ آواز جیہڑی سینے وچوں ہوا دے آن نال گلے دے نرخرے دے فعل نال پنگردی اے۔ ایس آواز نوں انسان کتے روکدا اے، کتے اُنج ای باہر جان دیندا اے تے کتے اُنج جان ویلے اوس نوں مونہہ وغیرہ دے کسے حصے نال روک کے گھٹ کر دیندا اے۔ ایہناں نکیاں وڈیاں، اُچیاں نیویاں تے تیز مدھم آوازاں دے مجموعے دا ناں لفظ، کلمہ، کلام یا گل بات اے۔ ایہناں لفظاں نوں علامتاں یا حرفاں دے ذریعے لکھت وچ لیاندا گیا سی۔ ایہناں لفظاں نوں صوتی لحاظ نال توڑ لیئے تے ایہو نکیاں وڈیاں آوازاں نتیجے وچوں حاصل ہوندیاں نیں تے جے ایہناں دی حرفی ونڈ کر لیئے تے صوتاں والیاں علامتاں حاصل ہوندیاں نیں۔ ایہناں حرفی علامتاں نوں اگوں پھیر صوتاں وچ بدلیا جاسکدا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ انسانی گل بات دی بنیاد اوہ نکیاں وڈیاں آوازاں (صوتاں) نیں جیہناں نوں انسان نے علامتاں یا حرفاں دا روپ دے کے بامعنی بنا لیا سی ایہہ

بامعنی صوتاں لسانی اصطلاح وِچ صوتی اکائی، صوتیہ یا (Phoneme) اکھواندیاں نیں۔

صوتی اکائیاں، صوتیے یا (Phonemes) کسے وی زبان دی عمارت دی اُساری وِچ اِک اِٹ وانگوں ہوندے نیں جیہناں دے بناں عمارت دی اُساری ممکن ای نہیں ہو سکدی۔ زبان بارے ٹھک بر سمجھ سمجھالئی ایہناں صوتی اکائیاں دی دریافت تے ایہناں نوں لکھتی یا علامتی رُوپ دین نال زبان وِچ نہ صرف اِک تنظیم پنگری سگوں ایس انتاں دی ترقی وی کیتی تے ایس واسطے نال انسان نے حیاتی دے دُوجے انگاں وچ اپنی وڈھپ دے جھنڈے گڈے تے ایہہ سلسلہ قیامت توڑی جاری رہے گا۔

3۔ صوتیاں (Phonemes) دِیاں قسماں:

i۔ بندشی صوتاں (Stops):

ہوانوں پُورا پُورا بند کر کے ایہدے دَبانوں گلے یا اوس توں اگے مُونہہ وِچ کسے وی تھاں تے ڈک دین نال جیہڑیاں صوتاں پنگر دیاں نیں ایہناں نوں بندشی صوتاں آکھیا جاندا اے۔ جیویں ب، پ، ت، ٹ، د، ڈ، ط، ک، گ وغیرہ۔

ii۔ صفیری صوتاں (Spirants):

سنگھ (گلے) وچوں نِکل رہی آواز نوں مُونہہ وِچ کسے تھاں تے ایس طریقے نال ڈکا لایا جاوے کہ آواز کڈھن وِچ بوہتا زور لانا پئے۔ اِنج جیہڑی آواز پیدا ہووے گی اوس نوں صفیری آواز داناں دِتا جاندا اے۔ جیویں خ، ز، ژ، س، ش، غ، ف، و، ہ وغیرہ۔

iii۔ پہلوی صوتاں (Laterals):

مُونہہ وچوں لنگھدی آواز دے وچکار زبان نال اجیہی اڑونی پائی جائے کہ آواز زبان دے اِک پاسیوں یا دوتواں پاسیوں لنگھ جائے۔ اِنج کرن نال جیہڑی آواز یا صوت پیدا ہوئے گی۔ اوس نوں پہلوی (مطلب اے پہلو ولوں لنگھن والی آواز) آکھدے نیں۔ جیویں ل۔

iv۔ ارتعاشی صَوتاں: (Trill)

مُونہہ وچوں آواز دے لنگھدیاں مُونہہ دا کوئی عضو نال ای ہل جائے تے ایس توں جیہڑی آواز نتیجے دے طور تے پنگرے اوس نوں ارتعاشی آواز آکھدے نیں۔ ایہدے وِچ

جے ایہہ کیفیت اُکی چھوٹی ہوئے یا ایہہ کہ انج کرن نال صرف اک اِی آواز چنگھرے تے ایس آواز نوں تھپکدار آواز یا (Hap) آکھدے نیں۔ جیویں ر۔ڑ وغیرہ۔

v۔ انفی یا گنگنیاں صوتاں (Nasal):

آواز نوں کڈھن لگیاں جدوں زخرے دے اُتوں اوہدا رُخ مُونہہ دی تھاں نک ول کر دتا جائے تے انج جیہڑیاں صوتاں پیدا ہون گیاں اوہناں نوں انفی، گنگنی یا (Nasal) آکھیا جاندا اے۔ جیویں م۔ن وغیرہ۔

vi۔ حرف علت، مصوتے یا (Vowels):

اوہ آوازاں جیہڑیاں مُونہہ وچوں ایس طریقے نال لنگھ کے پیدا ہوندیاں نیں کہ مُونہہ دا راہ لگ بھگ کُھلا چھڈ دتا جاندا اے۔ ایہناں نوں مصوتے، حرکات یا Vowels کہندے نیں۔ سنسکرت والیاں ایہناں دا ناں سوّر رکھیا ہویا اے تے گورمکھی والے لگاں ماتراں کہندے نیں۔

زبان یا بُلھاں دے نال مُونہہ دے اندرلے حصے وِچ اڈو اڈ تبدیلیاں کیتیاں جاندیاں نیں۔ ایہناں نوں حرف علت، مصوتے یا (Vowels) آکھیا جاندا اے۔ ایہدیاں اگوں تن حالتاں ہوندیاں نیں:

پہلی: زبان دے پچھے والا حصہ جیہڑا سنگھ دے نال جا لگدا اے۔

دُوجی: زبان دی اُونچائی۔

تیجی: بُلھاں دی حالت۔

حرف علت، مصوتے یا (Vowels) اُچارن ویلے جدوں جیبھ دی نوک ورتی جائے تے ایس مصوتے نوں (Front) یا اگلا مصوتہ، جدوں جیبھ دا درمیانی حصہ ورتیا جاوے اوس نوں مرکزی (Central) مصوتہ تے جدوں جیبھ دے پچھلے حصے نوں ورتوں وِچ لیاندا جائے تاں ایس نوں پچھلا یا (Back) مصوتہ آکھیا جاندا اے۔ لسانیات دے سیانیاں نے ایہناں تِناں حالتاں نوں مکھ رکھ کے مُونہہ وچوں نکلن والیاں آوازاں نوں اگوں نیویں (Low) درمیانی (Mid) تے اُچی (High) تِناں حالتاں وِچ ونڈیا ہویا اے تے انج دُنیا دیاں زباناں دے صوتی نظام دی درجہ بندی کیتی جاندی اے۔

vii- حرف صحیح یا مصمتے (Consonants):

حرف صحیح یا مصمتیاں دیاں پنج قسماں پچھے بیان ہوئیاں نیں۔ مُونہہ دے اندر لے حصے وچ آواز نوں باہر کڈھن ویلے اڈ واڈ تھاں اُتے جیہڑی مُونہہ دے اڈ واڈ حصیاں نال دخل اندازی کیتی جاندی اے۔ اوہدے نتیجے وچ ایہناں مصمتیاں نوں اگوں ہور پنجاں حصیاں وچ ونڈیا جاسکدا اے:

i- بُلھاں نال پنگرن والیاں آوازاں نوں لبی یا (Labial) آکھدے نیں۔ جیویں ب۔ پ وغیرہ۔

ii- جیبھ دی نوک نال پیدا ہون والیاں آوازاں نوکیلیاں یا (Apical) اکھواندیاں نیں۔ جیویں ت۔ د۔ س۔ وغیرہ

iii- تالو وِچوں نکلن والیاں آوازاں نوں تالوی یا (Palatal) آکھدے نیں۔ جیویں ا، چ وغیرہ۔

iv- تالو دے مگر لے حصے والیاں آوازاں نوں غشائی یا (Velar) آکھدے نیں۔ جیویں ک، گ وغیرہ۔

v- حلق (سنگھ) وچوں نکلن والیاں آوازاں حلقی یا Glottal اکھواندیاں نیں۔ جیہناں وچ ق۔ ح۔ خ۔ ع۔ غ۔ وغیرہ شامل نیں۔

بندشی یا (Stops) قسم دیاں آوازاں جیہناں نوں ہنے پچھے لبی آوازاں وی آکھیا گیا اے۔ ایہناں دیاں دو قسماں ہوندیاں نیں: پہلی قسم سادہ آوازاں نیں ب۔ پ وغیرہ۔ تے دُوجی وچ ہکار بھ۔ پھ وغیرہ۔ ایہہ آوازاں مفرد آوازاں مِیاں گنیاں نیں۔ انج ای (Apical) یا نوکیلیاں آوازاں دیاں وی دو قسماں نیں پہلی قسم سادہ ت۔ د وغیرہ تے دُوجی قسم معکوسی جس وچ ٹ۔ ٹھ۔ ڈ۔ ڑ وغیرہ آندیاں نیں۔

سوال نمبر 2: پنجابی دے بنیادی تے غیر مقامی صوتیاں دی وضاحت کرو نیز پنجابی صوتیاں (Phonemes) دی مکمل پٹی وی لکھو۔

i- پنجابی بنیادی صوتیے:

پنجابی زبان دے صوتی نظام اُتے گوہ کیتا جاوے تے ایہہ گل نتردی اے کہ ایہہ

غیر آریائی (دراوڑی۔ منڈا) آریائی، فارسی، عربی تے ترکی عنصراں تے مشتمل اے ایہدے مڈھلے صوتیے (Phonemes) ایہہ نیں:

ا۔ب۔بھ۔پ۔پھ۔ت۔تھ۔ٹ۔ٹھ۔ج۔جھ۔چ۔چھ۔خ۔د۔دھ۔ڈ۔ڈھ۔ر۔رھ۔ڑ۔ڑھ۔ز۔س۔ش۔غ۔ف۔ک۔کھ۔گ۔گھ۔ل۔لھ۔م۔مھ۔ن۔ں۔نھ۔و۔ہ۔ء۔ی۔ے۔

ii۔ پنجابی دے غیر مقامی صوتیے:

ہُن جدوں اسیں پنجابی ادب دے اٹھ سو ورھیاں دے خزانے ول نظر مارنے آں تے ایہدے وچ سانوں ایہناں صوتیاں (Phonemes) نال رلدیاں مِلدیاں آوازاں والے کجھ ہور صوتیے (Phonemes) وی ملدے نیں جیہڑے عام کر کے عربی، فارسی، ترکی زباناں وچوں آئے کلمیاں وچ املا ہوئے نیں۔ ایہہ کوئی اِک دو نہیں سگوں ایہناں دی گنتی نوں (9) اے۔ ایہہ عمل قدرتی طور تے ہوند وچ آیا کیوں جے ایہناں زباناں دا جیہڑا لفظ پنجابی وچ اپنی اوسے املا نال آیا اوہ اپنے نال اپنی املا دا اوہی انگ وی لیایا۔ جیویں ایہہ کہ جدوں ثابت، حکم، ذکر، صاف، عرض، طب، غلط یا عقل لفظ آئے اوہ اپنی ایسے املا نال پنجابی وچ لکھے گئے۔ کیوں جے فارسی رسم الخط وچ لکھی جارہی پنجابی دی املا دا کنبہ ایہناں دے نال دا ای سی۔ انج ث۔ح۔ذ۔ص۔ض۔ط۔ظ۔ع۔ق۔ دا پنجابی دے علامتی (لکھتی) بھنڈار وچ واہدا ہویا۔ اُنج بھاویں کہ ایہناں نال رَلدیاں مِلدیاں آوازاں پنجابی کول پہلاں موجود سن جیویں:

ث،ص	لئی	س
ح	لئی	ہ
ذ،ض،ظ	لئی	ز
ط	لئی	ت
ع	لئی	ا
ق	لئی	ک

جے ایہناں حرفاں نوں عربی فارسی دے لفظاں دی املا لئی ورتیا جاندا تے صورت کجھ انج بن دی: ہکم۔ زکر۔ ساف۔ ارز۔ تبب۔ غلت۔ اکل۔ ظاہر اے انج دو نقصان ہوندے: اک تے ایہہ کہ اگو اُچارن دے دو لفظاں وچ وکھرا پن شناخت نہ ہو سکدا

(اسرار۔ اصرار) دُوجے اشتقاق ویلے ایہناں دے مادے (Roots) لبھنے اوکھے ہو جاندے۔ ایسے کر کے جدوں ایہہ لفظ پنجابی وچ آئے اوسے اِملا نال لکھے گئے تے ایس ویلے وی ایہہ طریقہ چالو اے۔ ظاہر اے جدوں ایہہ لفظ اوسے املا نال لکھے گئے تے نال اوس زبان دے حرف وی لیائے۔ انج ایہہ پنجابی وچ آن کے پنجابی دے حرف یا صوتیے (Phonemes) بن گئے۔

iii۔ پنجابی صوتیاں دی مکمل پٹی:

ایہناں حرفاں نوں پنجابی وچ رَلان توں مگروں پنجابی صوتیاں (Phonemes) دی مکمل پٹی انج بنی:

آ۔ا۔ب۔بھ۔پ۔پھ۔ت۔تھ۔ٹ۔ٹھ۔ث۔ج۔جھ۔چ۔چھ۔ح۔خ۔د۔دھ۔ ڈ۔ڈھ۔ذ۔ر۔رھ۔ڑ۔ڑھ۔ز۔ژ۔س۔ش۔ص۔ض۔ط۔ظ۔ع۔غ۔ف۔ق۔ک۔ کھ۔ گ۔گھ۔ل۔ل۔لھ۔م۔مھ۔ن۔ں۔ݨ۔نھ۔و۔ھ۔ہ۔ء۔ی۔ے۔

مصُوتے تے مصمتے:

صوتیات دے اصولاں مطابق صوتیاں (Phonemes) نوں اگوں وڈے پکھوں دو حصیاں وچ ونڈیا جاندا اے۔ پہلے حصے وچ اوہ صوتی اکائیاں آندیاں نیں جیہناں دے بولن وچ مُونہہ دا کوئی حصہ کسے قسم دی کوئی نہ کوئی رکاوٹ پاندا اے۔ ایہناں صوتیاں نوں حرف صحیح، مصمتے یا (Consonants) آکھیا جاندا اے۔ دُوجی ونڈ وچ اوہ صوتیے آندے نیں جیہناں نوں مُونہہ وچوں کڈھن لگیاں مُونہہ نوں لگ بھگ کھلا چھڈ دِتا جاندا اے۔ ایہناں نوں مصُوتے، حرف علت یا Vowel آکھدے نیں۔

سوال نمبر 2: پنجابی مصمتیاں (Phonemes) تے مصُوتیاں (Vowels) دی وکھو وکھ ونڈ کرو۔

ہکار بندشی	بندشی
بھ۔پھ۔تھ۔ٹھ۔دھ۔ڈھ	ب۔پ۔ت۔ٹ۔د۔ڈ۔ط
ہکار صفیری	**صفیری**
×	ث۔خ۔ذ۔ز۔س۔ش۔ص۔ض۔ظ۔غ۔ف۔و۔ہ
ہکار پہلوئی	**پہلوئی**
لھ	ل

ارتعاشی	ہکار ارتعاشی
ر۔ ڑ	رھ۔ ڑھ
گنگنے	**ہکار گنگنے**
م۔ن	مھ۔ نھ
تالوئی	**ہکار تالوئی**
ل، ج، چ، ع	جھ۔ چھ
غشائی	**ہکار غشائی**
ک۔گ	کھ۔ گھ
حلقی	**ہکار حلقی**
ح۔غ۔ق۔ہ	×

پنجابی مصوتیاں (Vowels) دی ونڈ:

پنجابی دِیاں دسیاں گئیاں صوتی اکائیاں (Phonemes) وِچ (ا۔و۔ی۔ مصوتے یا حرف علت (Vowels) نیں پر ایہہ حروف اوس ویلے حرف صحیح، مصمتے یا (Consonant) ہوندے نیں جدوں ایہہ لفظ دے شروع وِچ آن جیویں: اُتّی۔ ویاہ یا یکّہ۔

1۔ پنجابی مصوتیاں داویروا:

جیویں کہ ذکر آ گیا اے کہ مُڈھلے پکھوں پنجابی وچ حرف علت، مصوتے یا Vowels تن ای نیں۔ (ا۔و۔ی۔ پر اگوں ایہناں دِیاں وڈیاں چھوٹیاں کئی شکلاں نیں جیہناں داویروا اِنج اے:

مصوتہ الف (ا)	علتی آواز
i۔ آدمی	”دمی“ توں پہلاں دوالفاں دی آواز
ii۔ چار	”چ“ تے ”ر“ دے وچکار اِک الف دی آواز
iii۔ مَل	”م“ تے ”ل“ دے وچکار ادھے الف دی آواز

مصوتہ (و)

i۔ مَولوی ”لوی“ توں پہلاں ”م“ نال ادھے الف تے ”وُ“ دی پُوری آواز

ii۔ مور ”م“ تے ”ر“ دے وِچکار پُورے ”وُ“ دی آواز

iii۔ سُور "س" تے "ر" دے وچکار "س" نال ادھے "و" تے پھیر "و" دی پُوری آواز

iv۔ سُر "س" تے "ر" دے وچکار ادھے "و" دی آواز

مصوتہ (ی۔ ے)

i۔ مِیل		چھوٹی "ی" دی آواز
ii۔ مِل		ادھی چھوٹی "ی" دی آواز
iii۔ تیل		وڈی "ے" دی آواز
iv۔ مَیل		اَدھے "ا" تے وڈی "ے" دی آواز

2۔ علامتاں:

اُتے ذکر کیتیاں یاراں علتی آوازاں لئی پنجابی املا وچ کُل چھ علامتاں نیں جیہناں نال یاراں علتاں نوں ظاہر کرلیا جاندا اے:

زبر " َ ":

ایہہ ادھے "الف" دی آواز اے تے ہمیشہ حرف دے اُتّے پیندی اے۔ جے ایہہ حرف علت یا مصوتے دے نال آئے تے ایہہ اوس مصوتے دی آواز نوں الف دی آواز نال لمیاں کر دیندی اے۔

زیر " ِ ":

ایہہ ادھی چھوٹی "ی" دی آواز اے تے ہمیشہ حرف دے تھلّے پیندی اے۔ حرف علت "ی" دی آواز نوں ظاہر کرن لئی جتھے "ی" ورتی جاوے اوس توں پہلے حرف تھلّے زیر پائی جائے۔ مِل۔ مِیل۔

پیش " ُ ":

ایہہ ادھے "و" دی آواز اے تے ہمیشہ حرف دے اُتے پیندی اے۔ جے ایہہ "و" دے نال آوے تے "و" دی آواز نوں ڈیڈھ گنا کر دیندی اے: سُر، سُور۔

الف:

ایہہ لمی آواز اے جیہڑی کلّی وی تے رَل کے وی ورتی جاندی اے۔ جدوں ایہہ

کلی آوے تے ایہہ اپنی اصل آواز وِچ پچھانی جاسکدی اے (ارلی) پر جدوں رل کے آوے تے اپنے توں پہلے حرف دی آواز نوں اِک الف جِنا لما کر دیندی اے: چار۔ مار۔ سارا۔ کلا۔ ساری۔

الف مدہ آ:

جدوں کسے لفظ دے شروع وِچ دو الفاں دی آواز آجائے تے ایس نوں ظاہر کرن لئی مدہ ورتیا جاندا اے جیویں: آدمی۔ آرمی۔ آرسی۔ آپ۔

واؤ، و:

"وٗ" دیاں دو آوازاں نیں۔ اِک حرف علت دی تے دُوجی حرف صحیح دی۔ حرف علت ویلے ایہہ دو پیشاں جنی آواز دیندا اے تے حرف صحیح ویلے انگریزی دے حرف v دی: مور۔ چور۔ گور۔ سُور۔ طور۔ ٹُور۔

چھوٹی "ی" وڈی "ے":

"ی" تے "ے" دیاں وی دو آوازاں نیں۔ ایسے لئی ایہہ دو شکلاں وچ حرف صحیح یا مصمتیاں وِچ گنی گئی اے (ی۔ یے) ایہہ جدوں حرف دے شروع وِچ آئے تے اپنی مصمتے والی آواز دیندی اے جیہڑی دونواں دی اِکو اے یعنی انگریزی حرف "y" والی (یمن۔ یکہ) پر جدوں لفظ دے وچ آئے تے ایہہ اپنے توں پہلے حرف دی آواز نوں انگریزی (Vowel) "e" دے حساب نال لمیاں کر دیندی اے۔ (چھوٹی ی) یا انگریزی (Vowel) "a" دی اے حساب نال لمیاں کر دیندی اے (وڈی یے) (میل۔ مَیل) ایہدی اِک صورت ایہدا آخر تے آنا اے ایتھے ایہہ "e" یا "a" آوازاں ایہدے توں پہلے آئے حرف نوں لمیاں کر کے ظاہر کر دیاں نیں: میری۔ کیاری۔ میرے۔ کیارے۔

کتاب دا حوالہ: ڈاکٹر شہباز ملک، پنجابی لسانیات، لاہور: مکتبہ میری لائبریری، 1977ء

پنجابی ادب دی کہانی۔ عبدالغفور قریشی

تعارف:

عبدالغفور قریشی 1928ء نوں پٹیالہ وچ عبدالرب میر دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ نے مڈھلی تعلیم اپنے شہر توں ای حاصل کیتی تے 1943ء نوں رائل انڈین ایئر فورس وچ بھرتی ہو گئے۔ پاکستان بنن مگروں پاکستان ایئر فورس وچ آ گئے تے 1968ء نوں ریٹائرڈ ہوئے۔ پنجابی زبان دے ادبی رسالیاں وچ لکھدے رہے۔ آپ پنجابی ادب دے تذکرہ نگار نیں نے آپ دیاں تذکریاں توں پتہ لگدا اے پئی آپ منجھے ہوئے محقق تے نقاد سن۔ آپ دیاں دو کتاباں ''پنجابی زبان و ادب تے تاریخ'' تے ''پنجابی ادب دی کہانی'' نیں۔

''پنجابی ادب دی کہانی'' دا جائزہ:

''پنجابی ادب دی کہانی'' عبدالغفور قریشی ہوراں دی دُوجی کتاب اے جیہڑی اصل وچ اوہناں دی پہلی کتاب ''پنجابی زبان و ادب تے تاریخ'' دی ای نویں صورت تے پیشکش اے۔ ایہہ کتاب 1972ء نوں پہلی واری شائع ہوئی تے فیر پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے 1987ء نوں دُوجی وار چھپوائی۔ کتاب دے کُل 646 صفحات نیں۔ پہلے 186 صفحات وچ پنجابی زبان و ادب دی تاریخ دا مختصر ویروا پیش کیتا گیا اے۔ فیر صفحہ نمبر 187 توں لے کے 640 تیکر پنجابی زبان و ادب دے 347 لکھاریاں دا تذکرہ پیش کیتا گیا اے تے صفحہ نمبر 641 توں 646 تیکر کتابیات دا اندراج اے۔ کتاب دا پیش لفظ اقبال صلاح الدین ہوراں لکھیا اے۔

''پنجابی ادب دی کہانی'' تاریخ یا تذکرہ؟

''پنجابی ادب دی کہانی'' کتاب دی ضخامت نوں مدِ نظر رکھدیاں ہویاں گل کیتی جاوے کہ ایہہ کتاب تذکرہ اے یا تاریخ؟ تے جواب صاف واضح اے کہ ایہہ لکھاریاں دا تذکرہ اے۔ کیوں جے ادب دی تاریخ دا ویروا بالکل مختصر اے جدکہ لکھاریاں دے تذکرے دی ضخامت وددھ اے۔ کتاب دے کُل صفحات وچ زبان تے ادب دی تاریخ تے لکھاریاں

دے تذکرے دی ونڈ کجھ ایسراں اے:

پنجابی زبان و ادب دی تاریخ صفحہ 1 توں لے کے صفحہ 186 تک

لکھاریاں دا تذکرہ صفحہ 187 توں لے کے صفحہ 640 تک

انج ایس کتاب دا، زبان تے ادب دی تاریخ توں ڈھائی گنا زیادہ حصہ لکھاریاں دے تذکرے لئی مختص کیتا گیا اے تے تذکرے وچ 347 لکھاریاں نوں متعارف کروایا گیا اے پر کتاب دا پہلا حصہ جیہدے وچ زبان تے ادب دی تاریخ بیان کیتی گئی اے، مختصر ہون دے باوجود وی جامعیت دیاں خوبیاں نال مالا مال اے۔ ایس حصے دے صرف 186 صفحیاں وچ دیس پنجاب دے مختلف ناں، غیر ملکی حملہ آوراں دا ذکر، پنجابی زبان دے نال سنسکرت، پالی، پساچی، پراکرت، شورسینی تے اپ بھرنش ورگیاں زباناں دے اشتراکات، پنجابی دے مختلف لہجیاں دا لسانی ویروا، پنجابی دے لوک گیت تے شاعری دیاں مختلف قسماں، شعر دیاں خوبیاں، بھگتی لہر، پنجاب دیاں سیاسی سماجی تحریکاں، پنجابی ادب دے ادوار دی وکھو وکھ ونڈ، پنجابی قصہ کاری، پاکستانی دور دے ادب دا جائزہ تے اخیر وچ پنجابی ادب وچ تحقیق وتنقید دا ویروا پیش کیتا گیا اے۔

کتاب دا تنقیدی جائزہ

''پنجابی ادب دی کہانی'' دے پیش لفظ وچ اقبال صلاح الدین ہوراں نے لکھیا اے کہ:

> ''ایہہ کتاب اج تک چھپن والیاں ادبی تذکریاں وچوں سبھ نالوں چنگی کتاب اے جیہدے وچ پرکھ تے پڑچول دے معیار نوں مدنظر رکھیا گیا اے تے مزید ایہہ کہ 'پنجابی ادب دی کہانی' توں خود قریشی ہوراں دے جگرے تے دماغ دیاں قوتاں دا اظہار پیا ہوندا اے۔''

''پنجابی ادب دی کہانی'' دیاں کجھ خاص گلاں دا ویروا درج ذیل اے:

أ۔ تذکرہ یا تاریخ:

''پنجابی ادب دی کہانی'' 646 صفحات دی کتاب اے۔ ایہدے پہلے 186 صفحیاں اُتے پنجابی زبان، لوک ادب، پنجابی شاعری، پنجابی دیاں مختلف تحریکاں، پنجابی اصناف، پنجابی قصہ کاری تے پرکھ پڑچول دے حوالے نال ہون والے کم دا مختصر جائزہ پیش کیتا گیا اے۔ صفحہ 187 توں لے کے اخیر تیکر 347 پنجابی شاعراں دا تذکرہ اے۔ لہٰذا

ضخامت دے اعتبار نال ویکھیئے تے ایہہ کتاب تاریخ نہیں بلکہ تذکرہ ای اے۔ کیوں جے 460 صفحیاں اُتے 347 شاعراں دا ذکر بالکل مختصر اے تے نمونہ کلام وی دتا گیا اے۔ انج آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ کتاب پورے شعری ادب دی تاریخ نہیں بلکہ چونویں شاعراں دا اِک تذکرہ اے۔

ii- تحقیقی تے تنقیدی انداز:

عبدالغفور قریشی ایس کتاب توں پہلاں ''پنجابی زبان وادب تے تاریخ'' لکھ چکے سن۔ لہٰذا اوہناں نے پہلی کتاب دے تجربے نوں مُکھ رکھ کے دُوجی یعنی ہتھلی کتاب وچ کئی گھاٹے تے لوڑاں تھوڑاں نوں دُور کیتا۔ اوہناں ایس کتاب وچ تحقیقی تے تنقیدی انداز اختیار کیتا اے۔ ہر تھاں فٹ نوٹ وچ حوالے دتے نیں تے شاعراں بارے جانکاری نوں تحقیقی تے تنقیدی اصولاں اُتے پرکھ کے کتاب وچ درج کیتا اے۔

iii- بُھل چُک:

خاک دا پُتلا انسان بُھلن ہار اے۔ کوئی وی کھوج، پرکھ تے کم حتمی نہیں ہوندا۔ ہر کم وچ بُھل چک تے کمیاں دا رہ جانا فطری عمل اے۔ ایس کتاب وچ وی کمیاں تے غلطیاں وکھالی دیندیاں نیں پر ایہدے باوجود کئی نویاں گلاں تے جھتاں سامنے وی آندیاں نیں۔ جو اصل وچ کم نوں اگانہہ ٹورن ول پریریاں نیں۔ لہٰذا تحقیق تے تنقید دا میدان ہر اِک لئی کھلا اے تے کم نوں بہتر توں بہترین بنان دے آہر وچ لگے رہنا چاہیدا اے۔

iv- زبان تے بیان:

لکھاری نے ایس تذکرے وچ زبان تے بیان اُتے خاص توجہ دتی اے۔ اندازِ بیان سدھا سادا، عام فہم تے رواں اے۔ ہلکی پھلکی تے سوکھی نثر وچ گل کیتی اے۔ گل بیشک مختصر اے پر بھرویں تے جامع اے۔ پڑھن والے نوں کافی حد تیکر پلّے پَے جاندی اے۔ زبان وی عام پنجابی ورتی اے۔ لہجے تے رسم الخط دا خیال رکھیا گیا اے یعنی اِملا دے حوالے نال نویں تجربے نہیں کیتے سگوں مروّجہ پنجابی اِملا نوں ای ورتیا اے۔

v- کتاب دی سلاہنا:

بلاشبہ عبدالغفور قریشی ہوراں دی ایہہ کوشش سلاہن جوگ اے۔ مختلف نقاداں نے

ایس کتاب بارے اپنے اپنے وچاراں دا اظہار کیتا اے جو درج ذیل نیں:

بقول ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد:

''قریشی صاحب دی ایس کتاب دا مجموعی طور تے جائزہ لیئے تے پنجابی ادب دے حوالے نال ایہہ اِک بھرپور کوشش وکھالی دیندی اے جیہدے وچ کجھ بُھلاں ہون دے باوجود پنجابی زبان تے ادب بارے کئی نویں پہلو سامنے آندے نیں۔''

بقول اقبال صلاح الدین:

''پنجابی ادب دی کہانی'' ایہہ کتاب اج تیک چھپن والیاں ساہتک تذکریاں وچوں سبھ تھیں چنگی کتاب اے۔

مُکدی گل:

عبدالغفور قریشی ہوراں ایہہ کتاب لکھ کے بلاشبہ اِک وڈا کارنامہ انجام دتا اے۔ اوہناں دے ایس آہر نال جتھے قاری نوں پنجابی زبان دی تاریخ تے ادب دے مختلف پہلوواں بارے جانکاری ملدی اے اوتھے کئی نویاں لکھاریاں تے شاعراں نال وی واقفیت ہوندی اے۔ اج ایہہ کم زبان تے ادب دی تاریخ نوں سانبھن لئی اِک اہم اقدام دا درجہ حاصل کر گیا اے۔ عبدالغفور قریشی اپنے ایس اُدم تے آہر بارے آپ آکھدے نیں پئی:

''اُمید اے کہ میری ایہہ کوشش پنجابی زبان دی تاریخ وچ اِک نور منارہ ثابت ہووے گی۔ انشاءاللہ۔''

کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء

Additional Material for Just Reading

''پنجابی ادب دی کہانی'' دے پہلے 186 صفحیاں اُتے پنجابی زبان و ادب بارے لکھاری نے جیہڑی جانکاری دتی اے اوہدے مختلف سرناویاں دا مختصر خلاصہ درج ذیل اے:

دیس پنجاب دی کہانی:

ایس حصے وچ پنجابی زبان دِیاں تاریخاں تے تذکریاں مطابق پنجاب دے مختلف ناواں، جغرافیے، تاریخ، حملہ آوراں تے حکمراناں بارے جانکاری دتی گئی اے۔ آئین اکبری (جلد اوّل) دے مطابق اکبر دے دور وچ پنجاب دو صوبیاں وچ تقسیم سی: اِک صوبہ لاہور تے دُوجا صوبہ ملتان۔ جدکہ آئین اکبری (جلد دوم) توں ایہہ ثابت ہوندا اے کہ اکبر بادشاہ دے دور وچ پنجاب دا ایہو ای ناں سی تے ایہدیاں حداں مشرق مغرب وچ انبالہ توں اٹک تیکر جدکہ شمالاً جنوباً راولپنڈی توں بہاولپور تیکر پھیلیاں ہوئیاں سن۔ مختلف زمانیاں وچ ایس علاقے دے مختلف ناں رہے نیں: مثلاً ست دریاواں دی مناسبت نال سپت سندھو، ہندوگا، ہندیکا تے انڈیکا وغیرہ۔ ایس دھرتی اُتے وَسوں دے آثار ڈھیر پرانے نیں پر کھدائی پاروں جو کھنڈرات دریافت ہوئے نیں اوہ ہڑپا تے موہنجودڑو دے نیں جیہناں نوں مجموعی پکھوں وادیٔ سندھ دی تہذیب دا ناں دتا گیا اے تے ایہناں دی قدامت پنج ہزار سال اے۔ 1500 ق م نوں آریا ایس علاقے وچ آئے تے دراوڑاں نوں مار کے، کجھ نوں نسا کے باقیاں اُتے قابض ہو گئے۔ آریاں مگروں منگول تے سُوسا دے ایلامیاں دا قبضہ ہویا۔ فیر 516 ق م دے نیڑے تیڑے ہخامنشی تے 326 ق م نوں سکندرِ اعظم (یونانی) ایس علاقے وچ آیا۔ سکندر مگروں سِک خاندان، پارتھی خاندان، ساسانی، چندرگپت، چچ خاندان، عربی، غوری، خاندانِ غلاماں، مغلاں تے سکھاں نے حکومت کیتی تے رنجیت سنگھ دی موت توں بعد جو ابتر حالات ہوئے اوہناں نوں انگریزاں نے کنٹرول وچ کر کے اپنا قبضہ کر لیا۔ 1947ء نوں قیام پاکستان ویلے انگریز ٹُر گئے تے پنجاب دی ونڈ کر دتی گئی۔

پنجابی زبان دی کتھا:

پنجابی اک قدیم زبان اے۔ تاریخی حوالے نال ایہدیاں جڑاں بہت ڈُونگھیاں

نیں۔ مختلف ادوار وچ پنجابی زبان لئی مختلف ناں استعمال ہوندے رہے نیں۔ اسلامی لشکراں نے مسلمان بادشاہواں نے ایہنوں ہندی، ہندوی، ملتانی تے لاہوری وغیرہ آکھیا اے۔ چوتھی صدی ہجری دا عرب سیاح ابن حوقل ملتان دی زبان نوں ملتانی تے سندھ وچ بولیاں جان والیاں زباناں نوں ہندی تے عربی آکھدا اے۔ امیر خسرو ایہنوں لاہوری زبان تے "نجات المومنین" (1086ء) دا مصنف عبدالکریم ایہنوں ہندی زبان آکھدا اے۔ آریاں دے زمانے وچ پنجابی نوں سنسکرت، راجہ آشوک دے زمانے وچ پالی، پراکرت، اپ بھرنش، برج بھاشا تے پیاچی وی آکھیا جاندا رہیا اے۔ رگ وید تے اوستا وچ پنجابی زبان دے نمونے ایس گل دے گواہ نیں کہ پنجابی اک پرانی، امیر تے سخت جان زبان اے جیہڑی جنگلی بوٹیاں وانگ اپنے آپ ای ودھدی رہی۔ لہٰذا پنجابی زبان وچ سنسکرت الفاظ دی موجودگی دا مطلب ہرگز ایہہ نہیں کہ پنجابی سنسکرت وچوں نکلی اے۔ سگوں انج آکھنا چاہیدا اے کہ دونویں زباناں کٹھیاں رہن دی وجہ توں اک دوجے دا اثر قبول کردیاں رہیاں تے دوجی گل ایہہ کہ پنجابی زبان، آریاں دی سنسکرت تے دروڑاں دی دراوڑی زبان توں وی پہلے ایس علاقے دے مقامی قبائل بولدے سن۔ پنجابی توں علاوہ ایس علاقے دیاں مختلف وڈیاں زباناں دے ناں درج ذیل نیں:

سنسکرت: سنسکرت توں مراد آریاں دی گرامر دے اصولاں وچ جکڑی، دوجیاں زباناں دے الفاظ دی ملاوٹ توں پاک، نکھری، مانجھی، دھوتی تے لشکائی ہوئی اوہ صاف ستھری زبان اے جیہدے وچ چار وید لکھے گئے (رگ وید، یجر وید، اتھر وید تے سام وید)۔[4] ایہہ وید (1500-2000 ق م) توں لکھے گئے۔

پالی: بدھ مت مذہب دے بانی تے پیروکاراں نے اپنے مذہب دے پرچار تے تبلیغ لئی دیسی زباناں نوں ملا جلا کے پالی زبان بنائی۔

پیاچی: پالی زبان دی اک شاخ اے جیہنوں گوجر تے وادیٔ سندھ دے مچھیرے بولدے سن۔ ایہنوں پچادھی وی آکھیا جاندا اے۔

پراکرت: پراکرت دے معنے عام لوکاں دی زبان جیہڑی قدرتی تے آپ مہاری ہووے۔ کسے وی علاقے وچ بولی جان والی اصل زبان جیہنوں سجایا، سنواریا یا مانجھیا، چمکایا نہ گیا ہووے۔ پڑھے لکھے تے ان پڑھ لوکاں دی زبان دا ایہو ای معمولی فرق سنسکرت تے پراکرتاں دا معمولی فرق سی۔

شورسینی: آریاں دے مختلف علاقیاں وچ مختلف پراکرتاں دا رواج پے گیا سی۔ بدھ مت دے زوال مگروں آریاں نے سنسکرت نوں پراکرتاں توں پاک کرن دی تحریک چلائی تے شورسینی زبان پیدا ہوئی۔

اپ بھرنش: ایہہ زبان افغانستان تے پنجاب دے لوکاں دے میل جول توں پیدا ہوئی۔ سنسکرت پنڈتاں دی بولی وچ ایس نوں ان پڑھ، غیر مہذب لوکاں دی ناپاک زبان آکھیا گیا اے۔

پنجابی دے مختلف لہجے:

عبدالغفور قریشی ہوراں نے پنجابی زبان دے وکھو وکھ لہجے وی گنوائے نیں۔ زبان دا لہجہ ہر باراں کوہ بعد بدل جاندا اے تے پنجابی زبان دے کئی لہجے نیں۔ مثلاً: پوادھی، بھٹیانی، مالوی، ماجھی، دوآبی، پوٹھوہاری، ہندی وغیرہ۔

لسانی ویروا:

لسانی ویروا وچ پنجابی تے مختلف زباناں دے الفاظ دا تقابلی جائزہ پیش کیتا گیا اے کہ کیویں پنجابی دے الفاظ دوجیاں زباناں وچ گئے تے دوجیاں زباناں دے الفاظ ہو بہو یا تھوڑے بہت فرق نال پنجابی لفظالی دا حصہ بن گئے۔ ایس حوالے نال پنجابی تے منڈاری، پنجابی تے دراوڑی، پنجابی تے سنسکرت، پنجابی تے ایرانی پہلوی، پنجابی تے یونانی، پنجابی تے عربی، پنجابی تے ترکی، پنجابی تے پشتو وغیرہ دا جائزہ الفاظ دیاں مثالاں دے کے پیش کیتا گیا اے۔ ایس توں اڈ دریاواں دے ناں، مختلف قوماں دے ناں، شہراں تے مختلف دارالحکومتاں دے ناواں دی مماثلت وی مثالاں دے کے ثابت کیتی گئی اے۔

پنجاب دے لوک گیت:

"پنجاب دے لوک گیت" عنوان ہیٹھ پنجابی دے کل 23 لوک گیتاں دا مختصر ویروا مثالاں دے کے کیتا گیا اے۔ جیہناں دا مختصر جائزہ درج ذیل اے:

1۔ لوری: نکے بالاں نوں سوان، پرچان تے بہلان لئی ماں، وڈی بھین، دادی یا نانی ولوں گا تے تھاپڑ کے سنایا جان والا لوک گیت اے۔

2۔ تھال: بالڑیاں دا گیت تے کھیڈ اے جیہڑا ایہناں دے بے گیند نال کھیڈیا تے گایا جاندا اے۔

3۔ ککلی: کڑیاں، مٹیاراں ہتھاں وچ ہتھ پا کے پیراں دیاں اڈیاں جک کے تے پیراں دے

پہلوں ہیں اتے ہتھاں نے گھڑیاں نیں تے نال گیت گاندیاں نیں۔
گدھا: گدھا جانداں دے گیت اے۔ کڑیاں تے زنانیاں چانڑیاں راتاں وچ گدھا پاندیاں نیں۔
4۔ ہجر: اک لوک گیت اے۔ ہجر تے وچھوڑا ایہدے خاص موضوعات نیں۔
5۔ ماہیا: زیادہ مصرعے دا لوک گیت اے۔ جیہڑا جامع تے موثر ہوندا اے۔
6۔ بولی: اک مصرعے دا نوجوان گھبرواں دا گیت اے۔ ایہ اک پرانا لوک گیت اے جیہدیاں کئی قسماں
7۔ ڈھولا: ڈھولا محبوب نوں آکھدے نیں۔
تے کئی موضوعات نیں۔
8۔ گھمر: اک لوک ناچ اے۔ انہوں گھمر وی آکھدے نیں۔
9۔ اچچی: ایہ گیت آپ اپنے لفظ دا اظہار اے۔ نوجوان کڑیاں اکلیاں بہہ کے گنگناندیاں نیں۔
10۔ جھومر: پرانا لوک گیت اے۔ زیور دا وی ناں اے۔ عورتاں دا گیت اے۔ عام طور تے
تن مصرعیاں دا ہوندا اے۔
11۔ ڈھولا یا دوہڑا: بے حد پرانی لوک صنف اے۔ عام طور تے دو مصرعیاں دا ہوندا اے۔
12۔ دھمال: ملنگاں دا گیت اے۔ میلیاں ٹھیلیاں وچ گھبرو جوان الغوزے وجا کے ہتھ کن
اتے دھر کے گاندے نیں۔
13۔ کِکلی: لوک گیت تے لوک ناچ اے۔
14۔ گھوڑیاں: ویاہ شادی دے موقعے دے گیتاں نوں آکھیا جاندا اے۔
15۔ سٹھنی یا سہاگ: ایہ گیت عورتاں مائیوں دے موقعے تے رل مل کے گاندیاں نیں۔
16۔ سٹھنیاں: ویاہ شادی دے موقعے دا طنزیہ گیت اے۔
17۔ چھند: بے تکلفی دا گیت اے۔ دلہن دیاں سہیلیاں لاڑے نوں سناندیاں تے چھیڑدیاں نیں۔
18۔ کاکن: ویاہ شادی دے موقعے دا کڑیاں دا گیت اے۔
19۔ نراسد: گوئیے یا مراثی کسے بہادر دی بہادری نوں خاص طرز نال گا کے بیان کردے نیں۔
20۔ جھوک یا ڈھوک: دا لفظی مطلب رہن سہن دی تھاں یا ٹکانہ اے۔ یعنی ویار یار دا بیان ایس
گیت وچ ہوندا اے۔
21۔ کِکلی یا ناچ: پرانا لوک گیت اے۔
22۔ جگنی: گھڑا یا تھالی وجا کے گایا جان والا پرانا لوک گیت اے۔
23۔ الاہنیاں یا سیاپا: [illegible] موت [illegible] دے موقعے اتے گایا جان والا ماتمی گیت اے۔

ایس توں اڈ کجھ لوک گیت رسیا، چھمی، بکی تے ریل وغیرہ دا اجکل رواج نہیں۔

پنجابی شاعری دا ویروا:

پنجابی زبان دے ادب وچ نظم، نثر نالوں کدھرے زیادہ اے۔ لہذا پنجابی نظم یا شاعری دیاں درج ذیل قسماں بن دیاں نیں:

i- مذہبی شاعری
ii- صوفیانہ شاعری
iii- رومانی شاعری
iv- رزمیہ شاعری
v- جدید شاعری
vi- مزاحیہ شاعری

شاعری دیاں درج ذیل اصناف دا ویروا مثالاں دے کے کیتا گیا اے:

i- حمد
ii- نعت
iii- مناقب
iv- معراج نامے، نور نامے
v- اشترنامے
vi- چوہتریں نامے
vii- جوگی نامے
viii- جنگ نامے
ix- فقرنامے
x- حلیہ شریف
xi- سلام
xii- گلزار
xiii- چرخہ نامہ
xiv- پوڑی
xv- مرثیہ
xvi- نوحہ
xvii- مثنوی
xviii- چنڈری

پنجابی اصناف سخن دے سرناویں ہیٹھ درج ذیل اصناف دا تفصیلی ذکر اے:

i- سی حرفی
ii- بیت
iii- ڈوہڑا چھند / چومصرعہ
iv- فرد
v- ڈیوڑھ، مستزاد، سوہیا
vi- دوہا، دوہڑا
vii- شلوک
viii- کافی
ix- باراں ماہے، ستوارے، اٹھوارے
x- کنڈلی چھند
xi- وشن پدے
xii- کورڑا چھند

xiii۔	مثلث	xiv۔	گیت
xv۔	قطعہ	xvi۔	وار
xvii۔	مخمس	xviii۔	مسدس
xix۔	غزل	xx۔	سِر کھنڈی
xxi۔	رُباعی	xxii۔	نظم
xxiii۔	ترجیع بند	xxiv۔	ترکیب بند
xxv۔	ماہیا	xxvi۔	آزاد نظم
xxvii۔	بلینک ورس، نظم معریٰ	xxviii۔	وائی

علم شاعری دے سرناویں ہیٹھ شاعری دے اوزان تے بحراں دے حوالے نال سنسکرت تے عربی عروض دی گل کیتی اے تے دسیا اے کہ سنسکرت تے ہندی شاعری دی بنیاد پنگل اُتے جد کہ عربی اوزان و بحور دی بنیاد علم عروض اُتے سی۔ پنجابی شاعری دی بنیاد عربی تے ہندی دونواں عروضاں اُتے رکھی گئی اے۔ پنگل نوں چھندا بندی وی آکھیا جاندا اے۔ چھند دیاں تن قسماں نیں: گنک چھند، ماترک چھند، ورنک چھند۔ ایسے طرح عربی علم عروض نوں (بانی خلیل ابنِ احمد) بحر تے پروسدی وچ ونڈیا گیا اے۔ ایس توں بعد شعر دی تعریف تے چنگے شعر دیاں خوبیاں دسیاں گئیاں نیں جو درج ذیل نیں:

i۔	خیال اُڈاری، تصور	ii۔	جذبات
iii۔	ولولے دی چوڑائی	iv۔	شعر وچ ولولے دی سچائی
v۔	خلوص تے درد	vi۔	آپ بیتی تے جگ بیتی
vii۔	جذبات دی ڈونگھائی	viii۔	رمز
ix۔	راگ	x۔	ہُنر
xi۔	واقفیت	xii۔	نفسیاتی سُوجھ

شعری خوبیاں مگروں شعری النکار یعنی شعر دی خوبصورتی، زیبائش و آرائش تے سجاوٹ لئی ضروری ''رس'' دا ذکر کیتا اے جو درج ذیل نیں:

i۔	شنگار رس	ii۔	وجوگ شنگار،

iii۔	رودر رس	iv۔	بیر رس
v۔	کرنا رس	vi۔	بھیانک رس
vii۔	بھیوتس رس	viii۔	ادبھوتک رس
ix۔	شانت رس یا عرفان	x۔	شاعر دا تھاں

بھگتی لہر دی کتھا:

دیس پنجاب دا پنجابی ادب تاریخی، مذہبی تے سماجی اعتبار نال مختلف روپ وٹاندا آیا اے۔ ایس دی زبان بے شک کدی ہندی، ہندوی تے کدی سنسکرت، پالی یا پراکرت رہی پر ایہہ سارا ادب پنجابی سی۔ ایس ادب دا موضوع پنجاب سی تے پنجاب دے لوک سن۔ پنجاب وچ مختلف ادوار وچ مختلف مذاہب تے مذہبی تحریکاں پردھان رہیاں۔ آریاں دے ویداں توں لے کے مہا بھارت، رامائن، بدھ مت، جین مت تے بھگتی تحریک توں ہوندا ہویا اسلامی تصوف تے مگروں آدگرنتھ سارے دا سارا ایسے ای علاقے وچ جوڑیا گیا۔ بھگتی لہر لمے عرصے تیکر پردھان رہی اے جیہڑی ہندو دھرم توں لے کے اسلامی اثر توں متاثر ہوندی ہوئی بابا گورو نانک تیکر اپڑی جیہناں بابا فرید دی سوچ نوں بنیاد بنا کے آدگرنتھ دی شکل وچ اِک نویں مذہبی کتاب تے سکھ مت مذہب دا مُڈھ بنھیا۔ بابا فرید، بھگت کبیر تے بابا گورو نانک سبھ دی شاعری وچ ایہدا اثر غالب اے۔

پنجابی ادب دی دور ونڈ:

عبدالغفور قریشی دا آکھنا اے پئی کسے زبان دے ادب نوں پڑھن، پڑھاون، سمجھن تے پرکھن خاطر سب توں پہلوں اس دی تاریخ، آل دوالا تے ملک وچ آئیاں سیاسی، سماجی تے مذہبی تبدیلیاں دے اثر نوں جاننا چیندا اے۔ ادب دی ونڈ سمے دے مطابق کرنی بہت ضروری ہوندی اے۔ کیوں جے ہر سمے دیاں خاص لوڑاں تھوڑاں تے قدراں قیمتاں ہوندیاں نیں۔ اِک زمانے وچ تقریباً اکو جیہا ادب پیدا ہوندا اے۔ آپ نے پنجابی ادبی دور ونڈ درج ذیل ادوار وچ کیتی اے:

i۔ پہلا صوفیاں دا دور 850ھ توں 1000ھ تک اے۔ اہم صوفی شعرا دے ناں درج ذیل نیں: بابا فرید، شاہ حسین، سلطان باہو، شاہ امام، شاہ شرف، بلھے شاہ، علی حیدر

ملتانی، خواجہ غلام فرید، شاہ مراد، شاہ عبداللطیف بھٹائی، سچل سرمست، شاہ بہار، شاہ حبیب، ہاشم شاہ وغیرہ۔

ii۔ دوجا اسلامی دور 1000ھ توں 1150ھ تک اے۔ ایہدی اہم گل ایہہ اے پئی ایس دور وچ صوفیانہ شاعری دے نال نال مذہبی شاعری تے نثر دی لکھی جان لگ پئی۔

iii۔ تیجا دور وارث شاہی دور 1150ھ توں 1200ھ تک اے۔ ایس دور وچ قصہ ادب نوں عروج ملیا۔

iv۔ چوتھا دور نواں پنجابی ادب 1872ء توں 1947ء تک اے۔

v۔ پنجواں پنجابی ادب دا پاکستانی دور یعنی 1947ء توں بعد دا دور اے۔

پنجاب دیاں سیاسی تے سماجی تحریکاں:

پنجاب وچ مختلف ویلیاں وچ چلن والیاں سیاسی تے سماجی تحریکاں وی پنجابی ادب دے ودھا دا باعث بنیاں نیں۔ تحریکاں دے ناں درج ذیل نیں:

i۔	سنگھ سبھا تحریک	ii۔	انڈین نیشنل کانگریس
iii۔	آل انڈیا مسلم لیگ	iv۔	کسان تحریک
v۔	خلافت تحریک	vi۔	غدر پارٹی
vii۔	اکالی لہر	viii۔	سنٹرل پنجابی سبھا
ix۔	تحریک عدم تشدد، عدم تعاون	x۔	ہندوستان چھڈو تحریک

پنجابی قصہ کاری:

پنجابی قصہ کاری وچ قصہ گوئی دی تاریخ، ملکی تے غیر ملکی قصیاں دا نکھیڑا، قصیاں دا مختصر جائزہ، قصہ گوئی دا فن تے خوبیاں، قصیاں وچ وکھائی تے ہونی، قصیاں دی زبان تے پنجابی قصیاں دیاں ونگیاں دے کے مختصر جائزہ پیش کیتا گیا اے۔ اخیر وچ غیر ملکی، بھارتی، پنجابی تے بین الاقوامی قصیاں دے وکھو وکھ ناں گنوائے گئے نیں۔

پاکستانی دور دے ادب دا فکری جائزہ:

صفحہ نمبر 164 توں لے کے 168 تیکر پاکستانی پنجابی ادب دا فکری جائزہ پیش کیتا گیا اے لیکن ایس جائزے توں پہلاں مختصراً پچھلے سو ورہیاں دا تاریخی جائزہ دی اے تاں

جے شاعراں دے ادوار نوں سمجھن وچ مدد مل سکے۔

پنجابی ادب وچ پرکھ پڑچول:

عبدالغفور قریشی ہوراں ایس سرناویں ہیٹھ سب توں پہلاں اوہناں پڑچولیاں تے پارکھاں دے ناں گنوائے نیں جیہناں سبھ نالوں پہلاں پنجابی وچ تحقیقی تے تنقیدی کم دا مڈھ بنھیا۔ ایس توں بعد کجھ تاریخاں تے تذکریاں دا وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ سرسری جائزہ پیش کیتا گیا اے۔ تذکریاں تے تاریخاں دے ناں درج ذیل نیں:

i۔ پریم کہانی از باوا بدھ سنگھ

ii۔ پنجابی ادب دی مختصر تاریخ از ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ

iii۔ پنجاب میں اُردو از حافظ محمود شیرانی

iv۔ پنجابی زبان تے اوہدا لٹریچر از ڈاکٹر بناری داس جین

v۔ پنجابی ادب از محمد سرور

vi۔ مہلدے پھُل از ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

vii۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ از منشی مولا بخش کشتہ

viii۔ پنجابی ادب و تاریخ از شمیم چوہدری

ix۔ پنجابی ادب کی مختصر تاریخ (اُردو) از احمد حسین احمد قریشی قلعداری

x۔ تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند از پنجاب یونیورسٹی، لاہور

لکھاریاں دا تذکرہ:

ایس عنوان ہیٹھوں تذکرے دا اک لما سلسلہ شروع ہو جاندا اے تے کل 347 شاعراں دے مختصر حالات زندگی تے نمونہ کلام پیش کیتا گیا اے۔ عبدالغفور قریشی ہوراں دا ایہہ کم مکمل نہیں سکوں نویں آن والیاں لئی مزید تحقیق دی ڈھیری گنجائش اپنے اندر رکھدا اے۔

بابا فرید نے اخلاقیات نوں انسانی جیون دی کنجی قرار منناائے۔ گل نوں بیان کرو؟ (CSS-2017)

شلوک فریدی۔ بابا فرید گنج شکرؒ

(1280ء-1188ء)

اوّل شیخ فرید شکر گنج، عارف اہل ولایت
ہک ہک سخن زبان اوہدی دا، راہبر راہ ہدایت

(میاں محمد بخش)

تعارف:

بابا فرید پنجابی زبان دے پہلے معلوم تے باقاعدہ شاعر نیں جیہناں دا کلام ساڈے کول محفوظ تے نمونے دے طور تے موجود اے۔ آپ نہ صرف شاعر بلکہ اپنے ویلے دے عالم دین، بزرگ، صوفی تے صاحب کرامت درویش سن۔ آپ چشتیہ سلسلے دے تیجے وڈے بزرگ سن تے حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیریؒ آپ دے دادا مرشد سن۔ بابا فرید نے اپنے اخلاص، محبت تے اعلیٰ اخلاقی قدراں پاروں برصغیر دے اَن گنت لوکاں نوں مسلمان کیتا تے اسلام دی نورانی شمع نوں ہمیشہ لئی ایس علاقے وچ روشن کردتا۔ آپ دے مختصر حالاتِ زندگی درج ذیل نیں:

بابا فرید دا اصل ناں ''مسعود'' سی جدکہ فرید الدین تے گنج شکر آپ دے القاب سن۔ آپ گنج شکر دے لقب توں زیادہ مشہور ہوئے جیہدے پس منظر وچ کافی ساریاں روایات مشہور نیں۔ بابا فرید ملتان دے نیڑے اِک قصبے کوٹھیوال وچ پیدا ہوئے۔ ایہہ قصبہ اج وی ملتان توں اٹھاراں ویہہ (18، 20) کلومیٹر دے فاصلے تے چڑھدے پاسے سنت بُدھلا روڈ اُتے آباد اے۔ آپ 1188ء نوں جمال الدین سلیمان دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دے دادا جی دا ناں قاضی شعیب، جدکہ والدہ ماجدہ دا ناں قُرسم بی بی سی۔ آپ نے اپنی والدہ توں ای مُڈھلی تعلیم حاصل کیتی۔

ملتان دے عالم دین حضرت مولانا منہاج الدین ترمذی ہوراں دے مدرسے توں عربی، فارسی، قرآن، حدیث، فقہ تے تفسیر توں علاوہ دُوجے مروج علماں وچ مہارت

حاصل کیتی۔ اک واری آپ اپنے اُستاد دے مدرسے وچ تفسیر ''نافع'' پڑھ رہے سن کہ حضرت خواجہ بختیار کاکیؒ تشریف لیائے۔ آپ نوں مطالعے وچ رُجھا ویکھ کے پچھیا کیہہ پڑھدے پئے او؟ بابا فرید نے جواب دتا ''نافع''۔ بختیار کاکی نے پچھیا کہ ایہہ تہانوں کجھ نفع وی دیوے گی؟ آپ نے اوہناں ول ویکھیا، سمجھ گئے تے فوراً پکار اُٹھے ''مینوں ایس کتاب توں نہیں سگوں تہاڈی ذات توں نفع ملے گا۔'' انج بابا فرید بختیار کاکی ہوراں دے مرید ہو کے صوفیاں دے چشتیہ سلسلے وچ شامل ہو گئے۔ آپ ملتان توں ظاہری تے دینی تعلیم مکمل کرن مگروں باطنی تے روحانی تربیت لئی اپنے مرشد کول دلی چلے گئے۔ آپ نے روحانی تعلیم مکمل کیتی تے مرشد دی وفات مگروں ملتان واپس آ گئے تے لوکاں دی باطنی، روحانی تربیت دے کم وچ رُجھ گئے۔ ملتان توں بعد آپ نے اپنے مرشد دے حکم نال اجودھن (موجودہ پاک پتن) وچ ڈیرا لا لیا۔

بابا فرید نے پاک پتن آ کے جہالت دے ہنیریاں وچ ڈُبیاں ہندوواں تے غیر مسلماں نوں اپنے اعلیٰ اخلاق تے ورتارے نال متاثر کر کے دائرہ اسلام وچ داخل کرن دا کم شروع کر دتا۔ آپ اپنی زندگی دے اخیر تیکر پاک پتن وچ ای رہے۔ آپ دا مرن ورہا 1280ء اے۔ آپ نے پاک پتن وچ وفات فرمائی تے ایتھے ای دفن نیں۔ ہر سال 5 توں 10 محرم دے دوران بڑی دھوم دھام نال آپ دے مزار تے عرس منایا جاندا اے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری دے مطابق بابا فرید دے ملفوظات تن کتاباں ''راحت القلوب''، ''اسرار الاولیاء'' تے ''فوائد السالکین'' وچ ملدے نیں۔

بابا فرید دی شاعری تے شاعری دا ماٗخذ:

بابا فرید اِک عظیم تے باشریعت صوفی بزرگ، مبلغ اسلام تے شاعر سن۔ آپ دی شاعری تے دیگر تعلیمات دی بنیاد قرآن، حدیث، تفسیر، فقہ تے سنت رسولؐ اے۔ آپ نے لوکاں نوں نہ صرف اسلام دی تبلیغ کیتی سگوں اپنے شلوکاں/ بولاں/ شاعری راہیں اعلیٰ اخلاقیات توں وی جانو کروایا تے حیاتی گزارن دا ڈھنگ دسیا۔ آپ دا پنجابی کلام شلوکاں یا دوہڑیاں دی شکل وچ دستیاب اے۔

بابا فرید عربی تے فارسی دے عالم سن پر اوہناں دے شلوک جیہڑے گورو گرنتھ صاحب راہیں ساڈے تیکر اپڑے نیں، پنجابی شاعری وچ نیں۔ ایہدی وجہ ایہہ دے کہ

اوہناں دا مخاطب طبقہ بالکل اَن پڑھ تے جاہل سی جیہناں نال بابا فرید اوہناں دی زبان وچ ای گل کر کے اپنا سنیہا پہنچا سکدے سن۔ بابا فرید دا بوہتا کلام گورو گرنتھ صاحب راہیں ساڈے تیکر اپڑیا اے جیہنوں سِکھ مت مذہب دے بانی بابا گورونانک (1469ء - 1538ء) نے بابا فرید دی وفات توں نیڑے تیڑے دو سو ورہیاں بعد مختلف بھگتاں تے درویشاں دے کلام نوں کٹھا کر کے ترتیب دتا سی۔ اوس ویلے بابا فرید دے سجادہ نشین شاہ بہرام (ابراہیم فرید ثانی) زندہ سن۔ بابا گورونانک نے اوہناں دی اجازت نال بابا فرید دے شلوک گرنتھ صاحب وچ شامل کیتے سن۔ ایس توں بعد سکھاں دے پنجویں گورو تے بابا گورونانک دے چوتھے جانشین گورو ارجن جی ہوراں 1604ء نوں گورو گرنتھ صاحب نوں اَجوکی (موجودہ) شکل وچ مرتب کیتا سی جیس پاروں بابا فرید دا کلام ہمیشہ لئی محفوظ ہو گیا۔ بابا فرید دے کلام نوں گورو گرنتھ صاحب وچوں لبھ کے سبھ توں پہلی واری جیشی رام مشتاق نے وکھری کتابی شکل وچ ''شلوک فریدی'' دے ناں توں چھپوایا سی جیہڑا گورمکھی وچ سی۔ بابا فرید دا کلام کئی واری گورمکھی تے شاہ مکھی وچ چھپیا پر اج کل محمد آصف خاں ہوراں دا سودھیا کلام ''آکھیا بابا فرید نے'' تحقیقی تے تدوینی اصولاں دے مطابق سبھ توں معیاری، مستند تے قابل اعتبار اے۔ بابا فرید دا کجھ ایسا کلام وی اے جیہڑا گرنتھ صاحب وچ شامل نہیں اے۔ ایہہ کلام سینہ بہ سینہ، زبانی روایات تے قوالاں راہیں یا قدیم فارسی تذکریاں وچوں ساڈے تک پہنچیا اے۔

شلوک دی تعریف:

بابا فرید دی شعری صنف شلوک اے۔ محمد آصف خاں ہوراں نے اپنی کتاب ''آکھیا بابا فرید نے'' وچ شلوک دے حوالے نال لمی چوڑی بحث کرن مگروں درج ذیل تعریف کیتی اے:

> ''شلوک دو یا دو توں ودھ مصرعیاں والی اک اجیہی نظم اے جس نوں کسے اللہ لوک نے لکھیا اے۔ ایس وچ موضوع دی قید نہیں۔ رب دی حمد توں لے کے سرکاری مشینری دے ظلم تے جبر نوں موضوع بنایا جا سکدا اے۔''

شاعری دے موضوعات

بابا فرید دی شاعری دے بنیادی تے وڈے موضوعات دو نیں: پہلا اسلام دی تبلیغ

تے دُوجا اخلاقیات دا درس۔ ایس توں علاوہ دُوجے موضوعات نوں وی سوہنیاں تشبیہاں تے خوبصورت استعاریاں دی مدد نال آسان تے سوکھی پنجابی زبان وچ بیان کیتا گیا اے۔ آپ دی شاعری دے اہم موضوعات عبادت، ریاضت، نماز دی اہمیت، دنیا داری توں نفرت، انسان دوستی، شرافت، غرور تکبر دی نندیا، عاجزی انکساری، موت دا ذکر، نفس تے قابو، سادگی، مرشد دا ذکر، وحدت الوجود، قرآن و حدیث دے حوالے تے ربّ دی رضا وغیرہ نیں۔ شلوکاں دے موضوعات دا ویرا درج ذیل اے:

1۔ تصوف:

دین دی عملی صورت نوں تصوف آکھیا جاندا اے۔ جدوں سماج وچ اخلاقی قدراں دا زوال آ جاوے تے بزرگاں دا دھیان دِین دِیاں قدراں قائم کروان ول ہو جاندا اے۔ یعنی کوئی صوفی بزرگ دین دی اصل رُوح نوں عملی طور تے اپنی زندگی وچ اختیار کردا اے تے اپنے آپ نوں اِک رول ماڈل (مثالی نمونہ) بنا کے لوکاں دے سامنے پیش کردا اے، تاں جے لوکی اوہنوں ویکھ کے سدھا راہ پھڑ لین۔ تصوف بارے مختلف سُوجھواناں دِیاں تعریفاں توں رَلی مِلی کجھ ایس طرح دی تعریف سامنے آندی اے:

> "تصوف اوہ علم اے جیہدے نال نفس دی صفائی، اخلاق دی پاکیزگی، اندرلی تے باہرلی دُنیا دی تعمیر تے تشکیل، نفسانی خواہشاں دا خاتمہ، ظاہر تے باطن دی اصلاح، اعلیٰ اخلاقیات دا درس تے دل غیر اللہ توں پاک ہو جاندا اے۔"

بابا فرید اعلیٰ اقدار دے حامل با عمل صوفی بزرگ تے تصوف دے رستے دے پاندھی سن۔ آپ شریعت دے اصولاں تے حکماں دی سختی نال پیروی کردے تے دنیاوی لوبھ لالچ توں بہت دُور سن۔ آپ نے ساریاں دنیاوی لذتاں نوں تیاگ دتا سی۔ اوہناں دے خیال وچ انج کیتیاں ای ربّ دی معرفت تے وصال حاصل کیتا جا سکدا اے۔ کیوں جے دنیاوی آسائشاں تے لذتاں بندے نوں ربّ دی یاد توں بہت دُور تے غافل کر دیندیاں نیں۔ فرماندے نیں:

فریدا شکّر، کھنڈ، نِوات، گُڑ، ماکھیوں، ماجھا دُدھ\
سبھے وَستو مِٹھیاں، ربّ نہ پُجّن تُدھ

بابا فرید مُوجب اگلے جہان وچ پائی پائی دا حساب دینا پووے گا۔ ایس لئی اوہ

آسائشاتِ زندگی ترک کر کے لکڑی دی روٹی نوں اپنے ڈھڈ نال بنھ کے پھر دے رہے۔ جیس ویلے بھکھ لگدی اوہنوں چک مار کے اپنے نفس نوں تسلّی دے لیندے:

فریدا روٹی میری کاٹھ دی، لاون میری بھکھ
جیہناں کھادی چوپڑی، گھنے سہن گے دُکھ

2۔ وحدت الوجود:

تصوف دا سب نالوں اہم نظریہ وحدت الوجود اے جیہنوں فارسی وچ ہمہ اوست آکھدے نیں۔ ایس تصور نوں اسلامی دُنیا وچ متعارف کروان دا سہرا حضرت محی الدین ابن عربی (وفات: 1240ء) دے سِر بجھدا اے۔ اوہناں اپنی ساری زندگی ایس نظریے دا پرچار کیتا تے "فصوص الحکم" تے "فتوحاتِ مکیہ" ورگیاں کتاباں تخلیق کیتیاں۔

ایس نظریے دے مطابق ساری کائنات وجودِ خدا (مراد اللہ تعالیٰ) توں پیدا ہوئی اے۔ ربّ سوہنے نے اپنے آپ نوں مختلف صفات وچ ظاہر کیتا۔ لہٰذا ایس ساری کائنات وچ جو کجھ وی موجود اے اوسے اِک سورج دیاں کرناں نیں یا اِکو نُور دے لشکارے وی آکھیا جاسکدا اے۔ جیویں بلبلے، لہراں، مَوجاں، بارش تے دریاواں نہراں دی سمندر دے پانی توں علاوہ اپنی ذاتی حقیقت کوئی نہیں؛ بالکل انج ای ساریاں مخلوقات تے موجودات اوس وجودِ واحد دیاں مختلف صفتاں دے وکھو وکھ روپ نیں۔ ساری مخلوق دی اصل اوہو اکو ذات اے۔ وحدت الوجود دے حوالے نال انسان تے ربّ دی نسبت قرآن دی ایس آیت توں بخوبی واضح ہوندی اے: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَیْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِیْدِ ٥ ترجمہ: "تے اسیں انسان دی شاہ رگ توں وی نیڑے آں۔" (سورۃ: ق، پارہ: 26، آیت: 16) قرآن دی آیت دا حوالہ بابا فرید دے درج ذیل شلوک وچ ویکھو:

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں، وَن کنڈا موڑیں
وَسّی ربّ ہیالیئے، جنگل کیا ڈھونڈیں

حدیث شریف وچ ایہہ حوالے انج ملدے نیں: اِنَّ اللّٰهَ خَلَقَ اٰدَمَ عَلٰی صُوْرَتِهٖ ٥ ترجمہ: "بے شک اللہ پاک نے آدم علیہ السلام نوں اپنی صورت تے پیدا کیتا۔" اِک ہور حدیث وچ انج بیان ہویا اے: مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهٗ ٥ ترجمہ: "جیس نے اپنے نفس (اصل حقیقت) نوں پچھان لیا، پس اوہنے اپنے ربّ نوں پچھان لیا۔"

وحدت الوجود دے نظریے نوں سارے صوفی شاعراں نے اپنی شاعری وچ بڑے خوبصورت ڈھنگ نال بیانیا اے۔ بابا فرید دا انداز تھلویں شلوک راہیں ملاحظہ کرو:

فریدا خالق خَلق میں، خَلق وسّے ربّ مانہہ
مَندا کِس نُوں آکھیئے، جاں تِس بِن کوئی نانہہ

3۔ عشقِ حقیقی:

عشق پاک محبت دا ناں اے۔ محبت جدوں خودغرضی تے نفس پرستی توں اگے لنگھ جاندی اے تے عشق دا درجہ حاصل کر لیندی اے۔ ایس دی سبھ توں اعلیٰ شکل ربّ نال عشق اے جیہنوں عشقِ الٰہی یا حقیقی عشق آکھیا جاندا اے۔ عشقِ حقیقی حاصل ہو جان نال انسان بُریاں خصلتاں توں پاک ہوندا ہوندا آخر کار حقیقتِ اعلیٰ تک جا اپڑدا اے۔ ایہی اوہ حقیقت اے جیہڑی ساریاں چنگیاں صفتاں تے خوبیاں دی مالک اے۔ صوفیاں، بزرگاں دا خیال اے پئی کائنات دا ظہور وی عشقِ حقیقی دی بدولت ای ہویا اے۔ بندہ یا انسان جیس ویلے تیکر اپنے قلب تے نظر نوں سُچا تے پاک صاف کر کے اپنے آپ نوں نہ پچھان لووے، خدا دی ذات نوں نہیں پچھان سکدا۔ فرماندے نیں:

فریدا جے تُوں عقل لطیف، کالے لِکھ نہ لیکھ
آپنے گریوان میں، سِر نِیواں کر دیکھ

4۔ مُرشد دا ذکر:

تصوف دے میدان وچ مرشد دی ذات نوں اچیچا مقام حاصل اے۔ پنجابی دی ساری صوفیانہ شاعری وچ مرشد دا ذکر ڈھیر عقیدت نال کیتا گیا اے۔ مرشد دا تصور قرآن دی اِک آیت توں واضح ہوندا اے جیہدا ترجمہ اے کہ ''اے ایمان والیو! میری راہ لبھن لئی وسیلہ (مرشد) تلاش کرو۔'' یعنی مرشد اوہ ہستی ہوندا اے جیہڑا اپنے مرید نوں کامیاب زندگی گزارن دے نال نال آخرت لئی نیک اعمال دی تیاری لئی وی پریردا اے۔ مرشد دی پچھان دَسدے ہوئے فرماندے نیں کہ اوس بندے نوں مرشد مَن لینا چاہیدا اے جیہدے کولوں کوئی کم دی شئے مل سکے۔ بُرے تے بھیڑے بندے دی مثال بالکل انج ای اے جیویں چھپڑ وچ ہتھ ماریاں کجھ حاصل نہیں ہوندا سوائے چکڑ دے۔

بقول بابا فرید:

فریدا سو ای سَرور ڈھونڈ لہہ، جتھوں لبھی وَتھ
چھپڑ ڈھونڈیں کیا ہووے، چکڑ ڈُبے ہتھ

بابا فرید دے مرشد خواجہ بختیار کاکی نے آپ دی روحانی تے باطنی تربیت بڑی خوب کیتی سی۔ ایہو ای وجہ اے کہ اگوں بابا فرید نے وی ہزاراں لکھاں لوکاں دی اصلاح کیتی۔ بابا فرید درج ذیل شلوک وچ اپنے مرشد نوں انج وڈیاندے نیں:

کُجھ نہ بجھے، کُجھ نہ سجھے، دُنیا گجھی بھاہ
سائیں میرے چنگا کیتا، نہیں تاں ہلبھی دجھاں آہ

50۔ دُنیا دی بے ثباتی:

حدیث شریف اے کہ "دُنیا وچ بوہتیاں جائیداداں تے وڈیاں وڈیاں عمارتاں نہ بناؤ، نہیں تے تسیں دُنیا دے ای ہو کے رہ جاؤ گے۔" دُنیا عارضی تے فانی اے ایہدے وچ کجھ شک نہیں پر اسیں ایہہ جانن دے باوجود وی ایتھے وڈیاں وڈیاں عمارتاں، کوٹھیاں، بنگلے تے محل تعمیر کرن وچ رُجھے ہوئے آں۔ بابا فرید فرماندے نیں:

فریدا کوٹھے مَنڈپ ماڑیاں، اُساریندے بھی گئے
کوڑا سودا کر گئے، گوریں آءِ پئے

......

فریدا کوٹھے منڈپ ماڑِیاں، ایت نہ لائیں چت
مٹی پئی اَتولِویں، کوئی نہ ہوسی مِت

دُنیا اُتے جو کجھ بنیا یا جمیا اے اوہ آخر کار بھج ٹُٹ جانا اے۔ فرعون، شداد، قوم عاد تے ثمود ول ویکھ کے عبرت پھڑنی چاہیدی اے پئی جے خدائی دا دعویٰ کرن والے تے دُنیا اُتے جنت بنان والے جیوندے نہیں رہے تے ساڈے ورگے انساناں دی کیہہ اوقات اے؟ بابا فرید دُنیاوی عمارتاں نوں کوڑ تے جُھوٹھ کہندے ہوئے پانی کنارے اُگے درخت تے کچے بھانڈیاں دی خوبصورت تمثیل استعمال کر کے انسان دی بے ثباتی دا درس دیندے فرماندے نیں:

کندھی اُتے رُکھڑا، کچرک بنھے دِھیر
فریدا کچے بھانڈے رکھیے، کچر تائیں نیر

6۔ آخرت دی فکر:

مسلمان ہون ناطے ساڈا ایہہ ایمان تے یقین اے کہ دُنیا عارضی تے فانی اے۔ جو کوئی وی دُنیا اُتے آیا اے اوہنے آخر کار مرنا اے۔ انسان نوں دُنیا اُتے کسے مقصد دے تحت گھلیا گیا اے۔ اصل وچ دُنیا امتحان گاہ اے جتھے رہ کے انسان اپنی آخرت لئی اعمال تے نیکیاں کٹھیاں کردا اے تاں جے روزِ محشر ربّ سوہنے اگے لیکھا چُکا کے جزا حاصل کر سکے۔ جیہڑا بندہ ایس دُنیا وچ رہندا ہویا آخرت دی فکر نہیں کردا، اوہ سمجھو کہ عمرِ عزیز نوں بھیڑے کماں وچ ضائع کر رہیا اے۔ یعنی اوہدا دھیان پھرن ٹُرن وَل اے تے اوہ غفلت دی نیندر سُتا ہویا اے۔ فرماندے نیں:

فریدا چار گوائیاں ہنڈھ کے، چار گوائیاں سَم
لیکھا ربّ منگیسیا، توں آیوں کیہڑے کَم

جے بندے نوں ایہہ پتہ لگ جاوے کہ دُنیا عارضی تے فانی اے تے اوہ کدی وی غفلت نہ کرے سگوں آخرت بارے ای فکر مند رہے:

جے جانا مر جائیے، گھُم نہ آئیے
جھُوٹھی دُنیا لگ نہ آپ ونجائیے

7۔ غرور تے تکبر دی نندیا:

بابا فرید دی شاعری وچ عاجزی تے انکساری دِیاں ڈھیر مثالاں موجود نیں۔ اخلاقیات دا سبھ توں وڈا اصول اے کہ انسان اپنی آکڑ، غرور، تکبر تے ایگو نوں ختم کر دے۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے: وَلَا تَمْشِ فِی الْاَرْضِ مَرَحًا ۝ اِنَّکَ لَنْ تَخْرِقَ الْاَرْضَ وَلَنْ تَبْلُغَ الْجِبَالَ طُوْلًا ۝ ترجمہ: زمین اُتے آکڑ آکڑ کے نہ چل، کیوں جے نہ تے توں زمین نوں پھاڑ سکناں ایں تے نہ ای پہاڑاں دی بلندی تیکر اپڑ سکنا ایں۔ (سورۃ: بنی اسرائیل، پارہ: 15، آیت: 37) یعنی غرور تے تکبر ربّ نوں پسند نہیں:

فریدا خاک نہ نِندیئے، خاکو جیڈ نہ کوءِ
جیوندیاں پیراں تلے، مویاں اُپر ہوءِ

تکبر تے آکڑ چھڈ دین نال انسان دوزخ دی اگ توں وی بچ جاندا اے۔ شلوک ویکھو:

فریدا مَن میدان کر، ٹوئے ٹبے لاہ
اگے مُول نہ آوسی، دوزخ سَندی بھاہ

8۔ ربّ دی یاد:

اللہ پاک نے انسان نوں اپنی عبادت تے ذکر واسطے پیدا کیتا اے پر انسان ایس دُنیا وچ آ کے اینا دُنیا دار بن گیا اے کہ ربّ دی یاد توں ای غافل ہو گیا اے۔ بابا فرید نے اپنے شلوکاں راہیں ایہہ دس دا آہر کیتا اے کہ بندہ بھاویں ربّ نوں بھلا بیٹھا اے پر ربّ نے بندے نال اپنا تعلق نہیں توڑیا۔ اللہ تعالیٰ انساناں اُتے مسلسل اپنے انعامات کردا جا رہیا اے۔ لہٰذا انساناں نوں وی چاہیدا اے کہ جدوں تیکر ساہ سلامت نیں، اسیں اپنے ایس دُنیا اُتے آن دے مقصد نوں چیتے رکھیئے تے ہر ویلے اوہنوں چیتن دا آہر کردے رہیئے تاں جے ساڈی ایہہ دُنیا تے آخرت دوویں جہان کامیاب ہو سکن۔ ربّ دی یاد توں غافل بندہ دین دا رہندا اے نہ دُنیا دا۔ اوہدی ایہہ دُنیا تے آخرت دوویں خراب ہو جاندے نیں۔ ونگی لئی دو شلوک ملاحظہ کرو:

کُوک فریدا کُوک تُوں، جیوں راکھا جوار
جب لگ ٹانڈا نہ گرے، تب لگ کُوک پکار

......

فریدا ایتھاں مُکھ ڈراونے، جیہناں وِساریو ناؤں
ایتھے دُکھ گھنیرے آ، اَگے ٹھور نہ تھاؤں

9۔ قناعت دا درس:

بابا فرید نے معاشرتی تے سماجی بُرائیاں دا سبب معاشرے وچ قناعت، حوصلہ تے صبر دا نہ ہونا دسیا اے۔ جے ایہہ شیواں زندگی وچ اختیار کر لئیاں جان تے لوبھ، لالچ، حرص تے ہوس دا اپنے آپ ای خاتمہ ہو جاوے گا۔ حسد تے طمع ورگیاں بیماریاں اپنی موت آپ مر جان گیاں۔ لہٰذا رُکھی سکھی روٹی یعنی سادہ زندگی بسر کرنا ای کامیاب زندگی دا راز اے:

رُکھی سُکھی کھاءِ کے، ٹھنڈا پانی پی
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی، نہ ترسائیں جی

10۔ نماز دی اہمیت:

بابا فرید اسلامی احکامات اُتے سختی نال عمل کردے تے دوجیاں نوں وی ایہہ ادرس دیندے سن۔ آپ باقاعدگی نال ہمیشہ باجماعت نماز پڑھدے سن۔ قرآن پاک وچ نماز دی اہمیت دا ذکر کئی وار آیا اے۔ نماز دین دا اہم ستون تے مومن دی معراج اے۔ نماز بُرے کماں توں روکدی اے۔ مرن مگروں پہلا سوال نماز بارے پچھیا جاوے گا۔ نماز دی اہمیت دے پیش نظر بابا فرید نے اپنے تن شلوکاں وچ ایہدی تبلیغ کیتی اے:

اُٹھ فریدا وضو ساج، صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نویں، سو سر کپ اُتار

......

فریدا بے نمازا کُتیا، ایہہ نہ بھلی ریت
کبھی چل نہ آیا، پنجے وقت مسیت

......

اُٹھ فریدا سُتیا، جھاڑو دے مسیت
توں سُتا رب جاگدا، تیری ڈاھڈے نال پریت

11۔ ذات دی نفی:

بابا فرید دے کلام دی اچھی گل ایہہ وے کہ اوہ ہرتھاں اپنے آپ نوں مخاطب کر کے گل کردے نیں۔ غور کیتا جاوے تے انج کیتیاں گل دا اثر دُونا ہو جاندا اے۔ براہ راست کسے نوں مت دی گل آکھو تے اوہ بُرا مناندا اے۔ بابا فرید ہر شلوک وچ ''فریدا'' آکھ کے اپنے آپ نوں ساواں رکھ کے نصیحت کردے نیں۔ انج اوہناں دی شخصیت دا وڈاپن نکھر کے سامنے آجاندا اے۔ بابا فرید دا انداز ایہہ سی کہ اوہ اللہ دے مقرب بندے تے باعمل صوفی ہون دے باوجود آکھدے نیں کہ مَیں اپنیاں کرتُوتاں تے بھیڑے کماں دی وجہ توں سیاہ ہو گیا آں پر لوکی سمجھ رہے نیں کہ مَیں کوئی درویش آں۔ ایہہ اصل وچ ذات دی نفی تے عاجزی انکساری دی بہترین مثال اے۔ فرماندے نیں:

فریدا کالے مینڈے کپڑے، کالا مینڈا ویس
گناہیں بھریا مَیں پھراں، لوک کہیں درویش

12۔ برداشت تے حسن سلوک:

ربّ سوہنا قرآن وچ فرماندا اے: وَالْکٰظِمِیْنَ الْغَیْظَ وَ الْعَافِیْنَ عَنِ النَّاسِ ترجمہ: غصے نوں پی جان والے تے لوکاں نوں معاف کرن والے تے احسان کرن والے لوک اللہ نوں بڑے پسند نیں۔ (سورۃ: آلِ عمران، پارہ: 4، آیت: 134) بابا فرید بُرے سلوک دا بدلہ لین دی بجائے برداشت تے حُسنِ سلوک دا درس دیندے نیں۔ کیوں جے پرتاوا جواب دین تے ردعمل دے طور اُتے بدلہ لین نال انسان عقلمند نہیں سگوں بے وقوف تے جاہل اکھواندا اے۔ قرآن آکھدا اے کہ جاہلاں نال بحث وچ نہ پوؤ سگوں دُوروں ای سلام کر کے اپنا راہ لو۔ ایس لئی کہ چکڑ وچ وٹا ماریاں گند اُڈ کے اپنے اُتے ای ڈِگدا اے۔ مختصر ایہہ کہ حُسنِ سلوک والا معاملہ کرو تاں جے اگلا بندہ آپ ای متاثر ہو کے شرمندہ ہو جائے۔ فرماندے نیں:

فریدا جو تَیں مارن مُکیاں، تِنھاں نہ ماریں گھُم
آپنے گھر جائیے، پیر تِنھاں دے چُم

13۔ فلسفۂ حیات:

بابا فرید نے درج ذیل شلوک وچ زندگی دا فلسفہ بیان کیتا اے کہ جدوں تیکر بندہ اپنی ذات دے حصار وچ رہندا اے اوہنوں دُوجیاں دی تکلیف، دُکھ تے مصیبتاں نظر نہیں آندیاں پر جدوں بندہ اپنی ذات وچوں باہر نکل کے آلے دوالے جھاتی پا کے منصف دی اکھ نال ویکھے تے تاں پتہ لگدا اے کہ مخلوقِ خدا کِس کِس حال وچ زندہ اے۔ بابا فرید فرماندے نیں:

فریدا مَیں جانیا دُکھ مُجھ کُوں، دُکھ سبھا ایہہ جگ
اُچّے چڑھ کے ویکھیا، تاں گھر گھر ایہا اگ

14۔ نیک عملاں دی نیک جزاء:

دُنیا وچ کیتے نیک عمل مرنوں بعد بندے دے کم آن گے تے جزا دا باعث بنن گے۔ شلوک ملاحظہ کرو:

ویکھو بندہ چلیا، چَونہہ جَنیاں دے کَنّھ
فریدا عمل جو کیتے دُنی وچ، درگاہ آئے کم

15۔ راضی برضا:

اللہ پاک جیس حال وچ رکھے اوہدا شکر ادا کرنا چاہیدا اے۔ جے انسان چاہندا اے کہ اللہ تعالیٰ اوہدے نال ہو جائے تے فیر دُنیاداری، نفرت، لوبھ، لالچ، حسد، کینہ، بُغض، دُشمنی تے کرودھ توں دل پاک کرنا ضروری اے تاں جے اللہ پاک دی رضا تے قُرب حاصل ہو سکے:

آپ سنواریں مَیں ملیں، مَیں ملیاں سُکھ ہوء
فریدا جے تُوں میرا ہوء رہیں، سبھ جگ تیرا ہوء

زبان تے بیان:

بابا فرید دے شلوکاں وچ ورتی جان والی زبان اوہ پنجابی اے جیہڑی اج توں اٹھ سو سال پہلاں بولی جاندی سی۔ ایہدے وچوں کجھ متروک لفظاں نوں چھڈ کے باقی سارے دے سارے اج وی ورتوں وچ نیں۔ ایہہ زبان صاف ستھری، رواں، سلیس، قابلِ فہم، سِدھی پدھری تے عوامی زبان اے جیس وچ شلوک رَچے جان نال اوہناں دی افادیت نوں چار چَن لگ گئے نیں تے ہر پڑھے لکھے تے اَن پڑھ لئی قابلِ فہم ہو گئے نیں۔ بابا فرید دا اندازِ بیان وی سدھا سادا، وکھرا تے نویکلا اے۔ آپ دا اسلوب اینا آسان تے سادا اے پئی دِل وچوں نکلی گل سُنن والے دے دل اُتے اثر کر جاندی اے۔ ایہو وجہ اے کہ اوس سمے لوک دھڑا دھڑ ایہناں شلوکاں راہیں کیتی جان والی تبلیغ توں متاثر ہو کے مسلمان ہوئے۔

مُکدی گل:

مکدی گل ایہہ پئی بابا فرید دے شلوک نہ صرف بہترین شاعری دا اُچا تے سُچا نمونہ نیں بلکہ فکری اعتبار نال وی اسلام دی تبلیغ تے اخلاقیات دا اعلیٰ درس نیں۔ آپ دے شلوک پڑھ کے روحانی لذت محسوس ہوندی اے۔ دل چنگیائی تے نیکی ول مائل ہوندا اے۔ شلوکاں دی نِکھی مِٹھی زبان، عاجزانہ تے مٹھاس بھریا لہجہ سُنن والے دے کناں راہیں دل وچ لہہ جاندا اے۔ بابا فرید دی شاعری وچ تبلیغ دے نال نال جیہڑیاں مَت دیاں گلاں کیتیاں گئیاں نیں اوہناں اُتے جے کر ولوں بجانوں عمل کر لیا جاوے تے بندہ واقعی ای بندہ بن سکدا اے۔

متن دا حوالہ: محمد آصف خاں، آکھیا بابا فرید نے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء

شاہ حسین دیاں علامتاں وچ محبتاں دیاں کئی سلجھاں بنیں وی بیرواکرو؟ CSS-2019

کافیاں شاہ حسین۔ شاہ حسین

(1538ء-1601ء)

تعارف:

بابا فرید توں بعد پنجابی زبان دے دُوجے وڈے شاعر شاہ حسین نیں۔ ایہناں دوہواں شاعراں وچکار تقریباً 250 سال دا فرق اے۔ ایس درمیانی عرصے وچ اک وڈا شاعر بابا گورو نانک (1469ء۔1538ء) موجود اے پر اوہناں دی زبان نوں خالص پنجابی نہیں آکھیا جاسکدا۔ لہذا دُوجے کلاسیکی شاعر شاہ حسین ای نیں۔ اوہناں دی اِک کافی ملاحظہ کرو:

اَنی حُسینو جُلاہا، نہ اُس مُول نہ لاہا
نہ اوہ منگیا نہ اوہ پرنایا
نہ اوس گنڈھ، نہ ساہا
نہ گھر باری، نہ مسافر
نہ اوہ مومن نہ کافر
جو آہا سو آہا

اُتلی نِکی جیہی کافی وچ شاہ حسین نے اپنی پوری حیاتی دا تعارف کروایا اے۔ کافی وچوں اوہناں دے ناں، ذات، پیشہ، کاروبار، گھریلو زندگی، ایمان وعقیدے تے اعتقاد بارے ساریاں گلاں دا پتہ لگدا پیا اے۔

شاہ حسین اندرون لاہور شہر دے رہن والے سن۔ آپ دا اصل ناں حسین سی پر ادبی دُنیا وچ شاہ حسین یا مادھو لال حسین دے ناں نال مشہور ہوئے۔ آپ اندرون ٹیکسالی دروازے دے محلہ ٹِلہ بگا وچ 1538ء (945ھ) نوں پیدا ہوئے۔ آپ دے والد دا ناں شیخ عثمان تے دادے دا ناں کلس رائے سی جو ہندوواں مسلمان ہوئے سن۔ شاہ حسین ڈھڈی کلسرائے (راجپوت) سن۔ آپ دے وڈے کھڈی یعنی کپڑا بُنن دا کم کردے سن تے جولاہے اکھواندے سن۔

شاہ حُسین نے ٹکسالی دروازے دی مسیت دے امام مولوی ابوبکر ہوراں کولوں قرآن دی تعلیم حاصل کیتی۔ قرآن دے اُٹھ پارے حفظ کیتے سن کہ ایس دوران چنیوٹ دے اِک صوفی درویش شیخ بہلول دریائی آپ دے اُستاد مولوی ابوبکر نوں مِلن لئی تشریف لیائے۔ آپ نے حسین بارے پُچھیا تے اوہنوں دریائے راوی توں وضو واسطے پانی لیان لئی آکھیا۔ حسین نے حکم دی تعمیل کیتی۔ بہلول دریائی ہوراں حسین اُتے شفقت دی نظر کیتی تے اوہنوں اپنا مرید کر کے روحانی تربیت دی ذمہ داری چُک لئی۔ آپ دی دُعا نال حسین نے دِناں وچ قرآن پاک حفظ کر لیا۔ آپ نے حسین نوں دن ویلے حضرت داتا گنج بخشؒ دے مزار اُتے حاضری دین تے رات ویلے دریائے راوی دے کنڈھے عبادت کرن دا حکم دتا۔ شاہ حسین نے مرشد دے حکم مطابق عبادت ریاضت تے تصوف دِیاں منزلاں طے کیتیاں۔

ایس دوران شاہ حسین اِک مشہور عالم تے بزرگ شیخ سعد اللہ ہوراں کولوں قرآن دی تفسیر "مدارک" پڑھدے ہوندے سی۔ عمر دا 36 واں ورہا (981ھ) سی جدوں قرآن دی ایس آیت اُتے اپڑے: وَمَا الْحَيٰوةُ الدُّنْيَآ اِلَّا لَعِبٌ وَّلَهْوٌ ترجمہ: "دُنیا دی زندگی کھیڈ تماشہ اے۔" (سورۃ: الانعام، پارہ: 7، آیت: 32) اُستاد کولوں مطلب پُچھیا۔ اُستاد ہوراں مطلب بیان کیتا تے شاہ حسین اُتے مجذوبی کیفیت طاری ہو گئی۔ بقول قاضی جاوید "پتھر ہیرا بن گیا" تے نچدے ٹپدے مسیت وچوں باہر نکل آئے۔

دُوجی روایت ایہہ اے کہ نماز پڑھدیاں جدوں ایس آیت اُتے اپڑے: اَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ ترجمہ: (اے محمدؐ) کیہہ اساں تیرا سینہ کھول نہیں دتا۔ (سورۃ: الم نشرح، پارہ: 30، آیت: 1) کھرو کھروا کے ہسن لگ پئے، نماز توڑ دتی، مسیتوں باہر نکل آئے تے فیر زندگی دے آخری 27 سال کدی مسیتے نہیں گئے۔ مجذوبی/ ملامتی رنگ اختیار کر لیا تے مجذوبی حالت وچ داڑھی مُچھ مُنا دتی، لال چولا پا لیا، شراب دی صراحی پھڑ لئی تے گان نچن والیاں دے ٹولے وچ شامل ہو گئے۔

مجذوبی حالت وچ شاہ حسین نوں اِک ہندو باہمن مُنڈے "مادھو" نال پیار ہو گیا۔ ایہہ پیار اینا ودھیا کہ دونویں اِک ناں یعنی مادھو لال حسین بن گئے۔ مادھو لال بعد وچ شاہ حسین دیاں کراماتاں ویکھ کے مسلمان ہو گیا۔ شاہ حسین دا 1601ء (1008ھ) نوں وصال ہویا۔ آپ نوں پہلے دریائے راوی دے کنڈھے تے فیر سیلاب آ جان پاروں اوتھوں کڈھ

کے باغبانپورہ وچ دفن کیتا گیا۔ مادھو لال، شاہ حسین دا گدی نشین بنیا تے مرن مگروں شاہ حسین دے نال ای دفن ہویا۔ آپ دے مزار تے ہر سال مارچ دے مہینے وچ میلہ لگدا اے جیہڑا ''میلہ چراغاں'' دے ناں توں جانیا جاندا اے۔

شاہ حسین دی شاعری:

شاہ حسین صوفی شاعر سن جیہناں دی شاعری کافیاں دی شکل وچ ساڈے کول موجود اے۔ آپ دا کلام ''کافیاں شاہ حسین'' دے ناں نال چھپدا آ رہیا اے جیہنوں سبھ توں پہلی واری ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے سندھ دے علاقے وچوں لبھیا سی۔ ڈاکٹر صاحب دا آکھنا اے کہ: ''ایہہ کلام میں ایسی کتاب وچوں لیا اے جیہڑی اِک سندھی نے ہندوستان دیاں ہندو، مسلمان، سکھ سنتاں، سادھواں تے صوفیاں دے معتبر کلام نال تیار کیتی سی تے اوہدے خاندان نے عرصہ پہلے ایہہ نسخہ چھپوایا سی۔'' ڈاکٹر موہن سنگھ نے 135 کافیاں تے 2 شلوک اوس سندھی مجموعے وچوں، 1 کافی سکھاں دی مذہبی کتاب (کھاری بیڑ) وچوں تے 25 کافیاں 1804ء دے اِک قلمی نسخے وچوں لبھیاں نیں۔ انج کل تعداد 163 بندی اے۔

کافی دی تعریف:

لفظ کافی بارے مختلف دانشوراں دِیاں وکھو وکھ راواں موجود نیں۔ کجھ سُوجھواناں دا خیال اے کہ کافی عربی زبان دے لفظ ''کَـفـی'' وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب اے: کافی ہونا، بتھیرا ہونا، پورا ہونا تے مکمل ہونا وغیرہ۔ ایس لفظ دا حوالہ قرآن مجید دِیاں کئی آیتاں وچ آیا اے: وَ کَفـی بِـاللّٰـهِ حَسِیْبًـا O ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ کارساز کافی اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 4، آیت: 6) وَ کَفٰی بِاللّٰهِ وَلِیًّا وَّ کَفٰی بِاللّٰهِ نَصِیْرًا O ترجمہ: تے اللہ ای کافی کارساز تے کافی مددگار اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 5، آیت: 45) وَ کَـفـی بِـاللّٰهِ شَهِیْدًا O ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ دی گواہی کافی اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 5، آیت: 79) مختلف سیانیاں نے کافی دِیاں وکھو وکھ تعریفاں کیتیاں نیں جیہناں توں رَلی مِلی تعریف کجھ انج بن دی اے:

''کافی توں مراد شاعری دی اجیہی صنف اے جیہدے وچ اِک مکمل مضمون، خیال یا جذبے دا ڈھکواں (مناسب) تے خوبصورت اظہار انج کیتا گیا

ہوئے کہ ایہنوں پڑھن یا سُنن مگروں اندر لی بھکھ لہہ جائے۔ کافی وچ بیان ہون والے مضمون یا خیال نال بندے دی روحانی تسکین ہو جائے۔ کافی وچ پیار، محبت، عشق، وصال، ہجر، وچھوڑا تے ازلی محبوب دی سِک توں علاوہ ہر طرح دے موضوعات بیان کیتے جاسکدے نیں۔ کافی عام طور تے گائی جان والی شئے اے ایس لئی ایہدے وچ استھائی (ٹیپ دا مصرعہ) ہونا ضروری اے جیہنوں گان ویلے ہر مصرعے مگروں دہرایا جاندا اے۔''

کافی دا پہلا باقاعدہ تے بانی شاعر شاہ حسین نوں منیا جاندا اے جیہناں دِیاں 163 کافیاں ساڈے کول موجود نیں۔ بلھے شاہ کافی دے دُوجے وڈے شاعر تے خواجہ غلام فرید آخری شاعر نیں۔ جے انج آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا کہ شاہ حسین نے کافی دی بنیاد رکھی، بلھے شاہ نے ایس بنیاد اُتے عمارت تعمیر کیتی تے خواجہ فرید نے کافی دی صنف وچ شاعری کر کے ایہنوں ایک مکمل تے بھرپور صنف بنا دتا۔ اجکل وی کافی لکھی جارہی اے پر ایہدے موضوعات اوہوای نیں جو اجوکی شاعری دِیاں باقی صنفاں وچ بیانے جارہے نیں۔

شاہ حسین دی شاعری دا علامتی ویروا/ شاہ حسین دی علامت نگاری/ شاہ حسین دِیاں کافیاں دا علامتی نظام

شاہ حسین دی شاعری/ کافیاں دی سبھ توں وڈی خوبی علامت نگاری اے۔ اوہناں براہ راست گل کرن دی بجائے بوہتیاں گلاں علامتاں راہیں کیتیاں نیں۔ علامت دا فائدہ ایہہ ہوندا اے کہ لُکے چھپے رنگ وچ گل بیان ہو جاندی اے تے کلام دا سُہپن وی برقرار رہندا اے۔ علامت نگاری دا رواج بہت پرانا اے۔ علامتاں دِیاں دو قسماں نیں: پہلی قسم دِیاں علامتاں اوہ نیں جیہڑیاں پوری دُنیا نال تعلق رکھدیاں نیں یعنی آفاقی علامتاں۔ مثلاً چن، سورج، رات، ہنیرا، جنگل پہاڑ، پھُل، خوشبو تے رُکھ وغیرہ۔ جد کہ دُوجی قسم عام رہتلی علامتاں نیں۔ مثلاً پنجاب دِیاں رہتلی علامتاں وچ چرخہ، چرخہ کتن، ہیر، رانجھا، کھیڑے، کاگ، سوہرا، پیکا تے داج وغیرہ شامل نیں۔

ادبی دُنیا وچ علامت نگاری دی ابتدا دا باقاعدہ سہرا 19 ویں صدی دے فرانسیسی شاعراں بودلیئر، ورلین تے ملارمے وغیرہ دے سر بجھدا اے جیہناں دے اثر ہیٹھ یورپ وچ

وی علامت نگاری دا رواج ہویا پر پنجابی شاعری وچ علامت نگاری دا ایہہ رواج فرانسیسی شاعراں توں وی ڈھیر پہلے دا موجود سی۔ 16 ویں صدی دے شاعر شاہ حسین کول علامتاں دا پورا نظام موجود اے۔ ایہہ علامتاں شاہ حسین نے آپ نہیں بنائیاں سگوں ایس نظام دِیاں جڑاں ہزاراں سال پہلے دے پنجاب وچوں پُھٹدیاں نیں۔ ایس گل دا ثبوت یونانی مؤرخ تے سیاح ہیروڈوٹس (450 ق م) دے سفرنامے توں ملدا اے جیہنے اپنے سفرنامے وچ پنجاب دِیاں عورتاں دا کپاہ چُنن تے چرخہ کتن دا ذکر کیتا اے۔ جدکہ ''رگ وید'' دے مطابق وی اِک ہزار قبل مسیح وچ پنجاب وچ سُوتر کتن دا ذکر مِلدا اے۔ رگ وید دے 105 ویں شلوک وچ اک بندہ انج دُعا منگدا پیا اے: ''اے مہاں شکتی! بھاویں مَیں تیرا پُجاری آں پر مینوں چنتا انج کھا رہی اے جیویں جولاہے دے سُوت نوں چوہا ٹُک جاندا اے۔''

شاہ حسین دے علامتی نظام دی بنیاد عورت اے۔ اوہناں اپنی اندرلی واردات تے جذبات دا اظہار عورت دے روپ وچ کیتا اے۔ شاہ حسین دِیاں ساریاں علامتاں مثلاً سسرال، پیکا، سس، ننان، چرخہ، داج، ڈولی، مُکلاوا تے سالو وغیرہ عورت نال لگا کھاندیاں علامتاں نیں۔ شاہ حسین دِیاں کجھ اہم علامتاں تے اوہناں دے معانی درج ذیل نیں:

علامت	مطلب	علامت	مطلب
عورت، ہیر	انسان (شاہ حسین، بذاتِ خود)	پیکا (بابل دا گھر)	دُنیا
چرخہ	انسانی جسم	سسرال (سوہرا گھر)	آخرت، اگلا جہان
چرخہ کتنا	نیک عمل کرنا	سس، ننان	منکر نکیر
پچھی (ٹوکری)	اعمال نامہ	کنت، وَر، شوہ، رانجھا	محبوب حقیقی، مراد اللہ
چھلّی	عمل	امبڑی، ماں	شریعت
پنج پُونیاں	پنج نمازاں	ڈولی	جنازہ
تانا	طاقت، زور	مُکلاوا	موت داویلا
بانا	عزت، پَت	ترنجن، آتن	دُنیا
وچھا، ہرن، کاگ تے مکنا ہاتھی	نفسِ امارہ (انسان نوں بُرائی ول مائل کرن والا)	داج (جہیز)	اعمال
		سالو	نفسانی خواہشات
		موری، کھڈی	قبر

درج بالا علامتاں دی ورتوں والے کجھ مصرعے ملاحظہ کرو:

ع ساری عمر گنوائی آ ایویں، پچھی نہ کتّی آ چھلّی

ع اوس ویلے نوں پچھوتا سیں، جد جاءِ پوسیں وچ کھڈی

ع بابل آنگن چھڈ چھڈ گئیاں، ساہورڑے گھر چلیاں

1۔ تصوف:

شاہ حسین صوفی بزرگ سن۔ آپ دِیاں کافیاں وچ تصوف دے مسائل بڑے سوہنے ڈھنگ نال تے علامتی طور تے بیان ہوئے نیں۔ ایہناں کافیاں وچ تصوف دے مسائل مثلاً مرشد دا تصور، فنا دا مقام، سلوک دِیاں منزلاں تے عشق حقیقی وغیرہ توں اُڈ اوہ وارداتاں وی نظر آندیاں نیں جو عملی طور تے آپ دی زندگی وچ واپریاں سن۔ ایس توں علاوہ تصوف دا اِک ہور رنگ یعنی اخلاقیات دا وی ڈھیر ذخیرہ آپ دی شاعری وچ موجود اے۔ شاہ حسین دا تصوف تے مسائلِ تصوف نوں بیان کرن دا انداز خاص اُنچیچا دا حامل اے جیہنوں بیان کرن لئی اوہناں چرخے دی علامت دا سہارا لیا اے۔ چرخے دے حوالے نال حسین شاہد آکھدے نیں:

> ''حسین دے تصوف دی پوری عمارت چرخے دے مُنیاں تے کھلوتی ہوئی اے۔ اوس چرخے دی باہو وچ سارے رنگ بھر دتے نیں..... شاہ حسین نے چرخے نوں جیہڑی علامتی طاقت دے دتی اے اوہ ایس دعوے دی ضمانت اے پئی علامتی چرخہ مشینی تکلے تے پاور لوم کولوں کدی نہیں ہار سکدا۔ چرخہ بنان والے نے تاں صرف ایسے لوڑلئی بنایا سی پئی موٹا موٹا سُوتر کت کے اجیہا کھدر اُنیا جاوے جیہڑا ماڑیاں غریباں دا سَتر ڈھک سکے..... پر چرخہ بنان والے دے وہم خیال وچ وی نہیں ہونا پئی کوئی بندہ ایہنوں علامتی پدھر تے اینی لمی حیاتی دے دیوے گا پئی ذاتی وجود فنا ہون توں پچھے وی چرخہ علامتی وجود دے کارن رہندی دُنیا تائیں زندہ ہو جاوے گا۔''

چرخہ انسانی جسم دی علامت اے تے انسان نوں ہمیشہ دُنیا وچ رہندیاں ہویاں بندگی تے ذکر وچ حیاتی لنگھانی چاہیدی اے۔ علامتی حوالے نال چرخہ چلن نوں رب دی یاد

نال منسوب کردیاں ہویاں شاہ حسین فرماندے نیں:

چرخہ بولے "سائیں سائیں" بائڑ بولے "توں"
کہے حسین فقیر سائیں دا، مَیں ناہیں سبھ تُوں

2۔ وحدت الوجود:

تصوف دا سب نالوں اہم نظریہ وحدت الوجود اے جیہنوں فارسی وچ ہمہ اوست آکھدے نیں۔ ایس تصور نوں اسلامی دُنیا وچ متعارف کروان دا سہرا حضرت محی الدین ابن عربی (وفات: 1240ء) دے سر بجھدا اے۔ اوہناں اپنی ساری زندگی ایس نظریے دا پرچار کیتا تے "فصوص الحکم" تے "فتوحاتِ مکیہ" ورگیاں کتاباں تخلیق کیتیاں۔

ایس نظریے دے مطابق ساری کائنات وجودِ خدا (مراد اللہ تعالیٰ) توں پیدا ہوئی اے۔ ربّ سوہنے نے اپنے آپ نوں مختلف صفات وچ ظاہر کیتا۔ لہٰذا ایس ساری کائنات وچ جو کچھ وی موجود اے اوسے اِک سورج دِیاں کرناں نیں یا اِکو نُور دے لشکارے وی آکھیا جاسکدا اے۔ جیویں بلبلے، لہراں، مَوجاں، بارش تے دریاواں نہراں دی سمندر دے پانی توں علاوہ اپنی ذاتی حقیقت کوئی نہیں؛ بالکل انج ای ساریاں مخلوقات تے موجودات اوس وجودِ واحد دِیاں مختلف صفتاں دے وکھو وکھ روپ نیں۔ ساری مخلوق دی اصل اوہوا کو ذات اے۔ شاہ حسین وحدت الوجود دے قائل سن جیہدا ابھرواں اظہار اوہناں دِیاں کافیاں وچوں جھلکدا اے۔ کھڈی پیشہ وچوں تانا بانا دی علامت راہیں وحدت الوجود نظریے دا خوبصورت اظہار کردے آکھدے نیں:

ربا میرے حال دا محرم تُوں
اندر تُوں ہیں، باہر تُوں ہیں، رَوم رَوم وچ تُوں
تُوں ہیں تانا، تُوں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا تُوں
کہے حسین فقیر نمانا، مَیں ناہیں سبھ تُوں

......

آپے ایک اَنیک کہاوے، صاحب ہے بہُو رنگی
کہے حسین سُہاگن سائی، جو شوہ دے رنگ رنگی

3۔ عشق حقیقی:

شاہ حسین ربّ دے سچے عاشق سن۔ اوہناں دا دامن عشق حقیقی دے سوز، تڑپ تے غم نال بھریا ہویا سی۔ سچے عاشق دا ظاہر تے باطن تمام آلائشاں توں پاک تے خوبیاں دا مرکب ہوندا اے۔ شاہ حسین اپنے جولاہے پیشے دِیاں علامتاں وچوں سُوئی، دھاگے تے سُوئی دے نکّے دی علامت وَرت کے عشق دے رستے دِیاں مشکلاں بیان کردے آکھدے نیں:

عاشق ہوویں تاں عشق کماویں
راہ عشق دا سُوئی دا نکّا، دھاگا ہوویں تاں جاویں
باہر پاک اندر آلودہ، کیہا تُوں شیخ کہاویں
کہے حسین جے فارغ تھیویں، تاں خاص مُراقبہ پاویں

4۔ ہجر وِچھوڑا تے مرشد:

شاہ حسین دے سینے عشق حقیقی دا بھانبڑ مچیا ہویا سی جیہڑا اوہناں نوں ہر ویلے بے قرار، بے تاب تے بے چین رکھدا سی۔ وِچھوڑے تے ہجر دی کیفیت تے وصال دی سِک آپ دے کلام وچ ودھیری نظر آندی اے۔ شاہ حسین نے درج ذیل کافی وچ مرشد دے وچھوڑے تے تلاش دی کیفیت دا ذکر بڑی خوبصورتی نال کیتا اے۔ کیوں جے مرشد دا وصال بعد وچ ربی وصال دا وی وسیلہ تے ذریعہ بن دا اے:

مائے نی مَیں کیہنوں آکھاں، درد وچھوڑے دا حال
دُھواں دُھکھے میرے مرشد والا، جاں پھولاں تاں لال
سُولاں مار دِیوانی کیتی، برہوں پیا ساڈے خیال
دُکھاں دی روٹی، سُولاں دا سالن، آہیں دا بالن بال
جنگل بیلے پھرے ڈُھونڈیندی، اَجے نہ پایو لال
کہے حسین فقیر نمانا، شوہ ملے تاں تھیواں نہال

5۔ غیر اللہ توں نفرت:

اللہ تعالیٰ نے انسان نوں اپنی عبادت تے بندگی واسطے ایس دُنیا تے گھلیا اے۔ ساڈا ایہہ فرض اے کہ اوہدی عبادت دے نال نال اپنیاں تمام ضرورتاں تے سدھراں دا

اوہدے کولوں ای تقاضہ کریئے، نہ کہ اوہدے توں سوا کسے ہور اگے ہتھ کھلاردے پھریئے۔
ہیر، رانجھا تے کھیڑے دی خوبصورت علامت وچ شاہ حسین دا اندازِ بیان ملاحظہ کرو:

نی مائے! مینوں کھیڑیاں دی گل نہ آکھ
رانجھن میرا، میں رانجھے دی، کھیڑیاں نوں کوڑی جھاک
لوک جانے ہیر کملی، ہیرے دا وَر چاک
کہے حسین فقیر سائیں دا، جان دا مولے پاک

6۔ عاجزی انکساری:

شاہ حسین کول عاجزی، انکساری تے خاکساری دی دولت ڈھیر اے۔ اوہ اپنے آپ نوں تے اپنی ذات نوں کجھ نہیں سمجھدے سگوں "مَیں ناہیں سبھ توں" دی انتہا تے اپڑ جاندے نیں۔ شاہ حسین دا کمال ایہہ وے کہ اوہناں اپنے آپ نوں ہر تھاں جولاہا، حسین، حسین فقیر، حسین نمانا، حسینو، چوہڑی، کُتی، بھنگی، ولّی، مَندی، اوگن ہاری، نمانی، نتانی، کمینی تے بُرا لوک آکھیا اے پر لوکاں وچ اوہ شیخ حسین، شیخ حسین ڈاہڈا تے شاہ حسین فقیر دے ناں توں مشہور سن۔ عاجزی تے انکساری دیاں مثالاں ویکھو:

ع کہے حسین فقیر سائیں دا، فضل کرے تاں مَیں تاری آں
ع کہے حسین فقیر نمانا، باقی نام سائیں دا رہندا
ع کہے حسین فقیر نمانا، چھڈ دے خودی گمان

7۔ دُنیا دی بے ثباتی:

دُنیا عارضی اے فانی اے جیہڑا جمیا اے اوہنے مرنا اے تے جو وی گھڑیا اے اوس بھجنا اے۔ کسے وی شئے نوں ہمیشگی یا ثبات حاصل نہیں سوائے ربّ تعالیٰ دی ذات دے۔ دُنیا دی بے ثباتی دے حوالے نال شاہ حسین فرماندے نیں:

ڈوگمانیا! دَم غنیمت جان
کیا لے آیوں، کیا لے جاسیں، فانی کُل جہان
چار دیہاڑے گوئل واسا نہ کر اِتنا مان
کہے حسین فقیر نمانا، آخر خاک سمان

8۔ آخرت دی فکر:

صوفیاں دی تعلیمات وچ دُنیا دے نال نال آخرت دی فکر تے تیاری بارے بڑا زور دِتا گیا اے۔ شاہ حسین نے وی اپنی شاعری وچ فکرِ آخرت بارے ڈھیر زور دِتا اے تے انسان نوں دُنیا وچ آن دا اصل مقصد چیتے کروایا اے۔ انسان دُنیا وچ رہ کے نیک عمل نہ کماوے تے اوہدی آخرت تباہ و برباد ہو جاندی اے۔ اوہ بابل گھر (پیکے) رہ رہی کُڑی دی علامت وچ انسان نوں ایس دُنیا وچ رہ کے آخرت لئی داج یعنی نیک عمل کمان دا درس دے رہے نیں تاں جے کل نوں روزِ محشر انسان نوں پچھتانا نہ پووے:

تُوں آہو کت وللّی نی کڑیئے، آہو کت وللّی
ساری عمر گنوائی آ ایویں، پچھی نہ کھتی آ چھلّی
گلیاں وچ پھریں لٹکیندی، ایہہ گل نہیوں بھلّی
کہے حسین فقیر سائیں دا، داج وِہونی چلّی

9۔ ربّ دی یاد:

بندے نوں بندگی واسطے پیدا کیتا گیا اے پر انسان دُنیا وچ آ کے دُنیا دار بن گیا اے تے ربّ دی یادتوں اُکا غافل ہو گیا اے۔ شاہ حسین ربّ دی یاد دا درس دیندے نیں کہ دُنیا دی زندگی نوں موقع غنیمت جان کے نیک عمل کرلو تاں جے آخرت وچ کم آن:

بندہ بنایا جاپ کوں
تُوں کِیا لُبھانا پاپ کوں
تیں سہی کیتا آپ کوں؟

10۔ عملاں دا درس:

شاہ حسین ایانی (نادان) کُڑی نوں متّاں پئے دیندے نیں کہ پُونیاں بنا، چرخہ کت تے چھلّی لاہ کے بھڑولے رکھدی جا۔ یعنی نیک اعمال اپنے نامۂ اعمال وچ درج کراندی جا۔ کیوں جے عملاں اُتے ای آخرت دا فیصلہ ہونا اے:

ع عملاں اُپر ہوگ نبیڑا، کیا صُوفی کیا بھنگی
ع جو کجھ کیتا بُرا بھلا اُو، کیتا اپنا پاؤنا

11۔ مغفرت تے فضل و کرم دی آس:

شاہ حسین باقی صوفی شاعراں وانگوں ربّ دے حضور مغفرت تے بخشش دے طلبگار نیں۔ آپ مغفرت تے بخشش اپنے عملاں دی بدولت نہیں منگ رہے سگوں ربّ دے فضل تے کرم دے چاہیوان نیں۔ میاں محمد بخش نے آکھیا اے:

عدل کریں تے تھر تھر کنبن اُچیاں شاناں والے
فضل کریں تے بخشے جاون مَیں ورگے مُونہہ کالے

شاہ حُسین دا انداز ملاحظہ کرو:

ربا میرے اوگن چت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کوگن ناہیں، لُوں لُوں عیب بھری
جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا، تیرے دوار پڑی
کہے حسین فقیر نمانا، عدلوں فضل کریں

12۔ حسین فقیر دی دُعا:

سیانے آکھدے نیں ''دُعا فقیراں تے رحم اللہ'' یعنی فقیراں دی دُعا ربّ نیڑے ہو کے سُن دا اے تے کرم وی کردا اے۔ فقیراں دا کم دُعا دینا ہوندا اے اوہناں دی دُعا سبھ لئی ہوندی اے۔ حسین فقیر وی دعا ئیہ رنگ وچ نصیحت کردے فرماندے نیں:

نی! تینوں ربّ نہ بھلی، دُعا فقیراں دی ایہا
ربّ نہ بھلی ہور سبھ کجھ بھلی، ربّ نہ بھلن جیہا
سونا، رُپا سبھ چھل ویسی، عشق نہ لگدا لیہا
کہے حسین فقیر سائیں دا، مرنا تاں مانا کیہا

13۔ فقر دی دولت:

فقر دی دولت حاصل کرن لئی بڑا کجھ تیا گنا پیندا اے۔ شاہ حسین فرماندے نیں:

مُشکل گھاٹ فقیری دا وُو
پائے گُٹھالی، دُرمت گالی، کرم جرائے شریری دا وُو
چھوڑ تکبر، پکڑ حلیمی، راہ پکڑ شیری دا وُو
کہے حسین فقیر نمانا، دفتر پاڑ میری دا وُو

14۔ آفاقی سچائیاں:

شاہ حسین دی شاعری وچ اوہ سَت تے اثر موجود اے کہ ایہنوں دُنیا دی کسے وی وڈی شاعری دے ساواں رکھ کے تقابل کیتا جاسکدا اے۔ ایہو وجہ اے کہ آپ دی شاعری ہر زمانے، ہر عہد، ہر دور تے ہر تھاں دی شاعری اے۔ آپ دی شاعری نوں آفاقی حیثیت حاصل اے ایسے لئی ایہہ شاعری چار سو سال گزرن دے باوجود اج وی تازہ تے نروئی اے۔ کجھ آفاقی حقیقتاں والے مصرعے ویکھو:

ع کالے پَٹ نہ چڑھے سفیدی، کاگ نہ تھیندے بگے

ع لکھ کروڑ جیہناں دے جُڑیا، سَوبھی جُھوری جُھوری

ع ساڈھے تِن ہتھ مِلک تُساڈا، کیوں جُوہ پرائی مَلنا

ع میاں گل سُنی نہ جاندی سچی، سچی گل سنیوے کیونکر، سچی ہڈاں وِچ رچی

ع کدی تاں اندر جھاتی پاوَنی

فنی خوبیاں:

شاہ حسین دِیاں کافیاں فنی تے تکنیکی حوالے نال منفرد مقام دِیاں حامل نیں۔ اوہناں دے نکے نکے بول موسیقی دیاں راگاں مطابق لکھے گئے نیں۔ ہر کافی وچ (استھائی) ٹیپ دا مصرع وکھرے وزن وچ اے جیہنوں ہر اَنترے توں بعد گایا جاندا اے۔ کئی تھاواں تے انج لگدا اے جیویں وزن تے بحر دی پابندی نہ کیتی گئی ہووے پر اصل گل ایہہ وے کہ موسیقی وچ کافی گان والا ایس کمی نوں آواز دے اُتار چڑھا نال پورا کرلیندا اے۔ شاہ حسین نے کافیاں دی ساری بنتر علامتاں راہیں کیتی اے۔ اوہناں تشبیہاں، استعارے وی ورتے نیں تے تمثیلاں، علامتاں کولوں وی کم لیا اے۔ مختصر ایہہ کہ اوہناں دِیاں کافیاں ہر طرح دِیاں فنی تے تکنیکی خوبیاں نال مالا مال نیں۔

زبان تے بیان:

شاہ حسین لاہور وچ جمے تے ساری حیاتی ایتھے ای لنگھا دتی پر اوہناں دے لہجے وچ مغربی پنجابی لہجے دا اثر دی وکھالی دیندا اے۔ بعض لوک آکھدے نیں کہ شاہ حسین مغربی پنجاب یا سندھ دے علاقے وچ رہندے رہے پر ایہہ گل غلط اے۔ کوئی وڈا شاعر یا لکھاری

اپنی لکھت وچ نجی/مقامی لہجے دی بجائے سچیت زبان یا اوہی لہجہ ورتدا اے جیہڑا ساریاں علاقیاں وچ سمجھیا بولیا جاندا ہووے۔ لہٰذا شاہ حسین نے جان بُجھ کے علاقائی لہجے توں اَڈ پورے پنجاب دی زبان نوں مکھ رکھ کے کافیاں لکھیاں۔ آپ نے عالم فاضل ہون دے باوجود اپنی شاعری وچ فارسی تے عربی لفظاں دی ورتوں نہیں کیتی۔ اوہناں دا اوہو مقامی لہجہ اے جیہڑا اوس سمے لوک عام ماحول وچ بولدے سن۔ اندازِ بیان بارے اینا ای کہنا کافی اے پئی آپ نے جو اسلوب اختیار کیتا اوہدے نال کہن والے دی گل کتناں راہیں سدھی دل وچ اُتر جاندی اے تے ایہہ خوبی کسے وی شاعری دی افادیت نُوں دُونا کر دیندی اے۔

مکدی گل:

مکدی گل بقول ڈاکٹر اسلم رانا درج ذیل اے: ''شاہ حسین لاہوری دی آواز پنجابی شاعری دے میدان وچ اوہ آواز اے جیہڑی حقیقی عشق دے عرفان وچ ڈُبی ہوئی اے۔ ایہہ اِک اجیہے مست الست تے درویش صفت انسان دی آواز اے جیہڑی کئی صدیاں پہلاں پنجاب دے دِل لاہور وچوں اُٹھی تے اج وی لگ بھگ چار سو سال گزر جان دے باوجود زندہ، توانا، بھرویں تے ہر مَن پیاری اے۔ اج ایہہ آواز پنجاب کیہہ؟ جنوبی ایشیا دِیاں حداں ٹپ کے آفاقی درجہ حاصل کر گئی اے...... ایسے کر کے شاہ حسین دی شاعری کسے اِک زمانے دی شاعری نہیں، ایہہ تے ہر عہد دے ٹٹے بھجے تے دُکھ درد دے مارے انسان دے دِل دِیاں پیڑاں تے روح دے کرب نیں جیہڑے کسے نہ کسے رنگ وچ اظہار دِیاں راہواں لبھ لیندے نیں تے ایہو شاہ حسین دے کلام دی آفاقیت اے۔''

متن دا حوالہ: محمد آصف خاں، کافیاں شاہ حسین، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء
مقصود ثاقب، کلام حضرت مادھو لال حسین، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2003ء

Additional Material for Just Reading

شاہ حسین تے مَلامت:

شاہ حسین ملامتیہ فرقے نال تعلق رکھدے سن۔ ملامتیہ توں مراد فقیراں، درویشاں دا اوہ ٹولہ یا گروہ اے جیہڑے جان بُجھ کے خلاف شرع حرکتاں کردے نیں پر لُک چھپ کے اللہ تعالیٰ دی عبادت کردے نیں۔ ایس مسلک دے سب توں پہلے پرچارک شیخ ابوحمدون سن۔ اوہناں دا قول اے: اَلْمَلَامَۃُ تَرْکُ السَّلَامَۃِ یعنی ملامت سلامتی نوں ترک کرن دا ناں اے۔ جد کہ قرآن مجید وچ ارشاد اے۔ ترجمہ: ''اے اللہ دے بندے ملامت کرن والیاں توں نہ ڈر۔'' سیّد علی عباس جلالپوری دے مطابق ملامت دی ایہہ روایت ڈھیر پرانی اے۔ اوہناں دے خیال وچ یونان دا فلسفی سقراط تے اوہدا پیروکار دیو جانسن کلبی، عیسائیاں وچ سینٹ فرانسس، چین دے تاؤمت تے ہندوواں وچ سادھو، ناتھ، پنتھی تے یوگی سب ملامتیاں دِیاں ای مختلف قسماں نیں۔ ملامتیہ فرقے نال تعلق رکھن والیاں دِیاں کجھ اہم خوبیاں درج ذیل نیں۔

i۔ ملامتی دُنیا دِیاں ساریاں قوماں وچ ملدے نیں۔

ii۔ ملامتی اپنے وسیب وچ خودغرضی تے دُنیاوی لوبھ لالچ دی نندیا کردے نیں۔

iii۔ ملامتی جان بُجھ کے اجیہی حیاتی لنگھاندے نیں جیہڑی دُنیاداراں نوں چنگی نہ لگے۔

iv۔ ملامتی مروّجہ رواجاں تے اخلاقیات توں بے زاری دا اظہار کردے نیں۔

v۔ ملامتی دُنیا دے سبھ انساناں نال محبت کردے تے صُلح کُل دا درس دیندے نیں۔

شاہ حسین نے ملامتیہ رنگ کیوں اپنایا سی؟ ایہدیاں دو وجوہات نیں: پہلی وجہ اوہناں اُتے مجذوبی کیفیت دا چھا جانا اے تے دُوجی وجہ ایہہ ہوسکدی اے کہ شاہ حسین دے ویلے اکبر بادشاہ دے ''دِین الٰہی'' دی مخالفت کرن والے عالم بہت تھوڑے سن کیوں جے ہر کسے نوں دین دی راکھی نالوں ودھ اپنی جان عزیز سی۔ اوس ویلے دے علما کرام غیر ضروری مسئلیاں تے بحثاں وچ اُلجھے ہوئے سی تے دِین دی اصل روح توں بہت دُور سن۔ لہٰذا شاہ حسین نے اوہناں عالماں وانگوں فضول بحثاں تے مسئلیاں توں بچن لئی جان بُجھ کے ایہہ چولا

پالیا تے ملامتی اکھوائے۔ اوہناں ملامتی بن کے چار چوفیرے پیار دی جوت جگا دِتی تے ازلی محبت دا سبق دِتا۔ شاہ حسین دی زندگی تے اوہناں دیاں کافیاں وچوں ملامتی رنگ دے کئی حوالے ملدے نیں۔ اوہ دُوجے ملامتیاں وانگوں اپنے آپ نوں بُرا آکھدے نیں تاں جے لوک اوہناں توں نفرت کرن تے اوہناں نوں نظر انداز کردے رہن:

بُریاں، بُریاں، بُریاں وے اسیں بُریاں وے لوکا
بُریاں کول نہ بہو وے لوکا

شاہ حسین ملامتیاں وانگوں اپنے آپ نوں عاجز، مسکین، نمانا تے گنہگار آکھدے فرماندے نیں:

ربا میرے اوگن چت نہ دھریں
اوگن ہاری نوں کوگن ناہیں، تُوں لُوں عیب بھری
جیوں بھاوے تیوں راکھ پیاریا، تیرے دوار پڑی
کہے حسین فقیر نمانا، عدلوں فضل کریں

ملامتی لوک دُنیاداراں دی لعن طعن نوں ہسدے مَتھے قبولدے نیں:

لکھ لکھ بدیاں تے سو طعنے، سکھو بر تے سہیئے ڈو
توڑے بِر دنجے دھڑ نالوں، تاں بھی حال نہ کہیئے ڈو

ملامتی فرقے دے لوک دُنیاوی لوبھ لالچ دی مخالفت ایہناں لفظاں وچ کردے نیں:

ع لکھ کروڑ جیہناں دے جُڑیا، سو بھی جھُوری جھُوری
ع سونا، رُپا سبھ جھَل ویسی، عشق نہ لگدا لیہا
ع ساڈھے تن ہتھ ملک تُساڈا، کیوں جوہ پرائی ملنا

صیغۂ تانیث:

شاہ حسین نے اپنی شاعری وچ اپنے آپ نوں زنانی دے رُوپ وچ پیش کیتا اے۔ زنانی دا روپ بھاویں علامتی اے تے ایہدے توں مراد انسان ای لیا گیا اے پر فیر وی مؤنث دے صیغے وچ گل کرن دا کوئی نہ کوئی مقصد تے وجہ ضرور اے۔ عورت دے روپ وچ گل کرن دا انداز ڈھیر پرانا اے۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ایس حوالے نال آکھدے نیں:

"پنجابی زبان بارے ایہہ حقیقت ہن تسلیم کیتی جا چکی اے کہ ایہد اتعلق آریائی تہذیب نال نہیں سگوں دراوڑی تہذیب نال اے۔ دراوڑی

معاشرے وچ مادری نظام رائج سی۔ عورت قبیلے دی سربراہ ہوندی سی۔ بالاں دے ناں تک ماں دے ناں اُتے رکھے جاندے سن۔ عورت خاندان دی کار مختار تسلیم کیتی جاندی سی تے خاندانی معاملات وچ اوس دی آواز تے رائے نوں خاص اہمیت حاصل سی۔ ایہناں تہذیبی تے معاشرتی قدراں دی عکاسی لوک شاعری وچ ایس طرح سامنے آئی کہ عشق دا اظہار ہمیشہ عورت ولوں ہوندا اے۔ اج وی ہندی تے پنجابی شاعری دی بنیاد ایسے روایت اُتے اُسری اے۔"

تانیث دے صیغے دیاں تن وجوہات نیں:

i۔ پہلی وجہ ایہہ اے پئی عورت مرد دی نسبت جسمانی طور تے نازک، ملوک تے سوہل ہوندی اے۔ زنانی جذبات دا مجموعہ ہوندی اے تے جذبات دا اظہار وی بڑے سوہنے طریقے نال کردی اے۔ عورت جے محبت کرے تے ٹُٹ کے کردی اے تے ایہو ای حال نفرت دا اے۔ لہذا شاہ حسین نے محبت دا ٹُٹ کے اظہار کرن لئی اپنے آپ نوں مالک حقیقی دے سامنے عورت دے رُوپ وچ پیش کیتا اے۔

ii۔ سنسکرت تے ہندی شاعری وچ پیار محبت دا اظہار عورت ولوں ہوندا اے تے عورت عاشق جدکہ مرد معشوق ہوندا اے۔ شاہ حسین سامنے ایہہ روایت موجود سی لہذا اوہناں عشق دے اظہار وچ پہل کرن لئی اپنے آپ نوں عورت دے رُوپ وچ پیش کیتا۔

iii۔ تیجی وجہ بقول ڈاکٹر سیّد اختر جعفری ایہہ اے کہ شاہ حسین نے صرف چسکا لین لئی عورت نوں عاشق نہیں بنایا۔ سگوں ایہدے پچھے مشرقی روایت دا اِک لما سلسلہ موجود اے۔ مشرقی عاشق لذتاں دا بھکھا نہیں ہوندا بلکہ دِلوں بجانوں اپنا سبھ کجھ اپنے محبوب تے نچھاور کرن لئی ہر ویلے تیار رہندا اے تے لوکاں دیاں طعنیاں مہنیاں دی اکا پرواہ نہیں کردا۔ شاہ حسین دیاں کافیاں وچ تھاؤں تھائیں عورت دا رُوپ لبھدا اے۔ ونگیاں ویکھو:

ع مندی ہاں کہ چنگی ہاں بھی صاحب تیری بندی ہاں
ع اوگنہاری نُوں کوگن ناہیں، بخش کریں تاں مَیں چھُٹی آں

شاہ حسین نے مؤنث دے صیغے دے نال زنانہ لہجہ ورتن وچ وی کمال مہارت دا

ثبوت دِتا اے۔ اوہناں دے بول چال دے انداز تے لہجے توں پیار ڈھلکاں پیا ماردا اے:

ع سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی، کیونکر آکھاں چھڈ وے اڑیا

ع اَئی سیّو نی! مَیں کتدی کتدی ہُٹّی!

عشق حقیقی:

شاہ حسین دے حقیقی عشق وچ دُکھ دا پہلو وی نظر آندا اے تے ایس دُکھ نوں خوف تے نموشی وی آکھیا جا سکدا اے۔ نموشی ایس لئی پئی پلے کوئی شے نہیں تے کیہہ مُونہہ لے کے مالک دے سامنے پیش ہوواں؟

مَیں بھی جھوک رانجھن دی جانا، نال میرے کوئی چلّے
پیراں پوندی، منتاں کردی، جانا تاں. پیا اکلّے
نَیں بھی ڈونگھی، تلّا پرانا، شِینہاں تاں پتن ملّے
کہے حسین فقیر نمانا، سائیں سنیہوڑے گھلّے

موت دا ذکر:

موت اٹل حقیقت اے تے ہر جاندار شے نے ایہدا مزہ چکھنا اے۔ دُنیا دی کوئی وی طاقت ایہنوں ٹال نہیں سکدی سگوں موت دے مقررہ وقت تے ہر کسے نوں چاروناچار ایہہ دُنیا چھڈ کے جانا پیندا اے۔ شاہ حسین موت دا ذکر کردے فرماندے نیں:

دُنیا جیون چار دیہاڑے، کون کسے نال رُسّے
جیں وَل وَنجاں، موت تینھے وَل، جیون کوئی نہ دَسّے
سَر پَر لدنا ایس جہانوں، رہنا تاں ناہیں کسّے
کہے حسین فقیر سائیں دا، موت وٹیندڑی رسّے

سی حرفی سلطان باہوؒ۔ سلطان باہوؒ

(1628ء۔1691ء)

فیر سلطان باہو ہک ہویا خاصہ مرد حقانی
دوہڑے پاک زبان اوہدی دے روشن دوہیں جہانی

تعارف:

پنجابی دی صوفیانہ شاعری دی رِیت دے تیجے وڈے شاعر سطان باہو نیں۔ آپ نوں سلطان العارفین وی آکھیا جاندا اے۔ آپ دی شاعری صدیاں بیتن دے باوجود اج وی "ہو" دے بولاں راہیں لوکاں وچ مقبول اے تے اج وی ایہہ مترنم لَے لوکاں اُتے سرمستی دی کیفیت طاری کر دیندی اے۔ آپ دے مختصر حالات زندگی درج ذیل نیں:

حضرت سلطان باہو شورکوٹ ضلع جھنگ دے اِک پنڈ "اعوان" وچ پیدا ہوئے۔ آپ دا جمن ورہا 1628ء اے۔ آپ دا اصل ناں باہو تے سلطان العارفین لقب سی۔ آپ نے اپنی فارسی شاعری وچ "باہو" ناں رکھن پاروں اپنی والدہ ماجدہ دا خاص شکریہ ادا کیتا اے۔ کیوں جے "باہو" ناں دا مطلب اے "اللہ تعالیٰ دے نال" تے جے باہو لفظ نوں اُلٹا کے پڑھیا جاوے تاں "وہاب" بن دا اے جیہڑا اللہ پاک دا صفاتی ناں اے۔ آپ دے والد دا ناں بازید محمد سی جیہڑے بڑے متقی، پرہیزگار انسان تے قرآن مجید دے حافظ سن۔ آپ دے والد مغل فوج وچ چنگے عہدے اُتے فائز سن تے بہادری وچ وی بہت مشہور سن جیس پاروں بقول شریف صابر مغل بادشاہ شاہ جہاں نے اوہناں نوں قلعہ شورکوٹ تے قلعہ قہرگان وچ پنجاہ (50) ہزار وِگھے جاگیر عنایت کیتی سی۔ سلطان باہو دی والدہ دا ناں بی بی راستی سی۔ آپ دی والدہ نے آپ دی مُڈھلی تربیت کیتی۔ ظاہری تعلیم مگروں روحانی تربیت لئی پہلے حضرت حبیب اللہ قادریؒ دے مرید ہوئے تے فیر مرشد دے ای آکھن تے دہلی جا کے حضرت عبدالرحمن دہلویؒ دے ہتھ اُتے بیعت کر کے سلوک دِیاں منزلاں طے کیتیاں۔ آپ نے ساری حیاتی اسلام دی تبلیغ تے مخلوقِ خدا دی خدمت تے تربیت وچ لنگھا دِتی۔ آپ نے

63 ورھیاں دی عمر وچ 1691ء نوں وفات پائی تے گڑھ مہاراجہ تحصیل احمد پور سیال ضلع جھنگ وچ دفن نیں۔ آپ دے مزار تے ہر سال بھرواں عرس منایا جاندا اے۔

ابیات باہو تے ہور لکھتاں:

سلطان باہو عربی تے فارسی زبان دے عالم سن۔ آپ نے عربی فارسی وچ 140 دے لگ بھگ کتاباں لکھیاں نیں جیہناں وچوں گھٹ ودھ تیہہ (30) کتاباں اج وی موجود نیں۔ ایہناں کتاباں دے موضوعات تصوف، توحید، فقر، معرفت، شریعت، تزکیۂ نفس، مرشد دا تصور، ذکر وفکر، نفس دا بیان تے شرح اسم اللہ وغیرہ نیں۔ ایس توں علاوہ آپ دی فارسی شاعری وی موجود اے پر حیرت والی گل اے کہ آپ دی شہرت تے پچھان ایہناں کتاباں پاروں نہیں بلکہ پنجابی دی اِک نِکی جیہی کتابڑی (کتابچہ) ''ابیاتِ باہُو'' آپ دی وجۂ شہرت اے جیہدے وچ 200 دے لگ بھگ ابیات (سی حرفی دے بند) شامل نیں۔ آپ دے پنجابی کلام نوں ''سی حرفی حضرت سلطان باہُو'' وی آکھیا جاندا اے۔ سی حرفی پنجابی شاعری دی صنف اے، جیہدا ویروا درج ذیل اے:

سی حرفی دی تعریف:

فارسی زبان دے لفظ ''سی'' دا مطلب اے تیہہ (30) تے حرفی توں مراد اے حروفِ تہجی۔ ایس لئی تیہہ حرفاں والی نظم نوں سی حرفی آکھیا جاندا اے۔ تیہہ حرف اصل وچ عربی حروفِ تہجی نیں۔ سی حرفی وچ شاعر حروفِ تہجی دے ہر حرف نال اِک شعر، اِک مصرعہ یا اِک بند تخلیق کردا اے۔ انج بنداں یا شعراں دی تعداد وی تیہہ ہوندی اے۔ سلطان باہو نے اپنی سی حرفی وچ ہر حرف نال اِک یا اِک توں ودھ بند تخلیق کیتے نیں تے ہر بند دے چار چار مصرعے نیں۔ ایہناں چار چار مصرعیاں دے بنداں نوں ''ابیات'' وی آکھیا جاندا اے۔

''ہُو'' دی ردیف:

سلطان باہو دی شاعری ابیات یا سی حرفی دی شکل وچ مِلدی اے تے شاعری دی خاص گل ایہہ وے کہ ''ہُو'' دی ردیف سی حرفی دے پہلے بندتوں لے کے اخیرلے بند تیکر اِکو ای اے۔ ''ہُو'' توں مراد اصل وچ اللہ ھُو اے جدکہ آپ دے ناں ''با+ہُو = باہُو'' دا مطلب وی ''اللہ تعالیٰ دے نال'' بن دا اے۔ ایہو وجہ اے کہ کلام باہو گان والا جدوں ''ہُو'' دی

ردیف نوں مترنم لہجے وچ گا کے سناندا اے تاں بندہ دھکوزوری "اللہ ہُو" "اللہ ہُو" دے ذکر دی روحانی کیفیت وچ ڈُب جاندا اے۔

سلطان باہو دی شاعری وچ تصوف دا رنگ/ابیاتِ باہو دے مختلف موضوعات

سلطان باہو دی شاعری دے اُچیچے موضوعات توحید، تصوف، عرفان، معرفت، عشقِ حقیقی، رسالت، فَقر، درویشی، فکر تے ذکر، عاجزی تے انکساری، نیکی دا درس، بدی دی مذمت، مرشد دی اہمیت، انسانی ہمدردی، ظاہرداری دی نندیا، باطن دی اصلاح، سچائی دا درس تے عمل دی تلقین وغیرہ نیں۔

سلطان باہو دی شاعری تصوف دا ودھیا نمونہ اے کیوں جے سلطان باہو آپے ایسے سفر دے پاندھی سن۔ سلوک دیاں منزلاں طے کردیاں جو جو کجھ اوہناں اُتے واپریا اوہدا بیان شاعری وچ ملدا اے۔ سلطان باہو نے بوہتیاں گلاں کتابی نہیں کیتیاں سگوں اوہناں نوں روحانی واردات دا جیہڑا عملی تجربہ حاصل ہویا سی اوہنوں ای مِن وعَن پیش کر دِتا۔ جیس پاروں اوہناں دا اسلوب عام عوامی رہیا تے مسائل وی گُنجھلدار ہون دے باوجود آسانی نال سمجھ آ جاندے نیں۔ تصوف دے مختلف مسائل مثلاً عشقِ حقیقی، وحدت الوجود، مرشد دا ذکر تے اخلاقیات دا وکھو وکھ ویروا درج ذیل اے: سلطان باہو دے نظریہ عشق بارے اپنے

1۔ سلطان باہو تے تصورِ عشق: وچار دسو؟ CSS-2018

عشق توں مراد اوہ منزل اے جتھے اپڑ کے عاشق نوں محبوبِ حقیقی دی ذات توں علاوہ ہور کجھ نظر نہیں آندا۔ عاشق دُنیا دیاں حداں تے پابندیاں توں اُچیرا ہو کے صرف اپنے محبوب دے ای احساس وچ گواچ جاندا اے۔ اوہنوں اپنے محبوب توں علاوہ کوئی شئے ای وکھالی نہیں دیندی۔ کائنات دی پیداوار وی عشق دے طفیل اے تے حضرت محمد ﷺ اللہ دے محبوب نیں۔ ربّ سوہنے نے "لولاك لما خلقت الافلاك" تے "کنت کنزا مخفیاً" آکھ کے اپنے محبوب حضرت محمدؐ دے عشق ہتھوں مجبور ہو کے اپنے آپ نوں ظاہر کرن لئی تے اپنے محبوب نوں دُنیا اُتے جلوہ گر کرن لئی کائنات دا نظام تخلیق کیتا:

ب۔ بسم اللہ اسم اللہ دا ایہہ بھی گہنا بھارا ہُو

نال شفاعت سرورِ عالم ﷺ چھٹسی عالم سارا ہُو
حدوں بے حد درود نبی ﷺ نوں جیں دا ایڈ پسارا ہُو
مَیں قربان تِنہاں توں باہُو جیہناں مِلیا نبی سوہارا ہُو

عشق کرنا سوکھا کم نہیں۔ عاشق نوں عشق دی اگ وچ سڑنا پیندا اے۔ حضرت زکریاؑ وانگ آرے اُتے چرنا تے مہینوال وانگوں پٹ دا کباب بنا کے محبوب نوں پیش کرنا پیندا اے۔ پنوں تے مجنوں وانگوں ریگستاناں تے تھلاں وچ لہو ساڑنا تے رُلنا پیندا اے فیروی منزل کسے کسے دے ہتھ ای آندی اے۔ فرماندے نیں:

عشق دی بھاہ ہڈاں دا بالن عاشق بہہ سکیندے ہُو
گھت کے جان جگر وچ آرا ویکھ کباب تلیندے ہُو
سرگردان پھرن ہر ویلے خون جگر دا پیندے ہُو
ہوئے ہزاراں عاشق باہو عشق نصیب کہیندے ہُو

عشق دا پینڈا اوکڑاں بھریا اے جیہدے اُتے ٹرن لئی ثابت قدمی اَت ضروری اے۔ لوکاں دے طعنے مہنے تے بدیاں نوں ہسدے متھے جرنا پیندا اے، تد جا کے عاشق منزل تیکر اپڑ دا اے۔ سلطان باہو عشق دی ثابت قدمی لئی ارشاد فرماندے نیں:

عاشق ہو ویں عشق کماویں، دِل رکھ وانگ پہاڑاں ہُو
لکھ بدیاں تے ہزار اُلاہمے، جانیں باغ بہاراں ہُو
منصور جیہے چُک سُولی دِتے، واقف کُل اسراراں ہُو
سجدیوں سر نہ چایئے باہو، کافر کہن ہزاراں ہُو

2۔ مرشد تے سلطان باہو:

سلطان باہو دی شاعری دا دُوجا وڈا موضوع مرشد دا ذکر اے۔ تصوف دے میدان وچ مرشد دی ذات نوں اچیچا مقام حاصل اے۔ ساری صوفیانہ شاعری وچ مرشد دا ذکر تے حوالہ بڑی عقیدت نال ملدا اے۔ مرشد دا تصور قرآن دی درج ذیل آیت توں واضح ہوندا اے جیہدا ترجمہ اے کہ "اے ایمان والیو میری راہ لبھن لئی وسیلہ (مرشد) تلاش کرو۔" یعنی مرشد اوہ ہستی اے جیہڑا اپنے مریدنوں کامیاب زندگی گزارن دے نال نال آخرت لئی نیک اعمال دی تیاری لئی وی پریردا اے۔ مرشد سلوک دیاں منزلاں طے کروان دے نال نال نفس

نوں قابو کرن، رب سوہنے دے ذکر، ذات واحد دے ادراک تے اوہدی معرفت حاصل کرن لئی وسیلہ وی بن دا اے۔ سلطان باہو ہوراں ایہہ ساریاں منزلاں اپنے مرشد دی اگوائی وچ طے کیتیاں سن ایس لئی اوہ ایس راہ دیاں اوکڑاں توں باخبر سن تے مرشد دی اہمیت دا وی بخوبی علم رکھدے سن۔ مرشد نے اوہناں دے دل وچ رب سوہنے دے ذکر دا بوٹا لا کے آپ دی تربیت دا آغاز کیتا سی جیہدا ذکر سلطان باہو انج کردے نیں:

الف۔ اللہ چنبے دی بوٹی، مرشد من وچ لائی ہو
نفی اثبات دا پانی ملیس، ہر رگے ہر جائی ہو
اندر بوٹی مشک مچایا جاں پھلاں پر آئی ہو
جیوے مرشد کامل باہو، جیں ایہہ بوٹی لائی ہو

سلطان باہو ہوراں نوں اپنے مرشد نال کِنی عقیدت سی تے مرشد نوں کس مقام تے ویکھدے سن اوہناں دے ابیات توں خوب پتہ لگدا اے۔ مرشد دا درجہ تے مقام دسدے ہوئے آکھدے نیں:

ایہہ تن میرا چشماں ہووے، مرشد ویکھ نہ رجاں ہو
لوں لوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں، ہک کھولاں ہک کجاں ہو
اتنا ڈٹھیاں صبر نہ آوے، ہور کتے ول بھجاں ہو
مرشد دا دیدار ہے باہو، لکھ کروڑاں حجاں ہو

مرشد دین تے دنیا دوہویں نال نال لے کے ٹرن دا درس دیندا اے۔ سلطان باہو دے خیال وچ مرشد نوں اپنے مرید دی اصلاح دے نال نال ذریعہ معاش دا بندوبست کرن دا وی چارہ کرنا چاہیدا اے۔ فرماندے نیں:

مرشد اوہ سہیڑیے جیہڑا، دو جگ خوشی وکھاوے ہو
پہلے غم ٹکوے دا میٹے، رب دا راہ سجھاوے ہو
کلر والی کندھی نوں چا، چاندی خاص بناوے ہو
جس اتھ کجھ نہ کیتا باہو، کوڑے لارے لاوے ہو

3۔ وحدت الوجود:

سلطان باہو ہوراں کول توحید دا تصور ملدا اے جیہدا مطلب اے پئی رب اِک

اے۔ ایہدے نال مِلدا اجلدا تصور وحدت الوجود اے جیہدے توں مراد اے پئی اوسے اکو ذاتِ واحد دے جلوے تے جھلکارے چار چفیرے نظر آندے پئے نیں۔ حتیٰ کہ ایہو جلوے تے جھلکارے سلطان باہو نوں اپنی ذات وچ وی نظر آ رہے نیں جیہناں دا اظہار آپ انج کردے نیں:

جس دل اسم اللہ دا چمکے، عشق بھی کردا ہلّے ہُو
بھا کستوری چُھپدے ناہیں، دے رکھیئے سئے پلّے ہُو
اُنگلی پچھے دِسنہہ نہیں چھپدے، دریا نہ رہندے ٹھلّے ہُو
اسیں اوسے وچ اوہ اساں وچ، باہو یاراں یار سوتے ہُو

4۔ ربّ دی تلاش:

قرآن دا ارشاد اے: وَنَحْنُ اَقْرَبُ اِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيْدِ ترجمہ: تے اسیں انسان دی شہ رگ توں وی نیڑے آں۔ (پارہ 26، قٓ، آیت: 16) ایس لئی ربّ سوہنے نوں تلاش کرن لئی جنگل بیلے پھرن تے صحرا بیابان گاہن دی لوڑ نہیں سگوں اپنے اندر جھاتی پان نال سبھ کجھ لبھ جاندا اے بشرطیکہ بندہ طلب گار سچا تے چاہیوان پکا ہووے۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

ایہہ تن ربّ سچے دا حُجرہ، پا فقیرا جھاتی ہُو
نہ کر مِنت خواج خضرؑ دی، اندر آب حیاتی ہُو
شوق دا دیوا بال انھیرے، لبھی وَست گھواتی ہُو
مرن تھیں اگے مر رہے باہو، جیہناں رمز پچھاتی ہُو

5۔ کلمے دی اہمیت:

دائرہ اسلام وچ داخل ہون لئی کلمہ پڑھنا تے دِلوں اوہدے اُتے عمل کرنا ضروری اے۔ کلمے دے دو حصے نیں: پہلے حصے وچ اللہ پاک دی توحید تے اوہدے معبود ہون دا اقرار اے جد کہ دُوجے حصے وچ حضرت محمد ﷺ نوں ربّ دا رسول منّنا اے۔ مرشد جدوں کلمہ پڑھا دیندا اے تے کلمے دی برکت نال سالک دے دل دی کالک تے میل دُور ہونا شروع ہو جاندی اے۔ جیویں جیویں ایہہ ذکر ودھدا جاندا اے دل وچ ربّ دی محبت تے قربت دا احساس پیدا ہونا شروع ہو جاندا اے تے دل غیر اللہ دی محبت توں بے زار ہو جاندا اے۔

سیّد عبدالقادر جیلانی ہوراں کلمے نوں شیطان نال جنگ کرن واسطے بہترین ہتھیار آکھیا اے۔ جدکہ نبی پاک ﷺ دی حدیث کلمے دے حوالے نال انج اے۔ ترجمہ:

''کلمہ میرا قلعہ اے۔ جیہڑا بندہ کلمہ توحید پڑھدا اے اوہ میرے قلعے وچ داخل ہو جاندا اے تے اللہ تعالیٰ دے عذاب توں بے خوف ہو جاندا اے۔ جیہڑا بندہ دِلی خلوص نال کلمہ پڑھ لیندا اے اوہ بہشتاں وچ داخل ہو جاندا اے۔''

ایس حدیث دا حوالہ سلطان باہو دے کلام وچ کلمے دی اہمیت دے حوالے نال انج مِلدا اے:

کلمے لکھ کروڑاں تارے ولی کیتے سئے راہیں ہُو
کلمے نال بُجھائے دوزخ اُگ بلے از گاہیں ہُو
کلمے نال بہشتیں جانا نِعمت سَنجھ صباحیں ہُو
کلمے جیہی نہ کوئی نعمت باہو دوہیں سرائیں ہُو

6۔ فقر تے عِلم دی دولت:

سلطان باہو اپنے ویلے دے عالم سن۔ آپ عالم باعمل سی جیہناں دے قول تے فعل وچ تضاد نہیں سی۔ اوہ اپنے علم دی دولت نال دُوجیاں نوں مالا مال کرنا چاہندے سن۔ ایس لئی اوہناں دا خیال سی پئی عالم جے ''نیم مُلاں'' ہووے گا یا بغیر علم دے درویشی تے فقیری رستہ اختیار کرے گا تے اوہ ''خطرہ ایمان'' ہووے گا۔ علم پاروں انسان اپنا آپ سیہاندا اے، اپنی ذات پچھاندا اے تے اخیر رب دی ذات دا عرفان حاصل کردا اے۔ فرماندے نیں:

عِلمے باجھ جو کرے فقیری کافر مرے دِیوانہ ہُو
سئے ورہیاں دی کرے عبادت رہے اللہ کنوں بیگانہ ہُو
غفلت کنوں نہ کھلیس پردے دِل جاہل بُت خانہ ہُو
مَیں قربان تنہاں توں باہو جنہاں مِلیا یار یگانہ ہُو

7۔ ظاہردار تے بے عمل عالماں دی نندیا:

سلطان باہو باعمل تے باشریعت عالمِ دین سن۔ اوہناں دے کہن کرن وچ وکھریواں نہیں سی۔ آپ اَن پڑھ تے سادہ لوح مخلوقِ خدا دی تربیت کرنا چاہندے سن پر پیشہ دارانہ عالماں تے مولویاں پاروں ایہہ ممکن نہیں سی۔ آپ درج ذیل ابیات وچ بے عمل، مغرور، لالچی تے خودغرض مولویاں، حافظاں تے مُفتیاں دی نندیا کردے نیں جیہناں دِین

نوں کمائی دا ذریعہ بنالیا ہویا اے:

حافظ پڑھ پڑھ کرن تکبر، ملاں کرن وڈیائی ہو
ساون مانہہ دے بدلاں وانگوں، پھرن کتاباں چائی ہو
جتھے ویکھن چنگا چوکھا، پڑھن کلام سوائی ہو
دوہیں جہانیں مٹھے باہو، جنہاں کھادی ویچ کمائی ہو

8۔ انسانی دِل دی وسعت:

انسانی دل دی وسعت دا اندازہ ایس گلوں بخوبی کیتا جا سکدا اے پئی رب ایہدے وچ سما سکدا اے بشرطیکہ دل تمام برائیاں تے آلائشاں توں پاک ہووے:

دل دریا سمندروں ڈونگھے، کون دلاں دیاں جانے ہو
وچے بیڑے وچے جھیڑے، وچے ونجھ مہانے ہو
چوداں طبق دلے دے اندر، تنبو وانگوں تانے ہو
دل دا محرم ہووے باہو، سوئی رب پچھانے ہو

9۔ توکل دا درس:

سلطان باہو ذخیرہ اندوزی ورگے قابل مذمت روگ وچ پھسے انسان نوں پنچھی دی مثال دیندے ہوئے سمجھان دا آھر کر رہے نیں۔ حالانکہ انسان ایہہ گل بخوبی جان دا اے پئی اوہدا رازق تے پالن ہار رب تعالیٰ آپ اے۔ فرماندے نیں:

د۔ دلیلاں چھوڑ وجودوں ہو ہشیار فقیرا ہو
بنھ توکل پنچھی اُڈدے پلّے خرچ نہ زیرہ ہو
روزی روز اُڈیکھان ہمیشہ کردے نہیں ذخیرہ ہو
مولا خرچ پہنچاوے باہو جو پتھر وچ کیڑا ہو

10۔ عصری شعور/ دُنیاداری دی مذمت:

عصر زمانے نوں آکھدے نیں۔ سلطان باہو دی شاعری وچ کئی اشارے ایسے نیں جیہڑے اوہناں دے سیاسی، سماجی تے تاریخی عہد دا پتہ دیندے نیں۔ سلطان باہو شاہجہان بادشاہ دے سمے پیدا ہوئے تے اورنگ زیب دے دور حکومت وچ وصال فرمایا۔

آپ دے والد مغل شہنشاہ شاہجہان دے دربار وچ منصب دار سن۔ لہٰذا آپ نے درباری تے سیاسی صورتحال نوں نیڑیوں ویکھیا سی۔ اوس سمے احمد نگر، بیجاپور، قندھار تے بلتستان دیاں لڑائیاں جاری سن تے مغل شہزادے وی آپس وچ سلوک نال نہ رہے۔ شاہجہان مگروں اورنگ زیب اقتدار اُتے کلّا قبضہ کرنا چاہندا سی۔ آپسی لڑائیاں وچ دارا شکوہ تے شجاع زندگی دی بازی ہار گئے تے فانی دنیا دی ہوس وچ موت دا شکار ہو گئے۔ جد کہ شاہجہان بادشاہ وی اپنے ای پُتر دا قیدی بن تے نظر بند رہن مگروں مویا۔ ایس ہلچل تے افراتفری نوں سلطان باہو ہوراں تمثیلاً اپنی شاعری وچ بیان کیتا اے۔ آپ دی شاعری نوں عمرانی تے تاریخی پکھوں ویکھیاں ہر مصرعے دی کڑی کسے اہم واقعے نال ملائی جا سکدی اے۔ بے ثبات دُنیا تے دُنیا دِیاں رنگینیاں وچ کھُبیاں دُنیا داراں اُتے لعنت گھلدے ہوئے فرماندے نیں:

اَدھی لعنت دُنیا تائیں، ساری دُنیا داراں ہُو
راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی، لین غضب دِیاں ماراں ہُو
پیوواں کولوں پُتر کوھاوے، بھٹ دُنیا مکاراں ہُو
جنہاں ترک دُنیا تھیں کیتی، باہو لیسن باغ بہاراں ہُو

11۔ آخرت دی فکر:

بے ثبات دُنیا دے لوُلکیا بندہ فکرِ آخرت توں وانجھا ہو جاندا اے۔ اوہنوں موت یاد نہیں رہندی۔ حالانکہ موت ہر لنگھدی گھڑی انسان نوں اپنے شکنجے وچ کستی جا رہی اے تے حیاتی پانی وچ پتاسے وانگوں کُھردی جا رہی اے۔ اعمال نہ ہون پاروں لیکھا چُکانا کس قدر مشکل ہووے گا، غافل بندے نے کدی سوچیا ای نہیں۔ سلطان باہو فرماندے نیں:

ہَسَن دے کے رَوون لیوئی، دِتا کِس دلاسا ہُو
عُمر بندے دی اِیویں وِہانی، پانی جیویں پتاسا ہُو
سوڑی سَامی سُٹ کُٹھیسن، پلٹ نہ سَکسیں پاسا ہُو
صاحب لیکھا منگسی باہو، رَتی گھٹ نہ مَاسا ہُو

12۔ بے باک لہجہ:

سلطان باہو ربّ دے سچے عاشق سن۔ اوہ ہر طرح دے خوف و خطر توں بے نیاز ہو کے کھُلے ڈُلھے لہجے وچ اظہارِ خیال کردے سن۔ اوہناں دے کئی مصرعیاں وچ بے باکی

تے ندھڑ کی ویکھی جا سکدی اے۔ مثلاً:

ع لا اِلہ دا گل گہنا مڑھیا، مذہب کیہہ لگدا سالا ہُو

ع مذہباں دے دروازے اُچے، راہ ربانا موری ہُو

ع پنڈتاں تے مُلوانیاں کولوں، چُھپ چُھپ لنگھیئے چوری ہُو

ع تسبیحاں نپ بہن مسیتیں، مُوش باہو جیوں کھُڈے ہُو

ے نہ مَیں بھج مسیتیں وڑیا، نہ تسبا کھڑکایا ہُو

اِکو مرشد مِلیا باہُو اوس ایویں چا بخشایا ہُو

13۔ آفاقی سچائیاں:

سلطان باہو دے کئی بول آفاقی سچائیاں دا روپ وٹا گئے نیں۔ ایہو وجہ اے کہ صدیاں بیتن مگروں اج وی ایہہ بول دِل اُتے اثر کردے نیں۔ سلطان باہو دا خیال اے کہ بھیڑا، بدفطرت تے بدخصلت بندہ کسے وی طرح دی تربیت نال ٹھیک نہیں ہو سکدا:

نال کُسنگی سنگ نہ کریئے، کُل نُوں لاج نہ لایئے ہُو
تُمّے تربوز مُول نہ ہوندے، توڑ مکّے لے جایئے ہُو
کاواں دے بچے ہنس نہ تھیندے، موتی چوگ چُگایئے ہُو
کوڑے کھُوہ نہ مِٹھے ہوندے باہو، سئے مناں کھنڈ پایئے ہُو

مُکدی گل:

سلطان باہو پنجابی زبان دے صاحبِ طرز شاعر نیں۔ آپ دی مختصر جیہی سی حرفی نہ صرف آپ دی فکری سگوں فنی عظمت دا وی مُونہہ بولدا ثبوت اے۔ آپ جھنگ دے رہن والے سن پر زبان دی چاشنی تے شیرینی توں اُکا محسوس نہیں ہوندا پئی آپ نے کسے خاص لہجے دی نمائندگی کیتی ہووے۔ زبان دی روانی تے موضوعات دا تسلسل انج معلوم ہوندا اے جیویں بندہ خود کلامی کردا ہویا اپنے آپ کولوں سوال پُچھدا تے جواب حاصل کردا جاندا اے۔ آپ دی ''ہُو'' دی آواز بلاشبہ لوکاں دے دِلاں وچ ''اللہ ہُو'' دے ذکر دا بوٹا لان دا بھرواں کم کردی آرہی اے، کردی پئی اے تے ہمیشہ کردی رہوے گی۔

متن دا حوالہ: محمد شریف صابر، ابیاتِ باہو، لاہور: سیّد اجمل حسین میموریل سوسائٹی، 1996ء

بلھے شاہ دی کافی سن کے مُحدا کفر اندر دا، نسی الیس گل نال کنھوں تک الفاظ کہ دے او؟ CSS-2017

کافیاں بلھے شاہ۔ بلھے شاہؒ

(1680ء۔1757ء)

بلھے شاہ دی کافی سُن کے ٹُٹ دا کُفر اندر دا

وَحدت دے دریا دے اندر اوہ بھی وَتیا تر دا

تعارف:

بلھے شاہ پنجابی زبان دا اوہ شاعر اے جیہڑا اپنے بے باک تے وَ بنگ لہجے پاروں مشہور اے۔ بلھے شاہ جھوٹھی خوشامد تے منافقت دا وَیری اے تے سچ نوں بغیر کسے وَل فریب توں بیان کرن دا حوصلہ تے جرأت رکھدا اے۔ اوہ سچ دا گلا گھوٹ کے اپنی ذات تے اپنی مخاطب عوام نال دَھرو نہیں کردا تے چیخ اُٹھدا اے: ''مُونہہ آئی بات نہ رہندی اے'' آپ دے حالاتِ زندگی دا مختصر ذکر درج ذیل اے:

آپ دا اصل ناں سیّد محمد عبداللہ شاہ جد کہ عرف تے تخلّص بلھے شاہ سی۔ آپ اپنے اصل ناں دی بجائے بلھے شاہ دے ناں توں بہتے مشہور ہوئے تے آپ دا سلسلۂ نسب حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی ؒ نال جاملدا اے۔ بلھے شاہ 1680ء نوں حضرت سیّد سخی شاہ محمد درویش دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دی جائے پیدائش علاقہ بہاولپور دا مشہور قصبہ اُچ گیلانیاں اے۔ بلھے شاہ دے والد گھریلو مجبوریاں پاروں تے تعلیم وتدریس دی غرض نال اپنے آبائی وطن اُچ شریف نوں چھڈ کے ساہیوال دے اِک پنڈ ملکوال وچ آ کے آباد ہو گئے۔ بعد وچ ضلع قصور دے نیڑے واقع اِک پنڈ پانڈو کی وچ ہجرت کر گئے تے مسیت دی امامت سنبھال لئی۔

بلھے شاہ نے مُڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں ای حاصل کیتی۔ مزید تعلیم حاصل کرن لئی قصور تشریف لے گئے تے قصور دے مشہور عالمِ دین حضرت حافظ مخدوم غلام مرتضٰی قصوری کولوں تمام مروّجہ دینی علوم دی تعلیم حاصل کیتی۔ بلھے شاہ ہوراں ظاہری علوم مکمل کرن مگروں باطنی تے روحانی فیض حاصل کرن لئی لاہور آ کے حضرت شاہ عنایت قادریؒ دے ہتھ اُتے بیعت کر لئی۔ شاہ عنایت قادریؒ ذات دے آرائیں سن۔ بلھے شاہ سیّد خانوادے نال تعلق

رکھدے سن لہٰذا اِک آرائیں (شاہ عنایت قادریؒ) دے ہتھ اُتے بیعت کرن پاروں آپ نوں سخت مخالفت دا سامنا کرنا پیا تے رشتے داراں دے طعنے مہنے سُننے پئے جیہدا ثبوت آپ دی معروف کافی ''بلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں'' توں ملدا اے۔

شاہ عنایت قادری دے ہتھ اُتے بیعت کرن مگروں آپ نے مرشد دی زیر نگرانی سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں تے فیر مرشد دے حکم نال قصور جا کے لوکاں دی اصلاح دا کم شروع کردتا۔ آپ ساری زندگی قصور وچ ای رہے۔ آکھیا جاندا اے کہ اِک واری کسے گلوں شاہ عنایت قادری بلھے شاہ نال ناراض ہو گئے۔ بلھے شاہ لاہور آئے، کنجری دا روپ وٹا کے، پیراں وچ گھنگھرو بنھ کے تے نچ کے اپنے مرشد نوں منا لیا۔ ایس موقعے دے کافی دے بول انج نیں: ''تیرے عشق نچایا کر کے تھَیا تھَیا'' بلھے شاہ مرشد نوں منان مگروں قصور واپس آ گئے۔ مرن ویلے تک قصور وچ ای رہے۔ 1757ء نوں وفات پائی تے ایتھے ای دفن ہوئے۔ ہر سال بھادروں دے مہینے وچ آپ دا عرس منایا جاندا اے۔

بلھے شاہ دی شاعری:

بلھے شاہ دی شاعری مختلف صنفاں وچ ملدی اے۔ اوہناں کافی، سی حرفی، اٹھوارا، باراں ماہ، دوہڑے تے گنڈھاں دی صنف وچ شاعری کیتی پر شہرت کافیاں دی وجہ توں اے۔

کافی دی تعریف:

لفظ کافی بارے مختلف دانشوراں دیاں وکھو وکھ آراء نیں۔ کجھ سُوجھواناں دا خیال اے کہ کافی عربی زبان دے لفظ ''کفی'' وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب اے: کافی ہونا، بتھیرا ہونا، پورا ہونا تے مکمل ہونا وغیرہ۔ ایس لفظ دا حوالہ قرآن مجید دیاں کئی آیتاں وچ آیا اے: وَكَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيْبًا O ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ کارساز کافی اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 4، آیت: 6) وَكَفٰى بِاللّٰهِ وَلِيًّا وَّكَفٰى بِاللّٰهِ نَصِيْرًا O ترجمہ: تے اللہ ای کافی کارساز تے کافی مددگار اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 5، آیت: 45) وَكَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا O ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ دی گواہی کافی اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 5، آیت: 79) مختلف سیانیاں نے کافی دیاں وکھو وکھ تعریفاں کیتیاں نیں۔ اک رَلی ملی تعریف کجھ انج اے:

''کافی توں مراد شاعری دی اجیہی صنف اے جیہدے وچ اِک مکمل مضمون،

خیال یا جذبے دا ڈھکواں (مناسب) تے خوبصورت اظہار انج کیتا گیا ہوئے کہ ایہنوں پڑھن یا سُنن مگروں اندرلی بھکھ لہہ جائے۔ کافی وچ بیان ہون والے مضمون یا خیال نال بندے دی روحانی تسکین ہو جائے۔ کافی وچ پیار، محبت، عشق، وصال، ہجر، وچھوڑا تے ازلی محبوب دی سِک توں علاوہ ہر طرح دے موضوعات بیان کیتے جاسکدے نیں۔ کافی عام طور تے گائی جان والی شئے اے ایس لئی ایہدے وچ استھائی (ٹیپ دا مصرعہ) ہونا ضروری اے جیہنوں گان ویلے ہر مصرعے مگروں دہرایا جاندا اے۔"

کافی دا پہلا باقاعدہ تے بانی شاعر شاہ حسین نوں منیا جاندا اے جیہناں دیاں 163 کافیاں ساڈے کول موجود نیں۔ بلھے شاہ کافی دے دُوجے وڈے شاعر تے خواجہ غلام فرید آخری شاعر نیں۔ جے انج آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا کہ شاہ حسین نے کافی دی بنیاد رکھی، بلھے شاہ نے ایس بنیاد اُتے عمارت تعمیر کیتی تے خواجہ فرید نے کافی دی صنف وچ شاعری کر کے ایہنوں ایک مکمل تے بھرپور صنف بنا دتا۔ اجکل وی کافی لکھی جا رہی اے پر ایہدے موضوعات اوہوای نیں جو اجوکی شاعری دیاں باقی صنفاں وچ بیانے جا رہے نیں۔

بے باک تے نڈر لہجہ:

بلھے شاہ دی شاعری دے موضوعات اوہی نیں جیہڑے باقی صوفی شاعراں دے نیں پر آپ دی شاعری وچ بے باکی تے ندھڑکی ڈھیر ساری اے۔ آپ نے اپنی ہر گل نوں بغیر کسے بناوٹ توں کھلے ڈُلھے لفظاں راہیں لوکاں دے سامنے پیش کر دتا تے اظہار دی ایہہ آزادی ایس حد تیکر سی پئی کجھ تھاواں تے ایہہ احساس ہون لگ پیندا اے کہ کدھرے آپ نوں منصور حلاج وانگوں پھاہے نہ چاڑھ دِتا جاوے۔ بہر حال بلھے شاہ دا خاص اسلوب تے لہجہ اے جیہدے بارے ڈاکٹر سیّد اختر جعفری تِن گلاں آکھدے نیں:

i۔ پہلی گل ایہہ کہ ہر بندے دا اپنا خاص انداز، مزاج، لہجے دا مٹھا تے دِھیما پن ہوندا اے۔ کوئی گل عاجزی انکساری نال کردا اے تے کسے دا لہجہ باوقار تے بارُعب ہوندا اے۔ کسے دا ڈھنگ نرم و نازک تے کوئی اکھڑ لہجے وچ بولدا اے۔ کوئی گل لکا چھپا کے علامتی ڈھنگ نال کردا اے جدکہ کوئی بندہ کھلم کھلا بغیر کسے لکا چھپا توں مُونہہ اُتے گل کر دین دا عادی ہوندا اے بھاویں اوہ گل اگلے نوں چنگی لگے یا مندی۔

ii۔ دُوجی گل ایہہ کہ بلھے شاہ قادریہ شطاریہ سلسلے دے پیروکار سن تے ایس سلسلے دے لوک جلالی طبیعت دے مالک ہوندے نیں۔ گل جلال وچ کردے نیں تے جلال وچ کیتی گئی گل ہرطرح دے لُکا چُھپا، وَل فریب توں پاک تے کھلی ڈُلھی ہوندی اے۔

iii۔ تیجی گل ایہہ کہ بادشاہ دے قریبی ملازم بادشاہ نال ہر گل کھل ڈُلھ کے کر لیندے نیں۔ بلھے شاہ اپنے مرشد دے ڈھیر نیڑے تے حدوں ودھ عزیز سی جیہدے پاروں چھیتی ای سلوک دِیاں منزلاں طے کرلئیاں تے ربّ دی ذات دا بھیت پا لیا۔ ربّ تعالیٰ دی ایس نیڑتا نے آپ دے لہجے وچ بے باکی تے ندھڑکی پیدا کر دتی۔ آپ دی کافی دے درج ذیل بول ایس گل دی عمدہ مثال نیں:

ل اللہ رتّا دِل میرا
مینوں ب دی خبر نہ کائی
ب پڑھیاں کجھ سمجھ نہ آوے
لذت الف دی آئی

بلھے شاہ دی کافی دے اِک بند وچ بے باک اندازِ بیان دی ونگی ویکھو:

رَہ رَہ وے عشقا ماریا ای
کہو کِس نُوں پار اُتاریا ای
آدم کنکوں منع کرایا
آپے مگر شیطان دوڑایا
کڈھ بہشتوں زمین رُلایا
کیڈ پسار پسارِیا ای
رَہ رَہ وے عشقا ماریا ای

بلھے شاہ دی شاعری وچ تصوف/ بلھے شاہ نڈر تے بے باک لہجے دا صوفی شاعر

دین دی عملی صُورت نوں تصوف آکھیا جاندا اے۔ جدوں سماج وچ اخلاقی قدراں دا زوال آ جاوے تے بزرگاں دا دھیان دِین دِیاں قدراں قائم کروان ول ہو جاندا اے تاں جے لوکی اوہنوں ویکھ کے سدھا راہ پھڑ لین۔ بلھے شاہ اعلیٰ اقدار دے حامل باعمل صوفی بزرگ

تے تصوف دے رستے دے پاندھی سن۔ آپ جلدی ای دُنیاوی لالچ توں پاک تے ظاہری لذتاں دے تیاگی ہو کے شاہ عنایت قادری دے لوڑ کے تصوف دیاں اہم منزلاں طے کر کے عشق حقیقی دے درجے اُتے فائز ہو گئے۔ ایہہ منزلاں فنا فی الذات، فنا فی المرشد، فنا فی الرسول تے فنا فی اللہ نیں جیہناں دا ذکر درج ذیل اے:

1۔ فنا فی الذات:

تصوف دی سبھ توں پہلی منزل اپنی ذات دا انکار، اپنی مَیں مارنا تے اپنا غرور، تکبر، آکڑ ختم کر کے اپنے آپ نوں صفر کر لینا اے۔ سالک جدوں ایس پدھر دل وچ پٹ دا اے تاں اپنے آپ نوں مکمل طور تے اپنے مرشد دے رحم وکرم تے چھڈ کے اوہدی اگوائی وچ عبادتاں ریاضتاں کردا ہویا اگے ودھدا جاندا اے۔ بلھے شاہ نے دینی تعلیم مکمل کرن مگروں مرشد دی تلاش شروع کیتی تے مختلف علاقیاں توں ٹُردے پھردے تے مرشد بھالدے آخرکار لاہور پہنچے۔ آپ شاہ عنایت قادری دی خدمت وچ حاضر ہوئے تے اوہناں دے کمالات ویکھ سُن کے اوہناں دے ہتھ اُتے بیعت کر لئی۔ شاہ عنایت قادری ذات دے آرائیں سن جد کہ بلھے شاہ سید خاندان نال تعلق رکھدے سن۔ ایس بیعت دی وجہ توں آپ نوں سخت مخالفت دا سامنا کرنا پیا تے رشتے داراں دے طعنے میہنے وی سُننے پئے۔ ایس حقیقت دا پتہ آپ دی درج ذیل کافی توں لگدا اے:

بلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں
مَن لے بلھیا ساڈا کہنا چھڈ دے پلا رائیاں
آلِ نبیؐ اولادِ علیؓ نوں توں کیوں لیکاں لائیاں

بلھے شاہ نے شاہ عنایت قادری دی ذات پاک وچ اوہ تمام خوبیاں ویکھ لئیاں سن جیہناں پاروں اوہ عشق حقیقی وچ کمال حاصل کر سکدے سن۔ لہذا آپ نے اپنا سیدزادہ ہونا تے خاندانی حسب نسب (Status) نوں چھڈ چھڈا کے ایہناں لفظاں وچ جواب دتا:

جیہڑا سانوں سید سدے دوزخ ملن سزائیاں
جو کوئی سانوں رائیں آکھے بہشتیں پینگھاں پائیاں
جے توں لوڑیں باغ بہاراں چاکر ہو جا رائیاں
بلھے شاہ دی ذات کیہ پُچھنائیں شاکر ہو رضائیاں

2۔ فنافی المرشد/مرشد دا تصور:

تصوف دے میدان وچ مرشد دی ذات نوں اُچیچا مقام حاصل اے۔ فنافی الذات یا اپنی مَیں مارلین مگروں تصوف دی پہلی منزل فنافی المرشد یا تصورِ شیخ ہوندی اے۔ مرشد اوہ ہستی اے جیہڑا اپنے مریدنوں کامیاب زندگی گزارن دے نال نال آخرت دی تیاری تے ربّ تعالیٰ دی ذات تیکر اپڑان دا وسیلہ بن دا اے۔ فنافی المرشد دے مقام تے اپڑ کے سالک نوں ہر تھاں اپنے شیخ یا مرشد دا ای جلوہ ظہور پذیر نظر آندا اے۔ سالک نوں اپنے آپ دی وی کوئی ہوش نہیں رہندی سگوں اوہ اپنے آپ نوں مکمل طور تے مرشد دے وَس یا قبضے وچ محسوس کردا اے۔ بلھے شاہ ہوراں سلوک دی منزل دے مختلف رستیاں تے پہلوواں نوں بڑی خوبصورتی نال تھاؤں تھائیں بیان کیتا اے۔ فرماندے نیں:

میری بُکل دے وچ چور نی میری بُکل دے وچ چور
عرش مُنور بانگاں مِلیاں، سُنیاں تخت لاہور
شاہ عنایت کُنڈیاں پائیاں، لُک چُھپ کھچدا ڈور

......

بلھا شوہ عنایت عارف ہے
اوہ دل میرے دا وارث ہے
مَیں لوہا تے اوہ پارس ہے

بلھے شاہ تصورِ شیخ وچ محو ہو کے مولانا روم دی پیروی کردے نظر آندے نیں۔ مولانا روم اپنے مرشد شاہ شمس تبریز دی محبت وچ نَچدے ٹپدے رہندے سن۔ بلھے شاہ دی کافی ''تیرے عشق نچایا کر کے تھیا تھیا'' والی کافی توں وی ایہو تاثر اُبھردا اے:

تیرے عشق نچایا کر کے تھیا تھیا
تیرے عشق نے ڈیرا، میرے اندر کیتا
بھر کے زہر پیالہ، مَیں تاں آپے پیتا
جھبدے بَوہڑیں وے طبیبا، نہیں تاں مَیں مرگئی آں
تیرے عشق نچایا کر کے تھیا تھیا

فنافی المرشد دی اخیر لی سطح اُتے اپڑ کے سالک مکمل طور تے اپنے مرشد دے تصور

وچ غرق ہو جاندا اے تے بلھے شاہ ایس وصل دی گھڑی نوں لامتناہی بنان لئی گھڑیال نوں وی پاسے کر دیندے نیں تاں جے ویلا بیتن دا احساس ای نہ رہوے:

گھڑیالی دیو نکال نی
اج پی گھر آیا لال نی
گھڑی گھڑی گھڑیال بجاوے
رین وصل دی پیا گھٹاوے
میرے مَن دی بات جے پاوے
ہتھوں چا سُٹے گھڑیال نی

3۔ فنافی الرسول ﷺ / عشقِ رسول ﷺ:

فنافی المرشد توں اگلا پڑا فنافی الرسول ﷺ اے۔ سالک نوں ایس مقام تے اپڑ کے چار چفیرے نبی پاک ﷺ دی ذات دے ای جلوے نظر آندے نیں۔ ایس منزل اُتے سالک نوں "لولاك لما خلقت الافلاك" تے "كُنْتُ كَنْزاً مَخْفياً" ورگیاں حدیثاں دی حقیقت دا وی پتہ لگدا اے۔ بلھے شاہ ایس کیفیت نوں انج بیان کردے نیں:

ہُن مَیں لِکھیا سوہنا یار جس دے حُسن دا گرم بازار

جد اَحد اِک اِکلّا سی
نہ ظاہر کوئی تجلّی سی
نہ ربّ رسول نہ اللہ سی
نہ جبّار تے نہ قہّار

ہُن مَیں لِکھیا سوہنا یار جس دے حُسن دا گرم بازار

پیارا پہن پوشاکاں آیا
آدم اپنا نام دھرایا
احد تے بن احمدؐ آیا
اوہ نبیاں دا سردار

ہُن مَیں لِکھیا سوہنا یار جس دے حُسن دا گرم بازار

بلھے شاہ ہوراں احد تے احمدؐ والے راز نوں اپنیاں کافیاں وچ کئی تھاں بیان کیتا

اے۔ کجھ کافیاں دے اک اک مصرعے ملاحظہ کرو:

ع احد دے وچ میم رلایا تاں کیتا ایڈ پسار

ع احد احمدؐ وچ فرق نہ کوئی، رتی اک بھیت مروڑی دا

احد کولوں احمد ہویا، وچوں میم نکالی او یار
پاک محمدؐ پیدا ہویا، چوداں طبق دا والی او یار

4۔ فنافی اللہ:

فنافی اللہ اخیرلی منزل اے جیہدے لئی سالک پہلیاں دونواں منزلاں نوں پوڑھی دی طرح استعمال کردا اے۔ بلھے شاہ نے شاہ عنایت قادریؒ ورگے کامل مرشد دی اگوائی وچ بڑی چھیتی فنافی اللہ دی منزل حاصل کرلئی۔ اوہناں سامنے ساری حقیقت عیاں ہوگئی۔ عام کر کے ایس پدھرتے اپڑ کے ادب پاروں سالک دی زبان بند ہو جاندی اے تے اوہ اپنے مونہہ نوں چپ دا تالا لالیندا اے۔ پر بلھے شاہ ایس موقعے تے صُمٌّ بُکمٌ عُمیٌ نہیں ہوئے سگوں حقیقت دے رازاں توں باخبر ہو کے اوہناں دا کھلا ڈلھا تے بے باک اظہار کرن لگ پئے۔ ملاں دے فتوے تے لوکاں دی لعن طعن توں بے نیازی دا اظہار کردے فرماندے نیں:

عاشق ہویوں ربّ دا ہوئی ملامت لاکھ
تینوں کافر کافر آکھدے توں آہو آہو آکھ

......

بھٹھ نمازاں تے چکڑ روزے، کلمے تے پھر گئی سیاہی
بلھے شاہ شوہ اندروں ملیا، بھلی پھرے لوکائی

بلھے شاہ نے ربّ دی ذات دے وصال، جذب دی کیفیت تے عشقِ حقیقی دی واردات نوں اپنیاں کافیاں وچ تھاؤں تھائیں سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ فرماندے نیں:

آؤ سیئو رل دیو نی ودھائی
میں ور پایا رانجھا ماہی

......

بلھا شوہ اساں تھیں وکھ نہیں
بن شوہ تھیں دوجا کجھ نہیں
پر ویکھن والی اکھ نہیں

تاں ہی جان پئی دکھ سہندی ہے
مُونہہ آئی بات نہ رہندی ہے

5۔ وحدت الوجود:

تصوف دا سب نالوں اہم نظریہ وحدت الوجود اے۔ ایس نظریے مطابق ساری کائنات وجودِ خدا (مراد اللہ تعالیٰ) توں پیدا ہوئی اے۔ ربّ سوہنے نے اپنے آپ نوں مختلف صفات وچ ظاہر کیتا۔ لہٰذا ایس ساری کائنات وچ جو کجھ وی موجود اے اوسے اِک سورج دیاں کرناں نیں یا اِکو نُور دے لشکارے وی آکھیا جاسکدا اے۔ جیویں بلبلے، لہراں، مَوجاں، بارش تے دریاواں نہراں دی، سمندر دے پانی توں علاوہ اپنی ذاتی حقیقت کوئی نہیں بالکل انج ای ساریاں مخلوقات تے موجودات اوس وجودِ واحد دِیاں مختلف صفتاں دے وکھو وکھ روپ نیں۔ ساری مخلوق دی اصل اوہو اکو ذات اے۔ بلھے شاہ دا وحدت الوجودی انداز ویکھو:

رانجھا رانجھا کردی نی مَیں، آپے رانجھا ہوئی
سَدّو نی مینوں دھیدو رانجھا، ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا مَیں وچ مَیں رانجھے وچ، ہور خیال نہ کوئی
مَیں نہیں اوہ آپ ہے اپنی، آپ کرے دِلجوئی

جیویں سالک لئی رانجھے توں مراد محبوبِ حقیقی یعنی اللہ تعالیٰ اے، انج ای تخت ہزارہ سالک لئی منزل مقصود یعنی مکہ شریف دا درجہ رکھدا اے جتھے اپڑ کے سفر مکمل ہو جاندا اے۔ فرماندے نیں:

حاجی لوک مکے نوں جاندے اساں جانا تخت ہزارے
جِت وَل یار اُتے وَل کعبہ بھانویں پھول کتاباں چارے

6۔ شریعت تے طریقت:

بعض لوکاں دا خیال اے کہ شریعت تے طریقت اِک دُوجی توں وکھ شیواں نیں۔ حالانکہ ایسی کوئی گل نہیں۔ طریقت، شریعت توں اگلے درجے دا ناں اے جتھے تیکر اپڑن لئی پہلے شریعت دی پابندی کرنا ضروری ہوندا اے۔ بلھے شاہ شریعت توں ہوندے ہوئے طریقت تک اپڑے سی۔ اوہ بغاوتی لہجہ تے بے باک ڈھنگ اودوں اپناندے نیں جدوں شریعت ربی

عشق دا کھلم کھلا اظہار کرن توں روکدی اے۔ بلھے شاہ نوں ایہہ پابندی منظور نہیں اوہ پکار اُٹھدے نیں:

شرع کہے چل پاس مُلاں دے، سِکھ لے ادب آداباں نوں
عشق کہے اِک حرف بتھیرا، ٹھپ رکھ ہور کتاباں نوں
شرع کہے چل مسجد اندر، ہر نماز ادا کر لے
عشق کہے چل میخانے وچ، پی کے شراب نفل پڑھ لے
شرع کہے چل بہشتیں چلیئے، بہشتاں دے میوے کھاواں گے
عشق کہے اوتھے پہرہ ساڈا، آپ ہتھیں ورتاواں گے

7۔ شریعت دی پابندی:

بلھے شاہ دا لہجہ بھانویں بے باک تے نڈھڑک اے پر اوہ شریعت دی پابندی اُتے سختی نال عمل پیرا ہوون دا درس دیندے نیں۔ اوہ مست الست ہون دے باوجود شریعت دی خلاف ورزی کرن والے نوں ایہناں لفظاں وچ تنبیہہ کردے نیں:

بلھیا غیر شرع نہ ہو
سُکھ دی نیندر بھر کے سَو
مُونہوں نہ اَنَا الْحَق گو
چڑھ سُولی ڈھولے گاویں گا
پیاریا! سنبھل کے نیوں لا
پچھوں پچھتاویں گا

8۔ اپنی ذات دی پچھان:

مَیں کون آں؟ ایہہ سوال دنیا دے سارے فلاسفر تے سیانے اپنے آپ توں کردے آئے نیں۔ بلھے شاہ کول وی ایہہ سوال ودھیرا نظر آندا اے۔ انسان اصل وچ اربع عناصر (اگ، پانی، مٹی، ہوا) نال بنے فانی جسم تے لطیف روح دا مجموعہ اے۔ جسم فانی اے مٹی وچ رَل کے مٹی ہو جاندا اے پر روح ہمیشہ توں اے تے ہمیش رہوے گی۔ ایسے ہیشگی نوں مکھ رکھ کے انسان ایہہ سوچدا اے کہ اوہ کون اے؟ کتھوں آیا اے؟ کدھر جانا اے؟ تے

اصل ٹکانہ کیہہ اے؟ بلھے شاہ فرماندے نیں:

بلھا کیہہ جاناں مَیں کون

نہ مَیں مومن وچ مسیت آں　　نہ مَیں وچ کفر دی رِیت آں

نہ مَیں پاکاں وچ پلیت آں　　نہ مَیں موسیٰ نہ فرعون

بلھا کیہہ جاناں مَیں کون

نہ وِچ شادی نہ غمناکی　　نہ مَیں وچ پلیتی پاکی

نہ مَیں آبی نہ مَیں خاکی　　نہ مَیں آتش نہ مَیں پَون

بلھا کیہہ جانا مَیں کون

9۔ آخرت دی فکر:

دُنیا فانی اے، چھیتی مُک جان والی اے۔ بلھے شاہ عمل دا شاعر اے تے نکی جیہی فانی زندگی وچ آخرت دی فکر کرن تے نیک عمل کمان دی دعوت درج ذیل الفاظ وِچ دیندا اے:

اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں

ایہہ سَون تیرے درکار نہیں

تُوں سُتیاں عُمر ونجائی ہے

تیری ساعت نیڑے آئی ہے

توں چرخے تند نہ پائی ہے

کیہہ کرسیں داج تیار نہیں

موت اٹل حقیقت اے۔ ایس گل دا احساس دواندے ہوئے آکھدے نیں:

اِک روز جہانوں جانا اے

جا قبرے وچ سمانا اے

تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے

کر چیتا مرگ وِسار نہیں

اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں

ایہہ سَون تیرے درکار نہیں

10۔ بلھے شاہ دا سنیہا:

بلھے شاہ اپنے سماج دا ڈونگھا مشاہدہ رکھدے سن۔ اوہ معاشرتی کوجھاں مثلاً جھوٹھ، فریب، لالچ، ریاکاری، حرص تے ہوس دی سخت نندیا کردے نیں۔ اوہناں دے نیڑے مسلمان ویب تے مسلماناں نوں ایہہ سبھ کجھ سوبھا نہیں دیندا۔ اپنے پیغام وچ فرماندے نیں:

بت پڑھنا ایں استغفار
کیسی توبہ ہے ایہہ یار
ساہویں دے کے لویں سوائی
وادھیاں دی ٹھوں بازی لائی
مسلمانی ایہہ کتھوں آئی
ایہہ تیرے کردار

11۔ ظاہرداری تے منافقت دی مذمت:

بلھے شاہ بہت وڈے عالم سن۔ اوہناں دے قول تے فعل وچ تضاد نہیں سی۔ جو کہندے سن کردے وی سن تے اوہ گل یا کم کرن لئی کسے نوں نہ آکھدے جو آپ نہیں سی کردے۔ اوہ ظاہردار تے بے عمل عالماں دے سخت مخالف سن۔ اوہناں داہڑیاں، پگڑیاں والے تے چٹے پوش ظاہردار عالماں اُتے سخت تنقید تے طنز کیتا اے۔ فرماندے نیں:

علموں بس کریں او یار
اِکو الف تیرے درکار

پڑھ پڑھ لِکھ لِکھ لاویں ڈھیر ڈھیر کتاباں چار چوپھیر
گردے چانن وچ ہنیر پچھو "راہ" تے خبر نہ سار
علموں بس کریں او یار

بوہتا علم عزازیل نے پڑھیا جھگا جھاہا اوس دا سڑیا
گل وچ طوق لعنت دا پڑیا آخر گیا اوہ بازی ہار
علموں بس کریں او یار
اِکو الف تیرے درکار

12۔ بلھے شاہ دا عصری شعور:

بلھے شاہ نے اپنے عہد دے پنجاب دی معاشرتی، سیاسی، سماجی تے عصری صورتحال نوں بڑے دردیلے ڈھنگ نال تے بالکل غیر جانبدار ہو کے بیان کیتا اے۔ تاریخی اعتبار نال بلھے شاہ دا زمانہ ستارہویں صدی عیسوی دا اخیرلا تے اٹھارہویں صدی عیسوی دا وِچکارلا زمانہ بن دا اے۔ ایہہ زمانہ مغلیہ سلطنت دے زوال تے سکھاں دے عروج پھڑن دا زمانہ سی۔ اورنگ زیب عالمگیر دی وفات (1707ء) مگروں مغلیہ سلطنت دِیاں بنیاداں ہل گئیاں۔ اورنگ زیب دی وفات سمے بلھے شاہ دی عمر 27 سال سی تے بلھے شاہ دی وفات (1757ء) تک مغلاں دی ایہہ ڈانواں ڈول حکومت مختلف ہتھاں وچ رہی۔ ایہناں جانشیناں وچ کجھ اہم بہادر شاہ اول (1707ء - 1712ء) جہان دار شاہ (1712ء - 1713ء) فرخ سیر (1713ء - 1728ء) محمد شاہ (1728ء - 1747ء) احمد شاہ (1748ء - 1754ء) تے عالمگیر ثانی (1754ء - 1759ء) دے نیں۔ ایہہ سارے مغل فرمانروا حکومت تے اقتدار لئی آپوں وچ ای لڑدے مردے رہے تے پنجاب وِچ سکھاں، بنگال وچ انگریزاں، شمالی ہند وچ راجپوتاں، دکن وچ مرہٹیاں توں وکھ احمد شاہ ابدالی تے نادر شاہ دُرانی نے حملے کر کر کے مرکزی حکومت نوں تباہ و برباد کر دتا۔ باہری حملیاں تے اندرونی شورشاں دی وجہ نال ملک وچ طوائف الملوکی، انارکی، بدامنی تے لُوٹ کھسوٹ دا بازار گرم ہو گیا۔ پنجاب دھرتی دھاڑویاں دے سلوک پاروں تباہ و برباد ہو کے خون تے خونریزی دا گڑھ بن گئی۔ بلھے شاہ نے پنجاب دی ایہہ ساری صورتحال اپنی اکھاں نال ویکھی سی۔ اوہناں مغلاں دِیاں کمزوریاں، سکھاں دی اُبھردی طاقت، نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی دِیاں فوجاں دی تباہی تے بربادی نوں بڑے دردیلے ڈھنگ نال آپنی شاعری وچ بیان کیتا اے:

عصری صورتحال:

دَر کُھلا حشر عذاب دا — بُرا حال ہویا پنجاب دا
ڈَر ہاویئے دوزخ ساڑیا — سانوں آ مِل یار پیاریا
جدوں اپنی اپنی پَے گئی — دِھی ماں نوں لُٹ کے لَے گئی
مُونہہ بارہویں صدی پَساریا — سانوں آ مِل یار پیاریا

سیاسی صورتحال:

اُلٹے ہور زمانے آئے

کاں لگڑ نوں مارن لگے چڑیاں جُرے کھائے

اُلٹے ہور زمانے آئے

عراقیاں نوں پئی چابک پوندی گدّوں خُود پوائے

اُلٹے ہور زمانے آئے

بھوریاں والے راجے کیتے راجیاں بھیکھ منگائے

اُلٹے ہور زمانے آئے

معاشرتی خرابیاں:

اُلٹے ہور زمانے آئے

اپنیاں دے وچ اُلفت ناہیں کیا چاچے کیا تائے

اُلٹے ہور زمانے آئے

پیو پُتراں اتفاق نہ کائی دھیاں نال نہ مائے

اُلٹے ہور زمانے آئے

سچیاں نوں پئے مِلدے دھکّے جُھوٹھے کول بہائے

اُلٹے ہور زمانے آئے

ناانصافی تے ظلم و تشدد:

قصر نام قصور ہے، اوتھے مُونہوں نہ سَکّن بول

اوتھے سچے گردن ماریئے، اوتھے جھوٹے کرن کلول

بلھے شاہ اجیہے کوجھے تے منافقت رنگے ماحول توں کنارہ کشی چاہندے ہوئے فرماندے نیں:

بلھے شاہ چل اوتھے چلیئے، جتھے سارے ہوون اَنّھے

نہ کوئی ساڈی قدر پچھانے، نہ کوئی سانوں مَنّے

مُکدی گل:

مکدی گل ایہہ کہ بلھے شاہ پنجابی دے بے باک تے نڈر صوفی شاعر نیں۔ آپ دے کلام وچ عشقِ حقیقی، حق گوئی، بیبا کی تے ندھڑکی کُٹ کُٹ کے بھری ہوئی اے۔ آپ

دیاں کافیاں وچ تصوف، عشق حقیقی، وحدت الوجود، توحید، عشق رسولؐ، مرشد دا ذکر تے سوز تڑپ توں اڈ زندگی تے مستی وی نظر آندی اے۔ آپ دی شاعری اخلاقیات دا اعلیٰ نمونہ اے جیہدے وچ صلح کل، مذہبی یکجہتی، انسان دوستی دا درس تے ظاہرداری دی مخالفت تے تنقید کیتی گئی اے۔ دنیا دی بے ثباتی، آخرت دی فکر، عملاں دا درس تے نیک اعمال دی تیاری توں سوہنے علامتی رنگ وچ بیان کیتا گیا اے۔ بلھے شاہ ایہناں ساریاں خوبیاں توں اڈ اپنی زبان و بیان تے سبھے پاروں سارے صوفی شاعراں وچوں نویکلے مقام تے فائز نیں۔

متن دا حوالہ: محمد آصف خاں، آکھیا بلھے شاہ نے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2006ء

❁

Punjabi Discussion Group
whatapp Group
0347-6859533
only for Punjabi

''ہیر'' ۔ وارث شاہ

وارث شاہ سُخن دا وارث ہندے کون اُنہاں نوں
حرف اوہدے تے اُنگل دھرنی ناہیں قدر اساں نوں

(میاں محمد بخشؒ)

تعارف:

وارث شاہ پنجاب دا عظیم تے لافانی شاعر اے۔ آپ دی لکھی ''ہیر'' دا شمار ادبیاتِ عالیہ وچ کیتا جاندا اے۔ پنجاب دے دُوجے صوفی شاعراں وانگ بدقسمتی نال وارث شاہ دی زندگی دے حالات و واقعات بارے وی کوئی پختہ جانکاری نہیں ملدی۔ آپ دی پیدائش، وفات تے دیگر حالات دا کجھ پتہ نہیں۔ آپ دا اِک مصرعہ اے:

ع وارث شاہ وسنیک جنڈیالڑے دا تے شاگرد مخدوم قصور دا اے

ایس مصرعے توں ایہہ پتہ لگدا اے کہ وارث شاہ جنڈیالہ شیر خاں ضلع شیخوپورہ دا رہن والا سی تے اوہناں قصور دے حافظ مخدوم غلام مرتضیٰ قصوری کولوں تعلیم حاصل کیتی سی۔ آپ دے والد دا ناں سیّد گل شیر شاہ تے دادے دا ناں سیّد گل محمد سی۔

وارث شاہ ہوراں دی تاریخ پیدائش 1722ء دی جاندی اے پر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں نے آپ دے دادے سیّد گل محمد دی تحریر توں ثابت کیتا اے کہ وارث شاہ دی پیدائش 1120ھ/1121ھ بمطابق 1707ء نوں ہوئی سی۔ مُڈھلی تعلیم اپنے پنڈ وچوں حاصل کیتی تے اعلیٰ تعلیم لئی قصور گئے۔ دینی تعلیم حاصل کرن مگروں پاکپتن حضرت بابا فریدؒ دے دربار پہنچے تے روحانی فیض حاصل کیتا۔ اوتھوں واپسی تے آپ نے ملکہ ہانس نامی پنڈ ضلع پاکپتن قیام کیتا، مسجد دے امام بنے تے اپنا لافانی قصہ ''ہیر'' تخلیق کیتا۔ وارث شاہ نے ایہہ قصہ اجیہے خوبصورت ڈھنگ نال بیانیا اے کہ نہ صرف قصۂ ہیر سگوں وارث شاہ آپ وی رہندی دنیا تائیں امر ہو گئے۔ کسے نقاد نے آکھیا سی کہ: ''وارث شاہ نے ہیر دا قصہ لکھ کے ہیر نوں رانجھے کولوں کھوہ لیا اے۔ ہُن ہر کوئی ہیر رانجھا دی بجائے ہیر وارث شاہ آکھدا اے۔'' بعض لوکاں نے ''بھاگ بھری'' دی داستان وی وارث شاہ نال منسوب کر دتی

اے۔ ایس روایت نوں بقول پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی تقاضہ بشری مطابق غلط تے نہیں آکھیا جاسکدا پر واضح تے پکے شواہد نہ ہون پاروں درست وی نہیں منیا جاسکدا۔

وارث شاہ دی ہیر:

"ہیر" دی داستان وارث شاہ نے بنداں دی فارم وچ لکھی اے تے کُل 631 بند نیں۔ "ہیر" دیاں ہُن تیکر لکھیاں جان والیاں 100 ناوں ودھ داستاناں وچوں ہیر وارث شاہ دی حیثیت تے مقام اج وی مسلّم اے۔ وارث شاہ ہوراں "ہیر" دا ہر کن پیارا قصہ ملکہ کھرل ہانس نامی قصبے وچ تخلیق کیتا سی جیہدا حوالہ اوہناں دے درج ذیل مصرعے توں ملدا اے:

ع کھرل ہانس دا ملک مشہور ملکا تِتھے شعر کیتا یاراں واسطے میں

ایسے طرح قصے دے اخیر وچ وارث شاہ ہوراں نے سال تصنیف دی وی دس پائی اے جو 1180ھ/1766ء تے 1823ء سمت بکرمی بن دا اے۔ مصرعے ملاحظہ کرو:

سن یاراں سے اسیاں نبی ہجرت لمے دیس دے وچ تیار ہوئی

اٹھاراں سے تے تریہاں سمتاں دی، راجے بکرماجیت دی سار ہوئی

وارث شاہ توں پہلاں ہیر دا قصہ:

وارث شاہ ہیر دا قصہ لکھن والا پہلا شاعر نہیں۔ اوہدے توں پہلے پنجابی تے فارسی دے کئی شاعر ایس قصے وچ طبع آزمائی کر چکے سن۔ پنجابی وچ ہُن تک سوتوں ودھ شاعر ایہہ قصہ لکھ چکے نیں پر وارث شاہ اپنے اُچیچے اندازِ بیان، اسلوب تے سٹائل پاروں اج وی اُچ پدھراتے اے۔ وارث شاہ توں پہلے ہیر دا قصہ لکھن والے کجھ اہم شاعر درج ذیل نیں:

1۔ دمودر داس دمودر کھتری 1486ء۔1568ء

2۔ احمد گجر 1682ء عالمگیر دا دور

3۔ چراغ اعوان 1710ء/1122ھ

4۔ شاہ جہان مقبل 1746ء/1159ھ

5۔ وارث شاہ 1766ء/1180ھ

وارث شاہ نے قصہ ہیر توں علاوہ قصیدہ بردہ شریف دا پنجابی ترجمہ، معراج نامہ، اُشتر نامہ، چوہیڑی نامہ، سی حرفی تے دوہڑے وی لکھے نیں۔

سوال نمبر 1۔ وارث شاہ دی ''ہیر'' انسائیکلوپیڈیا آف پنجاب اے؟ تہاڈا کیہ خیال اے؟ یا ''ہیر'' وارث شاہ اٹھارہویں صدی عیسوی دے پنجاب دی منظوم تاریخ اے۔ شعری مثالاں نال ایس گل دی وضاحت کرو۔

وارث شاہ پنجاب دا عظیم تے لافانی شاعر اے تے اوہدی لکھی ''ہیر'' دا شمار دُنیا دے وڈے ادب (ادبیاتِ عالیہ) وچ ہوندا اے۔ ایس توں علاوہ وارث شاہ دی لکھی ہیر نوں ''دیوانِ پنجاب'' تے ''انسائیکلوپیڈیا آف پنجاب'' وی آکھیا جاندا اے۔ ہیر وارث شاہ نوں ''منی ایچر آف پنجاب'' کہنا وی غلط نہیں ہووے گا کیوں جے وارث شاہ نے اپنے پُورے عہد تے عہد دی تاریخ نوں اپنے ایس انملے شاہکار وچ ہمیشہ لئی محفوظ کر دتا اے۔

1۔ ''ہیر'' انسائیکلوپیڈیا آف پنجاب:

انسائیکلوپیڈیا اجیہی تحریر یا کتاب نوں کہندے نیں جیہدے وچ کسے ملک یا خاص تہذیب وتمدن بارے ہر طرح دی جانکاری نوں ابجدی ترتیب نال تحریر کر کے محفوظ کیتا گیا ہووے۔ وارث شاہ نے پنجاب دی تہذیب وثقافت تے تمدن نوں ہر ہر حوالے نال ''ہیر'' وچ بیان کر کے ہمیشہ لئی محفوظ کر دتا اے۔ حسین شاہد ہیر وارث شاہ بارے آکھدے نیں:

> ''ربّ نہ کرے جے کدے پنجاب اپنی ہر شکل گوا دیوے پر 'ہیر' بچ رہوے تے 'ہیر' دی گوء بنھ کے پنجاب دی ہر شکل اوسے روپ وچ اُساری جا سکدی اے جیہڑا روپ پنجاب دا اصل روپ اے۔''

بے شک 'ہیر' اک اجیہی پوتر تخلیق اے پئی ایہہ جدوں تیکر زندہ رہوے گی اودوں تائیں ماں بولی تے دیس پنجاب اپنی پوری آن بان تے شان نال ہسدا کھیڈدا، جیوندا جاگدا تے موجاں ماندا رہوے گا۔

''ہیر'' وارث شاہ دی تخلیق نوں اج 2016/17ء وچ 250 سال مکمل ہو گئے نیں پر ایہدی شہرت تے مشہوری وچ کوئی فرق نہیں پیا۔ ایہدیاں کئی وجوہات نیں جیہناں وچوں کجھ دا ویروا درج ذیل اے:

2۔ ''ہیر'' وارث شاہ دی باقی قصیاں وچ اُچتا:

وارث شاہ ہیر دا قصہ لکھن والا پہلا شاعر نہیں۔ ہن تیکر کئی شاعر ایہہ قصہ نظم کر

چکے نیں پر وارث شاہ اپنے منفرد اندازِ بیان پاروں اج وی سبھ نالوں نمایاں اے۔ وارث شاہ توں پہلے ہیر دا قصہ لکھن والے کجھ اہم شاعراں دے ناں دمودر داس دمودر کھتری، احمد گجر، چراغ اعوان تے حافظ شاہ جہان مقبل نیں پر فیر وی وارث شاہ دا ای قصہ کیوں مشہور ہویا؟ وارث شاہ ''ہیر'' وچ آکھدا اے:

یاراں اساں نوں آن سوال کیتا، عشق ہیر دا نواں بنائیے جی
ایس پریم دی جھوک دا سبھ قصہ، جیبھ سوہنی نال سُنائیے جی
نال عجب بہار دے شعر کر کے، رانجھے ہیر دا میل مِلائیے جی
یاراں نال مجالساں وچ بہہ کے، مزا ہیر دے عشق دا پائیے جی

وارث شاہ نے یاراں دوستاں دی فرمائش تے ہیر دا قصہ لکھیا۔ بلاشبہ وارث شاہ فنِ شاعری وچ غیر معمولی شہرت رکھدا ہووے گا تد ای اوہدے دوستاں نے اوہنوں قصہ لکھن دی فرمائش کیتی۔ وارث شاہ نے ایہہ قصہ لکھ کے نہ صرف قصہ ہیر نوں انملا شاہکار بنا دتا سگوں آپ وی ایہدی بدولت رہندی دنیا تیکر امر ہو گیا۔ وارث شاہ نے لکھ واری سوچ کے ایس اوکھے کم نوں ہتھ پایا ہووے گا کیوں جے اوہدے پچھے ہیر دا قصہ لکھن والے چار وڈے شاعر موجود سن۔ اوہنے فرہاد وانگوں کئی تدبیراں کر کے نہ صرف نویں گلاب دے پھُل ورگا سجرا قصہ تخلیق کیتا سگوں پھُل دا عطر نچوڑ کے اوہنوں آن والیاں سمیاں لئی محفوظ وی کر چھڈیا:

حُکم مَن کے سجناں پیاریاں دا، قِصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
فِقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا، نواں پھُل گلاب دا توڑیا اے
بہت جیو دے وچ تدبیر کر کے، فرہاد پہاڑ نوں پھوڑیا اے
سبھا وِین کے زیب بنا دتا، جیہا عِطر گلاب نچوڑیا اے

وارث شاہ نوں اپنے لکھے قصے تے مان سی کیوں جے اوہنے قصہ ای نہیں لکھیا سگوں پورے پنجاب دی تاریخ نوں قصے دے اوہلے وچ بیان کیتا۔ ایس قصے دا انتخاب وارث شاہ نے لوکاں دی دلچسپی تے عوامی مقبولیت پاروں کیتا سی تاں جے اوہدیاں گلاں زبان زدِ عام ہو جان جیہڑیاں بلاشبہ اج وی ہر اک دی زبان اُتے نیں۔ وارث شاہ جے کوئی تاریخ دی کتاب لکھدا تے یقیناً اج تک گمنامی دے ہنیریاں وچ گواچ گئی ہوندی۔ اوہنے اپنا

فن پارہ نقاداں نوں بڑے بڑے فخر نال پیش کیتا:

پرکھ شعر دی آپ کر لین شاعر گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے میں
پڑھن گھبرو دیس وچ خوشی ہو کے پھُل بیجیا واسطے باس دے میں

وارث شاہ نے آپ اپنی شاعری نوں پُر مغز شاعری تے دُرِّ شہوار موتیاں دی لڑی تک آکھ دتا اے جیہنوں پڑھن، سُنن مگروں لوکی نہ صرف خوشی حاصل کر دے سگوں اٹھارہویں صدی دے پنجابی کلچر بارے وی جانکاری حاصل کر دے نیں:

ختم رب دے کرم دے نال ہوئی فرمائش پیارڑے یار دی سی
ایسا شعر کیتا پُر مغز موزوں جیہیاں موتیاں لڑی شہوار دی سی
جو کوئے پڑھے سو بہت خورسند ہووے واہ وا سبھ خلق پکار دی سی

3۔ قصہ ہیر دا مُنڈھ:

وارث شاہ نے اپنے قصے دا مُنڈھ رواج دے مطابق رب تعالیٰ دی حمد، نعتِ رسول مقبولؐ، منقبت پیرانِ پیر تے مدح بابا فرید توں بنھیا اے۔ وَنگی پاروں دو دو مصرعے ملاحظہ کرو:

حمد باری تعالیٰ دی وَنگی ویکھو:

اوّل حمد خدا دا وِرد کیجے، عشق کیتا سو جگ دا مول میاں
پہلوں آپ ہی رب نے عشق کیتا، معشوق ہے نبی رسولؐ میاں

نعت رسول مقبولؐ وچ حدیث قدسی دا حوالہ ویکھو:

دُوئی نعت رسول مقبولؐ والی، جیں دے حق نزول لولاک کیتا
خاکی آکھ کے مرتبہ وڈا دتا، سبھ خلق دے عیب تھیں پاک کیتا

نبی پاکؐ دی شان بیان کرن مگروں صحابہ کرامؓ دی شان ڈھیر عقیدت نال بیان کیتی اے:

چارے یار رسولؐ دے چار گوہر، سبھے اِک تھیں اک چڑھیندڑے نیں
ابوبکرؓ تے عمرؓ، عثمانؓ، علیؓ، آپو اپنے گُنیں سوہیندڑے نیں

بابا فرید لئی لکھی منقبت دا اودھا مصرعہ "دُکھ درد پنجاب دا دُور ہے جی" اوہناں دیاں اسلامی تے پنجابی ادبی خدمتاں دے نال نال دیس پنجاب نال محبت یعنی اوہناں دی وطن پرستی اُتے وی چانن کھلاردا اے:

ع شکر گنج نے آن مقام کیتا، دُکھ درد پنجاب دا دُور ہے جی

4۔ پنجاب دی تہذیب وثقافت دی نمائندگی:

وارث شاہ نے ''ہیر'' دا قصہ شروع کرن لگیاں سبھ توں پہلے پنجاب دی تہذیب و ثقافت تے وسّوں دی تعریف بڑی خوبصورتی نال صرف اک بند وچ بیان کیتی اے۔ ایس کلے بند توں وارث شاہ دی دیس پنجاب نال محبت دا وی پتہ لگدا اے۔ اوہناں صرف چار مصرعیاں وچ رانجھے تے رانجھا قوم دے لوکاں راہیں پنجاب دے گھبرو جواناں دا رہن سہن، ٹھاٹھ باٹھ تے شان وشوکت بیان کرن دے نال نال لوکاں دی خوشحالی دا وی بھرواں ذکر کر دتا اے۔ مبالغہ آرائی دی حد تک دیس پنجاب دی تعریف کیتی اے تے تخت ہزارے نوں بہشت دا ٹکڑا تک آکھ گئے نیں:

اک تخت ہزاریوں گل کیجئے، جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گھبرو مست اَلبیلڑے نیں، سُندر اک تھیں اک سوایا اے
وَالے، گوکلے، مُندرے، مَجھ لُنگی، نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
کہی صفت ہزارے دی آکھ سکاں، گویا بہشت زمین تے آیا اے

پنجاب وچ دن چڑھن تے لوکاں دِیاں صبح سویر دِیاں مصروفیات دی منظر نگاری وارث شاہ نے جس مہارت نال کیتی اے اوہدی دُوجی مثال پورے پنجابی ادب وچ نہیں ملدی:

چڑی چُوہکدی نال جان ٹُرے پاندھی، پیّاں دُدھ دے وچ مدھانیاں نی
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن، تدوں لالیاں آن وچھلانیاں نی
کاروبار دے وچ جہان ہویا، چرخے ڈاہندیاں اُٹھ سوانیاں نی
اِکناں اُٹھ کے رِڑکا پا دتا، اک دھوندیاں پھرن مدھانیاں نی
اک اُٹھ کے ہلّیں تیار ہوئے، اک ڈھونڈھدے پھرن پرانیاں نی
لَیّاں کڈھ ہرنالیاں ہالیاں نے، سَیں بھوئیں نوں جیہناں نے لانیاں نی
پانی لان نوں کامیاں کُھوہ جُتے، بیٹھے گادھی تے لین جُھلانیاں نی
وضو ساز کے زاہداں پھڑی تسبی، بانگاں مسجدیں کہیاں مُلوانیاں نی
شروع حافظاں دَور قرآن کیتے، جیہناں منزلاں ست مکانیاں نی
مُلک عشق دے ہوئے رواں سالک، جیہناں کرنیاں ہفت طیرانیاں نی

5۔ عورتاں دے حقوق دی نمائندگی:

وارث شاہ دی ''ہیر'' وچ ہیر دے کردار نُوں جے پنجاب دِیاں مُٹیاراں تے سوانیاں دا استعارہ سمجھدیاں ہویاں اوس سمے دیاں عورتاں دے حقاں دی گل بات تے آواز آکھیا جاوے تاں غلط نہیں ہووے گا۔ ہیر دی زبردستی دی شادی تے احتجاج توں پتہ لگدا اے پئی خاندانی سٹیٹس تے جائیداداں، وراثتاں دی سانبھ سنبھال پاروں کُڑیاں دی مرضی دے خلاف اوہناں نوں ویاہ دتا جاندا سی۔ حالانکہ نکاح لئی کُڑی تے مُنڈے دی رضامندی دا درس اسلام وچ وی موجود اے۔ ہیر دا کردار اصل وچ اوسے نظام دے خلاف بغاوت دی آواز اے۔ لہٰذا ہیر دے کردار نُوں جے آزادیٔ نسواں تے حقوق نسواں دی آواز کہہ لیا جاوے تاں غلط نہیں ہووے گا۔ ہیر اپنے حقاں لئی کیویں لڑدی اے؟ اوہدی بے باکی تے ثابت قدمی ایہناں مصرعیاں راہیں ملاحظہ کرو:

لے وے رانجھیا وَاہ میں لا تھکی، ساڈے وَس تھیں گل بے وَس ہوئی
قاضی ماپیاں ظالماں بنھ توری، مینڈی تینڈڑی دوستی بس ہوئی
گھر کھیڑیاں دے نہیں وَسنا میں، ساڈی انہاں دے نال خرخس ہوئی
جاں جیواں گی مِلاں گی ربّ میلے، حال سال تاں دوستی بس ہوئی

......

وارث شاہؒ نہ مُڑاں رنجھیٹڑے توں، بھاویں باپ دے باپ دا باپ آوے

......

ہیر آکھدی بابلا عملیاں توں، نہیں عمل ہٹایا جا میاں
جیہڑیاں وادیاں عادتاں جان ناہیں، رانجھے چاک توں رہیا نہ جا میاں
شینہہ چترے رہن نہ ماس باجھوں، جُھٹ نال اوہ رزق کما میاں
ہور سبھ گلاں منظور ہوئیاں، رانجھے چاک تھیں رہیا نہ جا میاں

6۔ ''ہیر'' دے کردار معاشرے دے جیوندے جاگدے کردار:

ہیر دا قصہ بھاویں ہیر رانجھا دی عشقیہ کہانی اے پر ایہدے اوہلے وچ وارث شاہ نے دیس پنجاب دے جیوندے جاگدے تے ساہ لیندے پاتراں دی بھرویں نمائندگی کیتی اے۔ قصہ ہیر دا ہر کردار اوس سمے دے پنجاب وچ جیوندا جاگدا موجود سی تے اج وی موجود اے۔ ہیر، رانجھا، کیدو، سہتی، مولوی، لُڈن ملاح، قاضی، مِٹھی نائن، چوچک، مَلکی، سیدا کھیڑا،

رائیاں تے صیرفاں اوہ کردار نیں جیہڑے ہر سمے دے پنجاب وچ موجود سی تے آئندہ وی ناں بدل بدل کے موجود رہن گے۔ وارث شاہ دی ہیر سانوں اٹھارہویں صدی دے پنجاب دے لوکاں دی اصل نمائندگی کردی دِسدی اے۔ کُجھ ونگیاں ویکھو:

معاشرے دا اہم فرد تے کردار "قاضی" منصف دے فرائض انجام دیندا سی تے نکاح وی پڑھاندا سی۔ وارث عہد دا قاضی کس کردار تے شخصیت دا مالک سی؟ ونگی ویکھو:

حضرت قاضی تے پنچ سدا سارے بھائیاں زِمیں نُوں کُجھ پوایا اے
وڈھی دے کے بھوئیں دے بنے وارث بنجر زمین رنجھیٹے نُوں آیا اے

......

کھاون وڈھیاں نت ایمان ویچن ایہو مار ہے قاضیاں ساریاں نوں

بیمار ذہن رکھن والے نفسیاتی کردار ہر معاشرے وچ موجود ہوندے نیں، وارث شاہ نے "کیدو" دے کردار راہیں اوہناں دی بڑی خوبصورت نمائندگی کیتی اے۔ ونگی ویکھو:

وارث شاہ میاں ویکھو تنگ لنگی، شیطان دی گلا جگاوندی ہے

عورتاں دے مکروفریب تے عیاری نُوں اُگھیڑن لئی سہتی دا ایسا کمال تے لازوال کردار تخلیق کیتا اے۔ جیہدے توں شیطان تے اوہدے چیلے وی پناہ منگدے نیں:

شیطان شطونگڑے ہتھ جوڑن، سہتی گورو تے اسیں جوگیلیاں نی

پتن تے بیٹھا لڈن ملاح کیویں لوکاں دا استحصال کردا اے، وارث شاہ نے خوب بیان کیتا اے تے پتہ چلدا اے پئی اٹھارویں صدی دے پنجاب دے لوکاں وچ خودغرضی، لوبھ لالچ تے مفاد پرستی کس حد تک سی۔ لڈن ملاح پیسے دا پُتر اے۔ اوہنوں کسے دے جذبات، واسطیاں تے ترلیاں منتاں دی کوئی پرواہ نہیں:

پیسہ کھول کے ہتھ جے دھریں میرے گودی چائیکے پار اُتارنا ہاں
اَتے ڈھیکیا مفت جے گن کھائیں چا بیڑیوں زمین تے مارنا ہاں
جیہڑا کپڑا دے تے نقد مینوں سکھو اوس دے کم سوارنا ہاں
زوراوری جو بیڑی تے آن چڑھے ادھ واٹڑے ڈوب کے مارنا ہاں
ڈوماں اَتے فقیراں تے مفت خوراں ڈوروں کتیاں وانگ دُرکارنا ہاں
وارث شاہ جیہیاں پیرزادیاں نُوں مُڈھوں بیڑی دے وچ نہ واڑنا ہاں

7۔ مذہبی حالات:

وارث شاہ نے ''ملاں'' دے کردار تے رانجھے تے ملاں دے آپسی مکالمیاں راہیں اٹھارویں صدی دے پنجاب دے لوکاں، مولویاں، مدرسیاں، مسیتاں، نصاباں تے پڑھیاراں دی مذہبی حالت نُوں بڑے خوبصورت انداز نال نہ صرف ساڈے سامنے لیاندا اے سگوں ہمیشہ لئی ایہہ سبھ کجھ محفوظ کر کے تاریخ دا حصہ وی بنا دتا اے:

ع وارث شاہ میاں پنڈ جھگڑیاں دی، پچھوں مُلاں میت دا آیائے

ع باس حلویاں دی خبر مُردیاں دی نال دعائیں دے جیوندے ماردے ہو

ع اک بھُل کے عین دا غین واچن ملاں جند کڈھدے نال کڑکیاں دے

8۔ سیاسی حالات:

اٹھارویں صدی دا زمانہ پنجاب وچ کئی تباہیاں لے کے آیا۔ 1707ء نوں اورنگزیب عالمگیر دی وفات مگروں مغلیہ سلطنت زوال پذیر ہونا شروع ہو گئی تے دربار سرکار وچ وی رولے گولے شروع ہو گئے۔ نادر شاہ درانی تے احمد شاہ ابدالی نے ملکی نظام درہم برہم کر کے رکھ دِتا۔ پنجاب دا علاقہ احمد شاہ ابدالی دیاں حملیاں، سکھاں دِیاں سازشاں تے مسلماناں دِیاں آپسی خانہ جنگیاں پاروں میدانِ جنگ بن گیا۔ معاشرتی، اقتصادی، سیاسی تے اخلاقی قدراں زوال پذیر ہو گئیاں۔ وارث شاہ نے ایس ساری صورتحال نوں اپنی شاعری وچ بڑی غیر جانبداری نال بیان کیتا اے۔ اوہنے سکھاں دی فوج نوں ''کٹک پنجاب''، احمد شاہ ابدالی دِیاں فوجاں نوں ''کٹک قندھار'' تے نادر شاہ دی فوج نوں ''قزلباش جلاّد'' کہہ کے سیاسی حالات دا خوب نقشہ کھچیا اے۔ مصرعے ملاحظہ کرو:

ع سُرمہ نیناں دی دھار وچ پھَب رہیا، چڑھیا ہند تے کٹک پنجاب دا جی

ع پھرے چھنکدی چاؤ دے نال جٹی، چڑھیا غضب دا کٹک قندھار وچوں

ع قزلباش جلاّد اَسوار خونی، نکل دوڑیا اُرد بازار وچوں

وارث شاہ نے جدوں ہوش سنبھالیا اوس ویلے پنجاب دے حالات بڑے پُر آشوب سی۔ اوہنے پنجاب دی افراتفری، لُٹ مار، گھوہ کھِچ، معاشرتی خرابیاں، سیاسی زوال، لوکاں دے مکر و فریب تے ریا کاری نوں اک حساس تے باشعور فنکار دی اکھ نال

ویکھیا تے بیان دی کیتا۔ مثالاں ویکھو:

ع اشراف خراب کمین تازہ، زمیندار نوں وڈی بہار ہوئی

ع چور چودھری یارنی پاکدامن، بھوت منڈلی اک تھوں چار ہوئی

ع پیا ملک دے وچ سی بڑا رولا، ہر کسے دے ہتھ تلوار ہوئی

ع جدوں دیس تے جٹ سردار آہے، گھرو گھری جاں نویں بہار ہوئی

ع فوجاں شاہ دیاں وارثا مار متھرا، مُڑ پھیر لاہور نوں آئیاں نیں

ع سارے مُلک خراب پنجاب وچوں، سانوں وڈا افسوس قصور دا اے

9۔ اخلاقی قدراں دا زوال:

سیاسی تے معاشرتی حالات دی ابتری دے نال نال اٹھارویں صدی دا پنجاب اخلاقی حوالے نال وی زوال پذیر ہو چکیا سی۔ وارث شاہ نے معاشرے وچ اخلاقی زوال نُوں محسوس کردیاں ہویاں اوہناں زوال پذیر قدراں نُوں فیر توں زندہ کرن دا آہر کیتا۔ وارث شاہ اخلاقیات دا مبلغ اے۔ اوہدی ہیر وچ تھاؤں تھائیں اعلیٰ اخلاقی گلاں تے تعلیمات دا ذکر ملدا اے۔ وارث شاہ دیاں اخلاقی گلاں معاشرے تے سماج دی اصلاح لئی وعظ تے تبلیغ دا درجہ رکھدیاں نیں۔ کجھ مصرعے ملاحظہ کرو:

ع وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں، جیہناں کیتیاں نیک کمائیاں نیں

ع وارث شاہ نہ سنگ نوں رنگ آوے، لکھ سُوہے دے وچ سمور ہیئے

ع صلح کیتیاں فتح جے ہتھ آوے، کمر جنگ تے مُول نہ کسیئے نی

ع بھائی مرن تے پوندیاں بھج بانہاں، بناں بھائیاں پرہے پروار ناہیں

10۔ ہیر وارث شاہ وچ آفاقیت:

وارث شاہ نے اپنی حکمت و دانش تے سُوجھ سیانف نال ہیر دے عشقیہ قصے وچ کئی گلاں اجیہیاں کیتیاں نیں جو اج وی ڈھائی سو سال گزرن دے باوجود تجریاں تے نویاں نرویاں نیں۔ اصل وچ اوہناں دیاں ایہہ گلاں آفاقیت تے عالمگیر سچائیاں دا روپ وٹا گھیاں نیں تے ہر عہد، دور تے تھاں تے تسلیم کیتیاں جاندیاں رہن گیاں۔ کجھ مثالاں ویکھو:

ع کئی بول گئے شاخ عمر دی تے ایتھے آہلنا کسے نہ پایا ای

ع گئی عمر تے وقت پھیر نہیں مُڑدے، گئے کرم تے بھاگ نہ آوندے نی

ع وارث شاہ جاں عاقبت خاک ہونا، ایتھے اپنی شان ودھائیے کیوں

ع وارث شاہ نکوئی تے بندگی کر، وَت نہیں جہان تے آونا ؤو

ع وارث شاہ نہ عادتاں جاندیاں نیں، بھانویں کٹیئے پوریاں پوریاں نی

زبان و بیان:

وارث شاہ دی ہیر نوں مُکھ رکھ کے زبان و بیان دے حوالے نال اوہنوں پنجابی ادب دا بادشاہ آکھیا جا سکدا اے۔ وارث شاہ دی ہیر دے ایسے ای اندازِ بیان، اسلوب تے زبان نے اوہنوں اج ڈھائی سو سال گزرن دے باوجود وی نہ صرف زندہ رکھیا ہویا اے بلکہ ہن تیکر لکھیاں جان والیاں ''ہیراں'' وچ ممتاز تے اعلیٰ مقام وی دتا ہویا اے۔ وارث شاہ دے علم و فضل تے فنکاری پاروں جیہڑا شاہکار تخلیق ہویا اے اوہ نہ صرف ہمیشہ جیوندا جاگدا تے زندہ رہوے گا سگوں وارث شاہ نوں وی زندہ و جاوید رکھے گا۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ پئی وارث شاہ اوہ عظیم تے ہرمَن بھاونا فنکار اے جیہڑا صدیاں بعد پیدا ہوندا اے۔ ایس گل دا ٹھکواں ثبوت اوہدی تخلیق ''ہیر'' اے کہ ڈھائی سو ورہے ہو جان مگروں وی اپنی مثال آپ اے تے لاجواب اے۔ ایہدی وجہ شاید ایہہ وی اے پئی ''ہیر'' صرف قصہ نہیں سگوں پورے پنجاب دا انسائیکلو پیڈیا اے جیہدے وچ پڑھن والے نوں دیس پنجاب بارے ہر طرح دی انفارمیشن ملدی اے۔ لہٰذا بعد وچ لکھے جان والے قصے وی ہیر دی مشہوری تے چکا چوندنوں گھٹ نہیں کر سکے۔ وارث دی وڈیائی اے پئی اپنیاں توں اڈ غیر زبان والیاں وی اوہنوں خراجِ تحسین پیش کیتا اے۔ اردو دے معروف شاعر سیّد انشاء اللہ خاں دا وارث شاہ تے اوہدی ہیر توں علاوہ پنجاب تے پنجابیاں لئی سانجھا خراجِ تحسین اے:

کہانی ایک سُنائی جو ہیر رانجھے کی
تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لُوٹ لیا

(سیّد انشاء اللہ خاں انشاء)

سوال نمبر 2۔ ''ہیر'' وارث شاہ دِیاں فنی خوبیاں / یا ''ہیر'' وارث شاہ دا تنقیدی جائزہ پیش کرو۔

وارث شاہ دی ہیر پڑھیاں پتہ لگدا اے کہ اوہ اپنے عہد دا مصور، مؤرخ، نباض تے نقاد ہون توں علاوہ اپنے معاشرے دا ڈونگھا مشاہدہ کار وی سی۔ اوہدا اندازِ فکر، قوتِ مشاہدہ، فنی بصیرت، بیانن ڈھنگ (اسلوب)، سیانف، وسعت نظری، شعری کمال، لفظالی، علم و حکمت، دانائی، سوجھ بوجھ تے اپنے عہد دا شعوری احساس تے ہور بہت کجھ اوہدی ''ہیر'' دِیاں خاص خوبیاں نیں۔ اُتے درج ساریاں خوبیاں دِیاں مثالاں ''ہیر'' دے صفحیاں اُتے تھاؤں تھائیں کھلریاں ہوئیاں نیں۔ حسین شاہد دے مطابق جے پورا پنجاب تباہ ہو جاوے، صرف ''ہیر'' دا نسخہ بچ رہوے تے پورا پنجاب نویں سریوں اُساریا جاسکدا اے۔ ''ہیر'' اجیہی پوتر تخلیق اے پئی ایہہ جدوں تیکر زندہ رہوے گی اوودوں تائیں ماں بولی تے دیس پنجاب اپنی پوری آن، بان تے شان نال ہسدا کھیڈدا، جیوندا جاگدا تے موجاں مان دا رہوے گا۔ ہیر وارث شاہ دِیاں کجھ خوبیاں درج ذیل نیں:

حمد باری تعالیٰ:

وارث شاہ نے ہیر دا قصہ مثنوی دی شکل وچ لکھیا پر فارم بنداں والی اختیار کیتی۔ وارث شاہ نے بنداں والی فارم تے ہیر دی بحر وی نویں نہیں بنائی سگوں اپنے توں پہلاں دے شاعر مقبل کولوں اُدھار لئی اے۔ وارث شاہ نے مثنوی دی ہیئت تے آغاز مطابق مروجہ طریقے دے تحت قصے دا آغاز حمد، نعت تے منقبت توں کیتا اے۔ حمد باری تعالیٰ دا نمونہ ویکھو:

اوّل حمد خدا دا وِرد کیجے، عشق کیتا سُو جگ دا مُول میاں
پہلوں آپ ہی ربّ نے عِشق کیتا، معشوق ہے نبی رسولؐ میاں

نعت رسول مقبولؐ:

نعت رسول مقبولؐ وچ حدیث قدسی دے حوالے لیاندے گئے نیں۔ نمونہ ویکھو:

دُوئی نعت رسول مقبولؐ والی، جیں دے حق نزول لولاک کیتا
خاکی آکھ کے مرتبہ وڈا دتا، سبھ خلق دے عیب تھیں پاک کیتا

منقبت صحابہ کرامؓ:

نبی پاکؐ دی شان بیان کرن مگروں صحابہ کرامؓ دی شان ڈھیر عقیدت تے محبت

نال بیان کیتی اے:

چارے یار رسولؐ دے چار گوہر، سبھے اِک تھیں اِک چڑھیندڑے نیں
ابوبکرؓ تے عمرؓ، عثمانؓ، علیؓ، آپو اپنے گنیں سوہنیڈڑے نیں

بابا فرید لئی لکھی منقبت دا آخری مصرع ''دکھ درد پنجاب دا دُور ہے جی'' اوہناں دیاں اسلامی تے پنجابی ادبی خدمات ول چانن کھلاردا اے۔ ملاحظہ کرو:

شکر گنج '' نے آن مقام کیتا، دُکھ درد پنجاب دا دُور ہے جی

وجہ تصنیف قصہ ہیر:

مثنوی دے مروجہ لوازمات پورے کرن مگروں ہیر دا قصہ لکھن دی وجہ ایہناں شعراں راہیں بیان کردے نیں:

یاراں اساں نوں آن سوال کیتا، عشق ہیر دا نواں بنایئے جی
ایس پریم دی جھوک دا سبھ قصہ، جیبھ سوہنی نال سنایئے جی
......
حکم مَن کے سجناں پیاریاں دا، قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
فقرہ جوڑ کے خوب درست کیتا، نواں پھُل گلاب دا توڑیا اے
بہت جیو دے وچ تدبیر کر کے، فرہاد پہاڑ نوں پھوڑیا اے
سبھا وین کے زیب بنا دتا، جیہا عطر گلاب نچوڑیا اے

تہذیب و ثقافت دی نمائندگی:

قصہ شروع کرن لگیاں سبھ توں پہلے پنجاب دی تہذیب و ثقافت تے وسوں دی تعریف کیتی اے جتھوں وارث شاہ دی وطن پرستی دا پتہ لگدا اے۔ اوہناں نے صرف چار مصرعیاں وچ تخت ہزارہ، رانجھا قوم، گھبرو جواناں دا رہن سہن، ٹھاٹھ باٹھ تے شان بان سب کجھ بیان کر دتا اے۔ مبالغہ آرائی ایہہ پئی تخت ہزارے نوں بہشت دا ٹکڑا تک آکھ گئے نیں:

اِک تخت ہزاریوں گل کیجے، جتھے رانجھیاں رنگ مچایا اے
چھیل گھبرو مست اَلبیلڑے نیں، سُندر اِک تھیں اِک سوایا اے
والے، کوکلے، مُندرے، مُجھ لُنگی، نواں ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ چڑھایا اے
کیہی صفت ہزارے دی آکھ سکاں، گویا بہشت زمین تے آیا اے

قادر الکلامی:

وارث شاہ دا اندازِ بیان انوکھا تے نرالا اے۔ اوہنوں ہر طرح دی گل بآسانی تے سہولت نال کر جان دا ملکہ قدرت ولوں ودیعت سی۔ اوہناں نے لفظاں نوں اپنی مرضی نال توڑ مروڑ کے بڑی سہولت نال ورتیا اے۔ نویں لفظالی، قافیے، ترکیباں، اصطلاحواں تے روزمرہ ورت کے قصے نوں جدّت تے نواں پن دتا اے:

اماں بَس کر گالیاں دے ناہیں، گالی دِتیاں وَڈڑا پاپ آوے
بنّی دَکھ دی پٹّنی بہت بُری، دِھیاں ماریاں وڈا سَراپ آوے
لے جا مَیں بھیا پٹّنی نوں، کوئی غیب دا سُول کہ تاپ آوے
وارث شاہؒ نہ مُڑاں رنجھیٹڑے توں، بھاویں باپ دے باپ دا باپ آوے

کردار نگاری:

وارث شاہ نے کردار تخلیق کرن وچ خاصی محنت کیتی اے۔ کرداراں دِیاں خصوصیات مثلاً خامیاں تے خوبیاں نوں لفظاں تے شعراں راہیں اگھاڑن دی کوشش کیتی اے۔ وارث دے قصے دا دِلن کیدو سبھ نالوں جاندار کردار اے جیہڑا پوری کہانی اُتے چھایا ہویا اے۔ ایسے طرح مولوی، ملاح، قاضی، سہتی، بالناتھ تے دُوجے کرداراں دی تخلیق وارث شاہ دی فنکاری دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ وارث شاہ دی کرداراں دے حوالے نال صرف اِک اِک مصرعے دی مثال ویکھو جیہدے نال کردار دی پوری شخصیت سامنے آجاندی اے:

مُلاں دے کردار دا نمائندہ اِک مصرع:

ع وارث شاہ میاں پَنڈ جھگڑیاں دی، پچھوں مُلاں مسیت دا آیائے

ملاح دے کردار دا نمائندہ مصرع:

ع وارث شاہ میاں لڈّن وڈا کپتّن، گُپا شہد دا لدیا بانیاں نیں

کیدو دے کردار دی نمائندگی:

ع وارث شاہ میاں ویکھو ٹنگ لنگی، شیطان دی کُلا جگاوندی ہے

سہتی دے کردار توں کویں شیطان تے اوہدے چیلے پناہ منگدے نیں:

ع شیطان شطونگڑے ہتھ جوڑن، سہتی گورو تے اسیں جوگیلیاں نی

مکالمہ نگاری:

وارث شاہ دی ہیر ڈرامائی انداز وچ لکھیا قصہ اے۔ ڈرامے لئی کرداراں دے مکالمے دی جاندار ہونے ضروری نیں۔ مکالمہ نگاری کرن ویلے کرداراں دی عمر، مقام و مرتبہ، زبان و انداز وغیرہ دا خیال رکھنا از حد ضروری ہوندا اے۔ مکالمہ نگاری جنی جاندار ہووے ڈرامے دی افادیت اونی ودھ جاندی اے۔ وارث شاہ ہوراں دی ہیر وچ ایسے طرح دی جاندار مکالمہ نگاری دیاں مثالاں تھاؤں تھائیں مل جاندیاں نیں۔ مثلاً مولوی تے رانجھے دے مکالمے، لڈن ملاح تے رانجھے وچکار مکالمے، قاضی تے ہیر دے مکالمے، سہتی تے رانجھے دے مکالمے تے کالے باغ وچ ہیر تے رانجھے دی ملاقات مگروں ہیر تے اوہدیاں سہیلیاں دے مکالمے فن دی ٹیسی اُتے وکھالی دیندے نیں تے لاجواب نیں۔ ہیر دے نکاح ویلے قاضی تے ہیر دے مکالمے دے کجھ چونویں مصرعے ملاحظہ کرو:

قاضی سدیا پڑھن نکاح نوں جی، نڈھی وہر بیٹھی نہیں بولدی اے

جواب قاضی

کھیڑا حق حلال قبول کر توں، وارث شاہ بن بیٹھی ہیں ڈھٹھیے نی

دُرّے شرع دے مار اُدھیڑ دیساں، گراں عُمر خطابؓ دانیانوں ہیرے

جواب ہیر

کھاون وڈھیاں جت ایمان ویچن، ایہو مار ہے قاضیاں ساریاں نوں

جواب قاضی

جیہڑے چھڈ کے راہ حلال دے نوں، تکن نظر حرام دی مارئین گے

جواب ہیر

اساں اوس دے نال چا قول کیتا، لب گور دے تیک نباہنی ہے

جواب قاضی

قاضی آکھیا ایہہ جے روڑ پکا، ہیر جھگڑیاں نال نہ ہاردی اے

لیاؤ پڑھو نکاح منہ بنھ اُسدا، قصہ کوئی فساد گزاردی اے

قاضی بنھ نکاح تے گھت ڈولی، نال کھیڑیاں دے دتی تورمیاں

سراپا نگاری:

سراپا نگاری وچ شاعر کرداراں دی سر توں لے کے پیراں تیکر اِک اِک انگ دی تعریف کرداا ے۔ وارث شاہ نے ہیر دی سراپا نگاری وچ اپنے کمال دے جوہر وکھائے نیں۔
ملاحظہ کرو ہیر دا سراپا:

ہوٹھ سُرخ یاقوت جیوں لعل چمکن، ٹھوڈی سیب ولائتی سار وِچوں
نک الف حُسینی دا پپلا سی، زُلف ناگ خزانے دی بار وِچوں
دند چنبے دی لڑی کہ ہنس موتی، دانے نکلے حُسن انار وِچوں
لکھی چین کشمیر تصویر جٹی، قد سرو بہشت گلزار وِچوں
گردن کونج دی اُنگلاں روانہہ پھلیاں، ہتھ کولڑے برگ چنار وِچوں
سُرخی ہوٹھاں دی لوہڑ دندا سڑے دا، کھوجے کھتری قتل بازار وِچوں

منظر نگاری:

وارث شاہ نوں منظر نگاری کرن وچ وی کمال حاصل اے۔ اوہناں نے پنجاب دے پنڈاں تے دیہاتی کلچر نوں مکھ رکھ کے دن چڑھن دی جیہڑی منظر نگاری کیتی اے شاید اوہدی دُوجی مثال پورے پنجابی ادب وچوں وی نہ مل سکے۔ نمونہ ویکھو:

چوی چوہکدی نال جاں ٹُرے پاندھی، پئیاں دُدھ دے وچ مدھانیاں نی
ہوئی صبح صادق جدوں آن روشن، تدوں لالیاں آن چہچلانیاں نی
کاروبار دے وچ جہان ہویا، چرخے ڈاہندیاں اُٹھ سوانیاں نی
اِکناں اُٹھ کے رِڑکا پا دتا، اِک دھوندیاں پھرن مدھانیاں نی
اِک اُٹھ کے بلّیں تیار ہوئے، اِک ڈھونڈھدے پھرن پرانیاں نی
تیاں کڈھ ہرنالیاں ہالیاں نے، سئیں بھوئیں نوں جیہناں نے لانیاں نی
پائی لان نوں کامیاں گھوہ جتے، بیٹھے گادھی تے لین جُھلانیاں نی
وضو ساز کے زاہداں پھڑی تسبی، بانگاں مسجدیں کہیاں مُلوانیاں نی

جذبات نگاری:

وارث شاہ اِک ماہر نفسیات دان سی۔ اوہنوں لوکاں دے مزاج تے رویے پڑھن

وچ عبور حاصل سی۔ اوہناں جذبات نگاری وچ اپنی ایس مہارت دا ثبوت دتا اے تے ''ہیر'' وچ کئی تھاں تے جذبات نگاری دے ودھیا نمونے پیش کیتے نیں۔ اک ونگی ویکھو:

ہیر آکھدی بابلا عملیاں توں، نہیں عمل ہٹایا جا میاں
جھیڑیاں ایاں عادتاں جان ناہیں، رانجھے چاک توں رہیا نہ جا میاں
شینھ چترے رہن نہ ماس باجھوں، جھٹ نال اوہ رزق کما میاں
ایہہ رضا تقدیر ہو رہی وارد، کون ہوونی دے ہٹا میاں
داغ اَمب دی رَسا دا لہے ناہیں، داغ عِشق دا بھی نہیں جا میاں
ہور سبھ گلاں منظور ہوئیاں، رانجھے چاک تھیں رہیا نہ جا میاں

تشبیہاں تے استعارے:

ہیر وارث شاہ وچ تشبیہاں تے استعاریاں دی ڈھیر ورتوں ملدی اے۔ وارث شاہ دا کمال ایہہ وے کہ اوہناں نے تشبیہاں تے استعارے اوپرے نہیں ورتے سگوں ایہہ سارے پنجاب دی تہذیب وثقافت تے وَسوں وچوں لئے گئے نیں۔ ہیر دے سراپے وچ استعمال ہوئیاں تشبیہاں ویکھو:

ع خونی چُونڈیاں رات جیوں چن دوالے، سُرخ رنگ جیویں رنگ شہاب دا جی
ع نین نرگسی ہرگ مموڑے دے، گلھاں ٹہکیاں پھل گلاب دا جی

استعارے دی ورتوں ویکھو جیہدے وچ ''ہیر'' لئی لیلۃ القدر دا استعارہ ورتیا گیا اے:

ع چلو لیلۃ القدر دی کرو زیارت، وارث شاہ ایہہ کم ثواب دا جی

کہاوتاں تے ضرب الامثال:

کہاوتاں تے ضرب الامثال کسے وی قوم دے وڈکیاں تے سیانیاں دِیاں حکمت و دانش بھریاں گلاں ہوندیاں نیں۔ وارث شاہ دی ''ہیر'' وچ حکمت و دانش دِیاں لجبیاں کئی گلاں نیں جو ضرب الامثال دا روپ وٹا گئیاں نیں تے اج وی ڈھائی سو سال گزرن مگروں لوکاں وچ عام مقبول نیں۔ ملاحظہ کرو:

ع کیہہ جانیئے اُٹھ کِس کروٹ بہسی، اَجے ویاہ دی وِتھ وی لمّوی ہے
ع وارث شاہ ایس عشق دے وَنج وِچوں، کسے پلّے نہ بدھڑی دَمڑی ہے
ع وارث شاہ چھپایئے خلق کولوں، بھاویں آپنا ای گُڑ کھایئے جی

تلمیحاں:

قصے وچ تھاواں تھائیں مذہبی، غیر مذہبی، معاشرتی تے تاریخی واقعات ول تلمیحاں راہیں اشارہ کیتا گیا اے۔ مذہبی حوالے دیاں کجھ تلمیحاں ویکھو جیہڑیاں کسے نہ کسے اہم واقعے ول اشارہ کر رہیاں نیں:

ربا اوہ پائیں قہر شہر اُتے، جیہڑا گھت فرعون ڈُبایائی
جیہڑا نازل ہویا زکریئے تے، اوہنوں گھت شرینہہ چروایائی
جیہڑے قہر دا یونس تے پیا بدّل، اوہنوں ڈنبرے تھوں نِگلایائی
جیہڑے قہر تے غضب دی پکڑ کاتی، اسماعیلؑ نوں ذبح کرایائی
جیہڑے قہر دے نال یزیدیاں توں، امام حسینؓ نوں چا کُہایائی

مقطعے:

مقطع اوس شعر یا مصرعے نوں آکھدے نیں جیہدے وچ شاعر اپنا تخلص استعمال کردا اے۔ وارث شاہ دی ہیر دے کل 631 بند نیں تے تقریباً ہر بند دا اخیر یلا مصرعہ مقطع اے جیہدے وچ وارث شاہ دا تخلص تے کوئی نہ کوئی حکمت و دانائی دی گل کیتی گئی اے۔ مثلاً:

ع وارث شاہ اوہ سدا ای جیوندے نیں، جیہناں کیتیاں نیک کمائیاں نیں
ع وارث شاہ ہتھ پھڑے دی لاج ہُندی، کریئے ساتھ تاں پار اُتاریئے نی

مقولہ شاعر:

مقولہ شاعر دے عنوان نال کجھ بند ''ہیر'' وچ شامل نیں۔ مقولہ شاعر دے بند اصل وچ کہانی توں ہٹ کے ہوندے نیں تے ایہدے وچ شاعر اپنے ولوں اپنی گل بات تے قول نوں بیان کردا اے۔ مقولہ شاعر دا اِک بند ملاحظہ کرو:

مقولہ شاعر

حُکم مَن کے سجناں پیاریاں دا، قصہ عجب بہار دا جوڑیا اے
فِقرہ جوڑ کے خُوب درست کیتا، نواں پھُل گلاب دا توڑیا اے
بہت جیو دے وچ تدبیر کر کے، فرہاد پہاڑ نوں پھوڑیا اے

تمثیلی رنگ:

وارث شاہ نے ہیر دا سارا قصہ تمثیلی رنگ وچ پیش کیتا اے۔ اوہنے قصے دے آخری بند (631) وچ ایس تمثیل دی آپوں ای تشریح و تصریح وی کر دتی اے۔ مثلاً ہیر توں مراد روح، رانجھے نوں کلبوت (جسم)، بالناتھ نوں پیر کامل، پنج حواس توں مراد پنج پیر، قاضی حق دی علامت، جھیل (ملاح) توں مراد اعمال، منکر نکیر عیال نوں، عزرائیل کھیڑے نوں تے کیدو نوں شیطان ملعون آکھیا اے۔ کجھ مصرعیاں دا نمونہ ویکھو:

ہیر رُوح تے چاک کلبُوت جانو، بالناتھ ایہہ پیر بنایائی
پنج پیر حواس ایہہ پنج تیرے، جیہناں تھاپنا شدھ نوں لایائی
قاضی حق جھبیل نیں عمل تیرے، عیال منکر نکیر ٹھہرایائی
کوٹھا گور عزرائیل ہے ایہہ کھیڑا، جیہڑا الیند وا ای روح نوں دھایائی
کیدو لنگا شیطان ملعون جانو، جس نے وچ ڈِیوان پھڑایائی

زبان و بیان:

وارث شاہ دی ہیر نوں مُکھ رکھ کے زبان و بیان دے حوالے نال اوہنوں پنجابی ادب دا بادشاہ آکھیا جا سکدا اے۔ ''ہیر'' وارث شاہ دے اندازِ بیان، اسلوب تے زبان نے اوہنوں اج 250 سال گزرن دے باوجود وی نہ صرف زندہ رکھیا ہویا اے بلکہ ہن تیکر لکھیاں جان والیاں 100 نالوں ودھ ''ہیراں'' وچ ممتاز تے اعلیٰ مقام وی دتا ہویا اے۔ وارث شاہ دے علم و فضل تے فنکاری پاروں جیہڑا شاہکار تخلیق ہویا اے ایہہ نہ صرف ہمیشہ جیوندا جاگدا تے زندہ رہوے گا سگوں وارث شاہ نوں وی زندہ و جاوید رکھے گا۔

وارث شاہ دی سلاہنا:

وارث شاہ نے اپنی لکھی ''ہیر'' دیاں خوبیاں دا ذکر درج ذیل مصرعیاں وچ کیتا اے:

پرکھ شعر دی آپ کر لین شاعر گھوڑا پھیریا وچ نخاس دے مَیں
پڑھن گھبرو دیس وچ خوشی ہو کے پھُل بیجیا واسطے باس دے مَیں

وارث شاہ نوں کئی دُوجیاں زباناں دے شاعراں نے منظوم خراج تحسین پیش کیتا اے۔ اُردو دے معروف شاعر سید انشاءاللہ خاں انشاء نے اپنی غزل دے اک شعر راہیں وارث

تے اوہدی ہیر نوں انج وڈیایا اے کہ کمال کردتا اے:

کہانی ایک سُنائی جو ہیر رانجھے کی
تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لُوٹ لیا

پنجابی دے پہلے نقاد تے معروف شاعر مولوی احمد یار مرالوی نے ''ہیر'' نوں انج وڈیایا اے:

وارث شاہ جنڈیالے والے واہ واہ ہیر بنائی
احمد یار کہے ایس جیہی اُنگل میں نہ آئی

Additional Material for Just Reading

''ہیر'' دا خلاصہ

وارث شاہ دے مطابق تخت ہزارہ (ضلع سرگودھا) دے چودھری موجُو دے اٹھ پُتر تے دو دِھیاں سن۔ رانجھا سب نالوں چھوٹا پُتر سی تے اوہدا اصل ناں دِھید و جد کہ ذات رانجھا جٹ سی۔ دِھید و سبھ نالوں چھوٹا ہون پاروں ماں پیو دا لاڈلا سی تے بڑے نازاں وچ پلیا سی۔ بھرا تے بھرجائیاں اوہدے توں بڑا حسد کردے سن۔ آخر ماں پیو دے مرن توں بعد بھراواں نے زمین دی ونڈ کروالئی تے قاضی نوں رشوت دے کے ویران تے بنجر زمین رانجھے دے ناویں لوا دتی۔ رانجھا بچپن توں ای ویہلا رہنا گجھیا ہویا سی۔ دُوجا اوہ لاڈلا ہون پاروں بھرا تے بھرجائیاں نوں اکا خاطر وچ نہیں سی لیاندا۔ چنگا کھاندا پیندا، آوارہ گردی کردا، بھرجائیاں دے کماں وچ نقص کڈھدا تے بھرجائیاں کولوں ویہلے رہن تے اُلاہمے دوان دے طعنے سن دا رہندا۔ اخیر طعنیاں مہنیاں توں تنگ آ کے گھر چھڈ کے چلا جاندا اے۔ بھراواں نوں پتہ لگدا اے تے پنڈ وچ اپنی عزت بچان خاطر رانجھے نوں منان تے واپس گھر لیان لئی اوہدے مگر جاندے نیں پر اوہ کوئی گل نہیں مندا تے بھرجائیاں دے طعنے مہنیاں مطابق سیالاں دی ہیر مگر جھنگ ول ٹر پیندا اے۔

رانجھا رات گزارن لئی مسیتے جاندا اے جتھے اوہنوں مولوی دیاں گلاں تے غیر شرع ہون دے الزامات سننے پیندے نیں۔ اخیر رات لنگھان مگروں رانجھا سویرے دریائے چناب دے کنارے اپڑ جاندا اے۔ جیب وچ دھیلا نہیں تے ملاح مفت خوراں نوں دریا پار کران لئی

تیار نہیں۔ اوہ ملاح دیاں منتاں ترلے کر کے اِک پاسے ہو کے بہہ جاندا اے تے وانسری وجا کے سارے پنڈ تے ملاح دیاں دونواں سوانیاں نوں اپنے ول مائل کر لیندا اے۔ ملاح نوں خطرہ جاپدا اے کدھرے چھیل چھبیلا گھبرو اوہدیاں سوانیاں نوں کھسکا کے نہ لئے جاوے لہٰذا اوہ بلا توں جان چھڈان لئی رانجھے نوں کشتی وچ بٹھا کے دریا پار کرا دیندا اے۔ رانجھا تھکیا ہوندا اے، باغ وچ پلنگ اُتے بستر او چھیا ویکھدا اے تے آرام کرن لئی لیٹ جاندا اے۔

ہیر جھنگ دے مہر چوچک سیال دی اکلوتی لاڈلی دِھی اے جیہدی خوبصورتی دے چرچے دُور دُور تیکر کھلرے ہوئے نیں۔ اوہ کسے نوں خاطر وچ نہیں لیاندی تے بڑی مغرور تے اکھڑ مزاج کُڑی اے۔ اپنیاں سٹھ سہیلیاں نال باغ وچ آندی اے تے اپنے بسترے اُتے غیر مرد نوں سُتا ویکھ کے غصے نال لال پیلی ہو جاندی اے۔ پہلے تے باغ دے کول پتن اُتے موجود ملاح دی خوب مرمت کردی اے فیر رانجھے ول مُڑدی اے۔ اوہ چھمک پھڑ کے رانجھے نوں مارن لئی اگانہہ ودھدی اے تے رانجھا اِک دم اُٹھ کے اوہدے ول ویکھدا اے۔ ویکھدے ای اکھاں چار ہو جاندیاں نیں تے دونویں اِک دُوجے اُتے فدا ہو جاندے نیں۔ ہیر، رانجھے نوں صلاح دیندی اے کہ اوہ چاک (مجھاں چران والا) بن کے اوہدے گھر چلے۔ انج بظاہر اوہ نوکر ہووے گا پر اصل وچ ہیر دا محبوب بن کے دونویں اِک دُوجے دے کول رہ سکن گے۔ اوہ گھر جا کے اپنے والد دے سامنے رانجھے دِیاں ڈھیر تعریفاں کردی اے۔ لہٰذا چوچک رانجھے نوں ملازم رکھن لئی تیار ہو جاندا اے۔

ملازمت اختیار کرن مگروں رانجھا صبح سویرے مجھاں لے کر بیلے چلا جاندا تے ہیر بھتالے کے اوہدے مگر جاندی اے۔ دونواں دِیاں ملاقاتاں تے محبت دِیاں پینگھاں ودھنیاں شروع ہو گئیاں۔ ہیر دا چاچا کیدو لنگڑا اوہناں نوں ویکھ لیندا اے تے گھر جا کے شکایت لاندا اے۔ کسے نے کیدو دا یقین نہ کیتا تے اُلٹا اوہنوں پاگل آکھیا۔ اِک دن کیدو نے چوچک نوں موقعے تے لیا کے دونواں دِیاں رنگ رلیاں دا منظر وکھایا۔ چوچک غصے نال لال ہو گیا تے رانجھے نوں نوکری توں برطرف کر کے گھروں کڈھ دتا پر مجھاں رانجھے دِیاں عادی ہو گئیاں سن تے کسے ہور چرواہے دے قابو نہیں سن آندیاں۔ لہٰذا ہیر دی ماں ملکی، چوچک دے کہن تے رانجھے دِیاں منتاں ترلے کر کے اوہنوں منا کے واپس لے آئی۔

کیدو دے طعنے دین تے برادری دے مہنیاں توں ڈردیاں ہیر دی منگنی رنگ پور

دے چودھری لتو کھیڑے دے پُتر سیدے کھیڑے نال طے کر دتی گئی۔ ویاہ دے دن متھے گئے، ہیر نے سخت مخالف کیتی پر اوہدی گل نہ منی گئی۔ ہیر نے رانجھے نوں نَس جان لئی آکھیا پر رانجھا انج کرن لئی آمادہ نہ ہویا ؎ ہیرے عشق نہ مُول سواد دیندا نال چوریاں اُتے اُدھالیاں دے

شادی دیاں تیاریاں شروع ہو گئیاں، بارات آ گئی، ہیر دا نکاح ہون لگا تے اوہنے ایجاب وقبول توں انکار کر دتا۔ اخیر قاضی نوں رشوت دے کے زبردستی نکاح پڑھوا کے کھیڑیاں نال ہیر دی ڈولی ٹور دتی جاندی اے تے رانجھا وی داج دیاں مجھاں چھڈن لئی نال جاندا اے۔ رستے وچ موقع ملدے ای ہیر، رانجھے نال گلہ کردی اے کہ رانجھیا تُوں میری اِک نہ مَنّی پر مَیں ہن وی وعدہ کرنی آں کہ تیری آں تے حیاتی دے اخیر ساہ تیکر تیری ای رہواں گی۔ تُوں جوگی بن کے رنگپور پہنچ تے مینوں مل۔

ہیر سسرال پہنچ جاندی اے۔ اوہدے اُتے سخت پابندی لا دِتی جاندی اے۔ اوہ سیدے کھیڑے نوں اپنا شوہر تسلیم کرن توں انکار کر دیندی اے۔ زندگی دیاں خوشیاں تے لذتاں توں مُونہہ موڑ لیندی اے۔ دن رات بیمار بن کے منجے نال لگی رہندی اے۔ ایس دوران اِک کُڑی جھنگ سیال اپنے پیکے جاندی اے تے ہیر اوہدے ہتھ رانجھے نوں سنیہا اپڑاندی اے کہ تیری جدائی وچ مَیں مرن والی ہو گئی آں، توں چھیتی جوگی بن کے آ۔

رانجھا پیغام ملدے ای جوگی بنن لئی بالناتھ دے ٹِلّے ول ٹُر پیندا اے۔ بالناتھ دی خدمت وچ حاضر ہو کے اپنے آن دا مقصد بیان کردا اے تے جوگ عنایت کرن دی درخواست کردا اے۔ بالناتھ پہلے تے اوہدی عمر تے ڈیل ڈول ویکھ کے انکار کر دیندا اے پر منت سماجت مگروں اوہنوں اپنا چیلہ بنا کے جوگ دے دیندا اے۔ رانجھا بالناتھ کولوں اجازت لے کے رنگپور پہنچدا اے تے گلیاں وچ بھیکھ منگدا اِک دن سیدے کھیڑے دے گھر جا اپڑدا اے۔ اوتھے ہیر دی نَنان سہتی نال رانجھے دا جھگڑا ہو جاندا اے تے گل مار کٹائی تیکر اپڑ جاندی اے۔ ہیر وچ پے کے بچ بچاؤ کرا دیندی اے۔ رانجھا تے ہیر اِک دُوجے نوں پچھان لیندے نیں۔ سہتی نوں وی دوناں بارے کجھ شک پے جاندا اے کیوں جے اوہ آپ مراد بلوچ دی عاشق اے۔ اخیر سہتی تے ہیر دونویں اِک دُوجے دیاں رازدار بن جاندیاں نیں۔

سہتی مکر و فریب نال ماں پیو کولوں اجازت لے کے ہیر نوں کالے باغ وچ رانجھے نال ملوان واسطے لے جاندی اے۔ ہیر رانجھا تے سہتی رل کے فریبی چال چلدے نیں۔ ہیر

نوں جُھوٹھ مُوٹھ داسپ لڑا کے بے ہوشی دی حالت وچ منجی اُتے پا کے گھر لیاندا جاندا اے۔ ہر طرح دا علاج کیتا جاندا اے۔ کوئی آفاقہ نہ ہون مگروں سہتی سُجھا دیندی اے کہ کالے باغ وچ بڑا پہنچیا ہویا جوگی آیا ہویا اے اوہ ہیر دا علاج کر سکدا اے۔

سیدا جوگی نوں لین جاندا اے تے مار کھا کے واپس آ جاندا اے۔ فیر ہیر دا سوہرا جوگی دا منت ترلا کر کے اوہنوں گھر لیاندا اے۔ جوگی علاج واسطے شرط رکھدا اے کہ اِک وکھرے کمرے وچ ہیر تے اِک کنواری کُڑی نوں رکھیا جاوے فیر جوگی دا منتر کارگر ہووے گا۔ جوگی منتر پڑھدا اے سہتی دا عاشق مراد بلوچ وی آ جاندا اے تے دونویں جوڑے راتوں رات کندھ وچ سَنھ لا کے نس جاندے نیں۔ سویرے کھیڑیاں نوں پتہ لگدا اے۔ وَاہراں مگر نساندے نیں سہتی تے مراد ہتھ نہیں آندے تے ہیر رانجھا پھڑے جاندے نیں۔ عدلی راجہ دے دربار وچ مقدمہ چلدا اے۔ ہیر کھیڑیاں دے حوالے کر دتی جاندی اے۔ رانجھا دونویں ہتھ چُک کے بددُعا دیندا اے۔ سارے شہر نوں اگ لگ جاندی اے۔ اخیر عدلی راجہ رانجھے نوں سچا جان دا اے تے دوبارہ ہیر نوں رانجھے دے سپرد کر دیندا اے۔

رانجھا ہیر نوں لے کے تخت ہزارے ول ٹُر پیندا اے۔ جدوں جھنگ پہنچدے نیں تے ہیر دے والدین دوناں نوں گھر لے جاندے نیں۔ رانجھے نوں آکھیا جاندا اے کہ بارات لے کے آوے تے عزت نال ہیر نوں رخصت کر کے لے جاوے۔ رانجھا خوشی خوشی گھر اپڑدا اے۔ بعد وچ سیال کیدو دی شرارت تے باہمی رضامندی نال اپنی عزت بچان خاطر ہیر نوں دھوکے نال زہر دے دیندے نیں۔ دو دن بعد رانجھے نوں نائی ہتھ ہیر دی موت دا سنیہا گھلا دتا جاندا اے۔ رانجھا وی خبر سندے ای جان دے دیندا اے۔

کرداراں دے ناں:

مردانہ کردار: مَوجُو چودھری (رانجھے دا والد)، دِھیدو رانجھا، رانجھے دے بھرا، مُلّاں، لُڈن ملاح، چُوچک (ہیر دا والد)، کیدو لنگڑا، سلطان (ہیر دا بھرا)، قاضی، سیدا کھیڑا، اجو کھیڑا (سیدے کھیڑے دا والد)، پنج پیر، بالناتھ، عدلی راجا، عیالی، مراد بلوچ۔

زنانہ کردار: رانجھے دِیاں بھرجائیاں، لُڈن دِیاں بیویاں، ہیر، ہیر دِیاں سہیلیاں، ہلکی، مِٹھی نائن، سہتی، سہتی دی ماں، سیالاں دی کُڑی، ہیر دی بھتیجی، رابیل باندی، رائباں تے صیر فاں۔

CSS-2019
فلسفہ عشق نوں بحث ہیٹھ لیاؤ؟

سیف الملوک۔ میاں محمد بخش

بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی

تعارف:

میاں محمد بخش دی کتاب سیف الملوک دا اصل ناں "سفر العشق" اے جیہنوں میاں صاحب نے آپ لاٹھی وچ چھپی تلوار آکھیا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ سارا قصہ علامتی اے تے مجازی رنگ وچ حقیقت دی گل کیتی گئی اے۔ قصے دے ہیرو سیف الملوک دی پری بدیع الجمال دی بھال (تلاش) اصل وچ ناممکن دا حصول اے تے مطلب ایہہ وے کہ جو کوئی وی محنت، کوشش، عزم، ہمت تے جہدِ مسلسل نال کسے منزل وَل ٹُرے گا، اوکڑاں، تکلیفاں تے مشکلاں برداشت کرے گا اوہ آخر کار منزل مقصود اُتے اپڑ جاوے گا تے مراد دا حصول پا لووے گا۔ میاں صاحب دی مختصر حالاتِ زندگی دا ویروا درج ذیل اے:

میاں محمد بخش دے والد دا ناں میاں شمس الدین سی جیہڑے کھڑی شریف وچ واقع حضرت پیرا غازی شاہ قلندر عرف دَمڑی والی سرکار دی درگاہ دے سجادہ نشین سن۔ میاں محمد بخش اک پنڈ چک ٹھاکرہ، کھڑی شریف، میر پور، آزاد کشمیر وچ پیدا ہوئے۔ سیف الملوک دے دو شعراں راہیں آپ دی تاریخ پیدائش دا پتہ چلدا اے:

سن مقدس ہجرت دساں باراں سے سَت داہے
سَت اُتے دو ہور محمد اُپر اُس تھیں آہے
عمر مصنف دی تد آہی تن داہے تن یکے
بھین وڈی فرماندی آہی چتے رب نوں یکے

یعنی 1279ھ نوں وڈی بھین مطابق آپ دی عمر 33 سال سی۔ اج 1279 وچوں 33 کڈھ دتے جان تے بقایا 46 بچدے نیں۔ لہٰذا میاں صاحب دا سن پیدائش 1246ھ بمطابق 1830ء بن دا اے۔ میاں محمد بخش نے مُڈھلی تعلیم اپنے گھروں حاصل کیتی۔ فیر عربی، فارسی، فقہ، حدیث، تفسیر تے تصوف دا علم حاصل کرن مگروں روحانی فیض پورے کشمیر وچ

تھاؤں تھائیں پھر کے حاصل کیتا۔ روحانی طور تے آپ پیرا غازی شاہ قلندر دے مرید سن تے آپ وفات تیکر دربار دے سجادہ نشین رہے۔ میاں محمد بخش نے 1907ء نوں وفات پائی۔

میاں محمد بخش دیاں مختلف شعری تصنیفات موجود نیں جیہناں دے ناں درج ذیل نیں: سی حرفی، باراں ماہ، سوہنی مہینوال، تحفہ میراں، قصہ شیخ صنعان، نیرنگ عشق، قصہ شاہ منصور، شیریں فرہاد، تحفہ رسولیہ، قصہ تحفی خواص خواں، مرزا صاحباں، قصہ سسی پنوں، ہدایت المسلمین، پنج گنج، تذکرہ مقیمی، سفر العشق (سیف الملوک)۔

''سیف الملوک'' دا ویروا:

مثنوی سیف الملوک دا اصل ناں ''سفر العشق'' اے۔ ایہہ کتاب میاں محمد بخش نے 1279ھ نوں لکھی جدوں آپ دی عمر صرف 33 سال سی۔ ایہہ اِک طویل تے ضخیم مثنوی اے جیہدے کُل 9270 اشعار نیں۔ ایس توں پہلاں ایہہ قصہ سرائیکی وچ مولوی لطف علی بہاولپوری نے ''سیفل نامہ'' دے ناں نال لکھیا سی۔ میاں صاحب دا ایہہ قصہ مثنوی دیاں تمام لوڑاں نوں پورا کردا اے۔ حمد، نعت، منقبت، مدح، کردار نگاری، منظر نگاری، جذبات نگاری، مکالمے، جزئیات نگاری توں علاوہ پورا قصہ داستان در داستان قسم دا اے۔ قصے دے سارے عنوانات فارسی زبان وچ نیں۔

سوال نمبر 1۔ ''سیف الملوک'' اصل وچ انسانی عزم و ہمت، حوصلے تے جہد مسلسل دی لازوال علامتی داستان اے۔ تہاڈا کیہہ خیال اے؟ یا میاں محمد بخش دی ''سیف الملوک'' ناممکن دے حصول دا درس۔ شعری مثالاں نال ثابت کرو۔

میاں محمد بخش دی ''سیف الملوک'' طویل تے ضخیم مثنوی اے جیہدے کُل 9270 اشعار نیں۔ ایہہ تمام اشعار رمزاں بھرے نیں۔ ہر شعر وچ پڑھن، سُنن تے سمجھن والیاں واسطے معنیاں دا اک جہان آباد اے۔ میاں صاحب نے آپ دی اوہناں رمزاں یاں بھیداں نوں ظاہر کرنا ضروری نہیں سمجھیا بلکہ اشاریاں تے رمزاں دی تفہیم پڑھن والیاں لئی رہن دتی اے۔ اپنے آپ نوں مخاطب کر کے آکھدے نیں کہ ساریاں رمزاں نہ دس بلکہ ہر کسے نوں حقیقت آپ تلاش کرن دے:

قصہ سارا دے اشارہ جے کوئی سمجھن ہارا
کاہنوں ظاہر کریں محمدا! گجھا بھید نیارا

1۔ ''سیف الملوک'' علامتی داستان/ لاٹھی وچ چھُپی تلوار:

''سفر العشق'' المعروف سیف الملوک نوں میاں محمد بخش نے آپ لاٹھی وچ چھُپی تلوار آکھیا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ اے کہ ایہہ سارا قصہ علامتی اے تے مجازی رنگ وچ حقیقت دی گل کیتی گئی اے۔ قصے دے ہیرو سیف الملوک دی پری بدیع الجمال دی تلاش اصل وچ ناممکن دا حصول اے تے مطلب ایہہ وے کہ جو کوئی وی محنت، کوشش، عزم و ہمت، ثابت قدمی تے جہدِ مسلسل نال کسے منزل وَل ٹرے گا، اوکڑاں، تکلیفاں تے مشکلاں برداشت کرے گا اوہ آخر کار منزل مقصود اُتے اپڑ جاوے گا تے مراد دا حصول پالووے گا بالکل انج ای جیویں شہزادہ سیف الملوک مسلسل کوشش، ہمت تے بہادری نال مشکلاں سہندا تے تکلیفاں برداشت کردا آخر پری بدیع الجمال نوں حاصل کرن وچ کامیاب ہو جاندا اے۔

2۔ ''سیف الملوک'' دی تخلیق دا محرک:

پنجابی دے معروف شاعر تے نقاد شریف کنجاہی آکھدے نیں جے میاں محمد بخش تِن بھراواں چوں وِچلے سن تے اوہناں نُوں گلڑ دا مرض وی سی جیس پاروں شاید بچپن وچ اوہناں نال متریا سلوک ہویا ہووے گا۔ اوہناں ساری زندگی ویاہ نہیں کیتا تے اللہ اللہ کردیاں، پھردیاں ٹردیاں ساری زندگی گزار دتی تے گھر واری دیاں ذمہ داریاں توں آزاد رہے۔ ''پر جے ایہہ گل وی نہ ہوندی تاں خبرے میاں صاحب شاعر وی نہ ہوندے۔ اپنا آپ منوان دی خواہش ہر اک وچ ہوندی اے۔ کوئی ایس نوں کسے طرح پوریاں کردا اے کوئی کسے طرح۔ کوئی کم سوار کے تے کوئی کم وگاڑ کے جیہناں نوں کوئی جماندرو کھوڑ ہوندا اے اوہ اپنا آپ منوان لئی نال دیاں نالوں وکھری راہ کڈھ لیندے نیں۔ ایسے توں سیانیاں اکھان بنایا ہویا اے جے کانے تے لنگیاں دی رگ وکھری ہوندی اے۔ میاں صاحب وی شاعر نہ ہوندے تے آس پاس دیاں وچ اوہناں دا مان کس گلوں ہوندا؟ شاعری نے اک تے اوہناں دا مان ودھا دتا۔ دُوجا جماندرو روگ توں پیدا ہون والی ''ہینتا دی چنتا'' (احساس کمتری) نوں بھلان پرچان دا کم دتا۔ ساریاں دبیاں گھٹیاں نفرتاں تے وڈیائی دِیاں سدھراں شعراں دے راہیں اپنی سک تریہہ پوری کرن لگ پئیاں۔''

نفسیاتی تنقید دے مطابق ''سیف الملوک'' دی تخلیق دا محرک میاں صاحب دے

حالات سن۔ اوہناں نوں زندگی وچ جو جو محرومیاں ملیاں اوہدا ازالہ کرن لئی اوہناں ''سیف الملوک'' لکھی تے شہزادے سیف الملوک دے استعارے وچ اپنے اندر دی گل بات لوکاں نال سانجھی کیتی۔ ایسراں اوہناں ایس داستان راہیں اپنے آپ نُوں ہمیش لئی امر کرلیا۔

میاں محمد بخش دے مطابق ہتھ اُتے ہتھ دھر کے بیٹھے رہن نال یعنی مفت وچ کجھ حاصل نہیں ہوندا سگوں لبھن نال تے تلاش نال ہر چیز ملدی اے جیہدے واسطے ہمت، محنت، لگن تے ثابت قدمی اَت ضروری اے۔ اوہناں ایس طویل مثنوی دا مفہوم صرف اک مصرعے وچ انتہائی خوبصورتی نال انج بیان کیتا اے کہ اوہناں دی آکھی گل اک عالمگیر سچائی دا روپ دھار گئی اے:

اِسے ہکسے مصرعے اندر غرض قصے دی ساری
جو ڈھونڈے سو پاوے بھائی مفت نہیں پر یاری

3۔ ''سیف الملوک'' عزم و ہمت تے جہدِ مسلسل دا درس:

''سیف الملوک'' داستان ساری علامتی اے۔ میاں محمد بخش نے حقیقت دی گل نوں شہزادے سیف الملوک دی کہانی دے مجازی رنگ وچ پیش کیتا اے۔ اوہناں نے اپنے اندر دے جذبات و احساسات دی تسکین لئی سیف الملوک دا کردار تخلیق کیتا اے جیہڑا داستان دا ہیرو اے تے کدی وی، کدھرے وی تے کسے وی صورت ہار نہیں من دا تے آخر اپنی منزل تے پہنچ کے دم لیندا اے۔ سیف الملوک شہزادہ اک ناجنس یعنی پری بدیع الجمال اُتے عاشق اے۔ انسان تے پری دا رشتہ یاں تعلق مافوق الفطرت جیہی گل اے جیہنوں عقل تسلیم نہیں کردی پر ایس ساری کہانی راہیں میاں صاحب نے ایہہ دسنا چاہیا اے کہ جے انسان ہمت، حوصلے، بہادری، دلیری، ثابت قدمی تے جوش و خروش نال مشکلاں، تکلیفاں تے رکاوٹاں دا مقابلہ کردا ڈُردا رہوے گا تے آخر کار منزل مقصود اُتے پہنچ ای جاندا اے۔ جیویں سیف الملوک اپنی محبوبہ بدیع الجمال نوں جاملدا اے۔ میاں محمد بخش فرماندے نیں:

سیف ملوک پری رَل بیٹھے نال محبت دِل دی
جس چیزے نوں لوڑن چڑھیئے اوڑک اِکدن مِلدی

ایہہ وی ممکن اے کہ میاں محمد بخش نے سیف الملوک شہزادے دے استعارے وچ اپنے اندر دی روحانی واردات بیان کیتی ہووے یا ہوسکدا اے پئی تصوف دِیاں منزلاں

طے کردیاں ہویاں حقیقت ازلی یعنی عشق حقیقی تیکر اپڑن لئی پیش آن والیاں مشکلاں تے ریاضتاں دا بیان ای اوہناں دی داستان ''سفرالعشق'' اے:

ہر بیتے وچ رمز فقر دی جے ٹِدھ سمجھ اندر دی
گل سُنا محمد بخشا عاشق تے دلبر دی

......

عشق مُہار پھڑی ہتھ پکی جنگل جُوہ پھِراندا
نک نکیل پئی ہُن ایسی مناں جو فرماندا

ایس طرح بقول ڈاکٹر اسلم رانا ''1857ء توں لے کے 1947ء تک ہوئیاں آزادی دیاں کوششاں وچ میاں صاحب دی داستان دا ہیرو سیف الملوک اصل وچ آزادی دا ہیرو تے بدیع الجمال نوں آزادی یعنی منزل مقصود وی فرض کیتا جاسکدا اے۔''

4۔ مراد دے حصول لئی نیت دی پاکیزگی:

منزل دے حصول لئی نیت دی صفائی تے پاکیزگی اَت ضروری اے۔ صاف تے پکی نیت والا بندہ جدوں منزل ول ٹُرنا شروع کردا اے تے منزل آپ ای اوہدے ول آنا شروع کردیندی اے۔ کیوں جے ربّ دا دستور اے پئی اوہ کسے دی محنت نوں ضائع نہیں کردا سگوں محنت توں ودھ نوازدا اے۔ جے بندہ خالی ہتھ واپس آجاوے تے فیر اوہدی محنت وچ کوئی کمی ضرور ہوندی اے۔ فرماندے نیں:

لوڑن والا رہیا نہ خالی لوڑ کیتی جس سچی
لوڑ کریندا جو مُڑ آیا لوڑ اوہدی گِن کچی

......

سیف ملوک جیہا بن لوڑے لوڑ اوہدی تد پکی
اللہ چاہے مُڑے نہ خالی مطلب دا مُونہہ تکی

5۔ آس اُمید دا درس:

مایوسی یا نراس ہونا گناہ اے۔ جدوں تیکر بندے دے ساہ چلدے ہون اوہنوں اُمید دا دامن ہتھوں نہیں چھڈنا چاہیدا۔ کیوں جے اُمید تے دُنیا قائم اے۔ انسان نُوں کسے منزل تے پہنچن لئی لگاتار محنت تے کوشش کرنی چاہیدی اے۔ قرآن دا ارشاد اے ''انسان نُوں اوناای کجھ ملدا اے جنی اوہ کوشش کردا اے۔'' اول تے بندہ سوَ واری سوچ سمجھ کے کسے

کم نوں ہتھ پاوے تے فیر جو اِک واری مَتھ لووے اوہنوں پورا کرن لئی دن رات اِک کر دیوے۔ کیوں جے ادھواٹیوں مُڑنا ہاسہ اے جیہڑے لوک ثابت قدم نہیں رہندے اوہ زندگی وچ کجھ حاصل نہیں کرسکدے۔ میاں محمد بخش نصیحت کردے آکھدے نیں:

جاں تک ساس بَراس نہ ہوویں ساس لٹے مُڑ آسا
ڈھونڈ کرن تھیں ہٹیں ناہیں ہٹ گیوں تاں ہاسا

6۔ ناکامی توں کامیابی ول سفر

قسمت دی دیوی ہمیشہ انسان اُتے مہربان نہیں ہوندی۔ کامیابی تے ناکامی زندگی دے نال نال نیں۔ ہمیشہ اکو واری دی کوشش نال مراد نہیں مل جاندی۔ انسان نوں کئی کئی وار ناکامی برداشت کرنی پیندی اے۔ راہ دِیاں اوکڑاں بندے نوں فیر اوتھے ای لیا کھلہار دیاں نیں جتھوں سفر دامنڈھ بنھیا ہوندا اے۔ اجیہے حالات وچ وی ہمت تے آس دا دامن ہتھوں نہیں چھڈنا چاہیدا سگوں حالات دے پلٹا کھان دی اُڈیک وچ رہنا چاہیدا اے۔ بالکل انج ای جیویں کاسہ پھڑ کے منگن نکلیا فقیر کجھ نہ کجھ لے کے ای مُڑدا اے:

جھل جھل ہار نہ ہاریں ہمت ہِک دن پھرسی پاسا
بھکھا منگن چڑھے محمد اوڑک بھردا کاسا

7۔ منزل ملن دی خوشی:

جدوں انساں محنت تے کوشش نال اپنی منزل تے پہنچ جاندا اے تے رستے وچ پیش آن والیاں ہزاراں تکلیفاں تے دُکھ درد اوہنوں بھُل جاندے نیں۔ میاں محمد بخش آکھدے نیں کہ کامیابی حاصل کرن لئی کئی واری ناکامیاں نال وی واہ پیندا اے پر اوہ ناکامیاں تے راہ دے روڑاں وانگ عارضی ہوندیاں نیں۔ بندہ ثابت قدمی نال اوہناں نوں پچھے چھڈ کے جدوں مقصود حاصل کرلیندا اے تے ساریاں تکلیفاں تے دُکھ بھُل جاندا اے:

جاں مقصود میسّر ہوندا رنجوں راحت تھیندی
یاد نہ رہے قضیّہ کوئی، جدوں فراغت تھیندی

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ پئی میاں محمد بخش دی ''سیف الملوک'' اصل وچ ناممکن دے

حصول دی داستان اے۔ اوہناں ایس داستاں راہیں ایہہ درس دتا اے کہ دُنیا اُتے کجھ وی حاصل کیتا جاسکدا اے پر شرط ایہہ اے کہ انسان سچی لگن، دلی محنت، ثابت قدمی تے عزم و ہمت نال اوس چیز دے حصول لئی کوشش کرے۔ آپ اپنے ایس قصے پاروں ہمیشہ جیوندے جاگدے رہن گے۔ ایس قصے پاروں میاں محمد بخش نوں رومیِ کشمیر دا خطاب دتا گیا اے تے اقبال ورگے مہان شاعر دا ہم پلّہ وی آکھیا گیا اے۔ مختصر ایہہ پئی جدوں تیکر ایہہ دُنیا رہوے گی اودوں تیکر قصہ سیف الملوک پاروں میاں محمد بخشؒ داناں امر رہوے گا۔

سوال نمبر 2۔ مثنوی ”سیف الملوک“ دا تنقیدی جائزہ پیش کرو۔

میاں محمد بخش دی سیف الملوک فکری تے فنی حوالے نال اِک انمول شاہکار اے۔ ایہدے وچ پڑھنہاراں لئی ہر اوہ پہلو موجود اے جیہدا کوئی چاہیوان ہووے۔ بظاہر ایہہ داستان سیف الملوک تے بدیع الجمال دے پیار دی کہانی اے پر اندرو اندر رمزاں دی گجھی تکوار اے۔ ایہدا موضوع عشقِ حقیقی وی اے تے پیار محبت وی۔ ایہدے وچ جدوجہد تے فکر و عمل دی ڈھیر تبلیغ اے۔ گل دلبر دی اے پر غیراں نوں منکھ رکھ کے کیتی گئی اے۔ سیف الملوک وچ تصوف دے مختلف موضوعات تے مضامین بڑے سوز و گداز نال بیان ہوئے نیں۔ ایس توں علاوہ رمز نگاری، جزئیات نگاری، کردار نگاری، منظر نگاری، جذبات نگاری، مکالمہ نگاری تے سراپا نگاری دا ہر ہر نمونہ موجود اے۔ کجھ فنی خوبیاں دا ویروا درج ذیل اے:

حمد باری تعالیٰ:

کتاب دے شروع وچ مناجات نیں تے فیر مثنوی دی مروجہ ہیئت دے مطابق حمد باری تعالیٰ توں قصے دا مُڈھ بنھیا گیا اے۔ حمد دے کل 70 اشعار نیں۔ دو شعراں دا نمونہ ویکھو:

اوّل حمد ثناء الٰہی جو مالک ہر ہر دا
اس دا نام چتارن والا ہر میدان نہ ہردا
حکم اوہدے دن ککھ نہ ہلدا واہ قدرت دا والی
جیا جون نگاہ اوہدی وچ ہر پتر ہر ڈالی

نعت رسولِ مقبولؐ:

نبی پاک حضرت محمد مصطفےٰ ﷺ دی تعریف وچ 19 اشعار لکھے نیں جد کہ معراج نامے دے عنوان ہیٹھ کل 48 شعر تخلیق کیتے نیں جیہناں وچ نبی پاک ﷺ دے واقعہ معراج

دا مختصر بیان اے۔ نعتیہ شعراں دی ونگی ویکھو:

اوہ محبوب حبیب ربانا حامی روز حشردا
آپ یتیم یتیماں تائیں ہتھ سرے تے دھردا
کیہہ کجھ نعت تساڈی آکھاں خلقت دے سردارا
لاکھ صلوٰۃ سلام تیرے تے لاکھ درود ہزارا

مناقب:

نعت رسول مقبول ﷺ تے معراج نامے مگروں حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ، حضرت میراں محمد مقیم، حضرت پیر پیرا غازی شاہ قلندر تے سجادہ نشیناں دیاں وکھو وکھ سرناویاں ہیٹھ منقبتاں لکھیاں نیں۔ اپنے مرشد پیرا غازی شاہ قلندر دی شان وچ فرماندے نیں:

پیر میرے دی دُھوم چوفیرے آون ولی سلامی
چمن خاک کریندے خدمت دعویٰ رکھ غلامی
اَوتریاں نوں پُتر دیندا وِچھڑے یار ملاوے
دَر اُس دے دی خاک مَلن تھیں کوڑھ فرنگ اُٹھ جاوے

قصے دی تصنیف دا سبب:

میاں صاحب قصہ لکھن دا سبب اپنے وڈے بھرا تے اپنے مرشد سائیں غلام محمد دی فرمائش دسدے نیں جیہناں نے سیف الملوک دا قصہ کسے کتاب وچوں پڑھن مگروں میاں محمد بخش نوں ایہہ قصہ لکھن دی فرمائش کیتی سی:

سیف ملوکے دی گل اوہناں کسے کتابوں ڈِٹھی
ایس قصے دی طلب پیو ئیں مَیں دل کردے چِٹھی
مَیں بھی بات عجائب ڈِٹھی فارسیوں اخباروں
نالے امر ہویا سی صادر مرشد دے درباروں

میاں محمد بخش نے قصہ لکھن دی غرض تے مقصد نوں اِک مصرعے اندر انج بیان کیتا اے:

اسے ہکسے مصرعے اندر غرض قصے دی ساری
جو ڈھونڈے سو پاوے بھائی مفت نہیں پر یاری

مثنوی دا فنی/ تکنیکی/ ہیئتی جائزہ

لمیاں داستاناں تے وڈے وڈے قصے عام طور تے مثنوی دی ہیئت وچ بیانے جاندے سن۔ ایہدیاں دو وجوہات نیں: پہلی وجہ ایہہ وے کہ مثنوی دے ہر شعر دا قافیہ وکھو وکھ ہوندا اے۔ ایس لئی شاعر قافیے دی پابندی توں آزاد ہو کے اپنے خیالاں نوں کھلم کھلا بیان کردا جاندا اے۔ دُوجی وجہ ایہہ وے کہ شاعر اپنا ذخیرہ الفاظ لُغوی تے اصطلاحی حوالے نال چنگی طرح ورت سکدا اے یعنی لفظی کاریگری نال روز مرے، محاورے، تشبیہاں، استعارے تے صنعتاں دا بھرپور مظاہرہ کر کے وکھا سکدا اے۔ میاں صاحب نے ایہہ قصہ مثنوی دی ہیئت وچ بیانیا اے تے مثنوی دی انگ نوں بخوبی نبھایا اے۔

کردار نگاری:

میاں صاحب دی سیف الملوک دے کردار عام گوشت پوست دے کردار وی نیں تے مافوق الفطرت وی مثلاً پریاں، جن، دیو وغیرہ۔ آپ نے ہر کردار دی کردار نگاری خوب کیتی اے۔ سراندیپ دے بادشاہ دی دھی ملکہ خاتون تے بدیع الجمال دی سہیلی (جیہڑی دیو دی قید وچ سی) دے کردار دا تعارف میاں صاحب انج کراندے نیں:

چاء پلا شہزادے ڈٹھا صورت نظری آئی
دُرِ یتیم ان بدّھا موتی لعلوں جوت سوائی
سورج وانگ نورانی متھا نظر نہ کیتی جاوے
جے پتھر دِل والا تکے اکھیں پانی آوے

منظر نگاری:

منظر نگاری مثنوی دا وصف خاص ہوندا اے۔ جیس طرح مثنوی دے کردار مافوق الفطرت ہوندے نیں اوسے طرح تھاں ٹکانے وی ان ویکھے ہوندے نیں۔ مثنوی نگار دی ذمہ داری ہوندی اے کہ اوہناں تھاں ٹکانیاں دا لفظی منظر اجیہا پیش کرے کہ پڑھن والے دِیاں اکھاں اگے اصل منظر مجسم ہو جاوے۔ سورج نکلن دا منظر لفظاں راہیں ملاحظہ کرو:

جُنبش کھا سپاہی سورج پاڑ سیاہ قناتاں

چڑھ میدان انبر دے آیا بھجیاں ہور جماتاں
ایہہ سورج جمشید فلک دا پا یاقوتی جوڑے
وچ میدانے آن کھلویا چڑھ کے نیلے گھوڑے

سورج ڈُبن دا منظروی ویکھو:

زنگی تاج سرے پر دھریا ہیرے موتی جَڑیا
شاہ خاور دا تختوں لہہ کے محلاں اندر وَڑیا

سراپا نگاری:

سر توں لے کے پیر تیکر ہر انگ دی تعریف سراپا نگاری کہلاندی اے۔ میاں صاحب ہوراں اپنی مثنوی دے کئی کرداراں دی سراپا نگاری بڑے عالمانہ ڈھنگ نال کیتی اے تے کرداراں دے مقام و مرتبے نوں خاص کر کے منکھ رکھیا اے۔ بدیع الجمال دی سراپا نگاری دے کجھ شعراں دا نمونہ ویکھو جیہڑا اکہ سو(100) نالوں ودھ شعراں وچ بیان ہویا اے:

حُسن بدیع جمال پری دا وانگ بہار چمن دی
سُنبل وال مہین زنجیری ہر میندھی وَن وَن دی
چاندی پیر تکے جد چاندی جاندی جان بچاندی
قدمیں ڈھیندی عرضاں کہندی سجدیوں سیس نہ چاندی
لکوں لے لگ پیراں تائیں کراں خیال نہ مُن دا
بادشاہاں دے ستریں جایئے کیہہ مقدور سُخن دا

جزئیات نگاری:

مثنوی وچ عام کر کے داستان در داستان کئی واقعات بیان ہوندے نیں۔ میاں صاحب نے اوہناں واقعات دے چھوٹے توں چھوٹے جُزاں نوں وی اچیچا نال بیان کیتا اے۔ مثلاً باغ دی تعریف کردیاں باغ وچ لگے اِک اِک بُوٹے دا ذکر کرنا بلکہ پھلاں، پھلاں تے شگوفیاں تک دا ذکر کرنا جزئیات نگاری دے زمرے وچ آندا اے۔ مثال ویکھو:

ع عرض کرے ہر کڈھ شگوفہ مَیں وی درشن لینا
ع بنھ قطار چنار سفیدے سرو آزاد کھلوتے

شہزادے سیف الملوک دے ویاہ وچ کھارے دی رسم ملاحظہ کرو:

تیل چوایا دہیں لگایا پنڈے وٹنا ملیا
نہایا دھویا لاڑھا ہویا ساہورڑے گھر چلیا
پانی پا ملایا پنڈا شرطاں کر کر نہایا
کھارے اُتوں لاہون کارن باپ برے پر آیا

جذبات نگاری:

مثنوی وچ موقعے دی مناسبت نال کرداراں دی خوبصورت جذبات نگاری وی کیتی گئی اے۔ بدیع الجمال تے سیف الملوک دے وچھوڑے ویلے دے جذبات ویکھو:

فیر اوہ مُورت شاہ پری دی کڈھ کے باہر حجابوں
چُم اکھیں مونہہ متھے لاوے رووے ودھ خیالوں
لگی سانگ بندوق کلیجے بانہہ سرے پر کر کے
یاد کرے فریاداں کر کے دلبر سیف ملوکے

مکالمہ نگاری:

شاعری دی خوبصورتی تے ڈرامائی رنگ پیدا کرن لئی مکالمے تخلیق کیتے جاندے نیں۔ میاں صاحب نے خوبصورت مکالمے تخلیق کیتے نیں۔ عقل تے نفس دا مکالمہ ویکھو:

ع نفس کہے مَیں کالھا ہویا کچرک توڑی جرساں
ع عقل کہے کیوں کملا ہویوں عشقے لج نہ لائیں
ع نفس کہے ہن کتھوں مِلسی نہ کوئی دَس سُنیہا
ع عقل کہے ایہہ کم عاشق دا عشقوں بس نہ کرنی

تنقید نگاری:

میاں محمد بخش قادرالکلام شاعر ہون دے نال نال چنگے نقاد وی سن۔ سیف الملوک وچ تھاؤں تھائیں اوہناں دے تنقیدی شعور تے تنقیدی نظریات بارے جانکاری ملدی اے۔ اوہناں اپنی کتاب وچ اپنے توں پہلاں دے کئی شاعراں اُتے تنقید کیتی اے۔ ایہہ تنقید ساری دی ساری منظوم اے تے "سیف الملوک" دے اخیر وچ درج اے۔ تنقید دا ایہہ رواج

پنجابی دے شاعر احمد یار مرالوی نے پایا سی۔ اوہناں اپنی کتاب ''یوسف زلیخا'' دے اٹھاراں شعراں وچ پنجابی شاعراں اُتے تنقید کیتی اے۔ احمد یار دا تنقیدی لہجہ کافی سخت اے جد کہ میاں صاحب دا لہجہ شگفتہ، شائستہ تے عاجزی بھریا اے۔ فرماندے نیں:

دانشمندو سنو تمامی عرض فقیر کریندا
آپوں چنگا جے کوئی ہووے ہر نوں بھلا تکیندا
عیبوں پاک خداوند آپوں کون کسے نوں آکھے
کاہنوں گل کسے دی کرنی مَیں بھی شاعر بھاکھے
میرے نالوں ہر کوئی بہتر مَیں ای ہچ ایاناں
تھوڑا بوہتا شعر سخن دا گھاٹا وادھا جاناں
پردہ پوشی کم فقر دا مَیں طالب فقراواں
عیب کسے دے پھول نہ سکاں ہر اِک تھیں شرماواں

اُتلے شعراں توں پتہ لگدا اے کہ میاں صاحب ہمدردانہ رویہ رکھدے سن تے ایہو ای اِک چنگے نقاد دا منصب اوّل وی اے۔ آپ دی تنقید نگاری دو حصیاں وچ ونڈی جاسکدی اے:

1۔ شاعری اُتے تنقید
2۔ شاعراں اُتے تنقید

1۔ شاعری اُتے تنقید:

میاں صاحب دا خیال اے کہ چنگا نقاد اوہی ہوسکدا اے جیہڑا چنگا سخن فہم تے سخن شناس ہووے۔ چنگے شعر دی بنیاد درد تے سوز نوں قرار دیندے ہوئے فرماندے نیں:

درد ہووے تے ہاہ نکلدی کوئی نہ رہندا جَر کے
دلبر اپنے دی گل کریئے ہوراں نوں مُونہہ دَھر کے

درد تے سوز توں بغیر شعر وچ کدی وی تاثیر پیدا نہیں ہوسکدی:

جو شاعر بے پیڑا ہووے سخن اوہدے بھی رُکھے
بے پیڑے تھیں شعر نہ ہوندا اگ بن دُھواں نہ دُھکھے
جس وچ گجھی رمز نہ ہووے دردمنداں دے حالوں
بہتر چُپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں

شاعراں اُتے تنقید:

میاں صاحب توں پہلاں احمد یار مرالوی نے جیہڑی تنقید کیتی سی اوہ صرف کیڑے کڈھن برابر سی یعنی تنقید برائے تنقید سی۔ میاں صاحب دی تنقید تشریحی تنقید دے زمرے وچ آندی اے۔ اوہ فن پارے دِیاں خوبیاں تے اُگھیڑ دے ای نیں، خامیاں بارے وی پوڑے پیریں دَس جاندے نیں تاں جے گل وی ہو جاوے تے اگلے نوں دُکھے وی نہ۔ اوہناں نے کتاب دے اخیر وچ پنجاہ نالوں ودھ شاعراں اُتے تنقید کیتی اے تے ہر شاعر نوں اپنے آپ توں چنگا سمجھیا اے۔ بابا فرید نوں پہلا شاعر من دے نیں تے اخیر وچ متفرق شاعراں بارے اِک دو شعراں وچ اپنے تنقیدی وچار پیش کر دے جاندے نیں۔ کجھ مُڈھلے شاعراں بارے تنقیدی وچار ملاحظہ کرو:

اوّل شیخ فرید شکر گنجؒ عارف اہل ولایت
ہِک ہِک سخن زبان اوہدی دا رہبر راہ ہدایت
پھر سلطان باہوؒ ہِک ہویا خاصا مرد حقانی
دوہڑے پاک زبان اوہدی دے روشن دوہیں جہانی
بُلھے شاہؒ دی کافی سُن کے ٹُٹدا کفر اندر دا
وحدت دے دریا دے اندر اوہ بھی وتیا تردا
وارث شاہؒ سخن دا وارث نندے کون انہاں نوں
حرف اوہدے تے اُنگل دھرنی ناہیں قدر اسانوں

غزل گوئی:

میاں محمد بخش پنجابی زبان دے منفرد غزل گو دی حیثیت رکھدے نیں۔ اوہناں ''سیف الملوک'' وچ کجھ غزلاں لکھ کے پنجابی غزل نوں عروج اُتے پہنچا دتا۔ مثالاں ویکھو:

مطلع: بہتی عمر گزاری اویں یار نہ نظریں پیندے
تھوڑے روز جوانی جوبن دائم ساتھی کیندے

مقطع: مُکھ پیا دا آب حیاتی اسیں موئے ترہائے
جَل بن مچھلی وانگ محمد رہیے کِکر تپیندے

مطلع: جے محبوب پیارا اِک دن وَسّے نال اساڈے
جاناں اَج ہُما پکھیرو پھاتھا جال اساڈے
مقطع: کرن گدا سجن دے کُوچے بادشہاں تھیں چنگا
جے اوہ پاوے آپ محمدؐ خیر رومال اساڈے

تمثیلی رنگ:

میاں محمد بخش دا ایہہ سارا قصہ تمثیلی اے جیہدی وضاحت اوہناں قصے وچ کردتی اے۔ سیف الملوک دی روح اپنے اصل توں وچھڑ کے ہر ویلے اوہنوں ملن لئی بے تاب اے۔ روح نوں اپنی منزل بدیع الجمال دا تے پتہ اے پر اوتھوں تیکر اپڑن لئی بے شمار مشکلاں تے مصیبتاں وچوں لنگھ کے سبھ توں پہلاں اپنے دل تک رسائی حاصل کرنا ضروری اے۔ کیوں جے دل نوں ظالم دیو (نفس) نے پنجرے وچ قید کیتا ہویا اے تے اوہدے باہر حرص وہوا دے دوشیر پہرہ دے رہے نیں۔ نفس نے دل اُتے نیند دا غلبہ کیتا ہویا اے تے ظاہری باطنی حواس دے پرندے پنجریاں وچ پھڑ پھڑا رہے نیں۔ نفس دیو بڑا طاقتور تے خوفناک اے پر اوہدی جان اِک کمزور کبوتر وچ اے جیہڑا غفلت دے دریا دی تہہ وچ پئے اِک صندوق وچ قید اے۔ اوس کبوتر تیکر اوہی پہنچ سکدا اے جیہدے کول مرشد دے دتے ہوئے شاہ مہرے ہون۔ اوہ شاہ مہرے ندی دے سامنے کرن نال صندوق آپوں اُچھل کے باہر آ جائے گا تے کبوتر دی گردن مروڑ کے نفس دیو نوں ہلاک کیتا جاسکدا اے۔ تمثیلی اشعار ویکھو:

رُوح شہزادہ شاہ مہرے نیں صدق محبت بھائی
حرص ہوا دُنی دا بنگلہ تَن نوں جگہ بنائی
آز حرص دو شیر کلا دے قفل دوراں بدبختی
ملکہ خاتون ایہہ دل سُتا شہوت جادو تختی
نفس اساڈا دیو مریلہ غفلت ندی ڈُونگھیری
جہل صندوق ہوئے دو پکے کُنجی اسم چنگیری
پنچھی پنجریاں وچ حساں پنج باطن پنج ظاہر
باغ ارم دل وانگوں سمجھو نکل ہوئے نہ باہر

کامل مرشد جس شاہ مہرے تحفہ چیز سجائی
اس دے نیں شاہ مہرے ہمت کریں کمائی

زبان و بیان:

بیانن ڈھنگ (اسلوب) یا اندازِ بیان شاعر دی شخصیت دا لازمی انگ ہوندا اے۔ میاں صاحب دی سیف الملوک دا نرالا تے اچچا اندازِ بیان اپنے آپ وچ منفرد وی اے تے انوکھا وی۔ آپ نے قصے نوں اجیہے خوبصورت ڈھنگ نال بیانیا اے کہ پڑھنہار تے سنن ہار دے دل و دماغ وچ لہہ کے اثر کر جاندا اے۔ قصے وچ ورتی گئی زبان وی ٹیکسالی پنجابی اے۔ یعنی اوہ پنجابی زبان جو صرف میر پور یا کھڑی شریف دی بولی نہیں اے سگوں پورے پنجاب وچ بولی سمجھی جاندی اے۔ کجھ علاقائی لفظاں دی ورتوں وی اے پر اوہناں دا استعمال وی مرکزی پنجابی لہجے دے مطابق ای کیتا گیا اے۔ قصے دی زبان و بیان وچ پنجابی زبان دے محاریاں، ضرب المثلاں، روزمرہ، تشبیہاں، استعاریاں، صنعتاں، تلمیحاں تے تمثیلاں دی ورتوں دا وی خاص اہتمام کیتا گیا اے جس پاروں قصہ معروف تے عام فہم ہو گیا اے۔ 150 وریہاں نالوں ودھ عرصہ بیت گیا اے پر قصے دی تازگی، سہپن، خوبصورتی تے شائستگی وچ کوئی فرق نہیں پیا۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ پئی میاں محمد بخشؒ اپنے ایس قصے پاروں ہمیشہ جیوندے جاگدے رہن گے۔ ایس قصے پاروں میاں محمد بخشؒ نوں رومیِ کشمیر دا خطاب دتا گیا اے تے اقبال ورگے مہان شاعر دا ہم پلہ وی آکھیا گیا اے۔ مختصر ایہہ پئی جدوں تیکر ایہہ دُنیا رہوے گی اودوں تیکر قصہ سیف الملوک پاروں میاں محمد بخشؒ داناں امر رہوے گا۔

متن دا حوالہ: میاں محمد بخش، سیف الملوک، مترجم: میاں ظفر مقبول، لاہور: شیخ بشیر اینڈ سنز

Additional Material for Just Reading

''سیف الملوک'' دا خلاصہ

مُلک مصر دا بادشاہ عاصم بن صفوان بے اولاد سی تے ایس پاروں ہمیشہ دُکھی رہندا سی۔ اوہدے وزیراں نے اِک دن بادشاہ کولوں اجازت لے کے کجھ نجومیاں نوں بلایا تاں جے حساب لا کے بادشاہ دے صاحب اولاد ہون بارے کوئی دس پان۔ نجومیاں نے آکھیا، جے بادشاہ حضور مُلک بدخشاں دے بادشاہ دی دِھی نال ویاہ کر لین تے صاحب اولاد ہو سکدے نیں۔ لہٰذا بادشاہ نے بدخشاں دی شہزادی تے اوہدے خاص وزیر صالح بن حمید نے شہزادی دی سہیلی نال ویاہ کر لیا۔ دوناں دے گھر رب دے فضل نال چن ورگے پُتر جمے۔ بادشاہ نے اپنے پُتر دا ناں سیف الملوک تے وزیر نے صاعد رکھیا۔

سیف الملوک نے عالم فاضل اُستاداں تے سپہ سالاراں کولوں علم و ہنر دی خاص مہارت حاصل کیتی۔ جدوں اوہ جوان ہویا تے اوہنوں اپنے والد کولوں دو مُورتیاں مِلیاں۔ اِک مُورت اوہدی اپنی تے دُوجی بدیع الجمال پری دی سی۔ شہزادہ پری دی مورتی ویکھدا ای اوہدے اُتے عاشق ہو گیا تے اوہنوں کھانا پینا بُھل گیا۔

اوہ اپنے پیو کولوں اجازت لے کے وڈا سارا بیڑا تیار کردا اے تے ملک سراندیپ ول پری دی تلاش خاطر سفر شروع کر دیندا اے۔ اوہدے نال اوہدا دوست صاعد وی سفر کردا اے۔ 8 مہینیاں بعد اوہناں دا بیڑا عین الارض جزیرے دے حاکم فغفور کول اپڑدا اے۔ اوتھوں فیر استنبول لئی روانہ ہوندے نیں تے 6 مہینے دے پندھ مگروں اِک جزیرے پہنچدے نیں۔ 19 دن طوفان وچ گھرے رہندے نیں تے طوفان دی تباہ کاریاں مگروں صرف 70 بندے زندہ بچدے نیں۔ فیر اوہ 2 مہینے دے سفر توں بعد بلاواں دے جزیرے اپڑدے نیں۔ فیر 4 مہینے سفر مگروں صرف 40 سپاہی زندہ رہ جاندے نیں جیہڑے پہلے سنگساراں تے فیر زنگی شہزادی دے ہتھیں چڑھ جاندے نیں۔ اوتھوں کوہ قاف ول جاندے نیں۔ زنگی شہزادی وانگوں ایتھوں دی شہزادی وی سیف الملوک تے عاشق ہو جاندی اے پر اوہ شادی توں انکار کر دیندا اے۔ اگے ودھدا اے تے 70 دن دے پیدل سفر مگروں نڈھال ہو کے بے ہوش ہو جاندا اے۔ حورائیل فرشتہ آ کے اوہنوں اسمِ اعظم سکھاندا اے۔ جیہدی برکت نال شہزادہ کلم

کلا اسفند باش دیو دے قلعے جا اپڑدا اے تے اوتھوں ظالم دیو دی قید وچوں سراندیپ دے بادشاہ دی دھی ملکہ خاتون نوں آزاد کروانداا اے تے اوہنوں اوہدے والد تیکر پہنچانداا اے۔

سیف الملوک اپنی کہانی تے بدیع الجمال تیکر پہنچن دی آرزو بارے ملکہ خاتون نوں دسدا اے تے پتہ لگدا اے کہ ملکہ خاتون، بدیع الجمال دی سہیلی اے۔ ملکہ خاتون دی مدد نال بدیع الجمال تے شہزادے سیف الملوک دی اِک دُوجے نال باغ وچ ملاقات ہوندی اے۔ دونویں اِک دُوجے دے ہو جاندے نیں۔ فیر کجھ دناں مگروں ای اسفند باش دیو دے بھرا، اپنے مقتول بھرا دا بدلہ لین لئی سیف الملوک دے گھر آ جاندے نیں تے اوہنوں پھڑ کے اپنے نال سنگلدیپ ول لے جاندے نیں۔ فیر بدیع الجمال دے باپ شاہ پال تے ہاشم دیو دی جنگ ہوندی اے۔ ہاشم دیو نوں شکست ہوندی اے تے سیف الملوک نوں رہائی مل جاندی اے۔ سیف الملوک خط لکھ کے اپنے پیو نوں شارستان بلا لیندا اے۔ بدیع الجمال دی دادی مہر افروز دی مدد نال شاہ پال نوں شادی لئی راضی کیتا جاندا اے۔ آخر سیف الملوک تے بدیع الجمال دا ویاہ ہو جاندا اے۔ ویاہ توں بعد شہزادہ اپنے ملک مصر واپس مڑ آندا اے تے تخت سنبھال لیندا اے۔ اخیر پنجاہ ورہیاں دی بادشاہت کرن مگروں سیف الملوک مر جاندا اے تے اوہدے دکھ وچ پری بدیع الجمال وی جان دے دیندی اے۔

"سیف الملوک" دے کردار:

عاصم بن صفوان (سیف الملوک دا والد)، بدخشاں دی شہزادی (سیف الملوک دی ماں)، صالح بن حمید (وزیر)، سیف الملوک (ہیرو)، صاعد (وزیر دا پُتر)، بدیع الجمال (پری، ہیروئن)، حاکم فغفور، زنگی شہزادی، حورائیل فرشتہ، اسفند باش دیو، ملکہ خاتون (بدیع الجمال دی سہیلی)، شاہ پال (بدیع الجمال دا پیو)، ہاشم دیو، مہر افروز (بدیع الجمال دی دادی)، بدرہ خاتون (صاعد دی بیوی)۔

جدید/نویں پنجابی نظم

نویں نظم دا آغاز 19ویں صدی دے اخیر وچ فرانس توں ہویا تے 20ویں صدی دے شروع وچ انگریزی شاعری وچ وی نویں نظم دا مُڈھ بجھ گیا۔ ویہویں صدی دی پہلی چوتھائی تک نویں تے آزاد نظم مکمل صورت وچ سامنے آ چکی سی۔ ایہہ آزاد نظم انگریزاں دے اثر نال برصغیر وچ وی رواج پان لگ پئی تے اُردو تے ہندی زباناں وچ نویں نظم لکھن دا رواج ہویا۔ نویں نظم اپنی ہیئت دے اعتبار نال پنجابی دیاں پرانیاں لوک صنفاں تے کلاسیکی صنفاں نال ملدی جُلدی سی پر ایہدے کجھ موضوعات جیہڑے یورپ توں آئے، اوہ نویں سن۔ مثلاً رومانیت، فطرت پسندی، نفسیات، ترقی پسندی، بغاوت تے انقلاب وغیرہ۔

نویں پنجابی نظم دے مُڈھلے شاعر عام طور تے اوہو ای سن جیہڑے پہلاں اُردو شاعری وچ اپنے آپ نوں منوا چکے سن تے اُردو شاعری توں بعد ماں بولی ول پرتے سن۔ ایہناں وچ اہم ناں شریف کنجاہی، احمد راہی، عارف عبدالمتین، باقی صدیقی تے منیر نیازی دا اے جیہناں نے نویں پنجابی نظم نوں اُردو تے دُوجیاں زباناں دے برابر کھڑا کر دتا۔

نظم دے لُغوی معنی انتظام کرنا، ترتیب دینا، بندوبست کرنا، موتیاں دی لڑی یا موتیاں نوں لڑی وچ پرونا دے نیں۔ جدکہ اصطلاحی معنیاں وچ شعراں دے اوس مجموعے نوں نظم آکھیا جاندا اے جیہدے وچ کوئی اِک مرکزی خیال یاں تصوّر پیش کیتا جاوے۔ نظم دے شعراں وچ گنتی یاں مصرعیاں دی کوئی حد مقرر نہیں ہوندی بس خیال دے تسلسل، روانی، موسیقیت تے جامعیت نوں مدنظر رکھیا جاندا اے۔ نظم وچ جے ردیف قافیے دی بندش ہوئے تے پابند نظم آکھیا جاوے گا۔ جے ردیف قافیے دا خیال نہ رکھیا گیا ہوئے تے آزاد نظم کہلاوے گی۔ نظم دیاں دو قسماں نیں: معریٰ نظم تے آزاد نظم۔

''معرا'' عربی زبان دا لفظ اے تے ایہدے معنی ننگا تے خالی دے نیں۔ ایسی نظم جیہدے وچ قافیہ تے ردیف دی پابندی نہ کیتی گئی ہووے اوس نوں اصطلاح وچ معریٰ نظم آکھدے نیں کیوں جے اوہ ردیف تے قافیے توں ننگی تے خالی ہوندی اے۔ معریٰ نظم وچ بھاویں ردیف تے قافیہ نہیں ہوندا پر ایہدے وچ وزن تے بحر دا خاص خیال رکھیا جاندا اے

تے سارے مصرعے اکو وزن تے بحر وچ ہوندے نیں۔ ونگی ویکھو:

اِک بُو ہے دے کھلن نال
ہزاراں بُو ہے کھلدے جاون
میرے ہتھ وچ سگرٹ سُلگے
دُھواں سوچاں بن دا جاوے

آزاد نظم اجیہی نظم نوں آکھدے نیں جیہدے وچ ردیف، قافیہ، وزن تے بحر گویا کسے وی طرح دی پابندی نہ کیتی گئی ہووے۔ شاعر نظم دی اکائی دا خیال رکھدے ہوئے مضمون تے تسلسل نوں قائم رکھدا اے پر ردیف قافیے تے بحر دے جھنجھٹ وچ نہیں پیندا۔ ایس پاروں آزاد نظم دا کوئی مصرعہ وڈا تے کوئی چھوٹا ہوندا اے۔

آزاد نظم نوں ای جدیدیاں نویں نظم وی آکھیا جاندا اے۔ کیوں جے ایہہ اج دے جدید دور دِیاں لوڑاں تھوڑاں دے عین مطابق اج دے دور دی ای پیداوار اے۔ جدید نظم دِیاں مثالاں ویکھو:

گڈی لنگھ گئی
تے پچھے رہ گیا
بھاں بھاں کرنا ٹیشن
تے شاں شاں کرنے گن

ترنجن ۔ احمد راہی

تعارف:

جدید پنجابی نظم وچ سبھ توں پہلا ناں شریف کنجاہی دا اے۔ اوہناں اپنی پہلی نظم ''ون دا بوٹا'' 1938ء نوں لکھی سی جیہڑی اوددوں گورمکھی وچ ''پریت لڑی'' رسالے وچ چھپی تے ہُن اوہناں دے نظم پراگے ''جگراتے'' وچ شامل اے۔ ''جگراتے'' پہلی وار 1958ء نوں لدھیانہ (انڈین پنجاب) توں گورمکھی وچ شائع ہوئی جدکہ 1965ء نوں شاہ مکھی پنجابی وچ پاکستان توں چھپی۔ احمد راہی نویں پنجابی نظم دے دُوجے شاعر نیں پر اوہناں دا شعری مجموعہ ''ترنجن'' دے ناں نال 1952ء نوں چھپیا سی۔ ایس لئی احمد راہی نوں پاکستان بنن مگروں نویں پنجابی نظم دا پہلا صاحب کتاب ہون دا اعزاز حاصل اے۔ آپ دے مختصر حالاتِ زندگی درج ذیل نیں:

احمد راہی 12۔نومبر 1923ء نوں امرتسر وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد دا ناں خواجہ عبدالعزیز سی جیہڑے شالاں وَٹن دا کم کردے سن۔ احمد راہی دا اصل ناں ''غلام احمد'' سی پر مرشد نے ایہہ ناں بدل کے ''خورشید احمد'' رکھ دتا۔ جدکہ علمی ادبی حلقیاں وچ آپ احمد راہی دے ناں توں مشہور ہوئے۔ آپ نے مُڈھلی تعلیم امرتسر توں حاصل کیتی تے 1940ء نوں میٹرک دا امتحان امرتسر توں ای پاس کرن مگروں ایم۔اے۔او کالج (امرتسر) وچ داخلہ لے لیا۔ ایس دوران آزادی دِیاں تحریکاں وچ حصہ لین پاروں کالج وچوں کڈھ دتا گیا۔ احمد راہی نے تعلیم ادھوری چھڈ کے اپنے والد نال شالاں وَٹن دا کم شروع کر دتا تے 1947ء نوں پاکستان بنن مگروں لاہور آ گئے۔

لاہور آ کے کجھ چِر تیکر ترقی پسند تحریک دے رسالے ''سویرا'' دے ایڈیٹر رہے تے ایسے دوران سعادت حسن منٹو دے کہن تے اوہناں دی لکھی فلم دا گیت لکھیا جیہدے پاروں احمد راہی دی شہرت نوں چار چن لگ گئے۔ لہٰذا اوہناں ایڈیٹری چھڈ کے 1954ء نوں فلمی دُنیا دا رُخ کرلیا تے فلمی گیت لکھنے شروع کر دِتے۔ مشہور پاکستانی فلم ''ہیر رانجھا'' (جیہدے ہیرو تے ہیروئن فردوس تے اعجاز سن) آپ دے لکھے گیتاں پاروں بہت مشہور ہوئی۔ احمد راہی

نے پاکستان بنن مگروں پنجابی شاعری شروع کیتی سی۔ احمد راہی نے ستمبر 2002ء نوں وفات پائی تے میانی صاحب قبرستان وچ دفن نیں۔

''ترنجن'' دا ویروا:

احمد راہی پنجابی دی نویں نظم دے ابتدائی شاعر نیں۔ آپ دا مجموعہ ''ترنجن'' دے ناں نال 1952ء نوں پہلی وار چھپیا جیہدا دیباچہ احمد ندیم قاسمی نے ''اِک دو گلاں'' دے سرناویں نال لکھیا جدکہ فلیپ سعادت حسن منٹو تے کرشن چندر نے لکھے۔ کتاب دے اخیر وچ لائل پور خالصہ کالج جالندھر (بھارت) دے پرنسپل گوربچن سنگھ طالب دا مضمون ''دو تن گلاں'' دے عنوان نال شامل اے۔ ایس کتاب نوں حکومت ولوں پرائڈ آف پرفارمنس مل چکیا اے۔ احمد راہی دا دُوجا شعری مجموعہ ''نمھی نمھی وا'' اے جیہڑا اوہناں دے فلمی گیتاں دا مجموعہ اے۔

ترنجن توں کیہہ مراد اے؟:

لفظ ''ترنجن'' توں مراد اوہ سانجھا ویہڑا یا تھاں اے جتھے جوان کڑیاں، عورتاں تے سوانیاں کٹھیاں بہہ کے چرخے کتدیاں نیں تے چرخے دی گھوک دے نال نال مٹھے مٹھے گیت وی گاندیاں نیں۔ احمد راہی ہوراں دے مجموعے ترنجن نوں پڑھ کے جیہڑی موضوعاتی رنگا رنگی، دیس پنجاب دی ثقافت، کلچر، لوک اصناف دی ورتوں، سوانیاں دے دُکھ درد تے جذبات و احساسات دا خوبصورت تے مَن کھچواں اظہار نظر آندا اے، اوہنوں مدِ نظر رکھ کے آکھیا جاسکدا اے کہ ایس کتاب دا ناں ''ترنجن'' توں ودھیا ہو ای نہیں سی سکدا۔

''ترنجن'' دے موضوعات/''ترنجن'' ونڈ توں پہلے دے سانجھے پنجاب تے ہجرت دا منظرنامہ

احمد راہی دی ''ترنجن'' دے دو حصے نیں۔ دوناں وچ اِک ارتقاء وکھالی دیندا اے۔ پہلے حصے دِیاں نظماں وچ الھڑ مٹیار دے رومانی جذبات دی تمثیل وچ پنجاب دی خوشحالی، رہتل بہتل، پیار محبت، امن و آشتی تے رِیتاں روایتاں دا ذکر اے۔ ایہہ اوہ مشاہدات تے حقیقی منظرنامے نیں جیہڑے احمد راہی نے اکھیں ویکھے تے اوہناں نوں لفظاں دا باناں پوا کے بڑی غیر جانبداری نال ''ترنجن'' دے روپ وچ پیش کردتا۔ ''ترنجن'' دے شروع وچ شامل درج ذیل نکی جیہی نظم وچ سانجھے پنجاب وچ رَل کے رہن والے لوکاں دے

(جیہڑے ہر طرح دے تعصبات توں بالاتر ہو کے اِک تھاویں کٹھے رہندے سن) جذبات دی بڑی خوبصورت عکاسی کیتی گئی اے۔ آکھدے نیں:

جو پانی اَج پچھوں لنگھ دا
اوہ نہ آندا کھلکے،
بیڑی داپُور، ترنجن دِیاں کُڑیاں
فیر نہ بیٹھن رَل کے

جدکہ دُوجے حصے وچ آزادی مگروں ہجرت دے مسائل، دُکھ درد تے سیاسی سماجی بدحالی دا نقشہ ایہناں لفظاں راہیں کھچیا گیا اے:

ڈاروں وِچھڑی کونج کُرلاوے
ترنجناں چ گون والیو!

احمد راہی دی "ترنجن" وچ سانجھے پنجاب دِیاں ریتاں روایتاں، آزادی، ہجرت، وِچھوڑا، عورتاں دی بے قدری، نویاں ویاہیاں عورتاں دے جذبات، عزتاں لٹیاں سوانیاں دے ہاڑے، لوک گیتاں دا رنگ، رومانیت، انتہائی غیر جانبدارانہ ڈُونگھا مشاہدہ تے ہڈورتیاں وارداتاں دا بیان مِلدا اے۔ "ترنجن" دے مختلف موضوعات دا مختصر ویروا درج ذیل اے:

1۔ پنجاب دی ثقافت تے الھڑ مٹیار:

احمد راہی ہوراں دِیاں نظماں پنجابی ثقافت دِیاں مُونہہ بولدیاں تصویراں نیں۔ اوہناں ماپیاں گھر وَس رہیاں پنجاب دِیاں الھڑ مٹیاراں دا ذکر کرن تے اوہناں دے جذبات دی ترجمانی لئی کئی خوبصورت نظماں تخلیق کیتیاں نیں۔ جوانی چڑھدیاں کڑیاں دے جذبات دی ترجمان نظم "نواں نواں بُور" دا نمونہ ویکھو:

اَجے نواں نواں اَمبیاں نوں بُور
اَجے ہوٹھاں وِچ اَن چھوئیاں کلیاں دے رَس
اَجے باہواں وچ نجریاں شاخاں دی ہلور
اَجے اَن کھڑے پھلاں جیہی ہاسیاں دی دَکھ
اَجے ٹوراں وچ چڑھدیاں پینگھاں والا زور
اَجے ماہیے، ٹپے، ڈھولیاں دے نمے نمے رنگ

اَجے دِلاں وچ سدھراں دا سُتا سُتا شور

اَجے ساہواں وچ سہیلیاں دے ساہواں دی ہواڑ ہوا ۔ گھبراہٹ، سانس گرم ہوا

اَجے سہیلیاں ای چَن تے سہیلیاں چکور

نوجوانی توں جوانی ول دا سفر، کسے محبوب یا عاشق نال پیار محبت، پیکیوں ٹر کے سوہرے گھر جانا تے فیر میاں بیوی والے رشتے وچ بجھ جان والی ساری واردات احمد راہی دیاں نظماں وچ بڑے سُچجے ڈھنگ نال بیان ہوئی اے۔ مثلاً جوانی وچ پیر دھردی کڑی دے جذبات نوں ککلی دے سوہنے رنگ وچ انج پیش کردے نیں:

چڑھدی جوانی نال چڑھ گیا بھاء نی

نویں نویں جوبناں دے نویں نویں چاء نی

جِندڑی نہ رول دیویں کسے دِلگیر دی

کِکلی کلیر دی

جدوں کوئی گبھرو جوان مُنڈا یا عاشق جوانی وچ مست ایس لاپرواہ تے شوخ چنچل الھڑ مٹیار دی زندگی دا حصہ بن دا اے تے اودوں جذباتی کیفیت کجھ انج ہو جاندی اے:

سُفنے وچ آ کے اَڑیو نی

کوئی شرماں دے گھنڈ کھول گیا

میرا نرم کالجہ ڈول گیا

فیر اِک ویلا اوہ وی آندا اے جدوں الھڑ مٹیار سہاگن بن کے پیا گھر سُدھار جاندی اے تے اوہدیاں سوچاں تے سدھراں دا سارا منظرنامہ بدل جاندا اے۔ اوہ اپنا آپ وِسار (بھلا) کے خودنوں سسرالیاں تے اپنے گھر والے دے رحم کرم اُتے چھڈ دیندی اے۔

''سورج تے دھرتی'' احمد راہی دی علامتی نظم اے جیہدے وچ اوہناں ایہہ دسنا چاہیا اے پئی ساڈا معاشرہ اصل وچ اوہ اے جیہدے وچ مرد دا غلبہ اے۔ تے عورت ذات مغلوب اے۔ عورت بھاویں دِھی دے روپ وچ اے بھاویں بھین، بھاویں بیوی دے روپ وچ اے تے بھاویں ماں؛ اوہنوں اپنی بقاء لئی ہر حال وچ تے عمر دے ہر حصے وچ مرد اُتے انحصار کرنا پیندا اے۔ اوہ کدی وی کلّی ایس معاشرے وچ نہیں رہ سکدی۔ اوہ اوکھاں سوکھاں

جردی مردودے ظلم و جبر سہاردی اوہدے نال رہن تے مجبور اے۔ نظم دے کجھ مصرعے ویکھو:

ٹوں سُورج مَیں دھرتی چنّاں
وچھی آں قدمیں تیرے
ٹوں تے میرے لُوں لُوں دے وچ
پا لیتے نیں ڈیرے
مَیں کتھے ہُن ٹوں ای ٹوں ایں
او ہلے نیں بس میرے
میرے ہاسے میرے ہنجو
کِھلے ہتھ نیں تیرے
جو کجھ تیرے دل وچ آوے
اوہ مینوں منظور
بھاویں پھڑ کے ہِک نال لا لے
بھاویں سُٹ دے دُور
تیرے رحم کرم تے چنّاں
پئی آں چپ چپیتے

2۔ اپنے عہد دا کرب:

جدوں پاکستان بنیا اوس ویلے احمد راہی دی عمر 24 سال سی۔ 24 سال دا باشعور نوجوان تے فیر شاعر وی ہووے تے ایہہ کنج ممکن اے پئی اوہ اپنے مشاہدے نوں اکھراں دا بانا نہ پوائے۔ قیام پاکستان توں بعد ہجرت ویلے جیہڑے مسائل تے خون خرابہ ہویا اوہنے پنجاب دے پنج دریاواں دا پانی رَت ورگا کر دتا۔ ہسدا وَسدا پنجاب کیویں ماتم کدہ بن گیا؟ نظم ''ترنجن'' وچ ملاحظہ کرو:

کیویں کتاں، کیویں تُماں درداں والیئے مائے
اَج ترنجنی پھوڑیاں وچھیاں
چوڑے دے چھنکارے
لُٹ لے گئے ونجارے

باواں دے لعیوں نی مائے
اَج کوارے ہاے
جاواں کیہڑے پاسے
اَگے، پچھے، سجے، کھبے
پا کیہدو پا کھیڑے
جیہناں نے لکھاں ہیراں لٹیاں
لکھاں رانجھے ساڑے
کیہنوں سناواں ہاڑے

3۔ عورتاں دی بے حرمتی دا ذکر:

احمد راہی دیاں نظماں وچ اوہناں قیامت خیز منظراں دا ذکر اچیچا وکھالی دیندا اے جدوں فسادات دے دوران عورتاں دیاں عزتاں دے جنازے نکلے، قتلام ہویا تے لکھاں لوکاں دیاں موتاں دے نال نال لکھاں لوک بے گھر وی ہوئے۔ بھیناں کولوں ویر تے ماپے نِکھڑے تے ماپیاں کولوں دھیاں وکھ ہوئیاں:

ٹُٹیاں ساریاں خداں پہنے
اُجّھے سارے ہوگئے انھے
بھیناں لٹیاں ویراں، بھیناں دیو ویرو
دے پُچھی میری لیراں کتیراں

"سُن دے بابل میریا" وچ بربریت دا نقشہ ویکھو جیہنوں پڑھ کے دل خون دے اتھرو روندا اے:

سُن دے بابل میریا تیرے لُٹ گئے سارے مان
تیری پگ پیراں وچ رُل گئی مٹی وچ مِل گئی شان
تیری شرماں والی دِھی نوں اج ویکھ کے سبھ شرمان
جد بھیڑ پووے تے بابلا کون اَوندا ای ورد ونڈان
جد جھکھڑ چلن فریب دے دیوے سچ دے گُل ہو جان
یار وی کھلدے یاریاں جدّیں تنگ دین کمان

4۔ غم تے وچھوڑے دا بیان:

احمد راہی دی شاعری جذبات نگاری دا بہترین نمونہ اے۔ اوہناں دی شاعری وچ تھاؤں تھائیں فسادات وچ لٹیاں پٹیاں کڑیاں دے وین، ماپیاں توں وچھڑیاں دھیاں دے ہاڑے، الھڑمٹیاراں دا دُکھ، درد تے غم نظر آندا اے۔ اوہ کڑیاں جیہڑیاں اپنا سب کجھ لٹا بیٹھیاں سن پر فیر وی بابل تے دُوجے بھین بھراواں لئی نیک تمناواں رکھدیاں سن تے بابل اگے اوہناں دی رکشا لئی انج بینتی کر دیاں نیں:

میرے نال جو ہوئی ہو گئی ہُن کیہنوں سناواں وَین
پَر اِک گل سُن لے بابلا میری کلیاں ورگی بھین
اوہدے رَتّ دے سُفنے بابلا مینوں لین نہ دیندے چین
ہُن اوہو ای تیرے پران وے تے اوہو ای تیرے نین
ایہہ چور لٹیرے بابلا کتے اوہنوں وی لُٹ نہ لین
ایس درداں ماری دِھی نے تینوں مُڑ نہیں اَونا کہن
سُن وے بابل میریا

5۔ سماج دا المیہ:

احمد راہی بڑا احساس، باریک بین تے حقیقتاں نوں لفظاں راہیں بیان کرن والا شاعر اے۔ اوہنے سماج وچ جیہڑا جیہڑا دُکھ، غم تے ناقدری ویکھی، اوہنوں بڑا غیر جانبدار ہو کے نظما دتا۔ فسادات توں بعد ہجرت کر کے جیہڑے لوکی پاکستان آوسے اوہناں اپنیاں سکیاں ساکاں تک نوں بھلا دِتا۔ اوہ دِھیاں بھیناں جیہڑیاں اپنے رشتے داراں توں وِچھڑ کے ظالم تے خونی بھیڑیاں دی ہوس دا نشانہ بن چکیاں سن، اوہ عورتاں تے سوانیاں جیہڑیاں کونجاں وانگ وِچھڑ گئیاں سن اوہناں نوں واپس پرتن تے اوہناں دے اپنیاں سکیاں ماپیاں، پیکیاں قبول کرنوں انکار کر دتا۔ احمد راہی ہوراں ایس کیفیت نوں اپنیاں نظماں ''سُن وے بابل میریا''، ''بُوہے ہو گئے بھیڑے'' تے ''میرا کوئی نہ دردی'' وچ بڑے دردی ڈھنگ نال بیان کیتا اے:

ویکھیں تُوں وی نہ کتے بھلا دیویں
دھکا دے کے دہلیزاں توں لاہ دیویں
بڑے مان نال اَسیں ایتھے آئیاں، بابل

سُن بابلا وے
آیاں نُو ہے تیرے تیریاں جائیاں، بابل
سُن بابلا وے

اک ہور تھاں تے ایس کیفیت دا اظہار ایہناں لفظاں وچ ملدا اے:

نُو ہے ہوگئے بھیڑے ساڈے ٹُٹ گئے مان
سِراں اُتے چان والے اَج آکھ نہ ملان
نُو ہے ہوگئے بھیڑے
آکے ندیاں کنارے اَسیں رہ گئے آں پیاسے
اینویں دِتے اساں دِل نوں آساں والے دلاسے
جگ لئی بن گئے آں ہاسے
وَیری زمین اسمان، ساڈے ٹُٹ گئے مان

6۔ لوک قصیاں دا استعارہ:

احمد راہی دی ساری شاعری وچ لوک روایت دا ڈھیر اثر وکھالی دیندا اے۔ اوہناں لُٹی پُٹی تے ہر پاسیوں ٹھکرائی مُیارنوں دلاسہ دین واسطے مرزا صاحباں دے قصے وچوں بہادری دا استعارہ لے کے گل کیتی اے۔ ''جے توں مرزا ہوندوں'' ترنجن وچ شامل آخری نظم اے ایہدے وچ مرزے دی بہادری دے استعارے وچ سماج دا نقشہ بدلن دی سدھر دِسدی اے:

جے ٹوں مرزا ہُندوں رانجھیا
تے میں تتڑی زہر نہ پھکدی
ساڈے پیار دی سانجھی پینگھ نُوں
بھیڑی موت وی توڑ نہ سکدی
تیری گوڑی کمان دے مان تے
وے میں کیدو، قاضی ڈک دی
ٹوں کھیڑیاں نُوں بیبا بھجدوں
میں سیالاں نال نجھدی
ٹوں بھانبڑ بن کے مچدوں

میں تیری بن کے جھلدی
میں ویکھدی میرے ہتھ دی
گنڈھ کسے توں کیویں کھلدی
جے توں مرزا ہندوں رانجھیا
وے میں خورے کیہہ کجھ کردی
نہ توں بن آئیوں مردوں
نہ میں بن آئیوں مردی

7۔ لوک گیت تے احمد راہی:

احمد راہی بھاویں جدید نظم دا شاعر اے پر او ہنے لوک ادب نال وی رشتہ نہیں توڑیا۔ او ہنے ککلی، بولیاں، ماہیے تے ٹپے ورگے لوک گیت دی تخلیق کیتے نیں پر اوہناں وچ موضوعات نویں تے پنجاب سماج نال میل کھاندے نیں۔ کجھ ٹپے ویکھو جیہناں وچوں پنجاب دی ثقافت دا رنگ نظر آندا اے:

باریں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا منکے
چھمکاں وانگوں لچکے گوری ونگاں وانگوں چھنکے

باریں برسیں کھٹن گیا تے کھٹ کے لیایا بندے
سودے پیاراں دے زوراں دے نال نہ ہندے

کجھ ماہیے ویکھو:

ہتھیں مہندی لائی اے
بجریاں چاواں دی، اساں سیج سجائی اے
ایہہ چھوٹیاں راتاں دے
عمراں مک جانیاں، نہیں مکدیاں باتاں دے

احمد راہی دیاں بولیاں دا نمونہ ویکھو:

اگ پیار دی دھواں نہ کڈھدی تے تن من پھوک سٹ دی
گلاں کر کر ہسدے نیں لوکی وے جدوں میرے نیر ڈلھدے
میرا ہور سوال نہ کوئی وے اک میرے دکھ ونڈ لے

8۔ روانی تے تسلسل:

احمد راہی دیاں نظماں وچ غضب دی روانی تے تسلسل اے۔ نظم دے سارے مصرے اک دوجے نال کڑیاں (زنجیری) وانگوں جڑے ہوئے نیں۔ ''قول قرار'' نظم دا موضوع بھاویں جو وی ہووے پر ایہدے وچ بلا دی روانی تے تسلسل اے۔ ونگی ویکھو

توں نہیں مڑدا
توں نہیں ٹل دا
توں نہیں سن دا
لے فیر جتھ ودھا
اج توں قول ہویا
تراں ڈبیاں گے کٹھے
جیاں مراں گے کٹھے

زبان و بیان:

احمد راہی دیاں نظماں ایس گل دیاں گواہ نیں کہ اوہناں نوں زبان و بیان اُتے مکمل عبور سی۔ اوہناں کول لفظاں تے موضوعاں دی کوئی تھوڑ نہیں۔ اوہ جس مضمون نوں جس رنگ وچ چاہن اکھراں دا بانا پوا کے بیان کر سکدے نیں۔ اوہناں دیاں نظماں وچ سلاست، روانی تے فصاحت دے نال نال اختصار تے جامعیت ورگیاں خوبیاں وی ڈھیر ساریاں موجود نیں۔ اوہناں دا لہجہ ماجھے دا اے جیہڑا پنجابی دا مرکزی لہجہ اے۔ املا دے حوالے نال وی نظماں عام فہم تے آسان نیں۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ پئی احمد راہی نے پنجابی زبان وچ شاعری کر کے پنجابی زبان دی جدید نظم نوں بنیاد فراہم کرن دے نال نال ''ترنجن'' وچ پنجاب دی ثقافت، لوک ادب، قیام پاکستان، ہجرت دے مسائل تے ہجرت دے دوران قتل ہون تے لٹن پٹن والیاں سوانیاں دے ہاڑے تے وین وی شامل کر دتے نیں۔

متن دا حوالہ: احمد راہی، ترنجن، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، س ن

کچے گھڑے۔ باقی صدیقی

تعارف:

باقی صدیقی نویں نظم تے پنجابی دے پوٹھوہاری لہجے دا شاعر اے۔ باقی صدیقی نوں پوٹھوہاری لہجے دے نمائندہ تے نویں پنجابی (پوٹھوہاری) نظم دے مُڈھ ہلے شاعر ہون دا اعزاز وی حاصل اے۔ اوہناں اپنی شاعری وچ پوٹھوہاری ثقافت دیاں خوبصورت تے من موہنیاں تصویراں پیش کیتیاں نیں۔ اوہناں دے مختصر حالات زندگی درج ذیل نیں:

باقی صدیقی دا اصل ناں محمد افضل سائیں سی پر اوہ باقی صدیقی دے ناں نال ادبی دُنیا وچ مشہور ہوئے۔ اوہ 1909ء نوں ٹیکسلا ضلع راولپنڈی دے نیڑے اک پنڈ سہام وچ پیدا ہوئے۔ نکی عمرے ای اوہناں دے والد رب نوں پیارے ہو گئے۔ آپ نے مُڈھلی تعلیم اپنے پنڈ توں حاصل کرن مگروں ٹیکسلا دے ہائی سکول توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ گھریلو مجبوریاں پاروں تعلیم جاری نہ رکھ سکے۔ پہلے سکول ٹیچر فیر ہیڈ ماسٹر ہو گئے۔ ہیڈ ماسٹری چھڈ کے بمبئی ٹر گئے تے فلمی گیت لکھدے رہے۔ اوس توں بعد فوج وچ نوکری کیتی، کلرکی کیتی، مختلف محکمیاں وچ کم کیتا، ایڈیٹر رہے تے ریڈیو پاکستان لئی فیچر تے ڈرامے وی لکھدے رہے۔ اوہناں دے لکھے ڈرامے بہت مشہور ہوئے۔ اوہناں 1972ء نوں وفات پائی۔

باقی صدیقی اُردو تے پنجابی دے منے پر منے شاعر سن۔ اوہناں نکی بحر دیاں نظماں سدھے سادے انداز وچ تخلیق کیتیاں۔ نظم تے غزل توں علاوہ فلمی گیت تے پنجابی ڈرامے وی لکھے۔ باقی صدیقی ہوراں دے چار اُردو مجموعے اک اُردو نعتیہ مجموعہ ''زادِ سفر'' جد کہ دو پنجابی مجموعے ''زخمی پیار'' تے ''کچے گھڑے'' چھپ چکے نیں۔

''کچے گھڑے'' دا ویروا:

''کچے گھڑے'' باقی صدیقی ہوراں دا پنجابی نظماں دا مجموعہ اے جیہڑا پہلی واری مجلس شاہ حسین لاہور ولوں 1967ء نوں شائع ہویا۔ کتاب دا تعارف رائے منصب خان ہوراں نے ''اک دو گلاں'' دے ناں نال لکھیا جد کہ دیباچہ منیر احمد شیخ نے ''چھیویں حس دی

شاعری'' دے عنوان نال لکھیا اے۔ کتاب دے کل 91 صفحے تے چھ ابواب نیں۔ ہر باب دا اک عنوان قائم کر کے نظماں لکھیاں گئیاں نیں۔ عنوانات درج ذیل نیں:

i۔ باری وچ بیٹھا تکاں
ii۔ ایویں مینڈا اصافہ کھلا
iii۔ دل عمراں نا پینڈا ناپے
iv۔ بھری جوانی شکر دو پہراں
v۔ کھیڈن دے دن چار
vi۔ وگنا پیا سواں ڈھولا

پنجاب دی تہذیب و ثقافت وچ ''کچا گھڑا'' سوہنی تے مہینوال دے عشق دی علامت اے۔ جد کہ علامتی طور تے کچے گھڑے توں مراد انسان دا عارضی تے فانی ہونا لیا جاندا اے۔ یعنی کچا گھڑا انسانی زندگی دے عارضی، فانی، تے بے ثبات ہون دا استعارہ اے۔

باقی صدیقی دی نظم نگاری/

''کچے گھڑے'' پوٹھوہاری تہذیب و ثقافت دی نمائندہ شاعری

باقی صدیقی ہوراں دی شاعری دی سب توں وڈی خوبی اوہناں دا اختصار پن تے چھوٹی بحر دی ورتوں اے۔ اوہ گھٹ لفظاں وچ وڈی گل کرن دا فن جاندے سن۔ زبان و بیان تے کلچر دیاں نمائندہ نظماں دے مختلف موضوعات دا ویروا درج ذیل اے:

1۔ معاشرتی حالات دی عکاسی:

باقی صدیقی دیاں نظماں وچ سماجی تے معاشرتی حالات دا گہرا شعور نظر آندا اے۔ اوہناں دیاں نظماں وچ اجیہے حالات تے وارداتاں دا بیان اے جیہناں نال ہر شخص کدی نہ کدی ضرور دو چار ہوندا اے۔ باقی صدیقی ہوراں دیاں نظماں پڑھ کے پتہ چلدا اے پئی اوہناں کسے دی تقلید نہیں کیتی سگوں اپنا نواں تے وکھرا انداز اپنا کے اپنے آل دوالے بارے گہرے دکھ دا اظہار ''باری وچ بیٹھا تکاں'' ورگی نظم اندر کیتا اے۔ ایس نظم وچ اجیہیاں تلخ حقیقتاں بیان کیتیاں گئیاں نیں جیہناں دا مشاہدہ تے شاعر کر رہیا اے پر چپ چاپ سب کجھ جرن (برداشت کرن) توں علاوہ اوہدے کول کوئی چارہ نہیں۔ اوہ چاہندیاں ہویاں وی معاشرتی تے سماجی برائیاں ختم نہیں کر سکدا کیوں جے اوہدے اختیار وچ کجھ نہیں۔ اخیر اوہدے کول ایہو ای اک راہ بچدا اے پئی اوہ ایس کوجھ تے ناہمواری نوں سب دے سامنے پیش کر کے اپنا کتھارسس کر لووے۔

''باری وچ بیٹھا تکاں'' استعاراتی نظم اے جیہدے وچ اوہنے معاشرے دی گل کیتی جا رہی اے جیہڑا ناقابلِ اصلاح ہو چکیا اے ''بدل آن'' معاشرتی تبدیلیاں نیں تے ''جھکھڑ جھلن'' توں مراد ایسے حالات نیں جیہناں وچ کسے دی عزت آبرو محفوظ نہیں۔ جد کہ ''چیڑے اُڈن تے صافے کھلن'' توں مراد اے پئی کسے دی عورت تے مرد دی معاشرے وچ عزت محفوظ نہیں۔ ''تکاں تک نہ سکاں'' توں مراد اوہ دُکھ اے جیہنوں جرنا ڈاڈھا اوکھا اے۔ ونگی ویکھو:

بدل آن تے جھکھڑ جھلن
چیڑے اُڈن، صافے کھلن
تکاں تک نہ سکاں
باری وچ بیٹھا تکاں
میلی ہوئی چادر چٹی
گلی گلی نی اُڈنی مٹی
پھکاں پھک نہ سکاں
باری وچ بیٹھا تکاں

2۔ ظاہر تے باطن دا فرق:

نظم ''میں تے میں'' وچ معاشرے توں ہٹ کے بندے دے دوہرے پن دا نوحہ بیان کیتا گیا اے تے دسیا اے پئی کیویں بندہ اپنے ظاہر تے باطن پاروں وکھرا وکھرا نظر آندا اے۔ اوہناں انسان دے اندر تے باہر دے فرق دا ویروا اک ماہر نفسیات دان وانگوں کیتا اے تے تھلے درج نظم راہیں انسانی رویاں نوں سمجھان دی کوشش کیتی اے:

میں انسان
میندے کئی پچھاویں
ہک پچھاواں
دُنیا تکے
ہور پچھاویں میندے اندر شوکن
میندی مٹی چٹن
میندیاں نیہاں پٹن

میں گُٹھاں وچ بیٹھا
دُنیا کولوں ڈرنا
اوہناں اُتے رنگ برنگے پردے پاواں
لالا کے خوشبوآں
اپنا گند چھپاواں

3۔ منافقت دی سُچجی تصویر:

باقی صدیقی دے گہرے معاشرتی شعور نے کئی طرح دِیاں برائیاں تے کوجھاں نوں سامنے لیان دا جتن کیتا اے۔ اوہناں کول سماجی قدراں دی ٹُٹ بھج، استحصالی طبقے دی حقیقی تصویر، مادہ پرستی، انسانیت دی تذلیل تے منافقت ورگیاں برائیاں دی سوہنی منظر کشی ملدی اے۔ ''وڈے لوک'' نظم وچ علامتی رنگ وچ منافقت دا بیان ویکھو:

سنگ اُٹی نا کچا دھاگہ
گل گئے نا پھوک
فِر وی کیہڑا آکھے
کوڑے ہونے وڈے لوگ

4۔ آزادی دا عالمگیر تصور:

باقی صدیقی ہوراں نے آزادی دی حقیقت نوں ایسے سوہنے ڈھنگ نال بیان کیتا۔ اے پئی اوہ اِک عالمگیر تے آفاقی تصور بن کے اُبھریا اے۔ آزادی اک اجیہا سوہنا سُچجا جذبہ تے تصور اے جیہڑا کل جگ تے عالمگیر اے۔ ایہدے بیان لئی ''خوشبو'' دا استعارہ استعمال کرنا اجیہا نادر تے انملا اسلوب اے جیہدی مثال پوری پنجابی شاعری وچ گھٹ گھٹ ملے گی۔ ویکھو ''آزادی'' دے عنوان ہیٹھ اک نکی نظم دی مثال:

اُچیاں کندھاں
ڈک نہ سکن
پھلاں نی خوشبو

5۔ معاشرتی خرابیاں:

باقی صدیقی اپنے عہد تے معاشرے دیاں خرابیاں توں چنگی طرح واقف اے۔

اوہ سرمائے دی غیر مساوی تقسیم، دربار سرکار دا غیر ڈے دارانہ رویہ، معاشرتی بے راہ روی، سفارش تے رشوت دے بیان وچ طنز دے گہرے نشتر چلاندے دکھالی دیندے نیں۔ نظم ''گڈی'' وچ وگڑے تگڑے تے تباہی وَل جارہے معاشرے دا علامتی اظہار بیان ویکھو:

ہک گڈی چلّے
اگے ناپیہ پچھے
پچھے ناپیہ اگے
ہر ڈھبری ڈِگی
ہر پرزہ ڈِھلا
چلّے تے سارا پنجر ہلّے
ہک گڈی چلّے

ایسے نال میل کھاندی اک ہور نظم ''ہاسہ'' وچ علامتی سماجی تصویر ویکھو۔ ہنیرا تے رات جیہدے توں ستر پوشی دا تصور اُبھردا اے اوہ وی حضرتِ انسان (جیہڑا سب مخلوقاں وچوں افضل گجھیا جاندا اے) دے کارے ویکھ کے شرمندہ ہورہیا اے:

نیرا اکھیاں ٹوٹ گھٹے
تے رات کرے ارمان
ہک دوئے آں ننگا کرکے
ہسن جد انسان

6۔ فکر تے عمل دی دعوت:

باقی صدیقی نے درخت دے استعارے وچ بڑی خوبصورتی نال فکر و عمل دی دعوت دتی اے۔ انسان تے رُکھ دا تعلق حضرت آدمؑ توں چلیا آرہیا اے۔ درختاں کول قربانی دا بے لوث جذبہ ہوندا اے۔ درختاں دی گھنی تے ٹھنڈی چھاں، مٹھے تے ذائقہ دار پھل، سوہنے تے خوشبودار پھُل، آکسیجن دی فراہمی تے بالن لئی لکڑی گویا سب کجھ دُوجیاں توں قربان کرن لئی ہوندا اے۔ باقی صدیقی چاہیوان نیں کہ کاش انساناں وچ وی دُوجے دے کم آن دا ایہہ جذبہ تے تصور پیدا ہو جائے۔ نظم ''ہک بُوٹا'' دے کجھ مصرعے ویکھو

ہک بُوٹا کھل مکھلا

سڑنے بلنے راہیاں کی
پتراں نی پکھی جھولے
آن مسافر، جان مسافر
ایہہ پتراں نی وِتھاں وچوں
ہر راہی آں ہٹ ہٹ تکے
کوئی اس نا راز نہ سمجھے
کوئی نہ دِل پھرولے
ایہہ بُوٹا، پینگھاں نا جھوٹا
کوئی اس نے پتر ڈھائے
کوئی اس نیاں ٹہنیاں کپّے
فِر وی ایہہ اَن مُلّا سنگی
ساریاں تے رَت ڈوہلے

7۔ ظالم تے اوہدا انجام:

باقی صدیقی ہوراں نے کجھ ایجیے معاشرتی کرداراں توں وی سانوں جانو کروایا اے جیہڑے ہر پنڈ، شہر، ملک تے گلی محلے وچ پائے جاندے نیں۔ ایجیے کرداراں دا خیال ہوندا اے پئی دنیا اوہناں دے ظلم و ستم سہن لئی بنی اے پر ہر عروج نوں زوال اے۔ ہر چڑھن والا اوڑک ڈھیندا اے۔ ''دادو'' نظم وچ اِک بدمعاش دی کہانی تے اوہدا انجام ویکھو:

دادو ہک بدماش
اُچا شملہ رکھے
چٹّے کپڑے لائے
ٹُرنا پھرنا فتنہ
کوئی کم نہ چھوڑے
راتی سنھاں لائے
فزریں بکراں تلے
بہہ کے کھیڈے تاش

بچے وڈے سارے
اس نے اگے ٹنگے
راہ وچ کھل کے پانی
گڈیاں کولوں منگے
جھتوں کوئی روکے
اوتھوں مڑ مڑ نکھے
کتنی وچوں فوزیں
لبھی اس نی لاش
دادو ہک بدمعاش

8۔ ترقی پسندی:

باقی صدیقی ترقی پسند تحریک دے موضوعات نوں وی ڈاہڈی خوبصورتی نال بیان کردے نیں۔ اوہ سماج دی طبقاتی ونڈ دے خلاف نیں۔ سرمایہ دار، جاگیر دار تے مزدور وچکار معاشی، ذہنی تے نفسیاتی فرق نوں اپنی اک نظم "مل نا گھگو" وچ انج بیان کیتا اے پئی کارل مارکس دی ساری تھیوری سامنے آ گئی اے:

مل نا گھگو وجیا
"فضلا" ہولیں ہولیں آیا
"کرما" سب کجھ نٹ کے بھجیا
مل نا گھگو وجیا
کون کرایہ دیکی
پہلی نی اج پندراں ہوئی
منشی مچھاں وٹ کے گجیا
مل نا گھگو وجیا
انجن کھٹ کھٹ چلے
دل لوہے نال لوہا ہویا
فر وی کھلھا پیٹ نہ رجیا
مل ناں گھگو وجیا

9۔ بڑھاپے دا بیان:

باقی صدیقی دی نظم "بڑھاپا" اوہناں دیاں نمائندہ نظماں وچوں اے۔ ایہہ اک تمثیلی نظم اے جیہدے وچ ریل گڈی توں مراد جوانی تے ریلوے سٹیشن توں مراد بڑھاپا اے۔ جوانی دی ریل گڈی کجھ دیر لئی ریلوے اسٹیشن تے آ کے رکدی اے، رونق لاندی اے تے فیر سٹیشن نوں ویران کر کے چلی جاندی اے۔ یعنی ایس نظم وچ جوانی توں بعد بڑھاپے دی بے رونقی دا ذکر کیتا گیا اے:

گڈی ٹھکو گئی
تے پچھے رہ گیا
بھاں بھاں کرنا ٹیشن
تے شاں شاں کرنے کن

10۔ سماج دیاں غلط رسماں:

باقی صدیقی جس سماج وچ رہندے نیں اوہدے کوجھاں تے غلط رسماں توں بے خبر نہیں نیں۔ پنجاب وچ دھی دی رخصتی ڈاہڈا اوکھا کم اے۔ کیوں جے محدود وسائل ہوون پاروں داج دا پربندھ کرنا ماڑے تے متوسط طبقے دے وس دی گل نہیں پر سماج وچ نک اُچا رکھن لئی ادھار لے کے رسماں پوریاں کرن لئی مایاں دی ساری زندگی عذاب ہو جاندی اے۔ ماں پیو لئی دھی دے جذبات ملاحظہ کرو:

میںڈا داج بنا نہ امڑیے
میں کوئی چیز نہ منگی
ایہہ ریشم کنڈے پوڑی
ایہہ گوٹا لاسی اگ
ٹوں اپنے ہتھیں رول نہ
میںڈے پیو نی اُچی پگ
ٹوں جتنا داج کھلارسیں
میں اتنی ہوساں ننگی

جد کہ نظم دے اخیر وچ کڑی دے حقیقی جذبات دی دس پائی گئی اے پئی دِھیاں تے کڑیاں لئی داج نالوں ودھ اوہناں دی پسند تے مطلوب ہوندا اے۔ مادی شیواں مثلاً روپیہ، پیسہ، گہنے، زیور، داج تے خاندانی سٹیٹس توں بغیر زندگی کٹ سکدی اے پر دِلی مراد نہ ملن پاروں زندگی عذاب بن جاندی اے:

ماہو گہنے دَس نہ امڑیے
میں بتی بھانی چنگی
ایہہ ٹِکا متھا ساڑسی!
ایہہ گانی پاسی پھاہ
یاتی نے بلنے تھلاں وچ
ایہہ سونا بنے نہ سنگی
جے توں ایں میںنڈی امڑی
میںنڈے سنگے سرے آں گج
ماہو نال رنجھیٹے ٹور دے
رکھ میںنڈے پیار نی لج

11۔ لوگ گیتاں دا رنگ:

باقی صدیقی دیاں نظماں وچ علاقائی لوگ گیتاں دا رنگ تے چھاپ بہت گہری نظر آندی اے۔ ''وگنا پیا سواں ڈھولا'' (جیہڑا کتاب دے آخری حصے دا عنوان وی اے) نظم دا لہجہ، انداز، زبان تے اسلوب اُکا لوگ گیتاں نال مشابہت رکھدا اے:

وگنا پیا سواں ڈھولا
چھوڑ نہ دیویں بانہہ ڈھولا
دُنیا پل پل رنگ وٹائے
دُھپ غماں نی چڑھنی آئے
کرشملے نی چھاں ڈھولا
وگنا پیا سواں ڈھولا

12۔ رومانیت:

رومان شاعری دا ضروری انگ اے۔ ایہدے بغیر شاعری پھکی پھکی رہندی اے تے شاعری وچ حیاتی دی رنگینی تے سہپن رَچ مچ نہیں سکدے۔ اخلاقی قاعدے تے ضابطے وچ رہ کے رومانیت دا بیان کسے کسے دے حصے وچ آندا اے۔ باقی صدیقی کول رومانیت دا بیان بڑا امن کھچواں تے پاک صاف اے۔ نظم ''ساڑا'' ویکھو:

ٹدھ غلابی چٹی رنگی
میں غلابی پگ
دو دِلاں نا اتنا ملنا
تک نہ سکیا جگ

13۔ تہذیب وثقافت دی موت دا نوحہ:

اپنی مٹی نال ہر کسے نوں پیار ہوندا اے۔ ایہو وجہ اے کہ اپنے ملک یا علاقے نوں دھرتی ماں دا درجہ دتا جاندا اے۔ باقی صدیقی دیاں کئی نظماں انج دیاں نیں جیہناں وچ رہتل بہتل دے بھرپور جھلکارے نظر آندے نیں۔ منظر نگاری لئی ''سرگھی نا ویلا'' نظم دی ونگی ویکھو:

سرگھی نا ویلا ہویا
جاگ پیاں گلیاں
کسے آں ٹلان پیاں
اُٹھاں نیاں ٹلیاں

''کھوہ پیا دگے''، ''چنے چودھویں رات'' تے ''اُچیاں لمیاں ٹاہلیاں'' ورگیاں نظماں سوہنی منظر نگاری دیاں مثالاں نیں جد کہ پینڈو وسیبے دیاں نمائندہ نظماں ''ڈھولک وجی'' تے ''جانجی'' نیں۔ باقی صدیقی نوں اپنی تہذیب وثقافت نال ڈھیر پیار اے۔ نظم ''ایہہ نہیں میںنڈا گراں'' وچ شاعر نے بیان کیتا اے پئی اوہ لمے چِر اں مگروں اپنے پنڈ آیا اے پر اوہنوں پنڈ وچ اوہ کجھ نہیں لبھا جو اوہ چھڈ کے گیا سی۔ بھ ریتاں، رسماں، رواج، پینگھاں، ترنجن، گھنے درخت، ڈھولے، ماہیے، بجن، بیلی حتیٰ کہ پنڈ دی شناخت ای مر چکی اے۔ تہذیب وثقافت دی موت اُتے ایہہ وین ویکھو:

نہ اوہ پینگھاں نہ اوہ جھوٹے
نہ اوہ گھمرے گھمرے بوٹے
نہ اوہ گوہڑی چھاں
ایہہ نہیں مینڈا گراں
پچھیاں گلاں کی دل سہکے
کیویں وچ ترنجن بہہ کے
ڈھولا ماہیا گاں
ایہہ نہیں مینڈا گراں
کھیڈاں سب وِچالے پیاں
نہ اوہ سجن، نہ اوہ سیاں
ایویں پھیرے پاں
ایہہ نہیں مینڈا گراں

14۔ کھیڈن دے دن چار:

''کھیڈن دے دن چار'' کتاب دا پنجواں سرناواں اے جیہدے وچ شاعر نے تن دیسی کھیڈاں ''چھپن چھوت'' (چھپن چھپائی) کوڈی (کبڈی) اِٹی ڈنہ (گُلی ڈنڈا) دا ذکر کر کے زندگی دا فلسفہ بیان کیتا اے۔ قرآن دی آیت: وَ مَا الْحَیٰوۃُ الدُّنْیَآ اِلَّا لَعِبٌ وَّ لَھْــــوٌ o ترجمہ: ''دُنیا دی زندگی کھیڈ تماشہ اے۔'' تے انسانی زندگی کھیڈ کھیڈ وچ ای بچپن، جوانی تے بڑھاپے توں ہوندی ہوئی اِک دن مُک جاندی اے۔ تِن نظماں ''چھپن چھوت''، ''گوڈی'' تے ''اِٹی ڈنہ'' وچوں کجھ مصرعیاں دِیاں ونگیاں ویکھو:

مَیں چنّے نے سامنے
کھلّی اکھیاں نُوٹ
تُوں پھُلّاں نے اوہلڑے
چھپیا کر کے چھوت

......

کوڈی ہِک ارمان
رنگ برنگے روپ بدل کے کھیڈن سب انسان

کوڈی ہک دستور
دشمن گھیراپا کے آئے بجّن ہسّن دُور

......

جاتک کھیڈن اِٹی ڈنہ
کوئی پڈّے کوئی پدائے
ڈنہ چا کے اِٹی پچھے دوڑن
اپنی وار نہ چھوڑن

زبان و بیان:

باقی صدیقی ہوراں دا انداز بیان سدھ پدھرا اے۔ اوہناں نکی بحر دیاں نکیاں نکیاں نظماں وچ وڈے وڈے مضمون بڑی جامعیت تے اختصار نال بیان کیتے نیں۔ اوہناں دا اسلوب پنجابی شاعری وچ نواں اے۔ اوہ کسے توں متاثر نہیں سگوں اِک نویں روایت دے علمبردار نیں۔ اوہناں پوٹھوہاری تہذیب وثقافت دیاں جیوندیاں جاگدیاں تصویراں ساڈے سامنے پیش کر دِتیاں نیں۔ اوہناں دی زبان سادہ، رواں تے سلیس اے۔ پوٹھوہاری لہجے دے کجھ مخصوص الفاظ اوہناں دیاں نظماں دا خاصہ نیں۔ مثلاً ''دا، دی، دے'' دی تھاں ''نا، نی، نے'' پوٹھوہاری لہجے دی خاص مثال اے جیہڑی اوہناں دیاں نظماں وچ تھاؤں تھائیں نظر آندی اے۔ اوہناں دی شاعری وچ تشبیہہ، استعارے تے علامتاں وی مقامی کلچر وچوں ای لئے گئے نیں جیس پاروں اوہناں دی شاعری نوں چار چن لگ گئے نیں۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ پئی ''کچے گھڑے'' وچ لوک گیتاں دی مٹھاس، فطری منظر نگاری، پینڈو سماج دا نقشہ، رسماں ریتاں تے رشتیاں ناطیاں دا ذکر، جاگیردارانہ نظام دی نندیا، ماڑیاں دی بے بسی، پوٹھوہاری لہجے دی مٹھاس، وچھوڑے دا احساس تے مٹھی زبان و بیان ورگیاں ساریاں خوبیاں موجود نیں۔ معنوی تے ہیئتی اعتبار نال اوہناں دی شاعری نہ صرف نویں اے سگوں بھرپور تے جاندار وی اے جیہنے نویں پنجابی نظم نوں بنیاد فراہم کیتی اے۔

متن دا حوالہ: باقی صدیقی، کچے گھڑے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1994ء

کُل کلام۔ مُنیر نیازی

تعارف:

قیامِ پاکستان توں بعد جدید پنجابی شاعری وچ منیر نیازی دا ناں سبھ توں نمایاں اے۔ منیر نیازی دی شاعری موضوعات تے اسلوب دے حوالے نال ہم عصر شاعراں توں بالکل وکھری اے۔ اوہناں جدید پنجابی نظم نوں نِت نویاں علامتاں نال سجا سنوار کے نہ صرف نویں طرز دی شاعری دی بنیاد رکھی اے سگوں پنجابی نظم وچ جدید ترین رجحانات بیان کرن دا وی مُڈھ بنھیا اے۔ آپ دے مختصر حالاتِ زندگی درج ذیل نیں:

منیر نیازی دا اصل ناں منیر احمد سی پر ادبی دُنیا وچ منیر نیازی دے ناں نال مشہور ہوئے۔ آپ 1928ء نوں خانپور ضلع ہوشیار پور (انڈیا) وچ پیدا ہوئے۔ والد دا ناں فتح محمد خان نیازی سی۔ آپ نے میٹرک تک تعلیم ہوشیار پور توں حاصل کیتی۔ ایف۔ اے خالصہ کالج جالندھر توں تے بی۔ اے دا امتحان سرینگر توں پاس کر کے شعر و شاعری شروع کر دتی۔ 1947ء نوں ونڈ مگروں ہجرت کر کے ساہیوال آ گئے۔ اوتھوں ہفت روزہ رسالہ ''سات رنگ'' جاری کیتا تے کتاباں چھاپن دا کم وی شروع کیتا۔ کتاباں دا کم تجربہ نہ ہون پاروں ٹھپ ہو گیا جدکہ نڈر، بیباک تے حقیقت پسندانہ انداز پاروں رسالے اُتے وی پابندی لا دتی گئی۔ پر رسالے دا ایہہ فائدہ ضرور ہویا کہ اوہ اپنے منفرد انداز پاروں علمی، ادبی حلقیاں وچ مشہور ہو گئے۔ ساہیوال توں لاہور آ گئے تے ایتھے وی چنگی بھلی شہرت حاصل کیتی۔ 2007ء نوں وفات پائی۔

, 2006 in sir notes

منیر نیازی دی شاعری:

منیر نیازی اُردو تے پنجابی دے نامور شاعر سن۔ آپ دے سارے اُردو مجموعے ہُن ''کلیات منیر نیازی'' دی شکل وچ چھپ چکے نیں۔ منیر نیازی دے پنجابی نظم پراگے تن نیں جیہڑے ''کُل کلام'' دی صورت وچ اکوتھاں چھاپے گئے نیں۔

''کُل کلام'' دا ویروا:

''کُل کلام'' وچ منیر نیازی دی ساری پنجابی شاعری اکٹھی کر کے چھاپی گئی اے۔

''کُل کلام'' دے کل 206 صفحے نیں تے ایہہ کتاب 1992ء نوں پہلی واری الحمد پبلی کیشنز، انارکلی، لاہور توں چھپی۔ کتاب دا ٹائیٹل رنگین اے جد کہ بیک ٹائیٹل اُتے منیر نیازی دے دستخط نال اوہناں دا معروف چومصرعہ چھاپیا گیا اے جو درج ذیل اے:

جذبات نگاری
Sir Notes Heading

کُجھ اُنج وی راہواں اوکھیاں سن
کُجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کُجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
کُجھ مینوں مرن دا شوق وی سی

''کُل کلام'' وچ سارے شعری مجموعیاں دی ونڈ تے دیباچہ نگاراں دے ناں درج ذیل نیں:

نمبر شمار	شعری مجموعہ	کل کلام وچ تھاں	کل تعداد
1	سفر دی رات	صفحہ 19 توں 78 تک	39 نظماں، 1 مثنوی (لمی آزاد نظم) دیباچہ نگار: سہیل احمد خان، بانو قدسیہ
2	چار چپ چیزاں	صفحہ 81 توں 128 تک	44 نظماں، دیباچہ: محمد صفدر
3	رستہ دسّن والے تارے	صفحہ 131 توں 189 تک	حمد، نعت، نظماں، غزلاں، کل تعداد 55
4	تازہ کلام	صفحہ 193 توں 206 تک	11 نظماں، 3 غزلاں

1۔ منیر نیازی دا علامتی نظام:

منیر نیازی جدید پنجابی نظم دا شاعر اے۔ اوہنے اپنی شاعری وچ نویاں تشبیہاں، استعاریاں، تمثیلاں تے علامتاں دی ورتوں نال اِک نواں علامتی نظام وضع کیتا اے۔ منیر نیازی دی شاعری دِیاں علامتاں اوہدی شاعری دی تفہیم لئی پوڑھیاں دا درجہ رکھدیاں نیں۔ علامت دی ورتوں شاعر اودوں کردا اے جدوں براہِ راست گل کرن اُتے پابندی لگ جاوے یا سِدھی سادی گل کرن نال پکڑ وچ آ جان دا خطرہ ہووے۔ علامت نگاری دا رواج ڈھیر پرانا اے پر ادبی دُنیا وچ علامت نگاری دی ابتدا 19وِیں صدی وچ فرانس توں ہوئی تے فرانسیسی شاعر بودلیئر، ورلین، ملارمے وغیرہ پہلے علامتی شاعر منّے جاندے نیں۔

منیر نیازی دے بنائے علامتی نظام دا محرک اوہناں دے زمانے دے نامناسب حالات سن۔ شاعر عام طور تے زیادہ حساس تے گہرا مشاہدہ کار ہوندا اے۔ منیر نیازی نے اپنی

نوجوانی وچ ہندوستان دی تقسیم تے مسلماناں اُتے انگریزاں، ہندوواں، سکھاں ولوں ہون والے مظالم ویکھے سن تے آزادی مگروں ہجرت دے دوران ہون والے فسادات نے وی اوہناں دی روح نوں زخمی کیتا سی۔ ایس توں اڈ منیر نیازی نے جو کجھ آپنے آل دوالے واپردا ویکھیا سبھ نوں بلا تعصب تے پوری ایمانداری نال بیان کرن دا علامتی ڈھنگ اختیار کیتا۔

منیر نیازی دی شاعری پڑھدیاں کجھ خوفناک مناظر، ڈراؤنے کردار تے خونی درندیاں دا ذکر ملدا اے جیہناں بتھوں سماجی تے اخلاقی قدراں دا استحصال ہو رہیا اے تے جمہوری ڈھانچہ دن بدن کھوکھلا ہو کے ڈگن والا ہو گیا اے۔ اخلاقی تے سماجی قدراں دے زوال نال معاشرے وچ جھوٹھ، فریب، خود غرضی، نفسا نفسی، اکلاپا، کھوہ کھچ تے آپا دھاپی ورگیاں بیماریاں عام ہو جاندیاں نیں۔ منیر نیازی دے سے ایہہ سبھ کجھ ہو رہیا سی اوہناں نے ایہناں سبھ کوجھاں نوں شیر، بگھیلے، شوکراں ماردے سپ، ٹوکاں ماردے پہرے دار، جن، بھوت، چھلیڈے، ڈیناں، چڑیلاں تے پچھل پیریاں آکھ کے اپنی شاعری وچ ایہناں نال ٹکر لین دی ہلاشیری دتی اے۔ منیر نیازی دیاں نظماں وچ کجھ شکلاں، خوفناک مورتاں تے مناظر شاں کردے رُکھ، انھیاں کردیاں واواں، اجڑیاں حویلیاں، کالے بدلاں دی گرج، کالے کٹھن پہاڑ، لہو وچ بجھے وال، سنسان شہر، ڈراؤنیاں شکلاں تے پرانے محل وغیرہ استحصال زدہ نا قابل اصلاح معاشرتی ڈھانچے دیاں علامتاں نیں۔ منیر نیازی دیاں ایہہ علامتاں پورے پنجابی ادب توں وکھری شناخت رکھدیاں نیں۔ قاری ایہناں علامتاں توں تر دی نظرے شاید ایہہ مطلب کڈھدا ہووے پئی منیر نیازی ڈر، خوف تے وہم وچ مبتلا اے پر ایہہ اکا غلط اے۔ منیر نیازی نے ایہناں ڈر دیاں علامتاں توں قاری نوں ٹکر لین دی ہمت دتی اے تے ایہناں کوجھاں نوں خوبصورتی وچ بدلن دی ہلاشیری دین دا جتن کیتا اے۔ حوصلہ، ہمت، جہد مسلسل تے اوکڑاں، مصیبتاں نال ٹکر لین تے مقابلہ کرن دی ہلاشیری نظم ''میری عادت'' وچ ویکھو:

تھاہ لے کے ای واپس مڑیا جدھر دا رُخ کیتا میں
زہری یا اوہ امرت سی سب انت تے جا کے پیتا میں
مینوں جیہڑی دُھن لگ جاندی فیر نہ اوس توں ہٹدا میں
راتاں وچ وی سفر اے مینوں دن وی ٹُردیاں کٹدا میں

کدے نہ رُک کے کنڈے کڈھے زخم کدے نہ سیتا میں
کدے نہ پچھے مُڑ کے تکیا کُوچ جدوں دی کیتا میں

(چار چُپ چیزاں، کل کلام: ص 81)

منیر نیازی دی نظم ''سفر دی رات'' وی اک انقلابی تے بغاوتی درس اے۔ ظلم وستم دے مینہہ، بے یقینی دیاں ہنیریاں، خوف دیاں پرچھاویاں، گمراہی دیاں کھوبیاں تے اکھوں پروکھیاں راہواں دی علامت راہیں استحصال، ظلم، جبر تے مظلومیت دے خلاف ٹُردے رہن سگوں مسلسل ٹُردے رہن دا درس دیندے آکھدے نیں:

وَرہدے مینہ وچ ٹُریا جاواں رات سی بہت ای کالی
اپنے ای پرچھاویں کولوں دل نُوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رُکھ چپل دے انھیاں کر دیاں واواں
اوس رات تے بوہتے لوکی بھُل گئے گھر دیاں راہواں

(سفر دی رات، کل کلام: ص 32)

2۔ ایمائیت دا شاعر:

تشبیہہ، استعارہ، علامت تے ایمائیت اک دُوجے نال رلدیاں مِلدیاں شیواں نیں۔ تشبیہہ اِک چیز نوں دُوجی ورگا آکھنا مثلاً ''میرا پتر شیر ورگا بہادر اے۔'' جدکہ استعارہ توں مراد اوہو کجھ آکھ دینا اے۔ جیویں کہ ''میرا شیر آ گیا۔'' ایمائیت وچ وی کجھ اشارے دتے جاندے نیں جیہناں توں پڑھن والا آپ مطلب دی گہرائی تک پہنچدا اے۔ ایمائیت بھاویں جدید شاعری دی اِک اہم تحریک اے پر ایہدا مادہ عربی لفظ ''ایما'' اے جیہدا مطلب اشارہ ہوندا اے۔ رحمٰن ملک منیر نیازی دی ایمائیت بارے آکھدے نیں: ''..... اصل وچ اوس توں پہلے دی شاعری وضاحتی، خطیبانہ تے تشریحاتی سی۔ مطلب ایہہ وے کہ شاعر کسے موضوع دی مفصل شرح کردا سی۔ اوہ موضوع دی مختلف جزئیات نوں بیان کردا جاندا تے ایسراں موضوع نوں پھیلاندا جاندا۔ پھیر اِک اجیہا پڑاء وی آیا کہ جیویں ایہہ اسلوب اپنے سارے امکاناں نوں مُکا چکا ہووے۔ منیر نیازی تے اوہدے کجھ ہمکالی شاعراں لئی ایس وچ کجھ نہ جم سکی۔ منیر نیازی نے مُڈھلی تبدیلی ایہہ کیتی کہ موضوع نوں کھلارن دی تھاویں چند اشاریاں تے کنایاں وچ قید کردتا۔ مطلب ایہہ وے کہ اک نکی جیہی تصویر کسے وڈی واردات

نوں اپنے اندر سمیٹ لیندی اے۔ کجھ اشارے دے دتے جاندے نیں تے پڑھن والا اوہناں اشاریاں راہیں موضوع دی ڈونگھی سطح توں جانو ہو جاندا اے۔ گل کرن دا ایہہ ڈھنگ پرانی چینی تے جاپانی شاعری وچ موجود سی۔ مغرب وچ ایذرا پاؤنڈ تے اوہناں دے ہمکالیاں نے ایس (20ویں) صدی دے مُڈھ وچ خطیبانہ شاعری توں ہٹ کے ایہو اسلوب اپنایا سی۔ اوہناں نے چینی تے جاپانی شاعری پڑھی ہوئی سی۔ ایس اسلوب دی اِک مثال ویکھو: ''اوہ تتلیاں دی بھال وچ بہت دُور نکل گیا۔'' ایہہ پرانی چینی شاعری وچ بچے دی موت تے مرثیہ اے۔ بچے دی معصومیت تے اوس دے دُوجے جہان ٹُر جان نوں چند لفظاں وچ ڈاہڈے خوبصورت انداز وچ بیان کر دتا گیا اے۔''

منیر نیازی نے ایس اسلوب توں متاثر ہو کے اصل وچ اپنے آل دوالے دے بدترین حالات دا اوہ نقشہ پیش کیتا اے جیہناں نوں ویکھ کے اکھاں وی بند نہیں کیتیاں جا سکدیاں تے بیان کرنا وی ممکن نہیں۔ ایس لئی لکے چھپے ڈھنگ نال ایمائیت راہیں بیان کر دتا اے۔ نظم ''اِک پکی رات'' دے آسیب زدہ ماحول وچ درندہ صفت انساناں ہتھوں اخلاقی قدراں دی پامالی تے ہسدا وسدا ماحول کیویں گورستان وچ بدل جاندا اے۔ ملاحظہ کرو:

گھر دیاں کندھاں اُتے دِسن چھٹاں لال پھوار دِیاں
اَدھی راتی بُوہے کھڑکن ڈیناں چیکاں مار دِیاں
سَپ دی شُوکر گونجے جیویں گلاں گُجھے پیار دِیاں
ایدھر اودھر لُک لُک ہسن شکلاں شہروں پار دِیاں
رُوحاں وانگوں کولوں لنگھن مہکاں باسی ہار دِیاں
قبرستان دے رستے دِسن گوکاں پہرے دار دِیاں

(سفر دی رات، کل کلام: ص 19)

منیر نیازی نے ایمائیت راہیں جیہڑے اشارے دِتے نیں اوہدے کئی مطلب کڈھے جا سکدے نیں۔ مثلاً نظم ''سپ دیاں صفتاں'' وچ ''سپ'' توں مراد مفاد پرست، مادہ پرست، لالچی تے لوبھی بندے مراد لئے جا سکدے نیں۔ ونگی ویکھو:

مہک ہووے تے اوتھے سپ
سُر ہووے تے اوتھے سپ

دھرتی ہیٹھ ہنیریاں اندر
زر ہووے تے اوتھے سپ　　(چار چپ چیزاں، کل کلام: ص 111)

3۔ سمبل ازم دی تحریک:

ایمائیت لئی انگریزی الفاظ Symbol, Sign یا Symbolism استعمال ہوندے نیں۔ سمبل ازم دی تحریک وی یورپ توں آئی تے جدید نظم اُتے ایہدا بہت زیادہ اثر پیا۔ برصغیر وچ سامراجی تسلط توں آزادی لئی جدید نظم وچ علامتی طور تے احتجاج کیتا گیا تے تمام علاقائی زباناں وچ ایہدا رواج ہویا۔ قیام پاکستان توں بعد جاگیردارانہ نظام دیاں قباحتاں تے نوآموز ملک نوں درپیش مسائل توں اڈ قتل و غارت تے جنگل دے قانون بارے منیر نیازی نے جیہڑا علامتی ڈھنگ اختیار کیتا اے اوہدیاں جڑاں تے علامتاں ساڈیاں قدیمی تے تہذیبی نیں۔ نظم ''کجھ کرو'' وچ پنجابی داستاناں دے کردار ''رانجھے'' تے ''مرزے'' دی بہادری نال معاشرتی کوجھاں دی اصلاح دی گل کردے آکھدے نیں:

ہر تے گھپ ہنیر تے دھرتی اُتے کال
پیریں کنڈے زہر دے لہو وچ بجھے وال
جتن کرو کجھ دوستو، توڑو موت دا جال
پھڑ مُرلی اوئے رانجھیا، کڈھ کوئی تکھی تان
مار کوئی تیر اوئے مرزیا، کھچ کے ول اسمان

(سفر دی رات، کل کلام: ص 25)

عصری شعور دی نمائندہ نظم ''ٹھگھدے ویلے دی جھلک'' وچ علامتی انداز نال حالات دے اُلٹ ہو جان دا ویروا کیتا گیا اے:

دیوے بلن مزاراں اُپر
جنگلاں وچ مشالاں
دن برباد سوالاں اندر
راتاں وچ زوالاں
شہر دے چوک خبیثاں ملے
طبیب وچ ملالاں　　(رستہ دسن والے تارے، کل کلام: ص 161)

4۔ بے معنویت دی تحریک:

بے معنویت دی تحریک یورپ توں آئی تے منیر نیازی کول وی ایہہ رنگ نظر آندا اے۔ ایس تحریک دے پس منظر وچ دونواں عالمی جنگاں پاروں ہون والی تباہی بربادی تے دہشت کھڑی وکھالی دیندی اے۔ ایس تحریک موجب ترقی دا خیال نِرا وہم اے۔ کیوں جے انسان نے جیہڑی ترقی کیتی اے اوہ آپ ای اوہدے گلے دا پھاہ بن گئی اے۔ انسان آپ بناندا اے تے آپے ای ڈھا دیندا اے۔ یعنی انسانی زندگی دا کوئی خاص مقصد نہیں تے نِس بھج فضول اے۔ منیر نیازی دی نظم ''جین لئی جتن'' وچ ایہہ رنگ ملاحظہ کرو:

دُنیا دے وچ رہن لئی وی
کیہہ کجھ کرنا پیندا اے
اپنے ای لہو دِیاں نہراں اندر
آپے ای ترنا پیندا اے　　　　(سفر دی رات، کل کلام: ص 37)

اشرف المخلوقات انسان دِیاں ڈنگراں والیاں حرکتاں نظم ''ہوٹل دا دروازہ کھول کے نظارہ'' وچ ویکھو:

آدم نہیں کوئی جانور سن
روٹیاں کھائی جاندے سن
رولا پائی جاندے سن　　　　(چار چُپ چیزاں، کل کلام: ص 121)

5۔ شاعری وچ ابہام:

منیر نیازی دی شاعری وچ ابہام دا پہلو نمایاں نظر آندا اے۔ ابہام توں مراد ہوندا اے کہ اصل گل نُوں سدھے سادے لفظاں وچ بیان کرن دی بجائے گول مول گل کر دتی جاوے جیہدے توں مطلب واضح نہ ہوئے بلکہ غور کر کے ای مطلب دی تہہ تیکر اپڑیا جاوے۔ منیر نیازی دی شاعری وچ ابہام اوہدیاں علامتاں نال رلدا ملدا اے۔ جنگل، دشت، سمندر تے پہاڑ دی علامت راہیں مسئلیاں بھری شہری ثقافت تے اوہدے وچ وسن والیاں مکیناں دی گزراوقات دے حوالے نال آکھدے نیں:

بَر بَر جنگل دشت سمندر سوچاں وچ پہاڑ
جیہڑے شہر دے وَل ایہہ ہوون اوس نوں دین بگاڑ

اندروں پاگل کر دیندی اے ایہناں دی گرم ہواڑ
ایہناں دے نیڑے رہن لئی بڑی ہمت اے درکار
ایہناں دی چُپ دی ہیبت دا کوئی جھل نہ سکدا بھار

(چارچُپ چیزاں،کل کلام:ص 82)

منیر نیازی نے ابہامی انداز وچ انساناں دے شہرنوں جنگل،قبرستان تے گورستان داناں دتا اے۔ کیوں جے شہراں وچ وسن والے انسان، انساناں دے روپ وچ جانور یا وحشی درندے نیں۔ ہسدے وسدے شہراں وچ قبرستاناں تے خالی درگاہواں ورگی خاموشی اے جیہڑی دہشت تے خوف پیدا کر رہی اے۔ نظم ''رستے وچ اِک شہر'' دا ابہامی انداز ملاحظہ کرو:

اِٹاں دا اِک اُچا ٹبہ بند مکاناں ورگا
کِتے کِتے کوئی دِیوا بلدا گورستاناں ورگا

(چارچُپ چیزاں،کل کلام:ص 98)

6۔ شہری ثقافت دا بیان:

منیر نیازی ہوراں دی شاعری وچ شہری زندگی دی وسّوں دا ذکر مختلف حوالیاں نال ملدا اے پر نظماں نوں غور نال پڑھیاں ایہو ای نتیجہ نکلدا اے کہ اوہ شہری زندگی توں خوش نہیں نیں۔ یا فیر انج آکھیا جا سکدا اے کہ شہری لوکاں دیاں ورتاریاں توں خوش نہیں جیہناں نے شہراں نوں اُجاڑ کے ویران کر دتا اے۔ شہری ثقافت وچ زندگی گزارنا کٹھن، مشکل تے مہنگا اے۔ شہراں دی آبادی زیادہ ہون کر کے علاقے بڑے گنجان آباد نیں۔ ''شہر دے مکان'' بالکل نکی جیہی نظم اے پر اوہدے وچ شہری وسّوں دا خوبصورت نقشہ کھچیا گیا اے:

اپنے ای ڈرتوں
جُڑے ہوئے نیں
اِک دُوجے دے نال

(سفر دی رات،کل کلام:ص 47)

پر ''اک بڑا پرانا خوف'' نظم وچ انج لگدا اے کہ جیویں اوہ شہری زندگی دے حمایتی وی نیں:

اوس ویلے وی جدوں ایہہ سارے پکے گھر نہیں ہندے سن
راہواں چ پھردی موت دے اپنے بھتے ڈر نہیں ہندے سن

لوک اسمان دی چُپ توں ڈر کے انج ای رولا پاندے سن
کلیاں رہن توں اوہ وی سارے ساڈے ای وانگ گھبراندے سن
(چار چُپ چیزاں، کل کلام: ص106)

منیر نیازی دا تعلق چار شہراں ہوشیار پور، سرینگر، ساہیوال تے لاہور نال رہیا۔ اوہناں نوں قیامِ پاکستان مگروں اپنی جمن بھوئیں چھڈ کے آنا پیا۔ ایہہ اثر اوہناں دی زندگی تے بڑا گوڑھا ہویا۔ کیوں جے ہر بندہ اپنی جم پل دی تھاں نال ہمیشہ جُوت رکھنا چاہندا اے۔ نظم ''اِک اجاڑ شہر'' نوں ہجرت نال رَلا کے پڑھئیے تے منیر نیازی دے اندر دی واردات لگدی اے:

سارے لوکی ٹُر گئے لَے گئی نال قضا
گلیاں ہو کے بھر دیاں روندی پھرے ہوا
کندھاں سُنج مُسنجیاں کوٹھے وانگ بلا
کوکاں دین حویلیاں ساڈے وَل نہ آ
اُجڑے پئے میدان وچ بادشاہواں دے رتھ
قبراں دے وچ سَوں گئے مہندیاں والے ہتھ (سفر دی رات، کل کلام: ص29)

منیر نیازی نوں ہجرت دے دوران جیہڑا تلخ تجربہ ہویا اوہدا صدمہ اوہناں دِیاں غزلاں وچ نظر آندا اے۔ شاید ایہہ صدمہ ایس پاروں سی پئی منیر نیازی نوں ہجرت مگروں اوہ سبھ کجھ ویکھنا نصیب نہ ہویا جیہدے لئی وکھ ملک حاصل کیتا گیا سی۔ غزل دے دو شعر ویکھو:

جیہڑے اپنے جیہے کجھ لگدے سن ہُن اوہناں دے نقشے وی یاد نہیں رہے
جیہناں گھراں چ عمراں بیتیاں سن اوہناں گھراں دے رستے وی یاد نہیں رہے
بھُل گئے اوہ مکھڑے خواب ورگے کوئی گل نہیں یاد اوہناں دِلبراں دی
کدی باریاں وچ کدی محفلاں وچ اوہناں اکھاں دے جلوے وی یاد نہیں رہے
(رستہ دسن والے تارے، کل کلام: ص154)

7۔ اکلاپا:

اکلاپے توں مراد اکلا پن، تنہائی تے (Loneliness) اے۔ اکلاپا انسان دے اندر دی اجیہی تنہائی اے کہ انسان، انساناں دے ہجوم تے جنگل وچ رہن دے باوجود تنہا

اے۔ اصل وچ مادہ پرستی دے دور وچ مصروفیت اینی ودھ گئی اے کہ بے حسی نے جنم لے لیا اے۔ اِک دُوجے دا احساس، غمخواری، کسے دے کم آنا تے کسے دا دُکھ درد ونڈانا اج دے مشینی دور وچ قصہ ماضی بن گیا اے۔ انسان ایہناں کوجھاں، دُکھاں درداں تے ہنیریاں توں ڈردا اپنی ای ذات وچ گم ہو گیا اے۔ ایہو ای گمشدگی اصل وچ اکلاپا اے۔ ایس اکلاپے وچ منیر نیازی دے یار کون نیں؟ ملاحظہ کرو نظم ''کسے دن'' وچ:

یار مرے بھلا کون نیں ایتھے، بحر، زمین، پہاڑ
اساں کسے دن سارے مل کے کراں گے اوہ یلغار
ساڈے ای ورگا چُپ اسمان وی جائے گا ساتھوں ہار
وانگ ورولیاں اُڈدا پھرے گا دیاں گے ایسی واج
لاہ کے رکھ دیاں گے اوس دی سرداری دا تاج

(چار چُپ چیزاں، کل کلام: ص 103)

8۔ نرگسیت پسندی: CSS-2019

نرگسیت پسند اوس شخصیت نوں آکھیا جاندا اے جیہڑی اپنے آپ اُتے عاشق ہووے تے اپنے آپ نوں حرفِ کُل سمجھے۔ بندے دی ''مَیں''، ''اِیگو'' یا غرور نرگسیت پسندی دِیاں ای مثالاں نیں۔ شاعر جدوں ''مَیں'' دا لفظ استعمال کردا اے تے ضروری نہیں کہ شاعر دی اپنی ذات ای مراد ہووے۔ شاعر کسے اِک کردار، ہمعصر سارے شاعراں یا گروہ دی نمائندگی وی کر سکدا اے۔ ونگی ویکھو نظم ''ہور اگے جان دی خواہش'':

چاہواں جے تے بند وی کر دیاں
مَیں ایہہ تماشا دُنیا دا
ہتھ دا اِک اشارہ کر کے
کھوہ لواں ہاسا دُنیا دا
پر مَیں تے اجے انت نہیں ویکھیا
ہون دے ڈُونگھے رازاں دا

(چار چُپ چیزاں، کل کلام: ص 87)

انفرادی خود پسندی یا نرگسیت پسندی دی مثال نظم ''اپنے آپ نال گلاں'' راہیں ملاحظہ کرو:

سُن نی کُڑیئے

رنگاں دِیئے پُڑیئے

مَیں ٹُر جاواں گا

مُڑ کے نہیں آواں گا

فیر پچھتائیں گی

ہس کے بلائیں گی

رو کے بلائیں گی

فیر وی نہیں آواں گا

اُچے اسمان دا

تارا بن جاواں گا

دُور دُور رہواں گا

تے تینوں تڑفاواں گا (سفر دی رات، کل کلام: ص 31)

نرگسیت پسندی جے کر مجموعی پکھوں ہووے تے بڑے کم دی شے اے۔ یعنی شاعر لوکاں دے دُکھ درد تے محرومیاں نوں ویکھدا، محسوس کردا تے اپنا درد سمجھ کے بیان کردا اے۔ منیر نیازی کول اجتماعی نرگسیت دی مثال رجائیت پسندی دے رنگ وچ لبھدی اے۔ انج اوہناں دی نظم دا ایہہ رنگ انسان دوستی دا تصور بن کے اُبھردا اے۔ نظم ''اک موقعے تے'' دی ونگی ویکھو:

اڈیاں درد دی اکھاں دے وچ

ہنجو بھرن نہ دیواں

وَس چلّے تے ایس جہان وچ

کسے نوں مرن نہ دیواں (سفر دی رات، کل کلام: ص 52)

9۔ رومانیت:

منیر نیازی کول رومانیت وی عجب ڈھنگ دی اے کیوں جے رومانیت دے بیان لئی وی اوہناں نویں نروئے استعارے، تشبیہاں تے علامتاں ورت کے اپنا وکھرا، نواں، شوخ تے بھڑکیلا رومانی رنگ پیدا کیتا اے۔ نظم ''سویرے ویلے'' ملاحظہ کرو:

ہولی جیہی بُوٹا چھنکایا

پُونڈھی وڈھ کے مینوں جگایا
مَیں ویکھاں تے اکھ نہ ملاوے
چوری چوری ہسدی جاوے
(سفر دی رات، کل کلام: ص 34)

رومانی رنگ دا ''دوہڑہ'' ویکھو:

مُکھڑا اپھل گُلاب دا
تے چانن ورگی اکھ
بدّل چیت وساکھ دا
ایس کُڑی دا لک
(سفر دی رات، کل کلام: ص 43)

10- حمد یہ تے نعتیہ رنگ:

نویں نظم دے شاعراں کول حمد یہ تے نعتیہ رنگ ذرا گھٹ لبھدا اے۔ منیر نیازی دے پہلے دو شعری پراگیاں ''سفر دی رات'' تے ''چار چُپ چیزاں'' وچ کوئی حمد، نعت شامل نہیں جد کہ تیجے مجموعے ''رستہ دسن والے تارے'' وچ حمد تے نعت شامل اے۔ نظم ''اللہ ولوں گن دی حفاظت'' وچ حمد یہ رنگ ویکھو:

بوہت اُداس جدوں مَیں ہوواں سُکھ دا سندیسہ آندا
مشکلاں وچ جدوں تھک جاواں کُجھ غیب ولوں ہو جاندا
جدھروں مینوں خبر نہیں ہندی اودھروں حوصلہ آندا
ہنیریاں پچھماں سامنے پھُٹدی پورباں ولوں لالی
آس نہیں میری ٹٹن دیندا ایس جہان دا والی
میریاں مدداں کردی رہندی اِک مخلوق خیالی
(رستہ دسن والے تارے، کل کلام: ص 157)

نعت دا سرناواں ''رسول کریمؐ دی یاد وچ شاعری'' دا نمونہ ویکھو:

کیسے ہون گے گلی محلے کیہڑی طراں دیاں راہواں
اندروں گھر کیسے ہوون گے کیسیاں باہرلیاں تھاواں
کویں میں اوہ تصویراں کھچ کے دُنیا کول لیاواں
کویں مَیں اج دے شہراں نُوں اوہ حُسن دی جھلک وکھاواں

شہر مبارک اوہناں دناں دے سوہنیاں دُھپاں چھاواں
جیہناں چ پھریا شام سویرے احمدؐ دا پرچھاواں
(رستہ دسن والے تارے، کل کلام: ص134)

11۔ نکیاں نظماں:

گل اوہ چنگی ہوندی اے جیہڑی مختصر ہووے کیوں جے لمی گل اپنا اثر تے افادیت گوا دیندی اے۔ منیر نیازی دیاں نظماں وچ اختصار نویسی دے کئی ودھیا نمونے ملدے نیں۔ اوہ چند لفظاں وچ گل کر کے پڑھن والے قاری اُتے تفہیم دا معاملہ سُٹ دیندے نیں۔ منیر نیازی نے جدید نظم نوں جدید تر اسلوب تے اختصار دی دولت وی بخشی اے۔ اوہناں دیاں ادھے، اِک یا دو مصرعیاں دیاں نظماں اپنے اندر معنیاں دا جہان وسائی بیٹھیاں نیں۔ سگوں بعض واری تے نظم اپنے سرناویں توں وی چھوٹی ہو کے جامع پن دا مظاہرہ کر دی وکھالی دیندی اے۔ کجھ نکیاں نظماں دی ونگی سرناویاں سمیت ویکھو:

وقت توں اگے لنگھن دی سزا

آدمی کلّا رہ جاندا اے

(سفر دی رات، کل کلام: ص92)

ہونی دا ڈر

سفراں وچ پرچھاویں وانگوں پچھے پچھے رہندا اے

(چار چپ چیزاں، کل کلام: ص104)

اِک حقیقت

ایہہ وی سچ اے وچھڑن ویلے دُکھ وی کافی ہندا اے

(چار چُپ چیزاں، کل کلام: ص120)

پہلے آدم دی سوچ

مَیں کیہہ کراں؟

(رستہ دسن والے تارے، کل کلام: ص135)

زبان تے بیان:

منیر نیازی نے نظماں وچ سدھی سادی تے آسان زبان ورتی اے۔ اوہناں عام

فہم لفظاں نوں ورت کے معنیاں دا نواں جہان وسا دتا اے۔ اوہناں لفظی بازی گری کرن دی تھاں آسان تے عام الفاظ ورت کے اپنی گل قاری تیکر اپڑائی اے۔ منیر نیازی دا اسلوب بھاویں ذرا اوکھرا تے اوکھا اے پر ایہہ وی پنجابی جدید نظم وچ اک انملا وادھا اے۔

مکدی گل:

منیر نیازی دی شاعری نے پنجابی شعری ادب وچ اک منفرد، نویکلے تے نویں طرز دے اسلوب دی بنیاد رکھی اے۔ ایہہ شاعری صرف شاعری نہیں بلکہ حیاتی دا پندھ اے۔ ماضی دی تاریخ، حال دی گواہی تے مستقبل لئی چانن اے۔ اوہدی شاعری پڑھ کے احساس ہوندا اے پئی منیر نیازی کدھرے ٹُکھ مل کے نہیں بیٹھا سگوں خوب توں خوب تر دی تلاش وچ سفر کردا رہیا اے۔ منیر نیازی حقیقت پسند اے، بدلاؤ تے انقلاب دا چاہیوان اے۔ منیر نیازی آپ اپنی شاعری بارے آکھدا اے "میں اپنی شاعری دی معرفت دُنیا دے لوکاں دے ذہن اپنے خوبصورت بنا دینا چاہنا آں کہ اللہ دی ایہہ زمین بہشت دا اک ٹکڑا بن جاوے"

مکدی گل ایہہ پئی منیر نیازی بھاویں اج ساڈے وچ موجود نہیں پر اوہدی شاعری ساڈے لئی اج وی مشعل راہ اے۔ کیوں جے ایہہ شاعری ہر دور دی شاعری اے۔

کتاب دا حوالہ: منیر نیازی، کل کلام، لاہور: الحمد پبلی کیشنز، 1992ء

موآ تے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

تعارف:

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر پنجابی زبان دے سچے تے سُچے سیوک سن۔ اوہناں تقریباً 60 سال تک پنجابی زبان و ادب دی بھرویں خدمت کیتی۔ آپ اکو ویلے شاعر، نثر نگار، صحافی، کھوجکار، نقاد، مؤرخ تے ادیب سن۔ آپ نے جمن توں لے کے مرن تیکر پنجابی زبان نال اپنا رشتہ مضبوطی نال جوڑی رکھیا۔ آپ نے پنجابی دی ہر صنف وچ چنگا، چوکھا تے سوہنا لکھیا۔ آپ نے نہ صرف آپے پنجابی وچ لکھیا سگوں معاصرین نوں وی ایس پاسے لایا۔ آپ دی خدمات پاروں آپ نوں ''بابائے پنجابی'' وی آکھیا جاندا اے۔ آپ دا مختصر تعارف درج ذیل اے:

M-CQ

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر 5 جون 1900ء نوں تکیہ معصوم شاہ، گوجرانوالہ وچ میاں لال دین دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دا اصل ناں فقیر محمد سی پر علمی ادبی دُنیا وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے ناں نال مشہور نیں۔ آپ نے مڈھلی تعلیم اپنے گھر توں حاصل کیتی تے 1915ء نوں لاہور آ کے کنگ ایڈورڈ میڈیکل کالج توں کورس کر کے ملازمت دا آغاز کیتا۔ کجھ عرصہ لاہور تے گوجرانوالہ ملازمت کرن مگروں اپنا کلینک کھول لیا۔ طب/حکمت آپ دا خاندانی پیشہ سی تے کجھ انگریزی دوائیاں دی جانکاری دا کورس کر کے ''ڈاکٹر'' اکھوان لگ پئے۔ آپ دی عمر 15 سال سی کہ والد دا انتقال ہو گیا۔ وفات دے موقعے تے فی البدیہہ درج ذیل پنجابی شعر آکھیا:

دل دی وسدی وستی اُجاڑ میری واسی آپ نیں کِتے سدھار چلے
رونا دے کے میریاں اکھیاں نُوں لے کے دل دا صبر قرار چلے

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دا پہلا شعری مجموعہ ''صدائے فقیر'' دے ناں نال 24 سال دی عمر وچ 1924ء نوں چھپیا۔ آپ دیاں نظم و نثر دیاں کجھ مشہور کتاباں دے ناں درج ذیل نیں:

i۔	صدائے فقیر (شاعری)	ii۔	موآ تے (شاعری)
iii۔	دِیوے تھلے (شاعری)	iv۔	آخری نبی ﷺ (منظوم سیرت)
v۔	ستاراں دن (جنگی نظماں)	vi۔	پانے گلے (شاعری)

vii- کلام فقیر جلد اوّل (رباعیات) viii- کلام فقیر جلد دوم (غزلاں)
ix- تاریخ گوجرانوالہ (تاریخ) x- مہکدے پھل (تنقید)
xi- نیلے تارے (دوہڑے) xii- گوکاں (شاعری)
xiii- پنج ہادی (نبی پاکؐ تے چار صحابہ دی سیرت)

ایس توں علاوہ "پنجابی ادبی اکادمی" دا قیام تے پنجابی کلاسیکی شعری سرمائے دی سودھ کر کے چھپوانا وی ڈاکٹر فقیر دا انملاً کارنامہ اے۔ جد کہ "پنجابی" ناں دا ادبی پنجابی رسالہ ڈاکٹر فقیر دِیاں صحافتی خدمتاں دا مونہہ بولدا ثبوت اے۔ آپ نے پاکستان دی تحریک وچ وی بھرواں حصہ لیا۔ آپ نے بھرویں علمی ادبی حیاتی گزاری تے پنجابی زبان وادب دی خدمت نوں اپنا مشن بنائی رکھیا۔ آخرکار 11۔ ستمبر 1974ء نوں وفات پا گئے۔

"موآتے" دا ویروا:

موآتے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی شاعری دی تیجی کتاب اے جیہڑی 1956ء نوں پہلی واری چھپی۔ میرے زیرِ مطالعہ کتاب دا چوتھا ایڈیشن اے جیہنوں بزمِ فقیر پاکستان دے زیرِ اہتمام جناب محمد جنید اکرم (سیکرٹری، بزمِ فقیر پاکستان) نے 2007ء نوں چھپوایا سی۔ کتاب دا انتساب گورنر سندھ جسٹس شیخ دین محمد دے ناں اے تے کتاب دے کل صفحات 128 نیں۔ کتاب وچ شامل نظماں دی تعداد 93 اے۔ کتاب دا دیباچہ بابائے صحافت مولانا ظفر علی خان ہوراں نے لکھیا سی جیہناں بڑی خوبصورتی نال ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دے شعری افکار نوں درج ذیل لفظاں وچ وڈیایا سی:

> "ڈاکٹر فقیر محمد صاحب فقیر نے پنجابی زبان میں اپنے خیالات سپردِ قلم کر کے اہل نظر کے لیے تفریح کا سامان ایک نئے انداز سے پیش کیا ہے...... مولانا حالی مرحوم نے جو کام اپنی شہرہ آفاق تصنیف "مسدس مدوجزرِ اسلام" سے لیا ہے وہی کام ڈاکٹر فقیر نے اپنی کتاب "مواتے" سے لیا ہے...... اخیر میں، مَیں تمام پنجاب واسیوں کو مشورہ دیتا ہوں کہ وہ حسن وعشق کے قصے کہانیوں کی بجائے ڈاکٹر فقیر صاحب کی کتاب "مواتے" کو پورے شوق اور توجہ سے مطالعہ کریں۔ اس طرح جہاں آپ کے ادبی مشاغل برقرار رہیں گے وہاں قوم کے لیے تعمیری کام کا سلسلہ بھی جاری رہے گا۔"

''موآتے'' قومی پنجابی شاعری/''موآتے'' حرکت وعمل دی شاعری

محمد جنید اکرم نے ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی شاعری نوں چار ادوار وچ تقسیم کیتا اے:
پہلا دور آغاز توں 1930ء تک اے جدوں تحریکِ آزادئ ہند اپنے عروج تے سی۔ دُوجا دور 1930ء توں 1947ء تک ستاراں سالاں اُتے محیط اے تے ایس دور دی شاعری نوں تحریکی شاعری آکھیا جاندا اے۔ تیجا دور 1947ء توں 1971ء تیکر دے متحدہ پاکستان دا دور اے جد کہ چوتھا مختصر دور 1971ء توں لے کے 1974ء تک یعنی ڈاکٹر فقیر دی وفات تک بن دا اے۔ ایہہ اوہ دور اے جدوں لکھاں قربانیاں دے کے حاصل کیتا گیا پاکستان دوٹوٹے ہو گیا تے ایس دور دی شاعری وچ حسرت و یاس دا رنگ نظر آندا اے۔

''موآتے'' تیجے دور نال تعلق رکھدی اے جد کہ قیامِ پاکستان توں بعد چھپن والی پہلی کتاب اے۔ کتاب وچ شامل تمام نظماں کسے سرناویں دے تحت لکھیاں گئیاں نیں تے نظماں دے سرناویں ای موضوعات دی دس پاندے نیں۔ مجموعی طور تے ''موآتے'' دی شاعری حرکت وعمل تے اُدم و ہمت دی داستان اے۔ ''موآتے'' توں مراد اگ دے الاؤ، لاٹاں، بھانبڑ تے شعلے ہوندا اے۔ لہٰذا ڈاکٹر فقیر نے اپنی ایس شاعری راہیں آہلکیاں، بے ہمتیاں تے بے آسیاں دے دِلاں وچ آس، ہمت و حوصلے تے حرکت وعمل دے موآتے (بھانبڑ، شعلے) بال دتے نیں۔ موضوعات دا ویروا درج ذیل اے:

1۔ حمد:

پنجابی شاعری وچ مُڈھ توں ای رواج رہیا اے کہ شاعر اپنے کلام دی ابتداء ربّ سوہنے دے پاک ناں توں کردے سن تے سبھ نالوں پہلاں حمد لکھدے سن۔ ڈاکٹر فقیر دا ہر شعری مجموعہ ایس گل اُتے پورا اُتردا اے۔ موآتے دی حمد ''معرفت'' دے سرناویں ہیٹھ ملاحظہ کرو:

تیری معرفت کہی سوادی ہوئی اے
کہی گل میتھوں ایہہ وادھی ہوئی اے
تیرے تھاں دا ظاہر ہونا پیندا اے مینوں
توں چھپن دی جہی قسم کھادی ہوئی اے

حمد یہ رنگ دی اِک ہور مثال نظم ''کون'' دا اک بند ویکھو:

کون فقیر بہار ہسائے جنگل پربت کون وسائے
وگدے سوتے کون سُکائے کھولے سُکے ناکے کون
اکھاں وچوں جھاکے کون
باہروں ویہندیاں ٹھاکے کون

2۔ قرآن دا حق:

قرآن مجید مسلماناں دی مقدس کتاب تے اللہ تعالیٰ دا پاک کلام اے۔ قرآن مجید دے ہر مسلمان اُتے تِن حق نیں۔ پہلا حق قرآن پاک پڑھنا، دُوجا حق سمجھنا تے تیجا حق عمل کرنا اے پر ڈاکٹر فقیر افسوس دا اظہار کردے آکھدے نیں پئی اسیں ایہنوں صرف طاقاں دی زینت بنا کے رکھ چھڈیا اے:

نافے نوں وچ ہرناں دیاں نافاں دے نہ رکھو
زر بند پیا کول صرافاں دے نہ رکھو
تلوار پئی وچ نیام ہوندی اے بیکار
قرآن نوں ہن وچ غلافاں دے نہ رکھو

جیویں مسلماناں نے قرآن پاک دا حق ادا نہیں کیتا بالکل انج ای قرآن پاک دے حافظاں وی ایہدا حق ادا نہیں کیتا۔ ڈاکٹر فقیر دا تنقیدی انداز اِک شعر بعنوان ''حافظ'' وچ ملاحظہ کرو:

دل نُوں سدا فقیر رہی ایہو سدھر ہِک
پڑھیا کُل قرآن نُوں سمجھیا لفظ نہ اِک

3۔ نعت رسول مقبولؐ:

حضرت محمدؐ دی تعریف وچ لکھے جان والے الفاظ نعت اکھواندے نیں۔ اللہ پاک قرآن وچ نبی پاک ﷺ دی شان وچ فرماندا اے۔ ''بے شک مَیں تے میرے فرشتے نبی پاک ﷺ اُتے درود تے سلام بھیجنے آں، اے ایمان والیو تسیں وی نبی پاک ﷺ اُتے درود تے سلام بھیجیا کرو۔ مسلمان ہون تے بھاویں غیر مسلم شعرا، ہر کسے نے حمد مگروں

حضرت محمدؐ دی توصیف بیان کیتی اے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نے ایس مجموعے وچ تِن نعتاں لکھیاں نیں۔ ونگی پاروں دو بند تھلے درج نیں:

اوہ ہیرا اے مَیں پتھر آں، اوہ سونا اے مَیں پارا نہیں
مَیں دسّو کیہدا سہارا ہاں، اوہ دسّو کیہدا سہارا نہیں
ہے میریاں حمداں نعتاں توں بہت اُتانہہ مقام محمدؐ دا
پیا اپنے شعر سجاناں مَیں وچ لِکھ لِکھ نام محمدؐ دا

......

بنیا جد رحمت دُنیا لئی دُنیا تے ظہور محمدؐ دا
کھنڈ گیا ہنیری دھرتی توں عرشاں تک نُور محمدؐ دا
آ ہویا چرچا جگ اندر جد نیڑے دُور محمدؐ دا
ہر کیتا قول خدا سچے کیتا منظور محمدؐ دا
ڈِٹھا بھنڈار غریباں نے ہر دم بھرپور محمدؐ دا
چھپکے دستور زمانے دے کلّا دستور محمدؐ دا

4۔ حرکت تے عمل دا شاعر:

''موآتے'' دے دیباچہ نگار مولانا ظفر علی خان نے ڈاکٹر فقیر دی ایس کتاب نوں ''مسدس مدوجزرِ اسلام'' نال رلایا اے۔ مسدس مدو جزرِ اسلام المعروف ''مدس حالی'' وچ حالی نے قوم تے وطن دا انتہائی دردِ دل نال ذکر کر کے شاعری توں اصلاحِ قوم دا کم لیا اے۔ حالی دی ایس نظم پاروں سُتی تے موئی پئی قوم وچ زندگی دی نویں لہر دوڑ گئی۔ حالی نے مسلماناں دِیاں اخلاقی، دینی، علمی، عملی، سیاسی تے ذہنی پستیاں دا ذکر کر کے ایہہ تلقین کیتی اے پئی مسلمان قوم اپنا آپ بدلے۔ مسدس حالی دی تخلیق سر سیّد احمد خان دے آکھن تے ہوئی سی۔ سر سیّد ایس شہکار بارے آکھدے نیں:

''بے شک مَیں ایس (مسدس حالی) دا محرک آں تے ایہنوں اپنے اوہناں چنگے کماں وچ مِتھناواں پئی جدوں رب پچھے گا توں دُنیا توں کیہہ لیایا ایں؟ تے مَیں آکھاں گا پئی حالی کولوں مسدس لکھوا کے لیایا واں، ہور کجھ نہیں۔''

ڈاکٹر فقیر دی موآتے وی مسدس حالی وانگ سُتی ہوئی قوم نوں جگا کے متحرک کرن دا

آھرا اے۔ اوہ ہر طرح دے طوفانی جھکھڑاں دا مقابلہ کرن دی ہلا شیری دیندیاں آکھدے نیں:

کیوں ڈرنا ایں ویکھ کے ایویں جُھلدے جھکّو جھلّن دے
پَے کے طوفاناں دے ہتھیں دل دے جھاکے کُھلّن دے

ڈاکٹر فقیر اُدّم تے ہمت نوں مسلم قوم دی شان سمجھدے آکھدے نیں:

ہے قوماں دی تقدیر مرداں دی ہمت
کسے کم بلکار میرا نہ تیرا
ایہہ جنگل ایہہ پربت نیں شیراں دے ڈیرے
خُتن، چین، تاتار میرا نہ تیرا
ہے قوت دے سر تاج تے تخت پیریں
کوئی راج دربار میرا نہ تیرا

......

گاؤن ہتھ دے جد حیاتی گَون لگدی اے فقیر
ہون بے آسی دی نیویں دھوَن لگدی اے فقیر
ویکھ کے بے دھڑک ہمت حوصلے دی زندگی
موت دے مُونہہ تے تریلی آون لگدی اے فقیر

5۔ آہلک تے آہلکی دی نندیا:

دُنیا تے دُنیا داری دا دستور اے پئی ٹردے تے اگانہہ ودھدے رہنا زندگی اے جد کہ رُک جانا تے ہتھ اُتے ہتھ دَھر کے بہہ رہنا موت اے۔ اوہو ای قوماں اج زندہ جاوید تے معزز نیں جیہناں سر توڑ محنتاں کر کے آپنی بھلک لئی کجھ بنایا۔ ڈاکٹر صاحب وی اپنی قوم وچوں آہلکس ختم کرن دے چاہیوان نیں تے اگے ودھن دی پریرنا دیندے نیں۔ کجھ مثالاں ویکھو:

مڑ ونگار اج ظالماں نُوں ظلم نُوں للکار اُٹھ
کھیڈ وچ دُنیا دی فیر آئی اے تیری وار اُٹھ
اُدّم دے طوفان وچ آہلک دی بیڑی بوڑ کے
آکھلو دُنیا دے موڈھے نال موڈھا جوڑ کے

ڈاکٹر فقیر سُست تے بے عملاں نوں ایمانی قوت نال سرشار ہو کے اگانہہ ٹُرن دی

مت تے ہمت وحوصلہ دیندے آکھدے نیں:

پکّا نہیں پیراں دا دلیر جیہڑا کرنا اوس نے سیس نثار کیہہ اے
دِل وچ جیہدے ایمان فقیر ناہیں اوہدے ہتھ وچ پھڑی تلوار کیہہ اے
......
اوہ وَیری آپ اے آہلک دا اوہ کھاندا اے تیرا جھل کوئی؟
اللہ نُوں نہ آکھ کُجھ آہلکیا، اوس نہیوں سُننی گل کوئی

6۔ بامقصد شاعری:

ڈاکٹر فقیر دے نزدیک شاعری تے ادب بامقصد ہونا چاہیدا اے۔ کیوں جے بے مقصد شاعری وقت دے ضیاع توں علاوہ کجھ وی نہیں۔ اوہ شاعراں نوں اوہناں دا مقصد تے ذمہ داریاں توں جانو کرواندے نیں۔ اوہ ترقی پسندانہ سوچ دی حامل گل کردے آکھدے نیں پئی اے شاعر! گل و بلبل دے راگ الاپنے بند کر کے طبلے تے ستاراں دِیاں تلواراں بنا کے ستار دِیاں باریک تاراں ورگیاں تلواراں دِیاں دھاراں بنا:

لاگ لینے شہرتاں دے چھڈ دے ہُن لاگیا
راگ پھلاں بلبلاں دے بند کر دے راگیا
بھَن طبلے ہُن ستاراں تائیں تلواراں بنا
تھاپ نہ دے ضرب لا تاراں دِیاں تلواراں بنا

آزاد نظم دی فارم وچ ڈاکٹر فقیر شاعر نوں اوہدی ذمی داری دا احساس دواندے فرماندے نیں:

سُتیا شاعرا جاگ
تیرے ساتھی بھُکھے بھانے
تیرے جُٹ غریب
تیرے سُتیاں ایہناں دے نیں
سَوں گئے لیکھ نصیب
بَل گئے تتے کرم ایہناں دے
سڑے ایہناں دے بھاگ
سُتیا شاعرا جاگ

7۔ ناممکن دا حصول:

آہری تے کم کاج کرن والے بندے لئی دُنیا اُتے کجھ وی ناممکن نہیں۔ بندہ ٹُر پووے تے منزل آپوں کول آندی جاندی اے:

مجبور ہو کے چل نہ مجبوریاں نُوں ویکھ
راہیا، تُوں منزلاں دیاں نہ دُوریاں نُوں ویکھ
بن سکدے بلالؓ نیں حبشی وی مُورکھا
قوماں سفید گوریاں نہ بُھوریاں نُوں ویکھ
روٹی جواں دی وچ وی اے زور حیدریؓ
کنکاں دے تُوں پرونٹھیاں نہ چُوریاں نُوں ویکھ

طارق بن زیاد دا تاریخی فرمان ''کشتیاں ساڑ دیو'' نوں شعراں راہیں انج بیان کردے نیں:

ساڑدا اُندلس دے کنڈھے ویکھ بیڑا اپنا
آکھیا طارق نُوں یاراں! ڈھنگ وسّن دا اے ایہہ؟
ترک اسباباں دا آہندے نیں شریعت دا گناہ
ہے جواب ایہدا کوئی؟ دس وقت دسّن دا اے ایہہ
تیغ دے قبضے تے دھر کے ہتھ ہسدا بولیا
ترک نہیں اسباب دا ایہہ ترک تسّن دا اے ایہہ

8۔ جہاد دی اہمیت:

پکے سچے مسلمان ہون دے ناطے ڈاکٹر فقیر نے مسلماناں لئی جہاد دی اہمیت نوں وی اپنی شاعری دا حصہ بنایا اے۔ اوہناں دین اسلام وچ جہاد دی روایت تے مسلماناں لئی ایہدی مذہبی اہمیت نوں اپنی نظم ''جہاد'' وچ بیان کیتا اے۔ کجھ شعر ویکھو:

کنبے موت اوہناں دے ارادیاں توں زندہ مرن دے جیہناں رواج رکھے
وارے سر جیہناں مرداں اگانہہ ہو کے دُنیا اوہناں دے سراں تے تاج رکھے
کیتا عمرؓ، عثمانؓ تے علیؓ ایہو کیتا ایہو حسینؓ، منصور ایہو
دے کے جان جہان ویہاج لینے ساڈی جدّ دا رہیا دستور ایہو
زندہ جگ تے نیں جد تک مرد مومن رہے گا وچ جہان جہاد زندہ

نہیں کوئی خوف نمرود دے ثانیاں دا ہے خلیل دی اجے اولاد زندہ
ہونا کدی فقیر نہ غازیاں توں کوئی میدان جہاد دا سکھنا ایں
جھنڈا کھلا اسلام دا رکھیا اے جھنڈا کھلا اسلام دا رکھنا ایں

9۔ پنجابی زبان نال پیار:

آپ نوں پنجابی زبان نال انتاں دا پیار سی۔ آپ نے اپنی ساری زندگی پنجابی زبان و ادب دی سیوا وچ لنگھا دتی۔ آپ نے نہ صرف پنجابی زبان نوں اظہار دا وسیلہ بنایا سگوں اُردو دان طبقے نوں وی پنجابی لکھن ول مائل کیتا۔ آپ دِیاں ای کوششاں نال پنجاب یونیورسٹی وچ ایم۔اے پنجابی دِیاں کلاساں شروع ہوئیاں۔ آپ دِیاں خدمتاں دے اعتراف وچ پنجاب یونیورسٹی وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر چیئر دا قیام عمل وچ لیاندا گیا۔ ڈاکٹر فقیر چیئر تے اجکل پنجابی دے کامے تے ڈاکٹر فقیر دے دوہترے جناب محمد جنید اکرم ریسرچ سکالر نیں۔ موآتے وچ آپ دی اِک نظم ''پنجابی رانی'' دے ناں نال شامل اے۔ ونگی ویکھو:

بول ذرا کوئی بول
بولیے
بول ذرا کوئی بول!

رُوپ تیرے دی ڈول سہانی — تُوں سندر پنجابی رانی
دیس پنجاب میرے دی ہانی — تُوں سَمّی ایہہ ڈھول

بولیے
بول ذرا کوئی بول

تیرے بول فرید سُنائے — باہو، حیدر، تُوں بھرمائے
بلھا، ہاشم تیرے جائے — وارث تیرے کول

بولیے
بول ذرا کوئی بول

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دیس پنجاب تے پنجابیاں دی بہادری دا ذکر کردے آکھدے نیں:

اجے باقی نیں پنجابی اجے پنجاب باقی اے
اجے باقی نیں تلواراں ایہناں دی آب باقی اے

اجے ظلماں ایہناں کولوں بن آئی موت مرنا اے
اجے ناچ ایہناں تلواراں دیاں دھاراں تے کرنا اے

10۔ فلسفہ شہادت:

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی نظم ''امتحان'' اک لمی نظم اے جیہدے کل 136 مصرعے نیں۔ ایہہ نظم حضرت امام حسینؓ دی شہادت تے فلسفۂ شہادت اُتے چانن پاندی اے۔ یعنی ڈاکٹر فقیر دے مطابق حضرت امام حسینؓ دی شہادت وچ ساڈے لئی جو جو سبق نیں اوہناں اُتے عمل کرن دی اج شدید لوڑ اے۔ نظم دے کجھ مصرعے ملاحظہ کرو:

اوہناں فکر کیتا جیویں عاقبت دا
تیویں عاقبت دا اسیں فکر کریئے
کیتا نیزے دی نوک تے ذکر اوہناں
اسیں نیزے دی نوک تے ذکر کریئے
جنا مان اوہناں نوں خدا دا سی
نہیں فقیر اونا دلی مان ساڈا
لیا اوہناں دا سی امتحان اوہنے
کیوں نہ لئے گا اوہ امتحان ساڈا

11۔ دُنیا دی بے ثباتی:

دُنیا دی بے ثباتی تے عارضی پن دا درس اپنے اک شعر بعنوان ''گھر'' وچ دیندے ہوئے آکھدے نیں:

اوہ جو دِن ڈھیریاں جتھے اُگی سَر
گھر گھر کردیو بندیو ایہہ جے اصلی گھر

12۔ قائداعظم لئی نظم:

بانی پاکستان نے جو پاکستان جیس مقصد لئی حاصل کیتا سی اوہ پورا نہ ہوسکیا سگوں اج تقریباً پون صدی گزرن مگروں وی کوئی استحکام حاصل نہیں ہویا۔ ڈاکٹر فقیر ورگا بندہ جیہناں نہ صرف قلمی سگوں مالی معاونت نال وی تحریک نوں اگانہہ ودھایا سی تے قائداعظم نوں

(جدوں اوہ گوجرانوالہ آئے سن) چندے خاطر اپنی کار دِیاں چابیاں پیش کر دتیاں سن، کیوں دُکھی نہ ہوندا؟ ایسے ای دُکھ دا اظہار اوہناں دی نظم وچ ویکھو:

باغ تُوں آپ اُگائے جیہڑے
بیجے آپ پیائے جیہڑے
آپ تُوں ہتھیں لائے جیہڑے
پھُل نیں اوہ کُرمائے بابا
تیری یاد ستائے بابا
ڈھاندی اے جد ہمت ڈھیری
آوے تیری یاد بتھیری
آپ کمائی دولت تیری
جد کوئی سادھ چُرائے بابا
تیری یاد ستائے بابا

13۔ پنجابی گبھرووآں نوں ہلاشیری:

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر آپ پنجابی سن تے اوہناں نوں پنجاب واسیاں نال انتاں دا پیار سی۔ اوہناں نوں پنجاب دِیاں رِیتاں رواجاں تے مُکدیاں جا رہیاں قدراں دا ہرکھ سی۔ اوہناں نے پنجابی گبھرووآں نوں مخاطب کر کے ہلاشیری دتی اے تے ذمے واریاں توں آگاہ کرن لئی نظم "کِس کم دا تیرا بل منڈیا"، تخلیق کیتی اے۔ ونگی ویکھو:

اجے تیرے وَل وہندے نیں پئے جنگل، پربت، تھَل منڈیا
سینے دھرتی دے تے وَگنے اجے تیرے نیں ہَل منڈیا
اجے تُوں کھوبھے آزادی دے کھُبا ایں گل گل منڈیا
گھڑی عمر دی ٹُرے ترکھی بُرا گوانا پَل منڈیا
دیس تیرے دی لوڑ نہ لگا کس کم تیرا بَل منڈیا

14۔ ملیا جلیا کلام:

موآتے وچ کجھ متفرق کلام وی شامل اے۔ مثلاً دو غزلاں نیں تے کجھ نظماں

ایسیاں نیں جیہناں اُتے سرناویں دی تھاں نظم دی ردیف نُوں ای سرناواں بنایا گیا اے۔ ایس توں اڈ کجھ نظماں ایسیاں نیں جیہناں دے ناں ای موضوعات دی دس پا دیندے نیں۔ مثلاً آزادی، زندگی دا بھار، مہاجر، رحیم، ہر، یورپ دے بپاری، عشق، جوانی، نمازی، چاہت، سخی، بقا تے مومن دی نظر وغیرہ۔

مُکدی گل:

مُکدی گل ایہہ پئی ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ویہویں صدی دے سرکڈھویں پنجابی شاعر نیں۔ اوہناں پنجابی زبان وچ شاعری کر کے پنجابی زبان وادب نوں مان بخشیا اے۔ اوہناں دی شاعری دِیاں کئی جہتاں نیں۔ موآتے راہیں اوہناں مسلمان قوم دے دل وچ حرکت و حرارت دا اوہ بھانبڑ روشن کیتا اے جیہدے پاروں آہلکس دا آپ مہارے جنازہ نکل گیا اے۔ اوہناں دی شاعری دے ڈھیر سارے موضوعات نیں جیہڑے ایس اِک مضمون وچ بیان نہیں کیتے جا سکدے۔ بہر حال آپ پنجابی زبان دے سیوک، سچے تے سُچے مُحبِ وطن، ناں دے فقیر تے دل دے اپنے امیر سن پئی ادب دا دامن سُچے علمی موتیاں نال نکونک بھر گئے نیں۔ قائداعظم نوں جدوں آپ نے کار دِیاں چابیاں پیش کیتیاں تے اوہناں فرمایا سی:

> "Well done Faqir! You are mandicat by name but rich by heart. I remember my swar greatful for this invaluable donation."

کتاب دا حوالہ: ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، موآتے، لاہور: بزم فقیر پاکستان، 2007ء، (چوتھا ایڈیشن)

کلام پیر فضل گجراتی ۔ مرتبہ: ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

تعارف:

پنجابی کلاسیکی شاعری تے لوک شاعری وچ صنفاں دی رنگارنگی موجود اے۔ شاید ایہوای وجہ اے کہ اُردو فارسی تے عربی توں آن والی ''غزل'' پنجابی وچ کافی دیر بعد آئی تے حالے وی باقی صنفاں دی نسبت تعداد وچ گھٹ اے۔ پنجابی غزل دا پہلا شاعر شاہ مراد نوں منیا جاندا اے تے فیر مولا بخش کشتہ تک پنجابی غزل نہ ہون دے برابر اے۔ مولا بخش کشتہ پنجابی غزل دے پہلے صاحب دیوان شاعر نیں۔ اوہ اپنے بارے آپ آکھدے نیں:

کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی رب نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دیوان میرا

مولا بخش کشتہ توں بعد پیر فضل گجراتی غزل دے اوہ شاعر نیں جیہناں پنجابی غزل نوں روایت توں کڈھ کے جدیدیت ول ٹوریا تے پنجابی غزل نوں دوجیاں ہمعصر تے وڈیاں زباناں دے برابر لیا کھڑا کیتا تے ایس پاروں آپ ''پنجابی غزل دے امام تے مجدد'' اکھوائے۔ آپ دا مختصر تعارف درج ذیل اے:

آپ دا اصل ناں فضل حسین سی جدکہ علمی ادبی حلقیاں وچ پیر فضل گجراتی دے ناں نال معروف ہوئے۔ پہلی جنوری 1896ء نوں گجرات وچ پیر مقبول شاہ دے گھر پیدا ہوئے جیہڑے حضرت شاہ دولہ دریائی" دے بارہویں گدی نشین سن تے اوہناں دا تعلق قادریہ سلسلے نال سی۔ پیر فضل گجراتی نے مڈھلی تعلیم مسیتوں لئی تے فیر 1917ء نوں گورنمنٹ ہائی سکول گجرات توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ اسلامیہ کالج لاہور وچ ایف اے کرن لئی داخل ہوئے پر 1918ء نوں واپس آکے میونسپل کمیٹی گجرات وچ نوکری کرلئی۔ 1954ء نوں ریٹائر ہوئے۔ آپ دی اک ای دھی سی تے دوہترے نال ڈھیر پیار کردے سن۔ آپ دا دوہترا 1972ء نوں اچانک فوت ہوگیا۔ آپ نے اوہدی موت دا صدمہ دل تے لا لیا تے 22 اگست 1972ء نوں وفات پا گئے۔

آپ نے اُردو پنجابی وچ شاعری کیتی۔ پنجابی دیاں تقریباً ساریاں شعری

صنفاں وچ لکھیا پر مقبولیت غزل پاروں حاصل ہوئی۔ آپ دے شعری مجموعے ''ڈونگھے پینڈے''، ''ٹکوراں'' تے ''قطبی تارا (نعتاں)'' دے ناں نال چھپے سن جیہناں نوں ہن اِک تھاں کٹھا کر کے تے کجھ اَن چھپیا کلام وی شامل کر کے ''کلام پیر فضل گجراتی'' دے ناں نال چھاپیا گیا اے۔

''کلام پیر فضل گجراتی'' دا ویروا:

''کلام پیر فضل گجراتی'' 752 صفحیاں دی کتاب اے جیہنوں محترمہ پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن ہوراں نے سودھیا تے ترتیب دتا اے۔ کتاب دا چھپن ورہا 2010ء تے چھاپن والے ''مقصود پبلشرز'' (اُردو بازار، لاہور) نیں جدکہ کمپوزنگ محمد سدھیر سائیں نے کیتی اے۔ کتاب دا ٹائیٹل حلیمہ عمر دا بنیا ہویا اے تے بیک ٹائیٹل اُتے پیر فضل گجراتی دی تصویر اے۔ کتاب دے صفحیاں دی ونڈ درج ذیل اے:

نمبر شمار	کتاب دا ناں	''کلام پیر فضل گجراتی'' وچ تھاں	کل تعداد	چھپن ورہا
1	قطبی تارا	صفحہ 17 توں صفحہ 178 تک	حمداں، نعتاں، مدحاں، منقبتاں: کل تعداد: 53	1981ء
2	ڈونگھے پینڈے	صفحہ 179 توں صفحہ 432 تک	غزلاں: کل تعداد: 134	1963ء
3	ٹکوراں	صفحہ 433 توں صفحہ 568 تک	غزلاں، نظماں: کل تعداد: 56	1970ء
4	پنجابی دا قطبی تارا	صفحہ 569 توں صفحہ 710 تک	اَن چھپیاں نظماں، غزلاں: تعداد: 40	
5	اَن چھپیا کلام	صفحہ 711 توں صفحہ 746 تک	غزلاں، نظماں: تعداد: 18	نویں بھال
6	کلام دا ہتھ لکھتی نمونہ	صفحہ 747 توں صفحہ 752 تک	ہتھ لکھتی نمونہ 2 صفحے، راواں 2 صفحے	

نوٹ: درج بالا فہرست وچ تیجے نمبر یعنی 1981ء نوں چھپن والی کتاب نوں ''کلام پیر فضل گجراتی'' وچ پہلے نمبر اُتے شامل کیتا گیا اے۔ ایہدی وجہ ایہہ وے پئی ''قطبی تارا'' وچ حمداں، نعتاں، منقبتاں تے مدحاں شامل نیں جیہناں نوں احتراماً تے تبرکاً کتاب وچ سبھ نالوں پہلاں تھاں دتی گئی اے۔

پیر فضل گجراتی دی غزل گوئی/
پیر فضل گجراتی پنجابی غزل دا مجدّد تے امام

پیر فضل گجراتی نے شروع وچ اُردو شاعری کیتی تے معروف اُردو شاعر مرزا نثار حسین مبصؔر دی شاگردی اختیار کیتی۔ فیر پنجابی دے نامور شاعر احمد علی سائیاں توں متاثر ہو کے اپنی سوچ دا رُخ پنجابی ول موڑ لیا۔ حالانکہ احمد علی سائیاں دی شہرت پنجابی چومصرے پاروں سی پر پیر فضل نے غزل دی صنف نوں موزوں سمجھ کے غزل وچ طبع آزمائی کرن دی ٹھانی تے پنجابی غزل نوں منفرد رنگ تے مقام دے کے جدیدیت نال ہم آہنگ کیتا تے پنجابی غزل دے مجدّد اکھوائے۔ آپ دِیاں غزلاں وچ کئی تھاں فارسی، اُردو ترکیباں تے لفظاں دا ورتارا اے۔ جیہنوں پیر فضل نے کمال خوبصورتی نال انج ''پنجابیا'' اے پئی بالکل اوپرے نہیں لگدے سگوں پنجابی زبان دی خوبصورتی تے وسعت دا سبب بنے نیں۔ ونگیاں ویکھو:

تیرے جَور، تیرے ستم، توبہ توبہ
میرا دِل جگر حوصلا اللہ اللہ

(ڈُونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص197)

جد ویکھن میرے سوہنے نُوں سوہنے شرمندے ہون پئے
گئی وجدی پھوک چراغاں نُوں اوہ جدھر مہر منیر گیا

(ڈُونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص232)

1۔ تصوف دا رنگ:

پیر فضل گجراتی نے اپنی غزل وچ کدھرے کدھرے مجازی رنگ وچ حقیقت دیاں رازاں نوں بیان کیتا اے تے تصوف دے مختلف موضوعات مثلاً عشق حقیقی، وحدت الوجود، وحدت الشہود، دُنیا دی بے ثباتی، عہدِالست تے رہبانیت بارے اشعار لکھے نیں۔ آپ د[...] والد شاہ دولہ دریائی دے گدی نشین سن، اوہناں نال عقیدت دا اظہار کردے آکھدے نیں:

لگ جاندا فضل کنارے تے وچ وہن غماں دے رُڑھدا نہ
وَل شاہ دولہؒ دریائی توں سِکھ جے لیندا گُجھ تاری دا

(نکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص488)

عہد الست دی حقیقت بیان کردے آکھدے نیں:

بلیٰ کہہ کے لیا گل پا گلاواں
مَیں قابو آ گیا اقرار کرکے

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 411)

وحدت الوجود دا فلسفہ قرآنی آیت دی تفسیر دے رنگ وچ بیان کردے ہوئے آکھدے نیں:

مَیں ٹُریا جنگل بیلے نُوں اوہ حبل وریدوں نیڑے سی
اِک پانے والے پائیاں سَن کجھ پُٹھیاں دساں کیہہ دساں

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 200)

دُنیا دی بے ثباتی دے حوالے نال آکھدے نیں:

سدا نہ کِن مِن ساون والی سدا نہ کوئل کُوکے
سدا نہ امبیاں بیٹھاں آ کے پیلاں پانیاں موراں

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 285)

2۔ عشق دا جذبہ:

غزل وچ عشقیہ رنگ اہم موضوع خیال کیتا جاندا اے۔ عاشقاں نوں عشق دے رستے اُتے ٹُرن لئی کیہہ کیہہ کجھ برداشت کرنا پیندا اے اوہناں تکلیفاں، دُکھاں، مصیبتاں، جذبیاں تے کیفیتاں نوں پیر فضل نے سوہنے ڈھنگ نال اپنی غزل دا حصہ بنایا اے۔ عاشقاں دی دِلی کیفیت بیان کردے آکھدے نیں:

اگاں دُھکھدیاں نیں دُھکھ کے بلدیاں نیں، بل کے مَچدیاں نیں مَچ کے بُجھدیاں نیں
اگو تاء جو بھکھن وچ سینیاں دے، اوہ نیں عاشقاں کول انگیار وکھرے

(نکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 470)

عاشقاں دِیاں تکلیفاں تے مشکلاں بارے گل بات کردے آکھدے نیں:

پُٹیا ظالم عشق جیہناں نُوں رَل گئے نال فقیراں
ننگے پیروں کُھلے جھاٹے پُر پُر لمکن لیراں

(نکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 468)

عشق وچ فرہاد نوں کیہہ نال میرے نسبتاں
سینیاں دے ہور نیں ہتھاں دے چھالے ہور نیں
(ان چھپیا کلام، کلام پیر فضل گجراتی: ص 733)

3۔ سوز تے درد:

پیر فضل گجراتی دی غزل دا اِک ہور وصف درد تے سوز دی کیفیات دا بیان اے۔ اوہناں کول ایہجے کئی شعری نمونے ملدے نیں جیہدے وچ درد تے درد پاروں تڑف دی دولت موجود اے۔ ونگیاں ویکھو:

مارے ہوئے فراق دے صدمیاں دے، گن دے رہن ساری رات تاریاں نُوں
گنتی کرن پئے میریاں ہنجوواں دی، تارے ہراں نُوں کڈھ اسمان وچوں
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 335)

مینوں سوز فرقت نے بخشے نیں جیہڑے، اوہ چھالے تے بے شک چھپاندا رہواں گا
میں اتھرو کدوں تیک پیندا رہواں گا، کدوں تیک ہو کے دباندا رہواں گا
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 419)

4۔ واعظ تے زاہد دا اصلی روپ:

اُردو، فارسی غزل دا خاص موضوع اِک پاسے جام، ساقی، رند، پِین پلان، مستی، سرشاری تے خماری رہیا اے تے دُوجے پاسے منبر اُتے بہہ کے وعظ کرن والے واعظاں دیاں نصیحتاں وی کدھرے کدھرے ملدیاں نیں۔ واعظ بھاویں آپ وی تھاؤں تھائیں بہک جان والے ہوندے نیں پر وعظاں راہیں فتوے صادر کرن توں باز نہیں آندے۔ پیر فضل نے واعظاں تے زاہداں دا اصلی روپ شرابیاں نال تقابل کر کے سامنے لیان دا آہر کیتا اے:

رہندا ائے واعظ نُوں اُٹھے پہر حُوراں دا خیال
ایس دوزخ جوگے نُوں اِک پارسا جاناں سی مَیں
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 272)

اے واعظ ذوق تہاڈے نُوں کیہہ نور نمازی آکھن لگے
ہر جمعے کہانی حُوراں دی، یا بنّی حضرت ٹھیک نہیں
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 264)

زاہد وچ نماز چتارے بُھلیاں ہویاں گلاں

سبھے گلاں وچ نشے دے دین وسار شرابی

(ان چھپیا کلام، کلام پیر فضل گجراتی: ص738)

5۔ انسان دوستی:

انسان دوستی تمام مذاہب دا سانجھا سُنیہا اے۔ ایسے لئی آکھیا گیا اے پئی:

''اک انسان دا قتل ساری انسانیت دا قتل اے۔''

پیر فضل گجراتی دی شاعری وچ انسان دوستی دیاں مثالاں موجود نیں۔ اوہ سچے تے کھرے دوست دِیاں خوبیاں دی بیان کردے نیں تے بے غرض دوستی نوں سراہندے ہوئے آکھدے نیں:

اوہلے وچ جس دے ہوندیاں نیں غرضاں اوہ اُلفت ٹھیک نہیں

جس یاروں کڈھے جاندے نیں مطلب اوہ چاہت ٹھیک نہیں

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص264)

یار جے خوشنود ہوون تے خزاں چُبھدی نہیں

یار رُٹھے ہون تے یاراں نوں کھاندی اے بہار

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص268)

اُتوں بہت کوئی کوئی ہوندائے وِچوں یار کسے دا

اوکھے ویلے وِرلا کوئی ونڈے بھار کسے دا

(ٹکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص499)

6۔ حالات دی تبدیلی:

تبدیلی فطرت دا قانون اے۔ ہر شے ہر ویلے اکو ڈگر اُتے نہیں چلدی۔ وقت خوشی دا ہووے بھاویں غمی دا گزر جاندا اے۔ وقت دی سبھ نالوں وڈی خوبصورتی تے خوبی ای اوہدا اگانہہ لنگھ جانا اے۔ پیر فضل گجراتی نے سماجی تے معاشرتی رویاں تے اوہناں دے بدلاء نوں اپنی غزل دا موضوع بنایا اے۔ کھاندے پیندے دے سبھ یار نیں تے اوکھت ویلے دا کوئی وی دارو نہیں ہوندا۔ دوست دی دوستی دا پتہ اودوں لگدا اے جدوں بندے تے کوئی اوکھا ویلا آندا اے۔

اوکھے ویلے اکا دُکا ای یار دوست چھڈ جاندے نیں۔ غزل دے کجھ شعراں دیاں مثالاں ویکھو:

پئی جدوں مصیبت ہوکے تے سبھ اکن ڈکن نس گئے
سنگ کیویں تروڑے یاراں نے میں دسنوں نستاں کیہہ دساں

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص200)

جنگل دے وچ ننگے پیریں، فیر سودائی وڑیا
اُٹھ اُٹھ فیر اگوں اِک واری مِلنی کیتی خاراں
اوکھے ویلے فضل میرے وَل غیراں ہتھ ودھائے
مان تران جیہدا سی مینوں، اوس نہ لئیاں ساراں

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص410,411)

7۔ شوخی تے طنز و مزاح:

پیر فضل گجراتی دے کلام وچ شوخی تے طنز و مزاح دا رنگ وی پایا جاندا اے کیوں جے تھوڑی بہت شوخی اوہناں دے مزاج وچ وی ہے سی۔ ونگیاں ویکھو:

جدھر جدھر آکھے مینوں اودھر اودھر جاواں
کُھرے دِل دا بال ایانا لئے کے پیا کھڈاواں

(تکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص480)

وقت نزع دے اوہ نہیں چاہندا کول میرے جھٹ بہناں
کھول لیا پنجسورہ اوہنے نکلے جان شتابی

(تکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص493)

8۔ منفی قدراں دی مذمت:

پیر فضل دِیاں غزلاں وچ اعلیٰ اخلاقی قدراں دی تعلیم تے اصلاحی رنگ نظر آندا اے۔ اوہ ختم ہو رہیاں اعلیٰ قدراں دا رونا روندے آکھدے نیں:

جے سُن لین دُشمن تے دُشمن وی روون
میرے نال جو کیتیاں آشنا نے

(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص303)

اساں زاہد دے ویکھے فضل کرتوت
شرابی مفت وچ بھنڈے ہوئے نیں
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 287)

9۔ مبالغہ آرائی:

پیر فضل گجراتی نے غزلاں وچ کسے کسے تھاں حدوں ودھ مبالغہ آرائی توں کم لیا اے جیس پاروں غزل دے تغزل وچ وادھا ہویا اے۔ اُردو شعرا، نواباں تے بادشاہاں دے قصیدے لکھدے تے حدوں ودھ مبالغہ آرائی توں کم لے کے ڈھیر انعام پاندے۔ ویسے وی شاعر اِک دُوجے کولوں بازی لے جان خاطر مبالغہ آرائی توں کم لیندے نیں۔ نمونہ ویکھو:

ہے اج دِید دے چن دی آس لگی، ذرا شام تک زیر نقاب رہنا
کتے ڈِیگریں روزے نہ کھول دیئے، تیرا ویکھ کے مُکھ مہتاب ساقی
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 392)

ایدھر رو رو اسیں بے حال ہو گئے، اوہناں سمجھیا ہولیاں کھیڈ دے نیں
رَت بھِنیاں اکھیاں صاف کر کے، اساں جدوں دامن گُل انار کیتے
(ٹکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 461)

رج کے اجے نہ لباں دی دِید کیتی، اکھاں زُلف اوہدی اُتے جا پئیاں
رتہ بن کے ظالم نے کھچ لئیاں، میریاں کشتیاں آب حیات وچوں
(ٹکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 471)

10۔ پنجاب دی رہتل بہتل:

پیر فضل گجراتی دِیاں غزلاں وچ پنجاب دی تہذیب و ثقافت دے حوالے ملدے نیں۔ اوہناں غزل نوں نہ صرف موضوعات دے حوالے نال شنگھاریا اے سگوں زبان و بیان، تشبیہہ واستعارے تے تلمیحاں وچ وی پنجابیت جھلکدی اے۔ سوہنی مہینوال دی تلمیح ویکھو:

دل تے آکھدائے فضل پَٹ چیر لیئے، مہینوال دی کریئے مثال قائم
پکے گھڑے دے باجھ پر ٹھلدے نہیں، ہن محبوب جو شہر گجرات دے نیں
(ڈونگھے پینڈے، کلام پیر فضل گجراتی: ص 267)

11۔ غزل دا منفرد رنگ تے اسلوب:

پیر فضل نوں غزل دا امام تے مجدد ایسے لئی آکھیا گیا اے کہ اوہناں پنجابی غزل دا مہاندرا بدل دتا اے۔ اوہناں دی غزل اپنے منفرد رنگ تے اسلوب پاروں کلاسیکی غزل تے جدید تر غزل دے وچکار پُل دا کم کردی اے۔ ونگیاں ویکھو:

اج اکو واری نکل گیاں نیں کسراں سارے سال دیاں
اج سالگرہ سی ساقی دی اج ہتھیں پا پا پیتی اے

(تکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 491)

جس اتوار ملن دا وعدہ ہویا نال اساڈے
خبرے محشر دے دن اونائیں اوہ اتوار کسے دا

(تکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 499)

12۔ نویاں نویکلیاں صنفاں وچ طبع آزمائی:

پیر فضل گجراتی نے غزل توں علاوہ نظماں، موضوعاتی نظماں، نعتاں، منقبتاں، مدحاں، دامن تے جوٹے وی لکھے نیں جیہڑے اپنی مثال آپ نیں۔ ایس توں اڈ غزل دی ہیئت وچ وی کئی صنفاں نوں بیان کیتا اے۔ مثلاً اپنے بارے آپ ای آکھدے نیں:

کوئی نہیں روکن ٹوکن ٹھاکن ہوڑن ہٹکن والا
چوکڑیاں ہر پاسے بھردائے شوخ غزال غزل دا
حمد، مناقب، نعت، قصیدہ، تہنیت، مرثیہ
جدھر جُرے کوئی لے جاندائے کھچ خیال غزل دا

(تکوراں، کلام پیر فضل گجراتی: ص 447)

مُکدی گل:

مُکدی گل ایہہ پئی پیر فضل گجراتی نے پنجابی غزل دی صنف وچ شاعری کر کے ایہدیاں روایتی زنجیراں نوں توڑیا اے تے نویں منزل ول ٹورن دا آہر کیتا اے۔ اوہناں غزل وچ نویں تجربات کرن دے نال نال نویں خیال، مضمون، جذبے، اوزان، بحراں تے نت نویاں تشبیہاں، استعارے ورت کے غزل دا دامن ڈھیر وسیع و عریض کردتا اے۔ اوہناں

دیاں غزلاں وچ جذبات نگاری، تغزل، فنی پختگی، خیال آفرینی، سادگی، خلوص، گویا ہر خوبی بدرجہ اتم موجود اے۔ پیر فضل نے پنجابی غزل نوں نویں سمت، نواں رُخ تے نواں موڑ دتا اے جیہدا اظہار آپ انج کردے نیں:

فضل ہوراں نے بدل دتائے پنجابی دا رنگ
یا الٰہی! دور حاضر دے غزل خواناں دی خیر

کتاب دا حوالہ: پیر فضل گجراتی، کلام پیر فضل گجراتی، مرتب: ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن، لاہور: مقصود پبلشرز، 2010ء

Additional Material for Just Reading

پیر فضل گجراتی دی نظم نگاری

پیر فضل گجراتی دیاں کل 12 نظماں اوہناں دی کتاب ''تکوراں'' وچ شامل نیں جیہڑیاں ''نظماں'' سرناویں ہیٹھ کتاب وچ غزلاں توں بعد شامل نیں۔ جد کہ کتاب دے اخیر وچ ''جانی جان والاں دے'' دے سرناویں ہیٹھ پنجابی دے 6 شاعراں نوں خراج تحسین پیش کیتا گیا اے تے کجھ دوبیتیاں، قطعے بند تے ڈار وچھنے دے عنوان ہیٹھ 2 چومصرعے تے اک بیت شامل اے۔

پیر فضل گجراتی دی تجی ''پنجابی دا قطبی تارا'' وچ ''پیر فضل دا باقی ماندہ کلام'' دے تحت کل 15 تے قومی شاعری دے تحت 12 نظماں شامل نیں۔ کلام پیر فضل گجراتی دے اخیر وچ ''ان چھپیا کلام (نویں بھال)'' دے تحت کجھ غزلاں، اک نظم تے ''جوٹے'' شامل نیں۔ مذکورہ بالا نظماں وچوں بہتا لوں اہم سرناواں قومی شاعری دا اے۔ پیر فضل گجراتی محب وطن انسان سن۔ اوہناں دی قومی شاعری قابل تعریف اے۔ بانی پاکستان قائداعظمؒ دی مدح بیان کردے آکھدے نیں:

اے قائداعظمؒ تیرے روح اُتے ہون رحمتاں ربّ غفار دیاں
تیرے پاک مزار تے ہر ویلے پیاں بارشاں ہون انوار دیاں
تیری رہے گی مہکدی پھلواڑی سدا رہے گا لہکدا باغ تیرا
پاکستان والا جیہڑا بال چلیائیں روشن رہے گا سدا چراغ تیرا
خاصاں وچ چھڑیا تیرا ذکر رہنائیں عاماں وچ تیرا چرچا عام رہنائیں
قائم ایس دُنیا جدوں تیک رہنائیں زندہ وچ دُنیا تیرا نام رہنائیں

پیر فضل گجراتی ملک پاکستان نوں ربّ تعالی ولوں حاصل ہوئی دولت سمجھدے نیں تے ایہدی سلامتی دے چاہیوان نیں۔ اوہناں دی نظم ''اساں پاکستان بنایا اے اساں پاکستان وسانائیں'' اوہناں دی پاکستان نال محبت دی جیوندی مثال اے۔ 8 بنداں دی نظم دا اک بند نمونے دے طور تے ویکھو:

اساں پاک وطن نوں رل مل کے اک باغ بہشت بنانائیں

ایہہ رُوپاں والی دھرتی اے اساں ایہدا روپ ودھانائیں
لیہہ رنگ اسلامی ہونداۓ لوکاں نوں رنگ وکھانائیں
بگاں دے کولوں سیراں نے تکّھ نظر بچا کے جانائیں
جو سکے کدی جمایا سی اوہ سکے فیر جمانائیں
اساں پاکستان بنایا اے، اساں پاکستان وسانائیں

آپ نے اپنیاں قومی نظماں وچ مسلماناں تے پاکستانیاں دی غیرت نوں جگان دا آہر کیتا اے۔ خالد بن ولید تے محمد بن قاسم دی مثال دے کے لوکاں دے خُون گرمان دی کوشش کیتی اے۔ آپ نے جتھے غازی دی شان بیان کیتی اے اوتھے اپنے علاقے دے شہید پتراں میجر عزیز بھٹی شہید تے میجر مسعود اختر رانا شہید (ستارہ جرأت) دی جرأت تے عظمت نوں وی سلام پیش کیتا اے۔ بالترتیب مثالاں ویکھو:

شاعر دے ذہنوں اُچاۓ کیہہ کہے سراپا غازی دا
ہے عاجز قلم مصور دی کیہہ کھچے نقشہ غازی دا
نہیں لبھدے لفظ مؤرخ نوں کیہہ لکھے حالا غازی دا
ہے ناقص سمجھ مفکر دی کیہہ سمجھے رتبہ غازی دا
پاۓ جو پایہ غازی دا اوہ جانے پایا غازی دا

جا عزیز بھٹی فی امان اللہ جند وطن توں کرن قربان لگائیں
عشقے بیلیا اوۓ تیرے حوصلے توں کنکاں وچ اکلیاں جان لگائیں
بھرتی فوج ہو کے ہن اگوں ناواں صادقاں وچ لکھوان لگائیں
لکھ لکھ مُبارکاں ہون تینوں سر تے تاج شہادت دا پان لگائیں
چنا ساڈیا چودھویں رات دیا توں گجرات دا نام چمکان لگائیں

اے عزیز توں جان عزیز دے کے لاجاں رکھیاں وطن عزیز دیاں
عزت دوہاں جہاناں دی ملی تینوں ایہہ احسان ربّ دوسرا اوے نیں

رگ اُٹھی پھڑک حمیت دی آ جوش گیا غیوراں نوں
مسعود دیاں تکبیراں نے رنگ دتے نویں جسوراں نوں

دشمن نوں کنڈ وکھائی نہ بینے تے وار سہار گیا
غازی نے ہتھوں چھڈیا نہ اسلام دیاں دستوراں نوں

پیر فضل گجراتی دی نعت گوئی ''قطبی تارا'' دے حوالے نال

''قطبی تارا'' پیر فضل گجراتی دیاں نعتاں، منقبتاں تے مدحاں دا اوہ مجموعہ اے جیہنوں حفیظ تائب نے ترتیب دے کے، بھرواں جائزہ (مقدمہ) لکھ کے 1981ء وچ چھپوایا سی۔ ایس مجموعے وچ حمد، حمدیہ قطعے، نعتاں، میلاد مبارک، سلام، مدح، منقبت، دوہڑے، چومصرعے، مسدس، مثنوی تے نعتیہ ترجیع بند وغیرہ شامل نیں۔ حمدیہ قطعہ ملاحظہ کرو:

ہے زاہد نوں اپنی ریاضت دا ہماں
تے عابد نوں اپنی عبادت دا ہماں
ہے صوفی نوں ناز اپنے عملاں دے اُتے
مینوں فضل مولا دی رحمت دا ہماں

مجموعے دے مڈھ وچ اٹھاراں نعتاں غزل دی فارم وچ نیں۔ آپ دیاں نعتاں قرآن پاک وچ بیان ہوئے نبی پاکؐ دے وصفاں دی تفسیر نیں۔ ''ورفعنا لک ذکرک'' نوں شعر وچ ڈھالدے آکھدے نیں:

کیتا اے رب تعالیٰ نے خود ذکر بلند محمدؐ دا
جد تیک خدائی قائم اے قائم نیں اوہدیاں سرورِیاں

نبی پاکؐ دی ذات نال عشق دی بدولت نعت لکھی جاندی اے۔ پیر فضل دیاں نعتاں نوں مکھ رکھ کے آکھیا جاسکدا اے پئی آپ نوں رحمت اللعالمین حضرت محمدؐ دی ذات نال انتاں دا عشق سی۔ عشق رسولؐ وچ ڈب کے تے نبی پاکؐ دی ذات نوں وسیلہ بنا کے اپنی خستہ حالی دا ذکر کردے آکھدے نیں:

تُسی رحمت او جس عالم دی میں اوسے دے وچ رہنا واں
مُڑ میری خستہ حالت تے کیوں کرم کمایا جاندا نہیں

پیر فضل گجراتی ہوراں نے اپنیاں نعتاں وچ نبی پاک ﷺ دے صفاتی ناواں نوں

دی بڑی خوبصورتی نال ورتیا اے۔ ونگی ویکھو:

اُمت عاصی دا رکھوالا نبیؐ سہارا کملی والا
ملجا، ملاذی، تکیہ، پرنا، ٹھاہر، سہارا کملی والا
پاک وجود مبارک اوہدا حُسن سراپا نور مجسم
اکمل، اجمل، احسن، اطہر، یتیم پیارا کملی والا

عید میلاد مبارک دے عنوان ہیٹھ نبی پاک ﷺ دی دُنیا وچ آمد دے حوالے نال آکھدے نیں:

محبوبؐ خدا دے دُنیا تے تشریف لیائے اج دے دن
مولا نے اپنی رحمت دے بدل برسائے اج دے دن

آپ نے اپنیاں نعتاں وچ دائی حلیمہؓ نال خاص عقیدت دا اظہار کیتا اے۔ کیوں جے اوہناں دی گود مبارک وچ نبی پاک ﷺ نے پرورش پائی سی۔ لہٰذا دائی حلیمہؓ دا درجہ بیان کردے آکھدے نیں:

واہ واہ حلیمہؓ تیرے تے اَج کرم کمایا جانا اے
اَج یکتا تیری جھولی دے وچ گوہر پایا جانا اے
تُوں پہلاں اپنے جیہے توں سوہنے نُوں شیر پلائی ایں
تینوں ای پہلاں کوثر والا جام پلایا جانا اے

......

واہ کیسا اُچا کیتا اے اللہ نے شان حلیمہؓ دا
سردار جہاناں ساریاں دا بنیا مہمان حلیمہؓ دا
سوہنے نوں کول بہا کے تے دو ویلے کھانا پیش کرے
جنت وچ وکھرا وِچھے گا اِک دستر خوان حلیمہؓ دا

''نکوراں'' کتاب دے دُوجے حصے وچ مدحاں تے منقبتاں شامل نیں جیہناں معروف ہستیاں دیاں مدحاں تے منقبتاں لکھیاں نیں اوہناں وچ اہم ناں حضرت آمنہؓ، حضرت حلیمہؓ، حضرت امام حسینؓ، حضرت عمرؓ، حضرت ایوب انصاریؓ، حضرت بلالؓ، حضرت حسان بن ثابتؓ، حضرت علی ہجویریؒ تے غوث پاکؒ دے نیں۔ نواسۂ رسول حضرت امام حسینؓ

دی منقبت دی ونگی ویکھو:

جیہنے حق دے راہ وچ جان دتی اوہنوں زندگی ملی دوام دی اے
وَدھ آبِ حیات دے جام کولوں اِک چُلّی شہادت دے جام دی اے
کتھے گئی اوہ سلطنت جیہدے پچھے لیاں لعنتاں کھٹ یزیدیاں نے
رہسی ابد آباد تک، قائم ہو گئی جیہڑی سلطنت پاک امامؓ دی اے

غوث پاکؒ دِیاں ست (7) منقبتاں نیں جیہدے توں آپ دی غوث پاکؒ نال عقیدت تے مسلک دا اندازہ ہوندا اے۔ ونگی ویکھو:

میری سُننی جے کدوں فریاد یا پیراں دے پیر
مینوں سدنا جے کدوں بغداد یا پیراں دے پیر
بنیا رہنا اے ہوس دا مَیں کدوں توڑی غلام
مینوں کرنا جے کدوں آزاد یا پیراں دے پیر

پنے پیر سیّد کبیر الدین شاہ دولہ گنج بخش دریائیؒ دی منقبت بیان کردے آکھدے نیں:

رہے ہمیشہ ایہدے سر اُتے تیرا دستِ کرم
فضل ہے تیرا ثناء گر شاہ دولہ گنج بخش

غازی علم دین شہید دا مقام تے مرتبہ دسدے ہوئے آکھدے نیں:

تُوں شمع رسالت توں جند واری دِیوے تیرے جو مُکھیے جگنے نیں
گیوں چیر حوادث دیاں نرغیاں نُوں میلے قبر تیری اُتے لگنے نیں
نہیں اوہ گل گستاخی دی سُن سکدا اپنا جیہنوں رسولؐ دی شان دا اے
غیرت جو اسلام دی رکھدا اے اوہو موت نوں مسخری جان دا اے

بلدا شہر۔ رؤف شیخ

تعارف:

جدید پنجابی غزل دے حوالے نال رؤف شیخ اِک منفرد مقام دے حامل نیں۔ اوہناں پنجابی غزل نُوں نت نویاں خیالاں، موضوعاں تے رجحاناں نال مالا مال کیتا اے۔ رؤف شیخ نے حالاتِ حاضرہ دے مسائل نوں سبھ نالوں پہلاں غزل رنگ وچ بیان کر کے نہ صرف پنجابی غزل دے موضوعات تے رجحانات دا رُخ بدلیا اے سگوں آپ ایس جدیدیت دے بانی وی اکھوائے نیں۔ آپ دا مختصر تعارف درج ذیل اے:

آپ دا اصل ناں عبدالرؤف اے پر ادبی دُنیا وچ رؤف شیخ دے ناں نال مشہور نیں۔ 14۔ اگست 1934ء نوں حافظ آباد وچ شیخ محمد شریف دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دے والد لوہے دا کاروبار کردے سن۔ رؤف شیخ میٹرک دا امتحان پاس کرن مگروں والد نال کاروبار کرن لگ پئے تے پرائیویٹ پڑھائی وی جاری رکھی۔ بی۔ اے دا امتحان پاس کیتا تے 1954ء وچ لاہور آ کے برانڈرتھ روڈ اُتے لوہے دا کاروبار شروع کر لیا۔ بچپن توں شعر و شاعری دا شوق سی تے علمی ادبی اکٹھاں وچ شرکت وی کردے رہندے سن۔ لاہور دیاں ادبی محفلاں وچ اُستاد دامن، قتیل شفائی تے سلیم کاشر ورگے لوکاں دی سنگت پاروں چھیتی ای چنگے شاعر بن گئے۔ آپ کافی عرصہ پاکستان رائٹرز گلڈ لاہور دے سیکرٹری رہے۔ 21۔ جولائی 2000ء نوں فوت ہوئے۔

آپ دِیاں چھپیاں کتاباں وچ تن غزل پراگے ''چُپ دا زہر''، ''بلدا شہر'' تے ''شکر دوپہر'' شامل نیں۔ جد کہ نظماں دے دو مجموعے ''واٹاں'' (قومی نظماں) تے ''کرناں'' (نظماں تے گیت) نیں۔

''بلدا شہر'' دا جائزہ:

''بلدا شہر'' رؤف شیخ ہوراں دا غزلاں دا مجموعہ اے جیہڑا 1971ء نوں پہلی واری ادارہ پنجاب رنگ لاہور دے اہتمام نال چھپیا سی۔ ایس کتاب دے کل صفحے 128 نیں تے

غزلاں دی تعداد 155 اے۔ دیباچہ نگار اُردو دے معروف غزل گو شاعر شہزاد احمد نیں۔ کتاب دا انتساب درج ذیل اے:

سجناں دے ناں

جیہناں دے دتے ہوئے دُکھ

میری حیاتی دا سرمایہ نیں

رؤف شیخ دی غزل گوئی/

رؤف شیخ دی غزل وچ شہری زندگی دے مسائل

جے پیر فضل گجراتی نے پنجابی غزل نوں نواں رنگ و آہنگ دے کے نکھاریا اے تے رؤف شیخ نے غزل نوں حالاتِ حاضرہ دے نت نویں موضوعات بخش کے جدید تر پنجابی غزل دی بنیاد رکھی اے تے آپ اوہدے بانی اکھوائے نیں۔ اوہناں دا غزل پراگا ''بلدا شہر'' بظاہر تے دیہات توں شہر ول دا سفر معلوم ہوندا اے پر اصل وچ ایہہ معاشرتی ارتقاء اے جیہدے وچ انسان ہمیشہ اگے ای اگے ودھدا اے۔ کیوں جے اگے ودھنا جیون اے تے پچھے مُڑ کے ویکھنا موت۔ رؤف شیخ دی شاعری نوں سمجھن لئی پنجابی دے معروف نقاد عارف عبدالمتین دے رؤف شیخ دے حوالے نال اِک لمے اقتباس دا مفہوم ملاحظہ کرو:

''اسیں چنگی طرح جاننے آں کہ جدوں کوئی سماج جاگیردارانہ نظام نوں چھڈ کے سرمایہ دارانہ نظام قبول کردا اے، اودوں اوہ معاشرتی ارتقاء دی اِک ہور پوڑھی چڑھدا اے تے اوس سماج دا اُپرلا طبقہ جاگیرداراں دی بجائے سرمایہ داراں دا رُوپ اختیار کر لیندا اے۔ جد کہ تھلواں طبقہ کاشت کاراں دی بجائے مزدوراں دی شکل وچ ظاہر ہوندا اے۔ ایس سارے عمل دے نتیجے وچ دونوں نویں طبقے پنڈ ولوں مُکھ موڑ کے شہر ول ٹُر پیندے نیں کیوں جے کارخانیاں نے کھیتاں دی جگہ لینی ہوندی اے۔ پنڈ توں شہر دا ایہہ سفر بڑا اذیت ناک ہوندا اے کیوں جے مکیناں نوں دھرتی تے وسیب نال جُڑے ہوئے سارے قدیمی رشتے ناطے توڑنے پیندے نیں جیہڑے کہ اوہناں دے دل و دماغ وچ رچ وس گئے ہوندے نیں تے ایہہ عمل بلاشبہ خودکشی دے ای مترادف ہوندا اے۔ ایہہ وکھری گل اے کہ ایہہ عمل خودکشی نہیں ہوندا سگوں حیاتی ترقی دی اِک نویں منزل اُتے پہنچ رہی ہوندی اے۔

ایہہ تبدیلی ایس لئی وی زندگی نوں عذاب دا شکار بناندی اے کہ کل (ماضی) دا کاشتکار تے اج (حال) دا مزدور نویں سماجی رشتیاں نوں الجھن وچ مشکل محسوس کردا اے تے اوس نوں اوہناں نال سمجھوتہ کرنا بہت مشکل لگدا اے۔ فیر کیوں جے مشیناں تے کارخانیاں اُتے سرمایہ دار دا قبضہ ہون دی وجہ نال ایہہ نویں صورتحال اوہدے حق وچ نہیں ہوندی تے اوہ خیال کردا اے کہ اوہدا وجود جبر تے لُٹ کھسُٹ دے شکنجے وچ پہلے نالوں وی بوہتا کسیا گیا اے۔ پنڈوں ٹُرن لگیاں اوہنے اپنے مستقبل دا جیہڑا سہانا خواب ویکھیا سی، شہر وچ پہنچ کے اوہدی تعبیر اِک ڈراؤنی حقیقت بن کے اوہدے سامنے آ کھلوتی اے فیر ایہہ خیال اوہنوں ہور وی دُکھی کر دیندا اے پئی اوہ پیار محبت جیہڑا اوہنوں پنڈ دے وسنیکاں کولوں ملدا اسی اوہ شہریاں کولوں نہیں لبھدا۔ اوہ شہریاں نوں اپنے دُکھاں توں بے نیاز، بے پرواہ تے بے حس محسوس کردا اے۔ اوہ سرمایہ دار دی جھولی نُوں دھن دولت نال بھرن لئی مشیناں چلاندا اے۔ اوہناں نوں مسلسل چالو رکھن لئی تیل دی تھاں اپنا خون تے پسینہ مشین دے پرزیاں نُوں دیندا اے تے بدلے وچ بھکھ، ننگ، بیماری تے ویلے توں پہلاں دی موت اپنے لئی خریددا اے۔ شہری فضا دی بے نیازی، بے پرواہی تے بے حسی اوہدے دل وچ اکلاپے دا شدید احساس پیدا کر دیندی اے۔ ایہہ احساس اوس نوں غم دی اگ وچ جھونک کے نہ صرف سارا جسم ساڑ دیندا اے سگوں روح نوں وی جُھلسا دیندا اے۔ پر جیویں سونا اگ وچ سڑن مگروں کندن بن دا اے انج ای اوہ وی حیاتی دا نواں شعور حاصل کر کے ایک جی دار انقلابی انسان بن جاندا اے۔ کارخانے دی گڑگڑاہٹ اوس نوں انسانی پیار دا انملا راگ سنان لگ پیندی اے۔ مشیناں اگے کھلوتے ہوئے سبھ مزدور اکلاپے دے روگ توں چھٹکارہ حاصل کر کے اِک مِک ہو جاندے نیں۔ دُکھاں دی سانجھ اوہناں وچ رُوحاں دا اتحاد پیدا کر دیندی اے تے اوہ اِک مُٹھ ہو کے سرمایہ داری دے خاتمے لئی جدوجہد کرن لگ پیندے نیں۔ اوہ جدوجہد جیہڑی آخرکار اوس شُبھ گھڑی وچ ڈھل جاندی اے جیہدی کُکھ وچوں سجری سویر پُھٹ پیندی اے۔ اوہ سجری سویر جیہدے دم نال دُکھاں دی رات دا گھپ ہنیرا دُور ہو جاندا اے تے سُکھ دا چانن چار چوفیرے کھلر کے سماج نوں امن، شانتی تے مساوات دے سُلکھنے روپ بخش دیندا اے۔

پاکستان دے وجود وچ آن ویلے ساڈا معاشرہ جاگیردارانہ نظام دی چکّی وچ پس

رہیا سی تے سرمایہ داری برائے نام ای سی۔ فیر کجھ سالاں بعد کارخانے لگنے شروع ہوئے تے ویکھدیاں ای ویکھدیاں کجھ عرصے وچ سوہنے دیس وچ ایہناں دا جال وِچھ گیا۔ پنڈ دے لوکاں نے دھڑا دھڑ شہراں وچ آباد ہونا شروع کر دتا جیہڑے ہتھ بل چلاندے سن اوہ ہن ہتھوڑا چلان لگ پئے۔ پیداواری رشتیاں وچ تبدیلی ظاہر ہوئی تے نتیجے وچ محنت کشاں نے پہلے اکلاپے دا دکھ برداشت کیتا، بے حسی دا زہر پیتا تے فیر اکٹھے ہو کے اپنے دکھ درداں دا مداوا کرن لئی انقلاب دا نعرہ لا دتا۔

رؤف شیخ دی غزل پڑھدیاں انج محسوس ہوندا اے کہ اوہناں نے اپنے عزیز وطن دی تاریخ نوں مختلف ادوار دے حوالے نال اپنی شاعری وچ محفوظ کر دتا اے۔ دُوجے لفظاں وچ اسیں آکھ سکنے آں کہ رؤف شیخ دی شاعری ساڈے دیس دے اوہناں راہیاں دے سفر دی داستان اے جیہناں نے اوہ لمبا رستہ اختیار کیتا جیہڑا پنڈ دے کھیتاں توں شروع ہو کے شہر دِیاں ملّاں تے جا کے مُکدا اے۔ اوہناں دا کلام ایس سفر دِیاں ساریاں مشکلات نوں ساڈے سامنے لیاندا اے۔ اوہناں دی شاعری راہیں اسیں مسافراں دِیاں سدھراں، ارماناں تے آرزوواں توں واقف ہونے آں۔ اوہناں دِیاں سوچاں، فکراں تے غماں دا علم حاصل کرنے آں۔ اوہناں دے حوصلے، ارادے تے اُمنگاں دا تجربہ حاصل کر کے اوہناں دے سماجی شعور، معاشرتی سُوجھ بُوجھ تے انقلابی جدوجہد توں متعارف ہوندے آں۔"

(ماخوذ: "پرکھ پڑچول از عارف عبدالمتین"، ص: 259-257)

1۔ پینڈو تے شہری زندگی:

شہر تے شہری زندگی دے مسائل رؤف شیخ دی غزل دا خاص موضوع نیں۔ اوہ شہری ماحول دی مادہ پرستی، خودغرضی، منافقت، بھج نس، کھوہ کھچ، اکلاپا تے بے حسی نوں بلا جھجک تے نڈر ہو کے غیر جانبدار مؤرخ وانگوں اپنے شعراں وچ بیان کر دے جاندے نیں۔ اوہناں دا اپنا واسطہ وی لاہور ورگے وڈے تے مصروف شہر نال سی۔ اوہناں دا کاروبار لوہے دا سی تے اوہناں دی شاعری توں احساس ہوندا اے کہ شہری لوکاں دے دل تے زندگی لوہے وانگ ای ہو گئی ہوئی اے۔ غزلاں دے کجھ شعراں دی ونگی ویکھو:

ساڈے وچوں اک دُوجے نُوں مُک گئی جاچ سنجانن دی
اکھیاں اگے آ گئیاں نیں جس راں کندھاں گھر دیاں

رَت ڈُلھے یا دِل ٹُٹ جاوے ایہناں نُوں کُجھ ہوندا نہیں
پتھراں دے پنڈوں آئیاں نیں سڑکاں ساڈے شہر دِیاں
......
ایتھوں دی ہُن کوئی وی صُورت میری اکھ لئی اوپری نہیں
ہر چہرے تے میرا دُکھ اے بھاویں شہر پرایا اے
......
اوپریاں وانگ ہٹ ہٹ تکدا میرے کول دی لنگھیائے
ورھیاں بدّھی جس شہری دے گھر دے کول رہیا واں

2۔ غربت دی عکاسی:

شہری زندگی وچ سبھ نالوں وڈا مسئلہ غربت دا اے۔ پنڈوں ہجرت کر کے شہراں ول رُخ کرن والے جیہڑیاں آساں تے تانگھاں لے کے شہر آندے نیں اوہناں دِیاں آساں دل وچ ای رہ جاندیاں نیں۔ سرمایہ دار طبقہ کدی وی اوہناں دِیاں آرزوواں پوریاں نہیں ہون دیندا۔ ماڑا طبقہ سہکویں زندگی بسر کر کے ای دُنیا توں ٹر جاندا اے۔ رؤف شیخ نے ایہناں حالات دی بڑی ڈھکویں نمائندگی کیتی اے۔ ونگی ویکھو:

جس دی لوڑ نے صدیاں پہلوں پنڈ چُھڈایا سی
اج وی اوس کھڈونے دے لئی اونویں سہک رہیاں

غربت دی لکیر توں تھلے زندگی بسر کرن والے لوک کیویں روٹی دے محتاج نیں شعر ملاحظہ کرو:

گھر دی کسے وی کھونجے، جے کر دال دا دانہ دِسدائے
بھاں اُتے جیبھاں پھیرو، ڈِھڈاں دے مَٹ کھولو

3۔ بےحِس سماج دا نوحہ:

رؤف شیخ حساس انسان تے دردِ دل رکھن والا شاعر اے۔ اوہنے اپنی شاعری وچ اجوکے دور دی بے حسی نوں موضوع بنایا اے۔ اوہ شہری زندگی دی بے حسی دا رونا روندے آکھدے نیں پئی اج دے دور دا ہر بندہ پتھر دل، خود غرض، مفاد پرست تے مادہ پرست ہو کے رہ گیا اے۔ احساس، غمخواری تے دُوجیاں بارے مثبت سوچ رکھنا قصہ ماضی بن گیا اے:

پتھر نہیں ساں پتھراں دے وچ رہ کے ہویاں پتھر
ہن نہیں من نُوں اوپری لگدی پرت کے آئی صدا

دھرتی دا شنگار بنی اے بے حسی دی ریت
اوسے تھاں تے کُھب کے رہ گئے جتھے پیر دھرے

......

بے حسی، بے چینی، حیرت، خوف بھرم دے کُھلن دا
ایہہ رُتّاں دے تحفے میوے سوغاتاں نیں شہر دیاں

4۔ یاری توں بیزاری:

رؤف شیخ ہوراں نوں بے حس سماج وچ کوئی وی سچا تے سُچا یار نظر نہیں آندا۔ کیوں جے اوہناں نوں یاری دوستی دے ناں تے سوائے دُکھاں درداں توں کجھ حاصل نہیں ہویا۔ ایہو وجہ اے کہ رؤف شیخ یاری دوستی دا دعویٰ کرن والے خودغرض تے مفاد پرست دوستاں نوں بُھلا بیٹھا اے۔ مثالاں ویکھو:

سُفنے وچ وی اوس چہرے نُوں مُدتاں ہوئیاں ڈِٹھا نہیں
رؤف ہوراں نے اپنے سجّن ایسراں دِلوں وِسارے نیں

......

دِل تے جو کجھ بیت گئی اے دسیا نہیں مَیں یاراں نُوں
چُپ دی جُنگل مارلئی اے گل نال لا کے ہاراں نُوں

......

ایس ہوا دے سجناپے دا مَیں کِسراں اِتبار کراں
میرے گھر وچ لگی اگ نُوں ہور وی جِس بھڑکایا اے

......

وکھو وکھ نیوندرے پائے اپنی اپنی بھاجی
غم دی پَنڈ دا بھار ودھایا رؤف شیخ دے یاراں

5 اکلاپا:

اکلاپے توں مراد اکلاّ پن، تنہائی تے (Loneliness) اے۔ اکلاپا انسان دے اندر دی اجیہی تنہائی اے پئی انسان، انساناں دے ہجوم تے جنگل وچ رہن دے باوجود تنہا اے۔ اصل وچ مادہ پرستی دے دور وچ مصروفیت اینی ودھ گئی اے کہ بے حسی نے جنم لے لیا اے۔ اک دُوجے دا احساس، دُوجے دی غمخواری، کسے دے کم آنا تے کسے دا دکھ درد ونڈنا اج دے مشینی دور وچ قصۂ ماضی بن گیا اے۔ انسان ایہناں کوجھاں، دکھاں درداں تے

ہنیریاں توں ڈردا اپنی ای ذات وچ گم ہو گیا اے۔ ایہوای گمشدگی اصل وچ اکلاپا اے۔
رؤف شیخ اکلاپے دی ایس صورتحال نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال اپنے شعراں وچ بیان کردے آکھدے نیں:

اپنے گھر توں باہر کدی وی جھاتی پاندے ڈِٹھے نہیں
رؤف ہوراں جیہے بھولے بندے اکلاپے دے پھنڈے نیں

......

کدی وی دل دی سنگت چھڈ کے جیہڑا کدھرے جاندا نہیں
اک میرا اکلاپا اپنا باقی لوک پرائے نیں

......

میرے جسم توں اگے میرا کِدھرے وی بجھاپا نہیں
مَیں کاغذ تے لِیکی مُورت مَیں پتھر دا سایا واں

6۔ منافقت داویری:

دور حاضر دا ہر بندہ مونہہ اُتے مکھوٹا پا کے پھر رہیا اے۔ ہر کسے دا ظاہر تے باطن وکھو وکھ اے۔ لوکی کہندے کجھ تے کردے کجھ ہور نیں۔ انج ای ظاہری طور تے جیویں نظر آندے نیں اصل وچ اوس توں کدھرے وکھ ہوندے نیں۔ رؤف شیخ منافقت رنگی دُنیا دا ذکر کردے تے بیزاری دا اظہار کردے آکھدے نیں:

نویاں نویاں تصویراں دے رنگ کھروچ کے ویکھ لوو
زہر دِیاں تر سُولاں اُتے کھنڈ دے کوٹ چڑھائے نیں

......

ایس طراں دی دوہری صُورت ایس صدی دا کارا اے
دل وچ بے حِسی دی برف تے اکھیاں وچ انگیارے نیں

......

وکھرے وکھرے روپ نیں میرے وکھرے وکھرے لوکاں لئی
اِک صُورت دے اوہلے دے وچ کئی شکلاں دا دھوکھا واں

7۔ ظالم تے مظلوم دا فرق:

رؤف شیخ مظلوم طبقے دے نمائندہ تے ظالم دے خلاف نیں۔ اوہ بھاویں کلّے ہتھیں ظلم دا خاتمہ نہیں کر سکدے پر ظلم دے خلاف آواز ضرور چکدے نیں۔ اوہ ماڑیاں تے مظلوماں

دے طرف دار نیں تے شعراں راہیں اوہناں نال ہمدردی کردے وکھالی دیندے نیں:

زورا وراں نے ہر بُوہے تے اپنا ناں لِکھ لِتّا اے
اوہ سڑکاں تے رُلدا پھردائے جِس نے شہر وسایا اے

......

رات نے اپنے تَن دی کالخ میرے مُکھ تے لِنبی
سُورج نے وی اپنے لمتو میرے لہو وچ گھولے
چِن دے رنگ چُرا کے لے گئے لمیاں ہتھاں والے
میرے ونڈے لیراں آئیاں جد وی کھیندو پھولے

8۔ کُساویں ونڈ:

رؤف شیخ ظالم تے مظلوم دی طرح غیر مساوی ونڈ دے خلاف آواز چُک کے دُکھ تے مایوسی دا اظہار کردے نیں۔ اوہ ایس سارے نظام تے صورتحال دا ذمے وار سرمایہ دارانہ نظام نوں ٹھہراندے نیں۔ سرمایہ دار، مزدوراں تے محنت کشاں دی خون پسینے دی کمائی نال اپنیاں تجوریاں بھر کے دنو دن امیر ہوندے جارہے نیں جدکہ محنت کش فاقے کردے کردے موت دی دہلیز اُتے اپڑدے جارہے نیں:

دُھپاں دے وچ میرا جُسّا اج تے سڑدا رہندا اے
حالی میرے تیک نہیں اپڑے جیہڑے سُوتر کتّے نیں

......

اُچیاں اُچیاں کندھاں ڈک لئی سُورج دی رُشنائی
ساڈے رب دی ونڈی؛ دھپ وی ساڈے گھر نہیں آئی

9۔ انقلابی رنگ:

رؤف شیخ مظلوم، ماڑے تے بھکھے مردے تھلویں میل دے لوکاں توں مایوس نہیں نیں۔ اوہناں دا خیال اے جے محنت کرن والے ایہہ ہماتڑ تے مظلوم لوک اِک مِک ہو کے جدوجہد کرن تے انقلاب ضرور آندا اے۔ اپنے چنگے مستقبل لئی آہر کیتے بناں کجھ وی حاصل نہیں ہوسکدا۔ آکھدے نیں:

اک دیوا وی کھنڈ پودے تے شہر نوں اگ لگ جاندی اے
کیہہ کیہہ ہماتڑ سوچ نے ڈر کے پلکاں ہیٹھ لکائے نیں

دھرتی دی دوہٹی نے منگیا مانگ دے لئی سیندور
مٹی دے وچ رت گھولیں تے تاں بنّا اوہ رنگ

10۔ انسانیت دی تذلیل:

دور حاضر وچ انسان، انسانیت دے مقام توں تھلے ڈگ پیا اے۔ درد دل، دُوجے دے کم آنا، دُوجے دی غمخواری تے مثبت سوچ رکھن دا جذبہ دنو دن مکدا جا رہیا اے۔ رؤف شیخ نوں انسانیت دی ایس تذلیل دا ہرکھ اے۔ اوہ افسوس دا اظہار کردیاں ''بیڑی'' دے استعارے وچ انسان نوں انسان دا مقام یاد دلان دا آہر کردے آکھدے نیں:

اج اوہ مُنھ سُکیاں لکڑاں دی اک ویلے دا بالن اے
کل جس بیڑی دن سونے راہی پار اُتارے نیں

11۔ اخلاقیات دا جنازہ:

پنڈاں توں شہراں ول دے سفر نے جتھے ہور ڈھیر ساریاں جسمانی تے روحانی بیماریاں عام کر دتیاں نیں اوتھے اعلیٰ اخلاقی قدراں، سنہری ریتاں روایتاں، شرم وحیا تے پیار محبت والیاں گلاں وی قصہ ماضی بن گئیاں نیں۔ ڈھڈ دے جمے جائے اکھ ملان توں سنگدے نیں تے ہتھیں لائے درخت اکچل ہو گئے نیں۔ کسے نوں کسے دُوجے دی سار نہیں۔ ہر کسے نوں اپنی اپنی پئی ہوئی اے۔ اخلاقیات دا جنازہ نکل گیا اے تے معاشرہ تباہی ول جا رہیا اے۔ رؤف شیخ ایہناں حالات دا نوحہ بیان کردے آکھدے نیں:

پاپاں مایاں کر کے جیہڑے ہتھیں ٹرن سکھائے سن
وڈیاں ہو کے اوہو سانوں کول کھلو کے چکدے نیں

......

ایس ویلے نے کیہڑے جُگ دا ساتھوں بدلہ لتا اے
رُکھاں بیٹھاں تھاں نہیں لبھدی بندیاں وچوں پیار گیا

......

اوویں اوویں اُڈدی جاوے جُسیاں چوں خشبو
جیویں جیویں ہوندے جاون لیٹرے ہور ہ یک

12۔ جذبات نگاری:

شاعر بڑا احساس، باریک بین تے گہرا مشاہدہ کار فنکار ہوندا اے۔ اوہ اپنے قلب دی عینک نال اوہ کجھ وی ویکھدا تے محسوس کردا ہوندا اے جو عام اکھ نہیں ویکھ سکدی۔ رؤف شیخ اپنے آل دوالے دے حالات ویکھ کے دُکھی تے جذباتی ہو جاندا اے۔ جذبات دی رَو وچ رُڑھدے جاندے رؤف شیخ دے اشعار ملاحظہ کرو:

بھولپنے دی شوخی اک وی چہرے تے ہُن لبھدی نہیں
نِکّے نِکّے بال ایانے انج زمانے چھنڈے نیں

......

اِک وی چہرہ کھنڈیا ہویا بھرے جہان وچ دِسدا نہیں
سارے انج اُداس نیں جیویں سارے بازی ہر گئے نیں

......

اپنے گھر دے نھیرے دا تے کدی خیال نہیں آیا
راہیاں دے لئی سڑکاں اُتے دیوے بال رہیا واں

......

جھوٹھے ہو گئے نیں ایس دَور چ بھاویں لہو دے رشتے
رؤف ہوراں نے جان تے جَر کے پیار دی رِیت نبھائی

13۔ فنّی پختگی:

رؤف شیخ دی غزل وچ موضوعاتی، فنّی تے ہیئتی پختگی نظر آندی اے۔ اوہناں ہٙت نویں موضوعات نوں بڑی خوبصورتی تے کامیابی نال غزل وچ نبھایا اے تے غزل نوں جدید ترین پنجابی غزل دی صف وچ لیا کھلہاریا اے۔ آپ دے فکر تے فن دے دو نمائندہ اشعار درج ذیل نیں:

چھاواں ونڈن والیاں دا وی انت تندوری بالن
پِنڈے کجدے، شوبھا دیندے انت اخوان پَردے

......

جس دی مِٹی پُٹدیاں پُٹدیاں ہتھیں چھنڈیاں پئیاں سن
سارے پِنڈ نوں روہڑ لے گئیاں کانگاں اوسے نہردیاں

مُکدی گل:

مُکدی گل ایہہ پئی ''رؤف شیخ دا کلام صرف انسان دے پنڈ توں شہر تیک دے سفر نوں ای پیش نہیں کردا سگوں اوہدے شہری وسیبے دے سارے پاسیاں دی تصویر کشی کردیاں ہویاں اوہدے دُکھ، اوہدیاں سدھراں تے اوہدی طبقاتی سُوجھ بُوجھ دا اظہار وی کردا اے تے اوہنوں بنیادی تبدیلی دی دعوت دیندا اے۔ دُوجے لفظاں وچ اسیں کہہ سکدے آں پئی رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے معاشرتی شعور دی ترجمان اے جیہڑا اوہنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا واسی بنا سکدا اے جیہدے وچ طبقاتی اُچ نیچ تے اوہدے نتیجے وچ پیدا ہون والی لُٹ کھسُٹ دا ناں وی نہ ہووے گا تے جیہدے اُتے محبت، بھائی چارہ، انصاف تے مساوات داراج ہووے گا۔'' (عارف عبدالمتین۔ پرکھ پڑچول۔ص:۲۶۷)

کتاب دا حوالہ: رؤف شیخ، بلدا شہر، لاہور: ادارہ پنجاب رنگ، 1971ء

مواعظ نوشہ پیر۔ حاجی محمد نوشہ گنج بخشؒ

تعارف:

پنجابی اک قدیم زبان اے۔ ایہدیاں جڑاں دراوڑاں تے آریاں دے آن توں دی پہلاں مقامی طور تے آباد مُنڈا یا مُنڈاری قبائل دی وسوں وچوں پھُٹدیاں نیں۔ پنجابی زبان وچ شاعری دا مُڈھ بابا فریدؒ توں بجھدا اے جیہناں دا کلام ساڈے کول نمونے دے طور تے موجود تے محفوظ اے۔ پنجابی نثر دا آغاز پنجابی شاعری توں ڈھیر مگروں ہویا۔ حاجی محمد نوشہ گنج بخش دے وعظ ساڈے کول سبھ توں قدیم پنجابی نثر دا نمونہ نیں جیہڑے کل چھ وعظ نیں۔ وعظاں پاروں پنجابی نثر دی قدامت نیڑے تیڑے چار سو وریاں تک پہنچ جاندی اے۔نوشہ گنج بخش دا تعارف، وعظاں دا فنی، فکری تے لسانی جائزہ درج ذیل اے:

حاجی محمد نوشہ گنج بخش دا اصل ناں حاجی محمد جدکہ لقب نوشہ تے خطاب گنج بخش سی۔ آپ دے والد دا ناں حضرت علاؤالدین تے والدہ دا ناں بی بی جیونی سی۔ آپ دی پیدائش موضع گھُگانوالی تحصیل پھالیہ ضلع گجرات وچ ہوئی۔ اج کل موضع گھُگانوالی تے تحصیل پھالیہ ضلع منڈی بہاؤالدین وچ آندے نیں۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں دی تحقیق دے مطابق آپ دا جمن ورہا 1602ء اے جدکہ 1691ء وچ آپ دا وصال ہویا۔

آپ دی مُڈھلی تربیت آپ دی والدہ محترمہ نے کیتی تے بعد وچ موضع جاگو تارڑاں ضلع گجرات دے اِک مدرسے دے مشہور اُستاداں حافظ قائم الدین تے حافظ بڈھا کولوں قرآن پاک حفظ کیتا۔ آپ نے جوانی ویلے ای پنجاب دے اِک وڈے صوفی بزرگ حضرت شاہ سلیمان نوری بھلوالیؒ دے ہتھ اُتے بیعت کیتی تے مرشد کولوں خلافت تے اجازت لے کے تحصیل پھالیہ ضلع گجرات وچ تبلیغ دا کم شروع کر دتا۔ اِک معروف فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی موجب آپ دی تبلیغ نال دو لکھ غیر مسلم لوک مسلمان ہوئے۔ آپ دے مریداں دا سلسلہ دِلی تے کابل تیکر پھیلیا ہویا سی۔

مواعظ نوشہ پیر تے ہور لکھتاں:

حاجی محمد نوشہ گنج بخش شاعر، نثر نگار کئی کتاباں دے مصنف، واعظ تے مبلغ دی

سن۔ آپ دے پنجابی وعظ نہ صرف اسلام دی تبلیغ تے سمجھاؤنیاں نیں سگوں پنجابی نثر دا مُڈھلا نمونہ وی نیں۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی تحقیق دے مطابق ایہہ وعظ 1653ء توں 1691ء دے درمیانی عرصے وچ لکھے گئے سن۔ آپ دے پنج وعظ سب توں پہلاں سیّد شریف احمد شرافت نوشاہی نے مرتب کر کے 1968ء نوں "مواعظ نوشہ پیر" دے ناں توں چھپوائے سن تے ایہہ کتاب کل 55 صفحات اُتے مشتمل اے۔ ایس توں بعد ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے 1978ء نوں لاہور میوزیم دی لائبریری وچوں چھیواں وعظ لبھ کے "آکھے نوشہ قادری" دے ناں نال، کل چھ وعظاں اُتے مشتمل اِک ہور کتاب چھاپی جیہدے کل 96 صفحات نیں۔

وعظ دی تعریف:

وعظ دا لفظی مطلب اے کہن، نصیحت کرن، خطاب کرن تے مت دِیاں گلاں دسّن وغیرہ۔ وعظاں نوں سمجھاؤنیاں وی آکھیا جاندا اے۔ وعظاں دا انداز خطابی نثر والا اے تے انج لگدا اے جیویں نوشہ گنج بخش نے کسے موقعے اُتے مریداں یا لوکاں دے مجمع عام نوں کٹھا کر کے ایہہ وعظ ارشاد فرمائے سن۔ وعظاں دے اسلوب توں ایہناں نوں ملفوظات یا اقوال وی آکھیا جاسکدا اے۔ نکے نکے فقریاں وچ دین اسلام دے بنیادی عقائد تے ارکان سمجھان توں علاوہ ایہناں وچ اخلاقی نصیحتاں تے مت دِیاں گلاں وی دسیاں گئیاں نیں۔

وعظاں دی اہمیت تے مقصد:

نوشہ گنج بخش دے وعظاں دی اہمیت تے مقاصد درج ذیل سن:

1۔ نوشہ گنج بخش دے ایہہ وعظ پنجابی نثر دا مُڈھلا نمونہ نیں جیہناں پاروں پنجابی نثر دی تاریخ 17ویں صدی عیسوی تیکر اپڑ گئی اے۔

2۔ وعظاں وچ اسلامی شریعت دے بنیادی موضوعات تے مسائل دی دس پا کے عام اَن پڑھ تے جہالت وچ ڈبے لوکاں نوں دین اسلام ول لیان دی کوشش کیتی گئی اے۔

3۔ مغل بادشاہ اکبر دے دور حکومت وچ دربار وچ کئی بدعتاں شروع ہو گئیاں سن جیہڑیاں آہستہ آہستہ دربار توں ہوندیاں ہوئیاں عوامی سطح تے تیزی نال رواج پھڑ گئیاں۔ اکبر دی موت مگروں اوہدا پتر جہانگیر بادشاہ بنیا تے اوہنے وی ایہہ بدعتاں حسب معمول جاری رکھیاں جیہدے خلاف حضرت مجدد الف ثانی نے سرکاری سطح اُتے آواز چکی تے درباری فضا ٹھیک کرن دا ذمہ چکیا۔ جہانگیر نے اپنی غلطی من لئی تے کئی بُرائیاں ترک کر دتیاں جیہناں پاروں

دربای فضا تے ٹھیک ہوگئی پر عوامی سطح اُتے بدعتاں پہلے وانگ ای رہیاں۔ کیوں جے عام، اَن پڑھ تے سادہ لوح عوام نوں راہ راست اُتے لیانا ڈاہڈا اوکھا کم سی۔ ایس کم دا ذمہ نوشہ گنج بخش نے چکیا تے وعظاں راہیں لوکاں نوں اسلام دی تبلیغ کیتی۔

4۔ نوشہ گنج بخش نے بھرویں تبلیغی مشن دا آغاز کیتا۔ آل دوالے دے عالماں تے بزرگاں نوں اپنے حلقے وچ شامل کر کے اوہناں دی ظاہری تے باطنی تربیت کرن مگروں مختلف علاقیاں ول ٹور دتا۔ ایہہ لوکی جیس علاقے وچ وی گئے لوکاں دِیاں تقدیراں بدل کے رکھ دتیاں تے لکھاں لوک راہ راست اُتے آ گئے۔

5۔ وعظاں دا مقصد کیوں جے اسلام دی تبلیغ سی لہٰذا ایہہ گل یقینی اے پئی تبلیغ لئی لوکاں نال لازمی طور تے اوہناں دی زبان وچ ای گل بات کیتی گئی ہووے گی۔ ایس لئی دل وچوں نکلی گل دل اُتے اثر کر گئی تے لوکاں دی حالت سنور گئی۔

وعظاں دا خلاصہ/فکری جائزہ/موضوعات

پہلا وعظ: پہلا وعظ توحید دے درس توں شروع ہوندا اے۔ اللہ اِک اے، خودمختار اے تے جیہڑا اوہدی من دا اے اوہو ای صحیح معنیاں وچ بندہ اے۔ اوہ جیویں رکھے اوسے حال وچ خوش رہنا چاہیدا اے۔ اللہ سب دا حاکم اے تے اوہدے اُتے کوئی حکم نہیں چلا سکدا۔ اللہ دا ہر کم اوہدی مرضی نال ہوندا اے۔ اللہ دا حکم سخت اے۔ موت ویلے کافراں دی جان اوکھی تے موناں دی جان سوکھی نکلے گی۔ مومن دی روح خوشی خوشی نکل کے اپنے مالک تے اصل وطن پہنچ کے بہشت اپڑ جاندی اے۔

فرشتے اللہ ولوں مقرر نیں جیہڑے اوہدے کم کردے نیں۔ اسرافیل صُور پھُوکے گا سب ختم ہو جائے گا تے مُڑ صُور پھُوکن نال مرے فیر توں جی پین گے۔ سچ چنگا دوست تے جھوٹھ مندا ساتھی اے۔ سچیاں دی جت تے جھوٹھیاں دی ہار ہوندی اے۔ حضرت موسیٰ نوں فرعون ول گھلیا گیا پر اوہ سچ دے رستے تے نہ آیا۔ آخر کار سترلکھ کافراں نال غرق ہو گیا۔

اسمان زمین اللہ دے بنائے ہوئے نیں تے اوہدی کاریگری دے گواہ نیں جیہڑے بغیر آسرے توں کھڑے نیں تے کدی وی ڈِگدے ڈھیندے نہیں۔ رات سکھ دیندی اے دن کم کاج لئی بنیا اے۔ زمین، چشمے، نہراں تے کھوہ انساناں لئی سبھ نعمتاں بنائیاں نیں۔ پانی نال زمین وچ سبزہ پیدا کیتا جو جانوراں تے پرندیاں دے کم آندا اے۔ انساناں

دے کھان لئی پھَل، پھُل تے سبزیاں پیدا کیتیاں۔ بلند و بالا پہاڑ بنائے تے ایہہ سبھ انساناں، جانوراں واسطے پیدا کیتا گیا اے۔ اللہ دے حکم نال قیامت آئے گی، میدانِ حشر قائم ہوئے گا جتھے چنگے عملاں والیاں لئی جنت تے بُریاں لئی جہنم دی اگ تیار اے۔ قیامت دی گھڑی دا کسے نوں پتہ نہیں۔ بس ہر ویلے نیک عمل کر کے تیاری وچ رہنا چاہیدا اے۔ اخیر وچ فیر حضرت موسیٰ تے فرعون دے لشکر تے معجزۂ عصا دا ذکر کیتا اے کہ حضرت موسیٰ عصا نال کیویں اللہ دے حکم نال ہر کم انجام دے لیندے سن۔

دُوجا وعظ: دُوجے وعظ وچ انسانی دل تے دل دی سیاہی دے مختلف اسباب دسے نیں۔ بُرائی کرن نال انسان دا دل سیاہ ہو جاندا اے۔ ہر بُرے کم نال دل اُتے اِک کالا نقطہ لگدا جاندا اے۔ جے بندہ مسلسل بھیڑے کم کردا رہوے تے اِک ویلا آندا اے جدوں دل مکمل طور تے سیاہ تے لوہے وانگ سخت ہو جاندا اے۔ اجیہے سیاہ دل لوک آخر کار دوزخ دا بالن بنن گے تے ہمیشہ اگ وچ سڑن گے۔ سیاہ دل بندہ جے سچیاں تے نیک لوکاں دی صحبت اختیار کر لئے، اپنے دل نوں صاف کر لئے تے اوہ فیر توں انج دا ہو جاندا اے پئی اپنے آپ نوں پچھان کے مالک حقیقی نوں وی پچھان لیندا اے۔

فریبی لوک اگ دا عذاب برداشت کرن گے۔ اوہ بھاویں دُنیا وچ اللہ تے اوہدے بندیاں دے احکامات نہیں من دے پر آخرت وچ اپنے بُرے اعمال دا جواب دین لگیاں ضرور پچھتان گے یعنی بھلی نصیحت تے چنگیاں متاں اُتے عمل نہ کرن والے لوک قیامت والے دن دھاڑاں مار مار کے رووَن گے۔

تیجا وعظ: ایس وعظ وچ سچ دی اہمیت تے سچے لوکاں دی صحبت اختیار کرن بارے دسیا گیا اے۔ فرماندے نیں جے بندہ سدھے، سچے تے اللہ تعالیٰ دے دسے ہوئے رستے اُتے ٹُردا رہوے تے کدی وی اوہنوں کسے شے دی کمی نہیں آندی تے نہ ای اوہ ڈگمگاندا اے پر ایہہ سچ والا رستہ سوکھا نہیں لبھدا۔ سچیاں دی صحبت اختیار کیتیاں، سچیاں گلاں سنیاں تے اوہناں اُتے عمل کرن نال لبھدا اے۔ گراہے پئے ہوئے تے بھلے بھٹکے لوک جیہڑے مختلف قسم دیاں بُرائیاں تے فریباں وچ مبتلا نیں، اصل وچ ہنیرے وچ ٹھیڈے کھا رہے نیں۔ لہٰذا سبھ کہانیاں اپنی جگہ پر اصل حقیقت ایہہ وے کہ اے بندے سچ من، سچیاں نال رَل، سچ نال دل لا، سچ کہہ، سچ سن، سچ جان، سچ پچھان تے جھوٹ توں مونہہ پھیر لے۔

چوتھا وعظ: ایس وعظ دا موضوع اللہ تے اللہ والیاں دی اطاعت قبول کرنا اے۔ قرآنی واقعہ نوں ایس وعظ وچ تلمیح دے طور تے بیان کیتا گیا اے۔ حضرت صالح پیغمبر نے قوم ثمود نوں کفر توں منع کیتا پر اوس سرکش تے باغی قوم نے وڈیائی تے غرور دی وجہ توں پیغمبر دے فرمان نوں کجھ نہ جانیا سگوں نبی نوں تنگ کیتا، چھیڑیا تے دکھ دین دے نال نال اوہناں دے دشمن بن گئے۔ آپ دی ڈاچی جیہدے اُتے آپ سواری کردے سن، نوں روک کے ذبح کر کے کھا گئے تاں جے نبی پریشان ہووے۔ اللہ پاک نے نبی نال ایس مخالفت پاروں اوس قوم دے چھوٹیاں، وڈیاں، عورتاں، مرداں اُتے عذاب نازل کر کے سبھ نوں تباہ و برباد کر دتا۔ لہٰذا کدی وی اللہ تعالیٰ دے بندیاں دی مخالفت مول نہیں لینی چاہیدی۔ سگوں رب دی ذات نوں حرف کُل تے حرف آخر من کے اوہدا کلمہ پڑھنا چاہیدا اے:

"لَا اِلٰـہَ اِلَّا اللّٰہُ مُحَمَّدٌ رَّسُوْلُ اللّٰہِ"

پنجواں وعظ: ایس وعظ وچ اسلامی احکامات اُتے زبان نال تے دلوں بجانوں ایمان لیان دا ذکر ملدا اے۔ پنجاب وچ وسن والے ہندو جیہڑے نویں نویں مسلمان ہوئے سن اوہناں دے دلاں وچوں ہندو دھرم دے اثرات ختم نہیں ہوئے سن۔ اجیہے نومسلم جدوں اذان سندے تے اوہناں دے مونہوں آپ مہارے "سچ نام کرتا پُرکھ" دے الفاظ نکل آندے۔ جدوں اوہناں کولوں ایس ہندوانہ کلمے بارے پچھیا جاندا کہ کیہ تسیں حالے وی ایہدے اُتے یقین رکھدے او تے اوہ آکھدے کہ ساڈے مونہہ وچوں آپے ای ایہہ الفاظ ادا ہو جاندے نیں۔ یعنی اسلام دی اصل روح اوہناں دے تن من وچ صحیح طرح رچی بسی نہیں سی۔

چھیواں وعظ: چھیویں وعظ وچ مختلف اسلامی احکامات بارے دسیا گیا اے تے اوہناں حکماں نوں عملی صورت وچ زندگیاں وچ اپنان اُتے زور دتا گیا اے۔ سنو سُگھڑے بالو! درویش نوشہ دی مت اے کہ سبھ وڈیائیاں توں وڈی گل اللہ دی توحید دا اقرار تے اوہدے بندیاں نال پیار کرنا اے۔ نیک بندیاں دیاں نصیحتاں اُتے عمل کیتیاں بندہ سوکھا ہوندا اے، سکھ پاندا اے تے دکھ توں نجات ملدی اے۔ فرماندے نیں کسے نوں بُرا نہ کہنا، کسے نوں دکھ نہ دینا، راضی برضا رہنا، بیماراں دی خدمت کرنا، بھکھیاں نوں پیٹ بھر کھواونا، ننگیاں نوں کجنا، ہر کسے دا بھلا کرنا، لالچ توں بچنا، غرور تکبر توں دُور رہنا، عاجزی اختیار کرنا، ماڑیاں اُتے ظلم نہیں کرنا، شیخی نہ مارنا، کسے نال زیادتی نہ کرنا، فقیری بھیس وچ زندگی گزارنا، مہمان نوں کھانا کھواونا، ادھار نہیں چکنا، آیا

ونڈ کے کھانا، نکے وڈے نال تے ماڑے تگڑے نال اکو جیہا سلوک کرنا، سائیں توں ہر پل منگنا، اللہ توں وڈا کسے نوں نہیں منا، بُرے دی صحبت توں بچنا، مہمان دی عزت کرنا تے اپنی وڈیائی یعنی ''میں'' توں بچنا، ہر دم اللہ اللہ کرنا تے مرشد دی قدر کرنا۔ فقر با یقین اَست، ذکر با کلمہ طیب، عبادات با صلوٰت خمس، علم با قرآن مجید، کسب با قناعت۔

وعظاں دیاں فنی خوبیاں/تنقیدی جائزہ

حضرت نوشہ گنج بخش دے وعظ پنجابی زبان دی مڈھلی نثر دا نمونہ نیں پر ایہدے باوجود وعظاں دے اسلوب توں بخوبی اندازہ لایا جاسکدا اے کہ پنجابی نثر وچ ایہناں دا مقام کیہہ اے۔ کوئی وی ابتدائی تحریر، شاعری ہووے یا نثر اوہدے وچ کئی فنی جھول ہوندے نیں پر وعظاں وچ کدھرے وی تکنیکی خامی نہیں اے۔ لہٰذا اسیں کہہ سکنے آں کہ ایہناں چھ وعظاں توں پہلے دی پنجابی نثر لکھی گئی ہووے گی جیہڑی ساڈے تیکر نہیں اپڑ سکی۔ وعظاں دیاں کجھ خوبیاں درج ذیل نیں:

1 اندازِ تخاطب:

حضرت نوشہ گنج بخش دے ساریاں وعظاں دا انداز مخاطبانہ اے۔ انج لگدا اے جیویں آپ دے سامنے ڈھیر سارے لوک بیٹھے ہوئے نیں تے آپ اوہناں نوں سمجھان دے انداز وچ لیکچر دی طرز اُتے گل بات کردے جارہے نیں۔ وعظاں وچ مخاطبین دی عزت تے توقیر دا خاص خیال رکھیا گیا اے۔ آپ نے درج ذیل کلماتِ تخاطب نال لوکائی نوں متوجہ کر کے اپنی گل دا مڈھ بنھیا اے:

☆ بابا! سائیں والیاں فرمایا ہے۔ ☆ بابا لوکو! دُنیا ساری ہک ساعت وانگ ہے۔

☆ سنو گھڑے بالو! درویش نوشہ دی مت۔

پہلا وعظ سارے وعظاں نالوں لمّا اے۔ حضرت نوشہ گنج بخش مخاطبین دی توجہ حاصل کرن لئی نکے نکے ٹوٹیاں وچ گل کردے نیں تے ہر گل پوری کرن مگروں ''بابا'' آکھ کے نویں گل دا مڈھ بنھدے نیں۔ انج پہلے وعظ وچ لفظ ''بابا'' ستاراں واری آیا اے۔

2۔ خطابی نثر:

وعظاں وچ نثری ڈھنگ، خطابی ڈھنگ تے بول چال دا انداز اختیار کیتا گیا

اے۔ ادبیت دا خاص خیال رکھیا گیا اے تاں جے سامنے بیٹھے لوک ذوق شوق نال گل بات سنن تے کناں راہیں دِل وچ اُتارن۔ انج ایہہ بھاویں وعظ، متاں یا سمجھانیاں نیں پر سنن والے نوں بوجھ محسوس نہیں ہوندیاں۔ ناصحانہ نثری انداز ملاحظہ کرو:

''سنو نگھڑے بالو!...... لب لوہب نہ کرنا۔ چاوڑ توں پرے رہنا۔ آپ نوں نیواں جھکا جاننا۔ لوک نیوندے ویکھ کے آکڑ نہیں رہنا۔ وڈا بول نہیں بولنا۔ کسے نال وی ودھیکی نہیں کرنی۔ روپ بھیس فقیری دا نہیں چھڈنا۔ بھنڈار پکدا رہے۔ اُدھار نہیں چاونا۔ آیا ونڈ کھاونا۔ ڈاڈھے ہینے نال اکو جیہا رہنا۔''

3۔ مخاطب طبقہ:

آپ دا مخاطب طبقہ پنجاب دے اوہ اَن پڑھ، جاہل، غیر مسلم تے گُراہے پئے ہوئے لوک سی جیہڑے صرف اپنی ماں بولی پنجابی ای جان دے سن۔ آپ نے اوہناں لوکاں اُتے اپنی علمیت دا رعب نہیں جھاڑیا سگوں سدھے سادے لفظاں وچ اوہناں نال اوہناں دی زبان وچ گل کر کے بنیادی گلاں تے مسائل دا درس دتا۔ آپ نے فقہ دے ڈونگھے مسلے تے قرآن وحدیث دی تفسیر بیان کرن توں گریز کیتا۔ اللہ تعالیٰ دی توحید بیان کرن دا انداز ویکھو:

''بابا سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے۔ جو منداییس سو بندہ ئیس۔ اوہ جویں رکھے تویں رہیئے۔ اوس تے کسے دا حکم ناہیں۔ اوہ سب دا حاکم اے۔ کون سائیں نوں آکھے اِئیوں نہیں تے اِئیوں کر۔''

4۔ قرآنی واقعات دا ذکر:

آپ نے قرآن مجید وچوں کجھ نبیاں دے واقعات بیان کر کے ایہہ سمجھان دی کوشش کیتی اے کہ کیویں اللہ تعالیٰ اپنے نبیاں نال سرکشی تے بغاوت کرن والیاں نوں سزا دیندا اے۔ ایس طرح دے واقعات بیان کرن دا مقصد سی کہ لوک عبرت پھڑن۔ واقعات وچوں اِک حضرت موسیٰ تے فرعون دا اے جد کہ دُوجا واقعہ حضرت صالح تے قوم ثمود دا اے۔ ایس توں اڈ حضرت موسیٰ دے عصا دے معجزات بارے وی دسیا اے۔

5۔ لمی چوڑی گل توں پرہیز:

وعظاں وچ اختصار دے پہلو نوں خاص طور تے مکھ رکھیا گیا اے۔ کیوں جے لمی گل

اپنا اثر گوا دیندی اے۔ سنن والا وی بور ہو جاندا اے تے ناگواری دا اظہار کردا اے۔ حضرت نوشہ گنج بخش ہوراں نوں ایس گل دا بخوبی اندازہ سی۔ لہٰذا اوہناں نے اختصار دے پہلو نوں مدنظر رکھدیاں ہویاں مٹھی تے آسان زبان وچ اپنے مخاطب طبقے نوں سمجھان دا آہر کیتا۔ پہلا وعظ جیہڑا سب توں لما اے اوہدے وچ تھاؤں تھائیں ''بابا'' آکھ کے سنن والیاں دی توجہ حاصل کردے نیں تے گل نوں ٹکڑیاں وچ لوکاں دے سامنے پیش کردے نیں تاں جے سنن والا بیزاری دا اظہار نہ کرے۔

6۔ سلیس تے آسان زبان:

وعظاں وچ ورتی جان والی زبان تے لہجہ آسان تے قابل فہم اے۔ تقریباً ساڈھے تن سو سال پہلے لکھی جان والی نثر سوائے چند اک لفظاں دے اج وی اوسے طرح مستعمل اے تے روزمرہ دی بول چال دا حصہ اے۔ ایہو وجہ اے کہ وعظ تے ایہناں دی زبان سانوں اج وی اوپرے نہیں لگدے۔ دُوجا وعظاں دا اندازِ بیان ایس طرح دا اے کہ ہر گل نوں سوکھی، سادا تے آسان زبان تے من کھچویں اسلوب وچ بیان کیتا گیا اے۔

7۔ شعراں دی ورتوں:

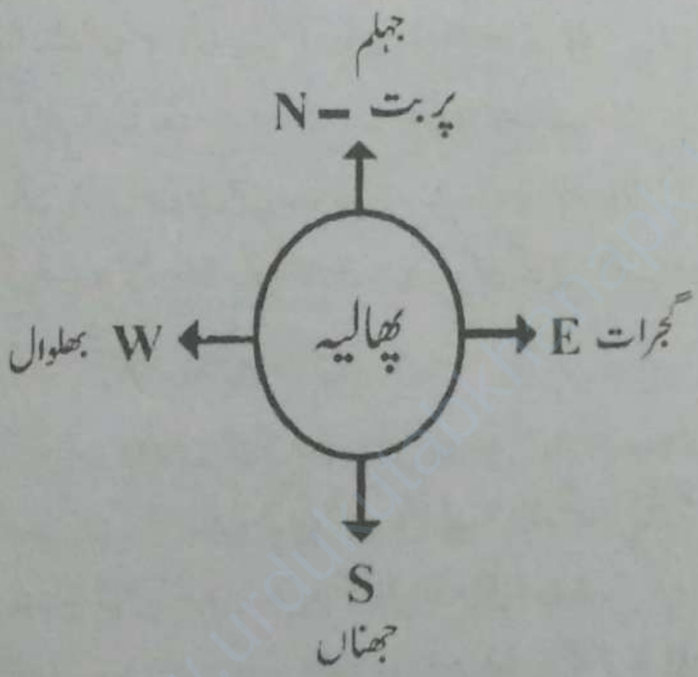
وعظاں دی نثر وچ دو تھاواں تے شعری نمونے وی ملدے نیں۔ جو ایس گل دا ثبوت نیں کہ حضرت نوشہ گنج بخش نہ صرف نثر نگار سگوں چنگے شاعر وی سن۔ دُوجے تے تیجے وعظ وچ شامل شعری بنداں دا مضمون اوہو ای اے جیہڑی گل بات نثر وچ بیان کیتی گئی اے پر شعراں وچ بیان کرن دا مقصد شاید ایہہ ہووے گا کہ نثر دی نسبت شاعری یاد کرنی سوکھی ہوندی اے تے شاعری نثر نالوں ودھ مؤثر وی ہوندی اے۔

وعظاں دی لسانی اہمیت

پنجابی تاریخی حوالے نال کافی پرانی زبان اے۔ بابا فرید پنجابی دے پہلے شاعر نیں پر اوہناں توں پہلاں وی پنجابی شاعری دے کجھ نمونے ملدے نیں جیہناں نوں پنجابی آکھیا جا سکدا اے۔ جے ایس توں پچھے جھاتی پائیے تے اسماعیلی پیراں تے ناتھ جوگیاں دی شاعری ملدی اے پر اوہ خالص پنجابی نہیں۔ اوہدے وچ ہندی، سنسکرت، برج بھاشا تے اپ بھرنش دی ملاوٹ اے تے تحریر ''لوہا نکا رسم الخط'' وچ سی۔ بابا فرید دے عہد توں امیر خسرو

تیکر پنجابی زبان وچ عربی تے فارسی لفظاں دی ورتوں وی شروع ہو گئی۔ امیر خسرو دیاں چالھی بجھارتاں موجود نیں جیہناں دا اسلوب شعر تے نثر دا مِلواں جُلواں اے جیہنوں ایں باقاعدہ نثر نہیں آکھ سکدے۔ بابا گورونانک دیاں جنم ساکھیاں پنجابی نثر نال ملدیاں جلدیاں نیں پر خالص پنجابی نہیں۔ لہٰذا پنجابی دی ابتدائی نثر حضرت نوشہ گنج بخش دے وعظ ای نیں۔

کسے تحریر یا لکھت دے لسانی مطالعے توں پہلاں ایہہ ویکھنا پیندا اے کہ لکھاری یا شاعر دا تعلق کس ماحول، علاقے تے جغرافیے نال اے؟ کیوں جے آس پاس دا لہجہ تے زبان لازمی طور تے لکھاری دی تحریر اُتے اثر انداز ہوندے نیں۔ حضرت نوشہ گنج بخش دا علاقہ تحصیل پھالیہ ضلع گجرات (اجکل منڈی بہاؤالدین) سی۔ تحصیل پھالیہ دا جغرافیہ درج ذیل اے:

چڑھدے پاسے: گجرات

پربت پاسے: جہلم

لہندے پاسے: بھلوال

دکھن پاسے: دریائے چناب

تحصیل پھالیہ جیہڑی کہ اوس ویلے ضلع گجرات دی سبھ توں وڈی تحصیل سی اوہدی بولی اُتے نزدیکی علاقیاں دے لہجیاں دا ڈھیر اثر سی جیہڑا وعظاں وچ واضح نظر آندا اے۔ ایہہ لہجہ نیم لہندی اکھواندا اے۔ ایہہ اصل وچ ماجھی تے لہندی لہجے دا مرکب اے۔ ایس لہجے دیاں کجھ اچیچتاواں درج ذیل نیں جیہناں دی ورتوں وعظاں وچ ملاحظہ کیتی جا سکدی اے:

☆ پھالیہ دے لوک "ے" دا استعمال بوہتا کردے نیں مثلاً کنک دی بجائے کنکے، بہشت دی بجائے بہشتے تے کھوہ توں کھوہے وغیرہ۔

☆ پھالیہ دے لوک لفظاں دے اخیر وچ "ی" دا اضافہ کردے نیں مثلاً کندھے توں کندھی تے چھوڑ توں چھوڑی وغیرہ۔

☆ کجھ تھاواں تے ''س'' دا وادھا کیتا جاندا اے مثلاً آکھیوس، سدیوس، رکھیوس وغیرہ۔

☆ مستقبل بنان لئی ''سی'' دا استعمال کردے نیں: تو لے گا دی بجائے تولسی، وسرنا توں وسرسی، رکھنا توں رکھسی وغیرہ۔

☆ کسے لفظ دے اخیر وچ ''ڑا'' دا اضافہ کر کے تصغیر بنائی جاندی اے۔ چھوٹا توں چھوٹڑا، کالے توں کالڑا تے کوجھی توں کوجھڑی وغیرہ۔

☆ وعظاں وچ اِک پاسے پہاڑی تے دُوجے پاسے پوٹھوہاری دا رنگ نمایاں اے۔ کجھ لفظ ویکھو: ہک، ہکھٹے، آکھیوس، ڈٹھوس وغیرہ۔

☆ وعظاں وچ مقامی محاورے، روزمرے، تشبیہہ تے استعارے دی ورتوں سوہنے ڈھنگ نال کیتی گئی اے۔

☆ وعظاں وچ برج بھاشا تے اپ بھرنش دے الفاظ وی نیں جیہڑے ایس گل دا ثبوت نیں کہ پرانی نثر دا اثر وی وعظاں اُتے غالب اے۔ مثلاً انت، سکھر، دِھیرج تے ناہیں وغیرہ۔

مکدی گل:

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد آکھدے نیں کہ: ''بابا نوشہ جی دیاں ایہہ وعظاں اصل وچ اسلام دی تبلیغ دے نصاب دا درجہ رکھدیاں نیں جیہناں وچ اللہ تعالیٰ دے لاشریک ہون، حضرت محمدؐ دے رسول ہون، موت دے بعد دی زندگی تے ایس دُنیا تے کیتے انساناں دے عملاں اُتے نبیڑا ہون ورگے اسلام دے مڈھلے اصولاں دا ذکر بڑے سادہ، سوکھے تے من کھچویں ڈھنگ وچ ملدا اے۔ ایہناں دا بیانن ڈھنگ قرآن پاک دے بیانن ڈھنگ نال میل کھاندا اے۔ جتھے تھاں تھاں ربّ ولوں انسان نوں دتیاں نعمتاں دا ذکر ملدا اے، اوتھے منکراں لئی عذاب دا جھلکارا وی لبھدا اے۔ ایہو ای وجہ اے کہ ایہہ وعظ پڑھن سنن والیاں دے دل آپ مہارے ای اسلام دی سچی راہ ول ٹرن ڈیہہ پیندے نیں۔''

متن دا حوالہ: مواعظ نوشہ پیر، مرتب: شریف احمد شرافت نوشاہی، لاہور: تاج بک ڈپو، 1996ء۔

Additional Material for Just Reading

مواعظ نوشہ پیر۔ حاجی محمد نوشہ گنج بخشؒ

پہلا وعظ

بسم اللّٰہ الرحمن الرحیمo

بابا سائیں والیاں فرمایا ہے جو سائیں خود مختار ہے۔ جو من دا ایس سو بندہ ئیس۔ اوہ جویں رکھے تویں رہیئے۔ اوس تے کسے دا حکم ناہیں۔ اوہ سب دا حاکم ہے۔ کون سائیں نوں آکھے ایوں نہیں تے ایوں کر تے کون سائیں نوں پچھے جو ایوں کیوں کیتو۔ سائیں دا حکم ڈاڈھا ہے۔ کافراں دی جند ڈکھیں عذابیں نکلدی ہے۔ مردیاں کئی ارمان دُنیا دے کر دے ہین۔ جند اونہاں دی جویں کوئی ندی وچ ٹُمی مار کے اپنے آپ نوں لوکائے۔ تویں لُوں لُوں دے ہیٹھ تے ڈُونبہ ڈونبہ دے ہیٹھ تے کئی کوٹھڑیاں دے وچ ڈردی چھپدی لُکدی پھردی ہے۔ پر ملک الموت اوس دی ٹُمی نال ٹُمی کھائے کے جا اپڑدا ہے۔ تاں تے وڈا عذاب ہویا تے موماناں دی جند خوشی نال سوکھی سکھالی نکل کے اپنے اصلی دیس مقام نوں جا پہنچدی ہے کیوں جو اوہ تاں دُنیا دی عاشق مشتاق ناہیں۔ ہتھوں پند حاں توں چُھٹ پوندے ہین۔ پردیسوں مُڑ دیس پہنچدے ہین۔ وطن دی خوشی نال پل ڈھِل لاوندے ناہیں۔ تاں تے موماناں دی روح واسطے ملائک تسبیحاں کردے عرشوں اُتر کے آ گالیندے ہین تے بہشت لے جاوندے ہین۔ واہ واہ طالع بخت تنہاں دے جنہاں نوں ایڈا آدر ملدا اے۔

بابا فرشتے تاں ایس دُنیا دے کماں سنوارن نوں کئی بے انت درگاہوں مقرر کیتے ہوئے ہین۔ جو کم کار بن داتے سوردا ہے سو ملائک کردے ہین۔ مارن تے پھیر جواون ایہ بھی حکم نال ہوندا ہے۔ حساب عملاں داتے جزائیں ایہ بھی امر نال ہے۔

بابا۔ ہِک پُھو کا اسرافیل دا بناوٹ دے ڈھاہن والا، جیوندیاں دے مارن والا ہے تے دُوجا پُھوکا ڈھٹھے اُسارن والا تے موئے جواون والا ہے۔ ایہ بھی سبھو حکم نال ہے۔

پر بابا ہر حال تے ہر ویلے سچ چنگا رفیق ہے۔ کوڑ مندا ساتھی ہے۔ کوڑیاں دا دل اوڑک دھسکسی تے دھڑکسی، انجیں ڈٹھاں ہوسن، دہشت ڈاڈھی پوسی تے سخت پشیمان ہوسن۔ قادر دی قدرت اگے اوکھا کائی نائیں۔ حکم دے جاری ہون نوں دیرم نہیں لگدی۔

بابا۔ ابھت بہت سارے اسرافیل دا عبدہ ہے تے اگے بھی وڈے کافر منکر خدا دے ہوئے ہین تے خدا والیاں سچیاں نوں اونہاں ناہیں منیاں تے ڈکھ پیا دتا ہے پر اوڑک سچ نوں جیت تے کوڑ نوں ہار ہوندی رہی ہے۔ جویں حضرت موسیٰ (علیہ السلام) جاں وادی مقدس نوں سدھائے تاں آواز ہویا جو اے موسیٰ (علیک السلام) توں فرعون ول جا تے اوس نوں جا آکھ جو اوہ کوڑی دُنیا دی مستی وچ آئے کے اساتھوں پھر گیا ہے تے آپ نوں خدا آکھن اکھاون لگا ہے۔ سچ تھوں کھس کے کوڑ نوں اختیار کر لیا ئیس۔ تاں اے موسیٰ (علیک السلام) پہلے توں آکھ فرعون نوں جو تیری خوشی کفر تھوں پاک ہوون وچ ہے۔ تینوں سچی واٹ سائیں ول بجھاون والی وکھالاں۔ تاں توں کوڑ تھوں نکلیں تے سائیں تھوں ڈریں تے ہک اللہ سچا صحیح کرمنیں۔ سو اللہ جو سبھے دا ہکو سانجھا ہے۔ تاں حضرت موسیٰ (علیہ السلام) ہتھ وچ عصا پکڑ کے فرعون ول گئے تے معجزہ عصا والا وکھالیو نیں تے حق دے راہ ول سدیو نیں پر فرعون نے حضرت موسیٰ (علیہ السلام) نوں جھوٹھالیا تے ناں منیاں۔ تو ڑے دل وچ ڈریا تے دھسکیا تاں تے حضرت موسیٰ (علیہ السلام) ولوں پٹھ کر کے مُڑ گیا تے ساحراں دے اکٹھے کرن دے آہر لگا تے سد کیتوس جو سارے سبھناں لشکراں مصاحباں سنے آئے، اکٹھے ہوئے۔ جاں سبھا فرعون دے کول آ اکٹھے ہوئے تاں اُچی بول آکھیوس جو میں سائیں وڈا تساڈا ہاں۔ میں تھوں ہور وڈا اُتے کوئی ناہیں۔ ایہ گل حضرت موسیٰ (علیہ السلام) نوں تے اپنے لوکاں نوں سُنائے کے ساحراں نوں مقابل حضرت موسیٰ (علیہ السلام) دے کیتوس۔ تس ویلے خدائے نوں جلال آیا تے دُنیا آخرت وچ فرعون نوں آل اہل سنے خراب کیتا۔ ستر لکھ کافر نال فرعون دریا وچ غرق کر ماریا تے اوسے پانی وچ اگ دے عذاب نوں ڈھویا۔

تاں بابا۔ ایہ گلاں اگلیاں سُنیاں سچیاں نوں تسلی تے دھیرج ہوندی ہے جو سائیں سچا سچیاں دی واہر کردا آیا ہے تے کوڑیاں نوں ڈرکا ہے جو متاں کفر تھوں سنگن تے ایمان قبول کرن۔

بابا لوکو! آسمان ول تکو۔ ویکھو جو کیہے ڈاڈھے اُچے موکلے خالق خلقے ہین تے توں ساٹوں کویں ایہناں وچ زمین اُتے وسایا ہے۔ سائیں اوانے ڈاڈھیاں تھوں ڈاڈھے، وڈیاں تھوں وڈے ہین۔

بابا۔ آکھدے ہین جو آسمان پہلا زمین تھوں پنج سے ورہے دے راہ تے اُچا ہے

تے ٹھاہر بھی اوس دا اپڈائی ہے تے ڈوجے آسمان وچ نِرا ایویں چج سے ور ہے دا راہ پندھ ہے۔ اگے اُتے ایویں ایویں جاپے۔

پر بابا آسماناں وچ کدیں چھن گرلکھ نہیں ہوئی۔ سنگھدے تے بہور کر بھی نہیں کجھ پوندا۔

بابا۔ کوئی رات ول ویکھو جو کویں سارے جہان نوں کلو بہر کر لیندی ہے تے سُکھ سواندی ہے تے دن ولوں ویکھو جو روشنائی کر کے سبھے نوں کم دھندے لاوندا ہے تے بھوئیں ول ویکھو جو کویں قدرت نال وچھائی بکھیری ہے تے چشمے، نہراں، کھوہ کویں پیدا کیتے ہین تے پانی پاک پاکیزہ کڈھیا ہے تے جہڑا ڈنگراں، ڈھوراں، وہتراں، مرہواں، ماہنواں، پکھیاں دا ان، گھاہ، ساگ، پھل، پھول اُگایا ہے۔

بابا۔ پہاڑاں، پربتاں، ٹِردھاں، سنگھراں ول ویکھو جو کیہے ڈاڈھے بھوئیں تے کھور ٹھہرائے ہین۔ جو زمین دہو دالرزہ ناہیں کھاوندے۔

پر بابا۔ جو کجھ سائیں بنایا ہے سو تاں تُساڈے بھلے، نفعے فائدے واسطے کیتا ہے تے تساڈے وہتراں کان بنایا ہے۔ ایہ احسان سائیں دے جانو تے منو۔ تاں تے بابا جاں ڈاڈھا ہول وڈا قیامت دا آدی تداں کجھ ہوئے سنگسی۔ وڈے میدان وچ سب کوئی آکھڑ دوسی مر کے جیوی کیتے دا پھل لے کھاوسی۔ تس ویلے ہتھ کجھ ناں آوسی، کیتا اگے آوسی۔ جنہاں دوڑ دوڑ بھلیائیاں کیتیاں ہین، سے خوشی ہوسن تے جنہاں دوڑ دوڑ مندیائیاں کیتیاں ہین، سے افسوس کرسن۔

بابا۔ تس دن دوزخ پدھرا نکل پوسی تے سب کوئی ویکھسی تے بہشت بھی ظاہر باہر ہوسی۔ تاں تے جنہاں سائیں تھوں مُنہ موڑیا ہوسی تے آکھیا ہوسی، جو میاں ہُن تاں دُنیا واہ واہ ہے جو کریئے سو کریئے، اگلی گل نوں کون جانے؟ سے مقرر دوزخ سڑسن تے نت اوتھے رہسن تے جنہاں سائیں دا خوف ڈر کر کے نفس نوں بُریاں خواہشاں تھوں ہٹکیا، ہوڑیا تے اللہ اتے اللہ والیاں دا ادب کیتا، سے بہشت پوسن تے نت اوتھے رہسن۔

پر بابا جے کوئی پچھے جو اوہ ساعت کداں ہوسی تاں آکھیے جو سو اوکھا ویلا گجھیا لکیا ہویا ہے کسے نوں خبر ناہیں۔ جویں موت دا ویلا چھپیا ہویا ہے، اللہ باجھ ہور کوئی جاندا ناہیں۔

بابا۔ سائیں لوک، سائیں دے مناون، بھلائی دے کراون آوندے تِن۔ انہاں نوں ہور کسے کم دی غرض ناہیں۔ قصے کہانیاں، بیٹھا کیاں نال انہاں نوں کیہہ۔ جو

آکھن قیامت کدوں ہوسی؟ جدوں ہوسی تدوں ہوسی۔ تساں چنگیائی کرو تے سائیں تھوں ڈرو۔ کلمہ سچ دا پجرو۔

بابا! قیامت جاں اچن چیت اچانک آوسی تاں لوک آکھسن یار و اساں تاں کجھ جرا قبر وچ ناں کیتا۔ ایہ تاں سیال دے پچھلے پہر وانگیں کہ ہاڑ دے جھلک وانگیں ویلا ایویں وہائے گیا۔

بابا لوکو! دُنیا ساری ہک ساعت وانگ ہے۔ اس دے کوڑے مزے کجھ ناہیں۔ اوڑک قیامت نوں سب کجھ معلوم ہو جاسی۔ پچ کوڑ پدھرے ہو پوسن تاں تے نت دا بھلا اوہے۔ دوئیں دم دی لذت آونی جاونی، اوپری ہے۔ جویں حضرت موسیٰ (علیہ السلام) دا آکھیا جاں فرعون ناں منیا تے ڈُب مویا تاں پچھتاناں پر ہوون والی گل ہوئے گئی۔ حضرت موسیٰ (علیہ السلام) دا عصا وڈے معجزے نال آیا۔ رات ویلے دوئیں شاخوں بساکھی دیاں مشعلاں وانگ بلدیاں آہیاں تے کھوہ تھوں پانی رتی بوکے باجھ کڈھ لیاوندا آہا تے مسافری وچ بھار چائے نبھاندا آہا تے جتھے جنگل پہاڑیں پانی ناں ہوندا، بھوئیں تے ماریاں کھوڑیاں تے پتھر تے ماریاں چشمے پانی دے پُھٹائے کڈھدا تے بُھکھے دے ویلے بھوئیں گڈیاں ہویاں درخت میوہ دار ہوئے کے میوہ کھواوندا تے ایویں ہی جو کم حضرت موسیٰ (علیہ السلام) اُس تھوں منگدا آہا سو کجھ نکل آوندا سی تے اوہ لاٹھی بکریاں حضرت موسیٰ (علیہ السلام) دیاں بھی چراوندی جے کوئی اَیر غیر آدمی کہ ہور کائی بلا، ایہو ول منہ کردی تاں لاٹھی بکریاں نوں ترا لے جاوندی تے جو کوئی دشمن حضرت موسیٰ (علیہ السلام) دا قصد کردا، تو ڑے سپ، وٹھوہاں، شیر، بگھیاڑ کہ کوئی ویری آدمی ہوندا تاں لاٹھی اوس نوں جھاڑ دی۔

ڈوجا وعظ

بسم اللّٰہ الرحمٰن الرحیم○

بابا! جو کوئی رت مندائی کردا ہے تس دے باؤں تے وساری دا گٹ ہو کیکے واھد ے وڈھدے نجھ جاوندا ہے تے باؤں کالا کر دیندا ہے۔ پر گٹ گھتاں تاں لوہ تے جمدا ہے۔ ایویں لوہ وانگن جیندا باؤں ہوندا ہے تس تے گٹ بہوں ہوندا ہے تے جاں باؤں کالا ہویا تاں سائیں دی سمہالوں گھتا تے بالن بھاوندا ہویا۔ انت پچھتاوسی تے دھکے دھکے ملسی نہ ہوسی۔ پھر کسے پر ویلا اجو کا تاں لبھسی تے بھائی جے تیاں دی مت سُن کے کوئی بیلی

بھاگ کر سنبھل کھڑا تاں اوس دا گٹ کلیا تے کلن کنیا۔ تو جیہے داتیا ہویا تے سائیں نوں ڈھوس تے آپ نوں بھی پچھاتوس

بابا وڈے سوادوں وانجیا ہووے بھاگا
سائیں جس نہ منیاں تاں جاتوس آگا
من چت جیندا بھرمیاون تیندا بھاگا
لیکھیں لکھیا بھاگسی سو اوکھا جھاگا
اوتھے اجھے جھلسی رت سونا واگا

تاں بھائی! ہوڈی انت بھاہ وچ پھسسی تے اوکھیائیاں سہسی تے مول ناں چھٹسی۔ اوڑک انت ہولسی۔

بابا! توڑے ہوڈیاں نوں ہن سائیں والیاں دے آکھے تے چت ناہیں تے چنگیاں متاں تے وساہ نہیں کردے تے چار پن اونہاں دا سچا نہیں جان دے پر اوڑک دے دن اپنا منداپنے اگے آیا ویکھ کے اس ویلے نوں پچھتاون تے اج کوڑیاں وڈیائیاں اُتے مان متے بھل کے جو سائیں لوکاں دیاں گلاں تے ہسدے، کھلدے ہین، کلمہ نوں رووَن۔

تریجا وعظ

بسم اللہ الرحمن الرحیم○

بابا! جے توں واٹ سچی، سدھی، سوتی، سوکھی، سائیں والیاں دی ملیں تاں کدیں ناں تھڑیں تے کدیں ناں تھڑیں پر ایہ واٹ سائیں والیاں نال ملیاں، سچے ساتھ رلیاں، سچیاں گلاں سنیاں، سمجھیاں، سچیاں دے آکھے لگ ٹریاں، چلیاں لبھدی ہے۔ ایویں سُکھالی ناہیں لبھدی تے ایہ جو لوک ہور بھلے بھری ہوئے اپنی سمجھی نال بھٹکدے، ڈولدے، رولدے پھردے ہین، سے ڈھہردے لکھے نال گُتھے ہوئے ہین۔ بھلایاں بھلے ہین، وڈیاں بھلاں وچ پھاتھے ہوئے ہین تے گھنیاں بھلویاں دے منہ آئے ہوئے ہین۔ انہاں نوں کائی سار سُدھ ناہیں۔ ایہ ایویں بھٹکدے آئے تے بھٹکدے جاوندے ہین۔ انہاں کائی سوجھی ناہیں لدھی پر بھائی جاں جاں سچا سوہاں آگو ہووے کے، سچیاں نویں سچیاں نال واٹ ناں دکھاوے تاں کویں سمجھیے ایہ سچی گل ہے تے سچی ایہو گل ہے۔ ہور کہانیاں بھلانیاں تے بھلانیاں ٹکنیاں ہین۔ تاں تے بابا! سچا ہوئے سچیاں نال مل، سچ من، سچ کہہ، سچ نال جیواائے۔ سچ سُن، سچ

جان، وچ سمجھان تے کوڑ داوں منہ نوں ہٹائے لے:

کی لیسیں سچیا کوڑ تھوں کی لیسیں سچیا کوڑ تھوں
کجھ جانن ہوئے نہ ڈھوڑ تھوں کی لیسیں سچیا کوڑ تھوں
جو وتے سوگھر ہے نہیں ہن سائیں ہور ڈر ہے نہیں
اتھے رہنا کجھ چر ہے نہیں کی لیسیں سچیا کوڑ تھوں

چوتھا وعظ

بسم اللہ الرحمن الرحیم○

بابا! جاں حضرت صالح پیغمبر (علیہ السلام) نے ثمود تے قوم اوس دی نوں کفر تھوں ہٹکیا سی تاں انہاں وڈیائی دے غرور نال انہاں نوں کجھ نہ جاتا تے کہیا نہ منیا تے ویر پئے تاں سمجھاون لگے تے دکھاون لگے۔ ڈاچی پیغمبر دی سواری والی نوں پانی پیوتوں جھلیو نیں تے کوہ کھاون دی صلاح کیتیو نیں جو آپے پیغمبر اوکھا ہوسی پر جاں اوٹھنی پکڑ کے کوہ کے ونڈ لیو نیں تاں اللہ تعالیٰ کفر تے ظلم دی شامت انہاں اُتے چھوٹیاں وڈیاں نے، رتاں غساں نے برابر غضب تے قہر کیتا تے عذاب گھلیا۔ تاں بابا! سائیں تے سائیں والیاں نال ڈنگیائی بھلی ناہیں جو آکڑی سوا کھڑی کے وڈیائی تے بھلیئے ناہیں پڑھ کلمہ سچ دا۔

لا الٰہ الا اللہ محمد رسول اللہ

پنجواں وعظ

بسم اللہ الرحمن الرحیم○

بابا لوکو! اگے جاں کراڑ دیس پنجاب دے کئی مطیع اسلام ہوندے۔ بانگ سن آکھدے، "سچ نام کرتا پُرکھ" تاں کئی پچھدے جو تسیں بی ایہ آواز من دے ہو؟ اوہ آکھدے ساتھوں بے اختیار موہوں کہائی دااے۔

چھیواں وعظ

بسم اللہ الرحمن الرحیم○

سنو سگھڑے بالو! درویش نوشاہ دی مت۔ سبھ وڈیائیاں تھوں سبھ وڈیائی تھوں وڈی وڈیائی سائیں دا ہک جانن ہے۔ سائیں دے پیاریاں نال پیار کرن ہے۔ اوہناں دا آکھا سچ

ہے۔ آکھے لگا سو چھٹا سو کھالا ہویا۔ جمن، مرن، جیون، حال سو ہنے کیتیس، سُکھ سُکھ پائیس، دھوکھا جھورا گوائیس۔ تاں تے سبھسے نال نر وِیر رہنا۔ مندا کسے ناں کہنا، دُسورا کدیں ناں پاہنا۔ جے کوئی سائیں ناں کرے، کر کے تسانوں دُکھاوے تا دُکھی نہ ہووناں۔ اپنے آپ وچ فضل الٰہی نال ڈاڈھے رہناں۔ سائیں دا دتا ہس رس سہناں۔ پڑھن نال ونہوار رکھناں، روگیاں دی ٹہل کرنی، بھکھیاں دا قوت پاوناں، ننگیاں نوں کجناں، سبھسے دا بھلا بھالناں، سُکھاں جالناں۔ راج دھن وڈیائی دُکھاں دا مول ہے۔ لب لوبھ نہ کرناں، چاوڑتوں پرے رہناں۔ آپ نوں نیواں جھکا جاناں۔ لوک نیوندے دیکھ کے آکڑ نہیں رہناں۔ وڈا بول نہیں بولناں۔ کسے نال ودھیکی نہیں کرنی۔ روپ بھیس فقیری دا نہیں چھڈناں۔ بھنڈار پکدا رہے۔ اُدھار نہیں چاوناں۔ آیا ونڈ کھاوناں۔ ڈاڈھے ہینے نال اکو جیہا رہناں۔ سائیں دا جان کے پل پل ساہ گراہ سائیں تھوں منگناں۔ سائیں تھوں وڈا کسے کوں ناں منناں۔ نگنے نہیں ہووناں۔ نگنے پاس نہیں کھڑووناں۔ آئے دا آدر کرناں۔ کوئی ہووے اپنی وڈیائی نہیں بھالنی۔ وڈیاں دی وڈیائی بھالنی۔ مَیں مَیں نہیں کرنی۔ سائیں سائیں آکھناں۔ واہ مرشد جیو۔ فقرِ مایقین است۔ ذکرِ ماکلمہ طیب۔ عبادتِ ماصلواتِ خمس۔ علمِ ماقرآنِ مجید۔ کسب ماقناعت۔

سچی سرکار دا پنجابی دے
سیرتی ادب وچ تھاں متھو؟
CSS-2019

سچی سرکار ﷺ ۔ حکیم عبدالکریم ثمر

تعارف:

سچی سرکار حضرت محمد ﷺ دی سیرت دی کتاب اے جیہدے وچ عبدالکریم ثمر ہوراں نبی پاکؐ نال اپنی محبت، چاہت تے عقیدت دا بھرواں اظہار کیتا اے۔ ایس کتاب دا ناں آپؐ دی صداقت، شرافت، اعلیٰ اخلاق تے امانت داری پاروں ''سچی سرکار'' رکھیا گیا اے۔ ایہہ کتاب عبدالکریم ثمر نبی پاکؐ نال تے پنجابی زبان وادب نال محبت پاروں تخلیق کر کے صدقہ جاریہ دی صورت چھڈ گئے نیں جیہڑی ہمیشہ اوہناں لئی اجر وثواب دا باعث بنی رہوے گی۔ آپ دا مختصر تعارف درج ذیل اے:

عبدالغفور قریشی مطابق آپ 1908ء نوں اچھرہ لاہور وچ پیدا ہوئے۔ گورنمنٹ ہائی سکول شیرانوالہ گیٹ، لاہور توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ ایس توں بعد ڈرافٹس مین دا ڈپلومہ تے حکیم حاذق دا کورس وی کیتا۔ تعلیم حاصل کرن مگروں ریلوے کیرج شاپ مغلپورہ وچ ملازمت اختیار کرلئی تے 1963ء نوں ایتھوں ای ریٹائرڈ ہوئے۔ آپ جماندرو شاعر سن۔ پاکستان بنن توں پہلاں مشاعریاں وچ حصہ لیندے رہے تے اپنا کلام بڑے سوز گداز نال مترنم آواز وچ پڑھدے سن۔ آپ نے پنجابی تے اُردو نظم ونثر وچ طبع آزمائی کیتی۔ آپ نے نبی پاک دی سیرت اُردو زبان وچ ''رسول کائنات'' دے ناں توں لکھی پر پنجابی وچ لکھی سیرت ''سچی سرکار'' آپ دی وجہ شہرت بنی۔ آپ دِیاں پنجابی نعتاں ''سبز گنبد'' دے ناں نال چھپیاں۔ آپ 1989ء نوں لاہور وچ فوت ہوئے تے اچھرہ قبرستان دفن نیں۔

''سچی سرکار ﷺ'' دا تعارف:

عبدالکریم ثمر ہوراں دی کتاب سچی سرکار 1962ء نوں پہلی وار تے 1981ء نوں دُوجی وار چھاپے چڑھی۔ ایس کتاب دے کل 198 صفحے، 16 ابواب تے سولاں باباں دے کُل 134 ذیلی عنوانات نیں۔ کتاب دی تصنیف بارے لکھاری دا آکھنا اے:

''میں نمانی پنجابی وچ سیرت دے پھل چنے نیں تاں جو پنجاب دے باغ وی ایہناں دی خوشبو نال مہکن۔ اک عاجز تے مسکین بندہ حضورؐ دے دربار

وچ خلوص، محبت تے عقیدت دے پھُل لے کے آیا اے۔"

حد درجہ عقیدت تے سوہنی پنجابی وچ لکھی سیرت دی ایس کتاب نوں رائٹرز گلڈ ایوارڈ تے اکادمی ادبیات پاکستان ولوں انعام وی مل چکیا اے۔ علمی، ادبی حلقیاں وچ مشہور ہون توں علاوہ ایس کتاب نوں پنجابی زبان وادب دے نصاباں وچ وی شامل کیتا گیا اے۔

سیرت نگاری دا فن:

i۔ سیرت دا مفہوم:

سیرت عربی زبان دا لفظ اے۔ عربی لغتاں وچ ایس لفظ دے معنے چلنا پھرنا، مسافت، طریقہ، شکل وصورت، کردار، سنت، حیاتی گزارن دا ڈھنگ تے عادت وغیرہ نیں۔

ii۔ سیرت تے سوانح حیات:

لفظ سیرت کسے وی بندے دی حیاتی تے تعلیمات دے بیان لئی استعمال ہو سکدا اے مثلاً سیرتِ صحابہؓ، سیرتِ شہدائے کربلا، سیرتِ بزرگانِ دین وغیرہ پر جدوں ایہہ لفظ کسے دی تخصیص توں علاوہ کلا استعمال ہوئے تے اوہدے توں مراد صرف سیرت رسولؐ ای ہوندا اے۔ سیرت وچ آپؐ دی پوری حیاتی، آپؐ نال تعلق رکھن والے اہم واقعات، بطور پیغمبر آپؐ دی تعلیمات تے طریقہ کار سب کجھ ایہدے وچ تفصیلاً بیان ہوندا اے۔

iii۔ سیرت تے حدیث:

حضرت محمدؐ نے جو کجھ اپنی زندگی وچ عملی طور تے کر کے وکھایا اوہدا بیان سیرت کہلاندا اے۔ جد کہ حدیث توں مراد اوہ گل بات اے جیہڑی حضورؐ دی زبان مبارک توں صادر ہوئی ہووے۔ سیرت تے حدیث وچ واضح فرق اے یعنی آپؐ دا فرمانا حدیث تے عملی طور تے کر کے وکھانا سیرت کہلاندا اے۔

iv۔ سیرت نگاری دے اصول:

بنو اُمیہ دے عہد وچ فن سیرت نگاری دے کجھ اصول بنائے گئے سن جیہناں وچوں دو اہم درج ذیل نیں:

الف۔ پہلا اصولِ روایت اے۔ روایت دا مطلب اے "نقل کیتا گیا"، یعنی علوم نقلیہ۔

ب۔ دُوجا اصولِ قیاس یا درایت اے۔ ایہدا مطلب اندازہ لانا یا اوہ گلاں نیں جیہناں

نوں عقل من لئے، قبول کرلووے۔ درایت دا تعلق علوم عقلیہ نال اے۔ مثلاً ریاضی، فلسفہ تے علم الہندسہ وغیرہ۔ دُوجے لفظاں وچ درایت دا مطلب تحقیق وی لیا جاسکدا اے۔

سیرت نگاری دا مقصد تے اہمیت:

سیرت نگاری دی اہمیت تے مقصد قرآن و حدیث توں بخوبی واضح ہوندے نیں۔ اللہ تعالیٰ قرآن مجید وچ اپنے سوہنے حبیبؐ دا آپ مدح گوا ے۔ کجھ آیتاں دا ترجمہ ویکھو:

☆ ''تے اسیں تہاڈے ذکر نوں بلند کیتا۔''

☆ ''بے شک آپؐ نوں تمام جہاناں لئی رحمت بنا کے گھلیا گیا اے۔''

☆ ''بے شک اللہ تعالیٰ تے اوہدے فرشتے نبی پاکؐ اُتے درود تے سلام گھلدے نیں، اے ایمان والیو تسیں وی اوس پاک ذات تے دِرود تے سلام گھلو۔''

حدیث وچ ایہہ حوالہ انج ملدا اے:

☆ ''تہاڈا ایمان اودوں تیکر مکمل نہیں ہوندا، جدوں تک مَیں تہانوں تہاڈے ماں پیو تے بال بچیاں توں ودھ پیارا نہ ہو جاواں۔''

☆ ''مَیں تہاڈے وِچکار دو چیزاں چھڈ کے جا رہیاں: اِک اللہ تعالیٰ دی کتاب تے دُوجی سنتِ رسولؐ۔''

اُتے درج آیتاں تے حدیثاں نوں مکھ رکھ کے نبی پاکؐ دی سیرت لکھن تے بارگاہِ رسالت وچ عقیدت تے نذرانہ پیش کرن لئی مسلماناں تے غیر مسلماں نے آپؐ دے مدح نگاراں وچ اپنا ناں لکھوان لئی سیرت دِیاں کتاباں لکھیاں نیں۔ کجھ اہم ناں درج ذیل نیں:

☆ محمد بن اسحاق (151ھ-85ھ) کتاب المغازی

☆ ڈاکٹر جی بی (انگلستان) 1815ء، سیرت محمدؐ

☆ ڈاکٹر اسپرنگر (جرمنی) 1851ء، سیرت محمدؐ

☆ مارگولیوتھ (انگلستان) 1905ء، محمد صلی اللہ علیہ وسلم

☆ سیوا سنگھ امرتسری 1927ء، حضرت محمدؐ صاحب

☆ شبلی نعمانی۔ سیرت النبیؐ (پنج جلداں)

☆ حکیم عبداللطیف عارف۔ شانِ حضورؐ عرف کملی والا

☆ عبدالکریم ثمر۔ سچی سرکارؐ

پنجابی وچ سیرت نگاری:

پنجابی شاعری وچ نعت تے سیرت دے موضوع اُتے بہت کجھ تے بڑی عقیدت نال لکھیا گیا اے۔ منظوم شعری اصناف وچ لکھیاں جان والیاں پنجابی کتاباں دیاں ونگیاں درج ذیل نیں: معراج نامے، تولد نامے، حلیہ شریف، وفات نامے، میلاد نامے، معجزات رسولؐ، نورنامے، جنگ نامے، گلزاراں تے غزوے وغیرہ۔

پنجابی نثر وچ سیرت رسولؐ لکھن دا آغاز ویہویں صدی دے دُوجے عشرے وچ ہویا تے 1921ء نوں حکیم عبداللطیف عارف نے ''شان حضورؐ''، لکھی جیہڑی نظم تے نثر دی ملی جلی شکل وچ اے۔ دُوجی سیرت دی کتاب سردار سیوا سنگھ دی ''حضرت محمدؐ صاحب'' اے۔ ایس توں بعد حبیب اللہ فاروقی دی کتاب ''نبیاں دا سردار'' پہلی کتاب اے جیہڑی مکمل نثر وچ اے تے 1942ء نوں چھاپے چڑھی۔ پاکستان بنن مگروں سیرت دی پہلی کتاب 1962ء نوں عبدالکریم ثمر دی ''سچی سرکارؐ'' چھپی جیہڑی پنجابی سیرت نگاری وچ انملا وادھا اے۔

''سچی سرکار'' پنجابی سیرت نگاری وچ انملا وادھا/ ''سچی سرکار'' دا اسلوب

عبدالکریم ثمر دی کتاب سچی سرکار پنجابی دے سیرتی ادب وچ انملے اسلوب پاروں اچیچا مقام رکھدی اے۔ اوہناں عقیدت دے نال نال اختصار تے جامعیت نوں مدنظر رکھ کے ایہہ کتاب تخلیق کیتی اے۔ ایہدا اسلوب جاندار تے منفرد اے۔ عبدالکریم ثمر کتاب دے دیباچے وچ ''نذرانہ'' دے عنوان نال کتاب لکھن دا مقصد بیان کردے آکھدے نیں:

> ''محبت ضابطے نہیں ویکھدی تے عشق ذات نہیں پچھدا۔ عظمتاں نوں پرکھن واسطے انسان دی نظر ہونی چاہیدی اے پر مَیں تے مصر دی مائی وانگوں سوتر دی اَٹی لے کے یوسفؑ دے خریداراں وچ نام لکھایا اے۔ کیوں جو ذرے نوں وی سورج نال اِک نسبت ہوندی اے۔ مَیں ایس کتاب وچ رسول اللہؐ دی سیرت دے اُہ پہلو پیش کیتے نیں، جیہناں وچوں حضورؐ دے اخلاق، مہر محبت تے رہت بہت تے روشنی پیندی اے نالے جہاد تے تبلیغ دا سبق ملدا اے۔ رسول اللہؐ دی زندگی اُتے دُوجیاں اچیاں تے علمی زباناں

وچ بے انت کتاباں ملدیاں نیں پر مَیں نمانی پنجابی وچ سیرت دے پھل چنے نیں تاں جو پنجاب دے باغ وی ایہناں دی خوشبو نال مہکن۔ کدھی مجال اے جو کائنات دے والیؐ تے لولاک دے مالک دی سیرت لکھن دا حق پورا کر سکے پر کملیؐ والے دے کرم تے رب دی توفیق نال اہ کم توڑ چڑھیا۔ اک عاجز تے مسکین بندہ حضور پاک دے دربار وچ خلوص، محبت تے عقیدت دے پھل لے کے آیا اے: ع جھولی بھرن فقیراں سندی شاہاں نوں کیہہ تھوڑاں" (دیباچہ: سچی سرکارؐ از عبدالکریم ثمر)

''سچی سرکارﷺ'' دے اسلوب تے انداز بیان دیاں کجھ خاص خوبیاں درج ذیل نیں:

1۔ اختصار:

ایہہ کتاب اختصار تے جامعیت دِیاں خوبیاں نال مالا مال اے۔ 198 صفحات دی نکی جیہی کتاب وچ آپؐ دی سیرت بیان کرنا کوزے وچ سمندر بند کرن دے مترادف اے۔ کیوں جے آپؐ دے حالات و واقعات دا مکمل احاطہ کرنا کسے دے وس دی گل نہیں۔ ایتھوں تیکر پئی شبلی نعمانی نے ''سیرت النبیؐ'' پنج جلداں وچ مکمل کرن مگروں عاجزی دا اظہار انج کیتا کہ افسوس اوہ خاتم النبیین حضرت محمدؐ دی سیرت دے ہر پہلو نوں بیان نہیں کر سکے۔

2۔ نکے نکے ذیلی عنوانات:

سچی سرکار دے کُل 16 ابواب تے 134 ذیلی عنوانات نیں۔ نکے نکے عنوانات قائم کرن دا مقصد ایہہ ہوسکدا اے پئی واقعات یاد رکھن وچ آسانی رہوے یا فیر عنوانات راہیں فوراً اپنے مقصد دے واقعات تیکر رسائی بغیر کسے کھیچل توں ممکن ہو سکے۔ مثلاً ستویں باب وچ چار ذیلی عنوانات قائم کیتے گئے نیں: i۔ ہاشمیاں دی نظر بندی ii۔ ابو طالب دا کوچ iii۔ حضرت خدیجہؓ دی موت iv۔ غم دا سال (عام الحزن) ایسراں کوئی وی واقعہ صرف فہرست راہیں وی لبھیا جاسکدا اے۔

3۔ ڈونگھا تاریخی شعور:

عبدالکریم ثمر تاریخ دا ڈونگھا شعور رکھدے سن۔ اوہناں نے سیرت تے تاریخ دِیاں مستند کتاباں توں لابھ چکیا تے ہر واقعے نوں تاریخی پکھوں جانچ پڑتال کر کے ایسراں

درج کیتا اے کہ اسلام دی پوری تاریخ دا اک اجمالی جیہا نقشہ اکھاں سامنے آ جاندا اے۔ مثلاً مکہ دی تاریخ تے جغرافیے نوں قرآن دے حوالے نال ''مکہ شریف'' دے عنوان ہیٹھ درج ذیل اقتباس دی صورت وچ لکھیا اے:

> ''مکہ جیہدا ناں بکہ سی، اوہ ایس لئی کہ جدوں کوئی بادشاہ یا حاکم مکے شریف دی بے حرمتی کردا تے برباد ہو جاندا۔ بکہ دے معنی گردن توڑ دینا اے۔ سمندروں کوئی ۴۰ کوہ دُور دُنیا دے نقشے اُتے ۲۱ عرض بلد پہاڑ تے ۴۰ طول بلد چڑھدے ول آباد اے۔ سمندر نالوں ۴۰۰ فٹ اُچا اے۔ قرآن پاک وچ ارشاد اے: ''ایہہ لوکاں واسطے رب دا پہلا برکتاں والا گھر اے نالے ہدایت دین والا اے۔''

4۔ رواں تے سلیس نثر:

عبدالکریم ثمر ہوراں دی نثر رواں، سلیس تے آسان اے۔ اوہناں نے خواہ مخواہ عربی فارسی دے اوکھے لفظ تے ترکیباں استعمال نہیں کیتیاں سگوں عام تے روزمرہ دی پنجابی وچ عام بول چال تے عوامی طرزِ بیان وچ ساری گل بات کیتی اے۔ بعض تھاواں اُتے آپ نے روانی تے تسلسل دے دریا بہا چھڈے نیں۔ آپؐ دیاں عادتاں تے روزمرہ دیاں کماں کاجاں نوں بیان کرن دا رواں تے سلیس اندازِ بیان ملاحظہ کرو:

> ''آپؐ بیماراں دی خبر لیندے۔ سرہانے بہہ کے تسلی دیندے۔ سلام کرن وچ ہمیشہ پہل کردے۔ آپؐ لولاک دے مالک سن پر گھر بار اکو ای رنگ رہنداسی۔ گھر دیاں لوڑاں آپ پوریاں کردے سن۔ پاٹے کپڑے آپ سیوں لیندے سن۔ ٹُٹی جُتی نوں آپ ٹانکے لا لیندے سن۔ ڈنگراں نوں پٹھا دتھا پا لیندے۔ لویریاں آپ چو لیندے سن۔ ہزاراں گھر دے سودے آپ لیاؤندے سن۔ گھر وچ بڑے پیار نال رہندے۔ اپنیاں بیبیاں دے کم کاج آپ کردے۔ ایہناں دے روٹی کپڑے دا سارا بھار آپؐ دے موہڈیاں تے سی۔ ویہڑے صاف، حجرے ستھرے رکھدے۔ گھر دے بھانڈے مٹی تے تانبے دے۔ گھر دی منجی وان دی تے بستر ابوریئے دا ای جیہڑا دوہرا کر کے وِچھا لیندے سی۔''

5۔ استدلالیت:

استدلالیت توں مراد کسے گل نوں دلیل نال بیان کرنا۔ ثمر ہوراں نے کئی واقعات دی دلیل قرآن مجید دیاں آیتاں راہیں پیش کیتی اے جیہدے نال گل دا اثر ودھ جاندا اے تے پڑھن والا اصل ماخذ توں وی فائدہ چک سکدا اے۔ مثلاً واقعہ معراج تے آپؐ دے بلند ذکر نوں بیان کرن لگیاں قرآن دیاں آیتاں دا حوالہ تے ترجمہ لکھ کے اپنی گل نوں ٹھوس بناندے نیں: ''سبحان الذی اسری بعبدہ''، ''ورفعنا لک ذکرك''۔ مکے دا جغرافیہ لکھن لگیاں نال قرآنی آیت دا حوالہ جد کہ واقعہ ابرہہ دے بیان وچ پوری سورۃ الفیل تے اوہدا ترجمہ دلیل دے طور تے پیش کیتا اے۔

6۔ منظر نگاری:

آپ نوں منظر نگاری کرن وچ چنگا عبور حاصل سی۔ جیہڑا وی واقعہ بیان کردے اوہنوں لفظاں راہیں انج شنگھار دے نیں کہ الفاظ مورتاں بن کے اکھاں اگے نچن لگ پیندے نیں تے پڑھن والے نوں انج جاپدا اے پئی اوہ اکھیں سبھ کجھ ویکھ رہیا اے:

''...... صحابیاں دے گلیاں نال رسیاں بنھ کے بازاراں وچ گھسیٹدے پھردے تے اینا ماردے کہ اوہ بیہوش ہو جاندے۔ حضرت بلالؓ تے عمارؓ نوں تتی ریت اتے لمیاں پا کے ہک تے سڑدے بلدے پتھر رکھ دیندے۔ اک دن حضرت خبابؓ نوں ننگی کنڈ دے بھخدے کولیاں تے لمیاں پا کے اک کافر چھاتی تے ہو کھلوتا۔ خبابؓ تڑفدے رہے تے کولے ٹھنڈے ہو گئے۔ اوہناں دی کنڈ ایس ساڑ دے داغاں نال پھلبہری وانگوں چٹی ہو گئی سی۔ ابوجہل نے اپنی گولی زنیرہؓ نوں اینا ماریا، اوہدی اکھ نکل گئی۔ مسلماناں تے مکے دی زمین تنگ ہو گئی۔ کافراں ایہناں دا ڈاڈھا مندا حال کیتا۔''

7۔ سراپا نگاری:

سراپا نگاری توں مراد اے کسے کردار دی سر توں لے کے پیراں تیکر تمام جسمانی انگاں دی لفظاں راہیں انجیہی منظر کشی کرنا پئی مجسم شکل اکھاں سامنے آ جاوے۔ سراپا نگاری یا حلیہ شریف لکھن دا ایہہ رواج پنجابی شاعری وچ کافی پرانا اے پر عبدالکریم ثمر ہوراں نے اپنی

نثری کتاب وچ وی سراپا نگاری توں کم لیا اے تے آپ ﷺ دا چہرہ مہرہ درج ذیل لفظاں راہیں بیان کیتا اے:

"آپؐ دا قد درمیانہ سی۔ متھا چند وانگوں چمکدا سی۔ بھواں جُڑیاں ہویاں سن۔ اکھاں وچوں اوہ روشنی نکلدی سی جیہڑی بادشاہاں نوں نوا دیندی۔ نک دی بنی الف وانگوں۔ دند موتیاں دے دانے۔ لب گلاب وانگوں پتلے، گردن لمی، داڑھی سنگھنی، سر دے وال لمے، سینہ صاف تے کھلا ڈُلھا۔ دوہاں موڈھیاں دے وچکار موراں تے اُبھاری جیہدے اُتے لُوں سن۔ اوہ نبوت دی مہر سی۔ تلیاں بھاریاں تے ٹور بانکی، چال تکھی، بھارا گانہ نوں۔ جیہڑا قدم زمین تے پیندا تے جم جاندا سی۔ پسینے وچ عنبر تے مشک دی خوشبو رچی ہوئی۔ چہرہ ویکھ کے چودھویں دا چند شرما جاندا سی۔ کالی کملی دی بکل وچوں گورا رنگ پھٹ پھٹ پیندا تے روپ ڈُلھ ڈُلھ پیندا سی۔"

8۔ تخیل تے شاعرانہ رنگ توں گریز:

عبدالکریم ثمر اُردو تے پنجابی زبان دے شاعر سن پر اوہناں سیرت لکھن لگیاں کدھرے وی تخیل توں کم نہیں لیا تے نہ ای شاعرانہ مبالغہ آرائی کیتی۔ اوہناں پوری کتاب وچ تحقیقی تے تاریخی رنگ اختیار کیتا اے تے ہر واقعہ مکمل سند نال درج کیتا اے۔ ایہدی وجہ شاید ایہہ وی اے پئی آپؐ دی ذات دے حوالے نال مبالغہ آرائی کرنا یا تخیل دی بنا تے گل کرنا گستاخی وچ شمار ہوندا اے۔ ایس لئی آپ نے محتاط رویہ اختیار کیتا اے۔

9۔ محاورے تے اکھاناں دی ورتوں:

آپ نے "سچی سرکار" لکھدیاں سیرت تے تاریخ دیاں معتبر عربی، فارسی تے اُردو کتاباں نوں اپنا ماخذ بنایا پر ایہہ کتاب چونکہ لکھی پنجابی وچ اے ایس لئی پوری کتاب وچ تھاؤں تھائیں محاورے، اکھان تے روزمرے پنجابی دے استعمال کیتے نیں جیہدے نال پنجابی زبان دی مٹھاس تے چاشنی برقرار رہی اے۔ کجھ محاورے، اکھان تے روزمرے ویکھو اکھاں وچ تھاں دینا، گھڑی دی مچھی، بھجے موڈھ اُگ پینا، کیڑیاں توں ہاتھی مروانا، مولیاں توں باز کُٹھانا، صبر دا پھل مٹھا، قول و قرار توڑنا وغیرہ۔

10۔ اندازِ بیان:

عبدالکریم ہوراں دا اندازِ بیان سدھا سادہ، آسان، رواں، سلیس تے جامع اے۔ چھوٹیاں چھوٹیاں فقریاں وچ جامعیت موجود اے۔ پڑھن والا فوراً گل نوں سمجھ کے دل وچ اُتارلیندا اے۔ اوہناں دے شاعرانہ مزاج نے نثر وچ خوبصورتی تے روانی پیدا کر دتی اے۔ عربی، فارسی تے پرانی ٹھیٹھ پنجابی دے الفاظ ورتن توں گریز کیتا اے۔ اندازِ بیان وچ گل بات ورگا تے مخاطبانہ انداز جھلکدا اے۔ ایہہ کتاب اپنے موضوعات تے اسلوب پاروں بلاشبہ پنجابی سیرت نگاری وچ سوہنا وادھا اے۔

مکدی گل:

بقول ڈاکٹر اسلم رانا: ''ایہہ کتاب لکھ کے ثمر ہوراں نے نبی آخرالزماںؐ نال اپنی محبت، عقیدت تے چاہت دا ثبوت دتا اے تے آن والیاں نسلاں واسطے وی ایس کتاب نوں اِک جاری تے ساری صدقے دی صورت چھڈ گئے نیں جیہڑی اوہناں دی بخشش دا سبب بنے گی تے قیامت تیکر اوہناں دا ناں وی روشن تے حیات رکھے گی۔''

کتاب دا حوالہ: عبدالکریم ثمر، سچی سرکارؐ، لاہور: آئینہ ادب، چوک مینار انارکلی، 1981ء

Additional Material for Just Reading

پہلا باب

پہلے باب دا پہلا ذیلی عنوان عـــــرب☆ اے۔ ایہدے وچ عرب دا جغرافیہ، ریگستاناں دا ذکر، موسم دی شدت، درختاں، پہاڑاں تے قبل از اسلام دے عرباں دا رہن سہن دسیا گیا اے۔ مکہ شریف عنوان وچ مکے شہر دے ناں دی وجہ تسمیہ تے حدود اربعہ دسن توں علاوہ قرآن پاک دی آیت دے حوالے نال ایس شہر دی برکت دسی گئی اے۔ نبیـــــاں دا خـاندان وچ آپؐ دا شجرہ مبارک حضرت آدمؑ توں لے کے آپؐ دے دادا عبدالمطلب تیکر دسیا گیا اے۔ زمـزم دا چشـمہ حضرت اسماعیلؑ تے اوہناں دی والدہ حضرت ہاجرہ ؓ دی برکت نال پھٹیا سی۔ ایسے عنوان وچ حضرت عبداللہ دے بدلے سو اُونٹھاں دی قربانی دا ذکر

☆ عربی رسم الخط والے الفاظ کتاب دے ذیلی عنوانات نیں جیہڑے کل 134 نیں۔

تے ہاشمی خاندان داوی ذکر اے۔ عبداللہؓ دی شادی تے موت دے سرناویں ہیٹھ، حضرت عبداللہ دی جوانی، رشتے دی تلاش، حضرت بی بی آمنہؓ نال ویاہ، شام دے وپار، یثرب وچ بیماری تے وصال داذکر اے۔ ایس توں علاوہ حضرت بی بی آمنہؓ لئی نبی پاکؐ دی آمد دی بشارت وی اے۔ ابرہہ دا واقعہ، یمن دے حبشی بادشاہ ابرہہ دی خانہ کعبہ نوں ڈھان دی کوشش بارے اے پر اللہ پاک نے اپنے گھر دی آپ حفاظت کیتی تے ہاتھیاں دے لشکر نوں ابابیلاں کولوں مروا کے اپنے گھر نوں بچالیا ایس واقعے داذکر قرآن دی سورۃ الفیل وچ اے تے ایہہ واقعہ نبی پاکؐ دی پیدائش توں 55 دن پہلے پیش آیا سی۔ (ص: 11 تا 20)

دُوجا باب

محمد مصطفیٰؐ دا ظہور وچ نبی پاکؐ دی ولادت داذکر اے۔ آپؐ دی ولادت حضرت عبداللہ دی موت توں چار مہینے بعد ہوئی۔ ہر پاسے نور کھلر گیا۔ آپؐ دا ناں آپؐ دے دادا عبدالمطلب ہوراں محمدؐ رکھیا۔ عرب دے دستور مطابق کجھ دناں بعد ہوازن قبیلے دی اک عورت دائی حلیمہؓ آپؐ نوں پرورش واسطے لے گئی۔ اوہنے اپنے بالاں توں ودھ نبی پاکؐ دی پرورش کیتی تے 6 سال دی عمر وچ واپس مکے لے آئی۔ ایسے عمرے آپؐ دی والدہ بی بی آمنہؓ دا کوچ ہویا تے آپؐ اپنے دادا عبدالمطلب دی گود وچ آ گئے۔ عبدالمطلب دا انتقال ہون مگروں دادے دی وصیت مطابق آپؐ اپنے چاچے ابو طالب دے گھر آ گئے۔ ابو طالبؓ ہوراں دے مالی حالات ماڑے سن لہٰذا نبی پاکؐ نے آپ بکریاں چرا کے اپنے چاچے دا ہتھ ونڈایا۔ 12 سال دی عمر وچ آپؐ نے اپنے چاچے ابو طالب نال شام دا سفر کیتا جتھے رستے وچ بحیرہ راہب نے نبی پاکؐ دے نبی ہون دی دس پائی تے ابو طالب نوں آکھیا: ''ابو طالب! ایس بھتیجے دی حفاظت کریں۔ ایہدا مہاندرا نبیاں تے پیندا اے تے ایہو جیہے لال روز روز نہیں جمدے۔'' (ص: 21 تا 28)

تیجا باب

12 سال توں 18 سال تیکر آپؐ اپنے شہر وچ رہے جتھے نہ سبزہ سی نہ کوئی پھل بوٹا۔ نہ کوئی تہذیب، علم، مدرسہ تے میت سی پر فیر وی آپؐ اپنے ہم عمراں وانگوں نہ کھیڈدے تے نہ ای فضول کاراں وچ حصہ لیندے۔ سویر توں لے کے شام تیکر

چاردے تے فطرت اُتے غور کردے کردے جوان ہو گئے۔ تیجے باب دا دُوجا عنوان خانہ کعبہ اے۔ایہدے وچ خانہ کعبہ دی تعمیر، تاریخ تے اوہناں ادوار دا ذکر اے جدوں خانہ کعبہ بار بار تعمیر ہویا۔ ہن تیکر خانہ کعبہ 11 واری تعمیر ہو چکیا اے۔ سنگ اسود جنت وچوں آیا پتھر اے جیہڑا خانہ کعبہ وچ رکھیا ہویا اے تے حاجی ایہنوں بوسہ دیندے نیں۔ نبی پاکؐ دے زمانے وچ جدوں کعبے دی تعمیر کیتی گئی تے سنگِ اسود دی تنصیب دا کم اِک مسئلہ بن گیا اے، جیہدے وچ مکے دے سرداراں دے لڑائی جھگڑے تے خون خرابے دا ڈر سی پر آپؐ نے اپنی حکمت نال ایس معاملے نوں احسن طریقے نال حل کر لیا۔ مقام ابراہیم اوہ پتھر اے جیہدے اُتے حضرت ابراہیمؑ دے پیراں دے نشان موجود نیں۔ حضورؐ دا چہرہ مہرہ: ایس عنوان وچ حضورؐ دی سیرت تے سراپا نگاری دا بیان اے۔ سراپا نگاری دا نمونہ ویکھو:

''حضورؐ دا قد درمیانہ سی۔ مَتھا چند وانگوں چمکدا سی۔ بھواں جُڑیاں ہویاں سن۔ اکھاں وچوں اوہ روشنی نکلدی سی جیہڑی بادشاہاں نوں نِوا دیندی۔ نک دی بنی الف وانگوں۔ دند موتیاں دے دانے۔ لَب گلاب وانگوں پتلے، گردن لمی، داہڑی سنگھنی، سر دے وَال لمے، سینہ صاف تے کُھلا ڈُلھا۔ دوہاں موہڈیاں دے وِچکار موراں تے اُبھار سی، جیہدے اُتے لُوں سن۔ اوہ نبوت دی مُہر سی۔ تلیاں بھاریاں تے ٹور بانکی، چال تکھی، بھارا اگانہہ نوں۔ جیہڑا قدم زمین تے پیندا جَم جاندا سی۔ پسینے وچ عنبر تے مُشک دی خوشبو رَچی ہوئی۔ چہرہ ویکھ کے چودھویں دا چَند شرما جاندا سی۔ کالی کملی دی بُکل وچوں گورا رنگ پُھٹ پُھٹ پیندا تے رُوپ ڈُلھ ڈُلھ پیندا سی۔''

فیر حضورؐ دا لباس دسیا اے کہ کنج دا پاندے سی۔ جُتیاں تسمے والیاں، موزے، خوشبو، سُرما تے تیل وی استعمال کردے سن۔ بی بی خدیجہؓ نال نکاح دا ذکر اے۔ اودوں آپؐ دی عمر مبارک 25 سال تے حضرت خدیجہؓ دی عمر 40 سال سی۔ ایسے دوران آپؐ حضرت علی کرم اللہ وجہہ نوں وی اپنے کول لے آئے تاں جے اوہناں دی چنگی پرورش ہوئے تے چاچے دا معاشی بھار وی ونڈیا جاوے۔ حضرت زیدؓ بن حارث

نے نبیؐ دے حسن اخلاق توں متاثر ہو کے اپنے والد نال جان توں انکار کر دتا تے آزادی دی زندگی اُتے نبیؐ دی غلامی نوں ترجیح دتی۔ اوس توں بعد نبیؐ نے حضرت زیدؓ بن حارث نوں اپنا مونہہ بولیا پتر بنا لیا تے ساری زندگی ایس قول نوں نبھایا۔ (ص: 29 تا 39)

چوتھا باب

آپؐ دی عمر 40 سال ہوئی۔ ریاضتاں تے مجاہدے جاری سن۔ آپؐ نوں سچے سُفنے آن لگ پئے۔ مطلب سی پئی نبوت دی ذمہ داری موڈھیاں اتے پین والی اے۔ حرا دا غار آپؐ دی عبادت گاہ سی۔ 12 فروری 610ء دا مبارک دن تے گھڑی نمودار ہوئی۔ حضرت جرائیلؑ فرشتہ پہلی وحی لے کے آندا اے تے آکھدا اے "اقرا باسم ربک الذی خلق" آپؐ پڑھدے نیں تے گھابر جاندے نیں۔ گھر تشریف لیاندے نیں۔ بی بی خدیجہؓ نوں سارا واقعہ دسدے نیں۔ آپؐ دی بیوی بی بی حضرت خدیجہؓ دا ایمان لیانا تے نبی پاکؐ دی نبوت دا اقرار سبھ نالوں پہلاں کرنا اللہ پاک نوں اینا پسند آندا اے کہ اللہ تعالیٰ جرائیلؑ ہتھ حضرت خدیجہؓ اُتے سلام گھلدا اے۔ حضرت خدیجہؓ نبی پاکؐ نوں اپنے پچیرے بھرا ورقہ بن نوفل کول لے گئی جو عربی تے عبرانی دا عالم سی۔ اوہنے وی آپؐ دی نبوت دی تصدیق کیتی۔ آپؐ نبوت ملن توں پہلاں وی صادق تے امین مشہور سن۔ کیویں جھوٹ بول سکدے سن۔ ابو جہل وی آکھدا اے: "حضرت محمدؐ جھوٹھے نہیں پر مَیں رسالت والی گل نہیں مندا۔" 6 مہینے مگروں دُوجی وحی آندی اے: "یاایھا المدثر فانذر و ربک فکبر" پہلی وحی وچ علم نال مالا مال کیتا گیا تے دُوجی وچ دین دی اشاعت تے تبلیغ دا حکم ملیا۔ تبلیغ دا کم گھر توں شروع ہویا۔ بی بی خدیجہؓ، حضرت علیؓ، حضرت زیدؓ، حضرت ابوبکر صدیقؓ مسلمان ہوئے۔ نبوت دے چوتھے ورھے عام تبلیغ دا حکم ہویا۔ آپؐ صفا پہاڑ تے گئے۔ قریش نوں بلایا تے مخاطب کیتا پر اوہ آپؐ دیاں گلاں سن کے بھڑک اُٹھے کیوں جے اوہ اپنے وڈیریاں دیاں صدیاں پرانیاں رسماں تے مذہب چھڈن لئی تیار نہیں سن۔ فیر اپنے خاندان نوں تبلیغ دا حکم ہویا۔ سوائے حضرت علیؓ توں کوئی وی ساتھ دین واسطے تیار نہ ہویا۔ سگوں حضرت علیؓ دی نکی عمر ویکھ کے "ٹِڈی پئے گی تے پہاڑ ڈھائے گی" ورگیاں جھیڈاں کیتیاں گئیاں۔ (ص: 40 تا 52)

پنجواں باب

پہلاں پہل اسلام قبول کرن والے صحابیاں دے دُکھڑے اینے زیادہ سن پئی سنے نہیں سی جاندے۔ اذیتاں دی انتہا کر دتی گئی۔ ایتھوں تیکر کہ آپؐ دی ذات اُتے وی حملے شروع ہو گئے۔ حضرت حارثؓ رسولؐ دی مدد کر دے زخمی ہوئے تے آخر اسلام دے پہلے شہید بنے۔ عام مخالفت ودھ گئی۔ کوئی آپؐ نوں جادوگر کہندا تے کوئی (نعوذ باللہ) دِیوانہ، پاگل تے ساحر۔ ابولہب جیہڑا آپؐ دا چاچا سی، اوہنے کوئی کسر نہ چھڈی۔ اپنے دونویں پتراں کولوں آپؐ دِیاں صاحبزادیاں نوں طلاق دوا دتی پر آپ نے سبھ کجھ ہسدے مَتھے جریا۔
(ص: 53 تا 55)

چھیواں باب

نبوت دا پنجواں سال سی۔ حالے ٹانویں ٹانویں لوک مسلمان ہوئے سن۔ مشرکاں دے ظلم وستم توں تنگ آ کے آپؐ نے 16 مسلماناں نوں جیہناں وچ حضرت عثمانؓ تے آپؐ دی صاحبزادی وی شامل سی، حبشہ ول ہجرت کرن دا حکم دے دتا۔ نجاشی بادشاہ خداترس سی اوہنے مہاجرین نوں پناہ دتی تے پناہ گزیناں نوں واپس کرن دی تھاں حضرت جعفرؓ دی تقریر اُتے فیصلہ کیتا کہ تسیں واقعی حق تے سچ اُتے او۔ قریشی نموجھانے ہو کے نجاشی بادشاہ دِیاں جھاڑاں کھا کے حبشہ توں واپس مکے آ گئے۔ ابو طالب کول گئے تے آکھن لگے: ”اپنے بھتیجے نوں سمجھا“ چاچے ابو طالب نے آپؐ نوں بلایا تے آکھیا: ”بھتیجیا میرے اُتے بوہتا بھار نہ پا“ چاچے دی گل سن کے آپؐ پریشان ہو گئے، رون لگ پئے تے چاچے نوں نبی پاکؐ دا جواب انج سی ”جے اوہ لوک میرے اِک ہتھ اُتے سورج تے دُوجے اُتے چن وی رکھ دین مَیں اپنا فرض ضرور ادا کراں گا“ ایس ثابت قدمی مگروں کافراں ولوں لالچ دین دا سلسلہ شروع ہو گیا۔ حکومت، دولت تے حسن دا لالچ دتا گیا پر نبی پاکؐ دا دل نفسانی خواہشات دا طلب گار نہیں سی اوہ تے ربّ دا پیغام لوکاں تیکر اپڑا کے اپنا فرض پورا کرن آئے سن۔ آپؐ رات ویلے کعبے دی کندھ کول کھلو کے تلاوت کردے تے قرآن دا اثر تے برکت سی کہ کافر وی آ کے سندے سن۔ ایسے اثر پاروں ای آپؐ دے چاچے دے پُتر تے دُدّھ شریک بھرا حضرت امیر حمزہؓ دا مسلمان ہونا اے۔ حضرت امیر حمزہؓ دے اسلام قبولن نال مکے دے بدمعاشاں، شہدیاں تے لفنگیاں دے مونہہ بند ہو گئے تے

حضور پاکؐ دی شان وچ گستاخیاں کرن دا عمل وی گھٹ گیا۔ فیر حضرت عمر فاروقؓ دا اسلام لیاؤنا وی اسلام تے مسلماناں لئی باعث برکت، سعادت تے طاقت ثابت ہویا۔ حضرت عمرؓ دی طاقت، ہیبت تے دولت جیہڑی اسلام دے خلاف خرچ ہو رہی سی ہن اسلام واسطے ورتی جان لگ پئی۔ (ص: 56 تا 64)

ستواں باب

جدوں ابو جہل تے ابولہب نے آپؐ دے دین نوں دنوں دن ودھدے ویکھیا تے ہاشمیاں دی نظر بندی دا اعلان کر دتا۔ آپؐ دے چاچے ابو طالب نے اپنے خاندان سمیت پہاڑی دی گھاٹی اُتے جا ڈیرے لائے تے کافراں نے اوہناں دا دانہ پانی بند کر دتا۔ مشقتاں برداشت کرن مگروں تن ورھیاں بعد نظر بندی ختم ہوئی۔ آپؐ دے چاچے ابو طالب دا کوچ 80 سال دی عمر وچ ہویا تے آپؐ دی عمر اوس ویلے 50 سال سی۔ ابو طالب بڑا رعب دار آدمی سی اوہدی موت دا آپؐ نوں ڈاڈھا صدمہ ہویا تے ہاشمی خاندان یتیم ہو گیا۔ چاچے دی موت توں کجھ دن بعد ای حضرت خدیجہؓ دی موت ہو گئی۔ ایہناں دوواں وڈیاں غماں نے آپؐ نوں ہلا کے رکھ دتا لہٰذا ایس سال نوں غماں دا سال آکھیا گیا۔ (ص: 65 تا 68)

اٹھواں باب

مکے دیاں مشرکاں تے کافراں ہتھوں مایوس ہو کے آپؐ نے طائف جا کے تبلیغ دا ارادہ کیتا پر طائف دے لوک مکے والیاں توں وی برے نکلے تے آپؐ نوں پتھر مار مار کے لہولہان کر دتا۔ آپؐ مایوس نہیں ہوئے تے دوجیاں قبیلیاں وچ تبلیغ دا کم شروع کر دتا۔ خزرج قبیلے دے لوکاں نے آپؐ دی گل سنی تے اسلام قبول کرن مگروں تبلیغ کرن دا وعدہ کر کے مدینہ شریف چلے گئے۔ مدینیوں وی کجھ لوک آئے، آپؐ نال ملے، اسلام قبول کیتا تے واپس چلے گئے۔ یثرب وچ اسلام دا بول بالا ہون لگ پیا تے مدینے دے لوکاں نے آپؐ نوں مدینہ شریف ہجرت کرن دی دعوت دے دتی تے ہر حال وچ آپؐ نال وفاداری، حفاظت تے ساتھ دین دا وعدہ کیتا۔ حضرت خدیجہؓ دی وفات مگروں آپؐ دیاں نبوت دیاں ذمہ داریاں پاروں گھر داری دا سارا نظام وگڑ گیا تے نکے بچیاں دی دیکھ بھال دا وڈا مسئلہ پیدا ہو گیا۔ حضرت عائشہؓ تے حضرت سوداؓ نال حضورؐ دا نکاح ہون پاروں

ایہہ مسئلہ وی حل ہو گیا۔ ہن اوہ ویلا آ گیا سی جدوں ربّ نے اپنے محبوب نوں اپنے کول بلایا تے معراج شریف دا واقعہ پیش آیا۔ واقعہ معراج دا بیان ویکھو:

"قرآن کہندا اے"پاک اے ربّ جیس اپنے بندے نوں سیر کرائی" ایتھے"عبد" دا لفظ آیا اے تے بندہ روح تے جسم والی شے نوں کہیا جاندا اے۔ کیوں جو روح بناں قلبوت نری لاش ہندی اے۔ ایتھوں ثابت ہوندا اے کہ کملیؐ والے اپنے جسم نال ای معراج واسطے عرشاں تے گئے سن تے جو کوئی ایہدا اعتراض کرے پئی انسان اسماناں تے کس طرح جا سکدا اے تے اوہدا اہ جواب اے، انسان آپ تے نہیں گیا، سیر کرائی اپنے بندے نوں۔ ربّ سبحان اے۔ ہر چیز تے قادر اے۔ اوہ جو چاہے کر سکدا اے۔"

واقعہ معراج دا کئیاں ہاسا بنایا، ٹھٹھا کیتا پر حضرت ابو بکر صدیقؓ دی تصدیق دی وجہ توں آپؓ نوں صدیق دا خطاب مل گیا۔ (ص: 69 تا 78)

نوواں باب

مکے والیاں دے ظلم وستم دی انتہا ہو گئی ایتھوں تیکر پئی آپؐ نوں قتل کرن دے (نعوذ باللہ) منصوبے بنن لگ پئے پر ربّ سوہنا ہن اپنے محبوب نوں ہور تکلیف تے آزمائش وچ نہیں پانا چاہندا سی۔ لہٰذا مدینہ شریف ول ہجرت کر جان دا حکم آ گیا۔ آپؐ نے اپنے صحابیاں نوں اِکا دُکا مدینے ول ہجرت کر جان دا حکم دے دِتا تاں جے شک نہ گزرے تے آپؐ دی (حضرت علیؓ نوں اپنے بسترے اُتے سوا کے پئی لوکاں دِیاں امانتاں واپس کر کے مدینہ شریف ہجرت کر آن) حضرت ابو بکر صدیقؓ ہوراں نال کافراں دیاں اکھاں وچ گھیہ پا کے مکے توں ہجرت کر گئے تے ثور دی غار وچ جا پناہ لئی۔ جتھے آپؐ تے یارِ غار حضرت ابو بکر صدیقؓ نے تن رات دن قیام فرمایا۔ کفار پچھا کردے غار تیکر اپڑ آئے پر آپؐ نے تاریخی بول بولیا: "کوئی خوف نہ کر ربّ ساڈے نال اے" مکے وچوں آپؐ نے کوچ کیتا تے گویا ایس شہر دی روح نکل گئی تے لاش باقی رہ گئی۔ دشمن حیران سی پئی کملیؐ والے کدھر گئے۔ آپؐ دی خبر دین والے لئی انعام مقرر کر دِتے گئے۔ انعام لئی سراقہؓ دی تلاش شروع ہو گئی پر اوہنے ربّ ولوں ہدایت پائی، مسلمان ہو گیا تے آپؐ کولوں کسریٰ دے سونے دے کنگناں دی بشارت وی لئی۔ نبیؐ دی ایہہ پیش گوئی 24 سال بعد خلافت عمر فاروقؓ دے

زمانے وچ فتح ایران ویلے پوری ہوئی۔ بُریدہ اسلمی وی ستر سوار لے کے انعام دے لالچ وچ آپؐ نوں بھالن گیا پر ایمان لے آیا۔ راہ وچ اُم معبد دی پھنڈر بکری آپؐ دی برکت نال دُدّھ دین دے قابل ہوئی تے سارے قافلے رج کے دُدّھ پیتا۔ حضورؐ دے نین نقش تے عادتاں نوں عبدالکریم ثمر ہوراں بڑے سوہنے سُچجے ڈھنگ نال بیان کیتا اے۔ (ص: 79 تا 89)

دسواں باب

مکہ شریف توں ہجرت مگروں مدینے دی زندگی دا آغاز ہویا۔ جدوں آپؐ مدینہ پہنچے تے شہر اپڑن توں تن کوہ پہلاں اک پنڈ قبا آیا جتھے آپؐ نے 14 دن قیام کیتا۔ آپؐ نے قبا وچ مسجد دی تعمیر دا حکم دتا تے آپے وی تعمیر وچ حصہ لیا۔ یثرب دے شہر وچ لوکاں دی بیقراری عروج تے سی آخر قبا توں 15ویں دیہاڑے آپؐ مدینہ اپڑ گئے۔ مدینے پاک دی میت بنی جیہنوں مسجد نبویؐ وی آکھدے نیں تے ایہہ مدینے وچ ربّ دا پہلا گھر سی۔ مسجد وچ اِک چبوترہ بنایا گیا جو اصل وچ مدرسہ سی۔ آپؐ دے حکم نال مہاجراں تے انصاراں وچ بھائی چارہ ہویا جیہدی کوئی دُوجی مثال پوری تاریخ وچ کدھرے نظر نہیں آوندی۔ (ص: 90 تا 96)

یارھواں باب

مدینے دے یہودی آپؐ دی نبوت دیاں نشانیاں توریت وچ پڑھ چکے سن۔ اوہ آپؐ بارے پک ہون دے باوجود وی مخالفت کردے رہے تے ایمان نہ لیائے آپؐ نال آپے معاہدے کر کے آپ ای مُنکر جاندے۔ ہجرت توں بعد آپؐ 17 مہینے تیکر بیت المقدس ول مونہہ کر کے نماز پڑھدے رہے۔ آخر سن 2 ہجری وچ ظہر دی نماز دے دوران کعبے دی تحویل دا حکم ملیا۔ یعنی ہن مسلماناں دا مرکز بیت المقدس نہیں سگوں قبلۂ ابراہیمی یعنی کعبۃ اللہ بن گیا۔ یہودی خلافت دے منصب توں معزول ہو گئے۔ اوہناں دا ہیکل سلیمانی ہن قبلہ نہیں سی رہیا۔ اوہناں مسلماناں نوں تنگ کیتا تے طرح طرح دیاں تنگیاں دتیاں۔ یہودی شاہوکار قرض اُتے رقم دیندے تے کئی کئی گنا سُود وصولدے۔ اسلام دی تحریک نوں نقصان پہنچاندے تے مسلماناں واسطے پنجواں کالم بن گئے۔ قرآن دی سورۃ "منافقون" وچ منافق دا نقشہ کھچیا گیا تے عبداللہ بن اُبی تے دُوجے منافقاں دے کارنامے تے کرداروں پردہ

چلیا گیا۔ منافقاں دے بھیڑے کارنامیاں وچوں حضرت عائشہؓ اُتے تہمت لانا، مسجد ضرار بنانا، مکے دے کافراں نوں اُحد دی لڑائی واسطے اکسانا، انصاراں نوں بغاوت اُتے اُبھارنا، ہرقل بادشاہ دِیاں فوجاں نوں مسلماناں نال لڑائی واسطے تیار کرنا، آپؐ نوں قتل کرن دے (نعوذ باللہ) منصوبے بنانا، جادو کروانا، زہر دین دی کوشش کرنا وغیرہ اہم نیں۔ ایس دے باوجود ربّ سوہنے نے اپنے سوہنے محبوب نوں ہر خطرے تے حربے توں محفوظ رکھیا۔ (ص: 97 تا 102)

بارھواں باب

بارھویں باب وچ جہـــاد دی فرضیت بارے دسیا گیا اے کہ 2 ہجری وچ اللہ ولوں جہاد دا حکم آ گیا تے آپؐ نے مہاجراں تے انصاراں نوں مسیت وچ مشورہ کرن لئی اکٹھا کیتا۔ مہاجراں تے انصاراں رَل کے آپؐ اگے اپنی امادگی ظاہر کر دتی کہ اسیں سارے آپؐ دی خاطر سر کٹان توں وی دریغ نہیں کراں گے۔ 12 رمضان سن 2 ہجری وچ بدر دے مقام اُتے بدر دی جنگ دا میدان گرم ہویا جیہدے وچ 313 گنتی دے مسلمان تے اوہ وی بے سروسامانی دی حالت وچ جد کہ کفار دا 1000 دا لشکر سی تے جنگی سامان نال لیس سی۔ حضورؐ دی دُعا نال تے ربّ دی غیبی مدد نال مسلمان بے سروسامانی دی حالت وچ جنگ جِت گئے تے کفار نس گئے۔ کُل 14 مسلمان شہید ہوئے تے 70 کافر ابوجہل سمیت مارے گئے۔ جنگ بدر وچ جو لوک جنگی قیدی بنے اوہناں نال حسن سلوک کیتا گیا۔ 3 ہجری توں لے کے اخیری عمر تک آپؐ جہاد وچ مصروف رہے تے کُل 28 جنگاں وچ حصہ لیا۔ جیہناں نوں غزوات آکھیا جاندا اے۔ جنگ بدر دی فتح دے موقع تے آپؐ دی صاحبزادی حضرت رقیہؓ دا انتقال ہو گیا۔ غنیمت دا مال تے قیدیاں دا نبیڑا کیتا گیا۔ مکے وچ شکست دی خبر اپڑ گئی پر کوئی کسے نوں نہیں رویا تاں جے رووَن نال کدھرے انتقام دی اگ ٹھنڈی نہ پَے جاوے۔ حضرت بی بی فاطمہؓ دا نکاح پندھراں ورھے دی عمر وچ حضرت علیؓ نال ہو گیا۔ حضرت عمیرؓ دا ایمان لیانا، بنی سلیم دا غزوہ تے سویق دی جنگ دے واقعات توں بعد آخرکار اُحد دی جنگ ہوئی۔ ایہہ جنگ شوال 3 ہجری وچ ہوئی۔ کفار دے 3000 دے مقابلے تے مسلمان صرف 700 سن۔ کیوں جے 300 دا لشکر عبداللہ بن ابی منافق واپس لے گیا سی۔ جنگ شروع ہوئی،

آپؐ نے اِک دستے نوں اُحد پہاڑ دے درّے اُتے مقرر کیتا تے آکھیا جے کسے صورت وی درہ چھڈ کے نہیں جانا پر درّے دے تیر اندازاں نے آپؐ دے حکم بنا ای درّہ چھڈ دتا تے بھاری نقصان اُٹھانا پیا۔ حضرت حمزہؓ دی شہادت ہوئی تے 80 ہور صحابی وی شہید ہوئے۔ حضرت اُم عمارہؓ اوہ سوانی سی جیہنے جنگ وچ رَلت کیتی تے خاتونِ احد دے لقب توں مشہور ہوئی۔ ایس جنگ وچ ای ابی بن خلف دا قتل ہویا جیہنوں حضورؐ نے آکھیا سی کہ توں میرے ہتھوں قتل ہوویں گا۔ یاد رہوے کہ اکو کافر اے جیہڑا آپؐ دے ہتھوں قتل ہویا۔ (ص: 103 تا 123)

تیرہواں باب

تیرہویں باب وچ چوتھی ہجری دے اہم واقعات دا ذکر اے جیہناں وچ حضرت خبیبؓ دی شہادت، حضرت زیدؓ دی شہادت، رسولؐ دے عاشق فروہ بن عمرو دا پھاہے چڑھنا، بیر معونہ دے مقام تے 70 درویشاں دی شہادت، یہودیاں دی سازش، بنو نصیر دا محاصرہ تے انصاراں دے ایثار دا تذکرہ اے۔ (ص: 124 تا 129)

چودھواں باب

ایس باب وچ پنجویں ہجری مریسیع دی جنگ، آپؐ دا حضرت جویریہؓ نال نکاح، افک دا واقعہ، منافقاں دے سردار عبداللہ بن اُبی منافق دی موت، نبوت دیاں گواہیاں، خندق دی جنگ شوال 5 ہجری، بنو قریظہ، حدیبیہ دی صلح، عمرہ قضا، مختلف بادشاہواں دے نام دین دا پیغام، حضرت خالدؓ دا مسلمان ہونا، حدیبیہ دی صلح فتح ثابت ہوئی تے خیبر دی جنگ دا ذکر اے۔ (ص: 130 تا 145)

پندھرواں باب

پندھرویں باب وچ موتہ دی جنگ 8 ہجری، مکے دی فتح، اناجیل دی پیش گوئی، حنین دا میدان، جنگ وچ نماز، انصاراں دے ہنجو تے ہوازن دے قبیلے نوں عام معافی دا اعلان کر دینا وغیرہ شامل اے۔ (ص: 146 تا 159)

سولھواں باب

ایہہ باب سارے ابواب توں لما اے۔ ایہدی ابتدا تبوک دی جنگ توں ہوندی اے جیہڑی 9 ہجری وچ ہوئی۔ مسجد ضرار دا ذکر اے۔ پہلے اسلامی حج دا بیان اے۔ مکے دا درویش وچ آپؐ دی بادشاہی دا ذکر، عبادت، نبی پاکؐ دی انقلابی تعلیم، مجلسی زندگی، دُعا، جمہوریت، صحابیاں دے کمال، خطبہ حجتہ الوداع، کملیؐ والے دا اخیری خطبہ، دین دی تحریک، نیکی دا نمونہ، کملیؐ والے دی زندگی دا اخیر، رحمتاں دِیاں مثالاں، موت دا سفر، مقصورہ شریف، خوشبو بھری ہوا، خسف دا واقعہ، الحاکم، روضہ پاک وچ سرنگ ورگے واقعات شامل نیں۔ جدکہ کتاب دے اخیر وچ آپؐ دی ولادت توں لے کے وصال تک دے اہم واقعات دِیاں تاریخاں اکٹھیاں ترتیب وار دتیاں گئیاں نیں۔ سبھ توں اخیر تے کتاب دی تصنیف وچ استعمال ہون والیاں ماخذ دِیاں کتاباں دا ذکر اے۔ (ص: 160 تا 198)

ڈونگھیاں شاماں۔ نواز

تعارف:

نواز پنجابی زبان دے اُگھے دودھیا تے منے پرمنے کہانی کار (افسانہ نگار) نیں۔ پاکستان بنن توں پہلاں کافی تعداد وچ پنجابی کہانی لکھی گئی تے مجموعے وی چھپے پر قیام پاکستان توں بعد رسالیاں وچ چھپن والی کہانی توں علاوہ پنجابی کہانیاں دا جیہڑا سبھ توں پہلا مجموعہ چھپیا اوہ نواز دا سی۔ آپ دا تعارف درج ذیل اے۔

نواز 3 ستمبر 1935ء نوں امرتسر (انڈین پنجاب) وچ پیدا ہوئے۔ پورا ناں محمد نواز سی پر ادبی حلقیاں وچ نواز دے ناں نال ای مشہور نیں۔ آپ دے والد دا ناں نور محمد سی جیہڑے ٹیلی گراف دے محکمے وچ ملازم سن۔ پاکستان بنن توں بعد نواز تے اوہناں دا سارا خاندان ہجرت کر کے لاہور آ گئے۔ ایتھے آ کے آپ نے گورنمنٹ اسلامیہ ہائی سکول ٹکسالی گیٹ وچ داخلہ لیا تے میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ فیر اسلامیہ کالج ریلوے روڈ، لاہور داخلہ لیا پر ایف۔ اے دا امتحان پاس نہ کر سکے تے پڑھائی چھڈ کے اردو وچ افسانے لکھنے شروع کر دِتے۔ نال نال فلمی کہانیاں لکھیاں تے فیر پنجابی وچ وی افسانے لکھنے شروع کر دِتے۔

1960ء نوں جدوں "ڈونگھیاں شاماں" مجموعہ چھپیا تے آپ نے نہ صرف پنجابی افسانہ نگاری وچ اپنا لوہا منوایا سگوں پنجابی دے افسانوی ادب نوں وی اپنے نویکلے تے اچیچ تخلیقی شعور نال مالا مال کر دتا۔ آپ دا دوجا افسانوی مجموعہ 1983ء نوں "شام رنگی گوری" دے ناں نال پاکستان پنجابی ادبی بورڈ نے چھاپیا۔ ایہناں مجموعیاں توں اڈ نواز نے فلمی کہانیاں تے ریڈیو، ٹی وی لئی کئی ڈرامے وی لکھے۔ نواز نے 1988ء نوں وفات پائی۔

"ڈونگھیاں شاماں" دا جائزہ:

"ڈونگھیاں شاماں" نواز دا قیام پاکستان توں بعد چھپن والا پہلا افسانوی مجموعہ اے جیہڑا 1960ء نوں چھپیا سی۔ ایس مجموعے دی شہرت پاروں کئی اداریاں نے ایہدے کئی ایڈیشن چھاپے۔ میرے زیر مطالعہ ایڈیشن مارچ 2009ء نوں ستویں واری پاکستان پنجابی ادبی بورڈ ولوں چھاپیا گیا اے۔ ایس مجموعے دے کل 120 صفحے نیں تے ایہدے وچ شامل

کہانیاں دی تعداد 13 اے۔ کتاب دا دیباچہ احمد ندیم قاسمی نے "نواز دے افسانے" دے عنوان نال لکھیا اے۔ ایس مجموعے وچ شامل کہانیاں دے سرناویں درج ذیل نیں

1- شام دا پہلا تارا
2- سدا سہاگن
3- پنڈ دا پاڈا
4- پیار دی کھیڈ
5- دل دا پرچھاواں
6- چن دی چانی
7- شیریاں دے شیر
8- جیون والے
9- اک سی تے اک سی بادشاہ
10- ڈونگھیاں شاماں
11- ایویں جیہی کہانی
12- بوہڑ دی چھاں
13- پرانے پاپیاں دی بارش

افسانیاں دا تنقیدی جائزہ/نواز دی افسانہ نگاری/نواز دے افسانیاں دے موضوعات/نواز اک رومانی تے حقیقت پسند افسانہ نگار/"ڈونگھیاں شاماں" دا فنی تے فکری تجزیہ

نواز پنجابی افسانے دا اوہ اہم ناں اے جیہدے بغیر پنجابی افسانہ نگاری دی تاریخ مکمل نہیں ہوندی۔ نواز دے افسانے پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ اوہ اپنے عہد دیاں ساریاں ادبی تحریکاں تے رجحاناں توں چنگی طرح واقف سی۔ اوہ اردو چھڈ کے پنجابی ول آئے سی۔ ایتھا اوہناں جدوں پنجابی افسانے لکھے تے سارے جدید رجحانات نوں پنجابی افسانے دا حصہ بنا کے نہ صرف پنجابی زبان و ادب نوں نثری حوالے نال مالا مال کیتا سگوں آپ دی چنگی ای چنگی بھلی شہرت کھٹ لئی۔ نواز دے افسانے پڑھیے تے کجھ اچیچ موضوعات تے رجحانات جیہڑے سامنے آندے نیں اوہ رومانیت، حقیقت پسندی تے جنس نیں۔ ایہدا ایہہ مطلب نہیں کہ اوہ ایہناں تن رجحاناں توں باہر نہیں نکلے بلکہ ایہداں آکھیا جا سکدا اے کہ ایہہ تن رنگ اوہناں دی افسانہ نگاری اُتے بوہتے غالب رہے نیں۔

نواز اک حساس تے درد دل رکھن والا انسان سی۔ ایہدے نال اوہ اک فنکار وی سی۔ فنکار دے مشاہدے دی اکھ عام بندے نالوں کدھرے دور تیکر ویکھ سکدی اے۔ اوہناں دی اکھ نے جو جو مشاہدے کیتے تے جیہڑیاں جیہڑیاں کوڑیاں، کسیلیاں حقیقتاں

ویکھیاں اوہناں نوں سدھا سانواں بیان کرن دی بجائے رومانی رنگ وچ لوکاں دے سامنے لیان دا جتن کیتا۔ اوہناں معاشرتی کوجھ، دکھ درد، لوکاں دے مسائل، غیر متوازی سماجی رویے تے ناسور بن گئے اخلاقی، معاشرتی تے نفسیاتی مسئلیاں نوں بڑی خوبصورتی نال بے نقاب کیتا اے۔ کیوں جے اوہ چاہندے نیں کہ ایہہ روگ ختم ہو کے حیاتی تے معاشرہ خوبصورت بن جان۔ نواز دے افسانیاں دے اہم موضوعات ذیل وچ مثالاں سمیت پیش خدمت نیں:

1۔ رومانی رنگ:

نواز دے افسانیاں اُتے مجموعی طور تے رومانیت دا رجحان غالب اے۔ رومانیت دی تحریک فرانس توں شروع ہوئی تے یورپ توں ہوندی ہوئی پوری دُنیا وچ پھیل گئی۔ ایس تحریک موجب رومانی فنکار اپنے آل دوالے دیاں سماجی، سیاسی، اخلاقی تے معاشی سختیاں (پستیاں) توں گھبرا کے اپنے اندر اک نواں جہان آباد کر لیندا اے تے اپنے اندر لے خواباں تے خیالاں راہیں اپنی گل کردا اے۔ اجکل ایسے اندازِ فکر تے تحریر نوں رومانیت دا ناں دتا جاندا اے۔ ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی آکھدے نیں:

> "رومانی ادیباں تے شاعراں کول اُداسی، درد، پیڑ، دُکھ، غم تے رنج بڑے ای وادھے نال موجود ہندا اے۔ کیوں جو اوہ ایس وچکار لے جوہر کولوں ای بہتا کم لیندے نیں۔ ایہدے نال ای اوہناں دے موضوع تے مقصد نوں تقویت لبھدی اے۔۔۔"

نواز دے آس پاس جیہڑے کوجھ، دُکھ، کرودھ، منافقتاں، مسائل، تکلیفاں تے اوکڑاں کھلریاں ہوئیاں نیں اوہ اوہناں نوں مشاہدے دی اکھ نال اپنے اندر اُتار کے اپنے خاص رومانی اسلوب نال لوکاں دے سامنے پیش کردا اے۔ اوہدی پیش کش دا انداز کجھ ایسراں دا اے کہ لوکاں نوں اوہ دکھ درد اپنے محسوس ہون لگ پیندے نیں۔ "ڈُونگھیاں شاماں" دے دیباچے وچ احمد ندیم قاسمی لکھدے نیں:

> "اوس نوں سلنے ویکھن دی ہمت اے۔ ایس لئی اوہ حیاتی دے اُجاڑ بیاباناں وچ اپنے سفنیاں دے پھُل کیردا اے۔ اوہ روندا پٹیندا اے تے ایس لئی نہیں پئی اوہدے سامنے نظراں دی آخری جوہ تک اک ویرانہ کیوں وچھیا ہویا اے بلکہ ایس لئی کہ اوتھے پھُل کیوں نہیں کھڑدے۔"

نواز دا پہلا افسانہ **"شام دا پہلا تارا"** اے جیہدی کوئی خاص منطقی ترتیب تے کہانی نہیں اے۔ چھوٹے چھوٹے وکھو وکھ واقعات نوں مختلف تشبیہاں، استعاریاں تے علامتاں راہیں بیان کر کے اِک تھاں کہانی دی شکل وچ اکٹھا کردتا اے۔ کہانی دے واقعات نوں پڑھ کے با آسانی قاری اوہناں وچ منطقی تعلق پیدا کرلیندا اے تے نتیجتاً کینوس اُتے اجیہی تصویر اُبھردی اے جیہدے وچ جاگیردارانہ تے سرمایہ دارانہ نظام وچ ماڑیاں دی توہین تے تذلیل ہورہی اے پر نواز نے ایہہ سبھ کجھ واضح الفاظ وچ نہیں لکھیا۔ اوہنوں رومانیت دے پردے وچ سامنے لیاندا اے۔ افسانے وچ اِک جملہ **"اسمان تے شام دا پہلا تارا چمکن لگ پیا اے"** پنچ لائن دے طور تے کہانی وچ ست واری دہرایا گیا اے تے ایہو کلا جملہ علامتی ڈھنگ نال کہانی وچ اِک ربط پیدا کر دیندا اے۔ شام دا استعارہ فکر، سوچ تے دُکھ نال لے کے ظاہر ہوندا اے۔ کجھ مثالاں ویکھو:

اِک امیر زادہ اپنی نوکرانی دی جوان دھی دی بانہہ پھڑ کے آکھدا اے:

"نوری! توں مینوں بڑی چنگی لگنی ایں"

یا فیر نوجوان طالب علم دا خود کلامی دے انداز وچ جوان کڑیاں دِیاں تصویراں ویکھ کے کہنا:

"تیرے وال تے نویں سال دی بیوک کولوں وی بوہتے لے نیں"، "تینوں ہسدیاں ویکھ کے مینوں انج لگدا اے جیویں کسے نے اپنی نویں نکور کوٹھی دا بوہا کھول دتا ہووے"

ایہہ مثالاں اصل وچ احساس محرومی دِیاں رومانی تصویراں نیں۔

نواز دے دُوجے افسانے مثلاً: **"دِل دا پرچھاواں"**، **"سدا سہاگن"**، **"جیون والے"** تے **"اک سی تے اِک سی بادشاہ"** اوہناں دے رومانی اسلوب دِیاں مثالاں نیں۔

"دل دا پرچھانواں" افسانے وچ نواز نے انتہائی خوبصورتی نال اخلاقی قدراں نوں رومانی جذبیاں نال رَلا کے پیش کرن دا چارہ کیتا اے۔ کہانی وچ رضیہ اِک جوان کڑی اے جیہڑی بھرپور جوان اے۔ اوہ جوانی دے جذبات ہتھوں مجبور ہو کے اِک خیالی شہزادے نوں اپنے دل وچ وسالیندی اے تے خواباں وچ اوہدے نال رات بھر گلاں کردی اے۔ اوہدیاں سفنیاں دا شہزادہ اِک نوجوان منڈا اوہنوں اک دیہاڑے اپنی گلی وچوں لنگھدا نظر آیا جیہنوں اوہ روز اپنی ماں کولوں لُک لُک کے چق دے اوہلیوں چوری نظراں نال ویکھدی

اے۔ اِک دن اوہنے جوان جذبیاں ہتھوں مجبور ہو کے گلی وچوں لنگھدے اوس منڈے دی بانہہ پھڑلئی تے اوہدی ماں نے اوہنوں ایہہ حرکت کردے ویکھ لیا۔ افسانے وچ نواز ہوراں نے عام حالات دے بالکل اُلٹ رنگ بھریا اے۔ ماں نوں اپنی دھی دی ایہہ حرکت عام ماواں ورگی نہ لگی سگوں اوہنے آکھیا:

"پتر مَیں ایہدے ہتھاں لئی مہندی دا انتظام کرنی آں، تُوں اپنے سر لئی سہرے دا بندوبست کر۔"

نواز نے ایس افسانے وچ رومانی انداز نال ماں دی عقلمندی تے دانائی نوں سامنے لیاندا اے پر ساڈے معاشرے وچ عام طور تے انج ہوندا نہیں۔ ماپے اپنیاں دھیاں دا رشتہ کرن لگیاں سو واری سوچدے تے پرکھدے نیں۔ دُوجی گل جیہڑی ایس افسانے وچوں پتہ لگدی اے اوہ ایہہ کہ ماپیاں نوں اپنی جوان اولاد ول خاص توجہ دینی چاہیدی اے تاں جے جوانی دے جوان جذبے اوہناں دی اولاد نوں گمراہی ول نہ لَے جان۔

"سدا سہاگن" وچ شیرا اوہ نوجوان مردانہ کردار اے جیہڑا ہیر رانجھے دِیاں داستاناں سُن سُن کے اِک خیالی "ہیر" نوں اپنے دل وچ وسالیندا اے تے ہر ویلے خیالاں وچ گم ایس طرح دے لوک گیت گاندا رہندا اے:

☆ نی ماپے تینوں گھٹ رون گے، بوہتے رون گے دِلاں دے جانی

☆ جے تُوں ملیں تے سبھے دُکھ دساں، چتا وے جو بیتیاں ساڈے نال

اوہدی ماں اپنے پتر نوں اُداس ویکھ کے اوہدا ویاہ کر دیندی اے۔ اوہنوں شریفاں ورگی پیار کرن والی بیوی مِل جاندی اے تے سال مگروں چن ورگا پتر وی ہو پیندا اے پر "ہیر" اوہدے خیالاں وچوں نہیں نکلی۔ اخیر اوہ ایسے دکھ وچ ایس دُنیا توں ٹُر جاندا اے۔ نواز نے اصل وچ ایہہ دسیا اے کہ شیرے ورگے لوک معاشرے دے اوہ کردار نیں جیہڑے ساری زندگی خیالاں وچوں ای نہیں نکلدے تے نہ عملی زندگی وچ پیر دھردے نیں۔ جے شیرا اپنی بیوی نوں ای اپنے خیالاں والی "ہیر" من لیندا تے خیالی دُنیا وچوں نکل کے عملی زندگی وچ قدم رکھ لیندا تے بے موت نہ مردا۔

مختصر ایہہ پئی نواز نے رومانی انداز نال کوڑیاں، کسیلیاں حقیقتاں توں انج پردہ چُکیا اے کہ اوہناں دِیاں گلاں پڑھن والے دے دل وچ اُتر جاندیاں نیں۔

2۔ حقیقت پسندی:

نواز دے افسانے رومانیت تے حقیقت پسندی دا حسین امتزاج پیش کردے نیں۔ اوہ صرف جذبات نگاری دی رو وچ ای نہیں بہہ جاندے سگوں پڑھن والے نوں اپنے مشاہدے دی اکھ، زندگی دے تجربے تے قلم دے زور نال حقیقت پسندی توں وی باخبر کردے نیں۔ احمد ندیم قاسمی دیباچے وچ لکھدے نیں:

''اوس دی کہانی ختم کردیاں ای رومان دی دھند وچوں صداقتاں چٹاک پٹاک پھٹن لگ پیندیاں نیں تے انسان دے شعور تے ضمیر وچ بھچال آ جاندا اے۔''

نواز دے افسانے **''ڈونگھیاں شاماں''**، **''ایویں جیہی کہانی''** تے **''بیری دی چھاں''** حقیقت نگاری دِیاں بہترین مثالاں نیں۔

''ڈونگھیاں شاماں'' افسانے وچ اک جوان منڈا اِک خوبصورت کڑی نال پیار کردا اے تے اوہنوں ہمیشہ خوش ویکھدا اے۔ اوہ کدی وی اُداس نہیں ہوندی جیویں اوہدی زندگی وچ کدی دکھ ناں دی چیز آئی ای نہ ہووے۔ اوہ چاہندا اے کہ کدی اوہنوں روندیاں دیکھے۔ اوہ اپنی شکل رونی بنالیندا تاں جے کڑی وی اوہنوں ویکھ کے اُداس ہو جاوے پر ایسراں ہوندا نہیں۔ فیر اِک دن اوہ منڈا اچڑ کے آکھدا اے:

''خورے توں ایہہ نہیں جان دی کہ مَیں اج دے بعد تینوں کدی نہیں ملاں گا''

اوہ جواب دیندی اے:

''سچ آکھنا ایں؟''

''بالکل سچ''

''توں وی چھڈ جائیں گا؟''

''بالکل چھڈ جاواں گا''

''مَیں تیرے پیار نوں ریشم دی گنڈھ دے دیواں گی''

''ایہہ سبھ پرانیاں گلاں نیں''

''تے مَیں وی کوئی نواں پیار تے نہیں کیتا''

ایہہ گل اوہنے کوئی ایڈی ٹوبھی ہوئی آواز وچ کہی کہ میرا خیال سی ہن ایہہ ضرور ر

پے گی۔ اوہ ہولی جیہی اُٹھی تے کہن لگی:

''اج مَیں وی تینوں اِک گل دساں''

''ہاں دس''

''میرے ویاہ ہوئے نوں پنج ورہے ہو چلے نیں تے میں دو بالاں دی ماں وی آں''

نواز پہلاں عجیب و غریب ڈھنگ نال اپنی کہانی دا جال بُن دا اے فیر قاری نوں اپنے نال کلائمکس تے لیجا کے یک دم حقیقت توں آگاہ کر دیندا اے۔ ایس کہانی وچ شاید نوجوان منڈے دی نا تجربہ کاری تے شادی شدہ عورت (جیہڑی دو بالاں دی ماں وی اے) دا اپنے خاوند نوں چھڈ کے اِک گبھرو منڈے نال جی پرچان دا ویروا کیتا اے۔

''ایویں جیہی کہانی'' دا تجزیہ کردیاں ناہید قادر دا کہنا اے:

''ایویں جیہی کہانی اِک اجیہی حقیقت تے اُساری اے جیہدے توں کسے وی روح نوں انکار نہیں، اوہ اے موت۔ کہانی وچ لکھاری نے بہت حد تیکر جذبات نگاری کولوں کم لیا اے۔ افسانہ پڑھ کے پڑھنہار دیاں اکھاں وی بھج جاندیاں نیں۔ افسانے وچ ورتے جان والے مکالمے ای افسانے دی جان نیں۔ اِک حوالے نال ایہہ وی دسیا اے کہ کیویں انساناں تے دُکھ واپردے نیں تے دُوجے لوکی کیویں گلاں کردے نیں۔ کسے دے غم وچ کوئی کوئی ای دلوں شریک ہوندا اے باقی سارے تے بس حاضری لواندے نیں۔''

''بیری دی چھاں'' اِک کڑی تے منڈے دی کہانی اے جیہڑے اِک دُوجے نوں چاہندے نیں پر کدی وی اِک نہیں ہو سکدے۔ منڈے دے ماپے جتھے چاہن گے اوہدا رشتہ کرن گے تے کُڑی ''ہیر'' تے ''سوہنی'' وانگوں سو واری بہادر ہون دے باوجود وی کجھ نہیں کر سکے گی تے حقیقت اگے دونواں دا پیار بھینٹ چڑھ جاوے گا۔ نواز نے ایس افسانے راہیں ایہہ پیغام دتا اے کہ حقیقتاں توں انکار ممکن نہیں دُوجا ایہہ کہ بے ہمتے بندے زندگی وچ کدی وی کوئی کامیابی حاصل نہیں کر سکدے۔

3۔ جنسی حوالے:

جنس (Sex) دا حوالہ نواز دے کئی افسانیاں وچ کئی تھاں ملدے نیں۔ ناہید قادر

ہوراں دا اقتباس ملاحظہ کرو: ''نواز ہوراں جنس نوں اپنے افسانیاں دا موضوع ضرور بنایا اے پر اوہ آپ ایہد یاں بُھل بُھلیاں وچ نہیں گواچے تے نہ ای اپنے قاری نوں گواچن دیندے نیں۔ اوہناں جنس دے مندے ورتارے نوں معاشرتی کرودھ تے برائی دے طور تے پیش کیتا اے نہ کہ ایہنوں دُوجے معنیاں وچ ورتیا اے۔ اوہناں اپنے افسانیاں وچ کسے مثبت نتیجے دے حوالے نال جنس دِیاں رومانی پکھاں دی چتر کاری کیتی اے تے انج منفی تجربیاں دے منفی اثر توں مثبت سبق حاصل کرن دے عمل نوں اُبھارن دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ اِک مثبت قدم اے۔ اوہناں بلا جواز جنس دا استعمال نہیں کیتا سگوں اوہ تے ایس معاشرے وچ ٹردے پھردے اوہناں ہزاراں منڈیاں تے کڑیاں دی گل کردے نیں جیہڑے جنسی جذبیاں ہتھوں مجبور ہو جاندے نیں تے اپنے جذبیاں تے قابو نہ ہوون پاروں راہوں کُراہے پَے جاندے نیں تے پھیر اِک دن اجیہا آوندا اے جدوں اوہناں کول کالک دے سوا ہور کجھ نہیں ہوندا تے ایہہ کالک کڑیاں دے مونہہ تے اوہو ای منڈے مَل دیندے نیں جیہناں نوں اوہناں کڑیاں نال بڑا ''پیار'' ہوندا اے۔ ایہہ تے اِک سماجی دکھ اے جیہنوں نواز ہوراں اپنے افسانیاں دا موضوع بنایا اے......''

نواز دے سبھ نالوں پہلے افسانے ''شام دا پہلا تارا'' وچ کجھ جنسی حوالے ملدے نیں۔ ایس توں علاوہ **''شیریا وے شیریا''** تے **''چن دی چاننی''** دی جنسی رنگ دے افسانے نیں جیہدے وچ جنس دا بھرواں استعمال اصل وچ معاشرتی اصلاح خاطر اے۔ **''شیریا وے شیریا''** افسانے وچ تاجی اپنی چار سال دی دھی بالی نال داتا پور پنڈ وچ رہن آئی اے۔ اوہنوں اکلی عورت جان کے ہر کوئی بدکار آکھ کے ٹر جاندا اے۔ کیوں جے اوہدا عاشق شیرا ویاہ توں پہلاں ای جم پین والی دھی تے اوہدی ماں تاجی نوں چھڈ کے شہر چلا گیا سی تے فیر کدی مُڑ کے نہ آیا۔ داتا پور پنڈ وچ شراب تے شباب ورگی ہر قباحت موجود سی۔ داتا پور پنڈ وچ آئی تاجی نوں پنڈ والیاں نے بدکار عورت آکھ کے پنڈوں کڈھن لئی نمبردار نوں آکھیا تے پنڈ دے نمبردار نے تاجی دی (جیہنوں سارا پنڈ بدکار کہندا سی) جان خلاصی کروائی کہ مَیں آپ ایس معاملے نوں ویکھ لواں گا تے بدلے وچ رات نوں تاجی دے گھر اڑ گیا۔ تاجی نے واسطہ پایا:

''تسیں جاؤ نمبردار جی۔ مَیں ہور کجھ نہیں کہہ سکدی''

''پر نمبردار کس طرح جاندا۔ اوہنے تے اج ولایتی شراب پیتی ہوئی سی......''

تاجی نے خودکشی کرلئی تے اوہدی لاش نوں پنڈ والے کسے وی ''پوتر'' بندے نے ہتھ نہیں لایا۔ جمعدار نے تاجی دی لاش گھسیٹ کے باہر کڈھی تے:

''لوک آکھدے نیں کہ بالی وی ہن اوسے ای جمعدار دے گھر پل رہی اے۔''

ایس افسانے وچ بیان ہوئی جنسی فضا ول توجہ گھٹ جاندی اے جدکہ تاجی نال ہمدردی تے شیرے نال نفرت ودھ سامنے آندی اے۔ ایس ساری صورتِ حال توں علاوہ پنڈ دے نمبردار تے پنڈ والیاں دے رویئے توں وی بیزاری تے نفرت دی فضا جمدی اے۔

''چجن دی چاننی'' کہانی اِک مٹیار ریشماں توں شروع ہوندی اے جیہڑی چاننی رات وچ خودکشی کرن لئی جاندی اے۔ ریشماں نوں راجے نال انتاں دا پیار سی جیہڑے اِک دُوجے بناں نہیں رہ سکدے سی تے جس دن راجے دا ویاہ کدھرے ہور طے ہو گیا اُس دن ریشماں دی دُنیا اُجڑ گئی۔ اوہ چاننی رات وچ خودکشی کرن لئی وگدے پانی وچ چھال مارن لئی پُل اُتے کھڑی سی کہ کسے نے اوہنوں آواز دِتی: ''ماں!'' ایہہ آواز آس پاس توں نہیں سگوں اوہدے پیٹ وچوں آئی سی۔ فیر اوہنوں سمجھ آیا:

''مَیں ہن ریشماں ای نہیں، اِک بال دی ماں وی آں''

ایہہ اوہو ای بال سی جیہنوں ایس دُنیا اُتے آن مگروں کدی پیو دا ناں نہیں ملنا تے ریشماں آپ ای اوہنوں ماں، پیو، بھین تے بھرا بن کے پالنا اے۔ اوہدے وچار سن:

''راجا جیوندا ای مر گیا اے پر میرے سینے وچ ماں دا پیار حالی جیوندا اے۔''

افسانے وچ بھاویں جنسی رنگ غالب رہیا اے پر ایہدے وچ جنس دے اوہلے مرد دی بے وفائی، جھوٹھا پیار تے ہوس پرستی دی سچی تے کچی تصویر پیش کیتی گئی اے۔ ریشماں جدوں ناجائز بچے دی ماں بنی تے اپنے ماپیاں نوں بدنامی توں بچان لئی خودکشی کرن ٹرپئی پر ڈھڈ وچ پلن والے معصوم نے اوہنوں واپس آن تے مجبور کر دتا۔

4۔ شام دا استعارہ:

نواز دے افسانے ''ڈونگھیاں شاماں'' توں اوہناں اپنے افسانوی مجموعے دا ٹائٹل (ناں) ڈونگھیاں شاماں رکھیا اے۔ ایس توں علاوہ باقی کئی افسانیاں وچ وی شام دا ذکر ہویا اے۔ نواز نے اپنے ساریاں افسانیاں وچ شام دے استعارے نوں وکھو وکھ معنیاں وچ ورتیا اے۔ مثلاً کدھرے شام نوں خواہشات دی ٹُٹ بھج دے روپ وچ تے کدھرے شام دی

روشنی وچ جذبیاں دی تصویر نوں دھندلے ہوندیاں ویکھ کے ایس استعارے نوں ورتیا اے تے روشنی دی کرن وکھان دا چارہ کیتا اے۔ کدھرے شام دا تارا معاشرے دیاں تلخ حقیقتاں نوں ساڈے سامنے لیاندا اے تے کدھرے سرمایہ دارانہ نظام وچ فرد دے اندر دی ٹٹ بھج نوں رومانی رنگ دے نال پیش کیتا اے۔ جد کہ ناہید قادر دے بقول:

> ''شام اُداسی دی علامت اے تے سویرا آس تے اُمید دی علامت۔ جدوں انسان سارے دن دا تھکیا ٹٹیا گھر اپڑدا اے تے اوہنوں شاماں چین دے نال ای سوچاں وی آون لگ جاندیاں نیں تے جے حساس ذہن دا آدمی ہووے گا تے پھیر اوہ اپنی سوچن دی عادت نوں مُکا نہیں سکے گا......''

نواز چونکہ حساس فنکار سی لہٰذا اوہنے اپنیاں سوچاں نوں شام دے وکھو وکھ استعاریاں وچ قاری تیکر اپڑایا اے۔ اوہناں دا پہلا افسانہ ''شام دا پہلا تارا'' درج بالا گل دی گواہی اے پئی اوہناں نے وکھو وکھ منتشر سوچاں دا ایسا آپسی سمبندھ قائم کیتا اے کہ معاشرتی حالات دی عکاسی دے نال نال بہترین افسانہ وی وجود وچ آ گیا اے۔

5۔ نفسیاتی مسائل تے الجھناں:

نواز نے اپنیاں افسانیاں وچ اخلاقی تے معاشرتی مسائل دے بیان توں علاوہ نفسیاتی گنجھلاں نوں وی موضوع بنایا اے۔ نفسیاتی گنجھلاں تے فطری خوشیاں دے پورے نہ ہون پاروں اِک فرد دی شخصیت وچ توڑ پھوڑ ہوندی رہندی اے تے اوس توڑ پھوڑ پاروں بندے دی شخصیت وچ کئی قسم دے بدلا آندے نیں۔ اوہدا ورتارا بدل جاندا اے تے اوہ کسے وی چنگے یا مندے کم دے انتہائی درجے اُتے اپڑ جاندا اے۔ نواز نے افسانیاں وچ جیہڑے نفسیاتی پہلو اُجاگر کیتے نیں اوہدے توں اندازہ ہوندا اے کہ اوہ اِک وڈا نفسیات دان سی۔ مثلاً ''پنڈ دا باؤ'' وچ نوری دے اندر دی جذباتی کیفیت نوں بیان کرنا حقیقتاً اِک نفسیات دان دا ای کم اے۔ نوری اِک جوان تے پڑھی لکھی کڑی اے جیہدے ماں پیو فوت ہو چکے نیں صرف اِک نکا بھرا اے جیہدی عمر نوں سال اے۔ نوری دل دے جذبات ہتھوں مجبور اے پر کوئی وی اوہدے اندر جھانک کے نہیں ویکھدا۔ اوہدی ویاہ دی عمر اے پر ماں پیو سر تے نہیں جیہڑے اوہدے ہتھ پیلے کر دے۔ نوری دا کوئی وی نہیں اے جیہڑا اوہدا معاشی تے جذباتی سہارا بن دا، لہٰذا اوہدا اکلاپا کئی اِک پیچیدگیاں تے نفسیاتی الجھناں دا باعث بن رہیا اے۔

"پیار دی کھیڈ" افسانے وچ یوسف جیہڑا شعور دی رو وچ کجھ دیر لئی کسے دا ساتھ لبھ لیندا اے پر جدوں اوس حالت وچوں باہر نکلدا اے تے اکلاپے دا ناگ اوہنوں ڈنگن لگ پیندا اے۔ ایس افسانے وچ یوسف دیاں نفسیاتی الجھناں دا ویروا اصل وچ معاشرے وچ وسدے ہر بندے دے نفسیاتی مسائل دا تذکرہ پیش اے۔

6۔ جدید تکنیکاں:

جدید افسانے دیاں کجھ خاص تکنیکاں ہوندیاں نیں جیہڑیاں نواز دیاں افسانیاں وچ موجود نیں۔ مثلاً افسانہ نگار قاری نوں اپنے نال نال لے کے ٹردا اے تے کسے وی جگہ اوہدی دلچسپی نہیں ٹٹن دیندا۔ افسانہ نگار افسانے دے مڈھ، عروج تے اختتام دا خاص دھیان رکھدا ہویا کہانی نوں نتیجے تیکر اپڑاندا اے۔ فیر کہانی دی بنتر ایہو جیہی ہووے کہ قاری انجام توں باخبر ہون لئی ذہنی طور تے تیار رہوے۔ نواز نے اپنیاں افسانیاں وچ ایہہ ساریاں تکنیکاں بڑی مہارت نال ورتیاں نیں۔ اوہناں بعض تھاواں تے بڑا چونکا دین والا اخیر وی کیتا اے جیہڑا ابہام دی مثال بندا اے مثلاً خودکشی کرن جارہی "ریشماں" اِک آواز "ماں" سُن کے خودکشی دا ارادہ ترک کر کے واپس آ جاندی اے۔ اوہ آواز دین والا کوئی ہور نہیں سگوں اوہدے پیٹ وچ پل رہیا اوہدا ناجائز بچہ ہوندا اے پر اولاد دی محبت خودکشی ورگے اقدام توں روک دیندی اے۔ نواز دا ایہہ ابہامی انداز قاری لئی بالکل نواں اے۔

7۔ علامتی افسانے:

نواز دے کجھ افسانے علامتی رنگ دے نیں۔ نواز نے جیس دور وچ افسانے لکھے اودوں علامتی تے تجریدی افسانے وی لکھے جا رہے سی۔ نواز دے علامتی رنگ دے افسانے "جیون والے" تے "اک سی تے اِک سی بادشاہ" نیں۔ دوناں افسانیاں وچ سدھی سادی کہانی بیان کرن دی بجائے علامتی رنگ اختیار کر کے کہانی نوں انجام تیکر پہنچایا گیا اے۔ "جیون والے" افسانے وچ حاجی دا کردار بالکل اوہو ای اے جیہڑا "ہیر رانجھے" دی کہانی وچ سیدے کھیڑے دا کردار سی۔ "اک سی تے اِک سی بادشاہ" اِک علامتی کہانی اے جیہڑی پیو تے پتر دے وچکار چلدی اے۔ ایہہ کہانی "الف لیلیٰ" کہانیاں طرح خیالی کہانی اے جیہڑی روایت تے جدت دا بڑا خوبصورت سنگم پیش کردی اے۔ ایس کہانی دیاں تشبیہاں، تمثیلاں، استعاریاں تے علامتاں نے ایہنوں لاجواب بنا دتا اے۔

8۔ منظر نگاری:

نواز دے افسانیاں وچ تھاؤں تھائیں ہوئی چنگی منظر نگاری قاری دے پیر ڈک لیندی اے تے قاری رُک کے منظر ویکھن تے مجبور ہو جاندا اے۔ اصل وچ رومانی فنکار اپنے تخیل دے زور نال واقعات دی اجیہی منظر کشی کردا اے کہ واقعات اکھاں سامنے واپردے نظر آن لگ پیندے نیں تے قاری اپنے آپ نوں اوسے ماحول دا حصہ سمجھن لگ پیندا اے۔

''چن دی چاننی'' دا اقتباس ویکھو:

> ''...... اسمان تے پورا چن چمک رہیا سی تے اوہدے ٹھنڈے تے صاف چانن وچ بندہ ستویں اسمان تے کھلو کے وی دھرتی تے پیر رکھن والی ہر شے نوں ویکھ سکدا سی۔''

زبان و بیان:

نواز نے اپنیاں افسانیاں وچ خالص شہری پنجابی زبان ورتی اے۔ نواز امرتسر توں ہجرت کر کے لاہور آئے سن۔ لہٰذا اوہناں دا لہجہ شہری پنجابی یعنی ''ماجھا'' اے۔ اوہناں دا اندازِ بیان تے اسلوب وی اپنی مثال آپ اے۔ جتھے مناسب سمجھیا اے علم بدیع تے بیان توں استفادہ کردے ہوئے تشبیہہ، استعارہ، تمثیل تے علامت نوں بخوبی ورتیا اے۔ اوہناں نے تخیلاتی ہو کے اجیہی خوبصورت لفظی کاریگری دا مظاہرہ کیتا اے جیویں نثر نہیں لکھ رہے سگوں شاعری کر رہے نیں۔ اوہناں دے بعض افسانیاں وچ ڈرامائی انداز وی نظر آندا اے جیہدی ڈھکویں مثال افسانہ ''جیون والے'' وچ نظر آندی اے۔ اوہناں دے افسانیاں دا پلاٹ گنجھلدار نہیں سگوں سدھی لکیر طرح ہوندا اے تے پڑھن والا الجھن دا شکار نہیں ہوندا۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ کہ نواز اِک رومانی فنکار اے پر نال دے نال حقیقت پسندی دا قائل وی اے۔ اوہناں دِیاں کہانیاں وچ بوریت نہیں سگوں تجسس تے سسپنس ہوندا اے جیہڑا قاری نوں اپنی گرفت وچ لئی رکھدا اے۔ اوہناں دے افسانے جنسی مسائل نوں وی سامنے لیاندے نیں پر فحش انداز نال نہیں سگوں معاشرتی اصلاح مقصد ہوندا اے۔ نواز نے حالاتِ

حاضر دے مسائل نوں خوبصورتی نال بیانیا تے قاری دے سامنے لیاندا اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں کِتے جگ بیتی نیں تے کِتے آپ بیتی لگدیاں نیں۔ اوہ حیاتی دے کوجھ دُور کر کے پیار، محبت، امن تے آشا دے پھُل کھڑان دا چاہیوان اے۔ نواز دیاں لکھتاں پیسے کمان دا ذریعہ نہیں سگوں اخلاقی تے اصلاحی پہلو دیاں جاندار مثالاں نیں۔ نواز دے افسانے غیر متوازن، بے بس تے ناانصاف معاشرے دے خلاف احتجاج تے بغاوت دی آواز نیں۔ اوہناں دیاں کہانیاں وچ ناسور بن گئیاں سماجی برائیاں خلاف آواز بلند کیتی گئی اے۔

❁

Additional Material for Just Reading

نواز دے افسانیاں دا خلاصہ

1۔ شام دا پہلا تارا

مجموعے دا پہلا افسانہ "شام دا پہلا تارا" اے۔ ایس افسانے وچ نواز نے تلخ سماجی حقیقتاں توں پردہ چُک کے اوہناں نوں بے نقاب کر کے سامنے لیان دا جتن کیتا اے۔ افسانے دا آغاز ایس جملے توں ہوندا اے:

"آسمان تے شام دا پہلا تارا چمکن لگ پیا اے۔"

تکنیکی حوالے نال ویکھیا جاوے تے ایہہ جملہ ٹیچ لائن دی طرح پورے افسانے وچ بار بار دہرایا گیا اے۔ نواز ہر قدم تے شام دا پہلا تارا ویکھدا اے تے کہانی وچوں کہانی کڈھدا جاندا اے۔ پہلے جملے توں بعد سبھ توں پہلی کہانی اوہناں لوکاں دی اے جیہڑے دن بھر دی مشقت توں بعد شام نوں آزاد ہو کے آپو اپنے گھراں ول نس رہے نیں جیویں سُورج سارا دن دی ڈیوٹی کرن مگروں شام دے پہلے تارے دے آون نال ای اپنے ہنیرے گھر ول ٹُر جاندا اے۔ دُوجی کہانی اوس نوکرانی دی اے جیہڑی شام دا پہلا تارا ویکھ کے کوٹھیاں وچ چانن کردی اے۔ اوہ نوکرانی 15 روپے مہینے دی ملازم اے۔ اوہدی اِک جوان دھی دی اے جیہدا پیو اوہدے جمن توں پہلے ای اوہنوں چھڈ گیا اے۔ اوس گھر دا امیر منڈا پہلی واری اوہدی بھری بانہہ پھڑ کے ہولے جیہے اوہدے کن وچ آکھدا اے:

"نوری توں مینوں بڑی چنگی لگنی ایں۔"

تے، فیر نوری چھیتی نال آپنی بانہہ چھڑا کے ساری رات آپنی بانہہ دے اوس حصے ول ویکھدی رہندی اے، جیہڑا دن دے چانن وچ پکیاں کندھاں او ہلے کسے دُوجے دے ہتھ وچ آیا سی۔ اوہنوں اوہ ویلا وی یاد ہوندا اے جدوں اوہ شہر توں باہر کسے ہنیر کوٹھڑی وچ اوہ بال جمدی اے، جیہنوں اوہ ساری حیاتی اوہدا پیو نہیں وکھا سکدی۔

نواز نے ایتھے ایس تلخ حقیقت توں پردہ چکیا اے کہ سماج وچ نوری ورگیاں کنیاں ای نوجوان کڑیاں ایہناں ہوس پرست منڈیاں دے جھوٹھے پیار دی اگ وچ سڑ کے سواہ ہو جاندیاں نیں تے جیہناں دی فیر کوئی وی بانہہ نہیں پھڑدا۔ تیجی واری فیر اسمان تے تارا چمکدا اے تے اجیہے منڈے دی کہانی سامنے آندی اے جیہڑا انصاب دِیاں کتاباں وچ کڑیاں دِیاں تصویراں رکھ کے اوہناں دے نال خود کلامی کردا اے:

"تیرے وال تے نویں سال دی بیوک کولوں وی بوہتے لمے نیں۔"

"تینوں ہسدیاں ویکھ کے مینوں انج لگدا اے جیویں کسے نے اپنی نویں نکور کوٹھی دا بوہا کھول دتا ہووے۔"

"تیرا قد اوس انگریز ایکٹرس وانگوں اے، جیہنے آپنیاں لتاں دا بیمہ دس لکھ ڈالر دا کرایا اے۔"

ساری ساری رات ایس طرح دِیاں سوچاں سوچن والا منڈا بی۔اے دے امتحان وچ فیر فیل ہو جاندا اے تے بھولے ماں پیو سمجھدے نیں کہ اجکل پڑھائی بہت مشکل ہو گئی اے۔ ایس توں اگے نواز چوتھی واری اسمان اُتے شام دا تارا چمکاندا اے تے اِک وڈیری زنانی دی کہانی بیان کردا اے جیہڑی اپنی دھی تے پتر دے ویاہ دی حسرت لئی پھردی اے۔ اوہنوں ڈر اے کہ کدھرے دھی دِیاں جوانی دِیاں سدھراں دل وچ ای نہ دبیاں رہ جاون۔ یا فیر کوئی ہوس پرست نوجوان گھبرو اوہناں دِیاں سدھراں نوں جھوٹھ دا لارا دے کے، رنگین سفنے وکھا کے ہمیشہ لئی اندرو اندر ای نہ سوا دیوے تے چاواں نال ڈھولک وجاندیاں کڑیاں دے مونہوں دھکو زوری ایہہ بول نکلن لگ پین کہ:

"کنکاں لمیاں نی مائے! دھیاں کیوں جمیاں نی مائے!"

شام دا تارا پنجویں واری چمکا کے نواز علامتی ڈھنگ نال اکلاپے دے ماریاں بندیاں دی گل کردا اے جیہناں دا ایس بھری دُنیا وچ سوائے اوہناں دے اپنے آپ توں کوئی

دی نہیں اے۔ اخیر بلا تارا چکا کے نواز نے اپنیاں ساریاں کہانیاں دا خلاصہ پیش کر دتا اے جو ایہہ اے کہ وقت ٹردا رہوے گا۔ دن تے رات آندے جاندے رہن گے تے حیاتی ہمیشہ رواں دواں رہے گی۔ لوکاں دیاں ادھوریاں تے نہ مکن والیاں خواہشاں جاری و ساری رہن گیاں۔ لوکی اپنی غریبی، سفید پوشی تے شرافت پاروں حسرت وچ حیاتی گزار دے رہن گے۔ بلاشبہ نواز نے اک منفرد تے اچھوتے انداز نال دکھو دکھ نوٹے جوڑ کے اک بھرویں تے خوبصورت معاشرتی عکاسی دی نمائندہ کہانی تخلیق کیتی اے۔

2۔ سدا سہاگن

''سدا سہاگن'' دا مرکزی کردار شیرا حقیقت توں بہت دور خیالی دُنیا وچ آباد اے۔ اوہ نفسیاتی کھینچا تانی دا شکار اے۔ اوہ اپنی ساری زندگی اپنے آئیڈیل یعنی ''ہیر'' واسطے روندا روندا گزار دیندا اے تے ایسے دکھ وچ دُنیا توں ٹر جاندا اے۔ کہانی کجھ ایسراں اے کہ شیرا لوک داستاناں تے گیت سُندا سُندا اپنے آپ نوں داستان ہیر رانجھا دا ''رانجھا'' سمجھن لگ پیندا اے تے ہر ویلے ''ہیر'' دے خیالاں وچ گواچا رہندا اے۔ اوہدی ایس حالت تے اکلاپے نوں محسوس کردے ہوئے اوہدے ماپے اوہدا ویاہ کر دیندے نیں۔ پہلی رات اوہ اپنی بیوی شریفاں وچ وی اپنی خیالی محبوبہ ''ہیر'' نوں بھالن دی کوشش کردا اے تے اپنی سوانی کولوں پچھدا اے کہ ''تیرا ناں ہیر تے نہیں؟'' شریفاں اجیہا بے تکا سوال سُن کے شیرے نوں کوئی اوپری مخلوق سمجھن لگ پیندی اے جیہنوں اوہدے نال ہرگز پیار نہیں سگوں اوہ تے ''ہیر'' دا عاشق اے۔ شیرے نوں شریفاں نال پیار نہ ہوندیاں ہویاں وی حالات نال سمجھوتہ کرنا پیندا اے۔ اوہ اک بچے دا پیو وی بن جاندا اے جدکہ دُوجے پاسے شریفاں مشرقی تہذیب دا فرد اے تے اوہنوں ہر حال وچ اپنے خاوند نال گزارہ کرنا دسیا گیا اے۔ لہٰذا اوہ اپنے خاوند نوں ایتھوں تیکر کہہ دیندی اے کہ ''تسیں بھاں شک مینوں ہیر کہہ کے ای بلا لیا کرو'' پر فیر وی اوہدا خاوند اوسے خیالی ''ہیر'' دیاں سوچاں وچوں باہر نہیں نکل سکیا۔ اوہدیاں ایہو جیہیاں سوچاں آہستہ آہستہ اوہدی بیماری دا سبب بندیاں جاندیاں نیں تے اوہ منجی اُتے پے جاندا اے۔ شریفاں ہر طرح اوہدی خدمت کر دی اے پر اوہدا پاگل پن اوہدی موت دا سبب بن جاندا اے۔ مرن توں پہلاں وی اوہ اپنی خیالی محبوبہ ''ہیر'' دیاں سوچاں وچ گم آکھدا اے:

''چنگا ای ہویا اوہ مینوں نہیں ملی، میرا کیہ اے، میں تے خورے ہنے ای مر جاواں پر ـــ پر اوہ تے سدا سہاگن رہے گی ناں!''

اصل وچ شیرا اوہ بندہ اے جیہڑا ساری حیاتی اپنیاں سوچاں دا غلام رہیا تے عملی زندگی وچ قدم نہیں رکھ سکیا۔ ایتھوں تیکر کہ ویاہ مگروں وی اوہنے اپنا رویہ نہ بدلیا۔ جے اوہ ویاہ مگروں عملی زندگی دیاں ذمہ واریاں نوں قبول کر لیندا تے اوہدی بیوی ای اوہدی ''ہیر'' یعنی اوہدا آئیڈیل بن سکدی سی۔

3۔ پنڈ دا باؤ

''پنڈ دا باؤ'' اِک جوان کڑی دی کہانی اے جیہدا ناں نوری اے۔ اوہدے ماں پیو پنڈ دی روایت توں ہٹ کے اوہنوں پڑھاندے نیں۔ اوہ اٹھ جماعتاں پاس کر کے نوویں وچ ہوندی اے کہ اوہدے ماں پیو مر جاندے نیں تے اوہ اپنے نو سال دے نکے بھرا نال کلی رہ جاندی اے۔ اوہ اپنا تے نکے وِیر دا پیٹ پالن لئی پنڈ دے سکول وچ پڑھانا شروع کر دیندی اے۔ نوری پنڈ وچ ساریاں نالوں بوہتا پڑھی ہوئی اے ایس لئی سارے اوہنوں ''باؤ'' کیہندے نیں۔ نوری نوں ایس ناں نال چڑ اے۔ پنڈ دے سارے منڈے تے ہم عمر کڑیاں وی اوہنوں باؤ آکھ کے ای مخاطب کر دیاں نیں۔ جیہڑا اوہنوں اُکا چنگا نہیں لگدا۔ اوہ اکثر سوچدی سی کہ اوہ وی تے پنڈ دیاں دُوجیاں کڑیاں چھیمو تے تاجو ورگی اے، اوہناں وانگوں ای جُتی کپڑے پاندی اے تے فیر صرف اوہنوں ای کیوں ایس طرح بلایا جاندا اے۔ اوہ ایہہ سوچ کے اپنے گھر دی کندھ نال لگ کے رون لگ پیندی۔

نوری جوان سی اوہ چاہندی سی کہ دُوجیاں کڑیاں وانگوں اوہنوں وی کوئی پیار کرے پر لوک خورے کیوں اوہدے نیڑے نہیں آوندے سن۔ اِک واری نوری نے چھیموں دی بانہہ پھڑ کے اوہنوں اپنے کول بٹھان دی کوشش کیتی تے چھیموں ایہہ کہہ کے بیٹھاں بہہ گئی کہ:

''اسیں اجڈ کڑیاں تہاڈے نال نہیں بیٹھ سکدیاں باؤ۔''

''باؤ'' دا لفظ چھیموں دے موہنوں سُن کے نوری نے چھیتی نال اوہدے مونہہ تے ہتھ رکھ دتا:

''توں جتھے مرضی بیٹھ، پر ہور کجھ نہ کہویں۔''

نوری دے دل وچ الھڑ جوانی دے جذبات ٹھاٹھاں مار دے نیں۔ اوہ چاہندی سی کہ کوئی گھبرو جوان منڈا اوہدے نال وی پیار کرے تاں جے اوہدا اکلاپا مُک جاوے۔ اوہ منڈیاں تے کڑیاں دے موہنوں اپنے لئی لفظ ''باؤ'' سُن سُن کے اُک تھک گئی سی۔ اِک دن

اوہنے سکول جاندی نے سوچیا کہ اج راہ ٹرے جاندے جیہڑا اوہنوں پہلوں "باؤ" آکھے گا اوہ ہمیشہ لئی اوہدی بانہہ پھڑ کے اگے ودھے گی، کلّی نہیں جاوے گی۔ اوہ ہولی ہولی سکول جا رہی سی کہ اوہدے کناں وچ "باؤ" دی آواز پئی۔ اوہنے چھیتی نال مُڑ کے اوہدی بانہہ پھڑ لئی۔ اوہ نوری دا نوں وریہاں دا نکا ویر سی۔ اوہ اپنے بھرا دے گل لگ کے روندی رہی۔ فیر اُٹھی تے بھرا دی بانہہ پھڑ کے سکول ول ٹر پئی تے اوہدا بھرا کجھ وی نہ سمجھ سکیا۔

4۔ پیار دی کھیڈ

ایہہ کہانی سردیاں دی اِک اداس شام توں شروع ہوندی اے جدوں اِک منڈے نے اِک کڑی نوں آکھیا سی:

"میں نوں ایہہ شام کدی نہیں بھلے گی، جدوں اِک سورج ڈبیا سی تے دُوجا چڑھ پیا سی"

چھیمو پہلی واری بس سٹاپ تے کھلوتی یوسف نوں ملی سی۔ اصل وچ جدوں یوسف دی ماں مرگئی تے اوہنوں خیال آیا کہ اوہدے گھر اِک زنانی ہونی چاہیدی اے تاں جے اوہ اکلاپے توں بچیا رہے۔ اوہنے اِک خیالی کڑی چھیمو نوں اپنے دل و دماغ وچ وسا لیا۔ شام ہوندی تے دیوے دی لو وچ اوہ چھیمو نال پیار دِیاں گلاں کردا تے اوہدِیاں زلفاں وچ اپنیاں انگلیاں نال کنگھی کردا رہندا۔ انج کافی عرصہ گزر گیا پر کوئی چھیمو گھر وچ نہ آ سکی۔ بس سٹاپ تے کھڑی کڑی اوہنوں اصلوں چھیمو لگی۔ اوہ اوہنوں ویکھدا اُتے سوچدا رہیا۔ کڑی کدھرے دی کدھر اڑ گئی، شام پے گئی، بس سٹاپ خالی ہو گیا پر اوہ اوتھے خیالاں وچ گم کھڑا رہیا۔ کجھ چر مگروں خیالی چھیمو فیر اوہدے کول آ کھلوتی۔ یوسف نوں انج لگیا جیویں اوہنے پہلے وی کدھرے اوہنوں ویکھیا ہووے۔ یوسف خیالی چھیمو نال گلاں کرن لگ پیا۔ یوسف دِیاں گلاں سن کے چھیمو دے آنسو وگن لگ پئے۔ یوسف دِیاں اکھاں وچ وی آنسو آ گئے۔ اوہنے چھیمو نوں تسلی دتی تے اوہ چپ ہو گئی تے یوسف نوں لگا جیویں خیالی چھیمو تے بس سٹاپ والی چھیمو وچ زمین آسمان دا فرق ہووے۔ اوہنے خیالاں وچوں نکل کے بس سٹاپ والی چھیمو نوں اپنے دل دِیاں گلاں دسنیاں چاہیاں۔ پر جدوں اوہ خیالی دُنیا وچوں باہر آیا اوودوں شام ڈونگھی ہو چکی سی۔ اوہنے بس سٹاپ ول ویکھیا تے چھیمو اوتھے نہیں سی۔ اوہ اوتھوں جا چکی سی تے اوہ بس اُتے وی سوار نہ ہویا سگوں ہنیرے وچ ڈُبی سڑک اُتے کلم کلا ای ٹردا رہیا۔ ایس

گل نوں کئی ور ہے بیت چکے نیں۔ کئی شاماں لنگھ چکیاں نیں پر چھیمو نہیں آئی۔ ایہہ کہانی جیہڑی سردیاں دی اِک اداس شام توں شروع ہوئی سی کسے وی موسم وچ ختم نہیں ہووے گی۔

5۔ دل دا پرچھاواں

رضیہ تیزی نال ڈیوڑھی وچ آئی تے فیر ہولے ہولے پیر رکھدی بوہے دے کول ہو گئی۔ بوہے تے پیر رکھدیاں اوہنے گلی وچ جھاتی ماری تے اوہنوں کوئی وی نظر نہ آیا ساری گلی سنسان سی۔ مکان دے باورچی خانے وچوں چھیتی نال اُٹھ کے اوہ گلی وچ جھاتی مارن آئی سی۔ کیوں جے گلی وچ جھاتی مارن دا ویلا ہو گیا سی تے ایہہ ویلا اج پہلی واری نہیں سی آیا۔ بلکہ روز ای آندا سی۔ رضیہ سوچن لگ پئی تے اوہنوں لگا جیویں اوہدے نال نال ایس ویلے اوہدی سوچ وی کسے ہور دی ہو جاندی اے۔ اوہنوں انج لگدا سی جیویں اوہ سوچ دی اِک ننگی لاش اے تے اوہ اپنی ایس ننگی لاش نوں دفن کرن کھلوتی اے۔ رضیہ جیہدے انتظار وچ دروازے تے کھلوندی سی اوہ منڈا صرف اِک واری ای رضیہ دے مکان دے بوہے اگوں لنگھیا سی۔ اوہنے رضیہ ول تکیا سی تے رضیہ نوں اِنج لگا جے اوہنے اکھاں چُک کے اوہدے دل ویکھیا تے اوہ زمین تے ڈِگ پئے گی۔ اوس توں بعد رضیہ روز ای بوہے وچ کھلوندی سی۔ گھر دے اندر آ کے جدوں منجی تے لمّی پئی تے اوہنے اِک سفنا ویکھیا کہ اوہدا ویاہ ہُوندا پیا اے۔ جدوں اوہدی رخصتی دا ویلا آندا اے، اوہ چور اکھیاں نال ویکھدی اے تے اوہنوں مُنڈا کوئی ہور دِسدا اے۔ رضیہ چیک مار کے اُٹھ بیٹھی تے اوہدی ماں نے آکھیا:

”توں کوئی بھیڑا سفنا ویکھ کے ڈر گئی ایں رانو!“ ”سوں جا!“

اگلے دن رضیہ فیر بُوہے وچ کھلوتی تے گلی وچ اوہنوں اوس مُنڈے دا پرچھاواں نظر آیا۔ اندروں اوہدی ماں کھلوتی سب ویکھدی پئی سی۔ رضیہ اَج دو دریاواں دے وچکار کھلوتی سی۔ اوہدے ہتھ کنبن لگ پئے اوہنے چھیتی نال اُوس منڈے دی بانہہ پھڑ لئی۔ کافی دیر دی خاموشی توں بعد رضیہ دی ماں نے اوس مُنڈے نوں آکھیا:

”پُتر امیں ایہدے ہتھاں لئی مہندی دا انتظام کرنی آں، توں اپنے سر لئی سہرے دا بندوبست کر۔ کدی کدی بڈھی ماں دیاں اکھاں جوان دھی دی سوچ اگے نیویاں ہو جاندیاں نیں تے میری حیاتی وچ اج اوہ ویلا آ گیا اے۔“

ماں دھی نوں دہلیز اندر لے آئی۔ دونوں رکنا چہ اوس مُنڈے نوں جاندیاں

ویکھدیاں رہیاں۔ رضیہ دی زندگی وچ وی ایہہ پہلا ویلا سی جدوں اوہنوں اپنی ماں اپنی دھی لگ رہی سی۔

6۔ چن دی چاننی

پُل تے کھلو کے ریشماں نے آلے دوالے ویکھیا تے فیر اِک ٹھنڈا ساہ بھر کے پُل دے بیٹھاں وگدے پانی ول ویکھن لگ پئی۔ ایہہ چاننی رات سی۔ جے اسمان تے چن نہ ہوندا تے فیر ریشماں نوں وی اپنا کم کرن لئی اپنی کھچل نہ کرنی پیندی۔ ریشماں پُل دے تھلیوں لنگھدا پانی ویکھ رہی سی تے اوہدیاں دونویں جھانجھراں اوہدے ہتھ وچ سن۔ ریشماں نے اسمان ول ویکھیا تے ادھی رات دا چن اوہنوں شکر دوپہر دا سورج لگن لگ پیا۔ بالکل اوس دن وی شکر دوپہر جدوں اوہدی راجے نال پہلی ملاقات ہوئی سی۔ ریشماں پیروں ننگی سی تے راجے نے اوہنوں ویکھدیاں ای آکھیا:

''ریشماں! شکر دوپہر ویلے ننگے پیریں گھروں باہر نہیں آئی دا''

اوسے ملاقات وچ ای راجے نے ریشماں دِیاں اکھاں تے ہتھ رکھیا سی جدوں ہتھ چُکیا اودوں ریشماں ہور دی ہور ای ہو گئی سی۔ راجے کولوں دُور ہو کے ریشماں نوں انج ای لگدا سی جیویں اوہدا دل سُکے پتر وانگوں ڈولدا رہندا اے۔

دن ایسے طرح ای لنگھدے رہے۔ اِک دن راجے دی ماں اوہناں دے گھر آئی تے ریشماں نے صرف ایہوای سُنیا کہ:

''بھیناں! ریشماں نوں ضرور لیاویں۔''

راجے دی ماں دے جان توں بعد ریشماں نے اپنی ماں کولوں پُچھیا:

''ایہہ...... راجے دی ماں کیہہ لین آئی سی؟''

''سدا دین آئی سی...... چن دی پہلی نوں راجے دا ویاہ اے۔ خیر نال چنگے ای گھر ڈھکیا اے۔''

اوہدی ماں نے ایہہ جواب دِتا تے ریشماں گھروں باہر نکل آئی۔ رات نوں اوہنے اِک ڈراؤنا خواب ویکھیا۔ جیہدے وچ اِک بچے نوں اگ لائی جا رہی ہوندی اے۔ ریشماں ڈر کے اُٹھدی اے تے پُل اُتے جا کے کھلو جاندی اے۔ جدوں پیر چَھنکن لگدی اے تے اوہنوں اک آواز سنائی دیندی اے:

''ماں!''

آواز کدھروں باہروں نہیں اوہدے پیٹ وچوں آئی سی۔ پیٹ وچ پلن والا بچہ راجے دا سی جیہنوں کدی وی پیو داناں نہیں سی ملنا۔ ریشماں فیصلہ کر دیاں ہویاں آکھدی اے:

''مَیں ہن ریشماں ای نہیں، اک بال دی ماں وی آں، پیو وی، بھین وی تے بھرا وی۔ جے اج مَیں مرگئی تے بالاں دے سارے رشتے ای ٹُٹ جان گے۔ مَیں اپنے پُتر لئی زندہ رہواں گی۔''

رضیہ چمکدی چانن وچ جھانجھراں پانی وچ سُٹ کے گھر ول ٹُر پئی۔

7۔ شیریا! وے شیریا!

تاجی نوں داتا پور آئے دو مہینے ہو گئے سن۔ اوہدے نال اوہدی اِک چار سال دی دھی بالی وی سی۔ پہلے اوہ اپنے خاوند شیرے نال رہندی سی۔ شیرے نوں اوہدے نال حدوں ودھ پیار سی پر دھی جمن مگروں شیرا شہر چلا گیا تے پورا اک سال ہو گیا سی اوہ واپس نہیں آیا۔

تاجی دے حُسن دے پورے پنڈ وچ چرچے سن۔ جدوں اوہ اپنے لک تے ہتھ رکھ کے پنڈ دیاں راہواں تے ٹُردی تے زمین کنبن لگ پیندی سی۔ شیرے دے جان توں اِک سال بعد اوہ اپنی دھی نوں نال لے کے داتا پور آ گئی۔ ایس پنڈ وچ دُنیا دی ہر نعمت موجود سی تے نمبردار دی حویلی وچ ہر بندے دی شنوائی ہوندی سی۔ تاجی جدوں داتا پور آئی تے اوہنے لوکاں دے پچھن تے دسیا کہ:

''بالی دا پیو شہر وچ سرکار دا نوکر اے۔''

دو مہینیاں بعد تاجی دے گھر دے باہر سارے پنڈ والے جمع سن تے اوہ آکھدے پئے سن کہ:

''توں اِک بدکار عورت ایں، توں ہن ایس پنڈ وچ نہیں رہ سکدی۔''

تاجی نے بڑے ترلے مِنتاں کیتیاں تے پنڈ دے نمبردار نے آ کے آکھیا کہ ایس معاملے نوں مَیں خود ویکھاں گا۔ معاملے نوں ویکھن لئی رات نوں نمبردار تاجی دے گھر ولایتی شراب پی کے اپڑ جاندا اے تے اوہنوں اپنے سینے نال لانا چاہندا اے۔ دروازہ بند ہو جاندا اے تے تاجی دا ہر بُوہے نال وج کے پھٹ جاندا اے۔ نمبردار گھروں نکل جاندا اے۔ سویرے کالو موچی نے نمبردار نوں جا کے آکھیا:

''مَیں اَج راتیں اک بندے نُوں تاجی دے گھروں نکلدیاں ویکھیا اے۔''

تاجی دے گھروں سویرے اوہدی لاش ملدی اے تے فیر پنڈ دا اِک جمعدار اوہدی لاش نوں گھسیٹدا ہویا باہر لیجا کے دفن کر دیندا اے۔ پنڈ دا کوئی پوتر بندا اوہدی لاش نوں ہتھ نہیں لاندا۔ لوک آکھدے نیں کہ تاجی دی دھی بالی اج وی اوسے جمعدار دے گھر پل رہی اے۔

8۔ جیون والے

اوہ حاجی تے نہیں سی پر سارے لوک اوہنوں حاجی کہہ کے بلاندے سن۔ حاجی نہ تے قرآن دا حافظ سی تے نہ اوہ اپنا ناں ای لکھ سکدا اسی پر جے کدی اوہ مذہب بارے گل بات کردا تے دلیلاں دے نال بڑی مدلل گفتگو کردا سی۔ حاجی نوں زندگی نال بڑا پیار سی۔ حاجی نوں پنجابی شاعراں دے کافی زیادہ شعر وی یاد سن۔ وارث شاہ دی ''ہیر'' تے اوہنوں زبانی یاد سی۔ حاجی دُنیا جہان دِیاں ساریاں گلاں کردا سی۔ اوہدی بڈھی اوہنوں ویاہ توں بعد چھڈ کے چلی گئی سی۔ حاجی نے اوہنوں وسان لئی ہر قسم دے جتن کیتے پر اوہ وَس نہ سکی۔ آزادی توں بعد حاجی امرتسروں لاہور آ گیا تے فیر اوہ ایتھے سری پاوے دی ریہڑی لان لگ پیا۔ ہجرت دے دوران حاجی دے ماں پیو اوہدے توں جُدا ہو گئے تے اوہناں دی کدھرے وی کوئی خبر نہ ملی۔ سری پاوے لان دا کم چھڈ کے حاجی نے لکڑیاں ویچن دا کم شروع کر دتا۔ فیر اوس توں مگروں حاجی نے دوبارہ لاہور آ کے دال چول ویچنے شروع کر دتے تے اوہ صرف اِک روپیہ منافع کما کے اُٹھ جاندا۔ اِک دن اِک چھوٹی جنی کُڑی دال لین آئی تے حاجی نے اوہدے پیسیاں توں وی ودھ کے اوہنوں دال دے دتی۔ تھوڑی دیر بعد اوس کُڑی دی ماں غصے نال آ کے بولی:

''وے بھائی! نکی جنی کُڑی نوں لُٹ لیا ای دو آنیاں دی صرف اینی کُو دال؟ دوانی وچ سارے ٹبر نوں بندہ رجا سکدا اے''

حاجی دے کناں وچ گواچے سمیاں دی سُولاں کولوں وی تکھی آواز ہولی ہولی زہر گھولن لگ پئی تے اوہنے دال نال اوس بڈھی دا بھانڈا بھر دتا۔ حاجی اوہنوں ویکھن دی کوشش دے باوجود وی نہ ویکھ سکیا۔ کُجھ لوک آکھدے نیں کہ حاجی نوں کسے کُڑی دا غم سی پر اپنے مُونہوں اوہنے کدی اظہار نہیں سی کیتا۔

9۔ اِک سی تے اِک سی بادشاہ

''اِک سی تے اِک سی بادشاہ تے اوہ بڑا ای غریب سی .....''

کمرے وچ بلدے دیوے نوں ویکھ کے تیہاں کُو وریاں دا سلیم اپنے پُتر

باؤنوں کہانی سنا رہیا سی تے روز وانگوں اوہدا پُتر اوہدی خاموشی تے پُچھدا:

''تے پھیر کیہہ ہویا باؤ جی؟''

سلیم اپنے پُتر نوں اِک غریب بادشاہ دی کہانی سُنا رہیا ہوندا اے، جیہڑا حالات توں مجبور رہندا اے تے نوکری کرن جاندا اے۔ شام نوں واپس آن مگروں فیر اگلے دن دی نوکری بارے سوچدا رہندا اے۔ سوچ دا ایہہ سفر ہمیشہ اوہدے نال نال ای رہندا اے۔ اوہدا ناں ''لال'' ہوندا اے تے نوکری مِلن توں بعد اوہدی ماں اوہنوں لال بادشاہ آکھدی اے۔ فیر بادشاہ نوں شہزادی مِل جاندی اے۔ اوہ شہزادی نوں ہمیشہ خوش رکھنا چاہندا اے تے شہزادی دے اکلاپے نوں دور کرنا چاہندا اے۔ شہزادی اوہنوں اینی گوچنگی لگی کہ اوہ کجھ دیر لئی اپنا ملک تے اپنا گھر ای بھل گیا۔ اوس شہزادی دا چہرہ سورج وانگوں روشن سی تے اوہدیاں اکھاں وچ چن دی ٹھنڈی چاننی اُتری ہوئی سی۔ لال بادشاہ شہزادی نال بڑا پیار کردا اے تے اوہنوں ہمیشہ اپنیاں اکھاں دے سامنے ویکھنا چاہندا اے۔ فیر اچانک اِک کالی رات وچ شہزادی لال بادشاہ نوں سُتیاں چھڈ کے کسے ہور گھر ٹُر گئی تے شہزادے دی ماں وی مرگئی۔ بادشاہ کلّا رہ گیا۔

ایہہ گل کر کے باؤ دا ساہ رُکن لگ پیا تے اوہ اپنے جسم نوں مُردہ مَنن لگ پیا۔ نِکّا بال ساری کہانی سن کے آکھن لگا:

''باؤ جی! مینوں ایہہ کہانی سُن کے نیندر نہیں آئی تے مَیں تہانوں اِک کہانی سناناواں۔''اِک سی بادشاہ تے اوہدے گھر اولاد کوئی نہیں سی۔''

باؤنوں انج لگا کہ سارے جہاں دے بال اپنے وڈیاں نوں اج توں بعد کہانی سنان گے۔

10۔ ڈونگھیاں شاماں

کجھ دیر پہلے اسمان دا رنگ نیلا سی تے ہُن بالکل کالا ہو گیا اے۔ ایہہ بدّل خورے کیہڑے پاسیوں آئے نیں پر ایہناں نے ڈُبدے سورج دی لاج رکھ لئی اے۔ کدی کدی سوچنا آں کہ مینوں اوس کُڑی نالوں بوہتا پیار ایس شام نال ہوندا تے کِنی چنگی گل سی۔ اوہ میرے کول ہمیشہ ہسدی رہندی سی۔ مَیں اوہدے مُونہہ تے ہتھ رکھ دیندا تے آکھدا:

''ایڈا نہ ہس، مَیں رستہ بھل جاواں گا''

اوہ اگوں مینوں آکھدی ہوندی سی کہ مَیں تینوں واج مار لواں گی۔ مَیں اوہنوں

اپنے دل کھچیا تے اوہ ہسدی پئی سی۔ مَیں کجھ اوازار جیہا ہو گیا۔ مَیں اج تیکر کڑیاں نوں دوروں ہسدیاں ویکھدا سی پر اج کول بیٹھی کُڑی نوں روندیاں ویکھنا چاہندا ساں۔ مَیں اوہنوں آکھیا:

''اج توں بعد تینوں نہیں ملاں گا تے اوہنے آکھیا''

''مَیں وی کوئی نواں پیار تے نہیں کیتا۔''

مَیں ایہہ سُن کے دل وچ یقین کر لیا سی کہ اوہ ہُن ضرور روپئے گی۔ پر اوہنے آکھیا:

''اج مَیں وی تینوں اِک گل دساں؟ میرے ویاہ نوں پنج ورہے ہو چلے نیں تے مَیں دو بالاں دی ماں وی آں۔''

ایہہ گل کر کے اوہ میرے کولوں دور نس گئی۔ کجھ دور جا کے اوہنے میرے دل تکیا تے اوہ ایڈے زور دی ہسی کہ مَیں اپنے کناں تے ہتھ رکھ لئے۔

کجھ دیر پہلے اسمان دا رنگ نیلا سی تے ہن بالکل کالا ہو گیا اے۔ ایہہ بدل خورے کیہڑے پاسیوں آئے نیں تے ہُن میری حیاتی وچ ڈونگھیاں شاماں وی آن لگ پئیاں نیں۔

11- ایویں جیہی کہانی

جے سچ پچھو تے مَیں اپنی کہانی وچ صرف ایہو ای دسنا چاہناواں کہ حامد دا پیو مر گیا اے پر ایہہ تے کوئی کہانی نہ ہوئی۔ پیو کیہدا انہیں مردا؟ حامد دا پیو بیمار تے ہے ای سی فیر اوہ منجی توں تھلے ڈِگ پیا، اوہدے سِر وچ سَٹ لگی تے اوہ مر گیا۔ حامد دی بھین بالاں وانگ اپنے بھرا دے سینے نال لگ کے رون لگ پئی۔ بھین رو رہی سی، ماں رو رہی سی پر حامد دِیاں اکھاں وچ کوئی اتھرو نہیں سی۔ حامد نوں انج ویکھ کے اِک عورت نے دُوجی نوں آکھیا:

''ایہہ منڈا تے پتھر اے۔ ایہنوں کسے نال پیار ای نہیں۔ سچ پچھیں تے مرن والا وی اپنے پتر دے دکھ ہتھوں ای مریا اے۔''

ایس گل نوں تیجی عورت نے سن کے چوتھی نوں دسیا تے ہن جنے مُونہہ اونیاں گلاں۔ حامد نوں انج چُپ ویکھ اوہدی ماں نے دُعا کیتی کہ ربا میرے پتر دِیاں اکھاں وچ اتھرو دے، کدھرے ایہہ پاگل ای نہ ہو جاوے۔ حامد نے اپنے پیو نوں منجی تے پان لئی اپنیاں بانہواں اگے کیتیاں تے اوہنوں پچھوں اوہدی بھین نے آواز دِتی:

''بھائی جان ابا جی نوں خیال نال منجی تے پانا ایہناں نوں سر تے سٹ لگی ہوئی اے۔''

حامد بھین دی ایہہ گل سن کے ٹوٹے ٹوٹے ہو گیا تے اوہدیاں اکھاں وچوں اتھرو تھلے ڈگن لگ پئے تے اوہ بالاں وانگوں رون لگ پیا۔

12۔ بیری دی چھاں

اوس بیری دی چھاں نہیں سی! دن سردیاں دے سن تے ویلا دوپہر دا۔ بیری دے تھلے اِک منڈا بڑے غور نال اخبار پڑھ رہیا سی کہ اوہدے کول اِک کڑی آ کے کھلو گئی جیہنوں کافی دیر بعد مُنڈے نے ویکھیا۔ کڑی نے جدوں اوہدے نال گلاں کرنیاں شروع کیتیاں، اپنے دل دی گل مُنڈے نوں آکھی کہ مینوں ویاہ کے اپنے گھر لے جا تے مُنڈے نے کڑی نوں آکھیا کہ مَیں اپنے گھر صرف اوسے ای کڑی نُوں ویاہ کے لے جاواں گا جیہڑی میری ماں نوں پسند آوے گی۔ مُنڈے نے کڑی نُوں دھیانے لان لئی آکھیا کہ مَیں اج اخبار وچ پڑھیا اے کہ اِک مُنڈا اِک کڑی نوں پیار کردا سی تے اوہنوں اُدھال کے لے گیا۔ کڑی نے آکھیا ایہہ کیہڑی نویں گل اے تے کڑی اوتھوں چلی گئی۔ فیر اِک دن اوہ کڑی دوبارہ اوتھے آئی تے مُنڈا شام ویلے بیری دے تھلے بیٹھا سی۔ اوس دن کڑی نے مُنڈے نوں آکھیا کہ مَیں وی اج اخبار وچ خبر پڑھی اے کہ اِک کڑی مُنڈے نال پیار کردی سی تے اوہ مُنڈے نوں کڈھ کے لے گئی۔ مُنڈے نے ہسدیاں ہسدیاں آکھیا کہ ایہہ کیویں ہو سکدا اے تے فیر کڑی وی ہسن لگ پئی۔ اِک تیسرے بندے نے ویکھیا کہ کڑی جدوں ہسدی پئی سی اودوں اوہدیاں اکھاں وچ اتھرو سن۔

13۔ پرانے پانیاں دی بارش

کمرے وچ کوئی نہیں سی۔ اوس کڑی نے شیشے اگے کھلو کے اپنیاں دونوں بانہواں چُک کے کمان بنائی پر اوس کمان چوں تیر کوئی نہ چھڈیا۔ اوہدیاں بانہواں آپ ای ڈھیہہ پئیاں۔ اوہ کڑی نال اِک مُنڈے دا ناں وی لیندی سی۔ کڑی نے اوس انجانے ناں نوں اپنی زندگی دا حصہ بنا لیا سی۔ کڑی دی ماں نے اپنی دھی دے سر اُتے ہتھ رکھ کے آکھیا جدوں تیرا ویاہ ہو جاوے گا تے فیر میرا گھر خالی ہو جاوے گا۔ کڑی نے اگوں خوشی تے جوش نال آکھیا:

میرا گھر وی ہُن وس جاوے گا۔ بعد وچ اِک دن اِک بڈھی اوس کُڑی لئی باراں جوڑے کپڑیاں دے لئے کے آئی تے دسیا کہ ایہہ سوٹ میرے پُتر نے باہروں گھلے نیں۔ اینی گل سُن کے ماں دے مُونہہ اُتے لالی تے دھی دا رنگ مٹی ورگا ہو گیا۔ کمرے وچ آ کے کُڑی نے شیشے وچ اپنا مُونہہ ویکھیا۔ عورت دے سوٹ دا اِک دھاگہ اوہدی گلھ نال چڑیا ہویا سی۔ ویکھن وچ اوہ دھاگہ سی پر اصل وچ اوہ دھاگہ اِک زہریلے سپ دی جیبھ سی جیہڑی اوس کُڑی دی گلھ وچ پُچھ گئی سی۔ کُڑی دی ماں نے خوشی نال آ کے اوہنوں آکھیا:

''ہمُن والاں نُوں تیل نہ لائیں''

''اللہ میاں نے میری سُن لئی اے۔ سبھ کجھ بہت چھیتی ہو رہیا اے......''

ماں خوش سی پر دھی دے ارمان ٹُٹ گئے سن۔ نکاح والے دن کُڑی نُوں اوہدی ماں نے آکھیا:

''چل دستخط کر دے کُڑیے، تُوں کیہڑا اوس ناں آلے مُنڈے نال پیار کرنی سَیں۔''

اچانک بتی چلی گئی تے موم بتی دے چانن وچ کُڑی نے ''قبول نہیں'' لکھ کے دستخط کر دتے پر اوہدی ماں نے جیویں ای کاغذ پڑھیا تے موم بتی دی اگ تے ساڑ کے آکھیا: نکاح نامہ سڑ گیا اے۔ فیر جلدی جلدی نویں نکاح نامے نوں بھر کے کُڑی دا انگوٹھا لوا لیا گیا۔ اوس ہلکے ہلکے چانن وچ انگوٹھا کُڑی نوں سیاہ داغ نظر آ رہیا سی۔

اج اوس کُڑی دا گھر وسّے نوں کئی ورہے ہو گئے نیں۔ کدی کدی اوہنوں خیال آندا اے کہ نکاح والا کاغذ ربّ سببوں نہیں سگوں اوہدی ماں نے جان بُجھ کے ساڑیا سی۔ کیوں جے اوہ کاغذ نہ سڑدا تے خورے عزت دی مُورت، مٹی وچ رُل جاندی تے اوہ کُڑی دھوا نکھی ہوئی کندھ وانگ اج وی اپنی ماں دے گھر ای بیٹھی ہوندی۔ اوہدا اپنا کوئی گھر نہ ہوندا۔

چنّے دے اوہلے۔ فرخندہ لودھی

تعارف:

فرخندہ لودھی 25 اکتوبر 1937ء نوں ہوشیار پور (انڈین پنجاب) وچ پیدا ہوئی۔ والد دا ناں نواز خاں سی۔ آپ دا خاندان پاکستان بنن مگروں ہجرت کر کے ساہیوال آ کے آباد ہویا۔ فرخندہ لودھی نے میٹرک دا امتحان 1953ء نوں پاس کیتا تے بی۔اے تیکر تعلیم ساہیوال توں حاصل کیتی۔ 1958ء نوں لائبریری سائنس دا ڈپلومہ کر کے ملازمت دا آغاز کوئین میری کالج توں کیتا۔ 1963ء نوں ایم۔اے اُردو تے 1978ء نوں ایم۔اے لائبریری سائنس دے امتحانات پاس کیتے۔ مختلف کالجاں وچ لائبریرین دی حیثیت نال کم کیتا تے گورنمنٹ کالج لاہور توں لائبریرین دی حیثیت نال ای ریٹائرمنٹ ہوئی۔ ملازمت دے نال تخلیقی سفر وی جاری رہیا۔ اُردو، پنجابی وچ افسانے، ناول تے مضامین لکھے۔ ایس توں اڈ بالاں لئی کہانیاں، ترجمے تے سروے رپورٹاں وی چھپیاں نیں۔ اوہناں 2010ء نوں وفات پائی۔ آپ دِیاں چھپیاں پنجابی کتاباں دے ناں درج ذیل نیں: چنّے دے اوہلے (کہانیاں)، جنڈ دا انگیار (ناولٹ)، زنانی دے روپ (مضامین)، ہردے وچ تریڑاں (کہانیاں) وغیرہ۔

''چنّے دے اوہلے'' دا جائزہ:

''چنّے دے اوہلے'' فرخندہ لودھی دا کہانیاں دا مجموعہ اے جیہڑا پہلی واری 1984ء نوں تے دُوجی واری 2015ء نوں پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور دے پربندھ نال چھپیا۔ ایس مجموعے دے کل 112 صفحات نیں تے کہانیاں دی تعداد 10 اے۔ کتاب دے مُڈھ وچ ''اوکڑ'' دے ناں نال فرخندہ لودھی دا اپنا لکھیا دیباچہ شامل اے جد کہ نویں ایڈیشن وچ سیکرٹری بورڈ محترمہ پروین ملک دی گل بات وی شامل اے۔ کہانیاں دے عنوان درج ذیل نیں:

1- پائیدان
2- اوٹا
3- اِک اخباری گل
4- اک چُپ
5- سُکھ نہر
6- دھرمی بابل
7- کیہنوں آکھاں
8- چنّے دے اوہلے
9- پچھلی پڑھائی
10- سبھ گوڑاے

افسانیاں دا تنقیدی جائزہ/فرخندہ لودھی دی افسانہ نگاری/
فرخندہ لودھی دیاں کہانیاں معاشرے دیاں حرکی تصویراں

افسانہ نگاری دے حوالے نال فرخندہ لودھی نوں اچیچا مقام حاصل اے۔ اوہناں دیاں کہانیاں فکری تے فنی اعتبار نال اعلیٰ درجے دیاں کہانیاں نیں۔ محترمہ پروین ملک ہوراں فرخندہ لودھی دیاں کہانیاں بارے اپنے وچاراں دا اظہار ایہناں لفظاں وچ کیتا اے:

> ''فرخندہ لودھی نے پنجابی کہانی نوں اک نواں روپ دتا۔ اوہناں دیاں کہانیاں اپنے پاتراں، موضوع تے ہنر دے حوالے نال وڈیاں کہانیاں وچ گنے جان دا حق رکھدیاں نیں۔''

افسانیاں دا تنقیدی ویروا درج ذیل اے:

1۔ معاشرتی حالات دی عکاسی:

فرخندہ لودھی اوہ حساس تخلیق کار اے جیہدے مشاہدے دی اکھ بڑی تیز اے۔ اوہناں اپنے آل دوالے کھلرے ہوئے معاشرتی موضوعات دا بھرواں مشاہدہ کر کے اپنے احساس و فکر دی رلت نال جیہڑیاں حرکی تصویراں لفظاں راہیں اُلیکیاں نیں اوہ ساڈے معاشرتی حالات دیاں غیر جانبدار مورتاں بن گئیاں نیں۔ فرخندہ لودھی نے سماجی تے معاشرتی رویاں نوں کہانیاں دے جیہناں کرداراں راہیں سامنے لیاندا اے اوہ فرضی کردار نہیں نیں بلکہ معاشرے دے اصل کرداراں نوں فرضی ناں دتا گیا اے تے اصل گلاں جیہڑیاں ساڈے آس پاس روز دیہاڑے واپردیاں نیں اوہناں توں ای کہانیاں گھڑیاں گئیاں نیں۔

کہانی ''پائیدان'' ساڈے معاشرے دے تھلویں طبقے دی نمائندگی کردی اے تے لوکاں نوں درپیش مسائل توں پردہ چُکدی اے۔ کہانی وچ ناقص ترین سفری نظام، کنڈیکٹر دے رویے تے سواریاں دے مزاج راہیں لوکاں دی ذہنی تے اخلاقی سوچ اُتے تنقید کیتی گئی اے۔

کہانی ''پچھلی پڑھائی'' وچ وی معاشرتی بے رُخی موضوع اے۔ اُستاد معاشرے دا اہم فرد اے پر ساری حیاتی کسمپرسی وچ گزاردا اے۔ اوہدے حالات بہتر نہیں ہوندے۔

افسانہ ''اوتا'' معاشرے دے اوہناں نکھٹو مرداں دی نمائندگی کردا اے جیہڑے آپ کم کاج نہیں کردے تے عورتاں دی کمائی کھاندے نیں۔ دستگیر اپنے پیو طرح نکھٹو اے۔

دستگیر دی ماں ساری زندگی لوکاں دے گھراں وچ کم کردی رہی تے ہن اوہ اپنی بیوی نذیراں توں وی ایہو آس لائی بیٹھا اے تے اپنی ماں نوں آکھدا اے: "جیراں نوں ملکاں ول چھڈ آ"

2۔ مڈل کلاس طبقے دی نمائندگی:

فرخندہ لودھی دیاں افسانیاں وچ اوس وچلے طبقے دی نمائندگی کیتی گئی اے جیہڑا اُتلے تے ہیٹھلے طبقے وچکار پس رہیا اے۔ ایہہ اوہ طبقہ اے جیہدے کردار بھکھے مردے لوک نہیں نیں سگوں انج آکھیا جاسکدا اے کہ اوہ اپنی حیاتی توں مطمئن نہیں۔ حیاتی دیاں کھوبیاں وچوں نکلن لئی ہر ویلے ٹِل لاندے رہندے نیں۔

"پائیدان" افسانے دا کردار حمید ایس طبقے دا نمائندہ فرد اے جیہڑا ملازم اے تے کمائی وی کر رہیا اے پر فیر وی اپنے افسر تے لوکاں دیاں رویاں توں ناخوش اے۔ اوہ بس وچ سفر کر کے دفتر پہنچدا اے تے ٹریفک دے رش پاروں مہینے وچ چھیویں وار لیٹ دفتر اپڑیا اے۔ ایہہ دسمبر دے دن نیں تے سالانہ خفیہ رپورٹاں (ACR) جا رہیاں نیں۔ اوہدا افسر اوہنوں کئی واری وارننگ دے چکیا اے۔

"ہوں۔ مسٹر حمید! تو وارننگ کا کوئی اثر نہیں۔ او۔ کے"

حمید سوچیں پے جاندا اے۔

"پچھلی پڑھائی" دا ماسٹر وی ایسے طبقے دا نمائندہ فرد اے جیہڑا 25 سالاں توں بالاں نوں پڑھاندا پڑھاندا بڈھا ہو گیا اے پر اوہدے حالات تبدیل نہیں ہوئے۔

3۔ پینڈو رہتل دی منظر کشی:

فرخندہ لودھی دے افسانیاں وچ شہری زندگی دے مسائل توں اڈ پنڈاں دے حالات اُتے وی چانن پایا گیا اے۔ پنڈاں دے لوکاں دا طرز زندگی، رہن سہن، سوچن سمجھن دا انداز، ذات برادریاں دے رولے، رسماں رواج، رشتے ناطیاں دیاں تلخیاں تے پرہے پنچایتاں دے رولیاں گولیاں نوں فرخندہ لودھی نے بڑے سوہنے انداز نال اپنیاں کہانیاں دا موضوع بنایا اے۔

"چنے دے اوہلے" افسانے دا پس منظر پینڈو سماج تے پینڈو رہتل اے۔ افسانے دے مرکزی کردار احمد تے صوباں نیں۔ صوباں احمد دی بچپن دی منگ تے چاچے دی دھی

اے۔ جوان ہوئے تے چاچے نے رشتے توں انکار کر دتا۔ احمد تھوڑا بہت پڑھیا لکھیا جوان سی۔ اوہنے رولے گولے توں بچن لئی نوراں نال ویاہ کر لیا تے صوباں نے اپنی ہتک دا بدلہ لین لئی احمد دِیاں اکھاں کڈھ لئیاں۔

4۔ عورتاں دی نمائندگی:

عورت ہون ناطے فرخندہ لودھی نے اپنے افسانیاں وچ عورتاں دی بھرپور نمائندگی کیتی اے۔ عورت دا ساڈے معاشرے وچ کیہہ مقام اے تے اوہنوں مرداں دے ظالم سماج وچ کیہہ کیہہ دکھ جرنے پیندے نیں ایس گل دی وضاحت کئی افسانیاں توں ہوندی اے۔

افسانہ "اک اخباری گل" وچ کیسری دو پٹے والی کڑی نال جو ہویا اوہ ساڈے معاشرے دی روز دی واپرتا اے۔ روز اخبار ایس طرح دِیاں خبراں نال کالے ہوندے نیں پر وحشی درندے اپنیاں کرتوتاں توں باز نہیں آندے سگوں اوہناں نوں اپنی پشت پناہی کرن والے ہتھاں اُتے ڈاڈھا مان ہوندا اے کہ ساڈا کوئی کجھ نہیں وگاڑ سکدا۔

"سکہ نہر" وچ نرگس اوہ کردار اے جیہڑی مرداں دے ہتھاں وچ کھلونا بن کے موجاں مان رہی اے تے عورت دے مقدس رشتے دی تذلیل کر رہی اے۔

"دھرمی بابل" وچ عورت معاشرے دا اوہ فرد اے جیہدی کوئی عزت تے قدر نہیں۔

"اک چپ" وچ بکھو کیویں بھولپنے تے مجبوری وچ جاگیردار دے پتر ہتھوں اپنی عزت لٹوا بہندی اے ایہہ سارا کجھ عورت نال ہون والے مظالم دِیاں دکھو دکھ داستاناں نیں۔

5۔ جاگیردارانہ نظام دِیاں قباحتاں:

پنجاب دے جاگیردارانہ نظام وچ سماجی تے اخلاقی قباحتاں دی بھرمار اے۔ مزارعے، کمی تے سیپی جیہڑے جاگیرداراں دے ہتھ بدھے غلام ہوندے نیں، اوہناں نوں خورے کیہہ کیہہ کجھ جائز تے ناجائز جرنا پیندا اے۔ ڈھڈ دا دوزخ بھرن لئی عمراں بدھی غلامی توں اڈ عزت توں وی ہتھ دھونے پیندے نیں۔ ایس طبقے دِیاں دھیاں، بھیناں وڈیریاں دِیاں پیراں دِیاں جُتیاں بن دِیاں نیں۔ وڈیرے تے جاگیردار گھوردے وی نیں تے اُچا ساہ وی نہیں لین دیندے۔ "اک چُپ" افسانہ سارے دا سارا ایسے صورتحال دا عکاس اے۔ چنوں دی جوان دھی 16 ورھیاں دی اے تے نکی سرکار نوں اوہ بڑی پسند اے:

"نکی سرکار! سلام آہنی آں۔ میںڈا پیو تے گھر کائی نہیں۔ کس نوں مِلسو؟"

نکی سرکار ہس پئی۔ بکھو دے آلے دوالے چانن جیہا کھلر گیا۔

نکی سرکار گھوڑی تے بیٹھے بیٹھے آکھیا۔

"بکھو! ہیں تے توئیں مسلن، پر ہیں چون۔"

"بکھو! میںڈے نال چلسیں؟"

"کیہہ گل اے؟"

"تینڈے پیو نوں پولیس پھڑ کے لئے گئی اے اوہندے تے قتل داالزام اے۔"

تھوڑی دیر پچھوں اوہ نکی سرکار دے نال گھوڑی تے بیٹھی جارہی سی تے نکی سرکار دی بانہہ نے اوس نوں اپنی چھاتی دے نال بنھیا ہویا سی۔ پَل پَل ودھدی رات داہنیر اودوناں نوں نِگل رہیا سی تے بکھو نوں کجھ پتہ نہیں سی چل رہیا کہ اوہ خوش ہے کہ رنج۔ اِک خوشی سی جیہڑی بولن نہیں سی دیندی، اِک دکھ سی جیہڑا رون نہیں سی دیندا۔ اِک چپ سی جیہڑی سوچن نہیں سی دیندی۔

6۔ رومانیت:

فرخندہ لودھی دے افسانے کوڑیاں کسیلیاں تے تلخ حقیقتاں نوں قاری دے سامنے ایس انداز نال لیاندے نیں پئی پڑھن والیاں نوں حالات توں آگاہی تے ہو جاندی اے پر جس کرب وچوں تخلیق کار گزریا ہوندا اے قاری نوں اوہ تکلیف برداشت نہیں کرنی پیندی۔ ایس دی وجہ ایہہ وے پئی افسانہ نگار حقائق نوں ہلکے پھلکے انداز نال قاری دے سامنے لیاں دا جتن کردا اے۔ ایہو وجہ اے کہ اِک اصل واقعے دی اخباری خبر تے افسانے دے اسلوب وچ ڈھیر فرق ہوندا اے۔ کیوں جے اخباری خبر عام، سدھی سادی گل ہوندی اے جدکہ افسانے دے پس منظر وچ تخلیق کار دا رومانی شعور جھلک رہیا ہوندا اے۔ **"چنے دے اوہلے"** افسانہ رومانی اسلوب دی مثال اے۔

7۔ سماجی برائیاں ول دھیان:

فنکار عام بندے نالوں ودھ حساس تے معاشرے دا گہرا مشاہدہ کار ہوندا اے۔ اوہ زندگی دیاں تلخ حقیقتاں، ناخوش گوار واقعات، سماجی برائیاں، ظلم، نفرت، کرودھ، منافقت تے ہور کئی اخلاقی، نفسیاتی، سماجی تے روحانی بیماریاں نوں قاری دے سامنے لیان دا جتن کردا

اے تے نال دے نال اوہناں بیماریاں توں چھٹکارہ حاصل کرن دی ترغیب وی دیندا اے۔

فرخندہ لودھی نے اپنے افسانیاں وچ کئی سماجی برائیاں (جیہناں وچوں کجھ دا تعلق پنڈ نال تے کجھ دا شہر نال اے) ول توجہ دوائی اے۔

"اک اخباری گل"، "اک چُپ"، "سُکھ نہر"، "دھرمی بابل" تے "سبھ گوڑا اے" اجیہے افسانے نیں جیہڑے معاشرتی برائیاں نوں بے نقاب کردے نیں۔

8۔ کردار نگاری:

کردار افسانے دا ضروری عنصر ہوندے نیں جیہڑے کہانی نوں اگانہہ لَے کے ٹُردے نیں۔ کردار جنے جاندار، مضبوط، اصلی تے حقیقت دے نیڑے ہون گے، افسانہ اونا ای جاندار تے بھرپور ہووے گا۔ کیوں جے افسانے وچ کسے حقیقی واقعے دی منظر نگاری کیتی جاندی اے ایس لئی کردار وی حقیقت اُتے بنی ہونے چاہیدے نیں۔ مافوق الفطرت کردار افسانے دی افادیت کھو دیندے نیں۔ فرخندہ لودھی دے سارے کردار ساڈے معاشرے دے جیوندے جاگدے کرداراں دا روپ نیں۔ ایس لئی اوہناں دے افسانے وی حقیقی جاپدے نیں۔ اوہناں کرداراں دی تخلیق وچ بڑی عرق ریزی توں کم لیا اے۔ اوہناں دے کجھ کردار درج ذیل نیں جیہڑے کردار نگاری دا ہر تقاضہ پورا کردے نیں مثلاً۔ **"پائیدان"** وچ **"حمید"** دا کردار، **"اوٹا"** وچ **"دستگیر"**، **"پچھلی پڑھائی"** وچ **"ماسٹر جی"**، **"چنے دے اوہلے"** وچ **"نوراں"**، **"صوباں"** تے **"احمد"**، **"اک چُپ وچ"** **"بکھو"**، **"کہنوں آکھاں"** وچ **"جمو"**، **"دھرمی بابل"** وچ **"جمیلہ"** تے **"سکھ نہر"** وچ **"پشوری خان"** تے **"نرگس"** دے کردار اپنی مثال آپ نیں۔

9۔ تسلسل تے روانی:

افسانے دی وڈی خوبی اختصار اے پر تسلسل تے روانی وی پڑھن والے نوں بڑا متاثر کردی اے۔ تحریر ہلکی پھلکی ہووے، بوجھل نہ ہووے تاں جے پڑھن والا کہانی دا پورا پورا لطف لَے سکے۔ فرخندہ لودھی دے سارے افسانے تسلسل تے روانی نال مالا مال نیں۔ اوہناں دا اسلوب سدھا سادا تے رواں اے جیہڑا پڑھن والے نوں اپنی گرفت وچ لئی رکھدا اے۔

زبان و بیان:

فرخندہ لودھی دے افسانیاں وچ ورتی گئی خوبصورت پنجابی زبان قاری دی دلچسپی دا

باعث بندی اے۔ پینڈو رہتل دے افسانیاں وچ پینڈو لہجہ ورتیا گیا اے جدکہ شہری ماحول دے افسانے مرکزی لہجے وچ نیں۔ افسانیاں وچ بعض تھاواں تے کجھ غیر معروف پنجابی لفظاں دی ورتوں وی نظر آندی اے جو اج کل متروک ہو گئے نیں۔ مجموعی پکھوں ویکھیا جاوے تے سارے افسانے زبان و بیان دے اعتبار نال معیاری نیں۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ کہ فرخندہ لودھی دے افسانے پنجابی افسانوی ادب وچ انملا وادھا نیں۔ایہہ افسانے ساڈے سماجی تے معاشرتی پہلوواں دِیاں جیوندیاں جاگدیاں تصویراں نیں جیہناں نوں بالکل حقیقی تے غیر جانبدار انداز نال پیش کیتا گیا اے۔ مجموعے وچ شامل سارے افسانے فکری، فنی، اخلاقی، معاشرتی، اصلاحی، نفسیاتی تے رومانی حوالے نال خاص اہمیت رکھدے نیں۔ فرخندہ لودھی دے بقول ایہہ افسانے اوہناں دی عاجزانہ جیہی کوشش اے۔ اوہناں جیہڑے موضوعات بیانے نیں اوہ ساڈے ساریاں دے سانجھے نیں۔ فرخندہ لودھی دا آکھنا اے:

> ''چنے دے اوہلے'' دِیاں کہانیاں، مینوں یقین اے، پانی دا ریڑ کا نہیں۔ مَیں لفظاں نوں روپے سمجھنی آں۔ فضول خرچی دی قائل نہیں تے لفظاں نوں اونا ٔ ہو ورتنی آں جنیاں دی میری کہانی دے پلاٹ تے اوہدے کرداراں نوں لوڑ ہووے.....''

Additional Material for Just Reading

کہانیاں دا خلاصہ

1۔ پائیدان

بس وچ اینی بھیڑ سی جے رہے ربّ داناں۔ بندے تے بندہ نہیں پیراں تے پیر چڑھے ہوئے سن۔ حمید نوں اج وی دفتر توں دیر ہون دا ڈر سی۔ اوہ گھر دے مسئلیاں بارے سوچدا اک بس نال لمک گیا کہ ایس سٹاپ اُتے نہیں تے اگلے سٹاپ اُتے لوکاں دے اُترن نال کجھ جگہ بن ای جائے گی۔ اوہنے پائیدان تے پیر پھسالیا۔ ہولی ہولی پائیدان تے پیراں دا

ڈھیر لگ گیا۔ اینے سارے پیراں وچ اوہ اپنے پیر ای بھل گیا تے اپنے آپ نوں آکھن لگا:

"اوئے میرے پیر کتھے گئے۔ میرے پیر کیہڑے نیں؟"

بس وچ پہلے ای بڑا رش سی تے کنڈیکٹر ہور سواریاں نوں آوازاں لا رہیا سی۔ ایس صورتحال وچ جدوں کنڈیکٹر نے اِک باؤ کولوں کرایہ منگیا تے دوناں وچکار لڑائی ہو گئی۔ کنڈیکٹر نے باؤ نوں ٹائیوں پھڑ کے چلدی بس وچوں چھال لا دتی۔ بس رُک گئی۔ بس دوبارہ چلی تے کنڈیکٹر نے پیسے اُگراہنے شروع کر دتے۔ لوک کہہ رہے سن:

"باؤ! تیری کوڑنے ساڈا خانہ خراب کردتا اے۔"

بس رکی حمید دا سٹاپ آ گیا سی۔ اوہنے اُتر دے ای دوڑ لا دتی تے اپنے آپ نوں آکھیا:

"کھسماں نوں کھائے بس تے بس دے لوک۔"

وارننگ دے باوجود حمید اِک مہینے وچ اج چھیویں واری لیٹ سی:

"ہوں۔ مسز حمید! تو وانگ کا کوئی اثر نہیں۔ او۔ کے"

افسر اوہنوں سالانہ رپورٹ خراب کرن دی دھمکی دیندا اے اوہ اپنے میز تے آ کے کم کرن لگدا اے پر اوہدا رتا جی نہ لگیا۔

2۔ اوٹا

ویلے دا کم اے بیتنا تے اوہ بیتدا رہندا اے۔ بندہ اوہنوں روک نہیں سکدا۔ جے بندہ پکے پیریں ہووے تے ویلا اوہنوں پُٹ نہیں سکدا۔ دستگیر کڑیل جوان ہوندیاں ہویاں سوچدا سی کہ ویلے نوں ڈکنا مرداں دا کم اے۔ جے مرد نکھٹو ہووے تے اگلیاں پچھلیاں پیڑھیاں نوں نے ڈبدا اے۔ دستگیر دی ماں بھاگاں، خاوند دے نکھٹو ہون دی وجہ توں کھاندے پیندے لوکاں دے گھر کم کر کے اپنے بالاں دا ڈھڈ بھردی سی۔ اوہ کنواری وی کم کردی، ویاہی گئی تاں وی کم کیتا تے جدوں بال بچے دار ہوئی ہور مصروف ہو گئی کیوں جے نکھٹو پڑھ دے مرد، زنانیاں دے مرد ای ہوندے نیں، کفیل نہیں بن دے۔ بس ایویں لوکاں لئی ڈراوا جیہا بنی ویاہی ہوئی اے۔ دستگیر نوں پیو دے مقابلے وچ اپنی ماں عظیم ہستی دسدی سی۔ اپنے پیو دے نکھٹو ہون تے اوہنے ایہہ سبق سکھیا سی کہ مرداں نوں کمانا چاہیدا اے تے زنانیاں نوں گرہستی کرنی چاہیدی اے، نہیں تے بچے رُل جاندے نیں۔ اوہ آپ رُل کُھل کے پلیا سی۔ اوہدی ماں نے اوہدا ویاہ کردتا تے دوجی پنڈ دی الھڑ مٹیار لبھ کے لیاندی۔ نذیراں نوں برقعہ

پوا کے دستگیر نے اپنا چاء پورا کر لیا سی۔ اوہدی ماں گھر دے حالات ویکھ کے نذیراں نوں مجبور کردی رہی کہ ملکاں دے گھر 30 روپے مہینے تے ملازمت کر لئے۔ روٹی، کپڑا مفت ملدا رہوے گا۔ دستگیر ایس گل لئی راضی نہیں سی۔ آہستہ آہستہ نوبہاں، بھانڈا ٹینڈا تے گھر دی چھت تیک وک گئی۔ فاقیاں تے نوبت آ گئی۔ دستگیر نوں کم نہ لبھا۔ ہن اوہو ای ہونا سی جو اوہدی ماں ساری زندگی کردی آئی اے۔ دستگیر نے آکھیا:

"ماں! فیر ملکاں نے کسے مائی دا انتظام تے نہیں کر لیا۔ میں آکھناں واں اوکھے سوکھے ہو کے دو مہینے کڈھ لیئے۔ اللہ چاہے سیالاں تائیں مطالبے پورے ہو ای جانے نیں فیر جیراں نوں نوکریوں ہٹا لاں گے۔ کیوں جیراں؟"

دستگیر نے بڑی خوشامد تے پیار نال پچھیا۔ نذیراں کجھ نہ بولی۔ اوہ اج وی کجھ نہیں بولدی۔ حالاں اوہنوں ملکاں دے گھر لگیاں پورا سال ہو گیا اے۔ ویلا لنگھی جاندا اے۔ ایہہ کدی نہیں رُکدا۔ نہ ہسدیاں لئی نہ روندیاں لئی۔

3۔ اِک اخباری گل

ہے تے اخباری گل پر کہن نوں جی کردا اے۔ سیانے آکھدے نیں جیون اک کتاب اے پر اج دے جیون نوں اسیں اخبار آکھیے تے عجیب نہیں ہووے گا۔ قادر آباد روڈ توں لنگھدیاں (جیہدے دوناں پاسے ملاں، مکان تے گند دے ڈھیر نیں) اِک آواز نے میری ٹور نوں بریک لا دتی۔ کوئی کہہ رہیا سی:

"تے اوہ میرے ہتھوں مر گیا۔ ہی ہی۔ اج جیویں کیڑا ہوندا اے۔"

میرے نال اِک کیسری پگی والی کڑی وی آ رلی۔ اوہ سارے راہ میرے نال گلاں کردی رہی پر میرے کن مسلسل پچھے آن والیاں منڈیاں دیاں گلاں اُتے لگے ہوئے سن۔ آواز آئی:

"ویکھو جی اجیہناں دے سر تے سائیں ہون اوہو ایہو جیہے کارنامے وکھا سکدے نیں۔ عام بندے نہیں۔"

میں تھکن دے بہانے پچھے مڑ کے ویکھیا تے اوہناں وچوں اِک منڈے دا حلیہ کجھ اِنج سی:

"فلیٹ کریپ دا ہریا عوامی سوٹ، پیریں پشا کھسا، منڈا اِنج دا بھلا پاکستانی

جھنڈا ابیا ہویا سی۔ عمر ایہی کوئی ستاراں اٹھاراں وریہاں دی سی۔"

ہرے سوٹ والا منڈا ہن پولیس والیاں نوں ننگیاں گالھاں کڈھ رہیا سی۔ کیسری چنی والی کڑی نوں ویاہ دا بڑا چاہ سی۔ اوہنے سبز سوٹ والے منڈے وچ دلچسپی لینی شروع کر دتی۔ میں اپنی رفتار تیز کر دتی۔ میں کم توں لیٹ ہو رہی ساں۔ کڑی دا سکول میری منزل توں دو فرلانگ اگے سی۔ سارا دن کم وچ میرا دل نہ لگیا۔ منڈیاں دیاں گلاں مینوں بھل گئیاں۔ کڑی دا خیال بار بار آندا رہیا۔ تیجے پہر چھٹی کر کے چلی تے کیہہ ویکھیا:

"چنے کھسیاں تے ہریا سوٹ منڈا لیر و لیر کیسری چنی نوں ہوا وچ اُڈاندا نس رہیا سی۔" تے

"سویر والی کڑی چھاتیاں نوں گوڈیاں نال نپی، ننگے سر نوں باہواں نال ڈھکی چیکاں مار رہی سی۔

4۔ اِک چُپ

چنوں ٹیوب ویل چلا کے کیاریاں نوں پانی لا رہیا سی کہ اوہدے مالک زمیندار دے پتر "نکی سرکار" نے آ کے اچانک ٹیوب ویل بند کر دتا۔ چنوں نے جا کے ویکھیا تے جھک کے سلام کیتا:

"نکی سرکار ایدے کیویں؟ غلام توں سدا لیندے۔"

چنوں نے کِکر تھلیوں منجی لیاندی۔ نکی سرکار نوں بٹھایا:

"حقہ چھک سو سرکار؟ آکھو تے چھا دُدھ......"

نکی سرکار نے لتاں نپدے چنوں دے ڈھڈ وچ لت ماری تے آکھیا:

"جا دُدھ لیا مصری گھول کے۔ اُکا کسے نوں دسیں نہ جے میں لتھا آں۔"

"کائی دُدھ پیا ہوی۔ مینڈھی دھی؟"

سولاں وریہاں دی اوہدی دھی بکھو حیران ہو گئی کہ حالے ہن ای اتے نے تن روٹیاں تے تن چھنے لسی پیتی اے فیر دُدھ کیوں؟ اوہ دُدھ لے آئی تے چنوں مصری گھول کے نکی سرکار واسطے دُدھ لے گیا۔ بکھو کپڑے دھون بیٹھی سی۔ شام ہو گئی۔ چنوں وی واپس نہ آیا۔ ٹیوب ویل چل رہیا سی تے پانی کیاریاں وچوں ڈُلھ ڈُلھ کے کھیتاں وچ جا رہیا سی۔ اوہنے ٹیوب ویل بند کیتا جندرا لا کے واپس مُڑی تے گھوڑے دیاں ٹاپاں نے اوہنوں روک لیا۔ اوہ

گھوڑ سوار نوں پچھان کے بولی:

"نکی سرکار! سلام آہنی آں۔ مینڈا پیو تے گھر کائی نہیں۔ کس نوں ملسو؟"

"تینڈے پیو نوں پولیس پھڑ کے لے گئی اے۔ اوہدے تے قتل دا الزام اے۔"

"تینڈے پیو مینوں تعید کیتی سانے جو بکھو نوں پنڈ لے آویں۔ اوندی ماں گھر نہیں۔ ڈھاری دی راکھی لئی بندا آندا پیا اے۔ توں فکر نہ کر بکھو، پولیس آپ دی اے۔"

"تھوڑی دیر پچھوں اوہ نکی سرکار دے نال گھوڑی تے بیٹھی جا رہی سی تے نکی سرکار دی بانہہ نے اوس نوں اپنی چھاتی دے نال بنھیا ہویا سی۔"

5۔ سُکھ نہر

لاہور توں واہگے ول جائیے تے شالامار باغ توں تھوڑا جیہا اگے جی ٹی روڈ نوں کدیاں لنگھدا نالہ سکھ نہر اکھواندا اے۔ ایس نہر دے دونواں پاسے ہر ویلے رونق تے میلے دا سماں رہندا اے۔ ایہدے آلے دوالے رہین والے لوکی خوش نیں۔ شیداں، میداں، پینوں تے نرگس ایتھوں دیاں ای واسی نیں۔ ساریاں لوکاں دا آپس وچ گہرا تعلق اے۔ دِینا پانڈی، گل بیگم، نرگس تے پشوری خان ایتھوں دے ای وسنیک نیں۔ ایہہ سارے ہیٹھلے طبقے دے لوک نیں تے چاہندے نیں جے ایتھوں نکل کے لاہور دے چنگے علاقے وچ چلے جان۔ ایہہ افسانہ ایس علاقے وچ وسدے لوکاں دِیاں نکیاں نکیاں کہانیاں دی جُوت نال بنیا اے تے "فرخندہ لودھی نے سکھ نہر نوں جیوندی جاگدی، ہسدی وسدی حیاتی دی اک مثال دے طور تے پیش کیتا اے۔"

6۔ دھرمی بابل

جمیلہ دا پیو فیضو، بیگم جان دا عاشق سی۔ اوہنے اپنا کاروبار تے بیوی چھڈ چھڈا کے ساری زندگی بیگم جان دی خدمت وچ گزار دتی۔ اوہ اپنی دھی جمیلہ نوں نال لے آیا سی جیہڑی بیگم جان کول ای پلی سی۔ اوہنے مرن ویلے بیگم جان کولوں قرآن تے ہتھ رکھ کے قسم لئی سی کہ میری دھی دا ویاہ کسے عزت دار گھرانے وچ کر دیویں بھاویں اوتھے رزق دی تھوڑ ای ہووے۔ بیگم جان نے فیضو نال کیتا ہویا وعدہ وفا کرن لئی بغیر تحقیق دے اوہدا ویاہ نذیر نال کر

دتا جیہڑا لالچی آدمی سی۔ جیلہ دا بندہ اوہدے نال ہر ویلے جھگڑدا رہندا اخیر مار کٹائی دی نوبت آ گئی۔ جیلہ دی جدوں دھی جمی تے اوہنے اوہنوں اپنے گھروں ای کڈھ چھڈیا:

"جا دفع ہو۔ قرآن نے آکھیا اے نیک مرداں لئی نیک بیبیاں۔ نکل ایتھوں

توں میرے لئی نہیں۔"

جیلہ فیر بیگم جان دے گھر آ گئی۔ اوہ اپنی دھی دے وچھوڑے پاروں ڈاڈھی غمگین تے دکھی سی۔ بیگم جان اوس نوں پچھیا:

"آکھیں۔ تے مقدمہ کر کے تیری دھی تینوں لے دیواں۔"

"نہیں، اوہ اوتھے شاید چنگی رہوے اپنے پیو کول۔"

فیر پنج سال مگروں علم دین اک کڑی نوں مُل لے کے آیا۔ جیلہ نے ویکھدیاں ای اوہنوں سیہان لیا تے گلے نال لا لیا:

"میری لبنیٰ میرے پچھوں ایڈی وڈی ہو گئی۔"

علم دین اوس نوں دسیا ایہہ لبنیٰ نہیں مریاں اے تے جیلہ اک دم بوہا ڈھولیا۔ جا تینوں کیہہ لگے؟

7۔ کہنوں آکھاں

جمو جیہے لوک سُنیا اے سٹیٹ دی ذمہ داری ہوندے نیں۔ سٹیٹ دی ذمہ داری نہیں تے معاشرے دی ہوئے گی۔ جمو کلم کلی سی نہ کوئی اگا تے نہ پچھا۔ جمو دا بندہ حافظ اکھاں توں انھا سی۔ جمو دے ست بال، دو دھیاں تے پنج پتر سن۔ حافظ ویاہ توں باراں سال مگروں ای مر گیا۔ فیر جمو دا کوئی نہ بنیا۔ محلے دے مخیر حضرات نے حافظ دے کفن دفن مگروں جمونوں اک کوٹھا چھت دتا جیہنوں اوہ لب پوچ کے بالاں نوں لے کے وچ بہہ گئی۔ پنجاہ، پچونجا سالاں دا رنڈا باغ چوہڑا اوہدے اُتے نظر رکھی بیٹھا سی۔ جمونوں لوکی روپے پیسے تے کپڑے لتے دے چھڈدے سن۔ اوہنے پیسے جوڑ کے رکھے ہوئے سن۔ فیر جدوں سوشلزم دا نعرہ عام ہویا تے اوہدی ہمسائی فاطمہ نے اوہنوں دسیا کہ توں اپنے پیسیاں دا بندوبست کر لے نہیں تے حکومت نے غصب کر لینے نیں۔ جمو نے ایس گل نوں دل تے لا لیا تے سوچن لگ پئی کہ پیسے کتھے رکھے۔ فیر اک رات باغ چوہڑا اوہدے کوٹھے اندر آ گیا تے آکھیا:

"جمو۔ میں تیرے پیسیاں دا بھکھا نہیں۔ میں تے اک گل کرن آیا آں۔ ویکھاں توں میں اک مِک ہو جائیے۔"

پوپھٹن تائیں جمونوں سوشلزم دی سمجھ آ چکی سی تے جدوں باغ دیاں نونہاں دھیاں لتر مار مار کے جمونوں کوٹھڑیوں باہر کھچ لیاندا تے لوکاں نوں سُنا سُنا کے دسیا کہ ایس جھلی دے کرتوت ویکھو۔ سوشلزم دا نعرہ ملاحظہ کرو جیہنوں باغ چوہڑے تے جمو ورگے لوکاں کیویں سمجھیا:

"توں نہیں جان دا کیہہ ہووے گا انورا، بہاراں لگ جانیاں نیں۔ میرا پیسہ سب دا پیسہ۔ میرا گھر سب دا گھر۔"

"میری بھین سبھ دی بھین۔ میری ماں سبھ دی ماں۔"

اوہ بولدا بولدا رُک گیا۔

"میری رَن سب دی رَن۔"

انور نے گل پوری کر دتی۔ سارے توڑی مار کے ہسے۔

8۔ چنے دے اوہلے

صُوباں، احمد دی نکے ہوندیاں دی منگ سی۔ احمد دا پیو کرملی تے صوباں دا پیو فتح حسین دونوں سکے بھرا سن۔ دونوں اکو جیہے پیلی بنے دے مالک سن۔ کرملی سدھا سادا بندہ سی جدکہ فتح حسین بڑا چالاک، ہوشیار آدمی سی۔ ویکھدے ای ویکھدے اوہدے حالات بدل گئے۔ اوہدی اراضی اُتے ٹیوب ویل لگ گیا تے بیلاں دی تھاں ٹریکٹر آ گیا:

"پلے پیسہ ہووے تے چودھری بنا بہتا اوکھا نہیں رہندا۔"

جدوں ملک وچ بنیادی جمہوریتاں دا چکر چلیا تے علاقے دی چیئرمین شپ فتح حسین نوں مل گئی۔ فتح حسین نے اپنی دھی دا رشتہ ایہہ جملہ آکھ کے توڑ دتا:

"تینوں پنچایت بلاؤن دا چاء اے تے پورا کر لے۔ میری دھی میرا مال اے میں جدے چاہساں اودے لا ساں۔"

احمد دے ماپیاں نے فتح حسین نوں کنڈ وکھان لئی اپنے پتر دا ویاہ جھٹ پٹ سا جے راہک دی دھی نوراں نال کر دتا۔ صوباں نوں ایس گل دا بڑا دکھ ہویا۔ صوباں دے پیو نے اپنی دھی دا رشتہ اِک کھاندے پیندے بدمعاش گھرانے وچ کر دتا جتھے صوباں خوش نہیں سی پر فتح حسین نوں اپنی آئندہ الیکشن مہم واسطے تگڑی پارٹی دی لوڑ جو سی۔ صوباں دا خصم اوہدی بات نہیں سی پچھدا۔ فیر اوہنوں احمد تے صوباں دے پیار دا وی پتہ سی۔ کجھ عرصے مگروں دونواں

نیراں وچ صلح ہو گئی۔ احمد دا صوباں دے سوہرے گھر آنا جانا شروع ہو گیا۔ اک دن احمد اپنے چاچے تھیں دائیہیالے کے صوباں دے سوہرے گھر اپڑیا۔ صوباں اوہنوں خوش ہو کے ملی تے اوہدے سوہرے نے اوہنوں روٹی کھادے بناں واپس نہیں آن دتا۔ احمد تے صوباں دے سوہرے نے رَل کے روٹی کھادی تے احمد حویلی وچ ای منجی اُتے سوں گیا۔ فیر اوہدیاں اکھاں سڑن لگ پئیاں:

''کسے نئے پیاں اوس دیاں اکھاں وچ گچ گچ چاقو مار دتا۔ اوہ کجھ دیر تڑفدا رہیا فیر بے ہوش ہو گیا۔''

جدوں اوہنوں ہوش آیا تے اوہدی ماں نوں ایہہ آکھدے دندل پے گئی:

''ناں نہ لے پتر اوس ڈین دا ناں نہ لے۔ اوہ ڈین تیرے ڈیلے کڈھ کے کھا گئی۔''

9۔ پچھلی پڑھائی

ماسٹر جی ہوراں نوں بال پڑھاندے گھٹ ودھ 25 ورہے ہو گئے سن پر اوہناں دی حالت نہ بدلی۔ ایس دوران گلی نے کئی بانے بدلے پر ماسٹر جی اوتھے دے اوتھے ای رہے۔ راجو چوہڑی ماسٹر جی دے دروازے اگوں نالی صاف کردی سی۔ اوہدے بچے ماسٹر جی کولوں پڑھ کے باہر ٹُر گئے سن تے چنگا بھلا کما رہے سن۔ راجو دے حالات بدل گئے سن۔ ماسٹر جی دے ہور وی کئی شاگرد جوان ہو کے اپنے کماں کاروباراں وچ رُجھ گئے سن۔ عنایت کباڑیئے دا کم کرن لگ پیا سی تے لُٹے نوٹ بناندا سی۔ اوہدی ماں وی پہلے نالوں ودھ جوان ہو گئی سی۔ اِک دن راجو اپنے سبھ نالوں نکے اٹھویں پُتر دی بانہہ پھڑ کے ماسٹر جی کول آئی تے کہن لگی:

''تو فیر ماسٹر جی کیہہ یاد کرو گے اساں اپنا اخیری بال وی تہاڈے کول ای بہا کے پڑھانا اے۔ سکولاں دے ماسٹر اگ لگنے کجھ نہیں سکھاندے۔ ماسٹر جی! میں چاہنی آں مُنڈے نوں حرف چکنے آ جان۔ باہر جا کے سوکھا رہوے گا۔''

اوہنے ماسٹر جی نوں ڈیجیٹل گھڑی دا لارا لایا تے فیس وی 20 دی بجائے 30 روپے دین دا وعدہ کیتا۔ ماسٹر جی نوں نہ تے پوری فیس ملی تے نہ ای اوہناں دا شاگرد گھڑی لیایا۔ اوہناں رفیق دے ہتھ بجھی ڈیجیٹل گھڑی ویکھی تے اوہناں دا دل انھے خالی کھوہ وچ ڈگ پیا۔

10۔ سبھ کوڑا اے

جنداں چٹی ان پڑھ سی۔ اوہ نکی سی کہ اوہدی ماں مر گئی۔ اوہدا پیو رستم آوارہ بندہ سی جیہڑا اپنی دھی جنداں دے وٹے وچ اپنا ویاہ کرنا چاہندا سی۔ جنداں دی ماسی دوواں رستم نوں ایہہ آکھ کے جنداں نوں اپنے گھر لے گئی کہ اوہدی بھین نے جنداں نوں ہمدیاں ای اوہدی جھولی پا دتا سی۔ کجھ چر مگروں جنداں دا منگیتر مر جاندا اے۔ دوواں گھر اک ہور پتر جم پیا۔ اوہ بھاویں جنداں نالوں چھوٹا سی پر دوواں نے اوہنوں اپنی نونہہ بنان دا خیال نہ چھڈیا۔ اچانک اوہدا دوجا پتر وی مر جاندا اے۔ بس اوس دن توں جنداں منحوس مشہور ہو جاندی اے۔ پنڈ وچ اک پیر شاہ مرتضیٰ آیا اے۔ لوکی دھڑا دھڑ اوہدے مرید ہو رہے نیں۔ پر پیر جی جنداں نوں اپنی مریدنی بنان تے راضی نہیں کیوں جے اوہ خوبصورت نہیں۔

کتاب دا حوالہ: فرخندہ لودھی، چنے دے اوہلے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2015ء

(دوجی وار)

CSS-2018

"دیوا تے دریا" دے کرداراں بارے کھل کے گل کرو؟

دِیوا تے دریا۔ افضل احسن رندھاوا

تعارف:

افضل احسن رندھاوا نے پنجابی زبان تے ادب وچ نہ بھُلن والا ادب تخلیق کر کے اپنی خاص تھاں بنائی اے۔ آپ نوں اکو ویلے شاعر، افسانہ نگار، ناول نگار، ڈرامہ نگار، تے مترجم دی حیثیت نال جانیا جاندا اے۔ مختصر سوانح حیات درج ذیل نیں:

آپ دا اصل ناں محمد افضل اے۔ افضل احسن اوہناں دا قلمی ناں اے تے شاعری وچ تخلص پاروں وی ورتیا اے۔ جتھاں دی مشہور ذات رندھاویاں نال تعلق پاروں ادبی دُنیا وچ افضل احسن رندھاوا دے ناں نال شہرت حاصل کیتی۔ افضل احسن پہلی ستمبر 1937ء نوں امرتسر (انڈین پنجاب) وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد چودھری محمد سرفراز خاں رندھاوا سرکاری ملازم سن۔ آپ دی تعلیم دا آغاز کیتھڈرل تے سینٹ انتھونی سکول لاہور توں ہویا تے چرچ مشن ہائی سکول نارووال توں میٹرک دا امتحان پاس کیتا۔ مرے کالج سیالکوٹ توں ایف۔اے تے بی۔اے دے امتحانات پاس کرن مگروں 1964ء نوں پنجاب یونیورسٹی لاء کالج توں قانون دی ڈگری حاصل کیتی۔ تعلیم مکمل کرن مگروں آپ نے کجھ عرصہ زرعی یونیورسٹی، فیصل آباد وچ نوکری کیتی تے فیر نوکری چھڈ کے 1967ء نوں وکالت شروع کر دتی۔ 1970ء نوں ڈسٹرکٹ بار ایسوسی ایشن دے نائب صدر چُنے گئے۔ 1972ء نوں فیصل آباد توں قومی اسمبلی دے ممبر منتخب ہوئے۔ 1972ء توں 1977ء تک ممبری دے دوران کئی سرکاری کمیٹیاں تے کونسلاں دے ممبر رہے۔ ایس دوران ای فلم سنسر بورڈ دے وی ممبر رہے۔ سرکار ولوں کئی ملکاں دے دورے کیتے تے کانفرنساں وچ تحقیقی مقالے پیش کیتے۔ بیرون ملکاں وچ پڑھے گئے مقالے انگریزی وچ ہوندے سن پر ادبی تخلیق لئی اپنی ماں بولی پنجابی نوں اظہار دا ذریعہ بنایا۔ ناول، ڈرامے، کہانیاں، نظماں، غزلاں تے ترجمہ کیتاں بن تیکر درجناں کتاباں چھپ چکیاں نیں۔

"دِیوا تے دریا" دا جائزہ:

گورنمنٹ کالج، لاہور دے سالانہ مجلّہ "راوی" وچ افضل احسن رندھاوا نے

پروفیسر عباس نجمی ہوراں نوں انٹرویو دیندے آکھیا سی:

''......جیہڑے ناولٹ ''دِیوا تے دریا'' دا تسی ذکر پئے کردے او، اوہ تے میرا پہلا ناولٹ اے۔ بلکہ پاکستان دا دُوجا ناول اے۔ پہلا ٹھیڈا اسی۔''

افضل احسن نے آپ ای ''دِیوا تے دریا'' نوں ناول وی تے ناولٹ وی آکھیا اے۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید وی ایہنوں ناول نہیں بلکہ ایسا ناولٹ من دے نیں جیہدے وچ ناول دے سارے اجزا موجود نیں۔ افضل احسن دا ایہہ پہلا ناول 1961ء نوں چھپیا سی جیہدے پاروں آپ علمی ادبی دُنیا وچ چوکھے مشہور ہو گئے۔ ناول دے کل صفحے 120 نیں تے رائٹرز گلڈ ولوں انعام یافتہ وی اے۔ ناول دے ناں ''دِیوا تے دریا'' دا علامتی مفہوم درج ذیل مکالمیاں توں واضح ہوندا اے:

دریا: ''سردار اُجاگر سنگھ رندھاوا تے دریا سی دریا۔ جدھر نوں روڑھے پَے گیا تے پھیر اوہدا راہ پہاڑ وی نہیں ڈک سکدا۔ گل مُونہہ وچوں نکل جاوے سہی، غلط ہووے بھاویں ٹھیک۔ اوہ سنڈھے وانگوں سِنگ اَڑا کے کھلو جاندا۔''

''اوئے مُورکھا کدی دریا نوں بنھ وی وجدا اے۔''

اُتلے دونواں مکالمیاں مطابق ''دریا'' طاقت، بہادری، دلیری، ہٹ دھرمی، ضد، ثابت قدمی تے مستقل مزاجی دی علامت بن دا اے۔

دِیوا: ''اوئے روپو نوں کون ماڑا آکھ سکدا اے۔ روپو تاں تہاڈے پنڈ دا دِیوا اے دِیوا۔ ''جندو ماڑی کُڑی اے؟ جندو وانگر دِیاں کُڑیاں تے دِیوا لے کے لبھیئے تاں نہیں لبھدیاں۔''

اُتلے دونواں مکالمیاں مطابق ''دِیوا'' توں مراد چانن، روشنی، خوبصورتی، حُسن تے راہبری، راہنمائی تے اگوائی اے۔

ناول دا تنقیدی جائزہ/ ''دِیوا تے دریا'' بھرپور ناولٹ یا ناول؟/ ''دِیوا تے دریا'' ونڈ توں پہلاں دے پنجاب دی حقیقی زندگی تے ثقافت دا نمائندہ/ ناول دا فکری تے فنی جائزہ

افضل احسن رندھاوا دے ناول ''دِیوا تے دریا'' وچ پاکستان بنن توں پہلاں دے سانجھے پنجاب دی ساجھی معاشرت نوں پیش کیتا گیا اے جیہدے وچ سکھ تے مسلمان اکٹھے رہندے سن۔ اوہناں دِیاں آپس وچ یاریاں دوستیاں جے بھراوندی نالوں ودھ سن تے

دشمنیاں دی قتل وغارت دی حد تک ہوندیاں سن۔ بقول ڈاکٹر انعام الحق جاوید:

''...... کہانی روایتی تعصب، ہٹ دھرمی تے خاندانی دشمنیاں دے دوالے گھمدی اے۔ اجاگر سنگھ رندھاوا تے کرتار سنگھ سندھو جیہڑے ٹکروی اک دوجے توں بناں نہیں سن کھاندے، شریکے برادری دے جھگڑیاں پاروں اک دوجے دی رت دے ترہائے ہو جاندے نیں۔ روپو، کرتار سنگھ سندھو دی دھی اے تے شمشیر سنگھ، اجاگر سنگھ دا پتر۔ کہانی ایہناں دوناں دے پیار تے فیر دوناں چوں اک دے قتل ہو جان تے آ کے مک جاندی اے......''

ناول دِیاں مختلف قسماں نوں مدنظر رکھدے ہوئے جے ایس مختصر ناول دی گل کرنی ہووے تے ایہدا سبھ نالوں مضبوط پہلو معاشرتی ناول دا بندا اے کیوں جے ایہدے وچ پنجاب دھرتی دی تہذیب و ثقافت، رسم و رواج، دشمنیاں، پرہے پنچائتاں، ٹبرداریاں، مال ڈنگر، زرعی کلچر، میلے ٹھیلے، اخلاقی قدراں، رشتے ناطے، مذہب تے قوم برادریاں دا بھرواں تے من کھچواں ذکر ایہنوں اِک کامیاب معاشرتی ناول ثابت کردا اے۔ ناول دے مرکزی کردار تے ہیرو شمشیر سنگھ دے مہاندرے وچ پنجاب دے گبھرواں دا نقشہ کھچیا اے۔ جدکہ ناول دی ہیروئن روپو دے روپ وچ عورت دی بہادری تے بے بسی نوں مختلف حوالیاں نال پیش کیتا گیا اے۔

ناول دِیاں فنی/تکنیکی خوبیاں

ناول ''دِیوا تے دریا'' اختصار دے باوجود فنی تے تکنیکی لحاظ نال اِک مکمل ناول اے۔ ایہہ ناول نگاری دے سارے لوازمات اُتے پورا اتردا اے۔ ناول دِیاں فنی خوبیاں دا ویروا درج ذیل اے:

1۔ پلاٹ:

پلاٹ ناول دا بنیادی انگ ہوندا اے۔ ناول نگار دے ذہن وچ موجود قصہ/کہانی یا واقعات نوں فنی ترتیب نال پیش کرنا پلاٹ کہلاندا اے۔ پلاٹ جنا مضبوط، مربوط جاندار تے تجسس بھریا ہووے گا ناول اونا ای دلچسپ تے کامیاب ہووے گا۔ ''دِیوا تے دریا'' ناول دا پلاٹ قیامِ پاکستان توں پہلاں دے سانجھے پنجاب دا منظر نامہ پیش کردا اے جیہدے وچ رندھاوا تے سندھو خانداناں دی آپسی دشمنی نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ ایہہ دشمنی گھٹ ہون

دی بجائے ناول دے اخیر اُتے روپو (ہیروئن) دے قتل ہون پاروں ہور ودھ جاندی اے۔ ناول نگار دا کمال ایہہ وے کہ اخیر تیکر قاری دی دلچسپی نہیں ٹٹن دتی تے قاری جیہڑا ایہہ سمجھدا اے کہ ہیرو اپنے وڈے بھرا ہربچن سنگھ نوں قتل کر دیوے گا اوودوں حیرت وچ گم ہو جاندا اے جدوں ہیرو شمشیر سنگھ اپنے وڈے بھرا دی بجائے اپنی محبوبہ نوں قتل کر دیندا اے۔ لہٰذا ایہہ اِک اجیہا ناول اے جیہڑا پلاٹ تے کہانی دے اعتبار نال اک کامیاب تے ودھیا ناول اے۔

2۔ کردار نگاری:

کردار ناول دا ضروری انگ ہوندے نیں۔ کرداراں توں بغیر کہانی اگانہہ نہیں ودھ سکدی۔ کردار اپنے عمل، حرکات تے گل بات نال کہانی نوں اگے ودھاندے ہوئے منطقی انجام تیکر اپڑاندے نیں۔ ''دِیوا تے دریا'' وچ کردار نگاری اُتے ڈھیر زور دتا گیا اے۔ ایہدا مرکزی کردار شمشیر سنگھ رندھاوا اے۔ ساری کہانی اوہدے آل دوالے ای گھمدی اے پر فیر وی دُوجے کرداراں دا کہانی وچ اپنا وکھ مقام و مرتبہ اے۔ اوہناں دی اپنی اہمیت اے جیہدے توں انکار ممکن نہیں۔ مرکزی کردار توں علاوہ روپو، ہربچن سنگھ، سردار اجاگر سنگھ، حاکو کھرل، اندر سنگھ تے جندو اوہ کردار نیں جیہڑے کہانی نوں کامیابی نال انجام تیکر اپڑاندے نیں۔ مختصر ایہہ کہ ناول دی کردار نگاری وچ افضل احسن نے بڑی محنت کیتی اے۔ اوہدے سارے کردار گوشت پوست دے تے گلاں کردے نظریں آندے نیں۔

3۔ مکالمہ نگاری:

ناول وچ مکالمے وی بڑے اہم ہوندے نیں۔ مکالمے ہمیشہ مختصر، چست، موقع محل تے کرداراں دی اہلیت مطابق ہونے چاہیدے نیں۔ یعنی جیس عمر، عقل، ذہن تے قابلیت رکھن والا کردار ہووے مکالمے بالکل اوہدی شخصیت دے نمائندہ ہون۔ ناول وچ کئی تھاں تے عمدہ مکالمہ نگاری دے نمونے ملدے نیں۔ شمشیر سنگھ تے ہربچن سنگھ سکے بھرا نیں۔ دوناں دے وچکار گل بات دی ونگی ویکھو:

''کتھے چلیا ایں؟'' ہربچن سنگھ نے ہولی جیہی پچھیا۔

''جتھے مرضی''

''ایہہ نال کون اے؟''

''تینوں نہیں پتہ؟'' اگوں شمشیر وٹ کھا کے آکھن لگا۔

''ایہہ تیرے نال نہیں جاسکدی ایس طرح، بوہے تے ایہدی جنج بیٹھی ہوئی اے۔''

''تینوں کیہہ ایہدے نال تے ایہدی جنج نال؟''

''دھیاں بھیناں دی عزت سبھ دی سانجھی ہوندی اے۔ ایہہ نہیں ہو سکدا۔ سویرے نک سارے پنڈ دا وڈھیا جاوے گا۔ ایہہ تیرے نال نہیں جاسکدی۔''

''اوئے میرا راہ تے ربّ وی نہیں ڈک سکدا۔ توں کیہہ ایں...... جان دی لوڑ ای تے اگوں ہٹ جا۔''

''شمشیریا! تیریاں اکھاں تے جوانی نے پٹی بنھ دتی اے۔ توں بندے نوں وی نہیں سیہان سکدا۔ مورکھا سوچ تاں سہی جے......''

''اگوں ہٹ جا اوئے ہربچن سنگھا'' تے شمشیر سنگھ روپو نوں پچھانہہ ہٹا کے دوواں ہتھاں نال گھٹ کے پھڑی تلوار سروں کڈھ لئی۔

''تے جے تیری بھین دی جنج......''

''ہٹ جا اوئے اگوں۔'' شمشیر سنگھ غصے نال انھا ہو گیا ہویا سی۔

4۔ جذبات نگاری:

ناول نگارنوں جذبات نگاری کرن وچ خاص ملکہ حاصل اے۔ ناول نگار نے جذبات نگاری کرن لگیاں اجیہا لفظی تاثر دتا اے کہ قاری کردار دی دلی کیفیت توں آگاہ ہو جاندا اے۔ اپنے دوست اِندر سنگھ نال گلاں کردے شمشیر سنگھ دا جذباتی انداز ملاحظہ کرو:

''اوئے تیری عقل تے قائم اے اِندرا۔ ہن جدوں ساری دُنیا وچ ایس گل دا ڈھول وج گیا اے تے مَیں کیہڑے مُونہہ نال اوہنوں چھڈ دیاں تے روپو دی ڈولی ہور کسے نال کیویں ٹر جان دیاں...... اوئے مَیں مرد آں تے مَیں روپو نوں قول دتا اے...... ہن بھاویں ساری دُنیا ای پھر جاوے مَیں قول نہیں ہارنا...... توں اک ہربچن سنگھ دی گل کرنا ایں میری راہ وچ تے اک سو ہربچن وی آجان تے مَیں...... شمشیر جوش نال کہن ڈیہا سی۔

''اوے تیری تے رَت ای سفید ہو گئی اے شمشیر سنگھا۔ کدی بھرا، بھرا دے لہو دا تر ہایا نہیں سی ہویا...... کجھ تے عقل کر۔''

''مینوں نہیں پتہ عقل کیہہ ہوندی اے اِندر سنگھا! پر مَیں تاں اِک گل جاننا
واں بھئی میرے راہ وچ بھاویں ساری دُنیا آ کے کھلو جاوے مَیں روپو دی
بانہہ نہیں چھڈنی......''

5۔ مقصدیت:

ناول دا کوئی نہ کوئی مقصد ضرور ہونا چاہیدا اے جیہڑا حیاتی گزارن دا ڈھنگ دسے یا فیر حیاتی نوں بہتر بنان دا باعث بنے۔ افضل احسن دا ایہہ اِک کامیاب معاشرتی ناول اے جیہدے وچ پنجابی معاشرے دے کئی سماجی پہلوواں ول اشارہ کیتا گیا اے۔ ایس ناول دی تخلیق پچھے جیہڑے عوامل کارفرما نیں اوہ جاگیرداری نظام دی مخالفت، بے انتہا تعصب، خاندانی ہٹ دھرمیاں، دشمنیاں، سماجی برائیاں تے خرابیاں بارے آواز بلند کرنا وغیرہ نیں۔

6۔ زمان و مکان:

ناول وچ زمان و مکان یعنی ویلے تے تھاں ٹکانے دا خاص خیال رکھیا جاندا اے۔ ناول نگار ناول وچ کسے خاص عہد دی عکاسی کردا اے تے اوس عہد دی پیش کش لئی کسے اِک تھاں ٹکانے دا انتخاب کردا اے۔ ایس ناول دا تھاں ٹکانہ پنجاب (ونڈ توں پہلاں) دی معاشرت تے خاص تہذیب و ثقافت بارے اے جدکہ ویلا تے عہد دی خاص اے۔ ناول وچ اوس پنجاب دی دس پائی گئی اے جدوں وڈیاں ٹبرداریاں، رسماں رواج، زرعی رہتل بہتل، میلے ٹھیلیاں وچ کھیڈاں، بھراونڈیاں تے دشمنیاں وغیرہ عام سن۔ لہٰذا زمانی تے مکانی اعتبار نال ناول دی کہانی قاری نوں اوس سمے دے پنجاب بارے بھرویں جانکاری فراہم کردی اے۔

7۔ زبان و بیان:

ناول دی زبان سادہ، آسان تے قابلِ فہم اے جیہنوں تشبیہاں، استعاریاں، علامتاں، ضرب المثلاں اکھاناں تے محاوریاں نال شنگاریا گیا اے۔ اندازِ بیان/ اسلوب دی من کھچواں اے۔ پڑھن والا قاری زبان تے بیانن ڈھنگ پاروں ناول وچ کُھبیا رہندا اے۔ ناول دے مکالمے بڑے پُرزور تے سوہنے اسلوب دِیاں مثالاں نیں۔ زبان تے اندازِ بیان بالکل سادہ تے عام لوکائی والا اے جیہنوں پڑھ کے پتہ لگدا اے کہ افضل احسن نے شعوری کوشش کر کے زبان دی سادگی، مٹھاس تے لہجے دی اکسارتا نوں مکھ رکھیا اے۔

8۔ ناول دِیاں کجھ خامیاں:

i۔ ناول وچ شمشیر سنگھ (ہیرو) دا کردار بڑا گنجھلدار اے۔ اوہ روپو نال بے حد پیار کردا اے تے ایسے پاروں اپنی سکی ماسی دی دھی جندو (جیہڑی اوہدی منگیتر وی اے) نوں قتل کر دیندا اے تاں جے اوہدا ویاہ روپو نال ہو جاوے۔ فیر ناول دے اخیر وچ اوہدا آپ ای اپنی محبوبہ روپو نوں قتل کر دینا انہونی جیہی گل لگدی اے۔

ii۔ ناول وچ روپو دا کردار انج لگدا اے جیویں اوہ نسوانی کردار نہیں سگوں مردانہ کردار اے۔ کیوں جے اوہدے وچ دلیری، بہادری دِیاں صفتاں ساریاں مردانہ نیں۔

iii۔ ناول نگار نے آکھیا اے کہ روپو دے کوٹھے کوٹھے جنے چھ بھرا سن جیہناں روپو دے ویاہ والے دن سخت انتظامات کیتے ہوئے سن کہ شمشیر سنگھ کوئی گڑبڑ نہ کرے۔ فیر وی روپو گھروں نس کے شمشیر سنگھ نوں جاملدی اے۔ سوال ایہہ اے کہ اوہدے بھراتے انتظامات کدھر گئے؟

iv۔ ناول نگار نے ہیرو شمشیر سنگھ دے پیو اُجاگر سنگھ رندھاوے نوں ایڈا طاقتور، امیر تے سخت مزاج آدمی دے روپ وچ پیش کیتا اے کہ اوہ کوئی مافوق الفطرت مخلوق لگن لگ پیا اے۔

v۔ رندھاویاں تے سندھواں دی دشمنی وچ ناول نگار نے سندھواں نوں کمزور ظاہر کیتا اے جیہڑے کئی جگہ (نیزہ بازی، گھوڑ دوڑ) وچ رندھاویاں کولوں شکست کھاندے نیں۔ ایہدی شاید ایہہ وجہ اے کہ ناول نگار آپ رندھاوا ذات دے نیں تے اوہناں ہر جگہ اپنی برتری ظاہر کیتی اے۔

مکدی گل:

''دِیوا تے دریا'' افضل احسن دا کامیاب ناول اے۔ ایہہ ناول دیہاتی زندگی دی بھرویں، عمدہ تے دلکش تصویر پیش کردا اے۔ ناول دے کردار بڑے جاندار نیں۔ زبان تے بیان دے اعتبار نال وی ایہہ اِک چنگا ناول اے۔ ناول دی کہانی وچ پنجاب دے دلیر تے بہادر گھبرواں نوں موضوع بنا کے اوہناں دی بہادری شجاعت تے حوصلے دی گل بات کیتی گئی اے۔ اوہناں دے ایس ناول وچ مرداں دے نال نال روپو دا کردار وی بڑا بہادرانہ تے دلیرانہ اے۔ ایس ناول دے سارے کردار سکھ نیں۔ سکھاں دے مذہبی حوالے وی کدھرے کدھرے آئے نیں۔ تھاؤں تھائیں واہگورو دِیاں قسماں کھاندے سکھ کردار نظر آندے نیں۔

مختصر ایہہ کہ ناول تے ناول دے سارے کردار پنجاب دی تہذیب و ثقافت دے آئینہ دار نیں۔ ایہہ صرف ناول وچ بیان ہوئے دوٹبراں دے کہانی نہیں سگوں پورے پنجاب دی نمائندہ کہانی اے۔

Additional Material for Just Reading

ناول دے کردار

1۔ **سردار اُجاگر سنگھ رندھاوا:** ناول دے مرکزی کردار شمشیر سنگھ (ہیرو) دا پیو اے۔ سردار اُجاگر سنگھ وڈی جاگیر دا مالک اے۔ آل دوالے دے پنڈاں دے لوک اوہدے کول اپنے فیصلے کروان لئی آندے نیں۔

2۔ **حاکوکھرل:** حاکو کھرل سردار اُجاگر سنگھ دا پگ بھرا تے بڑا ای دلیر بندہ سی۔ اوہ جوانی وچ بار دے علاقے دا منیا پرمنیا ڈکیت سی۔ بندہ قتل کر چھڈنا اوہدے لئی کیڑا مارن دے برابر سی۔ ایہدا اصل ناں حاکم خان کھرل اے۔

3۔ **تاجا نائی:** پنڈ دا نائی اے جیہڑا ہر گھر وچ کھلم کھلا آ جا سکدا اے۔ اوہنے شمشیر سنگھ تے روپونوں پہلی واری اکٹھا ویکھیا سی۔

4۔ **نِکا عیسائی:** سردار اُجاگر سنگھ ہوراں دا کمی اے۔ ڈنگراں نوں پٹھے پاندا اے۔

5۔ **کرتار سنگھ سندھو:** ایہہ ناول دی ہیروئن روپو دا پیو اے جیہڑا پہلاں سردار اُجاگر سنگھ دا گوڑھا سنگی سی پر بعد وچ دونواں خانداناں (رندھاویاں، سندھواں) دی آپسی دشمنی دی وجہ توں اک دُوجے دے جانی دشمن بن گئے۔

6۔ **راجندر سنگھ سندھو:** کرتار سنگھ سندھو دا پتر تے روپو دا بھرا اے جیہڑا سندھواں ولوں گھوڑ دوڑ وچ حصہ لیندا اے۔

7۔ **شمشیر سنگھ رندھاوا:** ناول دا مرکزی کردار (ہیرو) اے تے سردار اُجاگر سنگھ رندھاوے دا نِکا پُتر اے۔ شمشیر سنگھ بڑا گھبرو، سوہنا، طاقتور جوان تے سکھ مذہب نال تعلق رکھدا اے۔

8۔ **روپو:** ناول دی ہیروئن اے تے سردار کرتار سنگھ سندھو دی دھی اے جیہنوں شمشیر سنگھ نال محبت کرن پاروں بڑی سخت سزا ملدی اے تے اخیر جان توں وی ہتھ دھونا پیندا اے۔

9۔ ہربچن سنگھ: سردار اُجاگر سنگھ دا وڈا پُتر تے مرکزی کردار شمشیر سنگھ دا وڈا بھرا اے۔ ایہنوں اپنے نِکے بھرا نال بے حد محبت ہوندی اے۔

10۔ اندر سنگھ تے دینا ورک: ایہہ دونویں شمشیر سنگھ دے لنگوٹیئے یار، بہادر تے بڑے ای جی دار بندے نیں۔ ہر تھاں شمشیر سنگھ دا بھرواں ساتھ دیندے نیں۔ اکٹھے کوڈی کھیلدے نیں تے چین پلان وی اکٹھا کردے نیں۔

11۔ سوداگر سنگھ: کرتار پور دا بدمعاش اے تے چوریاں چکاریاں وچ وی اوہدا ناں مشہور اے۔ دس نمبریا ہون پاروں لوکی اوہدے توں ڈردے نیں۔

12۔ حاکاں ماچھن: روپو دے گھر کم کاج کردی اے تے نالے کدی کدی شمشیر سنگھ دا سنیہا روپو ول تے روپو دا سنیہا شمشیر سنگھ ول لیاندی ہوندی سی۔

13۔ چدو: شمشیر سنگھ دی ماسی دی دھی تے نالے اوہدی منگیتر اے۔ شمشیر سنگھ اپنی منگنی توں تن دن بعد اوہنوں قتل کر دیندا اے۔

14۔ مہنداں: مرکزی کردار شمشیر سنگھ دی ماں اے۔ سردار اُجاگر سنگھ رندھاوے دی بیوی تے سُگھڑ خاتون اے۔

15۔ ایشر ڈکیت: ڈکیت، ڈاکو، تے دس نمبریا مشہور اے۔ دس سال جیل کٹ کے آیا اے۔

ناول دا خلاصہ

سردار اُجاگر سنگھ رندھاوا پنڈ دا چودھری تے بڑی وڈی جاگیر دا مالک سی۔ اوہدی حاکو کھرل نال بڑی گُوڑھی دوستی سی تے دونویں پگ وٹ بھرا بنے ہوئے سن۔ سردار اُجاگر سنگھ رندھاوا تے سردار کرتار سنگھ سندھو وی پہلاں آپس وچ اجیہے گُوڑھے بیلی سن کہ ٹُکر وی اِک دُوجے توں بناں نہیں کھاندے سن پر اچانک دونواں وچ اجیہی دشمنی پئی کہ ساری حیاتی قائم رہی۔ سردار اُجاگر سنگھ کہندا سی کہ دوستی کرو تے وچ وجا کے تے جے دشمنی کرو تے اوہ وی وچ وجا کے۔ کیوں جے منافقت کرنی سُورمیاں دا کم نہیں۔ اِک دن حاکو کھرل، سردار اُجاگر سنگھ نوں آ کے دسدا اے کہ شمشیر سنگھ نوں تاجے نائی نے بسنتر (نالے) تے سردار کرتار سنگھ سندھو دی دھی روپو نال گلاں کردے ویکھیا اے۔ ایہہ گل سُن کے سردار اُجاگر سنگھ رندھاوا غصے نال لال پیلا ہو جاندا اے تے اپنے کامے نکے عیسائی نوں آکھدا اے کہ تاجے نائی نوں بلا کے لیا۔ تاجا نائی آ

جاندا اے تے اوہ زندگی وچ پہلی وار حاکو کھرل دے آکھن تے سردار اُجاگر سنگھ نال جھوٹھ بولدا اے کہ اوہنے روپو نال جیہڑا منڈا ویکھیا سی اوہ اپنا شمشیر سنگھ نہیں سگوں روپو دا بھرا راجندر سنگھ سی۔ تاجے نائی دی گل سُن کے سردار اُجاگر سنگھ نوں کجھ حوصلہ ہوندا اے۔

❁

پوہ ماگھ دے دن سن۔ سویرے تڑکے سردار شمشیر سنگھ اپنی حویلی وچ تیل مَل کے نہا کے چُک رہیا سی کہ حاکو کھرل آ جاندا اے۔ اوہ شمشیر سنگھ نوں گلاں گلاں وچ سمجھاندا آکھدا اے کہ دونواں ٹبراں دا آپس وچ ملنا ناممکن اے:

''اوئے پُتر ہُن تُوں رب رکھے سیانا بیانا گھبرو ایں جیہڑے پنڈ نہ جانا ہووے اوہدا راہ نہیں پچھیدا''

ٹوں سدھے راہ تے آ جا۔ فیر شمشیر سنگھ، حاکو کھرل نُوں اصلی گل دسدا آکھدا اے کہ اِک دن بھاؤ ہربچن سنگھ اپنا گھوڑا میرے حوالے کر کے ماسی دے گھر گیا سی۔ اوہنوں اوتھے تن چار دن لگ جانے سن۔ اوہ مینوں تاکید کر کے گیا سی کہ گھوڑے دا وساہ نہ کھاویں تے حویلی وچ گھوڑا اندر بنھ کے منجی ڈاہ کے کول سویا کریں۔ کیوں جے دو تن واری بندے گھوڑا کھولن لئی آئے سن۔ وجہ ایہہ سی کہ ہر واری ہربچن دا گھوڑا دوڑ جت جاندا سی تے سندھواں نوں ایس گل دی بڑی گوڑ سی۔ پچھلے ورہے کرتار سنگھ دا پُتر راجندر سنگھ جدوں ہاریا سی تے اوہنے ساتوں للکاریا سی کہ جے اگلے ورہے مَیں دوڑ نہ جتیا تے گھوڑے تے چڑھنا چھڈ دیاں گا۔ ہن دوڑ نیڑے سی تے اوہ ہار دے خوف توں ساڈے گھوڑے نوں نقصان پہنچانا چاہندے سن۔ مَیں حویلی وچ سُتا ہویا ساں کہ چور گھوڑا کھولن لئی حویلی وچ آیا۔ مَیں اوہلے ہو گیا۔ جدوں چور نیڑے آیا، مَیں اوہنوں پھڑ لیا تے اوہ کوئی مرد نہیں سگوں روپو سی جیہڑی اپنے بھراواں دی جت خاطر ساڈے گھوڑے دی لت وڈھن آئی سی۔ جدوں مَیں اوہنوں پھڑ لیا تے اوہ گھابر گئی تے مینوں واہگورو دی سونہہ دتی۔ مَیں اوہنوں نال لے کے اوہدے گھر چھڈ کے آیا ساں۔ بس ایہہ اصل گل سی۔ ساری گل سُن کے حاکو کھرل اطمینان نال اُٹھ کے اپنے گھر چلا جاندا اے۔

❁

بابے حسن شاہ دے میلے وچ دو دن رہ گئے سن۔ ہربچن سنگھ نے چاء نال شمشیر سنگھ

نوں آکھیا کہ گھوڑے نوں نہوا دیوے، کجھ میلا ہو گیا اے۔ شمشیر سنگھ دی خوشی دی انتہا نہ رہی کہ اوہدے بھرانے اج اوہنوں کوئی کم آکھیا اے کیوں جے ہربچن سنگھ سارے کم آپ ای کردا سی تے اپنے نِکے ویر نوں کسے وی کم نوں ہتھ نہیں سی لان دیندا۔ سردار اُجاگر سنگھ تے اوہدی بیوی مہنداں دونویں آکھدے سن:

"وے شمشیریا! وا ہگورو ساریاں نوں ایہو جیہے بھرا دیوے۔"

سارے پنڈ دیاں بڈھیاں مائیاں اک دوجے نوں آکھدیاں سن:

"اُجاگر سنگھ دے دونویں پتر شیر نیں شیر، کیہی جوڑی اے؟ ایہہ وڈا مُنڈا تے گنوا اے گنو——"

شمشیر سنگھ جدوں گھوڑے نوں نہوان جاندا اے تے راہ وچ روپو لے کے جاندی روپول جاندی اے اوہ اوہنوں چھیڑن لگ جاندا اے تے پچھدا اے:

"پرسوں میلے تے جانا ای۔" اوہ اگوں: "تینوں کیہہ؟"

آکھ کے ٹُر گئی تے شمشیر سنگھ گھوڑے نوں لے کے بسنتر نالے وچ اُتر گیا۔

❁

بابے حسن شاہ دے میلے والے دن پنڈ وچ بڑی رونق سی تے سردار اُجاگر سنگھ دی حویلی وچ وی بڑی گہما گہمی سی۔ سردار اُجاگر سنگھ، حاکو کھرل، اوہدے چار مُنڈے تے پنج چھ ہور یار آپو اپنیاں گھوڑیاں تے سوار ہو کے میلے ول ٹُر پے۔ سبھ نالوں اخیر تے ہربچن سنگھ اپنے گھوڑے "بجلی" اُتے سوار ہو کے نکلیا تے شمشیر سنگھ نوں آکھیا پئی اپنے دوستاں نال رَل کے آویں تے میلے پہنچ کے سانوں آن ملیں۔ شمشیر سنگھ اپنے یاراں اندر سنگھ تے دین محمد ورک نال میلے اپڑدا اے تے دوناں توں وکھ ہو کے روپو نوں ملن چلا جاندا اے۔ اوہنے رج کے شراب پیتی ہوئی سی تے نشے دی حالت وچ مرزا صاحباں دے بول گاندا روپو نوں جا ملدا اے جتھے کافی دیر تک اوہدے نال محبت بھریاں گلاں کردا رہندا اے۔

❁

اندر سنگھ، شمشیر سنگھ نوں لبھدا پیا سی کیوں جے میلے وچ سارے اوہنوں اُڈیک رہے سن۔ میلے وچ نیزہ بازی دا مقابلہ ہویا جیہڑا ہربچن سنگھ نے جت لیا۔ پورے میلے وچ بھنگڑے پینے شروع ہو گئے۔ نیزہ بازی ویکھن والے سارے لوک بھنگڑے دے وی رُلتی بن گئے۔ سردار اُجاگر

سنگھ دی خوشی دی کوئی انتہا نہیں سی۔ اوہ خوشی پاروں اپنیاں چٹیاں مُچھاں نوں وٹ دے رہیا سی۔

❁

لوڈھے ویلے دوڑ شروع ہوئی۔ پندراں گھوڑیاں نے دوڑ وچ حصہ لیا۔ منصف چندوال پنڈ وچ چِٹے دو پٹے لے کے کھڑے سی جیہڑے گھوڑ سواراں نے اوہناں توں لے کے واپس میلے والے میدان آنا سی۔ میدان توں چندوال دا پینڈا اچھ کوہ سی۔ ہربچن سنگھ نے اوس دن گھوڑا آپ نہ دوڑایا سگوں اپنے نکے ویر شمشیر سنگھ نوں دوڑ لاؤن لئی آکھیا۔ اوہدا والد اُجاگر سنگھ ایس گلوں ناراض وی ہویا پر ہربچن سنگھ نوں اپنے گھوڑے اُتے مان سی۔ اخیر شمشیر سنگھ دوڑ جت گیا تے پہلے دی طرح سندھو فیر ہار گئے۔ رندھاوے جت دے خوشی وچ بھنگڑا پاندے میلے دے میدان توں پنڈ تیکر اپڑے۔ شمشیر سنگھ روپو نوں ملن گوردوارے چلا گیا۔ اندر سنگھ اوہدے نال سی۔ شمشیر سنگھ روپو نوں ملیا تے:

"مڑھیاں والے کھوہ تے سرگھی ویلے"

ملن دا آکھ کے ویہڑے وچوں باہر نکل آیا۔ روپو جدوں گوردوارے توں باہر نکلی تے اوہنوں سوداگر سنگھ ڈاکو چھیڑن لگ پیا تے شمشیر سنگھ نے اپنی محبوبہ دی ہتک دا بدلا اوہنوں خوب پھنڈ چاڑھ کے لیا۔ گل ہور ودھ جاندی پر گرنتھی نے آ کے معاملہ رفع دفع کروایا۔ فیر اوہ دونویں پنڈ واپس اپنی حویلی وچ پرت آئے جتھے جت دیاں خوشیاں منائیاں جا رہیاں سن۔

❁

حویلی وچ جشن دا سماں سی۔ کھانے مگروں شراب دے دور چل رہے سن۔ سرداراں دیاں مُچھاں تے داڑھیاں شراب نال بھجیاں ہوئیاں سن۔ چمٹے والے راگی جوش تے گرمی نال گاؤن گا کے جٹاں دے کھیسیاں وچوں پیسے کڈھوا رہے سن۔ رندھاوے، ورک تے کھرل خوشی وچ انھے ہو کے پیسے لُٹا رہے سن۔ ککڑ دی پہلی بانگ تے شمشیر سنگھ نوں روپو نال کیتا سرگھی نوں ملن دا وعدہ یاد آیا۔ اوہ روپو نوں ملن لئی مڑھیاں دے کول اپڑدا اے۔ دونویں ملاقات کر دے نیں تے اگلے دن فیر ملاقات دے وعدے نال روپو ہنیرے وچ گم ہو جاندی اے۔ شمشیر سنگھ وی گھر جا کے سوں گیا۔

❁

مہنداں نے صبح سویرے ناشتہ بنا کے ہربچن نوں آواز ماری تے اوہ ہتھ مونہہ دھو

کے چونترے تے آ بیٹھا۔ مہنداں اوہنوں آکھدی اے کہ شمشیر سنگھ نوں وی اُٹھا دیوے تے ہرچن آکھدا اے کہ بے بے اوہنوں سوں لین دے۔ بے بے آکھدی اے کہ میرا پتر شمشیر سنگھ بڑا سوہنا اے:

''واہگورو مینوں ٹونہہ دی ایہو جیہی دیوے کتوں تاں اے۔''

ہرچن سنگھ اگوں آکھدا اے کہ بے بے شمشیر دا رشتہ ماسی ول ای کر چھڈ۔ بے بے اگوں آکھدی اے کہ اوتھے ای کرنا اے تے تیرا ویاہ وی ہاڑ دے مہینے وچ تیری پھپھی دی دھی نال کر دینا اے۔ دوجی واری فیر اوہ بے بے نوں شمشیر دے ساک بارے آکھدا اے کہ جندو نال کر دیوے تے شمشیر غصے نال لال پیلا ہو جاندا اے۔ فیر بے بے شمشیر نوں آکھدی اے کہ دو، تن ورہے ہو چلے نیں ٹوں اپنی ماسی ول نہیں گیا، پتر کسے دن جا کے اپنی ماسی نوں مل آ۔ شمشیر سڑ بل کے جواب دیندا اے:

''بھاؤ جو مل آؤندا اے مہینے پندرھویں دن، میں نہ جاواں تے کیہ اے؟''

❁

پورے اک ورہے مگروں جیٹھ دے مہینے دی اک تتی شام نوں شمشیر سنگھ اپنے یار اندر سنگھ نوں ملن آیا جیہڑا ہن اکا بدل چکیا سی تے بدنصیبی دی تصویر بنیا ہویا سی۔ اندر سنگھ اوہنوں ویکھ کے ہکا بکا رہ گیا۔ شمشیر سنگھ نے اندر سنگھ نوں شراب دی فرمائش کیتی تے پہلے توڑ دی پوری بوتل پی کے وی اوہدی تسلی نہ ہوئی۔ اوہنے دوجی بوتل وی پھڑ لئی تے گلاس وچ پا کے پین لگ پیا۔ اوہ نشے وچ اپنے یار اندر نوں آکھن لگا:

''اوئے اندرا! میرے اندر لا بندہ مینوں ساہ نہیں لین لیندا۔ اوہ مینوں برچھیاں ماردا رہندا تے میرے سر پر نوں نوکے نال ٹھڈا ردا رہندا اے۔ اوئے میں ہر بندے نوں دھوکھا دے سکنا آں پر اپنے اندر والے بندے نوں نہیں۔''

فیر اندر سنگھ نے اوہدے توں ناراض نہ ہون دی شرط تے جندو بارے سوال کر دتا۔ ایہہ سوال سُن کے شمشیر سنگھ دے ہتھوں گلاس چھٹ گیا تے اوہ مُڑھکا پُونجھ کے آکھن لگا کہ تینوں پتہ اے ساڈے گھر والے میرا ساک جندو نال کرن دی فکر وچ سن تے بھاؤ ہرچن ایس معاملے وچ سبھ نالوں اگے سی۔ میں ایس رشتے توں انکار کر دتا کیوں جے مینوں:

''بھاؤ تے جندو دے میل ملاپ تے شک سی۔ مینوں انج لگدا سی جیویں

بھاؤ اپنی بلا مینوں چموڑنا چاہندا اے تے میں اوہنوں اک دن صاف صاف کہہ دتا: بھئی جیہدا بھار اے اوہ آپے ای چکے''

بے بے نے دھکے نال میری منگنی کر دتی حالانکہ میں ہزار وار آکھیا سی کہ ایہہ گل سرے نہیں چڑھنی۔ میں جندو نوں منگنی توں تیجے دن اوہدے گھر جا کے قتل کر دتا۔ فیر ہرچن نوں میرے تے روپو دے یارانے دا پتہ لگ گیا۔ اوہنے مینوں سمجھایا پر:

''میں مرد آں تے میں روپو نوں قول دتا اے۔ ہن بھاویں ساری دُنیا ای پھر جاوے میں قول نہیں ہارنا۔''

اوس توں بعد اوہنے آکھیا کہ نویں چن دی پہلی تاریخ نوں روپو دا ویاہ تیجا سنگھ باجوے دے منڈے نال متھیا گیا اے:

''میں آکھنا واں بھئی کتے میرے نال دو بانہواں ہور ہوندیاں تاں میں باجویاں نوں راہ پا دیندا، چٹے دن جنج ڈک کے۔''

''میں اوہناں نوں ایہہ دس دیندا بھئی سورے رن نوں چوراں وانگ کڈھ کے نہیں کھڑدے۔ چٹے دن للکار کے کھوہ لیندے نیں۔''

اندر سنگھا تُوں میرا ساتھ دیویں گا؟ اندر سنگھ نے آکھیا کہ:

''میں شاماں نوں ای تیرے ول آ جاواں گا۔ پھیر جو واہگورو کرے۔''

❁

چن دی پہلی نوں سردار کرتار سنگھ سندھو دی حویلی وچ دیگاں پک رہیاں سن۔ روپو اُتے بہت ای سخت پہرہ سی۔ کرتار سنگھ نے تھاں تھاں تے اپنے بندے کھلارے ہوئے سن۔ حاکاں ماچھن باہروں دیگاں لئی پانی لے کے آئی تے نال ای شمشیر سنگھ دا پیغام ہولی جیہی روپو دے کن وچ دس دتا:

''اج پچھلی رات ویلے، مڑھیاں والے کھوہ تے اوہ تینوں اڈیکدا ہووے گا تے روپو دی جان وچ جان آئی۔''

ہنیری رات وچ شمشیر سنگھ روپو نوں اُڈیکدا تھک گیا سی کہ اُتوں روپو آ گئی۔ شمشیر نے آکھیا:

''بڑا چر لا دتا ای؟''

روپو اوہدے چوڑے گرم سینے نال لگ کے آکھن لگی:

''اوتھوں نکلن دی واہ ای نہیں سی چلدی۔ اوہ تے ربّ بھلا کرے حاکاں ماچھن دا جیہڑی مینوں اوتھوں کڈھ لیائی اے۔ تے آئے پھڑ۔''

''ایہہ کیہہ اے؟''

''میریاں ٹومباں۔''

اوہ دونویں جان لگدے نیں کہ اوہدا وڈا بھرا ہربچن سنگھ اوہناں دا راہ ڈک کھلوندا اے تے آکھدا اے:

''کھلو جا بھئی جوانا۔''

''دھیاں بھیناں دی عزت سبھ دی سانجھی ہوندی اے۔ ایہہ نہیں ہو سکدا۔ سویرے تک سارے پنڈ دا وڈھیا جاوے گا۔ ایہہ تیرے نال نہیں جاسکدی۔''

شمشیر سنگھ نے تلوار سدھی کر لئی:

''اگوں ہٹ جا اوئے ہربچن سنگھا۔''

ہربچن سنگھ نے آکھیا:

''میریاں جیوندیاں نہیں توں میری لاش توں دی لنگھ کے لے جا سکنا ایں۔''

روپو، شمشیر سنگھ دے کول ای ڈری ہوئی کبوتری وانگ کھڑی سی۔ شمشیر سنگھ نے اکھاں میٹ لئیاں تے پورے زور نال تلوار چلائی۔ تلوار روپو دی دھون توں لے کے چھاتی دے ہیٹھاں تک لنگھ گئی تے روپو دے مونہوں بس اک چیک نکلی تے اوہ ڈگ پئی۔ شمشیر نے لہو نال بھری تلوار دور سٹ دتی تے اوہ ہربچن دے گل لگ کے بالاں وانگ زور زور دی رووَن لگ پیا۔

ناول دا حوالہ: افضل احسن رندھاوا، دیوا تے دریا، لاہور: پبلشر ندادر، 1961ء

بول مٹی دیا باویا، دے ڈرامیاں وچ جیون دی سبق ملدا اے؟ نتشا ... بن مکمل کرو؟ CSS-2018

بول مٹی دیا باویا۔ سجاد حیدر

تعارف:

سجاد حیدر دا ڈرامے دے حوالے نال پنجابی زبان و ادب وچ اک اُچا ناں اے۔ اوہناں نے زیادہ تر ریڈیولئی ڈرامے لکھے سن جیہڑے چار وکھو وکھ مجموعیاں دی شکل وچ چھپ کے خاصی شہرت حاصل کر گئے۔ سجاد حیدر دی ڈرامہ نگاری توں بغیر پنجابی ریڈیائی ڈرامے دی تاریخ کدی مکمل نہیں ہو سکدی۔ آپ دے مختصر حالات زندگی درج ذیل نیں:

سجاد حیدر 1919ء نوں ضلع گجرات وچ دریائے چناب دے کنارے آباد اِک چھوٹے جیہے پنڈ موہلہ وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دے والد دا ناں پیرزادہ نور حسین سی جیہڑے علمی ادبی شخصیت، پیشے دے اعتبار نال اُستاد تے شعر گوئی دا وی چنگا ذوق رکھدے سن۔ سجاد حیدر نے میٹرک دا امتحان گجرات توں پاس کیتا تے ہور تعلیم لئی لاہور آ گئے۔ گورنمنٹ کالج، لاہور توں بی۔اے تے ایم۔اے فارسی دا امتحان پاس کیتا۔

1944ء نوں محکمہ اطلاعات ولوں آل انڈیا ریڈیو، لاہور دے دیہاتی پروگرام دے نگران مقرر ہوئے۔ پاکستان بنن توں بعد انفارمیشن آفیسر بنے گئے۔ 1954ء نوں اسسٹنٹ ڈائریکٹر مقرر ہوئے تے فیر ترقی کردیاں کردیاں ریڈیو پاکستان، لاہور دے ای ریجنل ڈائریکٹر بنے۔ آپ 1980ء نوں ایسے ای عہدے توں ریٹائر ہوئے۔ کجھ عرصہ لاہور آرٹس کونسل دے ڈائریکٹر وی رہے۔ اوہناں ایس ادارے دی ترقی لئی دن رات کوششاں تے محنتاں کیتیاں۔ اوہناں دیاں محنتاں رائیگاں نہیں گئیاں تے لاہور آرٹس کونسل علمی، ادبی تے ثقافتی سرگرمیاں دا مرکز تے ادارہ بن گیا۔

ایہناں ساریاں مصروفیات دے نال نال آپ دا تخلیقی سفر وی جاری رہیا۔ آپ نے افسانہ نگاری کیتی تے اِک ناول "چیتر باغ" وی لکھیا پر ریڈیو نال جُوت پاروں ڈرامہ نگاری آپ دا خاص میدان رہیا۔ آپ دے لکھے ڈرامے ریڈیو پاکستان تے ٹیلی ویژن توں نشر ہوندے رہندے نیں جیہڑے عوام وچ بڑے مقبول نیں۔ ایس توں اڈ ہن تیکر آپ دے

ریڈیائی ڈرامیاں دے چار مجموعے چھپ چکے نیں جیہناں دے ناں درج ذیل نیں:

1- ہوا دے ہوکے (1957ء)   2- سورج مکھی (1970ء)

3- بول مٹی دیا باویا (1977ء)   4- کالا پتن (1986ء)

سجاد حیدر نے دسمبر 1996ء نوں وفات پائی۔

1995ء سسر کے مطابق

ریڈیائی ڈرامہ:

ڈرامے دیاں تن قسماں نیں:

1- سٹیج ڈرامہ   2- ٹی۔وی ڈرامہ   3- ریڈیائی ڈرامہ

ایہناں تِناں دے لکھن دی تکنیک وکھو وکھ اے۔ ریڈیو ڈرامہ لکھنا اوکھا کم اے تے ایہدی تکنیک باقیاں نالوں وکھری اے۔ برصغیر پاک و ہند وچ جدوں ریڈیو آیا تے شروع وچ سارے پروگرام لائیو نشر ہوندے سن۔ لائیو ڈرامہ نشر کرنا ہور وی اوکھا کم ہونداسی جیہدے وچ غلطی دی گنجائش نہیں ہوندی۔ بعد وچ ریکارڈنگ نے کافی سہولت پیدا کر دتی تے ڈرامہ براڈ کاسٹ کرن توں پہلاں اوہدی نوک پلک سنوار لئی جاندی سی۔ ریڈیو ڈرامے وچ چونکہ کردار اکھاں سامنے نہیں ہوندے ایس لئی بصارت دا کم وی سماعت کولوں لیا جاندا اے۔ سامعین نے آوازتوں ای سبھ کجھ سمجھنا ہوندا اے۔ لہٰذا سامعین نوں مدِ نظر رکھ کے ریڈیو ڈرامہ لکھیا جاندا اے۔ مکالمے، کردار تے پلاٹ ایہو جیہے ہون کہ سامع نوں با آسانی سبھ کجھ سمجھ آ جاوے۔ سجاد حیدر کیوں جے آپ وی ریڈیو نال وابستہ سی لہٰذا اوہناں نے تکنیک دا خاص خیال تے رکھیا ای اے نال دے نال پنجابی ڈرامے نوں نت نویں اخلاقی تے اصلاحی موضوعات نال وی مالا مال کیتا اے۔ بلاشبہ اوہناں دے لکھے ڈرامے فکر و فن دے اعتبار نال اِک شاہکار دا درجہ رکھدے نیں۔

''بول مٹی دیا باویا'' دا جائزہ:

''بول مٹی دیا باویا'' سجاد حیدر دے ریڈیو ڈرامیاں دا تیجا مجموعہ اے جیہڑا 1977ء نوں چھپیا سی۔ چھاپن والا ادارہ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور اے۔ ایس مجموعے دا دیباچہ احمد ندیم قاسمی نے لکھیا اے جد کہ کتاب دا خوبصورت ٹائیٹل عالمی شہرت یافتہ مصور ''صادقین'' ہوراں تیار کیتا اے۔ مجموعے دے کل صفحے 168 نیں جد کہ ایس مجموعے وچ شامل ڈرامیاں

دی تعداد پنج اے تے سرناویں درج ذیل نیں:

1۔ سچ دا مہاندرا　2۔ بول مٹی دیا باویا　3۔ گھگھو گھوڑے

4۔ پنجرہ　5۔ جیہناں نین نندراولے

ڈرامیاں دا تنقیدی جائزہ/ سجاد حیدر دی ڈرامہ نگاری/ سجاد حیدر دے ڈرامیاں دے موضوعات/ سجاد حیدر دے ڈرامیاں دا فنی تے فکری ویروا

مجموعے وچ شامل سجاد حیدر دے ڈرامیاں نوں پڑھ کے ایہہ احساس ہوندا اے کہ سارے ڈرامے علامتی نیں۔ دیباچہ نگار احمد ندیم قاسمی دا آکھنا اے:

"...... سجاد حیدر دے ڈرامے وی علامتی نیں پر ایہہ اوہ علامت اے جس نوں فن دا زیور کہنا چاہیدا اے۔ ایہہ علامت لفظاں دیاں دوہریاں دھاراں پیدا کردی اے تے معنیاں نوں نظراں دی آخری حد تیکر کھول تے کھلار دیندی اے۔ ڈرامہ شروع کرن نال ای ایہہ علامت پھُل وانگوں کھڑن لگ جاندی اے تے اخیر تیکر پہنچ کے اوہ ڈرامے دے اِک اِک اکھر وچ خوشبواں دے خزانے بھر دیندی اے......"

سجاد حیدر نے علامتی انداز نال پینڈو تے شہری لوکاں دے مسائل نوں موضوع بنایا اے۔ اوہناں خاص طور تے سرمایہ دارانہ تے جاگیردارانہ نظام دیاں قباحتاں اُتے چانن کھلار کے ظالم دے خلاف آواز چکی اے تے مظلوم، ماڑے، ہیٹھے طبقے نال ہمدردی دا اظہار کیتا اے۔ احمد ندیم قاسمی آکھدے نیں:

"...... سجاد حیدر دے سبھے ڈرامے کرودھ تے ظلم دے خلاف نوکیلے تے کٹیلے احتجاج نیں، سوائے اخیرلے ڈرامے "جیہناں نین نندراولے" دے جیہڑا اِک نفسیاتی گنجھل دار ڈرامہ اے پر ڈونگھائی وچ جایئے تاں اوتھے وی اصل موضوع ناانصافی دا ای ملے گا......"

سجاد حیدر دے پنجاں ڈرامیاں وچ کہانی وکھو وکھ اے تے ہر کہانی وچ کوئی نہ کوئی عجیب وغریب کردار ضرور موجود اے مثلاً پہلے ڈرامے وچ "ایضاً" نامی کردار اے جیہڑا اصل کردار "سرخوش" دا ہمزاد اے۔ دُوجا کردار "مودھا فقیر" اے جیہڑا ہتھاں دے بھار ٹردا

اے۔ دُوجے ڈرامے دا ''باوا'' کھلونا اے پر بولدا وی اے۔ تیجے ڈرامے وچ ''بردا'' (غلام) جیہدا ناں سچیار اے چپ چپیتی روح اے تے اوہنوں غیب وچوں روحانی اشارے دی ہوندے نیں۔ چوتھے ڈرامے وچ اپنے آپ نوں بھلیا ہویا (پاگل) ''بدھ سائیں'' تے ''سخی مولا'' نیں۔ آخری ڈرامے وچ خبر تے بے خبری دے درمیان لٹکی ہوئی ریاض دی ''روبی'' تے منوجی دی ''آشی'' جیہڑی اخیر وچ اِک تھک کے کہندی اے کہ تسیں دوواں نے رَل کے میرے دو ٹوٹے کردتے نیں۔

سجاد حیدر دے ایہہ کردار اصل وچ انسانی ضمیر دا عکس تے سچائی دی علامت نیں جیہڑے تھوڑی دیر لئی سامنے آندے نیں تے غلط کرداراں نوں جھنجھوڑ کے واپس چلے جاندے نیں۔ نیکی دے ایہہ کردار مکمل نہیں بلکہ بعض جگہ تے تمثیلی انداز وچ سامنے آندے نیں۔ جد کہ بدی دے کردار جیوندے جاگدے نیں۔

سجاد حیدر دے ڈرامیاں وچ خارجی برائیاں دی بجائے اپنے اندر دے کرودھ نوں مُکان ول بہتی توجہ دتی گئی اے، کیوں جے اوہناں دے نزدیک جے انسان اپنے آپ نوں ٹھیک کرلوے تے معاشرہ آپوں ای ٹھیک ہو جاندا اے۔ جد کہ اِک انسان دی برائی دُوجے انساناں نال رَل کے اجتماعی برائی دا روپ دھار لیندی اے تے پورے معاشرے نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیندی اے۔ چنانچہ اوہناں برے کرداراں نوں شیشہ وکھا کے اوہدے اندر برائی دا خوف پیدا کیتا اے تاں جے ہر فرد خوفزدہ ہو کے اپنی اصلاح کرلوے۔
سجاد حیدر نے اپنیاں ایہناں ڈرامیاں وچ طبقاتی کشمکش دے حوالے نال اوہناں لوکاں نوں وی موضوع بنایا اے جیہڑے دولت، عزت تے شہرت دے چکر وچ پے کے انسانی قدراں دا احترام بھُل جاندے نیں۔

پہلا ڈرامہ:

کردار: 1۔ سرخوش، 2۔ ایضاً، 3۔ مُودھا فقیر، 4۔ بھلا پاندھی، 5۔ سُن سُن سُن، 6۔ سیکرٹری۔

پہلا ڈرامہ ''سچ دا مہاندرا'' وچ سرخوش صاحب اِک کاروباری سیٹھ تے مِل دا مالک اے۔ اوہ انتہائی خودغرض، لالچی تے مفاد پرست انسان اے۔ اوہدے لئی روپیہ پیسہ، جواہرت تے تجوریاں دیاں چابیاں سبھ کجھ نیں۔ اوہ اپنی سیکرٹری نوں بڑے متکبرانہ انداز نال کجھ ڈکٹیشن دے رہیا اے جیہنوں اوہ ٹائپ کر رہی اے۔ اچانک زوردار دھماکہ ہوندا اے۔

اوہ مِل نوں تالے لوا کے مزدوراں نوں چھٹی دے کے اپنی دولت سنبھالن دی فکر وچ لگ جاندا اے۔ سجاد حیدر نے اوہدا ہمزاد ''ایضاً'' تخلیق کر کے دوناں دا آپس وچ مکالمہ کروا کے مُودھے فقیر تے بُھلّے پاندھی دے ذریعے اوہنوں دولت و جواہرات دی ہوس وچوں کڈھ کے غریب تے لاچاراں نال ہمدردی کرن داول سکھان دی کوشش کیتی اے۔ سجاد حیدر نے ،کنی خوبصورتی تے مہارت نال انسان دے ضمیر نوں سامنے لیا کھلاریا اے۔ ''سرخوش'' تے ''ایضاً'' دے مکالمے ملاحظہ کرو:

سرخوش: بھائی جے اُٹھ کے ساہمنے روشنی وچ آ جائیں تے تیرے کولوں کُجھ پُچھاں۔ تُوں تے آپنے جیہا ای لگنا ایں۔

آواز: ہاں کدی ساں۔ ہُن نہیں۔

سرخوش: اچھا ذرا سامنے تے آ۔ باہر دے دروازے بند نیں تُوں کدھروں آیا ایں؟

آواز: مَیں باہروں نہیں بھائی، اندروں آیا واں۔

سرخوش: اندروں؟

آواز: ہاں۔ تُوں نہ اندروں باہر آون دا رستہ جاننا ایں نہ باہروں اندر آون دا۔ تُوں وی کیہہ جکڑ بند مخلوق ایں۔

ایس توں بعد سرخوش ایس آواز توں اوہدا ناں پُچھدا اے تے جواب ملدا اے:

آواز: تُوں ویکھیا نہیں ایتھے کسے دا کوئی ناں نہیں۔ تُوں جے چاہیں تے مینوں ایضاً آکھ سکنا ایں۔

سرخوش: اچھا ایضاً، ایہہ دس اسیں کدوں کٹھے ساں تے کنج جُدا ہوئے؟

ایضاً: اسیں اکو ماں پیو دے گھر اکو ویلے پیدا ہوئے۔ اوہناں ساڈا دوناں داناں سرخوش رکھیا۔

سرخوش: پر تیرا ناں تے ایضاً اے۔

ایضاً: اوس ویلے میرا ناں سرخوش سی۔ دس سال تیکر ساڈا دوناں داناں سرخوش سی پر اپنی دسویں سالگرہ تے جدوں کھیڈ کھیڈ وچ تُوں اِک کتورے نُوں رسی نال بنھ کے اینا ماریا جے اوہ مر ای گیا تے مَیں تیرے اندروں نکل کے باہر چلا گیا۔

سرخوش: اج میری عمر پنجاہ سال اے تے مَیں اندروں اینا خالی آں جیویں کوئی کھولا۔

آواز: راستی، رحم تے انسانیت توں خالی بندے کھولے ای ہوندے نیں۔

سرخوش: تُوں بم دا دھماکہ سنیا اے؟ مینوں اطلاع دتی گئی سی جے اعصابی گیس دا بم سُٹیا جا رہیا اے جیہدے اثر نال لوک پاگل ہو جان گے۔ مَیں ایسے کر کے تہہ خانے وِچ چُھپیا ہویا ساں۔

ایہناں مکالمیاں توں بعد سجاد حیدر دا مقصد پورا ہو جاندا اے کیوں جے اوہ جیس وِگڑے تگڑے تے ہوس پرست ''سرخوش'' دی گل کر رہے سن اوہنوں مَت آ جاندی اے تے اوہدی اصلاح انج ہوندی اے کہ جدوں ''ایضاً'' اوہنوں کہندا اے کہ آہُن باہر چلیئے تے ''سرخوش'' اگوں جواب دیندا اے کہ باہر نہیں: ''آہُن اندر چلیئے۔''

دُوجا ڈرامہ:

کردار: 1۔ناجی (نوکرانی)، 2۔ باوا (بڈّاوا)، 3۔سیٹھ بلند اقبال/ بلّو جی، 4۔میڈم جی / پَری، 5۔رُوفی / صاحب جی۔

''بول مٹّی دیا باویا'' دُوجا ڈرامہ اے۔ سیٹھ بلند اقبال عرف بلّو جی اِک مِل دا مالک اے تے رج کے مزدوراں دا استحصال کردا اے۔ اوہدی بیوی پَری (میڈم جی) وی ماڈرن تہذیب دا فرد اے تے دونویں دولت دے پُجاری نیں۔ اوہناں دا اِک نوجوان پتر ''روفی'' اے جیہڑا اپنے ماں پیو دِیاں خصلتاں تے روشنی پاندا ہویا آکھدا اے:

روفی: ممی انج ساڈا تہاڈے توں پچھلی نسل نال اینا فرق نہیں جنا تہاڈے نال اے۔ مَیں تے دادا جان دے بہتا نیڑے آں۔ اوہ تے مَیں دونویں روحانی مخلوق آں، تسیں مادہ پرست مخلوق او۔ تہاڈے وِچ نہ جذبے دی سچائی اے نہ ایمان دی روشنی۔ تہاڈی روحانی ترقی دی راہ وِچ پیسہ رکاوٹ بن گیا اے۔ تسیں Materialist او تے اسیں Idealist۔ مینوں ڈر اے تہاڈے نال رہ کے اسیں وی کھوٹے نہ ہو جائیے۔

''روفی'' دے مکالمیاں راہیں سجاد حیدر نے ساڈے معاشرے اُتے بھرپور تنقید کیتی اے۔ اوہ معاشرتی برائیاں جیہڑیاں ناسور بن گئیاں نیں اصل وِچ اوہدے ماپیاں نُوں وی چمڑیاں ہوئیاں نیں۔ ''روفی'' دا کردار مادہ پرست نہیں اور روحانیت ول مائل اے۔ اوہنوں اپنی نوکرانی ''ناجی'' دی تنہائی دا وی بخوبی احساس اے۔ اوہ اپنی ماں دی طرح ''ناجی'' دے ''باوے'' دا مذاق نہیں اُڈاندا۔ اوہ جاندا اے لکڑی دا باوا نہیں بول سکدا۔ اوہنوں ایہہ وی پتہ اے کہ باوے دی آواز اصل وِچ ناجی دی اپنی ای آواز اے۔ اوہدے اندر دا اِک روپ

اے۔ ایہہ گلاں اوہدے ماں پیو نہیں سمجھدے۔ اوہناں لئی پیسہ، عزت تے شہرت سبھ کجھ اے۔ اپنے والد نوں مزدوراں دی حق تلفی توں روکدا آکھدا اے:

روفی: پاپا اندر جو وی فساد ہووے، ممی دی وکھالی تے مُصلحین والی اے پر تسیں تے مشیناں نال رہ کے مشین ای ہو گئے او۔ احساس دی دولت تہاڈے دل وچ نہیں۔ تسیں کیہہ لئی پھردے او؟ لٹیا خزانہ۔ تہانوں تے نکیاں نکیاں لوڑاں والے غریباں دا محافظ ہونا چاہیدا سی۔ پر تساں کیتا کیہہ؟ اجڑاں دے چھیڑو بن گئے۔

سیٹھ: اجڑاں دے چھیڑو؟ اوہ کنج؟

روفی: اوہ انج پئی تساں بندیاں دے اجڑ اگے ہک لئے۔ ہن بندے پشو نہیں رہے پاپا۔ ہُن اوہ آپنی محنت تہاڈی جھولی پاندے نیں تے آپنا حق تہاڈے کولوں منگدے نیں۔ اج باج تسیں لے سکدے تے خیرات اوہ نہیں منگدے۔ ایہہ حقاں دا نیاں اے۔ حق داراں دا حق دیو۔

سیٹھ: (گل کٹ کے) تے آپ بھکھے مَرو۔ ویکھاں جھلیاں والیاں گلاں۔

روفی نوں ''باوے'' بارے اوہدی ماں دسدی اے:

میڈم: روفی پتہ ای ایہہ کہندی اے باوا ایہدے نال گلاں کردا اے۔

روفی: اسی Idealist منّنے آں پئی دلوں توجہ دتی جائے تے پتھر وی بولن لگ جاندے نیں۔ پھیر ایہہ بت تے دھرتیوں اٹھیا اے۔ اندروں خالی نہیں ہو سکدا۔ ناجی تیرا باوا سبھ نال بولدا اے؟

ناجی: نہیں صاحب جی، بس میرے نال۔

روفی جدوں باوے نوں سوال کردا اے کہ سبھ نالوں سوہنا کون اے؟ اوہدی ممی، اوہدا پاپا یا اوہ آپ؟ باوا پہلے دوناں واری چپ رہندا اے تے روفی دی بابت آکھدا اے:

روفی: کیوں جی مَیں سبھ توں سوہنا ہیں واں نا؟

باوا: ہاں جی

میڈم: ایہہ تے بول پیا اے۔ روفی ہُن پُچھ تینوں سبھ توں سوہنا کیوں آکھیا سُو۔

روفی: باوا جی ایہہ وی دس دیو مَیں سبھ توں سوہنا کیوں واں؟

باوا: تہاڈا دل سوہنا اے۔

ایہہ اصل وچ ناجی دی آواز سی جیہنوں اوس گھر وچ صرف روفی دا ورتارا چنگا لگدا

سی۔ باوا اُتلا آخری مکالمہ کہہ کے چُپ کر جاندا اے جیہدے توں انج لگدا اے جیویں باوا اپنا رول روفی دے سپرد کر کے آپ چُپ ہو گیا اے۔ ڈرامے دا اخیرلا ڈائیلاگ جیہڑا ناجی سسکیاں لے کے کیہندی اے ''ہن تے اندروں وی جواب نہیں آوندا۔ ہن کیہہ بنے گا۔ ہائے اللہ، ہن میرا کیہہ بنے گا'' تے ایس گل دا مزید پک ہو جاندا اے کہ ڈرامہ نگار نے بڑی ای خوبصورتی نال ناجی دے اندرنوں اِک باوے دا رُوپ دے کے اوہدے توں وکھ کھڑا کیتا ہویا سی تے ایس باوے دی جگہ ہن روفی نے لے لئی اے۔

تیجا ڈرامہ:

کردار: 1۔ بُردا/ بچیار، 2۔ باندی/ سُلکھنی، 3۔ سَرس صراف، 4۔ لکھی، 5۔ لاڑا، 6۔ سوداگر، 7۔ سردار

تیجے ڈرامے ''گھگھو گھوڑے'' وچ ''سرس'' (صراف) ایک امیر کبیر کیمیا گر اے جیہڑا ہر ویلے سونا بنان دے چکر وچ رہندا اے۔ ''لکھی'' اوہدی بیوی اے جیہڑی ادھیڑ عمر اے پر زندگی دِیاں رنگینیاں وچ کھُتی ہوئی اے۔ اوہ اپنے نوجوان زرخرید غلام اُتے ڈورے پاندی اے پر اوہ اللہ لوک قابو نہیں آندا۔ لاڑا سرس تے لکھی دا جوان پتر اے جیہڑا کمزور دل و دماغ دا مالک اے تے ہر ویلے وہماں دا شکار رہندا اے۔

ایہہ ڈرامہ انساناں دی منڈی توں شروع ہوندا اے جتھے اِک سوداگر انساناں یعنی عورتاں، مرداں نوں بردے یعنی غلام بنا کے ویچ رہیا اے۔ سوداگر اپنے غلاماں دے گُن بیان کر کے پہلے بچیار تے فیر سُلکھنی (نوجوان باندی) دی بولی لاندا اے۔ سبھ توں زیادہ بولی سرس لاندا اے تے اوہ بچیار نوں تِن ہزار سونے دِیاں مہراں دے عوض خرید لیندا اے۔ فیر نوجوان مٹیار ''سلکھنی'' دی بولی لگدی اے جیہنوں سرس دا پتر ''لاڑا'' سبھ نالوں ودھ رقم یعنی چار ہزار سونے دِیاں مہراں دے کے خریددا اے۔ اوہ گھر پہنچ کے اپنی باندی نوں حکم دیندا اے کہ اوہنوں اپنا لاڑا (دولھا) آکھے پر اوہ انج نہیں کردی تے اپنے ورگے زرخرید غلام نال سانجھ بنا کے اپنے دُکھ سُکھ پھولدی اے۔ کیونکہ کسے وی بندے نوں اپنے ای میل (طبقے) دے بندے توں ہمدردی دی امید ہو سکدی اے جیویں ''سلکھنی'' نے کیتا۔ بچیار اِک دانا آدمی اے جیہڑا روحانیت وچ ڈبیا ہویا اے۔ اوہ سلکھنی نوں کجھ گُر دسدا اے جیہدے پاروں اوہ لاڑے نوں چیتے ورگی دِسن لگ پیندی اے۔ اوہ بے ہوش ہو کے ڈِگ پیندا اے تے

اوہدی ہوس اپنی موت آپ مر جاندی اے۔ سُلکھنی جدوں سچیار دے آکھے عمل پاروں لاڑے دی ہوس دا نشانہ بنن توں بچ جاندی اے تے اوہنوں آکھدی اے کہ توں تے چنگا بھلا سمجھدار ایں تے فیر چُپ چاپ رہ کے "گھگھو" کیوں اکھواناایں۔ اوہ جواب دیندا اے:

سُلکھنی: تیری بلاری اینی سوہنی اے، کجھ سخن بولیا کر، گھگھو کیوں اکھواناایں؟

سچیار: گھگھو تے میری گوت (ذات) اے سُلکھنی۔ میری تیری دوناں دی۔ پیغمبراں تے ولیاں نوں چھڈ کے جیہناں نوں ہر حال وچ سچ بولن دا اِذن اے، مخلوق دِیاں دو ای گوتاں نیں، گھگھو تے گھوڑے۔ گھگھو اوہ نمانے، نتانا نماہسن تے مُٹھا مُٹھا ٹُرن والے، چپ چپیتے بندے جیہڑے دھون سُٹ کے مگر مگر لگے جان نوں عار نہیں سمجھدے۔ ایہہ ہولی تے ہینی مخلوق مونہہ پاڑ کے بولن دی سار نہیں رکھدی پر جدوں ایہناں دے سر یر وچ سچ دا ساہ پھوکیا جاندا اے اودوں انج جاپدا اے جیویں جنگ دے للکرے نال آل دوالے تھرتھلی پے جاندی اے۔

سُلکھنی: تے گھوڑے، سچیار؟

سچیار: حیاتی دی گھڑ دوڑ وچ کھیہہ کے اگانہہ لنگھن تے پرو مبلیاں وانگ بندے چھانگ کے آپ نسرن والے موہری، جیہڑے آپنے نالوں تھلویاں نوں ٹیشی تیکر اپڑن دِیاں پوڑیاں سمجھدے نیں۔ ایہہ خلقت نوں گنے وانگر پیڑ کے اوہدا پھوگ راہواں وچ سُٹ جاندے نیں پر ایہہ دُوجیاں نوں ہتھیاراں ہار ورتن والے سُورمے کدی آپنی رَت نال وی نہا گھندے نیں۔ جدوں ہتھ دا ہتھیار آپ ایہناں نوں آوجدا اے۔

سُلکھنی: پھیر تے لکھی ٹھیک ناں دھریا اے۔

سچیار: ہاں۔ ایہہ گھوڑے نیں: لکھی، لاڑا، سَرس صراف تے بردہ فروش سوداگر۔ اسیں گھگھوآں سُلکھنی تے سچیار۔

ایہہ ڈرامہ علامتی حوالے نال جاگیردارانہ نظام وچ طبقاتی کشمکش، استحصال تے ظلم وجبر اُتے چانن کھلاردا اے۔ بڑے چنگے ڈھنگ نال امیراں دِیاں خوشیاں تے غریباں دِیاں مجبوریاں نوں سامنے لیاندا گیا اے۔ علامتی حوالے نال ایس ڈرامے دا انجام اصل وچ ایہہ نوید دیندا اے پئی اِک وقت ضرور ایسا آنا اے جدوں ایس دُنیا وچ طبقاتی سماج نے اُتے تھلے ہو کے آپنے منطقی انجام نوں پہنچ جانا اے۔ ڈرامے وچ بُرے کرداراں نوں اوہناں دِیاں اپنیاں غلط کاریاں توں بچان لئی اندر دا خوف مختلف رُوپ دھار کے اوہناں نوں ڈراندا اے۔

مثلاً لاڑا باندی ول ودھدا اے تے اوتھے اوہنوں اِک کالا چیتا نظر آندا اے جیہنوں ویکھ کے اوہنوں بے ہوشی دا دورہ پے جاندا اے۔ فیر لکھی بردے نال بدی کرن دا سوچدی اے تے بردا اللہ لوک اوہدے ہتھ نہیں آندا۔ بردا، باندی نوں چھڈان لئی جاندا اے تے لاڑا نیزہ لے کے اوہدے دوالے ہو جاندا اے پر اچانک اوہنوں لگدا اے کہ بردا شیر تے سوار اے تے شیر دا خوف لاڑے نوں لاچار کر دیندا اے۔ لہٰذا ایہہ تمثیلی انداز ایس گل دا نتیجہ اے کہ اِک دن بردے تے بردی ورگے لوکاں خود حفاظتی واسطے شیر تے چیتے بن کے اپنا دفاع آپ کرن لگ پینا اے۔ ڈرامے دا انجام رجائیت پسندانہ اے جدوں سلکھنی تے بچیار نہ صرف آپوں بچ کے نکل جاندے نیں سگوں اپنے مالکاں نوں قید کر کے غلام بنا کے نال وی لے جاندے نیں پر ہوس پرست لالچی بڈھا حالے وی زر دا غلام اے تے بردے نوں کہندا اے:

سرس: اِک میری اخیرلی عرض اے کاکا۔ ذرا گو اُگ تے دھرے بھانڈے نوں جھاتی مار آ۔ اج تے سارا مسالہ صحیح رَلایا سی، تے ہُن تاء وی پُورے ہو گئے ہونے نیں۔

بچیار: مَیں ویکھ آیاں۔ عرق دے اُتے پکی جیہی پیلے رنگ دی تہہ جمی ہوئی اے۔

سرس: (بے قابو ہو کے) بن گیا۔ اج لبھ گیا۔ واسطہ جے مینوں چھڈ دیو۔ مَیں تہانوں ساریاں نوں چھٹاں بھر بھر سونا دیاں گا۔

یعنی لالچ تے ہوس دا پجاری انسان قبر تیکر وی لالچ تے ہوس پرتی توں باز نہیں آندا۔

چوتھا ڈرامہ:

کردار: 1۔ راء آدم خاں، 2۔ پاسا جوہری، 3۔ اسوار شادی خاں، 4۔ تخی مولا، 5۔ مائی میراں، 6۔ بِدھ سائیں، 7۔ رُشنائی، 8۔ رُستم، 9۔ رسالدار، 10۔ سنتری، 11۔ کامے: دو کٹھیاں آوازاں + اِک عورت + ہجوم دِیاں آوازاں۔

چوتھا ڈرامہ ''پنجرہ'' اِک تمثیلی ڈرامہ اے جیہدے وچ استحصالی طبقے دی سماجی جبر دے خلاف بھرویں آواز بلند کیتی گئی اے پر انداز خالص ڈرامائی اے۔ کدھرے وی ایہہ محسوس نہیں ہوندا کہ ڈرامہ نگار وعظ یا نصیحت کر رہیا ہووے۔ ایس ڈرامے وچ طنز وی اے تے تکرار وی، امیداں وی نیں تے مجبوریاں وی، فکر وی اے تے فلسفہ وی، نیکی وی تے نیکی دا سدھا سادا پرچار وی کیتا گیا اے۔

راء آدم خاں اِک ظالم جابر سردار اے۔ اوہ بدی دی اجیہی مضبوط طاقت اے جیہنے

اپنی رعایا اُتے ظلم و ستم دی اخیر کر چھڈی اے۔ فطرت دا اصول اے کہ بعض اوقات اوہ بدی نوں بدی نال ٹکرا دیندا اے۔ راہ آدم نال ایہو ہویا۔ اوہ طاقت دے نشے وچ چور نواب صاحب دے خلاف بغاوت کر بیٹھا تے نتیجے وچ نواب صاحب نے اوہنوں قید کر کے لوہے دے پنجرے وچ بند کر دتا اے۔ اج ایہہ لوہے دے پنجرے وچ بند اے تے باہر پہریدار سنتری کھڑا اے جیہڑا لوکاں دے ہجوم نوں وَٹے مارن توں روک رہیا اے۔ ایس ہجوم وچ شامل لوک اوہی نیں جیہناں اُتے راہ آدم خاں نے ظلم و ستم دے پہاڑ توڑے سن۔

سبھ نالوں پہلے پاسا زرگر آندا اے تے ہجوم نوں سناندا ہویا راہ نوں آکھدا اے کہ کس طرح اوہنے پہلاں خالص سونے دیاں ٹومباں کوڈیاں دے بھا خریدیاں تے فیر دتی ہوئی رقم وی مکر ڈا کو چاڑھ کے لٹوا لئی۔ سچی حقیقت سُن کے راہ نوں غصہ آ جاندا اے تے آکھدا اے پئی کتیاں کولوں شیر نہیں مردے، میں نکل لواں باہر تینوں ویکھ لواں گا۔ نال ای ہجوم وچوں اک آواز آندی اے کہ ہُن توں کتھے نکلنا ایں ہُن تے تیرا جنازہ ای نکلے گا۔ زرگر توں بعد اسوار شادی خان آندا اے جیہنوں راہ آدم نے سونے دے کنگن لٹن پاروں ٹنکیاں کروا کے کوڑیاں نال مروایا سی تے دیس بدر کر دتا سی۔ حالانکہ اوہنے کنگن لٹے نہیں سن سگوں عورت نے آپ دتے سی۔ ٹومباں لٹن والا تے راہ آدم آپ سی۔ شادی خان دا مکالمہ ویکھو:

شادی: مینوں تے اوس بی بی آپ آپنے ہتھوں گوکھڑولاہ دتے سن پر توں بدخمیرا جر نہ سکیوں پئی کسے ہور کول وی کوئی شے ہووے۔ میری حالت ویکھ کے ساریاں سپاہیاں آپنے آپ لوٹی دا مال جمع کرا دتا تے توں مناں مونہیں سونا تے ہور لُٹ دا مال بنھ کے پشاں پرتیوں۔ لعنت اے تیرے ہوئے تے جمے نوں۔ تیرے ظلم دے ہتھوں اج پردیس ملی بیٹھا واں تے خلقت توں مونہہ لکایا ہویا اے۔ اج کسے دسیا جے محلاں دی بروہاں تے اک پنجرہ پیا اے تے اوہدے وچ خزانے دا سپ راہ آدم خاں کیلیا ہویا اے۔ میں سوچیا ویکھ آواں آپنے راٹھ نوں جیہدے لئی کدی اسیں آپنی جان دین نوں تیار رہندے ساں۔ اوئے کوئی مرداں والی گل کر دوں، آدمیا، بدتخما، خنزیرا۔

شادی خان توں بعد سخی مولا آندا اے جیہڑا اک اللہ والا بزرگ اے تے جیہدے ذمے مخلوقِ خدا دی خدمت کرنا اے:

سخی مولا: (خطابت دے انداز وچ) بلّے وئی بلّے۔ بڑا کُھ ہویا اے۔ تماشا ویکھن آئے او

میریو سجنو؟ بندہ پنجرے پیا کدی نہیں جے ویکھیا؟ اج تُسیں سارے ایہہ تماشا ویکھن گھروں نکل آئے او، جے ایہہ بے نصیب کیویں پکھیرو ہار پنجرے وچ بند اے۔ کدی آپنے اندر وی جھات پائی جے؟ ایہہ تماشا تے تہاڈے اندر لگا پیا اے۔ اسیں سارے پنجریاں وچ بند آں تے آپنے پنجرے نال چکّی پھرنے آں۔ ایس پنجرے دِیاں تیلیاں اساں آپ گھڑ گھڑ بنائیاں نیں۔ حرص دی تیلی، ہنکار دی تیلی، غصے دی تیلی، نفرت دی تیلی، ہوس دی تیلی، ظلم دی تیلی۔ ایہناں تیلیاں دا پنجرہ بنا کے اسیں آپ وچ ہو بہنے آں۔ راء آدم سانوں پنجرے وچ پھاتا دِسدا اے۔ آپنا پنجرہ سانوں نہیں دِسدا۔ میرے بھائیو! آپنے اندر جھاتی پاؤ، اندر دے جالے لاہو، آپنیاں پنجریاں دِیاں تیلیاں بھنو، ایہناں پنجریاں توں باہر نکلو، آپنی رُوح نوں آزاد کراؤ۔ ایس وچارے قسمت دے ہارے دا پنجرہ تے اوڑک کُھل ای جائے گا پر اسیں جس پنجرے وچ پھاتے آں اوہدا بُوہا کوئی ہور نہیں کھول سکدا۔ اوہ اساں آپے کھولنا اے۔ دل دا زور لاؤ تے بُوہا کھولو باہر آؤ تے آزادی دا ساہ لئو۔ (راء نوں) کیوں بھراوا پانی پئیں گا؟

سنتری: سخی مولا ایہنوں کھوان پیان دا حکم نہیں۔ نواب صاحب ڈکیا ہویا اے۔

سخی مولا: اوئے جھلیا، نواب ربّ توں اُتے وے؟ اوہ آپنی مخلوق نوں رزق دے تے نواب کون اے ڈکن والا۔

سنتری: جی مینوں جو حکم ملیا اے تہانوں دسناں پیا۔

سخی مولا: ٹھیک اے بھائی۔ سانوں وی جو حکم ملیا اے کرنے آں پئے۔ اُرانہہ ٹک کر آدم خاں۔ مَیں پانی پاں

راء: ربّ بھلا کری۔

سخی: اَجے ربّ یاد ای آدما؟ پھیر کجھ نہیں وِگڑیا۔

سنتری اپنی نوعیت دا اِک منفرد کردار اے جیہڑا مشین وانگوں صرف حکم دی تعمیل کردا اے جد کہ سخی مولا اوہ اللہ والا بزرگ اے جیہڑا ساریاں نوں اپنے گریبان وچ جھاتی مارن تے مجبور کر دیندا اے۔ بہر حال سخی مولا توں بعد مائی میراں آندی اے جیہدے مجذوب پُتر (سِدھ سائیں) نوں راء دے رسالدار نے مروا دتا سی تے اوس مجذوب دی کہی ہوئی گل کہ راء سبز کپڑیاں وچ بالکل طوطے وانگ پیا لگدا اے اج سچ مُچ پوری ہو گئی سی تے مجذوب دی آکھی گل کہ میاں مِٹھو چُوری کھانی اے؟ توں راء نے غصہ کھا کے اوہنوں مروایا سی، اپنے پتر

دی گل پوری کرن لئی مائی دس دن دے بھکھے، پنجرے وچ قید راء لئی چوری لیائی اے:

مائی میراں: میرے پُتر نوں تیرے پیا دے ہک لے گئے تے شامیں اوہدی لاش میرے ویہڑے لیا دھری نیں۔ میرا اکو پُتر سی۔ اوہنوں تے میری سار نہیں سی پر مَیں اوہنوں ویکھ ویکھ جیوندی ساں۔ ہُن اوہ اوتھے پہنچ گیا اے جتھوں دِیاں اوہ تانگھاں لائی رکھدا سی پر ویکھ اوہدی گل کیویں پوری ہوئی اے۔ اج تُوں طوطے ہار پنجرے پیا ہویا ایں تے مَیں آپنے پُتر دا آکھا پورا کرن لئی تیرے جوگی چُوری کُٹ کے لیائی آں۔ لے کھا۔

سنتری: قیدی نوں کجھ کھوان دا حکم نہیں۔

آوازاں: طوطے نوں چُوری کھواؤ۔ میاں مٹھوؤں چُوری دیو۔

مائی میراں: لے آدم خاں چُوری کھالے۔

راء آدم: مَیں نہیں کھاندا۔ تُوں وچ زہر رَلا کے لیائی ایں۔

مائی میراں: جَھلیا کدی ماواں وی زہر کھواندیاں نیں، لے پُتر کھالے۔ دساں ذِناں دا بھُکھا ایں۔

سجاد حیدر نے ایتھے وی بدی دے مقابلے وچ اچھائی دی طاقت لیا کھلاری اے۔ جیس ماں دا پُتر راء آدم نے مروایا اوہی ماں اوہدے لئی چُوری لے کے آئی اے تے نال ماں دے مقدس رشتے دا بھرم دس رہی اے کہ مانواں وی کدی زہر کھواندیاں نیں؟ تے برائی دا کردار راء آدم چُوری کھا جاندا اے۔

فیر رشنائی آندی اے تے راء دے مونہہ تے تھُک دیندی اے۔ اپنے بارے دسدی آکھدی اے کہ اوہ راء دے اِک غلام دی دھی سی تے راء نے بچپن توں ای اوہدے اُتے اکھ رکھی ہوئی سی۔ راء نے اوہدے چاہن والے رستم نوں وی مروادتا۔ رشنائی چار راتاں بھڑولے وچ لُکی رہی تے اخیر اپنی عزت بچا کے نس گئی۔

ایہہ سارے واقعات راء آدم دِیاں کرتوتاں نوں سامنے لیاندے نیں پر اوہ فیر وی ٹس توں مس نہیں ہوندا۔ اوہدی خماری حالے وی قائم اے۔ بڑی ڈھٹائی نال پنجرے وچ قید ای اپنی ہٹھ تے انا نال بولدا اے۔ اِک لمّا ڈائیلاگ ویکھو:

راء آدم: (بڑے جذبے نال) اوئے سُور میو، ساہنو، ساہ لئو، اَج مَیں پنجرے وچ بند آں تے مَیں بندہ ای نہیں رہیا؟ مَیں کوئی پنجرے دی ڈنڈی تے بیٹھا راء طوطا تے نہیں۔ مَیں ساندل دیس دا سردار، اشرافاں دا اشراف راٹھ آدم خاں واں، راء لکھن خاں دا اِکا، رانی جاگو

داپُتر جیہنوں تہاڈے جیہے نیوں نیوں کے سلاماں کردے سن۔ میری چِتّھل ویکھ تہاڈے نواب جیہے کئی حاکماں دے مُونہہ پھُوک ہو جاندے سن۔ جنگ وچ میری سٹ کوئی سہار نہیں سی سکدا۔ نواب شمس دین جے راتیں چوراں وانگر میرا خیمہ اُلٹ نہ دیندا تے میرے آپنے نمک حرام سپاہی اوہدے نال رَل نہ جاندے تے اج ایس پنجرے وچ تہاڈے نواب صاحب ڈکے ہوندے۔ جنگاں وچ جاناں وی جاندیاں نیں تے عزتاں وی۔ کدی مَیں سورج وانگ روشن ہوندا ساں۔ اج دیونہہ ڈُب گیا اے تے مَیں تہانوں بندہ وی نہیں دِسدا جے میرے گھر ہانڈیاں ہار لگے ہوئے او۔ اج میرے رسالے دا سپاہی وی مینوں ٹھُڈا مارن آ گیا اے، جیہدی مینوں ویکھیاں دیہہ کنبدی سی۔ اَج میری زرخرید ملوک مٹیار میرے مُونہہ اُتے تھک گئی اے جیہنوں مَیں سونے تیکر پکھا جھلن تے لائی رکھدا ساں، جیہنوں مَیں یخنیاں پیا پیا کے جوان کیتا۔ اج پاسا سنیارا وی مینوں ویہردا اے۔ مَیں دساں دناں دا بھکھا واں تے مینوں پہرے دار ساری رات جگائی رکھدے نیں پر پھیر وی جدوں کندلیاں نوں ہتھ پاناں تے لوہے دے پنجرے نوں کنبنی چھڑ جاندی اے۔ اجے راہ آدم خاں جیوندا اے۔ اجے ایہہ سا ہن مویا نہیں۔ مویا اودوں سمجھیو جدوں نیوں (جھک) گیا، جد دلوں ہار گیا۔ مردو نوں ویکھن آئے او تے مردی وکھاؤ۔ ایہہ کیہیاں زنانیاں وانگر پیڑھیاں کیہہ پئے پُندے او۔ تہاڈے کولوں تے پچ نال وفا وی نہیں ماریا جاندا۔ ہُن تیکر جنے مارے جے مینوں اک نہیں لگا۔ ہُن جاؤ گھراں نوں، بے بے پئی اُڈیکدی جے۔

ایس ڈائیلاگ وچ سجاد حیدر نے سارے ڈرامے دا خلاصہ کر دتا اے۔ اوہنے راہ آدم دے موہنوں ای اوہدے ظلم و جبر تے ڈھٹائی دی داستان سُنا دتی اے۔ ایہدے بعد ڈرامہ اِک نواں موڑ لیندا اے۔ راہ دی برادری دے کاے پہریدار نوں نشہ پیا کے پنجرہ چکی جا رہے نیں تے راہ سمجھدا اے کہ اوہدی برادری والیاں نوں رحم آ گیا اے تے اوہنوں بچان لئی آئے نیں۔ پر کاے دسدے نیں کہ اسیں تینوں آزاد کرن لئی نہیں لیجا رہے بلکہ ایس لئی کھڑ رہے آں کہ تُوں دشمن دے پنجرے وچ کیوں رہویں۔ تُوں ساندل بار دے لوکاں دا مجرم ایں تے اوہ تینوں آپنے پنجرے وچ رکھ کے اپنے ہتھیں سزا دین گے۔

پنجواں ڈرامہ:

کردار: 1۔ منوجی / پاپا، 2۔ آشی / روبی، 3۔ ریاض / بھائی جی، 4۔ راشد، 5۔ روشن، 6۔

منصورہ/ ماما۔

"جیہناں نین نندراولے" آخری ڈرامہ اے جیہڑا سبھ نالوں لما اے تے منفرد وی۔ ایس ڈرامے دا سرناواں بابا فرید دے اِک شلوک توں لیا گیا اے جیہڑا درج ذیل اے:

فریدا رات کتھوری ونڈیئے، سُتیاں مِلے نہ بھاؤ

جیہناں نین نیندراولے، تنہاں مِلن کواؤ

ایس ڈرامے وچ اِک انگریزی گیت تے سرائیکی کافی وی شامل اے۔ ایہدا مرکزی کردار "روبی" اے جیہنوں منوجی "آشی" کیہندے نیں تے اوہدا خاوند ریاض، روبی کہہ کے بلاندا اے۔ ریاض ماہر نفسیات اے تے منوجی دا جگری دوست وی اے۔ ایہہ ڈرامہ منوجی دے اِک ڈونگھے نفسیاتی روگ بارے لکھیا گیا اے۔ منوجی تے ریاض دونویں شادی شدہ نیں۔ منصورہ، منوجی دی بیوی اے جد کہ راشد اوہناں دا جوان پُتر اے۔ روشن، ریاض دی نوجوان تے خوبصورت جوان کڑی اے۔ شروع دے حصے وچ روشن تے راشد آپس وچ کھیڈ رہے نیں۔ ایہہ ایہناں دونواں دا بچپن اے۔ ایہناں دا ماحول ہائی سوسائٹی دا اے جیہدے وچ فرد معاشی طور تے خوشحال تے ذہنی طور تے کھلا ڈلھا ہوندا اے۔ ایس ڈرامے وچ دو کہانیاں نال نال چلدیاں نیں۔ اِک نویں نسل دی آزاد سوچ تے دُوجی منوجی دی نفسیاتی حالت بارے اے۔ انج ایہہ دونوں کہانیاں اِک دُوجی دا راہ ہموار کردیاں اِک عجیب جیہی حالت تے آکے مُکدیاں نیں۔

آخری ڈرامہ گنجھل وچ ای مُکدا اے کیوں جے ایہدے وچ نہ تے منوجی نوں صحت مند ہوندے وکھایا اے تے نہ ای آشی/ روبی دی غلط فہمی دور ہوندی اے۔ ایس توں تے انج لگدا اے کہ شاید کدی روبی دا منوجی ول رجحان ہووے گا یا فیر منوجی نوں روبی اچھی لگدی ہووے گی پر اوہ جدوں ریاض دی بیوی بن گئی تے منوجی نے اوہنوں فرضی ناں "آشی" دے کے اپنے لاشعور وچ وسا لیا۔ ماہر نفسیات ریاض دا بیان ویکھو:

ریاض: (چھیڑ کے) مَیں کوشش کر رہیاں منوجی ہوش وچ آ جان۔ اوہناں توں بہتر ہور کون تینوں کمپنی دے سکدا اے۔

روبی: چلو چھڈو ایہہ پرانا قصہ۔ پر مینوں حیرانی آوندی اے، منوجی جدوں منیر احمد ملک ہوندے سن تے برمنگھم ساڈے پڑوس وچ رہندے سن۔ آون جان تے ایہناں دا ساڈے گھر

بڑا ہوندا اسی پر کدی اکھ پٹ کے میرے وَل نہیں سی ویکھدے۔

ریاض: جے اودوں اکھ پٹ کے ویکھ لیندے تے اج ایہہ حالت نہ ہوندی۔ اعصاب دا تناؤ ذہنی مرض دی شکل اودوں ای اختیار کردا اے جدوں اسی اپنیاں خواہشاں توں مکر نے آں۔ منو جی دے اندر ایہہ لاوا اودوں ای پیا پکدا سی جیہڑا ہن ایتھے آ کے جوالا مکھی بنیا اے۔

ایسے طرح سجاد حیدر ہوراں نے اِک دُوجے نال بچپن توں ای حدوں ودھ پیار کرن والے راشد تے روشن نوں وی کہانی وچ کسے بنے نہیں لایا تے نہ ای آشی / روبی دا کوئی فیصلہ ہویا۔ یعنی مُنو جی صحت مند نہیں ہوئے۔

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ کہ سجاد حیدر نے علامتی تے تمثیلی انداز نال اصلاحی تے اخلاقی پہلوواں ول توجہ دوائی اے۔ اوہناں کول پنڈ تے شہر دے رلے ملے موضوعات نیں تے مادہ پرستی، ظلم، کرودھ، نفرت، استحصال تے ہوس پرستی ورگیاں روحانی بیماریاں دا بھرواں ذکر تے نال نال مناسب حل تے علاج وی لبھدا اے۔ اوہ اپنے کرداراں کولوں آپ ای گناہ کروا کے اوہدا پچھتاوا تے فیر سزا، جزا دلوا کے معاشرتی، فردی تے ذہنی اصلاح دی کوشش کردے نیں۔ ویکھیا جاوے تے ایہہ اوہو ای انداز اے جیہڑا سبھ توں پہلاں یونانی المیہ ڈرامے وچ نظر آندا اے۔

نوٹ: (ایس مضمون وچ ڈاکٹر انعام الحق جاوید دی کتاب ''پنجابی ادب دا ارتقاء'' وچوں بھرواں لابھ چکیا گیا اے۔)

کتاب دا حوالہ: سجاد حیدر، بول مٹی دیا باویا، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1977ء

چونبھڑاں۔ ارشد میر

تعارف:

ارشد میر اُردو تے پنجابی زبان دے لکھاری نیں۔ پنجابی وچ اوہناں دی اِک حیثیت انشائیہ نگار تے طنز و مزاح نگار دی اے۔ اوہناں دا مجموعہ ''چونبھڑاں'' طنز و مزاح نال بھرپور تحریراں اُتے مبنی اے۔ ارشد میر دے طنز و مزاح دے پس منظر وچ پنجاب دی تہذیب و ثقافت، معاشرتی اصلاح تے قدراں دی پامالی دی گل بات نمایاں نظر آندی اے۔ آپ دا مختصر تعارف درج ذیل اے:

ارشد میر دا پورا ناں ارشد حسین اے۔ آپ 13 جون 1931ء نوں لاہور وچ میر عطا محمد دے گھر پیدا ہوئے۔ بی۔اے تیکر تعلیم گوجرانوالہ توں حاصل کرن مگروں پنجاب یونیورسٹی لاء کالج توں ایل۔ ایل۔ بی دی ڈگری لئی تے نال ای وکالت شروع کردتی۔ تعلیم دے دوران سیاسی سرگرمیاں وچ دلچسپی لیندے رہے۔ پہلاں اسلامیہ کالج گوجرانوالہ دی یونین دے صدر تے فیر لاء کالج لاہور دی یونین دے وی صدر رہے۔ آپ نے وکالت پاروں گوجرانوالہ وچ بڑا ناں کمایا تے اخیر 1991ء نوں وفات پا گئے۔ 1992 (سرنوشت)

ارشد میر نوں لکھن دا شوق 1951ء وچ شروع ہویا جدوں اوہناں نے کجھ مضمون تے انشائیے لکھے جیہڑے بہت پسند کیتے گئے۔ آپ نے اُردو تے پنجابی وچ لکھیا۔ پنجابی وچ اِک مجموعہ ''چونبھڑاں'' تے دُوجا ''چونڈھیاں'' اے۔

''چونبھڑاں'' دا ویروا:

کتاب دے پہلے صفحے اُتے کتاب دے عنوان ''چونبھڑاں'' دے تھلے بریکٹ وچ ''طنز و مزاح'' لکھیا ہویا اے۔ لہٰذا لکھاری نے آپے ای طے کردتا اے کہ کتاب وچ شامل مضمون طنزیہ تے مزاحیہ نیں۔ ''چونبھڑاں'' دا واحد چونبھڑ اے۔ جیہدا لغوی مطلب سوئی دی نوک، چبھن، طنز تے پھبتی وغیرہ اے۔ ارشد میر دی ایہہ کتاب تاج بک ڈپو ولوں 1986ء نوں دُوجی واری چھاپے چڑھی۔ کتاب دے کل صفحات 192 نیں جدکہ مضموناں دی تعداد 14 اے۔ مضموناں دے سرناویں درج ذیل نیں:

i- دیباچے	ii- چاچاٹورا	iii- آنڈھ گوانڈھ
iv- چٹی چیرا	v- پینڈو نائی	vi- تقریر دا فن
vii- مُچھاں	viii- حقہ پربھیا دا پردھان	ix- پگ
x- بس دا سفر	xi- رَلے دا رولا	xii- پھجے دی جنج
xiii- جیہاں جگتی	xiv- پَردھنے	

چونبھڑاں دا فنی فکری تجزیہ / ارشد میر دی انشائیہ نگاری

ارشد میر پنجابی نثر وچ طنز و مزاح دے حوالے نال آگوواں وچ متھے جاندے نیں۔ اوہ اپنی ایس کتاب دے مُڈھ وچ ''پُونی'' دے عنوان نال لکھے دیباچے وچ اپنے بارے آکھدے نیں کہ:

> ''پنجابی نثر وچ ہاسے بکھیڑے اُتے چونبھڑاں ای پہلی کتاب اے جیہنوں ایس سودے دی پُونی سمجھنا چاہیدا اے۔ ایہدے مضموناں دے موضوع ساڈے ویہڑیاں، پیاراں تے گلیاں بزاراں وچوں لئے گئے نیں۔ ہُن ایہناں بارے پڑھولیاں دا کم اے کہ دسن، ایہناں وچ ٹھٹھا مخول چوکھا اے یا ٹُھٹھ تے گھوی دی کاٹ ودھیک اے کہ دوناں دی چَس رتی گئی اے۔ سُوجھواناں دا خیال اے جے ودھیا ہاسے مخول دا مضمون ایہو جیہا ہوندا اے جیہڑا ہساں توں مگروں فکر تے سوچ نوں جگان دا سُوتر وی کرے......''

ڈاکٹر اسلم رانا نے ایہناں تحریراں نوں انشائیہ آکھیا اے۔ اوہ انشائیے بارے گل کردے آکھدے نیں کہ اوہ نثر پارے جیہناں وچ موضوع منطقی تے علمی طور تے پیش نہیں کیتا جاندا سگوں موضوع دی وحدت نوں قائم رکھدیاں ہویاں اوہدے اُتے ہلکے پھُلکے تے تخیلی انداز نال بحث کیتی جاندی اے۔ بحث وی کیہہ ہوندی اے صرف اک تلازمۂ خیال اک نقطے توں دُوجے نکتے ول ودھدا چلا جاندا اے، اوہنوں انشائیہ آکھیا جاندا اے۔ پر ضروری نہیں کہ ہر انشائیہ طنزیہ یا مزاحیہ ای ہووے۔ ایہدا ہلکا پھلکا انداز کسے ویلے مزاح دا تاثر پیدا کردا اے پر بعض انشائیاں وچ شعوری طور تے مزاح نوں سامنے رکھیا جاندا اے۔

ارشد میر دیاں تحریراں وچ مزاح دا رنگ غالب رہیا اے۔ اوہناں شعوری طور تے طنز نہیں کیتا پر کدھرے کدھرے مزاح دے نال طنز دی شامل ہوگیا اے۔ اوہناں دیاں

انشائیاں دے کجھ اہم موضوعات دا ویروا درج ذیل اے:

1۔ معاشرتی حالات دی عکاسی:

ارشد میر حساس تے باریک بین لکھاری ہون دے نال نال معاشرے دے ڈونگھے مشاہدہ کار وی نیں۔ فیر سونے اُتے سہاگے والی گل ایہہ کہ اوہناں دا پیشہ وکالت اے۔ ایس پیشے وچ اوہناں لوکاں دی زندگی دِیاں ناہمواریاں، مشکلاں، اوکڑاں تے تکلیفاں نوں بڑے نیڑیوں ہو کے ویکھیا تے محسوس کیتا اے۔ ایہو ای محسوسات جدوں درد دِل رکھن والے ارشد میر دے قلم راہیں چونبھڑاں دی شکل وچ ساڈے تیکر اپڑیاں تے معاشرتی ناہمواریاں ساڈے سامنے جیوندی جاگدی شکل وچ آ گئیاں۔ اوہناں دے انشائیے ''تقریر دافن''، ''بس دا سفر'' تے ''پروہنے'' معاشرتی ناانصافیاں دِیاں مُونہہ بولدیاں تصویراں نیں۔ تقریر دافن وچ مذہبی مقررین نوں معاشرے دا ناسور کیہندے ہوئے لکھدے نیں:

> ''تیجے مذہبی مقرر نیں جیہناں دی اکثریت نے اپنے خطبیاں دی برکت نال ہر مذہب نوں کئی کئی فرقیاں وچ پاٹو دھاڑ پان دا تاریخی رول ادا کیتا اے۔ ایہہ جتھے سہہ سجا اِک واری پھیرا پا آؤن اوتھے مگروں کئی کئی ورہے اٹ کھڑکا تے جُتی پولا ہوندا ای رہندا اے......
>
> اُنج ایہہ اوہ بطل حریت نیں جیہڑے آپی تے پانی دی آ ڈ ٹپن جوگے وی نہیں ہوندے تے قوم نوں ہلاشیری دے کے بحر ظلمات وچ گھوڑے دوڑان دی پکی کردے نیں......''

2۔ پینڈو رہتل دی جھلک:

ارشد میر دے کجھ انشائیے شہری زندگی بارے نیں جد کہ کجھ انشائیے پینڈو رہتل دِیاں پچھیاں تصویراں پیش کردے نیں۔ ساڈی پینڈو رہتل بہتل دِیاں کئی خوبصورت تے من کھچویاں اقدار و روایات نوں اوہناں اپنیاں تحریراں راہیں ہمیشہ لئی زندہ کر دتا اے۔ اج لوکی بھاویں ''پگ'' نہیں بنھدے، شہراں وچ ''حقے'' دا رواج مُک گیا اے تے پنڈاں شہراں دا نائی وی فیشنی ہو گیا اے پر ایہناں لکھتاں وچ پگ، حقہ تے ''پنڈ دا نائی'' بارے اینی گو بھروِیں جانکاری دے دتی گئی اے کہ انجان بندہ وی چنگی بھلی سُوجھ حاصل کر لیندا اے۔ پگ

ڈیاں مختلف قسماں گنواندے آکھدے نیں:

''کنکاں تے چولاں وانگوں پگاں دِیاں وی کئی قسماں سنن وچ آندیاں نیں جیہناں وچوں جٹکی تے جانگلی پگ، گھٹویں تے وکھیویں پگ، گُنڈی تے لُنڈی پگ، چیرا تے سہاگ پگ، لڑاں والی تے دوطری پگ، کھرل تے برل پگ، ڈِنگی تے آڈی پگ، گول تے پدھری پگ، ہُمی تے چِھی پگ، پیچویں تے پرتاویں پگ، ڈنگر چور تے پاسپورٹ پگ وغیرہ......''

پنڈ دے نائی دی حالتِ زار نوں بڑی خوبصورتی نال بیاندے ہوئے آکھدے نیں:

''...... ایہدی قسمت وچ جھاڑ جھنب، گاہلاں توں اڈ کجھ نہیں لکھیا ہویا۔ ایہنوں پنڈ وچ ہاڑی ساونی دانے دے کے زرخرید غلام سمجھ لیا جاندا اے...... جے ایہدے ول ہُن گوہ نہ کیتا گیا تے ایہہ سُتا ہویا شیر اُٹھ کھلوتا تے فیر چودھری نوں دِنے تارے وکھائے گا۔ آخر ایہہ وی بال بچڑے دار اے۔ ایہدے وی پڑ پلے کجھ پینا چاہیدا اے۔ کیوں جے ایہہ ساڈی دیہاتی زندگی دا تھم اے۔ ربّ اوہ ویلا چھیتی لیائے کہ پینڈو نائی دا وی گُڈ وچ رمبا ہووے تے اوہ وی بڑھکاں مار سکے۔''

3۔ تہذیبی وثقافتی قدراں دی تباہی دا نوحہ:

ارشد میر نے انشائیہ نگاری راہیں سانوں ایس گل توں جانو کروایا اے کہ ویلا گزرن دے نال نال ساڈی پنجاب دھرتی دی تہذیب وثقافت وچ کیہہ کیہہ تبدیلیاں ارتقاء پذیر ہوئیاں نیں۔ پنجاب دی تہذیب و ثقافت ہزاراں سال پرانی اے۔ ہر علاقے دِیاں خاص تہذیبی و روایتی قدراں ہوندیاں نیں جیہڑیاں اوہدی خاص پہچان ہوندیاں نیں۔ پنجابی دی اپنی موت آپ مر رہی تہذیب و ثقافت تے اوہدی بربادی و تباہی دا نوحہ اوہناں اپنے انشائیاں وچ بیان کیتا اے۔ اوہناں دا مضمون ''پگ'' تے ''پروہنے'' ایس حوالے دِیاں خاص مثالاں نیں۔ اوہناں نے ''پگ'' تے ''پروہنے'' انشائیے وچ اجوکے حالات دے منفی رویاں نوں زیادہ واضح کرن دی کوشش کیتی اے:

''اک زمانہ سی جدوں پروہنا اللہ دی رحمت سمجھیا جاندا سی جیہڑا ہُن چنگی بھلی زحمت بن گیا اے......''

4۔ حقیقت نگاری:

ارشد میر دے انشائیے پڑھ کے جیہڑی سبھ نالوں وڈی تے اہم خوبی سامنے آندی اے اوہ اوہناں دی حقیقت نگاری اے۔ اوہناں معاشرے دے تلخ حقائق دا بڑی غیر جانبداری تے کھلی اکھ نال مشاہدہ کرکے حقیقی رنگ وچ پیش کردا اے۔ ارشد میر نوں خواباں خیالاں وچ رہنا پسند نہیں۔ آل دوالے وا پرن والے روزمرہ دے مسائل زندگی نوں بے باک تے نڈر انداز نال قاری دے سامنے لیاندے نیں۔ ایس حوالے دے انشائیے **"دیباچہ"**، **"مہجے دی جج"**، **"آنڈھ گوانڈھ"** تے **"چٹی چِرا"** ارشد میر دی فکری تے فنی بصیرت دا مونہہ بولدا ثبوت نیں۔

اوہناں وچ ایہہ حقیقت پسندی شاید اوہناں دے وکالت پیشے پاروں آئی اے۔ اوہناں محسوس کیتا پئی ہماتڑ، ماڑے، مظلوم تے لاچار لوکاں دے ہر سچے تے حقیقی معاملے نوں پیسے یا سفارشاں نہ ہون پاروں پس پشت پاوتا جاندا اے تے انج انصاف دیاں وی دھجیاں اُڈ جاندیاں نیں۔ ایہہ صورتحال انشائیہ "چٹی چِرا" وچ نظر آندی اے جیہدے وچ رشوت خوری تے راشی افسراں بارے مزاحیہ تے طنزیہ انداز نال بھرویں گل بات کیتی گئی اے۔ ونگی ویکھو:

> "انج چٹی لین والیاں دے وی وارے وارے جایئے۔ بڑے کمال تے نادر پکھنڈ رچا کے چٹی نوں پاک صاف کرکے اڈول ای چٹ کرلیندے نیں۔ ایس سلسلے وچ اِک وڈھی خور حاکم دے متعلق سنیا اے جے اوہ چٹی دا روپیہ مصلّے تھلے رکھوالیندا اسی تے فیر دُعا منگن توں بعد بڑی پریت نال پھوکاں ماردا ماردا سیف وچ ٹکالیندا اسی۔"

5۔ چوبھڑاں دے مزاحیہ کردار:

ارشد میر نوں مزاح نگاری وچ خاص ملکہ حاصل اے۔ اوہناں دے مزاحیہ کرداراں تے مزاحیہ اندازِ بیان نے انشائیاں وچ بڑا خوبصورت رنگ بھر کے قارئین لئی تفریح دا سامان مہیا کیتا اے۔ پر مزاح دے نال جیہڑا ہلکا پھلکا طنز اے اوہدے توں قاری نوں سوچن سمجھن تے اصلاح دی سیدھ وی دتی اے۔ **"چاچا نورا"**، **"آنڈھ گوانڈھ"**، **"مہجے دی جج"**، **"جیما جگتی"** تے **"مچھاں"** مزاحیہ انشائیے نیں۔ مچھاں انشائیے دا اِک

اقتباس ملاحظہ کرو:

''فیر ''مُچھاں'' پونی داوی کم دیندیاں نیں۔ دُدّھ، لسّی، چاء، پانی یا شربت شیرہ پین ویلے بھانڈے وچ کوئی ککھ کَن، ڈھک مکوڑا، مکھی، مچھر ڈگ پوے تے مُچھاں والے نوں ترٹھن یا اچیچا بچ بچا کرن دی لوڑ نہیں پیندی۔ کیوں جے ایہناں کیڑیاں مکوڑیاں، ککھ کن تے ہور چھوٹیاں موٹیاں چیزاں وستاں نوں مُچھاں کلاوے لے کے سینے نال لالیندیاں نیں......''

6۔ سماجی برائیاں ول دھیان:

ارشد میر نے انشائیہ نگاری دے ذریعے ساڈا دھیان سماجی برائیاں ول وی دوایا اے۔ ایہہ اوہ سماجی برائیاں نیں جیہناں دی وجہ توں ساڈے سماج دے متوسط، مفلوک الحال تے تھلویں میل دے لوک بری طرح متاثر ہورہے نیں۔ نچلا طبقہ مُڈھوں ای اعلیٰ طبقے دے ظلم دی چکی وچ پِسدا آرہیا اے۔ سارے دے سارے وسائل اُتے حاکم طبقہ مَل ماری بیٹھا اے تے غریباں، مظلوماں دا استحصال ہورہیا اے۔ انصاف نایاب اے تے ہر کم رشوت دے ذریعے ہورہیا اے۔ رشوت دے کے ملازمت یا کرسی حاصل کرن والا کیویں اپنی گسر پوری کرداا ے۔ ونگی ویکھو:

''وڈھی دے سہارے ای جعلی ڈگریاں ملدیاں، جھوٹھے پرچے ہوندے، سچے مقدمے ہردے، ٹیلیفون دِیاں کالاں کردا کوئی تے بھردا کوئی، واپڈا دی بجلی خرچ کدھرے ہوندی اے تے بل کدھرے پیندے نیں۔ نالے نویں نوکری لبھن لئی یا کسے خاص سِیٹ تے لگن لئی وی باقاعدہ نیلامی ہوندی اے تے جیہڑا چوکھی بولی دے اوہنوں چانس ملدا اے۔ تے اوہ وڈھی والی رقم دا کیہڑا بھار سمجھدا اے۔ پبلک دے چھوڈے لاہ کے دناں وچ ایہہ رقم پوری ہوجاندی اے تے فیر گُجھی کمائی نال بیلنس ودھدا رہندا اے۔ گل نیڑیوں انج مکدی اے جے چور کُتی رل کے اپنا اپنا پُورلاہی جاندے نیں۔''

7۔ غیرضروری طوالت:

ارشد میر دے کئی انشائیاں وچ غیر ضروری طوالت دا احساس ہوندا اے پر ایہہ طوالت طبیعت نوں گراں نہیں گزردی۔ کیوں جے مزاح دا عنصر غالب ہون پاروں قاری

انشائیے وچ کھُبیا رہندا اے۔ مثلاً لمے انشائیے ''پروہنے''، ''پگ''، ''حقہ'' تے ''چِٹی چِیرا'' نیں پر ایہناں وچ طوالت نوں جے ایہناں انشائیاں دی خوبی کہیا جاوے تاں غلط نہیں ہووے گا۔ کیوں جے موضوع دے حوالے نال اینا مواد مضمون وچ شامل کردتا گیا اے کہ ایہہ مضمون حوالہ جاتی مواد بن گئے نیں تے سرناویں دے حوالے نال پڑھنہار دی تشنگی وی باقی نہیں رہندی۔

8۔ پنجابی اکھاناں دی ورتوں:

اکھان، کہاوت یا ضرب المثل کسے وی زبان دی امیرتا دا باعث ہوندے نیں۔ ایہہ چھوٹے چھوٹے بول حکمت و دانش دا خزانہ ہوندے نیں۔ ایہناں بولاں دی حیثیت بالکل انج ای ہوندی اے جیویں سمندر نوں کوزے وچ بند کردتا ہوئے۔ ایہناں اکھاناں پچھے لمیاں لمیاں کہانیاں واپریاں ہوندیاں نیں جیہناں دا ست یا نچوڑ چھوٹے جیہے بول دی صورت وچ پیش کردتا جاندا اے۔ ارشد میر نے انشائیاں وچ تھاؤں تھائیں اکھاناں دی ڈھکویں تے چجویں ورتوں کیتی اے۔ مثالاں ویکھو:

i۔ جے پگ نہیں تے پَت نہیں۔

ii۔ اُتوں سدھے بھولے تے وچوں بم دے گولے۔

iii۔ کم دا نہ کاج دا، ویری اناج دا۔

iv۔ جے دن لنگھایا بھوں کے، رات لنگھائی سَوں کے۔

v۔ جی او ڈِھڈا جی۔ تُوں ای پُتر تُوں اِی دھی۔

زبان تے بیان:

انشائیاں دا اسلوب یعنی اندازِ بیان بلاشبہ منفرد ڈھنگ دا اے۔ پڑھن والا اسلوب دا اسیر ہو کے مُڈھ توں لے کے اخیر تیکر انشائیے پڑھ کے ای دم لیندا اے۔ اوہناں دا مزاحیہ انداز قاری لئی تفریح طبع دا سامان پیدا کردا اے تے طنز قاری دے دل و دماغ دِیاں طاقیاں کھولدا جاندا اے۔ نتیجہ ایہہ کہ قاری انشائیے پڑھن مگروں نہ صرف مسرور ہوندا اے سگوں بہت ساریاں حقیقتاں وی اوہدے اُتے آشکار ہو جاندیاں نیں۔ زبان دے حوالے نال وی انشائیے ہلکے پھلکے نیں۔ کدھرے وی بوجھل پن محسوس نہیں ہوندا۔ کیوں جے روزمرہ، محاورہ،

تشبیہ، استعارہ، علامت تے اکھاناں دی ورتوں نے نثر نوں ڈھیر سوادلا بنا دتا اے۔ اوہناں کئی تھاواں تے اوکھے لفظ، متروک لفظ تے خاص پینڈو لہجے نوں ورتیا اے جیہڑا انشائیاں دے اسلوب دی اضافی خوبی بن گیا اے۔

مکدی گل:

مُکدی گل بقول پروفیسر خالد ہمایوں درج ذیل اے: ''ارشد میر ہوری اِک ہس مُکھ تے مِلنسار بندے سن۔ اج دے دکھی دور وچ کوئی بندہ پل دو پل لئی کسے دے چہرے تے رونق لیاؤندا اے تے اوہ بندہ پوری کائنات دا محسن اے۔ دراصل مزاح دے پچھے گہریاں سوچاں تے رمزاں لُکیاں ہوندیاں نیں۔ ارشد میر نکیاں نکیاں گلاں وچ وڈیاں وڈیاں حقیقتاں بیان کر جاندے نیں۔ ارشد میر ہوری حیاتی دِیاں کمزوریاں دا مذاق اُڈاندے نیں تے لوکاں نوں اوہناں دِیاں کمزوریاں تے خامیاں اُتے کُھل کے ہسن دا موقع دیندے نیں۔ اوہ ٹھیٹھ پنجابی زبان استعمال کردے نیں۔ اوہناں دی لکھت وچ ساڈے پنڈاں تھاواں دے بولے لفظ، محاورے تے اکھان چوکھی تعداد وچ ملدے نیں۔ ارشد میر نے اصل ٹھیٹھ پنجابی نوں اپنیاں لکھتاں وچ ہمیشہ ہمیشہ لئی سانبھ دتا اے ورنہ اصل پنجابی نو یا سماجی تبدیلیاں وچ اُکا ای گواچدی جارہی اے۔''

Additional Material for Just Reading

مضموناں دے خلاصے

1۔ دیباچ

دیباچہ لکھن دا رواج کد ہویا، کتھے ہویا، کیویں ہویا ایس بارے کوئی پتہ نہیں چلدا۔ بے شک دا فائدہ لیا جائے تے انج جاپدا اے کہ شروع شروع وچ جدادیباں دی چھوٹی گھروں باہروں لہندی سی تے اوہناں گھبرا کے اپنی وگار لین لئی اناڑی تے ماچے (چلبلے، شریر) قسم دے ڈِنگ پڑنگے لفظ لکھن والیاں نوں اڈے لا کے دیباچے لکھن ول جو دِتا۔ مگروں جد جمہوریت دا بے سُرا ڈھول ڈھمکا کھڑکن لگ پیا تے چھیتی ای چانن ہوگیا تے ایس موقعے توں ناجائز فائدہ اٹھاندیاں ہویاں ادیباں تے دیباچہ نگاراں نے اٹ سِٹ لڑائی تے فیرسیٹی

رَلا کے قاری دے گوڈیاں گِٹیاں وچ اُنج بیٹھے جے اوہنوں چنگے مندے ادب دا ویروا کرن دی سُرت ای نہ رہی۔ گویا اوہدا اپنا دماغ کم ای نہیں کردا۔ جد دی دُنیا بنی اے ون سونے نظری نمونیاں نال لوکاں دا واہ پیا اے۔ جیہڑے کدی اُچیاں ہواواں وچ اُڈدے اُڈدے مگروں مُونہہ بھرنے تھلّے آ ڈگے۔ جد نواں نواں کم سی تے لکھاری اِک اڈّھے دیباچے نال ای آپھر جاندے سَن پر ویلا گزرن نال ایہناں دا ہاضمہ چنگا تیز ہوندا گیا۔ اگوں اجیہا وقت آون ای والا اے جد پہلی واری کتاب دے متن جنا رقبہ دیباچے ای گھیریا کرن گے تے دُوجے تیجے چھاپے وچ نرے دیباچیاں تے ای تبصرے چھپیا کرن گے تے کتاب وچوں اجیہی گول ہووے گی کہ اوہدا اُکا مُکا ٹنٹنا ای مُک جائے گا۔ دیباچے لِکھن دی رسم تے پَے گئی اے پر بچاواں تے ودھیا دیباچہ لکھنا وی اِک آرٹ اے جیہدی اپنی اٹکل تے اپنا رنگ ڈھنگ ہوندا اے۔ ایس دے ماہر لکھاری پیدا تے ہوگئے نیں پر اوہ انگلاں تے ای گِنے جا سکدے نیں، جیہناں کئی ٹکراں مار کے تے پاپڑ ویل کے اپنا مقام بنایا اے۔ جد کوئی دُدّھ پُتر والا حق سچ دی گل کرکے دیباچے وچوں کھرا کھوٹا وکھرا وکھرا کرن لگے، اوہدا دیباچہ ای چھاپے ویلے کتاب وچوں گول ہو جاندا اے تے اگوں وی اُکا مُکا اُگھ ماریا جاندا اے۔ گل مُکدی ایتھے وے کہ کدی تے دیباچے لکھن والے ٹانویں ٹانویں ملدے سن پر ہُن اِٹ پُٹیاں سُوتوں گھٹ نہیں نکلدے۔ ربّ کیتا جے ایہہ انج ای وکیلاں، سیاسی لیڈراں تے شاعراں وانگوں وادھے پئے رہے تے اوہ دِن دور نہیں جد ایہہ کتاں وچ قلماں ٹنگ کے تے پیپے کھڑکا کے پِنڈ وپنڈ ''دیباچہ لکھالئو'' دِیاں ٹاہراں ماردے پھرن گے۔

2۔ چاچا نُورا

وڈیریاں دا قول اے جے ناں وچ کیہہ رکھیا ہویا اے پر چاچا نُورا ایس گل توں بے نیاز اے۔ چاچا نورا حلوائی دی دکان کردا اے تے اپنیاں حرکتاں دی وجہ توں اوہ سارے علاقے وچ مشہور اے۔ چاچا نورا جگت چاچا اے۔ ایہنوں سب چاچا آکھدے نیں۔ جے کوئی ایہنوں چاچا آکھ کے نہ مخاطب ہووے تے فیر اوہدی شامت آجاندی اے۔ کسے ویلے تے ایہہ اپنے آپ نوں، آپ ای چاچا آکھ جاندا اے۔ چاچا نورا شلّی چاچا دی مشہور اے کیوں جے ایہہ ایس ایس قسم دی پھڑ ماردا اے کہ سارے ہٹ ہٹ اوہدا مُونہہ ویکھدے رہ جاندے نیں۔

اک واری چاچے نوں دکان اُتے کسے نے اپنے شکاری ہون دا دس دتا تے اوہدوں چاچے نورے نے بڑیاں لمیاں لمیاں چھڈیاں۔ چاچے نے دسیا کہ اوہنے اک وار مرغابیاں دا شکار کیتا سی تے پورے علاقے وچوں مرغابیاں ختم ہوگئیاں سن۔ اک واری دوجی وڈی جنگ وچ میں کلے نے ست اٹھ شیراں دا شکار کرلیا سی۔ فیر اک ہور واقعہ سنایا کہ مصر وچ دشمن ہوائی جہاز بمباری کردے پئے سن۔ ویکھن لئی میں کلا ای مورچے توں باہر کھلوتا رہیا تے اپنی دیر وچ میں اپنے کامیاب تھرو دی وجہ نال دو بمب جیہڑے جہاز توں میرے ول آئے سن اوویں ای پرتا کے ہوائی جہاز تے کڈھ مارے۔ دونوں ہوائی جہاز تباہ ہوگئے۔ اک واری چاچے دے اک یار نے دسیا کہ شیراں والا قصہ چِٹا جھوٹ اے۔ بلکہ اک واری چاچے دا واہ شیراں دی بجائے گِدڑ نال پیا تے چاچے نوں تریلیاں آون لگ پیاں۔ اوہدے رولے دی آواز سن کے اسیں اوتھے گئے تے گِدڑاں نوں بھجایا۔ اسیں چاچے نوں آکھیا کہ توں تے شیر خان بنیا پھرنا ایں تے ڈرتوں گِدڑاں کولوں گیا ایں! چاچا اگوں آکھن لگا سجنو حقی گل کرو۔ میں کدوں ڈردا سی؟ اوہ ڈراندا سی تے میں ڈردا ساں نا!

چاچے دی دکان دی مٹھائی ہمہ شما کوئی نہیں سی کھا سکدا۔ کیوں جے چاچے دی گول مٹھائی گیند دا وی کم دیندی سی تے برفی ٹوکے نال ٹکن توں بغیر چِھٹی نہیں سی جاندی۔ چاچے دا گھر پانی پت دا میدان سی تے ہر ویلے چاچی نوری اوہدے اُوتر سُوتر گِندی سی۔ چاچے نوں موسیقی دا وی بڑا شوق سی تے روزانہ دی ریاضت دے باوجود حالے تیکر پاٹے ہوئے ڈھول دی آواز توں اگانہہ نہیں سی ودھیا۔ اوہنوں پنجابی شاعری دا وی خاص شغف سی تے چاچے دی شاعری دا اک مصرعہ پولے جنا تے دُوجا مصرعہ سوٹے جنا ہوندا سی۔ چاچا امیر ساکاں دی جی حضوری کردا تے ماڑے ساکاں نوں دھمکاندا رہندا سی۔ چاچے نُوں دانہ سٹن دی وی بڑی جاچ اے تے ایس دی وجہ توں کئی گھر تباہ ہوئے پر چاچا باز نہیں آیا۔ ایہناں حرکتاں توں ای تے سُگھڑ سیانے آکھدے نیں جے چور چوریوں ٹُر وی جاوے ہیرا پھیریوں نہیں جاندا۔

3۔ آنڈھ گوانڈھ

کیہندے نیں جے ہمسائے ماں پیو جائے ہوندے نیں۔ ہوندے ہون گے۔ سانوں تے جیہیاں نال وی واہ پیا اے اوہ فرشتیاں دے پر کُتر کے شیطان کولوں لکیراں کڈھوا لیندے نیں۔ ساڈے چار چفیرے بہت ای شاطر تے ظالم ہمسائے رہندے نیں۔

بجے ہتھ والا گوانڈھی ڑل کھل کے پولیس وچ سپاہی بھرتی ہویا۔ ساری زندگی کھجل خرابی وچ گزار کے اخیر لی عمرے بمشکل جھو تگے وچوں حوالدار بن کے ریٹائر ہویا۔ بھانویں چناں ان پڑھ سی پر کسے وڈے پیر استاد دے چنڈن نال چار اکھر پانے آگئے۔ اوہ پولیس وچ تفتیش کردا سی۔ ہمیشہ کجھ نہ کجھ چکر چلائی رکھدا سی۔ اک واری کسے کُھمیار دیاں چار کھوتیاں گواچ گئیاں تے ایس بندے نے ابتدائی رپورٹ وچ کھوتی دی جمع کھواتین لکھ دتی۔ مقدمہ شروع ہویا۔ ایس لفظ نے وکیلاں تے مجسٹریٹ نوں وخت پا دتے تے جدوں ایس استاد نے وضاحت کیتی تے اوہ وچارے شرم نال ہس ہس کے ڈوہرے ہوگئے۔ خورے ایہدے کول کیہڑی گیدڑ سنگی اے جے لوک ہر ویلے ایہدے دوالے ای رہندے۔ اوہدے کول زیادہ تر ملزماں تے وکیلاں دا بھیڑ بھڑکا تے راشی افسراں دی موج بہار رہندی سی۔ اوہدا موکلاں تے وکیلاں دی نبض تے ہمیشہ ہتھ رہندا سی تے اوہنے جھوٹھیاں شہادتاں دے دے کے اپنا ریٹ وی چنگا ودھا لیا سی۔

کھبے پاسے والا گوانڈھی نکما، ڈھیر سارا رن مُرید تے راہ جاندیاں نال دھکو زوری لڑائی لین والا اے۔ اوہدی بیوی اوہناں زنانیاں وچوں اے جیہڑیاں "لڑن اپنے خصم نال تے فٹے مونہہ گوانڈھیاں نوں" آکھدیاں نیں۔ اوہ بڑی پھپھے کٹن "کھان چین نوں چنگی بھلی نام چھن نوں کوڑھی" تے کسے ہورنوں کھاندیاں پیندیاں برداشت نہیں سی کرسکدی۔ اج تیک ایہدی زبان تالو نال لگی نہیں ویکھی تے جے کدی جوبن وچ آئی ہووے تے فیر اپنے توتلے بندے دے قوال بن دی کہانی وی بڑے بے باک انداز وچ سناندی اے۔ جے کدی کوئی آکھے تیرا خصم بڑا بھلا مانس اے تے فیر دسدی اے کہ واقعی بڑا شریف اے۔ جے بازار جاوے تے مہنگی برف صرف ایس لئی لے آندا اے کہ برف والا ہر واری اوہنوں ایہو ای آکھدا اے کہ ساڈی برف مہنگی اے تے کیہہ ہویا؟ برف ہے تے تازی اے نا! دوسریاں دی برف بُسی تے کسے نہ کم دی اے تے میرا خصم مہنگی برف گھر لے آوندا اے۔ رن کوئی نہ کوئی پج پاکے ایہدا جلوس کڈھدی رہندی اے تے ایس پاروں گھر وچ ہر ویلے ایہو روالا پیا رہندا اے۔ "کلا قلندر روئے تے گھڑیوں پانی تتے"۔

4۔ چِٹی چیرا

دُنیا دی ادبی تاریخ دے ورقے تھلویاں اوہدے علمی کھوجیاں نوں ٹوہ ویکھو۔ آپ

بھانویں کیہاں پئے ٹکراں مارو پر ایس گل دا کوئی سر پیر نہیں ملدا کہ چٹی چیر ے دا کس زمانے تے کیہڑی تھاں پہلاں پہل رواج ہویا سی۔ اج چٹی تے دلالی اپنی تھاں اِک بڑا وسیع کاروبار اے تے ایہدی کمائی جائداد، مال ڈنگر تے کنجریاں دے دلالاں توں کئی گنا ودھ گئی اے۔ فیر ایہناں دلالاں وچ اِک ہور وادھا اے جے ایہہ لوکاں پچھے بھجدے نسدے وی نہیں، لوکی آپ سَو و کنڈھ کے ڈِگدے ڈھیندے ایہناں کول اپڑ کے پلے لٹاندے تے نالے وادھے لئی ترلے منتاں وی کردے نیں۔

چٹی دے اَج تے کئی روپ نیں پر سیاسی چٹی اپنا دکھرا ای رنگ تلدی اے تے ایس چٹی دیاں خرابیاں بے شمار نیں۔ سیاسی چٹی چھڈنی تے خیر بڑے دل گردے دا کم اے۔ صحافت ول دھیان کریئے تے اتھے چوکھے نامہ نگاراں نوں خورے سوت منی چکیا ہویا اے، جد تیکر مُنہ گرم نہ کرو خبر چھپ نہیں سکدی۔ رسالیاں وچ مضمون چھاپن لئی کئی سیاپے کر کے ای تہاڈا مضمون چھپے گا۔ ہسپتالاں وچ ڈاکٹر چھوٹی جیہی سٹ نوں ضرب شدید تے ڈاڈھی ضرب نوں جھریٹ بنا دیندے نیں۔

پیسے دے سہارے ای لوکاں نوں جعلی ڈگریاں ملدیاں، جھوٹھے پرچے ہوندے تے سچے مقدمے ہرائے جاندے نیں۔ ٹیلی فون دیاں لمیاں لمیاں کالاں کردا کوئی اے تے بھردا کوئی اے۔ واپڈا دی بجلی امیر چوری کردے نیں تے غریب پیسے بھردے نیں۔ بہت لبھن لئی نیلامی ہوندی اے، وڈی بولی لگدی اے تے فیر پیسے بھر کے نوکری ملدی اے۔ اج نوکری لین والا پبلک دے چھوڑے لاہ کے دناں وچ ای اپنی رقم پوری کر لیندا اے تے فیر وی کمائی نال بیلنس ودھدا رہندا اے۔

چٹی لین والے اپنی زندگی نوں آسان بنا لیندے نیں تے فیر اوہناں دیاں اگلیاں نسلاں دی سوکھی زندگی گزاردیاں نیں۔ ایس دور وچ جیہڑے چٹی نہیں لیندے اوہ اٹھدے بیندے قوم تے احسان کرن دا ڈھنڈورا پٹدے نیں۔ حالانکہ اوہ لوک نقد رشوت لین دی بجائے "اپنے نالائق پتر، بیکار بھتریئے، حرام خور بھتیجیاں یا سَتھن دے ساکاں نوں بدو بدی بھرتی کر کے" اپنا کم چلا لیندے نیں۔

5۔ پینڈو نائی

نائی امریکی ہووے یا رُوسی، ولایتی ہووے یا دیسی، سوشلسٹ ہووے یا فاشسٹ

تے بھاویں کافر ہووے یا مومن؛ جماندرو گلاں دے گالڑ ہوندے نیں تے دُنیا دے ہر موضوع تے اپنی پُٹھی سدھی لت اڑا کے ٹل نال گل منان دا فن جان دے نیں۔ ساڈا دیس بڑا توں زراعت نال تعلق رکھدا اے۔ ایتھے 80 فیصد وسوں پنڈاں وچ تے 20 فیصد لوک شہراں وچ رہندے نیں۔ شہراں دے نائی بڑے نخریلے تے فیشنی ہوندے نیں۔ جد کہ پینڈو نائی سارے پنڈ دی پچھان ہوندا اے تے اوہ ساری زندگی واسطے پنڈ دے ہر گھر نال جڑیا رہندا اے۔ ایسے لئی اوس نوں ہر کسے دیاں کمزوریاں تے خامیاں دا علم وی ہوندا اے۔ ہر بندے نوں جمن توں مرن تیک سب نالوں چوکھا واہ نائی نال ای پیندا اے۔ بال جمدا اے تے کجھ دناں بعد ای جھنڈ لاہن دا سیاپا مل جاندا اے۔ ایہہ کڑیاں منڈیاں دے ساک کراندا، اوہناں دے ویاہواں دا داج تے بد لیجاندا اے۔ جانجیاں نوں شملے دا عطر لاندا، خوشی غمی ویلے کچے پکے چول رِدھدا، سدّا دیندا، مرن پھوہڑی تے چلماں بھردا تے ہور کئی لوڑاں تھوڑاں پوریاں کردا اے۔

پینڈو نائی دی کوئی عزت نہیں کردا۔ لوہوں سارے جھاڑ جھب تے گالیاں توں سوا کجھ نہیں آکھدے۔ لوہوں پنڈ وچ ہاڑی، ساؤنی دانے دے کے زر خرید غلام بجھ لیا جاندا اے۔ ایسے لئی پینڈو نائی دی معاشی حالت ساری عمر ای خراب رہندی اے تے اوہدے وچ کوئی وی کسے قسم دی سدھر نہیں آوندی۔ جے ایہدے ول ہن دھیان نہ کیتا گیا تے ایہہ ستا ہویا شیر اُٹھ کھلوتا تے فیر چودھری نوں دِنے تارے وکھائے گا۔ آخر ایہہ وی ہال بچے دار اے۔ ایہدے وی ڈِھڈ پلے کجھ پیا چاہی دا اے۔ کیوں جے ایہہ ساڈی ویہاتی زندگی دا اہم اے۔ رب اوہ ویلا چھیتی لیاوے کہ ایہہ وچارا وی بڑھک مار سکے۔

6۔ تقریر دا فن

فن کوئی وی ہووے بڑی پڑی اُستریاں دی مالا ہوندا اے۔ مقرری دا فن وی اک برابر کڈھواں فن اے۔ ایتھے مقرر لئی علم، شخصیت تے ہتھ دا ہونا ضروری اے تاں جے اوہ بندیاں نوں پرچا تے ٹرکا سکے۔ ایہہ نہ ہووے کہ اوہدے تے کوئی سوال کر بہوے تے اوہ بونتر کے اِنج ویکھے جیویں کائی طوطی امب ول ویکھدی اے۔ مقرراں دیاں کئی قسماں ہوندیاں نیں۔

سبھ توں پہلاں مجمع باز مقرراں نال ٹاکرا ہوندا اے جیہڑے سڑک دے کنڈھے،

چلدی بس یا گڈی وچ دھکوزوری آ کے گل پے جاندے نیں۔

ذو جے مقرر فقیر دلگیر قسم دے نیں جیہڑے کجھ فقرے گھوٹا لا کے وقت ویلا واہوا سوہنا نبھالیندے نیں۔ خاندانی تے تجربہ کار فقیر درد بھریاں ہیکاں تے من پسند ہوکے ہاواں تے اباسیاں مار کے پتھراں تے پتھر دلاں کولوں وی بڑا کجھ کڈھالیندے نیں۔

تیجے مذہبی مقرر نیں جیہناں دی اکثریت نے اپنے خطبیاں دی برکت نال ہر مذہب نوں کئی کئی فرقیاں وچ ونڈن دا تاریخی رول ادا کیتا اے۔ ایس طبقے نے خاص طور تے ملک نوں تباہ و برباد کر دتا اے۔

چوتھے سیاسی مقرر نیں جیہڑے جو مُونہہ وچ آوے آکھی جاندے نیں۔ کیوں جے مُونہہ توں لتھی لوئی تے کیہ کرے گا کوئی۔ سیاسی مقرراں نوں الیکشنی تقریر کرن واسطے بڑی واہوا ملدی اے تے او اپنے وچ ای خوشی نال مرن والے ہو جاندے نیں۔ فیر ووٹاں ملن توں بعد کوئی راہنما ایس طرح دے مقرراں نوں پچھدا وی نہیں۔ ایسے لئی مقرری تے مقرراں دی ضرورت دا سانوں خود خیال رکھنا چاہی دا اے۔

7۔ مُچھاں

حق سچ گل تے ایہو اے کہ مُچھ مرد دا گہنا ہوندی اے تے اوہدی مردانویں ڈکھ نوں چار چن لا دیندی اے۔ ایہدے بناں بندے زنانی دا ویروا کرنا بڑا اوکھا کم اے۔ مچھل مرد دا چنگا بھلا ڈکھ ویکھ کے ہائیں مائیں، ہاری ساری اوہنوں ہتھ وی نہیں پاندا۔ بندہ چھڈ مُچھاں والی رن دا وی کوئی جوڑ نہیں ہوندا جیہدے اگے وڈے وڈے سُورے بھجے ہوئے بیرے تے خورے چھپڑوں بھجیاں ہوئیاں مُچھاں وانگ جاپدے نیں۔

پنڈاں وچ ہُن وی ٹانویں ٹانویں مُچھاں دے شوقین پھردے ٹُردے نظر آجاندے نیں، پر ایہناں شہریاں دی خورے کیہ مَت ماری گئی اے کہ وڈ وڈیریاں دی نشانی تے اخیرلی نشانی مُچھ دا منڈھوں ای صفایا کرن تے تُلے ہوئے نیں۔ پڑھے لکھے گبھرو جواناں دا خیال اے جے مُچھ نال بندہ جانگلی تے پینڈو جاپدا اے۔ پہلاں لوکی دُدھ مکھن نال اپنیاں مُچھاں چوپڑ کے رکھدے سن تے ہُن مکھن دُدھ دی تھاں کوڑی کسیلی چاہ تے سگرٹاں دے سُوٹیاں وچ میزاں اُتے اُلر اُلر کے پٹھیاں سدھیاں بحثاں ہوندیاں نیں۔ ساڈا ایہہ وی ایمان اے جے ایہہ گوڈیوں گٹیوں رہے ہوئے جوان مُچھاں دا بھار ای نہیں چُک سکدے۔

فیر مُچھاں پونی دا کم وی دیندیاں نیں۔ دُدھ لسی، چاہ، پانی، شربت شیرہ پین ویلے بھانڈے وچ کوئی ککھ کَن، ڈھک مکوڑا، مکھی مچھر ڈگ پوے تے مچھاں والے نوں ترٹھن یا اچیچا بچ بچا کرن دی لوڑ نہیں پیندی کیوں جے مُچھاں ہر چیز دا راہ روکدیاں نیں۔

مُچھ ساڈی پنجابی ثقافت دی پرانی نشانی اے۔ ساڈے پنجابی دے منے پرمنے شاعراں دِیاں مُچھاں دے قصے وی بہت مشہور نیں۔ مُچھاں بارے اج ساڈے رویے منفی ہون لگ پئے نیں۔ ایس لئی تھاں تھاں ہوکا لانا چاہی دا اے کہ:

"مُچھاں والیو مُچھاں بڑی نعمت جے۔"

8۔ حُقہ پر ہیا دا پردھان

حقہ عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب جواہرات دا ڈبہ اے۔ حقے دی ایجاد بارے کئی روایتاں ملدیاں نیں جیہناں وچوں اِک ایہہ وی اے جے حقہ حکیم لقمان ہوراں اپنے مبارک ہتھاں نال بنایا سی۔ برصغیر دی تاریخ پھولن نال پتہ چلدا اے جے حقہ تمباکو اکبر بادشاہ دے زمانے وچ اسد بیگ فخر دینی دے ذریعے سرکارے دربارے اپڑیا تے فیر دِن بدن حقہ پین والیاں دی گنتی ودھدی گئی۔ حقہ خاص و عام دا محبوب بن گیا۔ خود آخری مغل بادشاہ بہادر شاہ ظفر وی رنگون مرن تیک اپنی منجی دے کول رکھے ہوئے اُچاویں حقے دا وساہ نہیں سی کھاندا۔

حقے نوں انگلستان تے امریکا وچ ہبل ببل یا واٹر پائپ، افریقہ وچ ڈاکا، چین وچ ٹینٹائے ایران وچ قلیان تے افغانستان وچ چلیم آکھدے نیں۔ حقے دِیاں کئی قسماں ہوندیاں نیں جیہناں وچ سفری تے فرشی حقہ، مٹی تے اِٹ دا حقہ، چمڑے تے تانبے دا حقہ، گجراتی تے ملتانی حقہ، پاک پتنی تے جالندھری حقہ، چھوڑا تے نریلہ حقہ، کلی تے کلغی دار حقہ تے ایسے طرح ہور کئی قسم دے حقے ہوندے نیں۔ جیہناں حصیاں دی جڑت نال حقہ بن دا اے اوہناں وچوں قابل ذکر نڑی، میچہ، مکو، توا، پیندا، سنگھلی، چمٹا، سرپوش، گھگیاں ڈنڈا، ٹوپی یا چلم وغیرہ اہم حصے نیں۔

حقے بارے آکھیا جاندا اے کہ ایہہ ساڈے کلچر تے تماکو ساڈے ایگریکلچر دا اٹوٹ انگ نیں۔ ایہدے وچ کوئی شک و شبہ نہیں کیوں جے حقہ ساڈا قومی نشان اے۔ حقہ سیاست وچ سَر سکندر تے نوابزادہ نصر اللہ، صحافت وچ مولانا ظفر علی خان، شاعراں وچوں شاعر مشرق

علامہ محمد اقبال تے ہور کئی نامور پنجابی شاعراں دی کمزوری رہیا اے تے عشق وی۔ حقہ اتحاد دی علامت وی سمجھیا جاندا اے تے حقے بارے کئی پنجابی شاعراں نے لمیاں لمیاں نظماں وی لکھیاں نیں۔ ونگی ویکھو:

اُٹھ سویرے پڑھ بسم اللہ حقہ تازہ کر دے
ٹھنڈ کلیجے پوے جدوں ایہہ چلم تماکو دھر دے
منجی اُتے بیٹھ لگاون سُوٹے تے خوش ہوون
جیکر اک دم ملے نہ ٹھٹھ ڈھائیں مارن روون

9۔ پگ

اک زمانہ سی جد پگاں دا بڑا ٹوہر ہوندا سی۔ پگاں دے تران تے سِراں نوں سلاماں ہوندیاں سن۔ جے پگ نہیں تے پت نہیں ورگے اکھان چلدے سن۔ کدی پگ دے ناز نخرے نہیں سن چکے جاندے۔ لیہوں مایا دا پلستر ہونا، ابرق دا دُھوڑا دتا جانا تے فیر رنگ وچ ڈوبا دے کے ٹُس کڈھنی۔ کئی شوقی تے گوٹے والے کیسری چیرے بنھ کے اُتے کلغی دی ٹکاندے سن۔

ساڈے نویں رَجے بجے، نازک مزاج مُنڈے تے کھاندے پیندے گھراں دے لوک پگ بنھن والیاں نوں انج ویکھدے نیں جیویں کچیاں کھا جان گے۔ رنگاں دا وی پگاں نال بڑا ٹوہر تے جوڑ نظر آندا اے۔ ایہو وجہ اے کہ تہانوں چٹی، سبز، کالی، بدامی، اسمانی، لہریا، کیسری، بسنتی، جوگیا، کپاہی، نیلی، پیلی، کاسنی، آتشی گلابی، کپوری، انگوری، سلیٹی، دارچینی، شنگرفی، زہر موہرا، طوطے رنگی، نسواری، جامنی، تربوزی تے ہور کئی رنگ برنگیاں پگاں نظر آندیاں نیں۔ ہور بہت سارے علاقیاں تے قوماں دی نسبت نال وی پگاں مشہور ہوئیاں۔ جیویں راجستھانی تے مارواڑی، پٹیالوی تے مدراسی، لہوری تے پشوری، جہلمی تے گجراتی، گامے شاہی تے قصوری، پوٹھوہاری تے ماجھی، ملوئی تے گجری، جٹکی تے شہری، پلسی تے فوجی، ملوانی تے پنڈتانی، سکھا شاہی تے کوکیاں والیاں کئی پگاں دسدیاں نیں۔ گجرات دا پگاں والا خاندان وی ایس لئی بہت مشہور و معروف اے۔

مُکدی گل ایہہ کہ پگ نوں اجیہی ہونی ورت گئی اے کہ اوہ اگوں اکا ای سِر ے چڑھدی نہیں دسدی۔ ایس لئی پگ بنھن دا رواج نویں پود وچ عام ہونا چاہی دا اے تے ایس کم لئی سانوں سبھ نوں رل مل کے کردار ادا کرنا چاہی دا اے۔

10۔ بس دا سفر

وڈ وڈیریاں کوئی پچھو نہیں سی ریڑھیا تے نہ ای پہلاں پچھو ریڑھن تے ٹرپلاں مارن دا بہتا رواج ای سی۔ ایس لئی جدوں اوہناں سوچ وچار کے سفر وسیلۂ ظفر ہون دا نعرہ لایا تے اوہناں وچاریاں دے خواب خیال وچ وی نہیں سی جے 20 ویں صدی وچ لوکاں نوں بس جیہی نامراد سواری نال واہ پوے گا۔ جیہڑی ماڑیاں سواریاں دی رہندی کھوہندی رَت مُکان تے تگڑیاں ہڈاں پیراں دیاں کھلیاں سواراں نوں وی بے بس، کوڈی کوڈی تھکان تے کئی واری قبر دا وسیلہ بنان دا سر بندھ کرے گی۔

اج وی خدا تہانوں توفیق دیوے تے کھوتے گڈی توں چن گڈی تیکر سفر کرو پر سواری دا وکھرا مزہ تے سواد اے۔ لیکن بس تے سفر کرنا انج ای جاپدا اے کہ تسی آپ موت نوں دعوت دے رہے او۔ دُوجے مُلکاں وچ کسے حد تے ضابطے نال کاراں بساں دیاں دوڑاں لگدیاں نیں تے سڑکاں وی کھلیاں ہوندیاں نیں۔ ساڈے والا ہنیر کھاتہ نہیں ہوندا۔ اک واری کسے ڈرائیور نوں مولوی ہوراں حرام دی موت بارے بڑا خوفناک لیکچر دتا تے فیر ڈرائیور نے گڈی چالھی میل فی گھنٹہ دی رفتار تے چلانی شروع کر دتی تے سواریاں نے ڈرائیور نوں اینا تنگ کیتا کہ اوہنے تنگ آ کے گڈی سٹھ میل فی گھنٹے دی رفتار تے چلانی شروع کر دتی۔ لہٰذا آکھیا جا سکدا اے کہ ساڈے معاشرے وچ لوکاں نوں کسے ویلے آپ وی مرن دا چوکھا شوق پَے جاندا اے۔

اصل تے حقیقی گل انج اے جے لاری دے سفر وچ بندہ چوکھا خراب تے اوازار ہوندا اے تے کئی کئی وار ایہدے سفر دی پچس نال گس وی چڑھ جاندی اے۔ بساں دے ڈرائیوراں نوں وی سواریاں نال ودھ چڑھ کے تعاون کرنا چاہی دا اے تے سواریاں نوں ویلے سِر اوہناں دی منزل مقصود تیک اپڑانا چاہیدا اے۔ ایہہ گل حقی سچی اے جے لوک لاری نال بے وفائی نہیں کردے بھانویں بلھے شاہ دے مصرعے وچ تھوڑا جیہا فرق پا کے ایہہ ای آکھنا پوے:

پیدل ٹور میرے درکار
بسوں بس کریں او یار

11۔ رَلے دا رولا

جدوں کندھاں نوں وی کن ہون تے گل کرن توں پہلاں سو واری سوچنا پیندا اے جے کدھرے ہاسے دا منا سایا بات دا بتنگڑ نہ بن جائے۔ انج تے سارے جان دے نیں تے گلاں وچوں گلاں نکلدیاں رہندیاں نیں جیہناں وچوں ویلے دی ایہہ گل وی سٹ پان والی نہیں جے ہن دا دور عجیب وی اے تے غریب وی۔

حالے کل دی گل اے جدوں ہر چیز نروئی، ودھیا تے سولاں آنے خالص لبھدی سی تے کسے دے خواب خیال وچ نہیں سی جے رَلا کس بلا دا ناں اے۔ پر ویہندیاں ویہندیاں ایہوجیہی ترٹی چوڑ ہوئی جے اج بھانویں کنا اچیچ کرو، کوئی اللہ والی شے رَلے بناں ملدی ای نہیں۔ چنگی بھلی شے وچ انج دا رَلا رَلدا اے جے چنگے بھلے پیر کاریگر تے مہان استاد ڈور بور جاندے نیں تے بونترے ہویاں وانگ ہتھ پیر ماردے نیں۔ جدوں ککھ پلے نہیں پیندا تے سر سُٹ کے جمن والیاں نوں رون لئی ریہرسل کردے نیں۔ اوس ویلے انج جاپدا اے جیویں کھوڑوں نواں بال مر گیا اے یا ملاح بیڑیاں روڑھ کے بیٹھے ہوئے نیں۔

ساڈی لائق پولیس ملزماں دا چالان وی گلابی اُردو وچ کردی اے۔ پولیس دی اپنی نرالی، وکھری تے رَلی مِلی زبان ہوندی اے۔ جدوں چالان عدالت وِچ اپڑدا اے تے فیر اوہدے وِچ اُردو تے انگریزی دا ناٹکا لگدا اے۔ اِک زمانہ سی جد استاد شاگرد نال دِلوں وَجوں پیار کردا سی تے اپنے پتوں ودھ کے اپنے شاگرد نوں علم دے خزانے نال مالا مال کردا سی پر ہُن اکیڈمیاں نے سارا تعلیمی نظام تباہ و برباد کر دِتا اے تے ایس ٹیوشن والا وتر وی ہُن استاداں نوں راس آ گیا اے۔ اوہ ماپیاں نوں شاگرداں دی نالائقی دا تراہ پا کے اپنے بوجھے نگھے کر لیندے نیں۔ سہ ماہی، نو ماہی، امتحاناں وچ گیس رَلے دا رولا پا کے ٹوہر پا لیندے نیں تے سالانہ امتحان وچ اندر کھاتے ہال وچ دا دپا لواندے یا پَرچیاں مگر نسا کے چٹی وڈھی دی ملاوٹ نال پاس کرا دیندے نیں۔ ایس تعلیمی رَلے پاروں بالاں کڑیاں دا ککھ کنڈا نہیں رہیا۔ سرکاری عمارتاں دی حالتِ زار وی نہیں ویکھی جاندی کیوں جے سیاستداناں تے افسر شاہی دی کرپشن نے ملک نوں تباہ تے برباد کر دِتا اے۔ بین الاقوامی سطح تے جے ویکھئے تے اوتھے وی رَلے دا رولا ای پیا ہویا اے۔

12- پھجے دی جنج

پھجے ہوری مُڈھوں سادمرادے تے جیویں جے بودیوں ملے سن۔ جد پیونوں پچھلی عمرے سہکوانی دا پتر جمن دی مبارک باد ملی تے اوہدا خوشی نال ای دم برابر ہوگیا۔ ماں وچاری وختاں دی ماری ہتھل ہوگئی۔ دِھر دِھرا گے جھرن جوگی تے تلی اڈ کے مِستا ئونا کھان لئی مجبور ہو گئی پر آہندے نیں غریباں رکھے روزے تے دِن لنگھ آئے۔

پھجّا وچارا رُل کھُل کے پَل رہیا سی پر چار سال دا ہویا تے ایہو جیہی بھروِیں ماتا (چیچک) نکلی کہ اوہدا مُونہہ بھجے ہوئے کوفتے وانگ ہوگیا۔ اِک اکھ ماری گئی تے تھوڑا جیہا کُب وی نکل آیا۔ ایہناں روگاں نے پھجے نوں آہلکی تے ہڈ حرام بنا دتا۔ اوہ گوڈیاں توں کاں اڈان جوگا وی نہیں رہیا۔ پر دارے دی اُٹھک بیٹھک نے اوہنوں چنگا بھلا ہوشیار بنا دتا۔ اوہ دارے دے ہر بندے نوں چار جاندا۔ اِک دن دارے والیاں نے اوہنوں شرمندہ کرن دا پروگرام بنایا۔ دارے دی چنڈال چوکڑی نے پھجے نوں پکّی کرن تے اپنے تھلے لان لئی ایہہ دانا سٹیا کہ اوہ دِن ڈُبا جدوں گھوڑی چڑھیا کُبا۔ ایس گھوی تے میہنے نال پھجے دی خانیوں گئی تے اوہ اندر اندر ای سڑن بھُجن لگ پیا۔ اوہدی بے بے بڑا دم دلا سا دِتا۔ آکھیا پُتر خدا دے گھر دیر تے ہے پر ہنیر نہیں۔ کدی نہ کدی کُبّے نوں لت کاری آ جاندی اے تے اچانک اِک وچولی نے پھجے دے رشتے دی گل چھوہ دتی۔ اوہ دُوجے دن سرگھی ویلے ای پھجے دے سوہریاں گھر اپڑ گئی جیہڑے خورے آدھی رات نوں ای اکھاں مل مل کے اوہدا راہ پئے ویکھدے سن۔ رشتہ پکا ہو گیا پر دوناں پاسے ڈاڈھی کھتکھتی لگی رہندی سی متے کسے ویلے دو ہرے دھو کے وی ایہہ کچی گنڈھ ٹٹ نہ جائے۔ وچلے دو چار دیہاڑے مُکن دا ناں نہیں سن لیندے تے دوناں پاسے افراتفری پئی سی۔ پھیکڑے سہانی رات دیاں کالیاں ہتھاں پھجے نوں مہندی لائی۔ پھجے دے مامے نے اوہنوں چک کے کھارے چڑھایا تے نہوا کے سَک سُرمے نال سنگار کے اوہنوں نواں تنبی کڑتا پوا دِتا۔ پھجے نوں شوق سی جے ویاہ تے لنڈی کوتل دا کوٹ پاواں گے پر قسمت نوں ایہہ منظور نہیں سی۔ سلامیاں تے سِر وارنے شروع ہوئے تے اِک چاچی نوں بڑی جلدی سی جیہڑی:

''متا آنہ نیوندرا لئے کے جالندھروں گاوَندی آئی سی۔''

پھجے دی جنج خستہ حال بس وچ ٹُری تے ویلے سر اپڑن دی بجائے ڈیگر ویلے

جا کے ڈھکی۔ لوک اوہنوں ویکھن لئی بے تاب سن تے چھتاں توں اُلّر اُلّر کے پنڈ دِیاں کُڑیاں نے ایہہ نظارہ ویکھیا۔ تواضع ہوئی، نکاح ہویا، رخصتی ہوئی، انتظار دِیاں گھڑیاں مکیاں تے جنج پھجے دے گھر دے کول اپڑی۔ پھجے نے مردانہ پن دا مظاہرہ کر دے آکھیا:

''مرد سو جیہدے دند دو۔''

ڈولی وچوں کنبدی آواز آئی:

''نہ وے بچہ مُونہہ صاف ای چنگا۔''

پھجے نوں ڈابو چین لگ پئے تے اوہنے اپنی ماں نوں آکھیا:

''بے بے ایس سہاگ نالوں تے میں چھڑا ای چنگا ساں۔''

13۔ جیماں جگتی

جیماں جگتی ایس دور دی تے خاص کر اپنے علاقے دی چنگی وڈی تے کھڑکانویں نِچھ اے۔ ایہدے چج چالے تے گل بات توں کئی واری لوکاں نوں شبہ پیندا اے کہ ایہہ کسے درباری مسخرے یا خاندانی میراثی دی آہل دا کچا پکا پھل اے پر ایہہ لوکاں دی اینویں بھُل اے۔ کیوں جے جیماں ذات دا جُلاہیا اے جیہڑا پہلاں اپنی روایت پاروں گھروں ماں بھین نال مشکریاں کر کے انٹ کھولدا رہیا اے۔ جد ہولی ہولی گل کتھ کرن داول آ گیا تے فیر پڑ وچ ایہدی ربّ دی جنابوں کدی کنڈ نہیں لگی۔ ربّ دِیاں ربّ ای جانے کہ ایہنوں بناون ویلے کیہڑی چکنی مٹی لائی سی کہ جیہنوں چمبڑے جوک وانگ چمبڑ جاندا اے۔ دُوجا غریب اپنی پان پت بچان تے جان چھڈان دے بڑے جتن کردا اے پر ایہہ موقعے توں ناجائزہ فائدہ اُٹھا کے دھکے دی کاٹھی پا کے سواری کردا تے اوہنوں کوڈی کوڈی پُگا تے مُکا کے پیروں کڈھ دیندا اے۔

دن ماڑے سن ایسے لئی ان پانی ٹورن لئی پہلاں چھولیاں تے فیر کلفے دی ریڑی لائی پر ہاسے مخول توں باز نہیں سی آؤندا۔ اِک دن مینہہ کنی دی وجہ توں کلفا نہ وکیا تے بیوی دے پچھن تے آکھن لگا:

''کرماں والیے کیہہ دساں اج تے لوکاں کلفے نوں ماں بھین ای سمجھ لیا اے۔''

دن سدھے ہون لگن تے ربّ نیڑیوں ای سن لیندا اے۔ جیمے دی سنی گئی تے اوہ اک وکیل دا منشی بن گیا۔ اوہ کچہری دے تخت پوش نوں تخت طاؤس سمجھ کے بہندا۔ اوتھے جیمے

دِیاں پنجے گھیو تے سر کڑاہی وچ رہیا۔ جیما بندہ شغلی تے من موجی سی تے عادتوں وی مجبور۔ ایس لئی جناچر دیہاڑی وچ ستاں اٹھاں دا گڈا نہ بنھ لئے روٹی نہیں سُو پچدی۔ جیما جماندرو سَون دا بڑ بھیڑا اے۔ کسے تھاں گھڑی دو گھڑی بہوے تے فیر جھوکاں لین لگ پیندا اے۔ بھانویں بھادروں دا جما سا ای کیوں نہ ہووے ایہدے کول ڈھپاں وجاؤ، ڈھول کھڑکاؤ، اوہ ایہدے گھراڑیاں توں نیویں ای رہندے نیں۔ جیما بہتا خرچیوں ٹٹا رہندا اے تے کھبیوں سجیوں چکر چلا کے ان پانی ٹوردا ہندا سی۔ جیما بھاویں اکہتریا بہتریا گیا اے پر فیروی بالاں کڑیاں نال شغل میلہ لائی رکھدا اے۔ گبھرو تے مٹیاراں وی ایہدے نال ٹھٹھے مشکریاں کردے تے ہسدے کھیلدے رہندے نیں۔ ربّ کرے جے جیما رونقی، مخولیا تے جگتی جُگ جُگ جیوے ایس لئی کہ ایہو جیہے اپنا رانجھا راضی رکھن والیاں نال ای زندگی دِیاں موجاں بہاراں تے رونقاں میلے لگے رہندے نیں۔

14- پروہنے

ایس گل توں کیہڑا واقف نہیں جے موت گاہک تے پروہنے دے آون دا کوئی وقت ویلا نہیں ہوندا۔ جدوں ایہناں دا دل کرے اودوں حاضر ہو جاندے نیں۔ اِک زمانہ سی جدوں پروہنا اللہ دی رحمت سمجھیا جاندا سی جیہڑا ہُن چنگی بھلی زحمت بن گیا اے۔ جدوں رحمت وی ہُندا سی اودوں وی ہائیں مائیں کسے دے ڈیرے اپڑن یا کسے دا احسان چکن توں بھیڑا پیندا سی۔ کیوں جے ایہدی سمجھ مطابق اِک واری کسے گھروں لُون چکھ لیا تے فیر ساری عمر لُون دی مار وگن دا خطرہ رہندا سی، ایسے لئی:

"جے منہ کھائے تے اکھ شرمائے۔"

اصل وچ اودوں لوکاں دا ایمان سی جے دانے دانے تے مہر ہوندی اے۔ ایس لئی سبھناں دا ایہو ای آکھنا سی جیہدے مقدر وچ جنے دانے نیں اوہنے اونے ای کھانے نیں۔ جے کسے نوں ایہہ گل بھُل جانی تے فیر ایہدا اتھوہ وی کرا دتا جاندا سی۔ جیویں چاچے غالب ہوراں بہادر شاہ ظفر نوں کرایا سی۔ جدوں دونوں رَل کے امباں دے شاہی باغ وچ گئے سن۔ پروہنیاں دیاں وی کنک چَولاں وانگروَن سونیاں قسماں نیں:

اُتلے پُوروچ تے جوائی بھائی ای نہیں مان جیہڑے اپنی ٹہل سیوا کران یا اَگے پچھے یاراں بیلیاں نوں اپنی ٹوہر وکھان لئی سوہرا گھر وکھاندے نیں۔ اوہناں دے آوَن تے

سوہرے بھاویں آپ گہنے پَے جان پر بے دریغ خرچ کردے نیں۔ کُڑماں چاری وچ وی پروہنے بنن دا واہوا نگھا ڈُگھ لگ جاندا اے۔ چار دیہاڑے تے وچولڑے وی خوب ہتھ رنگدے نیں۔ ایہناں وچ چوکھے میراثی ہوندے نیں جیہڑے اگلے کُڑماں ول جان واسطے فوج دے ہراوّل دستے دے سپاہی وانگر آکڑ آکڑ کے تُردے تے گاوندے بولدے اگلے دے ڈیرے تے جا انترا مکاندے نیں۔

کُڑماچاری تے فیر وڈی گل اے اج دے دور وچ گھڑی دو گھڑی دے پروہنے وی وارا نہیں کھاندے۔ کیوں جے بڑا اُٹھنڈا تا پچھن نال ای بوجھا بھاں بھاں پیا کرن لگ پیندا اے۔ ایہناں نالوں وی اِک ہتھ اگے اوہ پروہنے نیں جیہناں نوں گھر دے منن نہ تے اوہ آکھن ''دو دو تے اوہ وی چوپڑیاں ہوئیاں'' پر ''جتھے بھُوا سدی نہ بلائی آپے بھجی بھجی آئی'' اوتھے گھر باہر والے اپنی عزت پَت لئی ہتھیار سُٹ کے بھوئیں بھانڈا ویچ کے وی خاطر تواضع پوری طرح نہیں کرسکدے۔

پروہنیاں دی اِک قسم مولوی، پنڈت تے پادری وی نیں۔ پروہنیاں دا اِک ہور وی معرکہ ہوندا اے کہ مریض دا پتہ لین بڑا احسان کردے آندے نیں تے نال ای سارے دے سارے ٹبر نوں وی لے آوندے نیں۔ اوہناں بارے ای کِسے شاعر نے آکھیا اے: میرا وِیر پَروہنا آیا، ہٹیاں تے کھنڈ مُک گئی

کتاب دا حوالہ: ارشد میر، چونبڑاں، لاہور: تاج بک ڈپو، 1986ء، (دُوجی واری)

جھاتیاں ۔ شریف کنجاہی

تعارف:

شریف کنجاہی ہوراں دی شخصیت دے کئی پہلو نیں۔ آپ اکو ویلے شاعر، نقاد، محقق، مترجم، اُستاد، ایڈیٹر تے پنجابی دے منّے پر منّے ادیب نیں۔ آپ دی حیاتی دا مختصر ویروا درج ذیل اے۔

شریف کنجاہی دا اصل ناں محمد شریف اے۔ آپ گجرات دے معروف قصبے کنجاہ وچ پیدا ہون پاروں کنجاہی اکھوائے جدکہ علمی ادبی حلقیاں وچ شریف کنجاہی دے ناں توں جانے جاندے نیں۔ آپ 13۔اکتوبر 1915ء نوں مولانا غلام محی الدین دے گھر پیدا ہوئے جیہڑے درویش صفت انسان سن تے کنجاہ وچ درس وتدریس دا کم کردے سن۔ شریف کنجاہی ہوراں مُڈھلی تعلیم اپنے والد کولوں تے میٹرک دا امتحان کنجاہ دے ہائی سکول توں پاس کیتا۔ فیر زمیندارہ کالج گجرات وچ داخلہ لیا پر گھریلو مجبوریاں پاروں تعلیم ادھوری چھڈ کے محکمہ تعلیم وچ مدرّس ہو گئے تے بالاں نوں پڑھانا شروع کر دتا۔ ملازمت دے نال نال پرائیویٹ طور تے ایف۔اے تے بی۔اے دے امتحانات پاس کرن مگروں ایم۔اے اُردو تے ایم۔اے فارسی دے امتحانات وی پاس کیتے۔ ایم۔اے کرن مگروں فارسی دے لیکچرار مقرر ہو گئے۔

1972ء نوں پنجاب یونیورسٹی، اوری اینٹل کالج وچ شعبہ پنجابی قائم ہویا تے شریف کنجاہی وی ایتھے آ گئے تے ایم۔اے پنجابی دے پڑھیاراں نوں پڑھان لگ پئے۔ اوس ویلے آپ دے سمکالیاں وچ قیوم نظر، علامہ علاؤالدین صدیقی، اشفاق احمد، نجم حسین سیّد، علی عباس جلالپوری، محمد آصف خاں تے ڈاکٹر سیّد اختر جعفری ورگے نامور لوک شامل سن۔ پنجاب یونیورسٹی کجھ چر پڑھان مگروں آپ اسلام آباد چلے گئے تے مقتدرہ قومی زبان دے رسالے "اخبار اُردو" دے ایڈیٹر مقرر ہو گئے پر کجھ عرصہ مگروں ایہہ ملازمت وی چھڈ دتی تے ہمیشہ لئی گجرات پرت آئے جتھے ساری حیاتی پنجابی ادب دی خدمت لئی کم کردے رہے۔ آپ نے جنوری 2007ء نوں وفات پائی۔

علمی ادبی کم کاج:

☆ شریف کنجاہی پنجابی، اُردو تے فارسی زبان دے منے پرمنے شاعر سن:

پنجابی مجموعہ کلام: "جگراتے"، "اوڑک ہوندی لو"

فارسی مجموعہ کلام: "دو دِل" (دل دا دھواں)

اُردو مجموعہ کلام: "ستارہ سحری"، "سورج، سوچ اور سائے"، "لمحوں کا صحرا"

☆ شریف کنجاہی اک کامیاب مترجم وی سن۔ ترجمہ شدہ اہم کتاباں درج ذیل نیں:

i۔ علامہ اقبال دی مشہور فارسی کتاب "جاوید نامہ" دا پنجابی زبان وچ ترجمہ۔

ii۔ علامہ اقبال دی معاشیات دی کتاب "علم الاقتصاد" دا پنجابی نثری ترجمہ۔

iii۔ "The Reconstruction of Religious Thought in Islam" علامہ اقبال دے انگریزی خطبات دا پنجابی نثری ترجمہ۔

iv۔ "پنج سورہ" دے ناں توں قرآن دیاں پنج سورتاں دا منظوم پنجابی ترجمہ۔

v۔ "نبی پاکؐ دے خطبے" دے ناں توں پنجابی نثری ترجمہ۔

vi۔ قرآن پاک دا پنجابی ترجمہ 2 جلداں وچ چھپیا۔

vii۔ بابا فرید دے شلوکاں دا اُردو ترجمہ "کہے فرید" دے ناں نال کیتا۔

viii۔ ہیر وارث شاہ دا اُردو نثری ترجمہ کیتا۔

ix۔ رگ وید دا پنجابی ترجمہ کیتا۔

x۔ بابا گورو نانک دے کلام دا ترجمہ "جپ جی۔ اک جھات" دے ناں توں کیتا۔

☆ بطور مصنف شریف کنجاہی دیاں درج ذیل کتاباں نیں:

i۔ سبھ توں پہلی واری پنجابی لغت ترتیب دتی۔

ii۔ پنجابی زبان وچ تنقید دی کتاب "جھاتیاں" لکھی۔

iii۔ تحقیقی کتاب "شاہ دولہ دریائی۔ حیات و تعلیمات" اُردو وچ لکھی۔

iv۔ تحقیقی کتاب "تاریخ گجرات۔ لفظوں کی عینک" اُردو زبان وچ لکھی۔

v۔ "ساہواں دا ویزہ" اصل وچ پروفیسر خالد ہمایوں دا شریف کنجاہی توں لیا گیا تفصیلی انٹرویو اے جیہڑا کتابی شکل وچ چھاپ دتا گیا۔

vi۔ انگریزی کتاب "Punjab Scandinavian Language Contact" اے۔

"جھاتیاں" دا جائزہ:

شریف کنجاہی دے بقول اوہناں پہلا تنقیدی مضمون میاں محمد بخش بارے 1945ء نوں لکھیا سی۔ اوس توں بعد ایہہ سلسلہ چلدا رہیا تے 1960ء نوں تنقیدی مضموناں دا پورا مجموعہ "جھاتیاں" دے ناں نال چھپ کے سامنے آیا۔ لفظ جھاتیاں دے لغوی معانی: جھاتک، جھاتی، جھاتکنا، اچنتی نظر، طائرانہ نظر، اُڈدا دھیان، پنچھی جھات، نظارہ، دیدار، درشن، اچانک تھوڑی دیر لئی ویکھنا وغیرہ نیں جدکہ شریف کنجاہی اپنی ایس کتاب بارے آپ آکھدے نیں:

"جس طراں ناں توں وی جا پدا اے ایہہ لیکھ کوئی ڈونگھی پڑچول نہیں، زریاں جھاتیاں نیں۔ جھاتی ماریاں کسے دا انگ رنگ جتنا کو ویکھیا جاسکدا اے اوس توں ودھ دا دعویٰ میں وی نہیں کردا......"

میرے زیرِ مطالعہ کتاب دا تیجا ایڈیشن اے جیہڑا جنوری 1994ء نوں عزیز پبلشرز لاہور ولوں چھپیا اے۔ کتاب دے کل صفحے 102 نیں جدکہ دیباچہ ڈاکٹر اسلم رانا دا لکھیا ہویا اے۔ کتاب دا انتساب "جان ہار باپ دے ناں" اے۔ ایس مجموعے وچ شامل مضموناں دی تعداد 15 اے جیہناں دے سرناویں درج ذیل نیں:

1۔	اِک سی بدو تے اِک سی اُونٹھ	2۔	کجھ پنجابی دی شاعری دے بارے
3۔	لوریاں	4۔	لوریاں تے تھال
5۔	لوک گیت	6۔	صوفیاں دی شاعری
7۔	مقبل دی ہیر	8۔	وارث شاہ تے اوس دی ہیر
9۔	رانجھا...... اِک وگڑیا ہویا بال	10۔	ہیر...... اِک ضدّل کڑی
11۔	وارث شاہ دا پنجاب	12۔	سیف الملوک ول اِک جھات
13۔	ترنجن ول اِک جھات	14۔	دل دریا ول اک جھات
15۔	سٹھیوڑے		

پنجابی تنقیدی ادب وچ "جھاتیاں" دا مقام و مرتبہ/ "جھاتیاں" دا تنقیدی جائزہ/شریف کنجاہی بطور نقاد

شریف کنجاہی دا ناں سامنے آندیاں ساری پچھلیاں پنجاہواں سٹھاں ورھیاں دی

پنجابی زبان تے ادب دی تاریخ تے روایت دے اَن گنت چراغ ذہن، دل تے روح نوں روشن کر جاندے نیں کہ ایس عہد دے ہر موڑ، ہر زاویے، ہر نظریے، ہر تحریک، ہر فلسفے دے پس منظریاں پیش منظر وچ شریف کنجاہی دی شخصیت، اوہناں دا فکر تے اوہناں دی سوچ کے نہ کے حوالے نال پوری آب وتاب نال اپنے وجود دا احساس دلاندی اے۔ شریف کنجاہی دی ذات ہن اک ناں نہیں رہیا، ایہہ پنجابی زبان تے ادب دی اِک تحریک تے ادارے دا روپ وٹا چکی اے جیہدے ذریعے علم، ادب تے دانش دی ہر شاخ ودھدی پھُلدی اے تے پنجابی زبان وچ ہوون والا ہر عمل یعنی شاعری، ادب تحقیق، تنقید، لسانیات، لُغت تے ترجمے وغیرہ، ایس تحریک یا ادارے دے حوالے نال جنم لیندے نیں۔ اوہ اک Legend دا روپ وٹا کے پنجابی زبان تے ادب دے زندہ جاوید کلاسیک دا درجہ حاصل کر چکے نیں۔ پنجابی زبان تے شریف کنجاہی دونویں اِک دُوجے دی پچھان تے مان نیں۔

جدید تنقید جیہڑی 1930ء دے نیڑے تیڑے ہندوستانی زباناں وچ لکھی جانی شروع ہوئی اوہدے وچ اسیں عام طور تے تن رنگ وکھو وکھ پچھان سکنے آں۔ پہلے تے اوہ لکھاری نیں جیہناں نے مغربی تنقیدی اصولاں نوں سامنے رکھ کے اپنی زبان دے ادب دا جائزہ لیا۔ ایہدے وچ کسے خاص نظریے دی چھاپ نظر نہیں آوندی تے ہر لکھاری نے اپنی دلچسپی دے مطابق ناںویں ناںویں تنقیدی خیالات مغرب توں لے کے اپنے ادب اُتے لاگو کیتے پر دُوجے دو رنگ یعنی ترقی پسند تحریک تے نفسیاتی تحریک اجیہے تنقیدی دبستان سن جیہناں دا موضوع تے نقطۂ نظر اپنے تسلسل دی وجہ نال پڑھن والیاں نوں متاثر کردا سی۔ ایہناں دونواں دبستاناں دے نمائندے مغرب دے وڈے وڈے دانشوراں تے لکھاریاں دے حوالیاں نال اپنی گل نوں واضح کرن دی کوشش کردے رہے۔ ایس طرح اِک پاسے کارل مارکس تے اینگلز دے ناں عام ورتے سنے گئے تے دُوجے پاسے فرائڈ، یونگ تے ایڈلر دا عام تذکرہ کیتا جاندا سی۔ خالص تنقید نگاراں مثال دے طور تے رچرڈز، ٹی۔ ایس ایلیٹ تے ایذرا پاؤنڈ وغیرہ دے ناں وی سند دے طور تے پیش کیتے جاندے سن تے جے لسانیات دا کوئی مسئلہ ہووے تے گریئرسن دا ناں آؤنا گویا لازمی شرط بن گیا سی۔

ایس پس منظر نوں سامنے رکھدیاں ہویاں جدوں اسیں ''جھاتیاں'' دا مطالعہ کرنے آں تے ایہہ گل بڑی واضح ہو کے سامنے آ جاندی اے کہ پنجابی زبان تے ادب دے نقاداں

وچوں شریف کنجاہی ہوراں نوں ایہہ مقام تے مرتبہ حاصل اے کہ اوہناں نے سبھ توں پہلاں ادبی تنقید دا اوہ معیار پیش کیتا جیہدے وچ جدید تنقیدی دبستاناں دے نقش بڑے واضح نظریں آوندے نیں۔ ایس ساری کتاب وچ کسے وی تھاں مغربی مصنف دا حوالہ نہیں ملے گا۔ اوہناں نے اپنے حوالے نال تے اپنی سند نال گل بات کیتی اے۔ اوہناں دے مطالعے وچ گہرائی وی اے تے اوہ جیہڑے نتیجیاں اُتے اپڑے نیں اوہ دوررس وی نیں۔ شریف کنجاہی ہوراں دا اسلوب کجھ اینا نکھاتے سادمرادا اے کہ قاری نوں گل سمجھن وچ کدھرے وی کسے قسم دی اوکھیائی محسوس نہیں ہوندی۔

''جھاتیاں'' وچ کل پندراں مضمون نیں جیہناں وچوں پہلے دو مضمون یعنی ''اک سی بدو تے اِک سی اونٹھ'' تے ''کجھ پنجابی دی شاعری دے بارے'' پنجابی زبان تے ادب دی لسانی تحقیق تے اہمیت دے حوالے نال لکھے گئے نیں۔ ایہناں وچ اک پاسے پنجابی زبان دی ترقی تے وادھے وچ اپنیاں تے غیراں دیاں اوہناں رکاوٹاں دا ذکر کیتا گیا اے جیہڑیاں مخصوص طبقیاں نے مخصوص صورتِ حال پیدا کر کے کھڑیاں کیتیاں تے دُوجے پاسے ایران دے حوالے نال پنجابی شاعری دا تشخص قائم کرن دی کوشش کیتی گئی تے ایہدے نال ای سنسکرت تے پراکرت دے لفظاں توں پنجابی دا تعلق ''رگ وید'' نال قائم کیتا گیا اے تے اپنی ایس گل اُتے شریف کنجاہی ہوراں نوں اینا اعتماد سی کہ اوہناں نے ایس تحقیق نوں ڈاکٹر جی۔ سی۔ دیو (ڈھاکہ یونیورسٹی) دے سامنے بیان کرن تو وی ہچکچاہٹ محسوس نہیں کیتی۔ ایس گل دا حوالہ اسیں ایس خیال دی وجہ نال پیش کیتا اے کہ ''جھاتیاں'' وچ پہلے چھ مضمون جیہڑے پنجابی زبان یا پنجابی شاعری نال عمومی بحث کردے نیں اوہناں وچ شریف کنجاہی ہوراں نے جیہڑیاں گلاں پیش کیتیاں نیں اوہ اج وی سانوں نویاں لگدیاں نیں۔ ایہناں گلاں وچ اینی ڈُونگھیائی اے کہ مستقبل دے لکھن والے اپنی تحقیق نوں ایہناں راہواں اُتے بہت اگانہہ ودھا سکدے نیں۔ ایہناں مضموناں وچ خاص گل ایہہ دے کہ شریف کنجاہی ہوراں نے کسے بنے بنائے نظریے یا فلسفے تے کسے گھڑے گھڑائے اصول یا ضابطے دا سہارا لے کے اپنے نظریے نوں پیش نہیں کیتا بلکہ پنجابی ادب دے مطالعے توں ای اوہناں نے اوہ اصول اخذ کیتے تے بنائے نیں جیہناں دی روشنی وچ پنجابی دی پرانی شاعری دے اسلوب تے تکنیک نوں پرکھیا تے جانچیا اے۔ ایسے طرح جیہڑے نظریے یا خیال عام طور تے پنجابی

ادب دے متعلق جاری نیں اوتھے دی شریف کنجاہی ہوراں نے جے اختلاف کیتا اے تے کسے ہور مصنف دا سہارا لین دی کوشش نہیں کیتی۔ صوفی شاعراں دے متعلق اوہناں دا ایہہ وچار گراف جدید ترین مارکسی نقاداں نوں وی اچنبھے وچ پا دیندا اے:

"اصل وچ صوفیاں دا کلام اک ایسے روگ دا پتہ دیندا اے جیہڑا انسانی سماج نوں بڑے چر توں لگا ہویا اے تے اج جد لڑائی دے بدّل پاٹ چکے نیں تے ساری دُنیا تے ساڈا پنجاب دی نواں چولا بدلن دے آہراں وچ اے۔ ساڈی ایہہ کوشش ہونی چاہیدی اے جے اسیں ایس دکھیا سنسار نوں سکھی سنسار بنائیے۔ جیون دا رولا اجیہا کر دیئے جے لوکیں دُنیا توں دور نس دی تھاویں ایس وچ دلچسپی لین۔ داخ اینی نیویں کر دتی جائے جے ایس نوں تھوہ کوڑی آکھن دی لوڑ ای نہ پوے......"

"لوریاں"، "لوریاں تے تھال" تے "لوک گیت" والے مضموناں وچ وی شریف کنجاہی ہوراں دا نقطۂ نظر بالکل نویکلا اے۔ لوریاں دے کجھ بے معنی تے کجھ بامعنی فقریاں یا مصرعیاں توں اوہناں نے پرانے پنجاب دی رہتل دا پورا نقشہ کھچ دتا اے۔ لوک گیتاں دی تعریف کردیاں ہویاں اوہ ایہہ گل ندھڑک ہو کے کہہ گئے نیں کہ:

"وقت نے ایہناں ساد مرادے بولاں دی جوت اگے ہزاراں ٹکسالی شاعراں دیاں لاٹاں نوں مات کر دینا اے۔"

پر ایہدے توں وی اچرج گل ایہہ وے کہ:

"ایہناں دا تعلق سوسائٹی دے وچلے تے ہیٹھلے طبقے نال اے۔"

ایہہ جیہڑے نکے وڈے حوالے پیش کیتے گئے نیں ایہناں توں ایہہ اندازہ ہو گیا ہووے گا کہ ایہناں مضموناں وچ شریف کنجاہی دا رجحان کجھ کجھ ترقی پسند تحریک ول اے۔

"جھاتیاں" وچ پنجاب دی عظیم تے آفاقی رومانی داستان ہیر رانجھے دے متعلق پنج مضمون شامل نیں۔ ایہناں مضموناں وچ اک پاسے تے ہیر دے وارث شاہ توں پہلے تے بعضے بعد دے تخلیق کاراں نال تقابلی تحقیق دے ذریعے وارث دی فکری تے فنی عظمت نوں وڈیایا گیا اے تے دُوجے پاسے جدوں رانجھے تے ہیر دے کرداراں نوں "اک وگڑیا ہویا بال" تے "اک ضدّل کڑی" آکھ کے پیش کیتا جاندا اے تے اودوں سانوں ایہہ سمجھ

آؤندی اے کہ وارث شاہ نے مشرق دی روایتی شاعری دے مطابق جناں پریاں دے کردار پیش نہیں کیتے سگوں کرداراں نوں پیش کرن وچ اوس حقیقت نگاری کولوں کم لیا اے جیہڑی کسے وی مصنف واسطے فخر دا باعث ہو سکدی اے۔ رانجھے تے ہیر دے کردار دا نفسیاتی مطالعہ ایہہ ظاہر کردا اے کہ وارث شاہ نے ایہناں کرداراں نوں پیش کرن لگیاں ایس گل دا خیال رکھیا اے کہ کرداراں دا عمل وقتی اثراں دے ہیٹھاں بے جوڑ تے ان مل نہ ہو جاوے، سگوں اوہناں وچ اک نفسیاتی تسلسل سانجھ تے جڑت قائم رہوے۔ "وگڑے ہوئے بال" تے "ضدل کڑی" دے عنوان رکھ کے شریف کنجاہی ہوراں نے اک پاسے وارث شاہ نوں کردار نگاری دے حوالے نال خراجِ تحسین پیش کیتا اے تے نال ای ایڈلر دا ناں لیاں بغیر اوہدے نظریاں دا اثر وی پوری طرح دکھا دتا اے۔ ایہو ای نفسیاتی رنگ ڈھنگ سانوں "سیف الملوک" دے حوالے نال اوہدے خالق میاں محمد بخش دی شخصیت دا مطالعہ کردیاں ہویاں نظریں آؤندا اے:

"پر جے ایہہ گل وی نہ ہوندی تاں خبرے میاں صاحب شاعر وی نہ ہوندے۔ اپنا آپ منوان دی خواہش ہر اک وچ ہوندی اے۔ کوئی ایس نوں کسے طرح پوریاں کردا اے کوئی کسے طرح۔ کوئی کم سوار کے تے کوئی کم وگاڑ کے۔ جیہناں نوں کوئی جماندرو گھرو ہوندا اے اوہ اپنا آپ منوان لئی نال دیاں نالوں وکھری راہ کڈھ لیندے نیں۔ ایسے توں سیانیاں اکھان بنایا ہویا اے جے کانے تے لنگیاں دی رگ وکھری ہوندی اے۔ میاں صاحب وی شاعر نہ ہوندے تے آس پاس دیاں وچ اوہناں دا مان کس گلوں ہوندا؟ شاعری نے اک تے اوہناں دا مان ودھا دتا۔ دُوجا جماندرو روگ توں پیدا ہون والی "ہینتا دی چھت" (احساس کمتری) نوں بھلان پرچان دا کم دتا۔ ساریاں دبیاں گھٹیاں نفرتاں تے وڈیائی دیاں سدھراں شعراں دے راہیں اپنی سک تریہہ پوری کرن لگ پئیاں۔"

ایہناں حوالیاں توں ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ شریف کنجاہی ہوراں نے جدید نفسیات دا صرف اوپرا اوپرا مطالعہ ای نہیں کیتا ہویا سگوں اوہناں نوں ایس علم اُتے پورا پورا عبور حاصل سی تے اوہناں نوں ایس گل دا وی پورا پورا احساس سی کہ کیہڑا نظریہ کیہڑے کرداریاں

شخصیت نوں بجھن وچ مدد دے سکدا اے۔

ہیر دے مطالعے دے دوران اک ہور کجھ جیہڑا سامنے آندا اے اوہ ایہہ اے کہ سید وارث شاہ نے کرداراں نوں پیش کرن وچ ای حقیقت نگاری کولوں کم نہیں لیا سگوں پورے پنجاب دے ماحول تے فضا نوں پیش کرن وچ اوہنے ایسے حقیقت نگاری دے اصول نوں سامنے رکھیا اے تے فرضی طوطے مینا اُڈاون دی تھاں تے پنجاب دی وسوں تے ثقافت دے اصل روپ پیش کیتے نیں کہ اج وی ایس ہیر دے مطالعے دے ذریعے "وارث شاہ دے پنجاب" دا پورا نقشہ ویکھ سکے آں۔ ایس حقیقت نگاری توں شریف کنجاہی ہوراں نے ثقافت دے اک نویں چالے دل دی ساڈی رہبری کیتی اے۔ جیہڑا ہولی ہولی اج دے پنجاب نوں اپنے دامن وچ سمیٹ رہیا اے:

"حقیقت ایہہ وے بے وارث شاہ دا ہر کردار اوس سماج تے اوس پنجاب دا اک کردار اے۔ بھانویں اوہ رانجھا اے تے بھانویں ہیر۔ بھانویں کیدو تے بھانویں چوچک۔ اوس دا جوگی تے اوس دا بالناتھ وی اوسے سماج دی شے نیں۔ ایہہ سماج اپنی موت مر رہیا اے تے اوس دی تھاں پونجی واد مل رہیا اے۔ جس وچ نہ تے نہ ٹلیاں دیاں ڈھونیاں۔ نہ بالناتھ تے نہ رانجھے ورگے جوگی۔ ایہہ سب چیزاں اک ایسے سماج وچ کھپ سکدیاں نیں جس وچ لوکاں نوں ویہل ہووے تے تھانواں دی ویہلیاں لکیاں ہون۔ شہراں تے سڑکاں توں ڈراڈے پنڈاں وچ اجے وی ایس دا گھر لبھدا اے تے ایسے کر کے ایس پنڈاں وچ رہن والے وارث شاہ دی ہیر نوں پڑھ کے جو سوادنے سکدے ہاں اوہ شہراں والے نہیں نے سکدے تے جیس طرح دوجیاں زباناں وچ لوکاں نوں پرانے قصے کہانیاں نال اوہ دلچسپی نہیں رہی۔ اوسے طرح عجب نہیں جے ایہناں قصیاں ول وی لوکاں دا مہاز گھٹ جائے۔ شہراں وچ اج وی وارث دا ناں لین والے تے تھیرے ہون گے پر جیہناں ایس نوں پڑھیا وے اوہ ورلے ای لبھن گے۔"

کلاسیکی شاعری، لوک رنگ تے پنجابی زبان تے ادب دے جائزے دے نال

نال شریف کنجاہی ہوراں نے "جھاتیاں" وچ جدید شاعری دے مطالعے وچ وی اوسے تنقیدی شعور نوں قائم رکھیا اے جیہڑا اگلے موضوعاں دے مطالعے وچ ساڈا رہبر بنیا سی۔ "مزنجن دل اِک جہات"، "دل دریا دل اِک جہات" تے "سیپوڑے" ایس حوالے دے مضمون نیں۔ احمد راہی تے امرتا پریتم نویں پنجابی شاعراں وچوں دو بالکل نویاں آوازاں نیں ایہناں دا مطالعہ کردیاں ہویاں شریف کنجاہی نے ایہناں دے نویکلے پن نوں ابھاریا اے تے اوہناں دے فکری تے فنی حسن دی دل کھول کے داد دتی اے۔ ایہہ دونویں آوازاں 1947ء دے دکھانت دے حوالے نال اُبھریاں تے اوہناں نے جیس تخلیقی کرب نوں پیش کیتا شریف کنجاہی ہوراں نے اوہنوں عالمگیر سچائی وچ بدل دتا اے جیہدے توں ایہہ اندازہ ہوندا اے کہ علمی یا فنی تعصب اوہناں دی تنقید اُتے اثر انداز نہیں ہو سکیا۔

مکدی گل:

"جھاتیاں" دے مصنف نے پنجابی تنقید وچ پہلی واری جدید تنقید دے نظریاں تے تحریکاں دا اِک مجموعی تاثر پوری ذمہ داری تے اعتماد نال پیش کیتا اے۔ اوہناں نے کے تھاں تے وی جانبداری کولوں کم نہیں لیا۔ جتھوں تیکر نفسیاتی یا ترقی پسند نظریاں دا تعلق اے اوہدے وچ ایس گل توں انکار نہیں کیتا جا سکدا کہ مصنف دا نظریاتی طور تے ایہناں وابستاناں یا نظریاں توں متاثر ہون دا ثبوت ملدا اے پر اوہناں نے ایہناں نوں نرے فیشن دے طور تے نہیں اپنایا۔ سگوں ایہناں دی روح ایس تنقیدی مطالعے وچ جھلکدی اے۔ پنجابی دیاں کلاسیکی صنفاں دے مطالعے وچ جیہڑے اصول بنائے یا اپنائے نیں اوہ بالکل اصل نزول تے (Original) حیثیت رکھدے نیں تے اوہناں دیاں جڑاں پنجاب دی بھوری مٹی وچوں پھٹدیاں نیں۔ لہٰذا شریف کنجاہی دی شاعری ہووے یا تنقید اوہدے وچ ایس مٹی دی مہک ضرور رچی ہوئی ہوندی اے جیہڑی پنجاب دے جغرافیے وچوں پھُٹ کے اِک نویکلی، فکری تے جذباتی فضا پیدا کر کے شریف کنجاہی دے جذبیاں تے احساساں دی ترجمان بن دی اے۔

نوٹ: درج بالا مضمون "جھاتیاں" کتاب دا دیباچہ (گھاٹے وادھے نال) اے جیہنوں ڈاکٹر اسلم رانا نے لکھیا اے۔

کتاب دا حوالہ: شریف کنجاہی، جھاتیاں، لاہور: عزیز پبلشرز، 1994ء، تیجا ایڈیشن

پورنے وچ پنجابی ادیب دیاں لئی ذمہ واریاں دسیاں گئیاں نیں؟

پُورنے۔ حسین شاہد

تعارف:

حسین شاہد پنجابی زبان دے نقاد، کہانی کار، ناول نگار تے شاعر نیں۔ آپ نے بھاویں بہت زیادہ نہیں لکھیا پر جو لکھیا اے پکّا لکھیا اے۔ حسین شاہد عرصہ درازتوں ملکوں باہر نیں پر اوہناں دا کم اوہناں دا تعارف اے۔ مختصر حالات زندگی دا ویروا درج ذیل اے:

حسین شاہد 15۔ مارچ 1931ء نوں ضلع گوجرانوالا وچ پیدا ہوئے۔ آپ دا اصل خاندانی ناں غلام حسین سی جدکہ قلمی ناں حسین شاہد اے۔ میٹرک اسلامیہ سکول گوجرانوالا توں کیتا تے ایف۔ اے، بی۔ اے اسلامیہ کالج گوجرانوالا توں پاس کرن مگروں لاہور آ گئے۔ لاہور آ کے گورنمنٹ کالج، لاہور وچ ایم۔ اے انگریزی وچ داخلہ لیا پر پڑھائی نوں ادھورا چھڈ کے ملازمت کرلئی۔ فیر ملازمت چھڈ کے ملکوں باہر چلے گئے تے کاروبار وچ رُجھ گئے۔

حسین شاہد نے 1964ء نوں پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا۔ آپ دا پہلا مضمون ''مانگت'' سی جیہنوں بے حد پسند کیتا گیا۔ اوہناں دی تنقید دی کتاب ''پُورنے'' دے ناں نال چھپی جدکہ کہانی پراگا ''لاریت'' دے ناں توں شائع ہویا۔ شاعری دا مجموعہ ''عشق تے روٹی'' دے سرناویں نال چھپیا۔ شاعری توں بعد آپ دی طبیعت ناول نگاری ول مائل ہوئی تے پہلا ناول ''ڈراکل'' دے ناں نال سامنے آیا۔ حسین شاہد اج کل وی ملکوں باہر نیں۔

''پُورنے'' دا جائزہ:

''پُورنے'' حسین شاہد دے تنقیدی مضامین دا مجموعہ اے۔ ایہہ کتاب 1972ء نوں پہلی واری تے دُوجی واری 1991ء نوں چھپی۔ ایس کتاب وچ کل 17 مضامین شامل نیں جدکہ اخیر وچ ''لے او یار حوالے ربّ دے......'' دے عنوان ہیٹھ حسین شاہد نے اپنے تخلیقی سفر بارے وچار سانجھے کیتے نیں۔ کتاب دے کل صفحات 140 نیں۔ مضامین دے سرناویں درج ذیل نیں:

1۔ مانگت	2۔ باراں مانہہ تے اج دے شاعر
3۔ بوہجے وچ لہور	4۔ اج دا پنجابی ادیب

5- وِچھڑیاں رَبّ میلے 6 شاہ حسین دِیاں کجھ علامتاں
7- شاہ حسین دی آرٹ گیلری 8- شاہ حسین دے عدالتی فیصلے
9- مَیں تے وارث شاہ 10- وارث شاہ دا ٹچکر ڈھنگ
11- پیلو...... اِک آواز 12- ساڈیاں واراں دے کردار...... ڈھول باتشاہ
13- صاحباں دا کردار 14- جنوراں دے مُونہہ، بندیاں دِیاں گلاں
15- پنج 16- پنجاب، راکھویاں دی منڈی
17- عشق تے روٹی

''پُورنے'' دا تنقیدی ویروا/ ''پُورنے'' نویں تنقید دی نروئی کتاب/ حسین شاہد بطور نقاد/ ''پُورنے'' دے مضامین دا تجزیاتی مطالعہ

1947ء مگروں اہم گل قومی شناخت دا مسئلہ سی۔ اُردو والے، اُردو زبان دی گل کردے تے بنگال دے وسنیک بنگالی زبان دی۔ اوہناں ول ویکھ کے پاکستانی پنجاب والیاں دی اپنی سیھان بارے سوچیا تے کجھ سوجھواناں نے کٹھے ہو کے پنجابی زبان و ادب وچ نظم، نثر، تحقیق تے تنقید والے پاسے دھیان کیتا۔

شریف کنجاہی، سیّد علی عباس جلالپوری، محمد آصف خاں تے نجم حسین سیّد ورگے مہان لوک موڈھے نال موڈھا جوڑ کے پنجابی لئی کجھ کرن واسطے کھلو گئے۔ ایسے ای صف دا اِک بندہ حسین شاہد وی سی جیہناں سبھ نالوں پہلاں پنجابی تنقید دے میدان نوں اپنا اچیچا سرناواں بنایا۔ ڈاکٹر طارق عزیز کتاب دے بیک ٹائٹل اُتے لکھدے نیں:

> ''حسین شاہد نے پنجابی تنقید وچ صدیاں دا پینڈا ورھیاں وچ مکایا اے۔ پنجابی غزل، افسانہ، ناول تے ڈرامہ جس تھاں حالی تیکر نہیں اپڑ سکے، پنجابی تنقید حسین شاہد راہیں اوس توں چوکنی اگانہہ ودھ گئی اے۔ ایہدا کارن اِک تے حسین شاہد دا ترقی پسندانہ فکر اے تے دُوجا ولایتی حیاتی دی جانکاری۔ اوہ لمے چر توں ملکوں باہر نیں۔ پردیس نے جتھے اوہناں وچ اپنی جم پَل نال ہِک پکائی اے، اوتھے عالمی ادب دے وڈے وڈے معیار وی اوہناں دے سامنے رکھ دتے نیں ..... حسین شاہد نے 'پُورنے' وچ پنجابی اکھراں نوں کُھلی اکھ نال ویکھیا اے تے انج کردیاں ہویاں اوہناں نے

پنجابی تنقید نوں جیہڑا اُچا، سُچا تے عالمی سطح دا معیار دے دتا اے، کسے ہور لئی
ہُن اوس توں تھلے آ کے گل کرنا، اپنی گل گواناہوئی۔"

"پُورنے" وچ شامل مضموناں نوں پڑھیاں پتہ لگدا اے کہ حسین شاہد نے وکھو وکھ مغربی تنقیدی نظریات توں فائدہ چکیا اے۔ اوہناں نے مختلف تنقیدی دبستاناں مثلاً مارکسی، نفسیاتی، تاریخی، عمرانی تے رومانی دے تحت پنجابی ادب دے فن پاریاں اُتے تنقید کیتی اے۔ اوہناں بے عمرانی تنقیدی دبستان توں لابھ چکیا اے تے اوہدے توں مراد ایہہ وے پئی اوہناں صرف فن پارہ نہیں پرکھیا بلکہ اوہ عمرانی محرکات سامنے لیاندے نیں جیہناں دے تحت فن پارہ تخلیق ہویا سی۔ اج کسے اِک تنقیدی دبستان دا فن پارے اُتے اطلاق کیتے بناں اوہدے محرکات نوں تمام تنقیدی دبستاناں دے تحت جانچنا نویں تنقید دے زمرے وچ آندا اے۔ "پُورنے" دے سارے مضامین نویں تنقید دے زمرے وچ آندے نیں۔

"پُورنے" وچ شامل پہلے پنج مضمون پنجابی زبان تے ادب بارے نیں۔ ایہناں مضموناں وچ اِک پاسے ایہہ گل کہن دی کوشش کیتی گئی اے کہ اصل پنجابی زبان کیہڑی اے تے سانوں اوہی اصل پنجابی زبان اپنیاں لکھتاں وچ ورتنی چاہیدی اے۔ جد کہ دُوجے پاسے ایہناں مضموناں وچ پنجابی زبان تے ادب دی بھرپور وکالت کیتی گئی اے۔ اصل وچ حسین شاہد دے طرزِ بیان وچ اِک خاص قسم دا جوش اے جیہڑا اوہناں دی پنجابی زبان، ادب تے ثقافت نال سچی محبت دی دس پاندا اے۔ ایہناں ساریاں مضموناں دی اک ہور خاص گل ایہناں وچ استعمال ہون والی زبان دا تخلیقی رنگ اے۔ یعنی اوہناں سدھی سادی تنقیدی زبان استعمال کرن دی بجائے کسے لطیفے، لوک گیت یا کسے کھیل دے بولاں وچوں کوئی پہلو کڈھ کے اوہدی بنیاد تے اپنی گل نوں اگے ودھایا اے۔

ایہناں پنج مضموناں وچ حسین شاہد نے جیہڑیاں تن گلاں اُتے زور دتا اے اوہ درج ذیل نیں:

i۔ پہلی گل ایہہ کہ پنجابی لکھن لگیاں سانوں زبان تے ماحول دے اعتبار نال خالص پنجابی لہجے تے خالص پنجابی منظراں نوں سامنے رکھنا چاہیدا اے۔ منگے تنگے لفظ تے مناظر اوہناں نوں اکا چنگے نہیں لگدے۔

ii۔ دُوجی گل ایہہ کہ حسین شاہد پنجابی شاعری وچ پنجابی دیاں پرانیاں صنفاں نوں اپناون دے حق وچ نیں۔ جد کہ نویاں صنفاں دے حوالے نال اوہناں دا تقاضہ اے کہ

فارم بھاویں بدل جاوے پر روح وچ پنجابی لہجے، محاورے، روزمرے تے لفظاں دی ورتوں ہونی چاہیدی اے۔

iii- تیجی گل ایہہ کہ اوہ بغیر سخت ضرورت دے پنجابی وچ دُوجیاں زباناں دے لفظاں دی ورتوں دے سخت خلاف نیں۔

حسین شاہد دِیاں درج بالا راواں دے حوالے نال کجھ گلاں داویرواضروری اے۔

حسین شاہد دے بقول:

''پنجابی زبان اوہوای اے جیہڑی پنجاب دے پنڈاں وچ بولی جاندی اے تے ادبی پنجابی اوسے زبان دی ''سواری'' ہوئی شکل ہونی چاہیدی اے۔ پنڈاں وچ بولی جان والی زبان جانن توں بناں پنجابی ادب پیدانہیں ہو سکدا جے ہووے گا تے اوہدیاں لتاں بانہواں سلامت نہیں ہوون گیاں۔''

درج بالا گل دا مطلب ایہہ اے جیہڑا لہجہ، محاورہ تے روزمرہ پنجاب دے شہراں وچ بولیا جاندا اے اوہ ٹیکسالی (مرکزی) لہجے توں وکھرا اے تے فیر سوچن والی گل ایہہ اے کہ پنجاب دے کیہڑے پنڈاں دی زبان نوں معیاری منیا جاوے؟ کیوں جے پنجابی دے تے درجناں لہجے نیں۔ حسین شاہد پنجابی ادیب نوں خالص پینڈو رہتل بہتل نوں مکھ (مدنظر) رکھ کے لکھن لئی زور دیندے نیں تے غلام یعقوب انور دی غزل نوں سراہندے نیں۔ دوشعر ملاحظہ کرو:

میری جُھگی دے دیوے نالوں کوئی بجلی ودھ مٹیار نہیں
پر مَیں اِک مہاتڑ کمی آں کسے پنڈ دا لمبڑ دار نہیں
مَیں پچھلی رات دلیلاں دی گادھی تے ہُونٹے لیندا جے
میرے اتھرواں توں ودھ کوئی ایہناں ٹنڈاں دا غمخوار نہیں

حسین شاہد دی ایس غزل دے حوالے نال پسندیدگی اپنی جگہ پر غزل وچ استعمال ہوئیاں چیزاں، لفظ، محاورے تے روزمرے ہن سارے بدل گئے نیں۔ اتلے دوشعراں وچ جھگی، دِیوا، مہاتڑ، کمی، لمبڑدار، گادھی دے ہونٹے، ٹنڈاں ورگیاں شیواں تے لفظ نہ تے اج کل ورتوں وچ نیں تے نہ ای شہری لوکاں نوں ایہدے بارے جانکاری اے۔ فیر اوہ کئی رسماں ریتاں وی اپنی موت آپ مرگئیاں نیں جیہڑیاں پنجابی شاعری دا سنگھار بندیاں سن

مثلاً: ترنجن، چرخہ؛ چھوپ پانا، پینگھاں، تھال تے گدھے وغیرہ۔

تنقیدی مضموناں واسطے حسین شاہد نے شاہ حسین، وارث شاہ، پیلو تے ڈھول بادشاہ دے قصے نوں موضوع بنایا اے تے ہر مضمون وچ نواں رنگ پیش کر کے اپنی (Originality) دا ثبوت دتا اے۔ شاہ حسین بارے تن مضامین نیں تے ہر مضمون وچ اِک نویں انداز نال شاہ حسین دی فکر اُتے گل بات کیتی گئی اے۔ پہلا مضمون ''شاہ حسین دِیاں کجھ علامتاں'' وچ حسین شاہد نے پنجابی شاعری دی اوس روایت دے حوالے نال بحث کیتی اے جتھے عاشق واسطے مؤنث دا صیغہ ورتیا جاندا اے۔ اوہناں وضاحت کیتی اے کہ ایہہ صیغہ اتفاقیہ پنجابی شاعری وچ داخل نہیں ہویا، سگوں ایہدے پچھے زنانی دے اوس روایتی کردار دا تصور اے جیہدے حوالے نال اوہ خود سپردگی دی اِک مکمل علامت بن جاندی اے۔ اوہدی وفا، اوہدی مہر و محبت سبھ کجھ اپنی تھاں پر اوہ جدوں ایس مقام تے اپڑدی اے کہ اپنے آپ نوں گولڑی (باندی) اکھوان وچ فخر محسوس کردی اے، اوہ اوہدی غلامانہ ذہنیت دی علامت نہیں سگوں ایہہ اوہدے ایثار تے خلوص دا اوہ مقام اے جیہڑا مرد نوں کدی وی حاصل نہیں ہو سکدا۔ مرد بھانویں جو کجھ وی کرے اوہدے وچ اِک طرح دی خود غرضی تے کسے حد تیکر دُوجے اُتے حاوی ہون دی سدھر ہمیش قائم رہندی اے پر عورت نوں جدوں اوہدے آدرش مطابق اِک اجیہا مرد مل جاندا اے تے اوہ اوہدے سہارے اُتے حیاتی گزارن نوں ای اپنا سبھ توں وڈا مان سمجھدی اے۔ ایسے طرح عشق بازی دے سارے دعویاں دے باوجود مرد کدی اپنے آپ نوں اِک زنانی دے حوالے نہیں کر سکدا۔

شاہ حسین دی اِک نویں صفت تے اوہناں دے فکر دی نویں جہت جیہدے ول حسین شاہد نے اشارہ کیتا اے۔ اوہ ایہہ وے کہ لفظاں دے ظاہری تے باطنی معنی تے تاں ای اُگھڑن گے جے مصوّر تصویر والیاں انساناں دے رنگ رُوپ نوں ویکھ کے تے سمجھ کے کینوس اُتے لیاوے گا۔ اصل وچ ویکھیا جاوے تے ''شاہ حسین دی آرٹ گیلری'' والا مضمون علامتی اظہار نوں اِک دُوجے رنگ وچ پیش کردا اے۔ اوہناں نے ایہہ دسیا اے کہ اکھر تے بت دا انسانی سوچ نال مُڈھ قدیم دا ساتھ اے۔ انسان دے خیال وچ ہر بولے جاون والے لفظ دے پچھے اِک مورت ہوندی اے۔ ایس واسطے شاہ حسین دِیاں کافیاں وچ بعضیاں بعضیاں تھانواں تے اِک پوری تصویر دا پرچھانواں نظر آؤندا اے۔ حسین شاہد نے جیس پہلی

تصویر دا حوالہ دتا اے اوہنوں اوہ کل عالمی تصویر آکھدے نیں۔ ایہہ تصویر اوسے خود سپردگی دی تصویر اے جیہدا ذکر اسیں علامتاں دے سلسلے وچ کر چکے آں:

ع سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی کیونکر آکھاں چھڈ وے اڑیا

ایسے طرح اوہناں نے تن چار مورتاں دا ذکر کیتا اے تے عجیب گل ایہہ وے کہ ہر تصویر دے حوالے نال اوہناں نے اُردو یا فارسی دے کسے شعر دا حوالہ وی لبھ لیاندا اے۔

''شاہ حسین دے عدالتی فیصلے'' والا مضمون اصل وچ سانوں ایہہ دسدا اے کہ سچ تے جھوٹھ وچ نکھیڑا کرن لگیاں شاہ حسین نے عدالتاں وانگر دو ٹوک فیصلے دِتے نیں۔ کدھرے گل گول مول نہیں رکھی تے نہ ای کدھرے مصلحت نوں سامنے رکھدیاں ہویاں سچ دی گل نوں لکاون یا دباون دی کوشش کیتی اے۔ ایہناں فیصلیاں دا بوہتا موضوع اخلاقی تے سماجی اے پر نال ای ایہناں فیصلیاں وچ نفسیاتی نکتے تے مذہبی روایتاں دا ذکر وی آ جاندا اے۔ اوہناں دا اِک فیصلہ تے اجیہا وی اے جیہڑا سرمایہ دار دی ذہنیت نوں پوری طرح ردّ کر دیندا اے:

لکھ کروڑ جنہاں دے جُڑیا سو بھی جُھوری جُھوری
بھَٹھ پئی تیری چٹی چادر، چنگی فقیراں دی بُھوری

ایہناں توں وکھ کجھ ہور فیصلے اجیہے نیں جیہناں دا تعلق مصلحت تے انسان دے اندرلے تے باہرلے رُوپ دے فرق نال اے پر اخیر جتھے جا کے حسین شاہد آپوں گل نوں مُکاندے نیں اوہ ایہہ اے:

''ایہہ فیصلے حق تے سچ دِیاں اجیہیاں آوازاں بن گئے نیں جیہڑیاں اسیں چار سو سال توں سُندے آونے آں تے جدوی سُننے آں ہر واری ایہناں فیصلیاں دی روشنی وچ کوئی نویں توں نواں راہ ساڈے سامنے کُھلدا جاندا اے۔ ویلے دا بے درد تے آپ مہار طوفان ایہناں نور مناریاں نال کھہہ کے لنگھ جاندا اے۔ ایہناں دا وگاڑ کجھ نہیں سکدا۔''

وارث شاہ اُتے ''پُورنے'' وچ حسین شاہد دے دو مضمون نیں۔ اِک دا عنوان اے ''مَیں تے وارث شاہ'' تے دُوجے دا عنوان اے ''وارث شاہ دا تجکر ڈھنگ''۔ پہلے مضمون دے مُڈھ وچ حسین شاہد نے اک بڑی دلچسپ گل کیتی اے کہ کسے نے کسے چڑا ای

کولوں پچھیا کہ تیری تنخواہ کنی اے تے اوہنے آکھیا میری تے صاحب دی ملا کے اِک ہزار روپیہ۔ تے اوہناں نے ایس حوالے نال اپنا تعلق وارث شاہ نال ظاہر کیتا اے۔ ایس مثال توں جیہڑا روّیہ ظاہر ہوندا اے اوہنوں جے تکنیکی لفظ دے ذریعے ظاہر کرنا چاہیئے تے اوہ لفظ Impressionism ہووے گا۔ سو ایس مضمون وچ حسین شاہد نے وی جیہڑا رویہ اختیار کیتا اے اوہ اوہناں دیاں اپنیاں لفظاں وچ ایہہ اے:

''ایس لئی مضمون دے سرناویں وچ ورتیا ہویا لفظ ''مَیں'' تاں تہاڈے نال چوہل کرن والی گل اے۔ سچ ایہہ اے پئی ''مَیں'' توں مراد صرف میری ذات ای نہیں تہاڈی وی اے۔ ہر اوس انسان دی اے جیہڑا وارث شاہ نوں پڑھے گا۔ میرا ایہہ سوچیا سمجھیا دعویٰ اے پئی پنجاب دی دھرتی تے کوئی اجیہا جی نہیں جمد اجیہڑا اُسرت سنبھال کے مرے تے مرن لگیاں ایہہ دعویٰ کر سکے پئی اوہ وارث شاہ کولوں سُکا لنگھ گیا اے...... ایس لئی وارث شاہ دے ناں نال اپنا ناں جوڑن دا جتنا مینوں حق اے اونا ای تہانوں وی اے۔ کیوں جے وارث شاہ ساڈی ساریاں دی سانجھی ذات دا رلواں رُوپ اے۔''

وارث شاہ بارے پہلا مضمون ''مَیں تے وارث شاہ'' مکمل کردیاں ہویاں حسین شاہد نے بڑے خوبصورت الفاظ وچ وارث شاہ دی غیر زبان دے شاعر کولوں ہوئی تعریف نوں بیان کیتا اے۔ ملاحظہ کرو:

''وارث شاہ ساڈی معاشرتی، سماجی تے اقتصادی زندگی دی علامت اے۔ وارث شاہ ساڈے کولوں وکھ کسے شے دا ناں نہیں۔ وارث شاہ پنجاب دی تہذیبی تواریخ دا ست اے۔ وارث شاہ ساڈیاں سوچاں دا ڈھنگ اے۔ اوہ ساڈے دُکھاں، غمیاں خوشیاں، رسماں تے رواجاں دا نچوڑ اے۔ اوہدا شعر پنجاب دے دل دی آواز اے۔ اوہدا کلام پنجابیاں دی گل بات دا سبھا اے۔ اسیں اپنے سبھا دی صفت تے کراں گے ای ایہہ تاں ہون حقی گل اے پر وارث شاہ دے حوالے نال سانوں اَج تائیں سبھ توں ودھیا خراج اِک دُوجی زبان دے شاعر نے ای پیش کیتا اے:

سُنا یا رات کو قصہ جو ہیر رانجھے کا
تو اہلِ درد کو پنجابیوں نے لوٹ لیا

''اہل درد'' پنجابیاں دے ہتھوں لٹے گئے۔ ایس گل نال کیہ فرق پیندا اے
پئی مَیں لٹیا یا تُساں لٹیا یا وارث شاہ نے لٹیا۔''

وارث شاہ بارے دُوجے مضمون وچ حسین شاہد نے ایس گل دی وضاحت کیتی اے کہ وارث شاہ دی Ironic Wisdom اوہدی ساری ''ہیر'' وچ چمکاں مار رہی اے۔ ایس انگریزی لفظ دا جے اُردو وچ ترجمہ کیتا جاوے تے خورے ایہنوں ''ستم ظریفی'' آکھیا جا سکدا اے۔ حسین شاہد نے ایس لفظ دا پنجابی ترجمہ ''ٹھچکر'' دے لفظ نال کیتا اے تے پھیر اوہ سانوں ایہہ دسدے نیں کہ کدھرے تے وارث شاہ دی ایس ٹھچکر دا سامان اوہناں نوں وکھو وکھ پیشیاں دے دوغلے پن وچ نظریں آوندا اے تے کدھرے گل کرن والے دے کردار تے بیان وچ جیہڑا تضاد اے اوہ ہاسے دا سبب بن جاندا اے۔ اِک ہور صورت نوں اوہناں نے یملا پن آکھیا اے۔ ایسے طرح انگریزی تکنیکی لفظاں دے مطابق Wit تے Humour دِیاں جنیاں صورتاں ہو سکدیاں نیں، اوہناں نوں سامنے رکھدیاں ہویاں حسین شاہد نے وارث شاہ دے مزاح پیدا کرن دے وکھو وکھ نوں (9) طریقیاں دا ذکر کیتا اے۔

ایہدے وچ شک نہیں کہ وارث شاہ نُوں پنجاب دا نمائندہ آکھدیاں آکھدیاں نقاداں دا مونہہ نہیں تھکدا۔ پر پھیر وی ایہہ گل خورے حسین شاہد دے حق وچ جاندی اے کہ پہلی واری اوہناں نے وارث شاہ دی شاعری وچ اِک اجیہے عنصر دا پتہ دتا اے جیہدے ول عام طور تے ساڈی نظر نہیں گئی سی۔ ایہدے وچ شک نہیں کہ وارث شاہ دے اوہ شعر جیہناں وچ مخول یا طنز دا کوئی کِکھ ہے سی اوہ لوکاں دِیاں زباناں تے عام طور تے چڑھے ہوئے سن تے اوہ اوہناں توں لُطف وی اُٹھاندے سَن پر پھیر وی اِک خاص صفت نوں اوہدے علمی تے نفسیاتی پس منظر وچ رکھ کے اوہدی پوری طرح تشریح کرن دا ڈھنگ پہلی واری حسین شاہد نے اپنے ذمے لیا۔

''پیلو اِک آواز'' تے ''صاحباں دا کردار میری نظر وچ'' ایہہ دونوں مضمون داستان مرزا صاحباں بارے نیں۔ جتھوں تیکر پیلو دی مرزا صاحباں دا تعلق اے، حسین شاہد اوس داستان نوں جیہڑی رچرڈ ٹیمپل نے پیلو دے ناں نال پیش کیتی اے اوہنوں مکمل نہیں من دا۔

ایہہ پکھ تحقیق طلب وی اے تے بحث طلب وی پر حسین شاہد نے گل انج مکائی اے کہ ایس متن نوں سامنے رکھدیاں ہویاں پیلونوں وڈا شاعر نہیں منیا جا سکدا۔ اوہنے وکھو وکھ حوالیاں دا سٹہ انج کڈھیا اے کہ میاں احمد یار اِک اجیہا شاعر اے جیہڑا اپنے توں پہلیاں شاعراں وچوں گھٹ ای کسے نوں خاطر وچ لیاؤندا اے۔ ایتھوں تیکر کہ وارث شاہ نوں وی بن راہی چکی وانگوں نِرا موٹا دلن دا طعنہ دِتا اے پر ایہو ای احمد یار پیلو دے متعلق ایہہ کہندا اے:

پیلو نال نہ ریس کسے دی اُس وچ سوز علیحدی

مست نگاہ کیتی اُس پاسے کسے فقیر ولی دی

ایس مضمون وچ حسین شاہد نے زیادہ تر اوہناں گلاں نال بحث کیتی اے جیہڑیاں قصے دے نامکمل ہون دی دلیل بن سکدیاں نیں پر اخیر اُتے جا کے دو گلاں اجیہیاں کر گئے نیں جیہڑیاں اوہناں دے دُوجے مضمون ''صاحباں دا کردار'' دا مُڈھ بنھدیاں نیں۔ ایہناں وچوں اِک تے ایہہ کہ پنجاب دی تہذیب دے رکھوالے گھر آئیاں سوانیاں نوں چھڈن لگیاں کوئی دُکھ محسوس نہیں کردے پر جے اوہناں دی منگ ول کوئی ہور نظر وی چک کے ویکھ لوے تے مرن مارن اُتے اُتر آؤندے نیں۔ تے دُوجی گل ایہہ کہ صاحباں دے دل وچ اپنے پیکیاں دی وڈیائی دا اِک اجیہا مان سی جیہدے سامنے اوہنوں مرزے دی حقیقت وی کُجھ گھٹ نظر آؤندی سی۔ ایس مضمون نوں اصل وچ اوہناں نے صاحباں دے کردار دا تجزیہ کردیاں ہویاں پوری طرح واضح کیتا اے۔ نظریہ اوہدا ایہہ اے کہ عورت دے پنج رُوپ نیں۔ دھی، بھین، سوانی، امڑی تے محبوبہ۔ عام طور تے ادب وچ جس روپ دا بوہتا چرچا ہویا اے اوہ محبوبہ دا ذکر اے۔ ہیر، سہتی، سوہنی، سسی، شیریں کسے دا ناں لے لئو ایہہ سارے محبوبہ عورت دے رُوپ نیں۔ ایہناں ساریاں زنانہ کرداراں نوں سامنے رکھیئے تے اوہناں وچوں صاحباں ایس وجہ نال وکھری نظر آؤندی اے کہ اوہ دھی بھین دے رُوپ توں اگانہہ لنگھ کے سوانی تے ماں دے روپ تیکر نہ اپڑ سکی۔ اوہدا تیجا روپ محبوبہ دا رُوپ اے۔ ویکھنا ایہہ پیندا اے کہ ایہناں دونواں رُوپاں وچوں کیہڑا روپ اوہدے مُکھ اُتے بوہتا سجدا اے۔

حسین شاہد دا فیصلہ ایہہ اے کہ صاحباں نے بھین دے کردار اُتے محبوبہ دے کردار نوں قربان کر دِتا دھی دے کردار دا ذکر اوہنے نہیں کیتا تے اوہدی وجہ ایہہ وی ہو سکدی اے

کہ روایت مطابق صاحباں دی ماں مترئی سی تے ایس لئی جدوں اوہنے مرزے خان نالوں اوہدی منگنی توڑ کے اوہنوں چدھڑاں دے گھر ویاہون دا فیصلہ کیتا تے دھی دی بغاوت اینڈی بوہتی انوکھی گل نہیں لگدی تے انج وی محبوبہ تیکر اپڑن کارن ہر عورت نوں دھی دا کردار پچھے چھڈنا ای پیندا اے۔

جتھوں تیکر صاحباں دے کردار دا تعلق اے، حسین شاہد دا فیصلہ ایہہ اے کہ صاحباں اوّل تے آخر بھین ای دے رُوپ وچ ظاہر ہوئی۔ اوہنے تے ایتھوں تیکر وادھا کیتا اے کہ مرزے واسطے اوہدی محبت وی ایسے وجہ نال سی کہ اوہ اوہدی پھپھی دا پُتر سی تے بچپن توں اوہناں دے گھر بھراواں وانگر ودھیا پلیا سی۔ صاحباں واسطے اصلی فیصلے دی گھڑی اودوں آندی اے جدوں اوہ مرزے نال اُدھل جان دا منصوبہ تے بنالیندی اے پر اپنے پیکیاں تے بھراواں دی وڈیائی تے عظمت دا احساس اپنے دل وچوں کڈھ نہیں سکدی۔ ایہہ Dilemma (مخمصہ) اپنے عروج اُتے اودوں اپڑدا اے جدوں صاحباں دے بھرا اوہدا پچھا کردے نیں تے صاحباں نوں ایہہ فکر آن گھیردی اے کہ جے مرزے تے اوہدے بھراواں دا مقابلہ ہویا تاں بہت خون خرابہ ہووے گا۔ ایتھے اوہدے کولوں اِک نفسیاتی غلطی ہو جاندی اے۔ اوہ ایہہ کہ بھین دی حیثیت وچ اوہدا ایہہ مان اے کہ اوہ جے اپنے بھراواں کولوں مرزے دی جان دی بھکھیا منگے گی تے اوہ کدی انکار نہیں کرن گے پر محبوبہ دی حیثیت وچ اوہنوں مرزے اُتے ایہہ مان نہیں کہ اوہ اوہدے کہن اُتے اوہدے بھراواں دی جان بخش دیوے گا۔ ایہنوں بھاویں غلطی کہو تے بھاویں حدتوں ودھیا ہویا مان۔ حسین شاہد دے قول مطابق ایہدی وجہ صرف ایہہ سی کہ صاحباں مرزے دی محبوبہ ہو کے وی اجے میر شمیر دی بھین دے رُوپ نوں اپنے توں وَکھ نہیں کر سکی سی۔ ایس کارن اوس نے سوچ کے مرزے دے تیر جنڈ اُتے ٹنگن دا فیصلہ کیتا۔ ایس فیصلے نال صاحباں نے اپنے آپ نوں اپنے محبوب مرزے دی جان دی قربانی دے کے اپنے بھراواں دی جان بچالئی پر باقی ساریاں قصیاں وچ ہیر یا سہتی، سسّی یا سوہنی نوں ایہہ مسئلہ پیش نہیں آندا کہ اوہ اپنے محبوب دے مقابلے تے پیکیاں دا مان قائم رکھے۔ ایہہ مسئلہ صرف پہلی واری صاحباں نوں پیش آیا کہ اوہ مرزے نوں بچائے یا اپنے بھراواں نوں۔ اوہنے بھراواں نوں بچاون دے حق وچ فیصلہ کیتا تے سچ ایہہ پائی کہ بھراواں کولوں مرزے دی جان بچالووے پر ایہہ گل دکھری سی کہ ہوتی نوں کجھ ہور ای منظور سی۔

''پُورنے'' وچ شامل بارھواں مضمون ''ساڈیاں واراں دے کردار ...... ڈھول باتشاہ'' اے۔ ایہدے وچ لکھاری نے ساڈے لوک ادب دے اِک ہم کردار ڈھول نال سانوں ملوایا تے اوہدا جانو کروایا اے۔ ڈھول باتشاہ دے کردار بارے کوئی پک نہیں کہ ہندو اے یا مسلمان، کسے خاص علاقے دا کوئی خاص کردار اے یا کوئی غیبی طاقت اے پرانی گل ضرور اے کہ ایہہ کردار ہر کسے نوں اپنا جیہا لگدا اے۔ حسین شاہد آکھدے نیں: ''انسان جدوں دا ایس دھرتی تے اپنی دُنیا آپ وساون دا چارہ کر رہیا اے اوہدا راہ ون سونیاں طاقتاں ڈک ڈک کھلوندیاں رہیاں نیں۔ انسان اپنے جسم، ذہن، جذبے اُتے علم دے ہتھیار بنھ کے ایہناں طاقتاں دا مقابلہ کردا رہیا اے تے رہندی دُنیا تیک کردا رہوے گا۔ کدے جت تے کدے ہار! ایہہ انسان دا مقدر لگا آوندا اے پر اصل زندگی دِیاں ساریاں پھنڈاں دا بدلہ انسان نے مُڈھ قدیم توں ایں داستاناں دے کرداراں دی امداد نال خیالی دُنیا وچ لیا اے۔ ایہو جیہے کردار کسے سنن والے نوں اپنے ماں پیو لگدے سن تے کسے نوں بھین بھرا۔ کوئی اوہناں نوں اپنے دل دی دھڑکن سمجھدا سی تے کسے لئی اوہ مانگ دا سندور ہوندے سن۔ کہانی کار کردار گھڑ دیندے سن تے لوکی آپو اپنیاں لوڑاں سیتی اوہناں نوں پیار کردے سن۔ ایہناں کرداراں وچوں اِک کردار ڈھول باتشاہ دا اے۔''

حسین شاہد دے بقول ڈھول باتشاہ دا کردار پنجابی داستاناں دے ساریاں کرداراں نالوں ودھ حقیقی تے اصل کردار اے کیوں جے اوہدیاں خوبیاں دے نال نال اوہدیاں خامیاں وی بیان ہوئیاں نیں تے ایہو وجہ اے کہ ایہہ کردار سانوں اساطیری نہیں سگوں اصل جاپدا اے۔ کہانی کار نے ایس کردار دی طاقت بنائے رکھن لئی طوطے دا کردار وی تخلیق کیتا اے جیہڑا اصل وچ ڈھول دا ضمیر، اوہدا اندر، اوہدے حواس یا اوہدا ہمزاد ای ہوندا اے۔ ایہو ای عقل، سوچ تے ضمیر بندے نوں ہر مشکل وچوں کڈھ کے اگے ودھن دا حوصلہ دیندی اے جیہدے لئی ''طوطے'' دا کردار علامتی طور تے تخلیق کیتا گیا اے۔ ایہدی مثال حسین شاہد انج دیندے نیں:

''جدوں اِک تھاں فاقیاں تے نوبت آ جاندی اے اوتھے طوطا اپنا آپ پیش کر دیندا اے پئی اوہنوں ویچ کے چار پیسے کما لئے جاون تے اوہدا جدوں داء لگے گا اوہ اُڈ کے پھیر ڈھول کول آ جاوے گا۔ ایہوی بڑی سدھی سادی گل

اے پئی جدوں بندے نوں موت وکھالی دیندی ہووے اودوں اوہ اپنی عقل
''وچ'' کے ای بچن دا چارہ کردا اے تے طوطے دے مُڑ کے آ جاون والی
حرکت اوہوای اے جیہنوں بچن ''تدبیر'' تے دشمن ''چالاکی'' آکھدے نیں۔''

اخیر وچ ڈھول دے کردار دے علامتی رنگ نوں حسین شاہد نے حدوں ودھ سلاہیا اے:

''مُکدی گل پئی ڈھول باتشاہ دا کردار ساڈیاں واراں دا اِک عجوبہ اے جیہدا
گھڑن والا علامت دے ورتارے دا گُنی تے کردار اُسارن دا استاد کاریگر
جاپدا اے تے اوہنوں کہانی پان دا اجیہا ڈھنگ آوندا اے پئی اوہ قصہ مُکن
تیک سنن والیاں نوں اپنی قنی ہتھکڑی وچ کسکن نہیں دیندا۔''

''پُورنے'' دے اگلے دو مضمون ''جنوراں دے مونہہ، بندیاں دیاں گلاں'' تے ''پنج'' اصل وچ سعید احمد دے لکھے گئے بنگالی ڈرامے (جیہنوں پنجابی روپ ''جنگل دا راکھا'' نجم حسین سیّد ہوراں دِتا سی) بارے نیں۔ پہلے مضمون وچ تے جنور کرداراں دے حوالے نال انسانی نفسیات دا مطالعہ جیس انداز وچ ڈرامے اندر کیتا گیا اے۔ اوہدی کردار نگاری بارے اِک تجزیاتی تے نفسیاتی اپروچ نوں پیش کیتا گیا اے۔ ایہہ اِک علامتی ڈرامہ اے جیہدے وچ حسین شاہد نے انسان دی جبلت دے حوالے نال اوہدے حیوانی پس منظر تے پیش منظر نال بڑے سوہنے انداز وچ بحث کیتی اے کہ انسان جدوں انسانی قدراں تے رہتّاں نوں اپنے پیراں تھلے مدھول دیندا اے تے پھیر اوہ جنوراں دی سطح توں وی بہت تھلے ڈگ پیندا اے تے پھیر اوہ اپنیاں بھیڑیاں کرتوتاں دی وجہ نال تھلے ای ڈگدا جاندا اے۔ دُوجے مختصر جیہے مضمون ''پنج'' وچ اِک ڈرامے دے فنکاراں دے فن تے اوہناں دی اداکاری نوں سلاہیا گیا اے۔ ایہہ ترجمہ شدہ ڈرامہ ''الحمرا'' وچ 23 توں 30 مارچ 1968ء نوں حضرت مادھولال حسین دی 369ویں برسی دے موقعے اُتے کھیلیا گیا سی۔ ایہدی اہمیت پاروں حسین شاہد نے اِک صفحے دا مضمون تے اِک صفحے دا بروشر کتاب ''پُورنے'' وچ شامل کر کے اوہنوں تاریخ دا حصہ بنا دِتا اے۔ آکھدے نیں:

''ڈرامہ 'جنگل دا راکھا' الحمرا وچ کھیڈیا گیا سی۔ الحمرا والے پتہ نہیں ایس
کھیڈ تے مان کریندے نیں یا پچھوتاندے نیں پر اِک واری کسے نے الحمرا
ناٹک تواریخ لکھی ہئی تے وچ ایس ڈرامے داناں کوئی نہ ہا۔ پنجاب دے

موہبے توں جد کدی باشیاں دھوڑاں لھتیاں تاں الحمرا دی بُجکوی وچوں ہک ای لال لبھنا اے تے اوہ ''جنگل دا راکھا'' ہونا ایں۔ ایس لئی میں نا ٹک بارے دو صفحے کتاب ے چاڑھدا پیاواں۔ جدوں تائیں شناخت نہیں تھیندی ایہہ لال گواچنا نہیں چاہیدا۔''

''پنجاب، راکھویاں دی منڈی'' وچ پنجابیاں نوں غیرت دوان دا آہر کیتا گیا اے کہ اوہ اپنی زبان، شناخت تے تشخص دی سیہان کر کے آپنے آپ نوں منوان۔ کدھرے انج نہ ہووے کہ اوہ اپنی زبان تے تہذیب و ثقافت توں وانجھے ہو کے اپنی موت آپ مر جان۔ کیوں جے اپنی زبان تے ثقافت چھڈ دینا خودکشی دے مترادف ہوندا اے۔ حسین شاہد آکھدے نیں:

''...... پنجابیاں ورگی بے سُرت قوم میں ہور کوئی نہ ڈٹھی۔ پنجابی اوہ سدھاڑ ہان جیہناں نوں تسیں اوہناں دے گھریں نتھاواں کر سکدے او۔ پنجابی دا اکھان ہا: جیہنے لائی گلیں میں اوسے نال چلی۔ ایہہ اکھان جتا آپ پنجابیاں اُتے لاگو ہوندا اے ہور کسے قوم تے نہیں جے ہو سکدا...... ساری دُنیا وچ اپنی زبان سب توں پہلاں آوندی اے تے باقی دِیاں بعد وچ، انج پنجاب وچ کیوں نہیں ہو رہیا؟ شناخت دی ایس توں ودھ کے بربادی ہور کیہہ ہووے گی جے کسے زبان نوں اوہدے اپنے گھر وچ پردیسی بنا دتا جاوئے!''

''پُورنے'' وچ شامل آخری مضمون ''عشق تے روٹی'' اے۔ جیہدے وچ حسین شاہد عشق دی اہمیت بیان کرن دے نال روٹی دی تھوڑ دی وی گل کیتی اے۔ ''عشق تے روٹی'' اوہناں دی شاعری دی کتاب دا سرناواں وی اے۔ اوہناں عشق تے روٹی نوں اِک دُوجے لئی لازم ملزوم مجھیا اے۔ اوہناں دا ایہہ وی خیال اے کہ جے اسیں اپنی پنجابی شعری ریت نوں نجھ نال پڑھ لیئے تے سرمایہ دارانہ نظام دِیاں کندھاں دھڑم کر کے ڈِگ پین ِگیاں تے ہر بندے دی روٹی دی بنیادی لوڑ پوری ہو جاوے گی۔ عشق تے روٹی دے حوالے نال آکھدے نیں:

''جے روٹی عزت تے نیاں نال ونڈ یجے تاں عشق نوں سدن لئی گنڈھ نہیں گھلنی پوندی۔ اوہ آپ دلاں وچ آن اتر دا اے پر حاکم ٹابری انج ہون نہیں دیندی۔ اوہ عشق تے روٹی دوہاں تے باندھاں لاندی اے۔ اوہ قانون ای

اجیہے گھڑ دی اے جے لوکائی روٹی واسطے اُتلیاں دی متھاج رہوے تے انج عشق وی اوہناں دے نصیب نہ ہووے۔ اُتلے آپ بھی عشقوں وانجھے ہوندے ہان۔ تانہیوں تے اوہ اپنی پائی ہوئی کانی ونڈ نوں ربّی ونڈ آکھ کے اینا کجھ گھریں پالیندے نیں جے اوہناں نوں روٹی کمان لئی لکھ بھن کے دوہراوی نہ کرنا پووے۔ انج اوہناں کول ویہل ای ویہل ہوندی اے۔"

مکدی گل:

مکدی گل ایہہ کہ حسین شاہد نہ صرف نقاد سگوں اِک نویکلے انداز دے شاعر تے افسانہ نگار دے نال نال سفرنامہ نگار وی نیں۔ ایس طرح اوہناں دی بنیادی حیثیت اِک تخلیق کار دی بندی اے۔ اوہ جدید علماں، نویاں ادبی تحریکاں، نویاں سماجی تے معاشی رویاں تے معاشی نظریاں دے چنگی طرح جانو نیں۔ اوہناں نے ایہناں مضموناں وچ جتھے اپنے تخلیقی تجربے نوں ورتیا اوتھے ای ایہناں تحریکاں، روّیاں تے نظریاں دے حوالے نال اپنے تنقیدی شعور تے فکری اسلوب نوں وی جدید طرزِ احساس نال ہم آہنگ کیتا تے اوہناں دی روشنی وچ پنجابی تنقید جیہڑی جھاتیاں، سیدھاں تے ساراں نوں چھڈ کے صرف تشریحی اندازنوں اپنائے ہوئے سی یا تذکریاں تے تاریخاں دے غیر سائنسی چوکھٹیاں وچ قید سی۔ اوہنوں سائنسی بنیاداں فراہم کیتیاں تے بعضیاں مضموناں وچ تخلیق کاراں دِیاں تخلیقاں اندروں تنقیدی شعور نوں تلاش کر کے پنجابی تنقید اندر اِک نویں تے نویکلی جہت تے سمت دریافت کیتی۔ ایہہ گل بناں شک آکھی جاسکدی اے کہ اوہناں دی کتاب ''پُورنے'' نویں تنقید دی بھرویں تے سچی مثال اے۔

نوٹ: (ایہہ مضمون ڈاکٹر اسلم رانا دی کتاب ''حرف حقیقت'' وچوں لے کے وادھے گھاٹے نال لکھیا گیا اے)

کتاب دا حوالہ: حسین شاہد، پُورنے، سیالکوٹ: زریں پبلی کیشنز، 1972ء

ساراں۔ نجم حسین سیّد

تعارف:

نجم حسین سیّد 27 اکتوبر 1927ء نوں پیراں پوری، بٹالہ ضلع گورداسپور وچ پیدا ہوئے۔آپ نے ابتدائی تعلیم بٹالہ توں حاصل کیتی۔ گورنمنٹ کالج، لاہور توں بی۔اے تے ایف سی کالج، لاہور توں 1958ء نوں ایم اے انگریزی دا امتحان پاس کیتا۔1958ء نوں ای اسلامیہ کالج لاہور وچ انگریزی دے لیکچرار لگ گئے۔ 1960ء نوں سی۔ایس۔ایس دا امتحان پاس کر کے پاکستان آڈٹ اینڈ اکاؤنٹس سروس وچ چلے گئے۔ 1972ء توں لے کے 1977ء تیکر پنجاب یونیورسٹی دے شعبۂ پنجابی وچ ڈیپوٹیشن تے پڑھاندے رہے۔ 1977ء نوں اپنے اکاؤنٹس ڈیپارٹمنٹ واپس آ گئے تے ایسے سال اکاؤنٹینٹ جنرل پنجاب دے عہدے توں ریٹائر ہوئے۔ 1977ء توں لے کے اج تیکر پنجابی زبان وادب دی خدمت وچ رُجھے ہوئے نیں۔ آپ اِک سر کڈھویں پنجابی شاعر، ادیب تے نقاد نیں۔ آپ نے شاعری، تنقید تے ڈرامہ نویسی وچ اپنی اِک وکھری شناخت بنائی اے۔ پنجاہ نالوں ودھ کتاباں لکھ چکے نیں۔ کجھ اہم کتاباں دے ناں درج ذیل اے۔

شاعری: باردی وار، چندن رُکھ تے ویہڑا، رُت دے کم، ملتان دی وار، جِت آہر جگ اُدھرے۔

ڈرامے: تخت لہور، جنگل دا راکھا، ہاڑ دے پھل۔

تنقید: سیدھاں، ساراں، خاکو جیڈ نہ کوء، لوکاں کملیاں نوں قصہ ہُشیار، سچ سدا ابادی کرنا۔

انگریزی: "Recurrent Patterns in Punjabi Poetry"

”ساراں“ دا ویروا:

”ساراں“ نجم حسین سیّد دی تنقید دی کتاب اے جیہدے وچ کل 5 مضمون شامل نیں۔ ایہہ کتاب 1974ء نوں پہلی واری مجلس شاہ حسین (لاہور) دے پربندھ نال چھپی سی تے ایہدا تیجا ایڈیشن سچیت کتاب گھر نے 2007ء نوں چھاپیا۔ کتاب دے کل صفحات 84 نیں تے کتاب وچ شامل مضموناں دے سرناویں درج ذیل نیں:

i۔ ندیوں پار رانجھن دا ٹھانہ
ii۔ رانجھن یار طبیب

iii- پورن تے رسالو iv- بھاجڑ تخت لہور

v- ڈُلے دی کہانی

CSS-2019

مضموناں دا مختصر ویروا

کتاب وچ شامل پہلے چار مضمون پنجابی دے داستانی ادب نال تعلق رکھدے نیں جیہناں وچ پنجاب دِیاں داستاناں دے کرداراں دِیاں علامتی رمزاں دا مفہوم سمجھان دی کوشش کیتی گئی اے۔ جدکہ آخری مضمون وچ پنجاب دے اِک سُورے ڈُلے بھٹی دی کہانی بیان کر کے اوہدی نابری (بغاوت) تے حاکم طبقے دے اوہدے کولوں خوف کھان نوں موضوع بحث بنایا گیا اے۔ مضموناں دا وکھو وکھ ویروا درج ذیل اے:

1۔ پہلا مضمون:

پہلا مضمون پنجاب دِیاں چار معروف لوک داستاناں دے کرداراں دا علامتی تے رمزیاتی ویروا اے۔ ایہہ چار داستاناں ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں تے سسّی پُنوں نیں۔ بقول نجم حسین سیّد ایہناں چاراں داستاناں وچ ہیرو تے ہیروئن نوں اِک مِک ہون لئی دریا، بار تے تھل دی رکاوٹ نوں عبور کرنا پینا اے۔ کیوں جے دریا، بار تے تھل وچوں لنگھ کے پار جانا نواں جیون اے جدکہ اُرلے کنڈھے رہنا یا فیر پار جا کے واپس مُڑنا موت اے۔ رانجھے نے پرچلت سماجی رِیتاں روایتاں توں بغاوت کیتی تے دریا پار کر کے محبوب تیکر اپڑ گیا:

> ''...... پار مینڈا رانجھن وسیندا ہے تے دریا مینڈا راہ مَلی کھلوتا ہے پر جے مینڈے اندر ہر تلی تے دھرن دا حوصلہ ہے تاں دریا مینوں رانجھن دی نگری دا ہُو ہاوی ہے۔''

جیہڑے دریا پار گئے اوہناں نواں جیون حاصل کر لیا پر جیہڑے جا کے واپس مُڑے اوہناں اپنی ہوند (وجود) گوالئی:

> ''چنانہوں اُرار مُڑ کے رانجھے آپنی کمائی ثابتی بوڑی (ڈبوئی)۔ آپنی ہوند گوائی۔ موت قبولی۔ اہوند مَلی ......''

نجم حسین سیّد نے ایہناں داستاناں نوں بالکل وکھرے انداز نال سمجھیا تے قاری دے سامنے پیش کیتا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ جدوں تیکر انسان اپنیاں حداں تے اپنی جُوہ

وچ رہیندا اے، اوہ ودھ پھُل نہیں سکدا۔ اوہنوں پچھلا، پُرانا تے گھسیا پٹیا جیون، وسیب تے وسیبی رِیتاں تیاگ کے اپنی نویں ہوند بنانی پیندی اے پر انج کرنا بغاوت دے زمرے وچ آندا اے تے بغاوت کسے نوں وی اِک اکھ نہیں بھاندی۔ مرزے دا صاحباں ول جانا ماں پیو دے خلاف بغاوت اے:

"......بار دا پندھ نیڑ کے ساڈے ویریاں دی دِھی پرنا لیاوے تے اوہنے ساڈا مرزا، وِیر، پتر، ساک، بانہہ بیلی نہیں رہنا۔ اوہنے ہور دا ہور ای تھی وینا ہے۔"

مرزا نہیں مُڑدا۔ صاحباں وی آپ اوہدے نال اُدھل کے آندی اے پر ہُن دونواں لئی واپسی موت اے۔ دونواں دی بقاء تے ہوند بارے نجم حسین سیّد آکھدے نیں:

"صاحباں نہ جھنگ جیوں سکدی ہے نہ دانا باد۔ اوہ بکی دی کنڈ اُتے ای جیوں سکدی ہے، مرزے دے نال۔ جھنگ ولوں تے دانا باد ولوں، پیکے سوہرے ولوں مُونہہ موڑ کے۔ اَن ڈِٹھی دے پندھ پیاں ای اوہ جیوک ہے۔"

ایہناں داستاناں راہیں نجم حسین سیّد زوال، لوبھی، وست پال، سرمایہ دار، خود غرض تے مفاد پرست سماج وچوں نکلن، نویاں راہواں اُتے ٹُرن تے اپنی نویں ہوند بنان لئی پچھلیاں حداں نوں چھڈ کے اگانہہ ودھن دا سُجھا دیندے آکھدے نیں:

"تھل، چنانہہ تے باراں اساڈی سُوجھ دِیاں حدّاں اُتے کھلرے اسانوں ونگاردے رہے۔ جے کُھل مانی جے تاں سِر تلی دھر کے آؤ۔ اِک واری اوہناں دی ونگار من کے تے پندھ چُھوہ کے اساں پیر پچھانہہ نہیں پا سکدے...... راہ بس اگانہہ ول ای ہے۔ اگانہہ پین والا ہر پیَر اساڈی ثابتی نوں پکاؤندا ہے۔ اسانوں آپ مہارا تے آپ وساہ بناوندا ہے۔ پچھانہہ ڈھین والا ہر پیر اسانوں پرانیاں ٹھاہراں نال سمجھوتیاں دے چلھن وچ سٹدا ہے۔ ایہہ سمجھوتے وجود دا سَت پی کے پھوک موت حوالے کر دیوندے ہن۔"

2۔ دُوجا مضمون:

دُوجا مضمون "رانجھن یار طبیب" ہیر رانجھے دی داستان متعلق اے۔ ایس داستان وچ اوس سمے دے سماج دا بھرواں نقشہ پیش کیتا گیا اے جیہدے توں اسیں اج وی اوس سمے دے جانو ہو جانے آں۔ نجم حسین سیّد نے ہیر رانجھے دے سارے کرداراں دا جائزہ پیش کر

کے دسیا اے کہ اوہ سماج خود غرض، مفاد پرست تے سرمایہ دار ذہنیت دے لوکاں دا سی جیہدے وچ ماڑے دی کوئی تھاں نہیں سی۔ اوہ اوس ویلے دے سماج نوں اج دے سماج نال رلا کے ویکھدے نیں تے اُکا وکھرا یا نویکلا نہیں سمجھدے۔ نجم حسین سیّد اجو کے (موجودہ) سماج دی گل کردے آکھدے نیں:

"اساں رانجھن دی اولاد نہیں۔ اوہ تاں اساڈے جدی گھر تخت ہزارے نوں چھڈ کے ٹُر گیا آہا۔ اساں اوہناں بھراواں دی اولاد ہاں جیہناں تخت ہزارے دی بھوئیں نوں گھُچ پوایا تے وکھ وکھ ٹکڑے ملے۔ ساڈیاں سوانیاں اوہو رانجھے دِیاں بھرجائیاں نیں سوڑی سوچ تے کھلیاں جیبھاں والیاں۔ باہروں رنگیاں تے وچوں وِسلیاں۔"

نجم صاحب نے رانجھے دے کردار توں گل شروع کیتی اے۔ فیر موجو چودھری، رانجھے دے بھرا تے بھرجائیاں، ہیر تے ہیر دے ماپیاں، کھیڑیاں، کیدو، قاضی، مُلاں تے ملاح دے کرداراں دا ہر پکھوں جائزہ لئے کے ایہہ نتیجہ کڈھیا اے کہ رانجھا لوبھی، زر پرست تے منافق معاشرے دا فرد بنن توں انکاری اے۔ اوہ نابری دی علامت اے تے اوہدی نابری تدوں ای توڑ چڑھدی اے جدوں اوہ سبھ کجھ چھڈ چھڈا کے چودھری توں کاما بن جائے۔ رانجھے نوں تخت ہزارے واپس بُلان دا ٹِل لایا گیا پر اوہ نہ آیا۔ اوہدے توں ہیر وی کھوہ لئی گئی کیوں جے زر پرست تے لوبھی ماپیاں لئی ہیر اِک مہنگی وست اے:

"...... ہیر جیہی مہنگی وست ہتھیں رُوڑی تے سٹ پاون جیہنوں وچ کے اوہناں ناں ناواں وٹنا آہا۔"

نجم صاحب نے رانجھن نوں طبیب آکھیا اے جیہدے کول ساڈیاں ساریاں دِیاں مرضاں دا علاج اے۔ اوہناں مضمون دا انت کردیاں ایہہ ثابت وی کیتا اے کہ رانجھا ساڈا معالج کیویں اے؟:

"سولھویں صدی دا اخیر ہے۔ پٹھتیاں دی چھتر چھاویں پنجاب دی پنڈ وسوں وچ ودھو ودھی تے مَلو مَلی دا ویہار جڑاں پھڑن لگ پیا ہے۔ ایہہ ویہار کھیڑیاں راہیں، قاضی مُلاں تے لُڈن راہیں آیا ہے۔ اگوں رانجھے دے بھرا تے ہیر دے ماپے بھائی وال مل بیٹے ہن۔ ایس بھائی والی دے

صدقے ایہناں سبھناں دا رُوح سُکھالا تے چودھر پکیری تھی گئی ہے تے پالتو سُوجھوان کیدو دی وی روٹی لگ گئی ہے۔ ایہو گھڑی ہے رانجھن فقیر دے آون دی۔ اوہ آیا تے آن کے ہِک نویں نابری دا جھنڈا چایوس۔ اوہ آپوں ایس نابری دا موڈھی وی ہے، موہری وی تے مرشد وی...... اوہدا ناں اساڈے واسطے چھٹکارے دی آس بنیا، آپنے آپ کولوں سرخرو ہوون دی آس بنیا۔"

3۔ تیجا مضمون:

تیجا مضمون پُورن تے رسالو بارے اے۔ ایہہ دونویں سیالکوٹ دے راجے سلوان دے پُتر سن۔ راجہ سلوان اپنے راج کاج وچ ہر کم دھرم دی گواہی نال کردا سی۔ دھرم بارے نجم حسین سیّد آکھدے نیں:

"دھرم کیہہ اے۔ ربّ دا دسیا چنگ تے چج کماون دا رستہ، بھیڑ تے کوڑ مُکاون دا رستہ تے سلوان ہویا دھرتی اُتے ربّ دا مختار کار۔ سو اوہ ربّ دے قانون سمجھاون تے چلاون دا کم آپنے ذمے لائی بیٹھا ہے۔"

راجے دا وڈا پُتر پُورن اِچھراں دا جایا اے۔ اوہنوں جمدے ای کدھرے دُور بھیج دتا جاندا اے۔ ماں پیو 12 سال تک اوہدا مونہہ نہیں ویکھدے۔ جس دن واپس آندا اے رانی لُوناں اوہدے اُتے تہمت لا دیندی اے تے لُوناں دا خاوند سلوان فوراً سچ من جاندا اے۔ تپ کے ہتھ پیر وڈھا کے فیر انھے کُھوہ وچ سٹوا دیندا اے۔ اپنے آپ وچ سلوان نے وڈا کم کیتا اے تے دھرم نوں لیک لگّس توں بچایا اے۔ پُورن وی چاہندا تے لُوناں دا آکھا من کے بچ جاندا پر انج کیتیاں اوہدی موت سی۔ اوہ لالچی نہیں۔ اوہ سلوان شاہی دا طلبگار نہیں۔ اوہنے اپنے ضمیر دا خون نہیں کیتا تے راج گدی تیاگ کے نمانیاں بندیاں نال جا رَلیا۔ سلوان دے مقابلے وچ پُورن بغاوت دی علامت ہے۔ نجم صاحب آکھدے نیں:

"...... نابری دے دو ای راہ ہن۔ اِکے تاں سلوان شاہی دے گیڑ نوں ڈک دیو۔ اِکے آپی ایہدے وچوں نکل جاؤ......"

پُورن نے دُوجا راہ اپنایا تے سلوان شاہی وچوں نکل کے اپنی نویں ہوند بنا لئی۔ اوہ گورکھ ناتھ دے ٹِلّے اپڑیا تے اوہنوں سمجھ آئی کہ فقر کماون لئی سلوان شاہی دا کوٹ (قلعہ)

ہمیشہ لئی ڈھانا پووے گا۔ اوہ فقیر بنیا۔ سیالکوٹ شہر وچ واپس آن ڈیرا لایا۔ سلوان نوں خبر ہوئی۔ نواں فقیر آیا اے۔ رانی لُوناں نوں نال لَے کے اولاد لئی آیا۔ پُورن نے اِک دانہ چاول دتا تے رسالُو جمیا۔ بقول نجم حسین سیّد:

> ''رسالُو ای سلوان شاہی نوں گدیوں لاہوندا ہے تے سلوان شاہی دی نینہہ اکھیڑدا ہے۔ رسالُو پورن دا نواں رُوپ ہے۔ پُورن اِک نویں جُون دھاری ہے۔''

نجم صاحب نے پُورن تے رسالُو دا علامتی ویروا انج دتا اے:

> ''پرانی رہتل وچ رہندیاں گوڑ اگے، انہاں اگے سر نہ نواون دی ساڈی آس داناں پُورن آہا۔''

> ''تے پرانی رہتل نُوں ڈھا کے اِک بجری، نروئی، رہتل اُسارن دی ساڈی سِک داناں رسالو ہے۔''

4۔ چوتھا مضمون:

چوتھا مضمون ''بھاجڑ تخت لہور'' اے۔ ایہد ے وچ نجم حسین سیّد نے سولھویں صدی دے لاہور تے لاہور دے رہن والے تن انجیہے بندیاں دا ذکر کیتا اے۔ جیہناں توں اکبر بادشاہ دا تخت وی لرزدا ہوندا سی۔ پہلا بار دا وسنیک دُلّا بھٹی، دُوجا لال حسین شاہ تے تیجا مادھو۔ اوہناں دسیا اے کہ اوددوں دا لاہور شہر بالکل اج وانگ سی۔ اکبر شاہی دے دور وچ تگڑا موجاں لُٹ رہیا سی تے ماڑا تھلویں درجے دی حیاتی گزار رہیا سی۔ حاکم ٹابری تھلویں میل نوں ڈھور ڈنگراں وانگ سمجھدی سی۔ نجم صاحب نے ایس حاکم ٹابری نوں مُلاں، قاضی تے کیدو نال رلایا اے جد کہ شاہ حسین، مادھو تے دُلّا رانجھن دی علامت بن کے ظاہر ہوئے نیں۔ جیہناں ہمیشہ حاکم ٹابری دے خلاف آواز بلند کیتی اے۔ نجم صاحب نے ایہناں دا تعارف تے حیاتی دا مقصد ایہناں لفظاں وچ بیان کیتا اے:

> ''دُلا بھٹی بار دا وسنیک ہے۔ اوہ پنڈ واسیاں دے اوس دھڑے وچوں ہے جیہنے ستاں پیڑھیاں تھیں دِلی وچ جمی تے لہوریں پلی بادشاہی دے اگے سر نہیں نوایا...... دُلے نے آپنے آپ نوں نِکے ہوندیاں توں لڑائی لئی تیار یا ہے...... لہور دربار نوں ہر دم دُلے دا دھڑکا ہے...... اوہ شاہی قلعے دے اندر

دی آوڑدا ہے تے دیہہ دیہوں اپنی کار کر کے پھاہیں ماہیں ہو ویندا ہے۔ بھاریاں ہتھیاراں والا لوہے پوش بادشاہی لنگ ڈلے پچھے بھونچلیا وتدا ہے۔ شاہی قلعے وچ راتیں کوئی سکھ نیندر نہیں سوں سکدا۔''

شاہ حسین دا تعارف کروا ندے آکھدے نیں:

''لال حسین کون ہے۔ لال حسین ناں ہے ساڈی رانجھا بن ونجن دی رتجھ دا۔ اوہ ناں ہے ساڈی جیون دی تانگھ دا، ہوون دی آس دا۔ اوہ ساڈے وسیب، ساڈے دیہار دیاں گوڑاں نوں چونک وچ لیا کے کھولدا ہے۔ لال حسین ایہناں گوڑاں نوں اکھاڑ کے وکھاندا ہے...... ساڈے من وچ لال حسین رُت پھرن دا، دھرت دے نویاں ہوون دا، بی پنگرن تے کنکاں نسرن دا نشان بن گیا۔''

نجم ہوراں حاکم ٹابری دی جُوہ نوں کھیڑیاں دا کوٹ (قلعہ) آکھیا اے۔ اوہناں موجب حاکم ٹابری بھاویں جنی مرضی طاقتور ہو جاوے شاہ حسین تے دُلا بھٹی ایس جُوہ دی اِٹ نال اِٹ وجا کے چھڈن گے:

''کھیڑیاں دے کوٹ تخت لہور نوں دو پاسی گھیرا ہے۔ باہروں دُلا فقر، نمانیاں تے ہینیاں دیاں فوجاں بنھ کے ایہدے کنگرے ڈھاون چڑھ پیا ہے تے اندروں لال حسین فقر دے بول تے دھمالاں ایہدیاں کندھاں نوں سنھ پئے لاوندے ہن۔''

5۔ پنجواں مضمون:

آخری مضمون بار دے وسنیک دُلے بھٹی دی کہانی اے تے دُلے دی ٹابری دا ویروا مغل شاہی دے حوالے نال کیتا گیا اے۔ نجم صاحب دے نیڑے دُلا بھٹی ظلم، ناانصافی تے ہنیر دے خلاف ڈٹ جان تے نہ جھکن دا ناں اے۔ دُلا مغل شاہی دے خلاف نہیں سی سگوں مغل شاہی وسیب دیاں ناانصافیاں تے کانی ونڈ دے خلاف سی۔ اوہ بادشاہ نوں سجدہ کرن دے حق وچ نہیں سی۔ اوہ ہمیشہ اُتلے طبقے دے خلاف جنگ لڑدا رہیا۔ اوہنے للکر کے آکھیا کہ بار دیاں نمانیاں واسیاں، راہکاں، کامیاں، ایانیاں تے محنتیاں نوں اپنی زندگی جیون دا پورا حق اے۔ چغتہ شاہی نوں کوئی حق نہیں کہ اوہ ایہناں نوں وستاں بنا کے ورتے۔ دُلا امیراں

کولوں کھوہ کے غریباں نوں ونڈدا۔ روز ساہوکاراں دیاں لوہلکاں بھندا۔ کھتیاں تے کامیاں دی محنت پلے پیناں شروع ہو گئی۔ ترکستان دے سوداگر علی کولوں اکبر بادشاہ دے پنج سو گھوڑے کھوہ کے قبضے وچ کر لئے۔

اکبر بادشاہ ڈُلّے نوں اپنے سامنے جُھکیا ویکھنا چاہندا سی۔ ڈُلّے نوں اک نیویں باری وچوں دربار داخل کیتا گیا کہ وڑن لگیاں سر نیواں کرنا پوے گا۔ اوہ نیویں باری راہیں ای وڑیا پر لِفیا نہیں۔ پہلے پیر اندر کیتے فیر باقی جسم تے سر۔ بادشاہ نے ڈُلّے دے جھکے سر دی بجائے پیر ویکھے تے اوہدا تخت ڈول گیا۔ اوہنے فوراً ڈُلّے دی پھانسی دا حکم دے دتا۔ ڈُلّے دی پھانسی توں وی بادشاہ آس لائی بیٹھا سی کہ اوہدی دھون جھکے گی پر انج نہ ہویا۔ دُلّا موت سامنے کھڑی ویکھ کے وی نہیں جُھکیا۔ اوہ زندہ وی ڈٹ کے رہیا تے مریا وی ڈٹ کے۔ اوہنوں پتہ سی کہ ساہواں دا مُک جاون مرن نہیں ہوندا۔ نجم حسین سید آکھدے نیں کہ اکبر دے مطابق ڈُلّے نوں پھانسی دے کے باراسیاں دی نابری دا جھنڈا لوکاں دے دلاں وچ نیواں ہو جاوے گا پر انج نہیں ہویا۔ دُلّا مر کے وی باراسیاں دے دلاں وچ وسدا اے تے پُختہ شاہی نوں تھرتھلی پائی بیٹھا اے:

> ''___ ڈُلّے نوں مارن نال پُختیاں دی موت نہ ٹلی۔ اتھوں سدیوں تھی گئی۔ دُلّا جیوندا ہاتاں پُختیاں نوں آس آہی متے کے ویلے کے چلے ایہہ نیویں پر ڈُلّے نوں مار کے سُولی اُتے اوہدے عشق دا رنگ ویکھ کے پُختیاں اوہنوں ہمیش واسطے آپنے گل دا پھاہ بنا لیتا ہے۔ ہُن جد تائیں جگ اُتے پُختہ شاہی رہسی ہر دم موت دے دات ای رہسی۔ توڑے ڈُلّے دی کہانی شہراں وچ نہ وڑن دیو، پنڈاں وچ نہ کرن دیو۔''

''ساراں'' دا تنقیدی ویروا

ساراں نجم حسین سید دی تنقید دی نویکلی کتاب اے جیہڑی پنجابی تنقید نگاری وچ اک خاص مقام رکھدی اے۔ ایس کتاب وچ شامل مضموناں دا پس منظر پنجابی دا داستانی ادب اے جیہنوں علامتی حوالے نال سمجھن دی کوشش کیتی گئی اے۔ تنقید دا ایہہ نواں انداز اے۔ کجھ اہم نکتیاں دا ویروا درج ذیل اے:

i۔ داستانی ادب تے کردار:

''ساراں'' وچ کل پنج مضمون شامل نیں۔ پہلے چار مضمون پنجابی لوک داستاناں تے داستانی کرداراں نوں مکھ رکھ کے لکھے گئے نیں جد کہ آخری مضمون دُلا بھٹی دی شخصیت تے باغیانہ طرز زندگی دی وضاحت کرواندا اے۔ دُلے بھٹی دی کہانی نوں پنڈاں تے شہراں وچ دبایا جاندا رہیا اے پر فیر وی لوک واراں راہیں سینہ بہ سینہ ایہہ کہانی ساڈے تائیں اپڑی اے۔ مضموناں وچ ہیر رانجھا، سوہنی مہینوال، مرزا صاحباں، سسی پنوں تے پورن بھگت دیاں داستاناں توں اڈ شاہ حسین لاہوری تے مادھو دے کرداراں دا ویروا کر کے بھرویں نتائج اخذ کیتے گئے نیں۔

ii۔ دریا، بار تے تھل دی رمز:

ہیر رانجھا تے سوہنی مہینوال دی داستان وچ دریا جد کہ مرزا صاحباں دی داستان وچ بار دے علاقے دا بھرپور عمل دخل اے۔ ایسے طرح سسی پنوں دی داستان وچ دریا تے صحرا اکٹھے آئے نیں۔ اصل وچ دریا، بار یا تھل پار کرنا چالو ویہار وچوں نکل کے نویں نروئے جیون نوں اپناون دا عمل اے۔ بندہ جدوں تیکر روایتی کندھاں تے اُساریاں دی وِلگن وچ ولیا رہندا اے اودوں تیکر نویں حیاتی نہیں مان سکدا۔ دریا، بار یا صحرا پار کرنا نابری تے بغاوت دی علامت اے۔ بقول نجم حسین سیّد:

> ''رانجھے چنانہہ پار کیتی اَتے اوہ ودھن پُھلن دے پندھ پیا۔ آپ پچھان دے پندھ پیا۔ اوہنے آپنی ''مَیں'' نوں موکلا تے نِگر کیتا تے آپنے ''تُوں'' نال گھنیرا سانگا جوڑیا۔ چنانہہ پار کر کے اوہنے ماپیاں دی جُوہ وچ چلدے ویہار دے ظلم توں نابری کیتی......''

iii۔ شعری حوالیاں دی لوڑ:

نجم صاحب نے پنجاں مضموناں وچ کدھرے وی شعری حوالے نال گل دی وضاحت نہیں کیتی۔ لہٰذا ایہناں مضموناں نوں سمجھنا اوکھا ہو گیا اے۔ ایہہ مضمون صرف اوس طبقے لئی لکھے لگدے نیں جیہناں پنجابی دے سارے داستانی ادب نوں نجھ لا کے پڑھیا ہووے۔ داستاناں توں اڈ شاہ حسین، مادھو لال تے دُلے بھٹی دی حیاتی بارے جانکاری ہونا

وی ایہناں مضموناں دی تفہیم لئی ضروری اے۔ لہٰذا آکھیا جاسکدا اے ایہہ مضمون اپنے پڑھن والے قاری توں داستانی ادب دی چنگی بھلی سُوجھ بُوجھ دی منگ کردے نیں۔

iv۔ مارکسی تنقید:

مضموناں وچ مارکسی تنقیدی دبستان دا اثر غالب رہیا اے۔ پونجی واد، سرمایہ دار تے جاگیرداری نظام دی ننديا کر کے برابری تے سرمائے دی مساوی تقسیم دی گل اُتے زور دتا گیا اے۔ ہیر رانجھا، مرزا صاحباں، سوہنی مہینوال تے سسی پنوں دِیاں داستاناں وچوں ایہو ای نکتے اگھیڑے گئے نیں جدکہ بار داوسنیک دُلاّ وی مغل شاہی تے چغتہ شاہی دے خلاف ایسے گل توں ناہری اے کہ پونجی وادسماج ماڑیاں، غریباں، مزارعیاں، راہکاں تے کمیاں نوں اوہناں دی محنت مشقت بدلے کجھ پلے نہیں پاندا۔

v۔ غیر جانبداری:

نجم صاحب غیر جانبدار تے نڈر ہو کے حقائق توں پردہ چکدے جاندے نیں۔ اوہناں فن پاریاں وچوں اجیہے نویں تے نرالے نقطے کڈھ کے سامنے لیاندے نیں جیہناں ول پہلاں کسے دا دھیان نہیں گیا۔ اوہ داستانی ادب وچوں اخذ کیتیاں گلاں نوں غیر جانبدار ہو کے قاری سامنے بیان کردے جاندے نیں تے قاری اوہناں توں آپ ای سچ جھوٹ دا نتارا کیتی جاندا اے۔

vi۔ لفظی گھنڈیاں بارے جانکاری:

نجم صاحب پنجابی زبان دے عالم تے گہرا تنقیدی شعور رکھن والے نقاد نیں۔ اوہ اِک اِک لفظ سگوں اِک اِک حرف اُتے غور کردے نیں تے کئی کئی ممکنہ مطالب تے معانی اخذ کردے نیں۔ انج کیتیاں اوہ ہر طرح تخلیق کار دی سوچ تے تخلیق دے محرکات دے بالکل نیڑے اپڑ جاندے نیں۔ اوہناں دریا، بار تے تھل دے لفظ دے کئی مفاہیم قاری نوں سمجھائے نیں۔

vii۔ زبان تے املا:

نجم صاحب نے شعوری کوشش کر کے پنڈاں تھاواں وچ بولی جان والی قدیم پنجابی بولی تے ٹھیٹھ لفظاں نوں کتاب وچ ورتیا اے۔ انج ایہہ وی اِک طرح ماں بولی دی سانبھ، تشخص تے اپنی شناخت قائم رکھن دا اِک جتن اے۔ اوہناں لفظاں دی املا وی اوہی رکھی

اے جیس طرح اوہ بولے جاندے نیں۔ مثلاً جنا، جنانی، ہن، ہا، آہا، ہے، لیتا وغیرہ۔ اوہناں نے کئی اجیہے ٹھیٹھ لفظ ورتے نیں جیہڑے اج کل مروج نہیں نیں مثلاً دھریکیوں، بہوں، اُڑنا، جُولن، گوہلک، سنگھڑپ، بھوگ، اُدم، اُرار وغیرہ۔

مکدی گل:

''ساراں'' بلاشبہ پنجابی تنقیدی ادب وچ اِک سُچجا وادھا اے۔ ایہہ کتاب اپنے مواد تے اسلوب پاروں اِک اہم مقام دی حقدار اے۔ ایہہ کتاب داستانی ادب نوں پڑھن تے سمجھن لئی کئی نویاں مہاڑاں دا پتہ دیندی اے۔ سارے مضمون اپنی مثال آپ نیں جیہناں اُتے مجموعی حوالے نال نابری دا رنگ غالب اے۔

کتاب دا حوالہ: نجم حسین سیّد، ساراں، لاہور: سچیت کتاب گھر، 2007، (تیجی واری)۔

مشکل اشعار کے معنی سمجھنے کے لیے
ہمارا واٹس ایپ گروپ Join
کریں

0347-6859533

دعاگو محمد یسین

ادب سمندر۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

تعارف:

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد پنجابی زبان و ادب دے اُستاد، نقاد، محقق، مدون، ایڈیٹر تے شاعر ہون توں علاوہ فیکلٹی آف اورینٹل لرننگ دے ڈین، اورینٹل کالج (پنجاب یونیورسٹی) دے پرنسپل تے شعبۂ پنجابی دے چیئر پرسن دی حیثیت نال 2016ء نوں ریٹائرڈ ہوئے نیں۔ آپ دا مختصر تعارف درج ذیل اے:

آپ دا اصل ناں عصمت اللہ تے تخلص زاہد اے۔ 2 فروری 1956ء نوں گوجرہ تحصیل ٹوبہ، ضلع فیصل آباد وچ سائیں محمد شریف دے گھر پیدا ہوئے۔ آپ دے والد نوشاہی قادری سلسلے دے معروف صوفی بزرگ سن۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے میٹرک تک تعلیم گوجرہ توں حاصل کیتی۔ فیر پاک سٹینڈرڈ کالج، شاہ عالمی لاہور توں ایف۔اے تے بی۔اے کیتا۔ 1975ء نوں پنجابی فاضل، 1978ء نوں MOL، 1978ء نوں ای ایم۔اے پنجابی، 1979ء نوں ایم۔اے اُردو تے 1988ء نوں پی ایچ۔ڈی (پنجابی) دی ڈگری حاصل کیتی۔

1980ء نوں بطور سبجیکٹ سپیشلسٹ (پنجابی) پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور توں ملازمت دا آغاز کیتا۔ 1986ء نوں بطور لیکچرر (پنجابی) اوری اینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور آ گئے۔ ترقی کردے کردے اوری اینٹل کالج وچ ای پروفیسر (پنجابی)، ڈین آف فیکلٹی تے پرنسپل بنے تے ایسے ای حیثیت نال ریٹائرڈ ہوئے۔ تحقیقی مجلہ چھمیاہی ''کھوج'' دے ایڈیٹر تے ریسرچ سپروائزر دیاں ذمہ داریاں نبھارہے نیں۔ آپ دیاں ہن تیکر چھپیاں کجھ اہم کتاباں دے ناں درج ذیل نیں: ''آکھے نوشہ قادری''، ''جدید پنجابی نعت (مرتب)''، ''پرکھ پراگے''، ''ادب سمندر''، ''ادب پریت''، ''معراج نامہ قادر یار''، ''کلام صوفیا''، ''حضرت نوشہ گنج بخش'' تے ''کلام مونس'' وغیرہ۔

''ادب سمندر'' دا ویروا:

''ادب سمندر'' تنقیدی تے تحقیقی نوعیت دی کتاب اے جیہڑی 1989ء نوں پہلی واری تے 2003ء نوں پنجویں واری چھاپے چڑھی۔ چھاپن والا ادارہ اے۔ ون پبلشرز

(لاہور) اے تے کتاب دے کل صفحے 576 نیں۔ میرے زیر مطالعہ کتاب دا چوتھا ایڈیشن اے، جیہڑا 1997ء نوں چھپیا۔ کتاب دے شروع وچ ''بسم اللہ'' دے عنوان نال لکھاری دا اپنا لکھیا دیباچہ اے جد کہ اخیر وچ ''ادب شعور دی کُنجی'' دے عنوان نال ڈاکٹر اسلم رانا نے کتاب بارے اپنی رائے دا اظہار کیتا اے۔ ایہہ کتاب 30 مضموناں دا مجموعہ اے جیہناں نوں چھ (6) وکھو وکھ حصیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ مضموناں دی تفصیل درج ذیل اے:

i۔ پنجابی شاعری دا کلاسیکی رنگ

1۔ بابا فرید گنج شکر — پنجابی دا پہلا صوفی شاعر

2۔ حضرت سلطان باہو — بیدار مغز تے جاگدی اکھ دے شاعر

3۔ بلھے شاہ — بے باک صوفی شاعر

4۔ خواجہ غلام فرید — وحدۃ الوجود دا کھیوا شاعر

5۔ ہاشم شاہ — درد نگر دا واسی

6۔ ہیر وارث شاہ — پنجابی دا انسائیکلو پیڈیا

7۔ مولوی غلام رسول — احسن قصے دا احسن شاعر

8۔ میاں محمد بخش — بات مجازی رمز حقانی: سیف الملوک

ii۔ پنجابی شاعری دا جدید رنگ

9۔ شریف کنجاہی — پنجابی نظم وچ جدید رجحانات دا آگو

10۔ احمد راہی — گیتاں دی مہکار دا شاعر

11۔ باقی صدیقی — تہذیبی تے ثقافتی قدراں دا نمائندہ

12۔ منیر نیازی — نویں امکان دا شاعر

13۔ قیوم نظر — تُوں تے مَیں دی تکرار

14۔ حفیظ تائب — سِک متراں دی: تسی روح دی آواز

15۔ منظور وزیر آبادی — انوکھی سوچ دا شاعر

iii۔ اسلامی رنگ

16۔ پکی روٹی مُحرد — فقہی ادب دی اک ونگی

17۔ سچی سرکار — سیرتی ادب دی بہترین کتاب

18- خطباتِ اقبال دا پنجابی روپ/ شریف کنجاہی دا عظیم شاہکار

19- پنجابی وچ قرآن مجید دے ترجمے

iv- تخلیقی نثر

20- جٹ دی کرتوت — میراں بخش منہاس دا مقصدی ناول

21- اوبی افسانے — جوشوا فضل الدین دی افسانہ نگاری

22- اک اوپری کُڑی — رفعت، صنفِ نازک دے جذبیاں دی ترجمان

23- ہٹھ (ناول) — ڈاکٹر محمد باقر: اپنے عہد دے سماج دا مصور

24- سورج مُکھی — سجاد حیدر: بہترین ریڈیائی ڈرامے

v- تنقیدی پھل

25- پرکھ پڑچول — عارف عبدالمتین: تنقید وچ نویاں جہتاں دا امین

26- رنگ سنگ — ڈاکٹر اسلم رانا: تنقید وچ صحت مند اضافہ

vi- لوک رنگ

27- لوک گیتاں وچ خوشی دے جذبیاں دا اظہار

28- لوک گیتاں وچ پنجاب دی ثقافت (ماہیا، ڈھولا، ٹپا)

29- بولیاں

30- لوک گیتاں وچ فصل پھلواڑی

''ادب سمندر'' دا تنقیدی ویروا/مضموناں دا تنقیدی جائزہ/ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی تنقید نگاری

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی کتاب ''ادب سمندر'' دے دیباچے وچ ڈاکٹر اسلم رانا کتاب وچ شامل مضامین بارے لکھدے نیں:

''تحقیقی تے تنقیدی مضموناں دا مجموعہ اے جیہڑے اوہناں نے کجھ سالاں وچ لکھے سن تے فیر اکٹھے کر کے کتابی شکل وچ چھپوا دتے۔ اوہناں نے شاعراں تے تخلیقی کاراں دے فن پاریاں نوں پرکھن لئی کسے خاص تنقیدی دبستان توں لابھ نہیں چکیا سگوں تجزیاتی انداز اختیار کر کے فن پارے نوں

اوہدے متعلقہ عہد دے تاریخی، سیاسی تے سماجی پس منظر وچ رکھ کے مجھن دی کوشش کیتی اے۔

''پنجابی زبان تے ادب دا تحقیقی تے تجزیاتی مطالعہ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دا خاص ذوق تے شوق اے۔ ایس ضمن وچ سبھ توں اہم گل ایہہ اے کہ اوہنے ایس میدان اندر کسے خاص دبستان، نظریے یا تحریک نال اپنے آپ نوں نہیں جوڑیا، سگوں اپنیاں راہواں دا تعین اپنے فکری رویاں نال آپ کیتا اے......''

کتاب دے چھے وکھو وکھ حصیاں دا تنقیدی جائزہ درج ذیل اے:

1۔ پنجابی شاعری دا کلاسیکی رنگ:

ایس حصے دا پہلا مضمون **بابا فرید گنج شکر** بارے اے۔ ایہدے وچ بابا فرید دی حیاتی، اوس ویلے دے پنجاب، شلوکاں دے موضوعات تے فکر و فن دے حوالے نال لمی چوڑی بحث کیتی گئی اے۔ اوہناں شاعری دے مطالعے توں دو اہم موضوعات ''اخلاق دی بلندی'' تے ''شریعتِ محمدیہ دی پابندی'' اگھیڑ کے سامنے لیاندے نیں۔ شلوکاں دے حوالے نال ایہہ وی آکھیا اے کہ پڑھن مگروں عجیب جیہی روحانی لذت محسوس ہوندی اے۔

دُوجا مضمون **سلطان باہو** بارے اے۔ سلطان باہو تے بابا فرید وچکار 350 سال دی وِتھ اے تے ایس وِتھ نُوں کافی حدتیکر اِک وڈے شاعر شاہ حسین نے پُوریا ہویا اے پر خورے کیوں شاہ حسین نوں ایس کتاب اندر شامل نہیں کیتا گیا۔ حالانکہ شاہ حسین دی شاعری توں بغیر کلاسیکی شاعری دی روایت مکمل ای نہیں ہوندی۔ بہر حال سلطان باہو دی شاعری وچ ''ہو'' دی ردیف نوں شاعر دی خاصیت آکھیا اے تے دسیا اے جے پنجابی وچ ہر شاعر دا منفرد اسلوب اے جیہڑا دُوجے شاعر نال نہیں رلدا۔ سلطان باہو دی شاعری وچوں تاریخی تے سیاسی حوالیاں نوں وی مضمون دا موضوع بنایا اے تے ایسے لئی شاعر نوں بیدار مغز تے کھلی اکھ دا شاعر وی منیا اے۔

تیجا مضمون **بلھے شاہ** بارے اے جیہدا عنوان ''بے باک شاعر'' رکھیا گیا اے۔ بلھے شاہ دا ایہی بے باک تے نڈر انداز اوہدا باقی شاعراں نالوں وکھریواں اے۔ اوہناں ایس مضمون وچ فنافی الذات، فنافی المرشد، فنافی الرسول، فنافی اللہ توں اڈ عشقِ حقیقی، وحدت

الوجود، تبلیغی رنگ تے عصری شعور نوں وی موضوع بحث بنایا اے۔ ڈاکٹر لاجونتی راما کرشنا دی گل کہ ''بلھے شاہ نے تبلیغی رنگ نہیں اپنایا'' نوں وی غلط ثابت کیتا اے۔

چوتھا مضمون خواجہ غلام فرید بارے اے جیہدے وچ پہلاں وحدۃ الوجود نظریے بارے بحث کر کے ثابت کیتا اے کہ ابن العربی ایس نظریے دے بانی نہیں نیں سگوں اوہناں صرف ایس دے پرچار لئی کم کیتا تے کتاباں لکھیاں سن۔ وحدت الوجود نظریے بارے تفصیلی بحث تے شعری مثالاں توں علاوہ خواجہ صاحب دی شاعری دے کجھ ہور موضوعات نوں وی مضمون وچ بیان کیتا گیا اے۔ اخیر وچ آکھدے نیں کہ:

''اوہناں دی شاعری وحدت دے نال نال پیار، خلوص، محبت، عشق، ہجر، فراق، درد تے تڑپ دِیاں کیفیتاں نال مالا مال اے......''

پنجواں مضمون ہاشم شاہ بارے اے۔ ایہ مضمون وچ صرف اوہناں دی معروف داستان ''سسی'' نوں موضوع بحث بنایا گیا اے۔ قصہ لکھن دی وجہ، قصے دا خلاصہ، ہاشم شاہ دی فکر، اوہدا اسلوب، قصے دے فنی محاسن تے ہور اپچیتاواں نوں 30 صفحات دے ضخیم مضمون وچ بیان کیتا اے تے نال دے نال شعری مثالاں وی شامل کیتیاں نیں۔ پورے مضمون وچ کوئی وی حوالہ نہیں دتا گیا۔

چھیواں طویل مضمون وارث شاہ بارے اے جیہدے وچ وارث شاہ دی ہیر نوں پنجابی دا انسائیکلوپیڈیا ثابت کیتا اے۔ اوہناں وارث شاہ دے فکر و فن اُتے ہر ہر حوالے نال گل کیتی اے تے اپنی گل نوں تقویت دین لئی شعری مثالاں وی دتیاں نیں۔

ستواں مضمون مولوی غلام رسول عالم پوری دی ''احسن القصص'' بارے اے۔ ایہہ حضرت یوسف علیہ السلام دا قصہ اے جیہڑا قرآن مجید وچ بیان ہویا اے تے مولوی صاحب نے ایہنوں پنجابی مثنوی دی صورت وچ لکھیا اے۔ قصے دا ناں قرآنی آیت دے اِک ٹوٹے اُتے رکھیا گیا اے۔ ڈاکٹر زاہد بحوالہ ڈاکٹر وحید قریشی آکھدے نیں:

''اصل وچ مولوی صاحب صوفی بزرگ سن، اوہناں نے یوسف زلیخا دے قصے نوں اپنے صوفی خیالات دا وسیلہ بنایا اے......''

ایس حصے دا اٹھواں تے آخری مضمون میاں محمد بخش دی مثنوی ''سیف الملوک'' بارے اے۔ کتاب دا اصل ناں سفر العشق اے جیہنوں میاں صاحب نے آپ ''بات مجازی

رمزِ حقانی'' آکھیا اے۔ ڈاکٹر زاہد ہوراں میاں صاحب دی حیاتی، لکھتاں تے مثنوی نگاری دے حوالے نال گل کرن مگروں مثنوی دے تقریباً سارے علامتی مفاہیم نوں واضح کرن دا جتن کیتا اے۔ انج اوہ ایس مضمون وچ میاں صاحب دی فکر، سوچ تے فن نال قاری نوں آگاہ کرن وچ ڈھیر کامیاب ہوئے نیں۔ بلاشبہ ایہہ اِک بھرواں مضمون اے۔

2۔ پنجابی شاعری دا جدید رنگ:

دُوجا حصہ جدید پنجابی شاعری بارے ست مضامین اُتے مشتمل اے۔ پہلا مضمون پنجابی جدید نظم دے بانی شاعر شریف کنجاہی بارے اے۔ شریف کنجاہی نے نہ صرف نویں پنجابی شاعری دی بنیاد رکھی سگوں ایہنوں نویں رجحانات توں وی روشناس کروایا۔ مضمون نگار نے دُوجی جنگ عظیم بارے گل کر کے نظماں وچوں جنگ دے خلاف نفرت دے اظہار توں شریف کنجاہی نوں امن پسند شاعر ثابت کیتا اے۔ بقول مضمون نگار: ''نظماں وچ پنجاب دی حیاتی دے جھلکارے نظر آندے نیں۔''

دُوجا مضمون احمد راہی دی شاعری تے گیت رنگیاں نظماں بارے اے۔ ایس مضمون وچ پاکستان بنن توں پہلاں تے بعد دے حالات و واقعات تے اوہناں دے احمد راہی دی شاعری اُتے اثرات دا جائزہ لیا گیا اے۔ بقول ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد:

''......راہی دِیاں نظماں تے گیتاں وچ سوز و گداز دی کیفیت ہر کسے نوں
متاثر کردی اے۔ اوہدی ہر نظم تے ہر گیت وچ جذبے دی اُٹھان دی ایہہ
سچی کیفیت موجود اے......''

تیجا مضمون باقی صدیقی دی شاعری بارے اے۔ باقی صدیقی پوٹھوہاری لہجے دا شاعر اے۔ جدید تر موضوعات دے نال نال پوٹھوہاری ثقافت دے نقش تے لوک گیتاں دا رنگ نظماں اُتے غالب اے۔ بقول ڈاکٹر زاہد:

''...... باقی نوں اپنی دھرتی، اپنی تہذیب تے اپنی ثقافت نال بڑا پیار اے۔
ایہو وجہ اے کہ باقی صدیقی دی شاعری وچ ثقافتی حوالے زیادہ نیں......''

چوتھا مضمون منیر نیازی دی شاعری بارے اے جیہنوں لکھاری نے نویں امکانات دا شاعر آکھیا اے۔ ایس مضمون وچ لکھاری نے علامت نگاری بارے گل کر کے منیر نیازی دِیاں علامتاں توں اوہنوں رجائیت پسند شاعر ثابت کیتا اے۔ اوہناں منیر نیازی دِیاں نظماں

عنوانات بارے آکھیا اے کہ عنوانات نظماں توں وکھ نہیں کیتے جاسکدے کیوں جے ایہہ دے نظماں دا حصہ نیں۔ جیویں بندے دا سِر اوہدے جسم دا حصہ اے۔

پنجواں مضمون قیوم نظر بارے اے۔ قیوم نظر دے شعری مجموعے دا ناں ''توں تے میں'' اے۔ ایہہ مجموعہ روحانی تے اخلاقی قدراں دا امین اے۔

چھیواں مضمون حفیظ تائب دے نعتیہ مجموعے ''سِک متراں دی'' بارے اے۔ اوہناں حفیظ تائب دے نعتیہ اسلوب نوں روایت توں بالکل وکھرا تے ہٹواں آکھیا اے۔ حفیظ تائب دِیاں نعتاں وچ جدید طرزِ فکر تے طرزِ احساس موجود اے۔

آخری مضمون منظور وزیر آبادی دی غزل گوئی بارے اے۔ مضمون وچ جدید پنجابی غزل دے موضوعات تے رجحانات بارے دسن مگروں منظور وزیر آبادی دی غزل اُتے گل بات کیتی اے۔ ڈاکٹر زاہد نے اوہناں دے غزلیہ مجموعے ''توں وی چَن اُچھال کوئی'' نوں پنجابی غزل دے میدان وچ اِک بھرواں تے مان یوگ وادھا قرار دتا اے۔

3۔ اسلامی رنگ:

ایس حصے دا پہلا مضمون ''پکی روٹی مُحرف'' اے۔ ایس نثری رسالے وچ فقہ دے مسائل بیان کیتے گئے نیں۔ ڈاکٹر زاہد نے پکی روٹی بارے گل کرن توں پہلاں فقہی ادب دی ساری روایت دسی اے جیہڑی نوشہ گنج بخش دے وعظ تے فرد فقیر دے رسالے روشن دل توں ہوندی ہوئی پکی روٹی تیکر اپڑدی اے۔ اوہناں ''پکی روٹی'' نوں اسلوب دے حوالے نال ساریاں نثری کتاباں توں نویکلی تے وکھری آکھیا اے۔

دُوجا مضمون ''سچی سرکار'' بارے اے جیہڑی حکیم عبدالکریم ثمر دی سیرت دی کتاب اے۔ ڈاکٹر زاہد نے ایس کتاب نوں نہ صرف سیرتی ادب وچ بہترین وادھا دسیا اے سگوں اسلوب دے اعتبار نال ایہہ کتاب پنجابی نثری ادب وچ وی اضافے دا باعث بنی اے۔

تیجا مضمون ''خطباتِ اقبال'' بارے اے۔ ایس مضمون دے دو حصے نیں۔ پہلے حصے وچ علامہ اقبال دی نثر تے خطبات دے موضوعات اُتے چانن کھلاریا اے جدکہ دُوجے حصے وچ شریف کنجاہی دی ترجمہ نگاری نوں سراہندے ہوئے ایس ترجمے نوں اقبالیات دے سلسلے وچ سنگِ بنیاد قرار دتا اے۔

اسلامی رنگ دا اخیر یلا مضمون ''قرآن مجید دے پنجابی ترجمے'' اے۔ ڈاکٹر زاہد نے ایس مضمون وچ قرآن مجید دے اٹھ مکمل ترجمیاں، تن ادھورے ترجمیاں تے کجھ پھٹکل ترجمیاں دا تعارف پیش کیتا اے۔

4۔ تخلیقی نثر:

ایس حصے دا پہلا مضمون پنجابی ناول ''جٹ دی کرتوت'' بارے اے جیہدے وچ ایس ناول نوں مقصدی ناول تے حقیقت نگاری دی چنگی تصویر آکھیا گیا اے۔ ڈاکٹر زاہد آکھدے نیں کہ:

''ایہہ ناول سماج تے حقیقت نگاری دی لیہہ وچ بھانویں پہلا نینہہ پتھر اے اے پر فیر وی بڑا کامیاب اے۔''

دُوجا مضمون ''ادبی افسانے'' جوشوا فضل الدین دی افسانہ نگاری بارے اے۔ ایس مضمون وچ ڈاکٹر زاہد نے اوہناں دے افسانیاں نوں چار حصیاں وچ ونڈ کے گل کیتی اے۔ پہلا حصہ ''شاعرانہ افسانے''، دوجا حصہ ''اخلاقی افسانے''، تیجا حصہ ''مزاحیہ افسانے'' تے آخری حصہ ''ترجمہ شدہ افسانے'' نیں۔ انج خالی ونڈتوں ای جوشوا فضل الدین دی افسانہ نگاری دے موضوعات سامنے آجاندے نیں۔

تیجا مضمون ''اک اوپری کڑی'' بارے اے جیہڑا رفعت دا افسانوی مجموعہ اے۔ اوہناں رفعت دی افسانہ نگاری نوں عورت دے جذبات دی ترجمانی آکھیا اے۔ ڈاکٹر زاہد دے مطابق رفعت دے سارے موضوعات زنانیاں دے نیں تے ایہناں وچ دُکھ تے درد دا رنگ بڑا گھڑواں اے۔

چوتھا مضمون ناول ''ہٹھ'' بارے اے۔ ہٹھ اِک تاریخی، سوانحی، سیاسی تے معاشرتی ناول اے۔ ڈاکٹر باقر نے اپنے عہد دی بھرپور منظرکشی ایس ناول وچ کیتی اے جیہنوں ڈاکٹر زاہد نے سراہیا اے۔ ناول دی پنچ لائن ناول دا سنیہا تے پیغام اے:

''حیاتی گزارن لئی وڈا جگرا چاہیدا اے۔ سبھا وچ حوصلہ تے صبر نہ ہووے تے گل نہیں بن دی۔''

آخری مضمون ''سورج مکھی'' بارے اے۔ ایہہ سجاد حیدر دے ریڈیائی ڈرامیاں دا مجموعہ اے۔ مضمون نگار نے پہلے ڈرامے دیاں مختلف قسماں اُتے چانن پایا اے تے فیر

کہانیاں، کرداراں، موضوعات تے ڈرامے وچ ورتیاں علامتاں دا بھرواں ویروا پیش کر کے سجاد حیدر نوں بہترین ڈرامہ نگار ثابت کیتا اے۔

5۔ تنقیدی پھل:

ایس حصے دا پہلا مضمون عارف عبد المتین دی کتاب ''پرکھ پڑچول'' بارے اے۔ مُڈھ وچ عارف عبد المتین دی شخصیت دا تعارف اے تے فیر کتاب دے تنقیدی مضموناں دا جائزہ لیا گیا اے۔ ڈاکٹر زاہد نے عارف عبد المتین نوں پنجابی تنقید وچ نویاں جہتاں دا امین آکھیا اے۔

دُوجا مضمون ڈاکٹر اسلم رانا دی تنقید دی کتاب ''رنگ سنگ'' بارے اے جیہدے وچ ڈاکٹر اسلم رانا دی تنقید نوں پنجابی تنقیدی ادب وچ اِک صحت مند اضافہ ثابت کیتا اے۔

6۔ لوک رنگ:

لوک رنگ دا پہلا مضمون ''لوک گیتاں وچ خوشی دے جذبیاں دا اظہار'' اے۔ لوک گیتاں دی جامع تعریف کر کے دکھو دکھ لوک گیتاں مثلاً لوری، تھال، ماہیا، ڈھولا، ٹپا، بولیاں، بھنگڑا، جگنی، گدھا، سمّی، جھمر، کِکلی تے گھوڑیاں دا ذکر کیتا اے۔ جدکہ مضمون دے بقیہ حصے وچ خوشی دے موقعے یعنی ویاہ شادی دِیاں رسماں تے گیت پیش کر کے اپنا موضوع مکمل کیتا اے۔ اوہناں منگنی، مہندی، گانا تے وٹنا، کھارا، سہرا، گھوڑیاں، جنج، سِٹھنیاں، گوڈا بھنا، رخصتی، ڈولی، پانی وارنا، بُرکیاں تے مُکلاوا وغیرہ رسماں تے اوسے حوالے دے گیت پیش کیتے نیں۔

دُوجا مضمون ''لوک گیتاں وچ پنجاب دی ثقافت'' اے۔ ایہدے وچ اوہناں ترَن معروف لوک گیتاں یعنی ماہیا، ڈھولا تے ٹپا دے حوالے نال تفصیلی گل بات کر کے تہذیب و ثقافت دِیاں شعری مثالاں وی پیش کیتیاں نیں۔

تیجا مضمون ''بولیاں'' بارے اے۔ ایہہ صرف اِک مصرعے دا تے پنجابی گھبرواں دا من بھاونا گیت اے۔ اوہناں بولیاں گیت دے مختلف موضوعات دی بیانے نیں۔ اوہناں دا آکھنا اے:

> ''بولیاں پنجاب دی تہذیب تے ثقافت دا انمول خزانہ اے۔ جیہدے وچ ساڈا سارا کجھ اے۔ ایس لئی ایہنوں پوری طرح محفوظ کرن تے سنبھالن دی ضرورت اے۔''

آخری مضمون "لوک گیتاں وچ فصل پھلواڑی" اے۔ ایس مضمون وچ پنجاب دِیاں مختلف فصلاں، زرعی کلچر، موسمی رنگ تے لوک گیتاں اُتے اوہناں دے اثرات دی گل بات کیتی اے۔ جیہناں فصلاں دا ذکر کیتا گیا اے اوہناں دے ناں کنک، باجرہ، گنا، سرہوں، چھولے، روانہہ، کھکھڑی، کپاہ تے کجھ پھل دار درخت وی شامل نیں۔

کتاب دا تنقیدی جائزہ/ "ادب سمندر" دِیاں کجھ خوبیاں

"ادب سمندر" ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی تحقیق تے تنقید دی کتاب اے۔ کتاب نوں چھ حصیاں وچ ونڈیا گیا اے تے ساریاں حصیاں دے کل مضامین دی تعداد 30 اے۔ ایہناں مضموناں نوں پڑھیاں جیہڑیاں اچیچیاں گلاں سامنے آندیاں نیں۔ اوہناں دا ویروا درج ذیل اے:

i۔ "ادب سمندر" صحیح معنیاں وچ پنجاب ادب دا سمندر اے۔ ایہدے وچ شامل مضموناں دی ونگی توں اندازہ ہوندا اے کہ ایس سمندر وچ ٹُبی لان والا بندہ کلاسیکی شاعری، جدید شاعری، دینی ادب، تخلیقی ادب تے لوک ادب توں چوکھا جانو ہو جاندا اے۔ ٹُبی لاؤن والا بھاویں عام بندہ ہووے یا فیر کسے امتحان دی تیاری کردا پڑھیار، ایہہ کتاب دوناں لئی اکو جیہی لابھ وندا اے۔

ii۔ کتاب دے مضموناں وچ جیہڑا تنقیدی انداز اختیار کیتا گیا اے اوہ زبردستی مسلط کرن والا نہیں اے یعنی پہلاں توں کوئی ایسا سانچہ نہیں بنایا گیا کہ جیہدے وچ ہر فن پارہ فِٹ ہو جائے۔ بلکہ مضموناں لئی وکھو وکھ تھاواں تے وکھو وکھ تنقیدی انداز اختیار کیتا گیا اے۔ مجموعی طور تے تاریخی، تجزیاتی تے تاثراتی تنقیدی دبستان دا اثر زیادہ رہیا اے جدکہ تحقیقی انداز ساری کتاب دی اضافی خوبی اے۔

iii۔ ہر مضمون دا خاص سرناواں قائم کیتا گیا اے تے سرناویں توں ای نقاد دے مہاڑ دا پتہ لگ جاندا اے کہ فن پارے نے اوہنوں کس حوالے نال زیادہ متاثر کیتا اے۔ یا فیر سرناویں توں ایہہ وی طے ہو جاندا اے کہ نقاد کسے تخلیق کار دے کیہڑے پہلو اُتے گل بات کرن جا رہیا اے۔ مثلاً بلھے شاہ بے باک صوفی شاعر۔

iv۔ نقاد نے ہر جگہ اپنی گل نوں ٹھکویں تے وزن دار بنان لئی دُوجے نقاداں دِیاں راواں نوں حوالے دے طور تے ورتیا اے۔ اوہناں دے حوالے معتبر تے مستند نیں۔

حوالے فٹ نوٹ دی صورت وچ لکھے گئے نیں جیہڑا حواشی دا پرانا طریقہ اے۔

v۔ کلاسیکی شاعراں دی چون بابا فرید توں میاں محمد بخش تیکر کیتی اے۔ کل اٹھ شاعراں دا انتخاب کر کے اوہناں دے کلام دا ویروا کیتا اے۔ پر کلاسیکی لڑی دے اہم تے وڈے شاعر شاہ حسین نوں شامل نہیں کیتا گیا جیہدے پاروں ایہہ روایت مکمل نہیں ہوئی۔ ایسے طرح ہاشم شاہ تے مولوی غلام رسول عالپوری نوں وی مکمل کلاسیکی شاعر نہیں آکھیا جاسکدا۔ کیوں جے اوہناں کول صرف کجھ کجھ موضوعات کلاسیکی نہیں۔

vi۔ جدید شاعری وچ حفیظ تائب دی ''سِک متراں دی'' نعتیہ مجموعہ اے جیہڑا نویں شاعری دے زمرے وچ نہیں آندا۔ ایسے طرح غزلاں دا مجموعہ ''توں وی چن اُچھال کوئی'' بھاویں جدید غزل اے پر صرف اکلے مجموعے نال غزل دی روایت بارے خاص جانکاری نہیں ملدی۔

vii۔ ''ادب سمندر'' دا اسلوب تے اندازِ بیان منفرد، نویکلا تے اپنی مثال آپ اے۔ خوبصورت پنجابی تے دلکش ماجھی لہجے نے کتاب دی تفہیم آسان بنا دتی اے۔ کتاب دی املا تے لفظالی سادہ، آسان، عام فہم تے روزمرہ ورتوں والی اے۔

viii۔ ''ادب سمندر'' نقاد دے وسیع مطالعے تے زبان و ادب نال سچے پیار دا ثبوت اے۔

ix۔ ''ادب سمندر'' پنجابی تنقیدی ادب وچ سُچا وادھا اے۔

x۔ بقول ڈاکٹر اسلم رانا، ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی ایس کاوش اُتے ''پنجابی زبان، ایہدے طالب علم تے علمی ادبی حلقے بجا طور تے فخر کرسکدے نیں۔''

کتاب دا حوالہ: ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد، ادب سمندر، لاہور: اے ون پبلشرز، 1997ء، (چوتھی وار)۔

پرکھ پڑچول۔ عارف عبدالمتین

تعارف:

عارف عبدالمتین پہلی مارچ 1923ء نوں کوچہ وکیلاں، کٹڑہ جمیل سنگھ، امرتسر (بھارت) وچ پیدا ہوئے۔ آپ دے والد دا ناں خواجہ عبدالحمید سی جیہڑے تجارت کردے سن۔ عارف ہوراں دسویں جماعت تیکر تعلیم امرتسر توں حاصل کیتی فیر ایم۔اے۔او کالج توں ایف۔اے تے بی۔اے دے امتحانات پاس کیتے۔ جدکہ ایم۔اے اُردو تے اسلامیات دے امتحانات پرائیویٹ طور تے پاس کیتے۔

1947ء نوں پاکستان بنن مگروں امرتسر توں لاہور آ گئے تے لاہور وچ چشتیہ ہائی سکول کرشن نگر وچ استاد مقرر ہو گئے۔ ایہدے نال نال اوہناں مختلف ادبی رسالیاں وچ لکھنا شروع کیتا تے کجھ رسالیاں دے مدیر وی رہے۔ ایم۔اے اسلامیات کرن مگروں ایم۔اے۔او کالج وچ اسلامیات پڑھان لگ پئے تے ایتھوں ای ریٹائرڈ ہوئے۔ ریٹائرمنٹ توں بعد وی کجھ عرصہ اسلامیات پڑھاندے رہے پر آپ دے جوان پتر دی موت نے آپ دی صحت نوں بری طرح متاثر کیتا تے ایسے دُکھ وچ وفات پائی۔ آپ رسالہ ''ادب لطیف''، ''سویرا''، ''جاوید'' تے ''اوراق'' دے ایڈیٹر رہے۔ ایس توں اڈ انجمن ترقی پسند مصنفین، انجمن آزاد خیال مصنفین تے رائٹرز گلڈ ورگیاں تنظیماں نال وی وابستہ رہے۔

''پرکھ پڑچول'' دا ویروا:

''پرکھ'' تے ''پڑچول'' دو وکھو وکھ لفظ نیں پر دوناں دا مطلب تنقید ای لیا جاندا اے۔ ''پرکھ پڑچول'' عارف عبدالمتین ہوراں دی تنقید دی کتاب اے جیہڑی 1979ء نوں سبھ توں پہلی واری ٹیکنیکل پبلشرز لاہور نے چھاپی۔ ایہدا چوتھا ایڈیشن 1993ء نوں چھپیا جیہدے کل 384 صفحات نیں۔ کتاب دا مختصر دیباچہ ''پنجابی تنقید دا پہلا میل پتھر'' دے ناں توں نازش کاشمیری نے لکھیا اے۔ پرکھ پڑچول نوں چار حصیاں وچ ونڈیا گیا اے تے ایہہ کتاب پہلے مضمون ''پنجابی صوفیانہ شاعری: پس منظر تے پیش منظر'' (جیہڑا کہ کتاب دا تعارف

تے پیش لفظ محسوس ہوندا اے) نوں چھڈ کے کل 33 مضموناں دا مجموعہ اے۔ مضموناں دا تنقیدی جائزہ درج ذیل اے۔

کتاب دا تنقیدی جائزہ

i۔ کلاسیکل۔نو کلاسیکل تے جدید شعرا:

عارف عبدالمتین ہوراں نے کتاب وچ شامل شعرا دی زمانی ترتیب دا خاص خیال رکھیا اے۔ بابا فریدؒ توں خواجہ فریدؒ تک، استاد کرم توں حکیم ناصر تک تے شریف کنجاہی توں لے کے شاہین نازلی تیکر ہر شاعر نوں اک تسلسل تے زمانی ترتیب دے مطابق کتاب وچ تھاں دتی اے۔ ایسراں پڑھن والے قاری اُتے پنجابی ادب دی تاریخ دے اصل نقوش واضح ہو جاندے نیں۔

ii۔ نویں تنقید دا اثر:

کتاب وچ شامل 33 شاعراں بارے عام روایتی انداز توں ہٹ کے تنقید کیتی گئی اے تے ایس طرح نتائج وی روایت توں ہٹ کے سامنے آئے نیں۔ ہر شاعر دی شاعری نوں اوہدے زمانی، تاریخی تے عمرانی پس منظر وچ رکھ کے پرکھیا گیا اے۔ تنقید دا کوئی اِک اصول پوری کتاب اُتے لاگو نہیں کیتا۔ کدھرے اوہ مارکسی نقاد تے کدھرے ترقی پسند نقاد دے طور تے ابھردے نیں۔ انج ای کسے جگہ تشریحی انداز، کتے تجزیاتی تے کسے تھاں تاثراتی تنقید رنگ اے۔ ایہو تنقیدی انداز ''نویں تنقید'' دے زمرے وچ آندا اے۔

iii۔ معلوماتی مضامین:

عارف ہوراں دے سارے مضامین ڈھیر ساریاں معلومات دا خزانہ نیں۔ ہر شاعر بارے تمہید بنھن لگیاں اوہدے بارے اپنی ذاتی جانکاری، مختصر حالات زندگی تے اوہدے فن پارے دی تخلیق بارے گل بات کرن مگروں تنقید ول آندے نیں۔ انج کیتیاں قاری فوراً نقاد دی توجہ حاصل کر لیندا اے تے نقاد دے نقطہ نظر نوں فوراً سمجھ لیندا اے۔

iv۔ بامعنی عنوانات:

ہر شاعر بارے مضمون لکھدیاں اوہدا اِک خاص سرناواں قائم کیتا اے۔ ایسراں خالی سرناواں پڑھ کے ای شاعر دی شخصیت تے فن پارے دی اچھیتا دا پتہ لگ جاندا اے۔ لہٰذا

اوہناں دے مضموناں دے سارے عنوانات بڑے بامعنی نیں۔

v۔ توصیفی مضمون:

بعض مضمون توصیفی قسم دے لگدے نیں تے محسوس ہوندا اے پئی جیہڑی گل کیتی جارہی اے اوہ غیر جانبدار نہیں۔ایہدی وجہ ایہہ اے کہ زیادہ تر شعرا اوہناں دے معاصریں سی۔

vi۔ اسلوب:

پرکھ پڑچول دا اسلوب سدھا سادا، آسان زبان تے گل قاری نوں سمجھان خاطر سوکھی تے سدھ پدھرے انداز وچ کیتی گئی اے۔البتہ اِملا دِیاں کجھ اوکڑاں ساری کتاب وچ محسوس ہوندیاں نیں۔

vii۔ پرکھ پڑچول دی سلاہنا:

پرکھ پڑچول دے دیاچہ نگار نے عارف ہوراں دی کتاب نوں ''پنجابی تنقید دا پہلا میل پتھر'' آکھیا اے۔

ڈاکٹر سیّد اختر جعفری ہوراں نے عارف عبدالمتین نوں ''پنجابی دا ٹی۔ایس۔ ایلیٹ'' آکھیا اے۔

کتاب دا حوالہ: عارف عبدالمتین، پرکھ پڑچول، لاہور: ٹیکنیکل پبلشرز، 1993ء

Additional Material for Just Reading

مضموناں دے سرناویں

(i)

پنجابی صوفیانہ شاعری: پس منظر تے پیش منظر۔

(ii)

1۔ پنجابی دے شریعت پسند صوفی شاعر: بابا فریدؒ۔
2۔ شاہ حسینؒ دی شاعری دا عوامی رنگ۔
3۔ سلطان باہوؒ: اِک عظیم دروں بین، حقیقت پسند صوفی فنکار۔
4۔ بابا بلھے شاہ: انسانی روح دی پکار۔

5۔ مضبوط فکری تے فنی بنیاد والا صوفی شاعر: علی حیدرؒ۔

6۔ سیّد ہاشم شاہؒ دی سسی پنوں دا فنی تجزیہ۔

7۔ ہجر وچھوڑے دا راگ اُلاپن والے صوفی شاعر: سیّد ہاشم شاہؒ۔

8۔ خواجہ فریدؒ: ابن عربی دے فلسفے دے زبردست شعری مفسر۔

(iii)

9۔ استاد کرم: پنجابی دا بزرگ ترین درد وند شاعر۔

10۔ جدید پنجابی شاعری دا پیش رو: مولا بخش کشتہ۔

11۔ پیر فضل گجراتی: عاشقانہ لہجے دا نویکلا شاعر۔

12۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر: حرکت تے عمل دا نمائندہ شاعر۔

13۔ حکیم ناصر دی شاعری: اوہناں دیاں غزلاں دے حوالے نال۔

(iv)

14۔ ''جگراتے'': صحت وندانہ نظریات دی فنی تفسیر۔

15۔ ''تُوں تے مَیں'' صوفیانہ شاعری دا نواں روپ۔

16۔ ''ترنجن'': عورت دی مظلومیت دا شعری اظہار۔

17۔ ''کچے گھڑے'': پنڈ پیار دی شاعری۔

18۔ ڈاکٹر رشید انور دی شاعری: ''یاداں'' دے حوالے نال۔

19۔ نویں شاعراں وچ پنجاب دا سبھ توں اُچا تے سُچا نمائندہ: سلیم کاشر۔

20۔ صحت وند سوچاں دا صحتَ وند شاعر: سلیم کاشر

21۔ رؤف شیخ: جدید انسان دے معاشرتی شعور دا ترجمان۔

22۔ کالے جنگل دے لمیرے سفر دا بہادر سپاہی: منیر نیازی۔

23۔ ''رُت دے کم'': انسان تے قدرت دے رِشتیاں دی شاعری۔

24۔ جاگدی اَکھ دا شاعر: بشیر منذر

25۔ ''باردی سار'' لین والا کوی: اقبال صلاح الدین

26۔ نویاں راہواں بنان تے اوہناں تے ٹُرن والا راہی: حفیظ تائب

27۔ ابر کاظمی: ویلے دا منصور۔

28۔ پنجابی دا آدرش پرست شاعر: منظور وزیر آبادی

29۔ اعزاز احمد آذر: سچائی دے مختلف روّیاں دا نویکلا شاعر۔

30۔ فطرت دا چاہوان تے ترجمان: راشد حسن رانا۔

31۔ قدراں دے بحراں دا شاعر: یونس احقر۔

32۔ ''چادر زخماں دی'': بھولپنے تے سیانف دے سنجوگ دی شاعری۔

33۔ شاہین نازلی دی شاعری: وادا نرم تے ہولا بُلا۔

i۔ پنجابی صوفیانہ شاعری: پس منظر تے پیش منظر:

پہلے حصے وچ شامل مضمون ''پنجابی صوفیانہ شاعری: پس منظر تے پیش منظر'' نوں کتاب دا دیباچہ آکھیا جاسکدا اے۔ ایہہ مضمون کتاب دے صفحہ نمبر 9 توں لے کے 62 تیکر کھلریا ہویا اے۔ ایس مضمون نوں تن ذیلی حصیاں وچ ونڈ کے بحث کیتی گئی اے۔ پہلے حصے وچ مختصراً تصوف دے پس منظر تے روایت نوں واضح کرن لئی مختلف مذاہب مثلاً بھگتی، ویدانتی، عیسائیت تے یہودیت دے حوالے دے کے ثابت کیتا گیا اے کہ اسلامی تصوف ایہناں مذاہب وچوں نہیں نکلیا بلکہ اوہدی اپنی وکھری پچھان تے شناخت اے۔ عارف ہوراں مضمون وچ دسیا اے کہ تصوف صرف اِک نظریہ ای نہیں اے بلکہ مسلمان صوفیاں کول تصوف نظریاتی دی بجائے عملی طور تے موجود سی۔ اسلامی تصوف دے اصولاں نوں ہمہ گیر منیا گیا اے۔ جیہڑے ہر دور تے ہر عہد دے انساناں لئی ضروری نیں تے ایہناں اصولاں تے نظریاں دا پرچار ساڈے صوفی شعرا اپنی شاعری وچ ہر عہد وچ کردے رہے نیں۔ پہلے حصے دے اخیر وچ صوفی شاعراں دِیاں مثالاں دے کے گل نوں ثابت وی کیتا گیا اے۔

مضمون دے دُوجے حصے وچ تصوف دے مختلف نظریات نوں پنجابی صوفی شاعراں دے حوالے نال واضح کرن دا جتن اے ایہہ نظریات عوام دوستی، برابری، ظاہر داری تے منافقت دی نندیا، تزکیۂ نفس، انسانی فلاح، وطن پرستی، فنا فی اللہ وغیرہ نیں۔

مضمون دے تیجے حصے وچ اوہناں نے پنجابی شاعری دے عبوری دور دے پنج شاعراں بارے گل کیتی اے جیہڑے کلاسیکی تے جدید شاعری وچ پُل دا کم کردے نیں، کیوں جے اگے چل کے کتاب دا اک وڈا حصہ نویں شاعراں بارے ای اے۔ اوہناں نے پہلاں

(100) دے نیڑے تیڑے شاعراں دے ناں گنوائے نیں تے فیر کجھ شاعراں نوں مُکھ رکھ کے انسان دوستی، مظلوم تے ظالم دا فرق، سماجی اُتھل پتھل، وطن پرستی، جنگ دے خلاف نفرت، جنگ دِیاں تباہ کاریاں، رجائیت، مظاہر فطرت، اکلاپا، ترقی پسندی، حرکت پسندی ورگے موضوعات اُتے گل بات کر کے ایس مضمون نوں بنے لایا اے۔

مختصر انج آکھیا جاسکدا اے پئی اوہناں کتاب دے 33 مضموناں وچ پایا جان والا کلاسیکی، مابعد الطبعیاتی تے جدید موضوعاتی ربط تے تعلق ایس پہلے مضمون وچ بیان کر کے مضموناں دی فہم و تفہیم نوں آسان بنادتا اے۔

ii۔ کلاسیکی شعرا:

کتاب دے دُوجے حصے وچ کُل ست پنجابی شاعراں بارے اٹھ مضمون شامل نیں۔صرف ہاشم شاہ بارے دو مضمون نیں۔ایس حصے دا پہلا مضمون پنجابی دے سبھ توں پہلے شاعر بابا فرید بارے اے۔ پہلے بابا فرید دے حالات زندگی دسّے نیں تے فیر شاعری دِیاں مختلف مثالاں دے کے اوہناں نوں تصوف دا پاندھی ہون دے نال نال شریعت پسند شاعر وی ثابت کیتا اے۔ فیر **شاہ حسین** دی شاعری نوں عمرانی حوالے نال سمجھدیاں ہویاں عوامی رنگ اُگھیڑن دی کوشش کیتی اے۔عوام دے رہن سہن، کلچر تے وسّوں وچوں ای اپنے اظہار خیال لئی علامتی نظام تخلیق کر کے عوام دی رہنمائی تے سمجھاون واسطے گل بات کردے نیں۔اپنے صوفیانہ وچاراں نوں جیس قدر آسان تے عوامی ڈھنگ نال شاہ حسین بیان کر گئے نیں، کوئی صوفی اوہناں توں اگے نہیں نکل سکیا۔**سلطان باہوؒ** دے حوالے نال گل کردیاں پہلاں اوہناں دے مختصر حالات تے فیر مغلاں دے درباری حالات بارے دس پاؤندے نیں۔اوہناں دسیا اے کہ سلطان باہو نے مغلاں دی آپسی کھوہ کھچ، تخت نشینی واسطے لڑائیاں تے سر لتھویں وَیراں دا عبرت ناک انجام اکھیں ویکھیا سی لہٰذا اوہ اپنی شاعری وچ ایس طرح دی دنیا داری توں نفرت دا اظہار کردے نیں۔ اوہ حقیقت پسند شاعر سن تے اپنی مخاطب عوام نوں وی حقیقت پسندی ول لیجانا چاہندے سن جیہدے لئی مرشد دا ساتھ، گلے دا ورد تے غرور تکبر دی نندیا نوں ضروری سمجھدے سن۔ **بلھے شاہ** دی شاعری نوں انسانی روح دی پُکار آکھدیاں ہویاں آفاقیت دے درجے اُتے کھڑی شاعری آکھدے نیں۔**علی حیدر ملتانی** دو وڈے پنجابی صوفی شاعراں بلھے شاہؒ تے وارث شاہ دا ہم عصر اے پر فیر وی اپنیاں سی حرفیاں پاروں اِک

وکھرا تے نویکلا مقام رکھدا اے۔ عارف ہوراں نے علی حیدر نوں مضبوط فکری تے فنی بنیاد فراہم کرن والا صوفی شاعر آکھیا اے۔ ہاشم شاہ بارے دو مضمون نیں۔ پہلے مضمون وچ اوہناں دی ''سسی'' دا فنی تے تجزیاتی مطالعہ پیش کرن توں بعد دوجے مضمون وچ ہاشم شاہ نوں ہجر وچھوڑے دا شاعر ثابت کیتا اے۔ دوجے حصے تے آخری مضمون خواجہ غلام فرید بارے اے۔ خواجہ فرید دے مختصر حالات زندگی بیان کرن مگروں وحدت الوجود بارے تفصیلی جانکاری تے ایہناں مضموناں وچ مشاعراں دے فکر و فن توں اگیرن لئی کئی حوالیاں نال بحث کیتی گئی اے۔ شعری مثالاں دے کے اوہناں نوں وحدت الوجودی فلسفے دا معتبر تسلیم کیتا اے۔

iii۔ نوکلاسیکل شعرا:

تیجے حصے وچ کل پنج شاعراں بارے پنج مضمون شامل نیں تے ایہہ پنج شاعر اوہ نیں جیہڑے کلاسیکی عہد تے جدید دور دی شاعری وچ پل دا کم کردے نیں۔ یعنی ایہناں شاعراں دا اک تعلق کلاسیکی روایت نال بجھیا ہویا اے تے دوجا تعلق جدید شاعری دی ابتدا دے حوالے نال اے۔ پہلا شاعر استاد کرم امرتسری اے جیہنوں عارف عبدالمتین نے بزرگ ترین شاعر آکھدیاں ہویاں اوہدی شاعری وچ نظماں نوں چھڈ کے چوبرگے دے حوالے نال گل کرنی مناسب سمجھی اے۔ عارف دے خیال وچ استاد کرم دا پورا شعری وجود چوبرگے لکھدیاں ہویاں متحرک ہو جاندا اے۔ چوبرگیاں دے موضوعاتی جائزے مگروں مضمون دے اخیر وچ ''کرم پھلواڑی'' تے اوہنوں مرتب کرن والے میجر عبدالکریم خاں ہوراں دی سلاہنا کیتی گئی اے۔ دوجا شاعر مولا بخش کشتہ اے۔ آپ دی پیدائش 1876ء امرتسر وچ ہوئی تے 1955ء نوں لاہور وچ وفات پا گئے۔ عارف عبدالمتین نے کشتہ ہوراں نوں نویں نظم دے بانیاں وچ گنیا اے تے نال دے نال ای غزل دی صنف نوں فروغ دین والا شاعر وی آکھیا اے۔ اوہناں کشتہ دی شاعری وچ دو عناصر فطرت نگاری تے حب الوطنی دی دس پائی اے۔ مولا بخش کشتہ کول حقیقت نگاری تے اشتراکیت توں علاوہ غزلاں دے وی رنگا رنگ موضوعات موجود نیں۔ اوہناں دی نظم تے غزل دا شعری مرتبہ بھانویں بہت اُچا نہیں اے پر فیر وی اوہ جدید حسیت دی علمبرداری کرن دے اعتبار نال پیش رو دا درجہ رکھدے نیں۔ تیجا پیر فضل گجراتی دی شاعری نوں عاشقانہ لہجے دی نویکلی شاعری آکھیا گیا اے۔ ''دو ہنگھے پینڈے'' تے ''گھوراں'' آپ دے معروف غزلیہ پراگے نیں۔ اوہناں دی شاعری نوں

عارف ہوراں نے معروف فارسی شاعر حافظ شیرازی دی غزل نال زلدا ملدا آکھیا اے۔ جد کہ فارسی دی غزل دی روایت توں ہٹ کے کئی نویں مضمون وی بیان کیتے گئے نیں۔ عاشقانہ کیفیتاں تے وارداتاں دا فنکارانہ اظہار آپ دی غزلاں دا خاصہ اے۔ چوتھا ڈاکٹر فقیر محمد فقیر نوں حرکت تے عمل دا درس دین والا شاعر آکھیا گیا اے۔ تحریک آزادی توں لے کے پاکستان بنن توں بعد تیکر آپ مختلف تحریکاں دے کارکن تے پنجابی دے کامے ہون دی حیثیت نال متحرک رہے۔ آپ ساری حیاتی ملک و قوم دے نال نال ماں بولی دی سیوا وچ جُٹے رہے۔ دیس پیار، حُریت، آزادی، اوکڑاں مصیبتاں دا مردانہ وار مقابلہ، آلکسی تے سستی دی مخالفت، اُدھم تے آہر، ظلم تے مظلوم دے خلاف آواز بلند کرنا تے مجاہداں دی شہادت آپ دی شاعری دے خاص موضوعات اے۔ آخری حکیم شیر محمد ناصر دیاں صرف غزلاں نوں موضوع تنقید بنایا گیا اے۔ حکیم ناصر دی شاعری وچ عاشقانہ رنگ، تنہائی، اکلاپے توں نجات، خود اعتمادی، حوصلہ، طاقت، خود غرضی دی مخالفت، رجائیت پسندی، انقلاب تے خود اعتمادی ودھیرے جھلکدی اے۔ عارف عبدالمتین حکیم ناصر دے حوالے نال مکدی گل وچ لکھدے نیں:

''حکیم ناصر دی شاعری اکلاپے دے احساس توں جنم لیندی اے، فیر اک فرد اُتے مرتکز ہوندی اے تے اخیر وچ اجتماع اُتے محیط ہو جاندی اے تے ایہو اوہدی اوس پائیداری دی وڈی دلیل اے جیہدے وچ اوہدے رجائی، نشاطیہ تے تصویری انداز نے البیلی چمک دمک پیدا کر دتی اے!''

iv۔ جدید شعرا:

''پرکھ پڑچول'' دے چوتھے حصے وچ گل ویہہ مضمون شامل نیں۔ اِک ادھے نوں چھڈ کے باقی سارے شعرا اوہ نیں جیہڑے اوس ویلے جیوندے سی یعنی سارے دے سارے عارف ہوراں دے ہمعصر سن۔ فیر ایہناں شاعراں دے وی مجموعی فن اُتے بحث نہیں کیتی گئی، سگوں کسے اِک شعری مجموعے بارے گل بات اے۔ جیس توں اندازہ لایا جاسکدا اے پئی ایہہ مضمون صرف کسے اِک شعری مجموعے دا سرسری جیہا تجزیاتی مطالعہ نیں۔ ایہناں وچوں زیادہ مضمون ایس طرح دے وی نیں جیہڑے کسے شاعر دی کتاب دے مُکھ وکھالی (تقریب رونمائی) اکھ وچ پڑھے گئے نیں۔ لہٰذا تنقید وچ تاثراتی رنگ بوہتا غالب اے کیوں جے نقاد وی آخرکار اِک انسان اے تے سامنے بیٹھے ہوئے شاعر دے حوالے نال گل کرن لگیاں کئی طرح دے لحاظ نوں ملحوظ خاطر رکھنا پیندا اے۔ عارف عبدالمتین آپ ترقی پسند سی لہٰذا اوہناں ہر

شاعر دی شاعری وچوں طبقاتی ونڈ، جاگیردارانہ نظام دی نندیا تے مظلوم طبقے دی حمایت بارے گل بات کیتی اے۔ مختلف شاعراں بارے عارف عبدالمتین دے مختصر وچار ملاحظہ کرو۔

شریف کنجاہی دی شاعری بارے آکھدے نیں کہ آپ دی شاعری روایتی موضوعاں توں چوکھی دور اے تے ساڈی دھرتی دے دکھی وسنیکاں نوں عشق محبت دیاں فرضی کہانیاں سنا کے تے جھوٹھے سپنے وکھا کے پرچان دی کوشش نہیں کردی سگوں اوہناں نوں اوہناں دے روگاں دا احساس کروانڈی اے تے اوہناں دے علاج ول اوہناں دا دھیان دوانڈی اے۔ قیوم نظر دے مجموعے "توں تے میں" دے حوالے نال گل کردیاں عارف عبدالمتین آکھدے نیں کہ "اسیں توں، توں مراد قیوم نظر دا اوہ محبوب لیندے آں جیہدے لئی اسیں حقیقت مطلق، سچ حق تے احد دے مختلف ناں ورت چکے آں تے 'میں' نوں قیوم نظر دا اوہ عاشقانہ روپ خیال کردے آں جیہدے ہردے وچ محبوب دی محبت رچی ہوئی اے 'توں تے میں' ایہے نویکلے رشتے دا اظہار وی کردا اے، جیہڑا انجو دا اپنے کُل نال ہوندا اے۔" احمد راہی بارے آکھدے نیں کہ "احمد راہی نے جاگیردارانہ معاشرے وچ عورت دی مظلومیت نوں انفرادی تے اجتماعی سطح اُتے پروجیکٹ کردیاں ہویاں اپنے پورے کلام 'ترنجن' وچ اوسے دی زبان ورتی اے تے اوہدے جذبیاں تے خیالاں نوں ظاہر کرن لئی جس کردار دا سہارا لیا اے اوہ وی اوسے مظلوم عورت دا اے جیہڑی اوہدے سخن دا موضوع اے۔" باقی صدیقی بارے انج گل مکاندے نیں کہ "باقی صدیقی دی شاعری وچ پنجاب دے پنڈ پیار نے، شہر دی نندیا بغیر، سگوں اوہدی بین السطور قبولیت سمیت، اپنے فنی جمال دا بھرواں مظاہرہ کیتا اے۔" ڈاکٹر رشید انور دی شاعری بارے اوہناں دے صرف اکو مجموعے "یاداں" دے حوالے نال گل بات کیتی اے۔ آکھدے نیں "یاداں ڈاکٹر رشید انور دیاں اوہناں غزلاں دا دیوان اے، جیہدا اک اک شعر ساڈی ذاتی، قومی تے کائناتی زندگی دے حادثیاں تے وارداتاں دی فنی بازیافت اے۔" سلیم کاشر نوں نویں شاعراں وچ پنجاب دا سبھ توں اُچا تے سچا نمائندہ آکھدے نیں۔ سلیم کاشر بارے ای لکھے دوجے مضمون وچ اوہناں نوں صحت وند سوچاں دا صحت مند شاعر تسلیم کیتا گیا اے۔ رؤف شیخ بارے آکھدے نیں کہ "رؤف شیخ دی شاعری جدید انسان دے معاشرتی شعور دی ترجمان اے۔ جیہڑا اوہنوں انقلاب راہیں اوس معاشرے دا داعی بنا سکدا اے جیہدے وچ طبقاتی اوچ نیچ تے اوہدے نتیجے وچ پیدا ہون والی لُٹ کھسوٹ داناں وی نہ ہووے گا تے جیہدے اُتے محبت، بھائی چارہ، انصاف تے مساوات دا

راج ہووے گا۔'' منیر نیازی نوں اوہدے علامتی انظام راہیں پرکھن گروں اوہنوں کالے جنگل دے لمیرے سفر دا بہادر راہی منّدے نیں۔ نجم حسین سیّد دا شعری مجموعہ ''رُت دے کم'' اے۔ ایہدے وچ نجم صاحب دی شاعری دے کئی وکھو وکھ روپ اُگھڑ دے نیں پر عارف ہوراں صرف اوہناں اُتے گل کیتی اے جیہدا تعلق انسان تے فطرت دے اوہناں ازلی تے ابدی رشتیاں نال اے جیہڑے رُتاں دے حوالے نال اپنے آپ نوں ظاہر کر دے نیں تے جیہناں دی بڑی پکی تے نویکلی تصویر نجم صاحب نے اپنی شاعری ''رُت دے کم'' وچ بڑے بھرویں طریقے نال کھچی اے۔ بشیر منذر دی شاعری نوں جاگدی اکھ دے معجزے دی حیثیت رکھن والی شاعری آکھیا گیا اے۔ اقبال صلاح الدین نوں ''بار دی سار'' لین والا کوی (شاعر) آکھیا اے جدکہ بارتوں مراد کوئی اک خاص علاقائی ونڈ نہیں۔ سگوں پورے پنجاب دی ای علامتی گل بات اے۔ ایہدے وچ پورے پنجاب دے وسیبے دا حال، اوہدیاں سکاں، پیاساں، آساں، دکھاں، درداں، روگاں، ولولیاں، حوصلیاں تے انقلابی رویاں دا اظہار ملدا اے۔ حفیظ تائب نوں اوہ شاعر آکھیا اے جیہڑا کسے دا مقلد نہیں۔ اوہ کسے دی پیروی کرن یا کھرا نپن دی بجائے نویاں راہواں لبھدا اے، بناندا اے تے مُڑ اوہناں رستیاں اُتے سفر کردا اے۔ اکبر کاظمی دا تجربہ بڑا کھلار والا تے اوہدا مشاہدہ بڑا ڈونگھیائی والا اے۔ اوہ لوکاں نوں اپنیاں نظراں دی چھاننی وچ چھان کے رکھ دیندا اے۔ منظور وزیر آبادی نوں پنجابی دا آدرش پرست (Idealist) شاعر آکھیا اے جیہڑا اپنیاں ساریاں فکری تے فنی صلاحیتاں کولوں کم لیندیاں ہویاں ہر ویلے اک مثالی دُنیا دی تخلیق وچ مگن رہن دے نال نال ہر وقت زبردست جہاد وی کردا رہندا اے۔ اعزاز احمد آذر نوں سچائی دے مختلف رویاں دا نویکلا شاعر آکھیا اے۔ راشد حسن رانا نوں فطرت دا چاہیوان تے ترجمان شاعر آکھیا اے۔ یونس احقر نوں قدراں (Values) دے بحران (Crises) دا نوحہ گان والا شاعر آکھیا اے۔ دُوجے لفظاں وچ اوہناں نوں حرکت، ہل جُل تے چلت پھرت کر کے تبدیلی لیان والا شاعر وی آکھیا جاسکدا اے۔ اجمل وجیہہ دا مجموعہ ''چادر زخماں دی'' دے حوالے نال گل کردیاں عارف ہوراں نے ایہنوں بھولپنے تے سیانف دے سنجوگ دی شاعری آکھیا اے۔ شاہین نازلی دی شاعری نوں واہ دا نرم تے ہولا پُھلا آکھیا اے۔

اصنافِ ادب ولوک ادب

ادب عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مادہ ''دب'' یا ''داب'' اے۔ ایس لفظ دے معنے بڑے وسیع نیں۔ تاریخی لحاظ نال مختلف ویلیاں وچ ایہدے مختلف معنے ملدے نیں۔ ایہدے توں مراد عادت، ضیافت، حیران کرن والی چیز، تیاری تے دستور اے۔ زمانہ جاہلیت وچ ایہدے توں اصول، روایت، دعوت، عادت، ورثہ، معیار تے عمل دا طریقہ مراد لیا جاندا سی۔ فیر اک دور وچ ایہدے توں مراد حُسن، سلیقہ، شائستگی، چنگا سجا تے رکھ رکھاؤ لیا جاندا سی۔

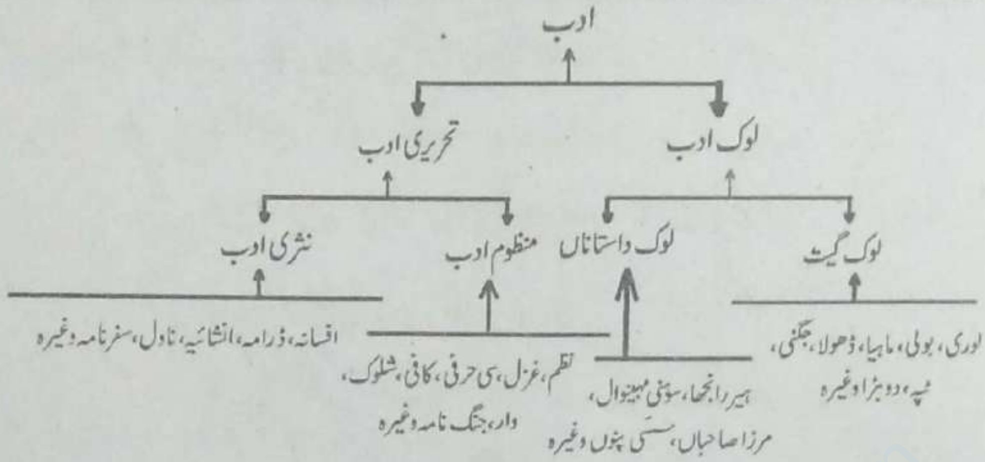
پہلی صدی ہجری وچ ادب دا لفظ اخلاق، شائستگی تے علم نوں سمجھن لئی وی استعمال کیتا گیا تے شعر و شاعری، علمِ عروض، صرف ونحو، گرامر تے تہذیب و ثقافت نوں جانن والے نوں ادیب آکھیا جاندا سی۔ چھیویں صدی ہجری وچ ایران دے دانشوراں تے لکھاریاں نے فارسی زبان پڑھن تے پڑھان نوں ادب دا ناں دتا۔ فیر ایہہ لفظ ہر قسم دے علم نوں جانن تے پڑھن پڑھان لئی استعمال ہون لگ پیا۔ اوہ علم بھاویں کیمیا، جفر، رمل، نجوم، منطق، فلسفہ، ریاضی، داستان گوئی یا شعر و شاعری ہووے۔ مغربی دانشوراں نے ادب دِیاں وکھو وکھ تعریفاں کیتیاں نیں:

i۔ **میتھیو آرنلڈ**: اوہ سارا علم جیہڑا کتاباں دے ذریعے ساڈے تک اپڑدا اے، ادب کہلاندا اے۔ ایہدے وچ مضموناں دی کوئی پابندی نہیں۔

ii۔ **ڈی کوئنسی**: ادب دو طرح دا ہوندا اے۔ اِک حیاتی بخشن والا یعنی جیہدا تعلق جذبے نال ہوندا اے تے دُوجا معلوماتی جانکاری دین والا علمی ادب۔

iii۔ **برک**: ادب انسانی حیاتی دی تفسیر تے تصویر ہوندا اے۔

مختصر ایہہ کہ ہر اوہ تحریر جیہڑی انسانی حیاتی نوں سنوارے، منظم کرے تے انسان وچ اخلاق، سلیقہ، تہذیب تے شائستگی پیدا کرے، ادب دے زمرے وچ آوے گی۔ ادب دی ونڈ ایس طرح کیتی جاسکدی اے:

نصاب وچ شامل ادب دِیاں مختلف اصناف (قسماں) داویروادرج ذیل اے:

1۔ شلوک

شلوک پنجابی شاعری دی قدیم صنف اے۔ ایہدی کسے اِک سانجھی تعریف بارے سارے سُوجھوان متفق نہیں۔ شلوک صنف بڑی وسیع اے۔ گورو گرنتھ صاحب وچ شلوک دِیاں کئی قسماں تے شکلاں مِلدیاں نیں۔ گورو گرنتھ صاحب وچ شامل بابا فرید دے شلوک وی سارے اکو رنگ تے شکل وچ نہیں۔ گرنتھ صاحب وچ بابا فرید دے کل 112 شلوک شامل نیں جیہناں وچوں 96 دوہڑیاں ورگے نیں تے باقی بناوٹ دے اعتبار نال نہ دوہڑے نیں تے نہ ای شلوک۔ کیوں جے دوہڑا صرف دو مصرعیاں دا ہوندا اے تے ہر مصرعے دے دو حصے ہوندے نیں۔ پہلے حصے وچ 13 ماتراں تے فیر وسرام توں بعد آخری حصے وچ 11 ماتراں ہوندیاں نیں۔ انج دوہڑے دے دونواں مصرعیاں دِیاں کل ماتراں 48 (24+24) ہوندیاں نیں۔

محمد آصف خاں نے شلوک صنف بارے لمّی چوڑی بحث کرن توں بعد ثابت کیتا اے کہ شلوک دِیاں جنیاں وی تعریفاں کیتیاں گئیاں نیں اوہ سبھ نامکمل نیں۔ اوہناں دی تعریف ملاحظہ کرو:

> "ساڈی جاچے شلوک دو جاں دوتوں ودھ مصرعیاں والی اِک اجیہی نظم ہے، جس نوں کسے اللہ لوک نے لکھیا ہے۔ ایس وچ موضوع دی قید نہیں۔ ربّ دی حمد توں لے کے سرکاری مشینری دے ظلم تے جبر نوں موضوع بنایا جاسکدا اے۔"

بابا فرید، بابا گورو نانک تے دُوجے گورو صاحبان نے شلوک لکھے نیں جیہناں دے

موضوعات وکھو وکھ نیں۔ بابا فرید دے سلوکاں دا نمونہ ویکھو:

رُکھی سُکھی کھاءِ کے، ٹھنڈا پانی پیء
فریدا دیکھ پرائی چوپڑی، نہ ترسائیں جیء

......

فریدا جو تَیں مارن مُکیاں، تنہاں نہ ماریں گھُم
آپنے گھر جائیے، پیر تنہاں دے چُم

2۔ کافی

لفظ کافی بارے مختلف دانشوراں دِیاں وکھو وکھ راواں موجود نیں۔ کجھ سُوجھواناں دا خیال اے کہ کافی عربی زبان دے لفظ ''کـفـی'' وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب اے: کافی ہونا، بتھیرا ہونا، پورا ہونا تے مکمل ہونا وغیرہ۔ ایس لفظ دا حوالہ قرآن مجید دِیاں کئی آیتاں وچ آیا اے: وَ كَفٰى بِاللّٰهِ حَسِيْبًا ۝ ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ کارساز کافی اے۔(سورۃ: النساء، پارہ: 4، آیت: 6) وَ كَفٰى بِاللّٰهِ وَلِيًّا وَّ كَفٰى بِاللّٰهِ نَصِيْرًا ۝ ترجمہ: تے اللہ ای کافی کارساز تے کافی مددگار اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 5، آیت: 45) وَ كَفٰى بِاللّٰهِ شَهِيْدًا ۝ ترجمہ: تے اللہ تعالیٰ دی گواہی کافی اے۔ (سورۃ: النساء، پارہ: 5، آیت: 79) مختلف سیانیاں نے کافی دِیاں وکھو وکھ تعریفاں کیتیاں نیں جیہناں توں رَلی مِلی تعریف کجھ انج بن دی اے:

> ''کافی توں مراد شاعری دی اجیہی صنف اے جیہدے وچ اِک مکمل مضمون، خیال یا جذبے دا ڈھکواں (مناسب) تے خوبصورت اظہار انج کیتا گیا ہوئے کہ ایہنوں پڑھن یا سُنن مگروں اندر لی بھکھ لہہ جائے۔ کافی وچ بیان ہون والے مضمون یا خیال نال بندے دی روحانی تسکین ہو جائے۔ کافی وچ پیار، محبت، عشق، وصال، ہجر، وچھوڑا تے ازلی محبوب دی سِک توں علاوہ ہر طرح دے موضوعات بیان کیتے جا سکدے نیں۔ کافی عام طور تے گائی جان والی شئے اے ایس لئی ایہدے وچ استھائی (ٹیپ دا مصرعہ) ہونا ضروری اے جیہنوں گان ویلے ہر مصرعے مگروں دہرایا جاندا اے۔''

پنجابی وچ سبھ توں پہلاں گورو گرنتھ صاحب وچ بابا گورو نانک دِیاں تِن کافیاں

مِلدیاں نیں پر اوہ خالص پنجابی زبان دا نمونہ نہیں نیں۔ کافی دا پہلا باقاعدہ تے بانی شاعر حضرت شاہ حسین (لاہوری) نوں منیا جاندا اے جیہناں دِیاں 163 کافیاں ساڈے کول موجود نیں۔ شاہ حسین دی حمدیہ کافی دا نمونہ ملاحظہ کرو:

ربّا میرے حال دا محرم تُوں
اندر تُوں ہیں باہر تُوں ہیں، رَوم رَوم وچ تُوں
تُوں ہیں تانا تُوں ہیں بانا، سبھ کُجھ میرا تُوں
کہے حسین فقیر نمانا، مَیں ناہیں سبھ تُوں

بلھے شاہ کافی دے دُوجے وڈے شاعر نیں۔ آپ نے دُوجیاں صنفاں وچ وی شاعری کیتی پر مشہور کافیاں پاروں نیں۔ وحدت الوجود دے رنگ وچ رنگی کافی دی ونگی ویکھو:

رانجھا رانجھا کردی نی مَیں، آپے رانجھا ہوئی
سدّو نی مینوں دِھیدو رانجھا، ہیر نہ آکھو کوئی
رانجھا مَیں وچ مَیں رانجھے وچ، ہور خیال نہ کوئی
مَیں نہیں اوہ آپ ہے اپنی، آپ کرے دِلجوئی

بلھے شاہ مگروں خواجہ غلام فرید کافی دے وڈے شاعر نیں۔ اوہناں سرائیکی لہجے وچ شاعری کیتی تے کافیاں توں اَڈ غزل، نظم تے دوہڑے وی لکھے پر وجہِ شہرت کافی صنف ای بنی۔ کافی دا بند نمونے لئی ویکھو:

آ چُنوں رَل یار پیلُوں پکیاں نی وے

کئی بگڑیاں، کئی ساوِیاں پِیلیاں — کئی بُھوریاں کئی پِھکڑیاں نیلیاں
کئی اُودیاں گُلنار — کٹوِیاں رتیاں نی وے
آ چُنوں رَل یار پیلُوں پکیاں نی وے

بار تھئی ہے رَشک ارم دی — سُک سَڑ گئی جڑھ دُکھ تے غم دی
ہر جا باغ بہار — ساکھاں چکھیاں نی وے
آ چُنوں رَل یار پیلوں پکیاں نی وے

پیلوں، ڈیلیاں دِیاں گلزاراں — کہیں گل ٹوریاں کہیں سر کھارِیاں
کئی لا بیٹھیاں بار — بھر بھر پچھیاں نی وے

آ چوں رَل یاز پیلوں پکیاں نی وے

کافی دے درج بالا تن شاعراں بارے انج وی آکھیا جاسکدا اے کہ شاہ حسین نے کافی صنف دی نینہہ (بنیاد) رکھی۔ بلھے شاہ نے ایس بنیاد اُتے عمارت تعمیر کیتی تے خواجہ غلام فرید نے ایس عمارت نوں مکمل کیتا۔ یعنی کافی نوں بھرپور صنف بنا دتا۔ کافی دے موضوعات زیادہ تر صوفیانہ سن پر اج کل کافی دے موضوعات اوہو ای نیں جو جدید شاعری دیاں دیگر صنفاں وچ بیانے جا رہے نیں۔

3۔ جنگ نامہ

جنگ نامہ پنجابی شاعری دی اجیہی صنف اے جیہدے وچ کسے جنگ یا لڑائی دے واقعات نوں شعراں وچ بیان کیتا جاندا اے۔ پنجابی ادب وچ ایہہ صنف اسلامی لڑائیاں تے خاص کر واقعہ کربلا دے بیان لئی استعمال ہوندی اے۔ کربلا دے میدان وچ حضرت امام حسینؓ دی یزیدی لشکر دے نال جنگ نوں پنجابی شاعراں نے بڑے جوشیلے انداز نال بیان کیتا اے۔ تحریری روپ وچ ہن تیکر لبھیا سبھ نالوں پرانا پنجابی جنگ نامہ پیر محمد کاسبی دا اے جیہڑا 1092 ہجری وچ لکھیا گیا تے بقول ڈاکٹر شہباز ملک 1982ء نوں چھاپے چڑھیا۔ ڈاکٹر عاصمہ قادری ہوراں جنگ نامے بارے تفصیلی بحث کر کے ایہہ نتیجہ کڈھیا اے:

> ".... جنگ نامے وچ فرضی تے حقیقی دوناں جنگاں دا بیان ملدا اے۔ جنگ دا میدان، جنگی سازو سامان، لشکر تے ہور تفصیلاں وی 'جنگ نامے' دا حصہ ہوندیاں نیں۔ لہو ماس دے پاتراں توں وکھ پریاں، دیو تے جن ورگے پاتر وی 'جنگ نامے' وچ ملدے نیں۔ 'جنگ نامے' وچ بیانیا واقعہ فرضی ہووے یا حقیقی اوہدا مقصد ظلم تے برائی مُکان ہوندا اے۔ اچھائی تے بھلائی لئی لڑن والے بظاہر کمزور دِسن والے پاتر اخیر جت جاندے نیں۔ جنگ نامہ صرف کربلا دے واقعے نوں نہیں بیاندا سگوں ایس وچ حضورؐ دیاں کیتیاں جنگاں، حضرت علیؓ تے امام حنیف دیاں کیتیاں جنگاں دے حالات وی موجود نیں۔ جنگنامیاں دے سرناویں فارسی، عربی تے پنجابی وچ نیں۔"

پنجابی وچ ڈھیر سارے جنگ نامے لکھے گئے نیں جیہناں وچوں پیر محمد کاسبی، حامد شاہ عباسی، شاہ جہاں مقبل، احمد یار، محمد بوٹا گجراتی، گھسیٹا کاسبی، امیر بخش، حافظ برخوردار تے دائم اقبال دائم دے لکھے جنگ نامے زیادہ مشہور نیں۔ جنگ نامہ مقبل وچوں امام حسینؓ دی شہادت دے چند شعر ملاحظہ کرو:

چیک پئی از غیب تھیں کنبے ارض و سما — ذرا ترس نہ آوندا ظالم بُری بَلا
کنکر پتھر ہو گئے خون آلُود تمام — جس ویلے وچ کربلا ہویا قتل امام
لگے تھر تھر کنبے کُل اسمان زمین — جاں سر کٹ حسین دا ٹریا شمر لعین
حضرت شاہ حسین نُوں رحمت ہوئی نزول — اسماناں تے مقبلا تارے رہے نہ مُول
جن فرشتے آدمی رونوں رہیا نہ کو — اوس دن سورج چند دی مٹھی ہوئی لو
خون آلودہ آیا ڈیرے روندا زار — گھوڑا شاہ حسین دا رَن وچ چھوڑ اسوار

محمد بوٹا گجراتی دے جنگ نامے وچوں دو شعر ملاحظہ کرو:

اِک تیر یزیدی ماردا وچ تالو صاحب دین دے
ڈِگ حضرت گھوڑے اُپروں جا اُپر پیا زمین دے
مُونہہ بھرنے پیا امام جا سر سجدے وچ نوا کے
اُتے ڈِگدے سار زمین تے گئی پاک شہادت پا کے

4۔ غزل

غزل صنف، فارسی، اُردو تے پنجابی شاعری وچ یکساں مقبول اے۔ غزل صنف بارے مختلف سیانیاں دے مختلف وچار نیں جیہناں دا مختصر ویروا درج ذیل اے:

غزل عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب عورتاں نال گلاں کرنا یا عورتاں دے حسن و جمال دی تعریف کرنا اے۔ ایتھے عورت توں مراد محبوبہ اے تے انج غزل توں مراد محبوبہ نال گل بات کرنا، اوہدا حُسن، چال ڈھال، نزاکتاں تے سراپا بیان کرنا اے۔

غزل توں غزال لفظ نکلیا اے جیہدا مطلب ہرن اے۔ غزال اکھاں دے حسن تے خوبصورتی نوں وی آکھیا جاندا اے۔ غزال یعنی ہرن جدوں شکاری دے جال وچ پھس جاندا اے تے اوہ درد تے سوز بھری چیک ماردا اے جیہنوں غزل آکھدے نیں۔ ایسے

پاروں غزل وچ سوز دا ہونا اُت ضروری ہوندا اے۔ ایہناں لفظی معنیاں توں ایہہ گل واضح ہوندی اے کہ غزل وچ عشقیہ تے سوز و گداز والے مضمون بیان ہوندے نیں پر اجکل دی غزل اپنے لغوی معنیاں توں چوکھی اگانہہ ودھ گئی اے تے ایہدے وچ ہر قسم دے مضامین بیان ہو رہے نیں۔

شاعری دی اصطلاح وچ غزل توں مراد اوہ صنف اے جیہدے پنج، ست، نوں یا یاراں شعر (شعراں دی پابندی ضروری نہیں) ہوندے نیں۔ غزل دے سارے شعر قافیہ، ردیف تے بحر نال شنگارے ہوندے نیں۔ غزل دے ہر شعر وچ وکھرا مضمون، وکھرا تاثر ہوندا اے تے ہر شعر اپنے آپ وچ مکمل اکائی وی ہوندا اے۔

غزل ڈھیر پرانی صنف اے۔ ایہہ عربی قصیدے دے پہلے حصے تشبیب وچوں نکلی اے تے فارسی توں ہوندی اُردو، پنجابی وچ آئی اے۔ جد کہ کجھ لوک خاص عاشقانہ مزاج پاروں غزل نوں ایرانی گیت چامہ نال رلاندے نیں۔ کیوں جے ایرانی چامہ شاعری ہندی گیتاں طرح شاعری دی اے تے موسیقی وی۔ غزل وچ موسیقیت ایہدے تغزل وچ وادھے دا باعث بن دی اے۔ غزل جیویں جیویں ترقی دا سفر طے کر رہی اے ایہدے وچ روایتی مضموناں توں ہٹ کے سماجی، سیاسی، علمی، اخلاقی، اصلاحی، فلسفیانہ تے نفسیاتی مضمون وی شامل ہوندے جا رہے نیں۔ غزل وچ تغزل دے نال نال اختصار، داخلیت، ایمائیت، علامت، محاورے، تشبیہاں تے استعارے اضافی خوبیاں ہوندیاں نیں جیہڑیاں غزل نوں شنگھار دیاں نیں۔

غزل دی ہیئت:

غزل دا پہلا شعر مطلع اکھواندا اے بشرطیکہ ایہدے دونویں مصرعے اکو ردیف تے قافیے والے ہون۔ مطلع دا مطلب ''طلوع ہون دی جگہ'' اے۔ لہٰذا مطلع اوہ شعر اے جیہدے توں غزل دامُڈھ بجھدا اے۔ مطلع توں ای غزل دے ردیف، قافیے تے بحر داوی پتہ لگ جاندا اے۔ جے کسے غزل دے اِک توں زیادہ شعراں دے دونواں مصرعیاں وچ ردیف تے قافیہ اکو جیہا ورتیا گیا ہووے تے اوہناں شعراں نوں وی، دُوجا یا تیجا مطلع آکھیا جاوے گا۔

مطلع مگروں غزل دے ہر شعر دے دُوجے مصرعے وچ ردیف تے قافیے دی پابندی کیتی جاندی اے۔ غزل دا ہر شعر اپنے مضمون، مفہوم تے خیال پاروں دُوجے شعراں

توں وکھ ہوندا اے۔ ایہوای وکھریپا غزل دی خاص پچھان اے۔ غزل دے آخری شعرنوں مقطع آکھدے نیں جیہدے وچ شاعر دا تخلص (مختصر ناں) ہونا ضروری اے۔ مقطع دا مطلب اے ''قطع ہون دی تھاں''۔ انج مقطع توں اندازہ ہو جاندا اے پئی شاعر نے غزل مکمل کر دتی اے۔ سلیم کاشر دی غزل دی ونگی ویکھو:

جو بول زبانوں نکل گیا	اوہ تیر کمانوں نکل گیا
مَیں دل وچ اوہنوں لبھنا واں	اوہ دُور اسمانوں نکل گیا
خواباں نہ تک ایہناں بدلے	یوسف کِنعانوں نکل گیا
ہمدرد کنارے بن گئے نیں	جد مَیں طوفانوں نکل گیا
مَیں گھر دی اَگ لکاؤندا ساں	دُھوں روشندانوں نکل گیا
اوہنوں میریاں گلاں یاد رہیاں	پر مَیں پچھانوں نکل گیا
کاشر توں ہُن کیہہ پچھدے او	جد درد بیانوں نکل گیا

سبھ نالوں پہلا شعر غزل دا مطلع اے جیہدا ردیف تے قافیہ اکو جیہا اے۔ آخری شعر غزل دا مقطع اے جیہدے وچ شاعر نے اپنا تخلص ''کاشر'' ورتیا اے۔ غزل کل ست شعراں دی اے جیہدے باقی پنج شعراں دے دُوجے مصرعے وچ ورتے ردیف تے قافیے مطلع وچ ورتے گئے ردیف قافیے نال ملدے نیں۔ غزل دے ہر شعر دا مفہوم وکھو وکھرا اے تے ہر شعر اِک مکمل اکائی تے الگ مضمون دا حامل اے۔ انج ایہہ اِک بھرپور غزل دی بڑی خوبصورت ونگی اے۔

پنجابی غزل:

پنجابی غزل دا سبھ نالوں پہلا شاعر شاہ مرادنُوں منیا جاندا اے۔ اوس توں مگروں میاں محمد بخش، حکیم گاموخان، مولا بخش کشتہ (پہلا صاحب دِیوان شاعر)، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر رشید انور، رؤف شیخ، سلیم کاشر، منظور وزیر آبادی، اکرام مجید تے یونس احقر دے ناں قابل ذکر نیں۔

5۔ نظم

نظم دے لُغوی معنی انتظام کرنا، ترتیب دینا، بندوبست کرنا، موتیاں دی لَڑی یا موتیاں نوں لَڑی وچ پرونا دے نیں۔ جد کہ اصطلاحی معنیاں وچ شعراں دے اوس مجموعے نوں نظم آکھیا جاندا اے جیہدے وچ کوئی اِک مرکزی خیال یا تصور پیش کیتا جاوے۔ بعض ویلے نظم دے بہت زیادہ شعر ہون دی صورت وچ خیال دی بڑھوتری ظاہر کرن لئی شعراں نوں مختلف حصیاں (بنداں) وچ وی ونڈ لیا جاندا اے۔ تاں جے پوری نظم دا مجموعی تاثر تے خیال آسانی نال پڑھن والے قاری اُتے واضح ہو سکے۔ نظم دے شعراں وچ گنتی یا مصرعیاں دی کوئی حد مقرر نہیں ہوندی بس خیال دے تسلسل، روانی، موسیقیت تے جامعیت نوں مدنظر رکھیا جاندا اے۔ نظم وچ جے ردیف قافیے دی بندش ہوئے تے پابند نظم آکھیا جاوے گا۔ اگر ردیف قافیے دا خیال نہ رکھیا گیا ہووے تے آزاد نظم کہلاوے گی۔ بعض نظماں دا عنوان ہوندا اے جد کہ عنوان توں بغیر وی نظماں لکھیاں جاندیاں نیں۔ جے شاعر نے نظم اُتے عنوان لکھیا ہووے تے فیر نظم دی تفہیم اوسے عنوان مطابق ای کیتی جاندی اے۔ پنجابی نظم دے حوالے نال اہم شاعراں دے ناں مولا بخش کشتہ، فیروز دین شرف، حکیم ناصر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر رشید انور، شریف کنجاہی، احمد راہی، منیر نیازی، عارف عبدالمتین، باقی صدیقی، انور مسعود، نجم حسین سیّد تے اقبال صلاح الدین وغیرہ نیں۔ منیر نیازی دی نظم ''سفر دی رات'' دی ونگی ویکھو:

وَرھدے مِینہ وچ ٹُریا جانواں رات سی بوہت ای کالی
اپنے ای پرچھانویں کولوں دل نوں ڈراون والی
شاں شاں کردے رُکھ پپل دے انھیاں کردیاں وَاواں
اوس رات تے بوہتے لوکی بھل گئے گھر دِیاں راہواں

نظم دِیاں دو قسماں نیں: معرّیٰ نظم تے آزاد نظم۔

i۔ معرّیٰ نظم (Blank Verse):

''معرا'' عربی زبان دا لفظ اے تے ایہدے معنی ننگا تے خالی دے نیں۔ ایسی نظم جیہدے وچ قافیہ تے ردیف دی پابندی نہ کیتی گئی ہووے اوس نوں اصطلاح وچ معری نظم

آکھدے نیں کیوں جے اوہ ردیف تے قافیے توں ننگی تے خالی ہوندی اے۔ معری نظم وچ بھانویں ردیف تے قافیہ نہیں ہوندا پر ایہدے وچ وزن تے بحر دا خاص خیال رکھیا جاندا اے تے سارے مصرعے اکو وزن تے بحر وچ ہوندے نیں۔ ایس نظم دا فائدہ یا آسانی ایہہ وے کہ شاعر نوں اوکھے ردیف تے قافیے لبھنے نہیں پیندے تے اوہ اپنے خیال نوں آسانی نال بیان کردا جاندا اے۔ ایہہ نظم لکھنی تے سوکھی اے پر ایہنوں زیادہ پسند نہیں کیتا جاندا تے شاعراں اُتے ایہہ الزام لایا جاندا اے کہ اوہ کم علم تے نا تجربہ کار نیں۔ جد کہ پہلے دے استاد شعرا نے ہر طرح دے تے مشکل ترین قافیاں وچ نظماں غزلاں آکھیاں ہوئیاں نیں۔ ایس اعتراض پاروں معریٰ نظم لکھن ول شاعراں بوہتا دھیان نہیں دتا۔ پنجابی وچ صفدر میر، منیر نیازی تے نجم حسین سیّد نے چنگیاں معریٰ نظماں لکھیاں نیں۔ معریٰ نظم دی ونگی ویکھو:

اِک بُوہے دے کُھلن نال
ہزاراں بُوہے کُھلدے جاون
میرے ہتھ وچ سگرٹ سُلگے
دُھواں سوچاں بن دا جاوے

ii۔ آزاد نظم (Free Verse):

پابند نظم دِیاں پابندیاں مگروں معریٰ نظم وجود وچ آئی کیوں جے ردیف تے قافیے دی پابندی شاعر دِیاں سوچاں، خیالاں تے جذبیاں دے اظہار دی راہ دا روڑا سی۔ شاعر کہن دے باوجود اوہ گل نہیں سی کر سکدا جو اوہدے دل و دماغ وچ ہوندی سی۔ اوہنوں قافیے دی مجبوری پاروں اپنیاں سدھراں تے خیالاں دی بھینٹ چڑھانی پیندی سی۔ آزاد نظم دے آون نال ردیف، قافیے، وزن تے بحر گویا ہر طرح دی پابندی مُک گئی۔ شاعر نظم دی اکائی دا خیال رکھدے ہوئے مضمون تے تسلسل نوں قائم رکھدا اے پر ردیف، قافیے تے بحر دے جھنجھٹ وچ نہیں پیندا۔ ایس پاروں آزاد نظم دا کوئی مصرع وڈا تے کوئی چھوٹا ہوندا اے۔ ایس نظم نوں نثری نظم وی آکھدے نیں۔ پر ایہدے وچ اِک احتیاط ضروری ہوندی اے کہ عروضی رُکناں دا خیال رکھیا جاوے یعنی پہلے مصرعے وچ اگر فعلن اِک واری اے تے دُوجے مصرعے وچ دو وار یا تیجے مصرعے وچ تن واری آوے پر ایہناں رُکناں دا خاص خیال رکھنا ضروری ہوندا اے۔ آزاد نظم نوں ای جدید یا نویں نظم آکھیا جاندا اے۔ کیوں جے

ایہہ اج دے جدید دور دیاں لوڑاں تھوڑاں دے عین مطابق اج دے دور دی ای پیداوار اے۔ جدید نظم دی مثال ویکھو:

ساڈی ماں نُوں،
جیوندی جانیں،
ساڈی کنی چنتا سی،
اینج لگدا اے،
اوس دی چنتا،
مر کے وی جیویں مُکی نہیں!
اج وی سُفنے وچ آکے،
میرا متھا چُم کے مینوں آکھدی اے:
''اُٹھ وے پُترا اپنے کھیت نُوں پانی لائے!''
میری بھین دے سر تے چُنی پاندیاں ہویاں کہندی اے:
''اُٹھ نی دھیئے چرخا کت لے!!''

6۔ ناول

ناول اطالوی زبان دے لفظ ناویلا (Novella) وچوں نکلیا اے جیہدے لُغوی معنے انوکھا، نرالا، نویکلا تے عجیب دے نیں۔ انگریزی وچ ایہہ لفظ انوکھے یا چونکا دین والے زندگی دے واقعات لئی استعمال ہوندا اے۔ ادبی اصطلاح وچ ناول توں مراد اوہ بیانیہ کہانی اے جیہدا موضوع انسانی حیاتی ہوندا اے تے جیہدے وچ انسانی حیاتی وچ پیش آئے یا آئندہ آسکن والے واقعات و معاملات اِک خاص سلیقے تے ترتیب نال بیان کیتے جاندے نیں۔ رالف فوکس (Ralefe Focus) دے بقول:

> ''ناول اِک اجیہا فن اے جیہدے وچ کسے کردار دی مکمل حیاتی دی تصویر اُلیکی جاندی اے۔''

ایہدے توں مراد ایہہ وے کہ کسے اِک کردار دے جمن توں لے کے مرن تیکر دے واقعات، اوہدے رشتے ناطے، لوکائی نال ملن ورتن، کاروبار، عادات و اخلاق، کارنامے

تے ناکامیاں سبھ کجھ ترتیب نال بیان کردتا جاندا اے۔ ادب دی ایہہ صنف اطالوی توں انگریزی تے فیر اُردو/ پنجابی وچ آئی اے۔ اطالوی وچ ناول منظوم ہوندے سن پر انگریزی تے فرانسیسی وچ نثری ناول لکھے گئے تے اُردو/ پنجابی وچ وی نثری ناول ای لکھے جاندے نیں۔ ناول حقیقی زندگی دا عکاس ہوندا اے ایس لئی ناول خیالی، طلسماتی تے مافوق الفطرت گلاں دی تھاں انسان دی حقیقی حیاتی دا ترجمان ہوندا اے۔ چارلس ریوز دے مطابق:

''ناول حقیقی زندگی تے اوہدیاں طورطریقیاں، اپنے ماحول تے زمانے دی تصویر ہوندا اے۔''

یعنی ناول اجیہی صنف اے جیہدے وچ انسانی حیاتی دے نال نال معاشرتی حالات تے اوہدے نال تعلق رکھن والے مسئلیاں اُتے وی کُھل کے بحث کیتی جا سکدی اے۔ کیوں جے ناول دا مقصد معاشرتی تے سماجی مسئلیاں دا حل پیش کرنا تے پڑھن والیاں دی اخلاقی تے سماجی تعلیم وتربیت کرنا وی اے۔

کسے وی وڈے ناول دا مقصد انسانیت دا انقلاب اے تاں جے انسانیت دے ایس انقلاب راہیں پرانی سوسائٹی یا سماج نوں بدلیا جا سکے۔ اک اُچا ناول نگار اپنے ناول وچ انسانی حیاتی دے مسائل دے نال نال اپنا فلسفہ حیات وی پیش کردا اے۔ اک اُچے تے وڈے ناول لئی درج ذیل عناصریاں اجزائے ترکیبی دا ہونا ضروری اے:

ناول دے عناصر/ اجزائے ترکیبی/ لوڑاں:

i۔ قصہ یا کہانی: ناول دی بنیاد قصے یا کہانی تے رکھی جاندی اے۔ کہانی مختلف واقعات نال مِل کے بندی اے۔ ایہدے واقعے اک دُوجے نال جُڑے ہوندے نیں۔ ایہہ واقعات کسے نہ کسے سماجی، رومانی یا تاریخی پس منظر نوں ظاہر کردے نیں۔ پوری کہانی دا تانا بانا واقعات یا کسے کردار دے آلے دوالے گھمدا اے۔

ii۔ پلاٹ: پلاٹ اوس خاکے نوں آکھدے نیں جیہدے مطابق کہانی لکھی جاندی اے۔ ناول نگار ناول دی کہانی لکھدیاں پلاٹ نوں سامنے رکھدا اے۔ اوہ کہانی دا مُڈھ، واقعات دی ترتیب، اُتار چڑھاؤ تے کہانی دا خاتمہ اپنے پلاٹ دے مطابق ای کردا اے۔ پلاٹ جنا جاندار ہووے گا، ناول اونا ای چنگا تے کامیاب ہووے گا۔

iii۔ کردار: چنگے کردار ناول دی جان ہوندے نیں۔ کیوں جے کرداراں توں بغیر کہانی

اگانہہ نہیں ٹُردی۔ ناول دے مرکزی کردار صرف اِک دو اِی ہوندے نیں جیہناں دے آلے دوالے کہانی گھمدی اے۔ کردار اوہ کامیاب ہوندے نیں جیہڑے معاشرے دے عام لوکاں ورگے ہون۔ کرداراں دے لباس، حرکات وسکنات، عادتاں، گلاں باتاں، مکالمے تے طرز معاشرت اجیہا ہووے کہ قاری دا دل موہ لین۔

iv۔ **مکالمے:** کرداراں دی آپسی گل بات نوں مکالمہ آکھیا جاندا اے۔ مکالمیاں دے ذریعے کرداراں دیاں جذبیاں، احساساں تے سدھراں دا پتہ چلدا اے تے کرداراں دی شخصیت ساڈے سامنے آ جاندی اے۔ مکالمے اجیہے ہون جیہڑے معاشرتی رویاں دی عکاسی کردے ہون۔ مکالمے کرداراں دی عمر، حیثیت، شخصیت تے مرتبے مطابق ہونے چاہیدے نیں۔ مکالمے جنے زوردار تے جذباتی ہون گے ناول اونا ای دلچسپ ہووے گا۔ مکالمیاں نال ای ناول وچ ڈرامائی رنگ پیدا ہوندا اے۔

v۔ **زبان و بیان:** ناول دی کامیابی دا انحصار ایس گل تے ہوندا اے کہ ناول دی زبان، جملے، فقرے، لفظاں دی ترتیب تے بیان کرن دا انداز موقع محل دے مطابق ہووے۔ مکالمے جاندار ہون تے کرداراں دی زبان اوہناں دی شخصیت مطابق ہووے۔ لفظاں دی جُوت ٹھیک ہووے۔ آسان، عام فہم تے سلیس انداز وچ لکھے گئے ناول بہتی دلچسپی نال پڑھے جاندے نیں۔

vi۔ **ماحول تے منظر نگاری:** اِک کامیاب ناول نگار، منظر نگاری ماحول دے مطابق کردا اے۔ جے اوہ پنڈ دا ماحول پیش کر رہیا ہووے تے پنڈ دے کچے مکان، فصلاں، مجھاں گاواں تے پینڈو رہتل دی عکاسی کرے گا۔ تے جے اوہ شہر دا ماحول پیش کرے تے کوٹھیاں، بنگلے، کاراں، پکیاں سڑکاں، دفتر تے بازاراں دی چہل پہل وکھاوے گا۔

vii۔ **حیاتی دا فلسفہ:** ہر ناول نگار حیاتی نوں اپنے تجربیاں تے مشاہدیاں دے چانن وچ ویکھدا اے۔ ایہناں تجربیاں تے مشاہدیاں توں اوہ حیاتی بارے جیہڑا نظریہ قائم کردا اے اوہنوں ناول راہیں دُوجیاں تیکر اپڑاندا اے۔ حیاتی دا ایہہ فلسفہ یا نظریہ کرداراں دے عمل راہیں بیان کیتا جاندا اے۔

viii۔ **مقصدیت:** ناول نگار دا ناول اوہدے ذہن دی تصویر ہوندا اے۔ اوہ اپنے خیالات، جذبات، احساسات تے خواہشات نوں ناول دی کہانی وچ سمو دیندا اے جیہدے پچھے اوہدا کوئی نہ کوئی مقصد ضرور ہوندا اے۔

ناول دیاں قسماں:

ناول دیاں وکھو وکھ قسماں نیں جیہناں دے ناں درج ذیل نیں:

1۔ کرداری ناول	2۔ سوانحی ناول	3۔ تاریخی ناول
4۔ معاشرتی ناول	5۔ رومانی ناول	6۔ نفسیاتی ناول
7۔ اصلاحی ناول	8۔ جاسوسی ناول	9۔ علامتی ناول
10۔ سائنسی ناول	11۔ طنزیہ تے مزاحیہ ناول	12۔ مہماتی ناول

پنجابی ناول:

پنجابی ناول دی عمر بہت زیادہ نہیں اے کیوں جے ایہہ صنف پنجابی دی اپنی نہیں سگوں اُردو تے انگریزی توں آئی اے۔ پہلا پنجابی ناول اک سکھ لکھاری بھائی ویر سنگھ نے 1898ء نوں ''سندری'' دے ناں نال تخلیق کیتا۔ پہلاں پہل جیہڑے سکھ لکھاری ناول نگاری پاروں مشہور ہوئے اوہناں وچوں بھائی ویر سنگھ، بھائی موہن سنگھ تے بھائی درشن سنگھ دے ناں اہم نیں۔ سکھاں توں بعد مسلمان لکھاریاں نے وی ناول نگاری ول توجہ کیتی تے میراں بخش منہاس نے ''جٹ دی کرتوت'' ناول لکھیا۔ جوشوا فضل الدین دے ناول چھپ کے سامنے آئے جیہناں دے ناں ''پتی ورتی کملا''، ''پربھا''، ''برکتے'' تے ''منڈے دا مُل'' وغیرہ نیں۔ ایس توں اڈ کجھ اہم ناول نگار تے اوہناں دے معروف ناولاں دے ناں درج ذیل نیں۔ ڈاکٹر محمد باقر: ہٹھ، سلیم خان گمی: سانجھ، عبدالمجید بھٹی: ٹھیڈا، آغا اشرف: دل اِک دیوا، مستنصر حسین تارڑ: پکھیرو، کہکشاں ملک: چکڑ رنگی مورتی، سجاد حیدر: چیتر باغ، افضل احسن رندھاوا: دیوا تے دریا، فرزند علی: اِک چونڈھی لون دی، منشا یاد: ٹاواں ٹاواں تارا۔

7۔ ڈرامہ

ڈرامہ یونانی زبان دے لفظ ''ڈراؤ'' (Drau) وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب تمثیل، ناٹک یا سوانگ رچانا اے۔ آسان لفظاں وچ ڈرامہ کجھ کرن یا کر کے وکھان نوں کہندے نیں۔ اک مغربی نقاد ہڈسن نے ڈرامے دی تعریف انج کیتی اے: ''ڈرامہ اک

نقالی اے جیہڑی حرکت، عمل تے مکالمیاں نال کیتی جاندی اے۔'' مختصراً اسیں آکھ سکنے آں کہ ڈرامہ اِک اجیہی کہانی ہوندی اے جیہنوں مختلف کردار اپنی گل بات تے عمل دے ذریعے سٹیج تے پیش کردے نیں۔

ڈرامہ ادب دی اِک پرانی صنف اے۔ یونان وچ دیوی، دیوتاواں دی پُوجا دا رواج عام سی۔ اوتھوں دے وسنیک اوہناں دیوی، دیوتاواں دی زندگی دے مشہور پکھ سوانگ دی شکل وچ پیش کردے سن تے ایسے سوانگ روپ نے ترقی کر کے ڈرامے دی شکل اختیار کرلئی۔ سکندر اعظم اپنی نویں فتح دی خوشی وچ جشن مناندا جیہدے وچ ہور عیش و عشرت دے نال نال ڈرامہ وی کھیڈیا جاندا۔ مشہور یونانی ڈرامہ نگار آرچلیس نے سکندر اعظم دی فتوحات بارے اِک ڈرامہ لکھیا جیہڑا بڑا مشہور ہویا تے ایہہ دُنیا دا پہلا تحریری ڈرامہ منیا جاندا اے۔ افلاطون دا خیال سی کہ اصل دُنیا کدھرے آسماناں اُتے اے تے ایہہ دُنیا اوس اصل دا پرچھاواں اے۔ اِک ڈرامہ نگار ایس جھوٹے یا پرچھاویں دی نقالی کردا اے ایس لئی اوہ نقل دی نقل کردا اے۔ ارسطو نے اپنی کتاب ''بوطیقا'' وچ ڈرامے نوں اصل دی نقل آکھیا اے۔ جد کہ کولرج دے بقول ''ڈرامہ حقیقت دی نقل نہیں سگوں فطرت دی نقل اے۔'' قدیم ہندوستان وچ سنسکرت زبان وچ ڈرامے لکھے تے کھیڈے گئے۔ سنسکرت زبان وچ لکھیا کالی داس دا ڈرامہ ''شکنتلا'' بہت مشہور ہویا۔ پنجابی وچ لکھے بھائی ویر سنگھ دے ڈرامے ''راجہ لکھ داتا'' نے ودھیری شہرت کھٹی۔ پنجابی ڈرامہ نگاراں وچوں سکھاں توں اڈ مسلمان ڈرامہ نگاراں نے وی ڈھیر سارے ڈرامے لکھے نیں۔ کجھ اہم ناں درج ذیل نیں: رفیع پیر، سجاد حیدر، اشفاق احمد، بانو قدسیہ، سلطان کھوسٹ، آغا اشرف تے نواز وغیرہ۔ ایہناں ڈرامہ نگاراں دے لکھے ڈرامے ریڈیو تے ٹیلی ویژن توں پیش ہوندے رہے نیں۔ تکنیک دے حوالے نال ڈرامے دِیاں مختلف قسماں دے ناں درج ذیل نیں:

ڈرامے دِیاں قسماں:

i۔ لکھتی/ کتابی ڈرامہ ii۔ سٹیج ڈرامہ

iii۔ ریڈیو/ ریڈیائی ڈرامہ iv۔ ٹیلی پلے/ ٹی وی ڈرامہ

درج بالا چار قسماں توں اڈ ڈرامہ مختلف ادوار وچ مختلف شکلاں وچ موجود رہیا اے۔ رام لیلا، راس، نقالی، لوک تھیٹر، ایکانکی ڈرامہ، تِن ایکٹ دا ڈرامہ تے ناٹک وغیرہ ڈرامے دے وکھو وکھ روپ نیں۔ موضوعاتی حوالے نال ڈرامے دِیاں دو قسماں نیں:

i- المیہ (Tragedy): جیہدا انجام غمناک ہوندا اے۔

ii- طربیہ (Comedy): جیہدا انجام خوش گوار ہوندا اے۔

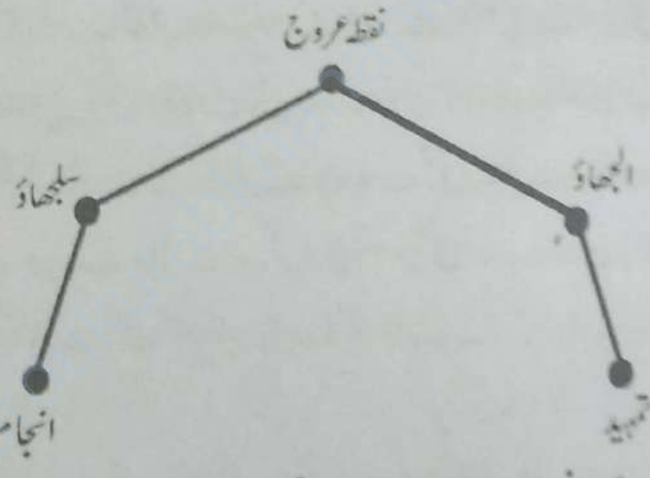
ڈرامے دے قدرتی حصے:

ہر ڈرامے دے پنج قدرتی حصے ہوندے نیں:

i- تمہید ii- الجھاؤ iii- نقطۂ عروج / کلائمکس

iv- سلجھاؤ v- انجام

ایہناں حصیاں دی ڈرامے وچ شکل انج بن دی اے:

تمہید وچ کہانی دا منڈھ بجھدا اے تے کرداراں دی جان پچھان ہوندی اے۔ ایس لئی تمہید بڑی دلچسپ تے من کھچویں ہونی چاہیدی اے۔ الجھاؤ اوس مسئلے یا کشمکش نوں آکھدے نیں جیہدے تے ڈرامے دی بنیاد رکھی جاندی اے۔ نقطۂ عروج تے پہنچ کے ایہہ کشمکش دی ٹیسی اُتے اپڑ جاندی اے۔ ایہنوں ڈرامے دی اصطلاح وچ کلائمکس آکھدے نیں۔ ایتھے مسئلے بہت زیادہ الجھ جاندے نیں، کہانی وچ جھمل پے جاندے نیں جیہناں دے سلجھن دی کوئی صورت نظر نہیں آ رہی ہوندی۔ ایہہ صورتحال قاری لئی انتہائی چینک (سسپنس) بھری ہوندی اے۔ فیر ڈرامہ نگار بڑی ہوشیاری نال پہلے توں طے شدہ پلاٹ دے مطابق ایہناں جھملاں نوں اک اک کر کے سلجھاندا جاندا اے تے انج ڈرامہ اپنے منطقی

انجام ول ودھدا اے۔ انجام وچ المیہ یا طربیہ تاثر دے کے قاری نوں تفریح دے نال نال کوئی نہ کوئی سبق وی ضرور دتا جاندا اے۔

ڈرامے دِیاں لوڑاں/ اجزائے ترکیبی/ عناصر:

i۔ **قصہ کہانی یا پلاٹ:** ہر ڈرامے وچ کوئی نہ کوئی قصہ کہانی ضرور ہوندا اے۔ اوہدا اِک آغاز، عروج تے انجام وی ہوندا اے۔ واقعات دِیاں کڑیاں آپس وچ مل کے پلاٹ بناندیاں نیں۔ پلاٹ ڈرامے دا اہم تے لازمی حصہ ہوندا اے تے ایہدے توں بغیر ڈرامہ وجود وچ نہیں آسکدا۔ ڈرامے دے پلاٹ نوں بڑی سوچ وچار نال ترتیب دتا جاندا اے۔ ارسطو نے پلاٹ بارے آکھیا اے کہ ''چنگا پلاٹ تے چنگی کہانی اوہ اے جیہدے وچ کہانی دے آغاز توں انجام تیکر خیال دی مربوط تصویر کشی کیتی جاوے۔''

ii۔ **کردار:** ڈرامے لئی کردار اَت ضروری نیں کیوں جے کرداراں دے عمل تے اوہناں دے مکالمیاں نال ای ڈرامہ اگانہہ ودھدا اے۔ ڈرامے دا اصل تے مرکزی کردار ہیرو ہوندا اے۔ اِک چنگا کردار اپنی چنگی اداکاری نال ڈرامے نوں جیوندی جاگدی شے بنا دیندا اے۔ ڈرامے دے کردار حقیقت دے نیڑے ہونے چاہیدے نیں جیہڑے ساڈی عام روزمرہ حیاتی دی نمائندگی کردے ہون تے ساڈے مسائل دی تصویر کشی کردے ہون۔ ارسطو دے مطابق ''ڈرامے دی کہانی دا پلاٹ اِک جسم دی حیثیت رکھدا اے تے کردار اوہدی جند جان ہوندے نیں۔''

iii۔ **مکالمے:** ڈرامے وچ قصے یا کہانی نوں کرداراں دی گفتگو نال سامنے لیاندا جاندا اے۔ ایس لئی مکالمے ڈرامے دا ضروری انگ ہوندے نیں۔ مکالمے کرداراں دی اندرونی کیفیت، کشمکش تے بیرونی اوکڑاں نال ساڈی واقفی کراندے نیں۔ چنگا ڈرامہ نگار اپنے ڈرامے دے مکالمیاں دے لفظ بڑی عقل مندی نال چُن دا اے تے اوہناں وچ بڑے سلیقے نال اِک ترتیب قائم کردا اے۔ ایہدے نال مکالمیاں وچ معنیاں دِیاں کئی سمتاں بن جاندیاں نیں۔ چنگا ڈرامہ نگار ڈرامے دے مکالمے بڑے جاندار، زوردار، مختصر، کرداراں دی حالت، شخصیت، عمر تے سبھا مطابق تخلیق کردا اے۔

iv۔ **موسیقی:** موسیقی ڈرامے دا لازمی جُز اے۔ موسیقی دی مدد نال ڈرامے وچ خاص موقعیاں اُتے کسے خاص تاثر نوں گھٹایا یا ودھایا جاندا اے۔ موسیقی دی مدد نال المیہ تے طربیہ عناصر

نوں ہور پُر اثر بنایا جا سکدا اے۔ موسیقی دی مدد نال مکالمیاں وچ نویں جان پا دتی جاندی اے۔ بعض اوقات ڈرامے وچ پیش کیتے گئے ماحول دی پُر اسراریت نوں موسیقی نال ہور ودھا دتا جاندا اے۔ موسیقی دے تاثر پاروں ناظرین دی ڈرامے وچ دلچسپی کئی گنا ودھ جاندی اے۔

۷۔ **زمان تے مکان:** ڈرامے وچ اوس مقام دے جغرافیائی حالات، اوتھوں دے وسنیکاں دا رہن سہن تے لباس خوراک دا خیال رکھنا ضروری اے، جیس بارے کہانی بیان کیتی جاوے۔ ایس توں علاوہ زمانے یا وقت دا دھیان رکھنا وی ضروری اے۔

8۔ افسانہ

افسانے لئی انگریزی الفاظ (Short Story) مستعمل نیں جیہناں دا مطلب اے ''نکی کہانی''۔ عام طور تے جھوٹی کہانی یا کسے فرضی قصے نوں افسانہ کہیا جاندا اے پر ادبی اصطلاح وچ افسانہ اجیہی نکی کہانی نوں آکھیا جاندا اے جیہدے وچ حقیقی زندگی دے کسے اک پہلو اُتے چانن پایا جاندا اے یا کسے کردار دی زندگی دے کسے اِک واقعے نوں اختصار دے نال بیان کیتا جاندا اے۔ آئی۔ بی۔ ایسن وِین (I.B. Esen Wein) نے افسانے دی واضح تے جامع تعریف کیتی اے۔ ملاحظہ کرو:

> ''مختصر افسانہ اِک اجیہی مختصر فکری داستان اے جیہدے وچ کسے اِک خاص واقعہ وچ کسے اِک خاص کردار دا عمل یا ردِعمل جذباتی انداز وچ بیان کیتا گیا ہووے۔ اوہدے وچ پلاٹ ایس طرح گُنھیا ہووے پئی پڑھن والے اُتے چنگا تے ڈونگھا تاثر پیدا کرے۔''

افسانے دا مُڈھ:

افسانہ یورپ دی دین اے۔ 19ویں صدی دے دُوجے حصے وچ جدوں انگلستان تے دُوجے یورپی ملکاں نے سائنسی ایجاداں کر کے صنعتی ترقی کر لئی تے انسان مشینی زندگی وچ کُھب کے رہ گیا۔ اوہدے کول دُوجے کماں لئی ویہل ای نہ رہی۔ مشین نے بندے نوں بندے دے نیڑے تے کر دتا پر فاصلے ودھا کے دلوں دُور کر دتا۔ لوکاں کول اِک دُوجے لئی وقت نہ رہیا تے ہر پاسے نفسا نفسی پے گئی۔ کسے کول اینی فرصت نہ رہی کہ اوہ لمے لمے ناول یا

داستاناں پڑھ سکے پر انسان نوں اپنے ادبی ذوق دی تسکین لئی کسے اجیہی شے دی لوڑ سی جیہڑی ناول وانگوں حیاتی دے مسائل بیان کر سکے۔ ویلے دی لوڑ نے نکی کہانی نوں جنم دتا۔ کہانی اندر اوہو ای کجھ بیان ہوندا اے جو ناول دے موضوعات نیں پر فرق صرف اختصار دا ہوندا اے۔ ناول کسے اِک کردار دی مکمل حیاتی دی تصویر ہوندا اے جدکہ افسانے وچ کردار دی حیاتی دا کوئی اِک پہلو بیان کیتا جاندا اے۔

افسانے دے اجزائے ترکیبی/عناصر/لوڑاں:

i۔ **اختصار:** افسانے دی سبھ نالوں وڈی خوبی اختصار اے۔ افسانہ جنا مختصر ہووے گا اونا ای کامیاب ہووے گا تے پڑھن والا قاری وی دلچسپی نال پڑھے گا۔ افسانہ اجیہا ہووے جیہڑا گھٹ توں گھٹ ویلے وچ پڑھیا جا سکے۔

ii۔ **پلاٹ:** کہانی وچ واقعات دی ترتیب نوں پلاٹ آکھیا جاندا اے۔ افسانے دا پلاٹ سادہ، عام فہم، دلچسپ تے مکمل ہونا چاہیدا اے۔ کہانی انج لکھی جاوے کہ سچی معلوم ہووے۔

iii۔ **اکو تاثر:** وحدت تاثر افسانے دی خاص خوبی اے۔ شروع توں لے کے اخیر تیکر افسانے دا اکو تاثر قائم رہنا چاہیدا اے۔ افسانہ کیوں جے اکو ای بیٹھک وچ پڑھیا جان والا ادب دا ٹوٹا اے ایس لئی ایہدے وچ انسانی حیاتی دا کوئی اِک پہلو ای وضاحت نال بیان کیتا جاندا اے تاں جے نقطۂ نظر کھل کے سامنے آ جاوے تے اکو ای تاثر نمایاں ہووے۔

iv۔ **کردار:** افسانے دے کردار معاشرے دے آل دوالیوں ای لئے جاندے نیں۔ افسانہ پڑھن والا انج محسوس کردا اے کہ ایہہ اوہدا اپنا ای کردار اے۔

v۔ **مکالمہ:** افسانے دے مکالمے مختصر، جاندار، جامع تے ماحول دے مطابق ہونے چاہیدے نیں۔ مکالمیاں وچ کردار دی شخصیت جھلکنی ضروری اے۔

vi۔ **منظر نگاری:** افسانے وچ منظر نگاری اُتے وی بڑا زور دتا جاندا اے۔ جیویں دے کردار ہون اوسے طرح دی معاشرت تے ماحول وکھایا جاندا اے۔ اوسے ماحول مطابق مکالمے بلوائے جاندے نیں تاں جے منظر اُگھڑ کے سامنے آ سکے۔

vii۔ **مقصدیت:** افسانہ لکھن ویلے افسانہ نگار دے سامنے کوئی نہ کوئی مقصد ضرور ہوندا اے جیہدا اظہار اوہ افسانے وچ کر دیندا اے۔ بے مقصد لکھے جان والے افسانے پسند نہیں کیتے جاندے کیوں جے اوہ بے معنی ہوندے نیں۔

پنجابی افسانہ:

پنجابی وچ افسانے 20 ویں صدی عیسوی دے مُڈھ وچ لکھے گئے۔ مُڈھ وچ سکھ لکھاریاں توں علاوہ جوشوا فضل الدین، عبدالمجید سالک، عبدالمجید بھٹی تے امرتا پریتم نے پنجابی افسانے لکھے جیہڑے زیادہ تر اصلاحی تے اخلاقی سن۔ قیامِ پاکستان مگروں اج تیکر پنجابی افسانہ لکھیا جا رہیا اے۔ کجھ اہم افسانہ نگاراں دے ناں درج ذیل نیں: نواز، سجاد حیدر، رفعت، کہکشاں ملک، فرخندی لودھی، انور سجاد، آغا اشرف، حنیف باوا، حسین شاد، پروین ملک تے مشتاق ملک وغیرہ۔

9۔ انشائیہ

انشائیہ صنف دا آغاز 16 ویں صدی نوں فرانس توں ہویا۔ فرانسیسی لکھاری مونٹین (Montaine) نوں ایہدا بانی منیا جاندا اے۔ اوہنے اپنے ہلکے پھلکے مضامین نوں "Essai" دا ناں دتا جیہدے توں مراد اے ''کجھ آکھن دی کوشش''۔ بعض لوکاں دا خیال اے کہ فرانسیسی لفظ "Essat" عربی لفظ ''سعی'' یا ''دالسعی'' توں نکلیا اے جیہدا مطلب اے ''کوشش کرنا''۔

انشائیہ انشا پردازی توں نکلیا اے۔ لغوی معنیاں وچ ایہنوں اِک اجیہی تحریر ہونا چاہیدا اے جیہدے وچ انشا پردازی تے بیان دے زور نوں بنیادی اہمیت حاصل ہووے۔ اصطلاحی معنیاں وچ ایہدے توں مراد اِک خاص قسم دی صنف لیا جاندا اے جیہڑی افسانے توں وکھ، طنز و مزاح توں مختلف تے عام مضموناں توں ہٹ کے اپنی اِک وکھری پچھان رکھدی ہووے۔ موجودہ دور وچ انشائیہ انگریزی صنف (Light Personal Essay) دا ترجمہ بن دا اے۔ نقاداں دی اکثریت حالے ایہدی کسے اک، سانجھی تے جامع تعریف تے متفق نہیں۔ ایہدی مِلی جُلی تعریف درج ذیل اے:

انشائیہ اِک اجیہے ہلکے پھلکے مضمون نوں آکھیا جاندا اے جیہدے وچ مزاح وی ہوندا اے تے تنقید وی۔ انشائیہ نگار اپنے قلم نال مختلف شیواں بارے جانکاری دیندا اے۔ ایہہ اِک دلچسپ تحریر ہوندی اے جیہنوں قاری مزے لے کے پڑھدا اے۔ انشائیہ نگار اپنے خیالات تے احساسات نوں بڑی مہارت نال بیان کردا اے تے گل وچوں گل کڈھدا

جاندا اے۔ انشایئے وچ سچائی، تسلسل، روانی تے شوخی دا ہونا اَت ضروری اے۔ ایہدے وچ لکھاری اپنے تجربے تے مشاہدے دی بیان کردا اے۔ اوہ معاشرے وچ کھلرے ہوئے واقعات نوں تنقیدی تے مزاحیہ ڈھنگ نال پیش کردا اے۔ انشایئے واسطے کسے خاص موضوع دی لوڑ نہیں ہوندی۔ ایہہ کسے دی موضوع نوں مکھ رکھ کے لکھیا جاسکدا اے۔ انشایئے وچ انشائیہ نگار بذات خود اخیر تیکر موجود رہندا اے۔

انشائیہ اج دی مقبول نثری صنف اے۔ ایہدے لکھاریاں وچ عبدالمجید سالک، کنہیا لال کپور، ارشد میر، مشتاق باسط، کنول مشتاق، اسلم قریشی، انور علی، میاں ظفر مقبول، ڈاکٹر محسن مگھیانہ تے ڈاکٹر ناصر رانا شامل نیں۔

10۔ سفرنامہ

سفر تے سفرنامے دی تاریخ توں پتہ چلدا اے کہ سفر مُڈھ قدیم توں ای انسان دی بنیادی ضرورت رہیا اے۔ فیر جدوں انسان نے لکھنا شروع کیتا تے اوہدیاں تحریراں وچ سفر دے حالات وی آنے شروع ہو گئے۔ شروع شروع وچ سفرنامہ تے تاریخ اکو ای شے دے دو وکھو وکھ ناں سن۔ ابن بطوطہ، ابن حوقل، مارکو پولو، کولمبس، واسکوڈے گاما تے ہور پرانے سیاحواں دیاں لکھیاں ہوئیاں تحریراں تے تاریخاں سفرنامے دے ابتدائی عنصراں دا پتہ دیندیاں نیں۔ فیر جیویں جیویں علم دی روشنی ودھدی گئی سفرنامہ تاریخ نالوں وکھری صنف دا درجہ حاصل کردا گیا۔ موجودہ زمانے وچ وی جنی دیر تیکر سیاح دی اکھ، مؤرخ دی سوچ تے ادیب دا قلم تنّے رَل کے اِک سانجھا منظر لکھن دا جتن نہ کرن اِک چنگا سفرنامہ تخلیق نہیں ہوسکدا۔

سفرنامہ نگار سفر دے دوران ہر واقعہ تے منظر دل دیاں اکھاں نال ویکھدا اے۔ جیہڑیاں چیزاں اوہنوں عجیب لگن اوہناں نوں بیان کردا اے۔ سفرنامہ نگار قاری نوں حیران وی کر دینا چاہندا اے تے اوہدیاں معلومات وچ اضافہ وی کرنا چاہندا اے۔ بعض سفرنامہ نگار اجیہا اسلوب اختیار کردے نیں کہ پڑھن والا سارے سفرنامے وچ انج محسوس کردا اے کہ اوہ سفرنامہ نگار دے نال نال سفر کر رہیا اے۔ رنگ رنگ دے لوکاں نال مِل رہیا اے۔ اوہناں دے رنگ ڈھنگ، رہن سہن تے طور طریقیاں نال واقفیت حاصل کر رہیا اے۔ اوہناں دے

زندگی دے تجربات توں کجھ سکھ رہیا اے۔

جدید حوالیاں نال ادب وچ سفرنامے دی عمر کافی گھٹ اے۔ ایہنوں اک مہنگی صنف کہیا جاندا اے کہ ایہدے لئی پہلے کسے ملک یا علاقے دی سیر کرنی پیندی اے جیہدے لئی دولت تے فرصت دنوں ہونے ضروری نیں۔ فیر بندے دا صحت مند ہونا وی ضروری اے تاں جے اوہ اپنے پیراں تے ٹُر کے ہر منظر دا باریک بینی نال مشاہدہ کر سکے۔ بیان دی سچائی تے اظہار خیال دی صداقت کسے وی سفرنامے وچ بنیادی اہمیت رکھدی اے پر فیر وی اِک معیاری سفرنامے نوں دلچسپ بنان لئی کئی طریقے ورتے جاندے نیں۔ کدھرے مزاحیہ رنگ تے افسانوی انداز اختیار کر کے تخیل تے رومان دے ذریعے دلچسپی پیدا کیتی جاندی اے تے کدھرے قاری نوں حیرت دیاں وادیاں وچ گم کردتا جاندا اے۔

پنجابی وچ پہلا سفرنامہ لال سنگھ دا ''میرا ولایتی سفرنامہ'' اے تے ایہہ 1933ء نوں چھپیا سی۔ پاکستان بنن مگروں 1975ء نوں شائع ہون والا اعجاز الحق دا ''یورپ توں چیونگم دے نال'' پہلا سفرنامہ اے۔ ایس توں علاوہ سلیم خان گمی، ارشد میر، حسین شاد، ڈاکٹر سیّد اختر جعفری، جمیل احمد پال تے پروفیسر عاشق راحیل نے وی چنگے سفرنامے لکھے نیں۔

11- ماہیا

ماہیا پورے پنجاب دا ہر کُدھواں، اُگھڑواں تے نمایاں لوک گیت اے۔ ایہہ سارے پنجابیاں دے دلاں دی سانجھی دھڑکن تے ہے ای اے سگوں پنجابوں باہر وی ایہہ صنف گائی، سُنی جاندی اے۔ ماہیا عورتاں دا خاص گیت اے جیہدا اچیچا سرناواں ہجر، وچھوڑا اے پر ایہدے باوجود حیاتی دے سارے پکھ ماہیے دے کلاوے وچ سمائے ہوئے نیں۔

پنجابی دے دُوجے لوک گیتاں طرح ماہیے دی قدامت بارے وی کوئی پکی تحقیقی گل نہیں کیتی جاسکدی۔ ایہدا اگویڑ انج لایا جاسکدا اے کہ ہجر تے وچھوڑا ماہیے دے خاص موضوعات نیں لہٰذا پنجاب وچ جدوں پہلا وچھوڑا پیا ہووے گا اوس ویلے ای ماہیا صنف وجود وچ آئی ہووے گی۔

لفظ ماہیا دا کیہہ مطلب اے ایس حوالے نال وکھو وکھ سیانیاں دیاں مختلف راواں نیں۔ عام خیال ایہہ وے کہ ماہیا ایران دی پہلوی زبان دے لفظ ''ماہ'' وچوں نکلیا اے۔

جیہدا مطلب اے ''چن''۔ جد کہ ماہی توں مراد ''چن ورگا'' اے۔ لفظ ''ماہی'' اگے الف ندائیہ داوادھا کر کے ماہیا بنایا گیا اے جیہڑا کہ اے محبوب، اے ڈھول، اے سجن، اے پیارے تے اے معشوق دے معنیاں وچ استعمال ہوندا اے۔ دُوجی رائے ایہہ وے کہ ''ماہی'' ٹھیٹھ پنجابی زبان دا لفظ اے جیہڑا ہزاراں ورہیاں توں ایس دھرتی اُتے ورتیندا آ رہیا اے ایہدا مطلب ڈنگر چارن والا، مہینوال یا واگی تے چھیڑو اے۔

ماہیا لوک گیت دِیاں وکھو وکھ سیانیاں نے مختلف تعریفاں کیتیاں نیں۔ تنویر بخاری ماہیے دی تعریف ایہناں لفظاں وچ کر دے نیں:

> ''ماہیا لفظ ندائیہ اے ایہدے وچ ماہی نوں مخاطب کرن لئی 'آ' لایا گیا اے یعنی ماہی + آ = ماہیا۔ او ماہی، اے محبوب۔ 'ماہی' لفظ دے اصل معنی 'مجھیں چارن والا' نیں۔ مرادی معنی اے ماہی، او سجن، او بیلی، او متر، او یار، او ہانیا، او محبوبا تے لفظی معنی مہیں چارن والا، مجھاں چارن والا، مجھیں دا چروال، مہینوال۔ اوہ بندہ جیہڑا بیلے وچ مجھیاں، مال ڈنگر چارن دا کم کرے۔''

ماہیے گیت دی اِک خاص بنتر تے بناوٹ اے۔ ایہنوں عام طور تے ڈیڈھ مصرعی گیت آکھیا جاندا اے۔ بہت ساریاں سیانیاں ایہدی بنتر تے بناوٹ دے حوالے نال اپنے وچار پیش کیتے نیں جیہڑے سوائے اِک ادھ توں سارے ملدے جُلدے نیں۔ ماہیے دی بنتر دے حوالے نال کنول مشتاق دے وچار ملاحظہ کرو:

> ''ہیئت دے لحاظ نال ماہیے دے دو مصرعے ہوندے نیں۔ پہلا مصرع دُوجے مصرعے توں ادھا ہوندا اے ایس لئی ایس نوں ڈیڈھ مصرعی گیت وی کہیا جاسکدا اے۔ پہلے مصرعے دا کوئی اچیچا مطلب تے مقصد نہیں ہوندا، ایہہ نرا پرا قافیے دی تھوڑ پوری کردا اے''

ماہیا لوک گیت دا کوئی خاص علاقہ نہیں اے ''رانجھا سب دا سانجھا'' دے مترادف ماہیا پورے پنجاب واسیاں دے دلاں دی دھڑکن ہون دے نال نال چڑھدے (انڈین) پنجاب وچ وی یکساں مقبول اے۔ ایہدے انداز تخاطب توں پتہ لگدا اے کہ بُلاون یا پُکارن والی ذات عورت دی اے۔ یعنی عورت ولوں اپنے محبوب نوں مخاطب کر کے اوہدے اگے کوئی عرض یا بینتی کیتی جا رہی اے۔ سوانیاں توں اڈ مرد تے ہر عمر دے لوک ماہیے جوڑ

سکدے نیں تے جوڑدے وی نیں۔ ایہدا اچیچا سرناواں ہجر تے وچھوڑا اے پر ایہدے دامن وچ موضوعات دی وی چوکھی رنگا رنگی موجود اے۔ ماہیے وچ پنجاب دا کلچر، ثقافت، سیاست، معاشرت، مذہب، رومان، زراعت، جذبات، تجربات، علامتی گلاں، بغاوت، تاریخ تے خورے ہور کیہڑے کیہڑے موضوعات بیانے گئے نیں۔ کجھ مثالاں ویکھو:

☆ آری تے آری اے
اِک دم یوسف دا، سارا مصر وپاری اے

☆ سونے دا رکل ماہیا
لوکاں دِیاں رون اکھیاں، ساڈا روندا اے دل ماہیا

☆ دو پتر اناراں دے
ساڈا دکھ سُن سُن کے روندے پتھر پہاڑاں دے

12۔ ڈھولا

ڈھولا قدیم لوک گیت اے جیہڑا صدیاں توں پنجاب واسیاں دے دلاں دی دھڑکن اے تے سینہ بہ سینہ اِک نسل توں دُوجی نسل وچ منتقل ہوندا آ رہیا اے۔ ایہو وجہ اے پئی زیادہ تر ڈھولے زبانی ای لوکاں نوں یاد نیں جیہناں نوں کدی لکھن دی وی لوڑ محسوس نہیں ہوئی۔ ڈھولے دے مأخذ بارے وکھو وکھ سیانیاں نے مختلف راواں دا اظہار کیتا اے۔ مختلف دھڑیاں دِیاں راواں درج ذیل نیں:

☆ پہلے دھڑے دا خیال اے کہ لوک صنف ڈھولا دا تعلق سمّی (شمس رانی) تے ڈھول بادشاہ دی رومانی عوامی داستان نال بن دا اے۔

☆ دُوجے دھڑے دا خیال اے کہ ڈھولے دا لفظ ڈھول تے مارو دی رومانی داستان وچوں نکلیا اے۔

☆ تیجے دھڑے مطابق ڈھول پنجاب دا اِک قدیم لوک ساز اے جیہدے توں ڈھولا گیت بنیا اے۔

ڈھولا لوک شاعری دی اِک صنف اے۔ ڈھولا لفظ ''ڈھول'' وچوں نکلیا اے جیہدے توں مراد محبوب اے۔ لفظ ''ڈھول'' اگے الف ندائیہ دا وادھا کر کے ڈھولا بنایا گیا

جیہدے توں مراد: اے محبوب، اے بجن، اے پیارے تے اے متر لیا گیا اے۔ بقول اے۔ڈی۔ اعجاز:

''عورتاں ولوں اپنے محبوب لئی پیار، محبت، عشق دا اظہار تے جذبیاں دی ترجمانی داناں ڈھولا اے۔''

ڈھولیاں دی قدامت بارے پورے یقین نال کوئی گل نہیں آکھی جا سکدی۔ ڈھولے دا لفظ بطور محبوب پنجاب وچ چوکھے چر توں ورتیا جا رہیا اے پر صنف دے طور تے سب توں پہلی واری ڈھولا لفظ استعمال کرن دے حوالے نال اج توں سو سال پرانے شاعر میاں میر داد میروانہ داناں لیا جا سکدا اے۔ آپ دا سارا کلام عارفانہ اے تے مجازی رنگ وچ بیان کیتا گیا اے۔ پروفیسر شارب ہوراں برکلی دے ڈھولیاں دے حوالے نال دس پائی اے پئی 1857ء توں 1860ء دے درمیانی عرصے دی تخلیق نیں۔ انج ڈھولیاں دی قدامت ڈیڈھ سو سال توں ودھ بن دی اے۔ پر کلاسیکی شاعری وچ لفظ ڈھولا دی ورتوں توں اندازہ ہوندا اے کہ ایہہ صنف وی باقی لوک گیتاں طرح قدیم صنف اے۔

ڈھولیاں دی شاعری محنت کشاں تے عام اَن پڑھ لوکاں دی عوامی شاعری اے۔ جیہناں دا مقصد فنی لوازمات پورے کرنا نہیں ہوندا سگوں اِک چنگے تے نروئے خیال نوں مناسب الفاظ وچ پیش کردتا جاندا اے۔ اختر شمار ہوری ایس حوالے نال انج آکھدے نیں:

''ڈھولے وچ ادھے مصرعے دی بجائے پورا مصرعہ ہوندا اے۔ عموماً ڈھولیاں دے پہلے مصرعے اِک جیہے قافیاں والے ہوندے نیں تے ایہدے پہلے دو مصرعے ہم وزن وی ہوندے نیں۔ ایہہ دو یا تن مصرعیاں دا وی ہوندا اے تے ایس توں زیادہ مصرعے وی شامل ہوندے نیں''۔

ڈھولا پورے پنجاب دا لوک گیت اے پر ایہدا خاص علاقہ اوہ اے جیہڑا دریائے راوی تے چناب دا وِچکارلا یعنی ساندل بار دا علاقہ اے جیہنوں دوآبہ وی آکھدے نیں۔ فیصل آباد، جھنگ تے ساہیوال دا علاقہ ایس حوالے نال زیادہ اہم اے۔ ایس توں علاوہ پوٹھوہار دے چٹانی علاقے، سرگودھا، شاہ پور دا علاقہ تے ملتان توں لے کے چولستان دے صحرائی علاقے تیکر ڈھولے پڑھے تے سنے جاندے نیں۔ ساندل بار توں علاوہ نیلی بار تے گنجی بار وچ وی ڈھولا گیت دی موجودگی ملدی اے۔

ڈھولا گیت گاؤن لئی کسے ساز مثلاً ڈھولکی، الغوزہ، چمٹا، ڈمرو، بانسری یا گھڑے دی لوڑ نہیں پیندی۔ ڈھولے گاؤن ویلے گان والے دی آواز دا اُتار چڑھا ای سارا اثر پیدا کردا اے۔ اے۔ ڈی۔ اعجاز موجب ڈھولے گاؤن دے تن طریقے نیں:

روانی: روانی ڈھولے گاؤن دا سب توں سادا طریقہ اے۔ ایہدے وچ ڈھولے دے مصرعے نثری صورت وچ تحت اللفظ وچ پڑھے جاندے نیں جدکہ آخری شعر اُچی آواز نال پڑھدے نیں۔

رگی: ایس طریقے وچ ڈھولے دیاں مصرعیاں نوں خاص طرز نال اُچی آواز وچ لمی لے نال گاندے نیں تے آخری دو چار مصرعے زیادہ اُچی آواز نال لمی تان وچ گائے جاندے نیں۔

اُتلا پور: ایس طریقے وچ سارے مصرعے حدوں ودھ اُچی آواز نال لمی تان وچ گائے جاندے نیں تے اوہناں وچ اِک خاص ٹھہراؤ وی ہوندا اے۔ ایس طریقے نال ڈھولا گاؤن والے نوں اپنے ساہ اُتے قابو رکھنا پیندا اے۔ انج گاؤن والے دے لمے ساہ تے زور دا وی پتہ لگدا اے۔ جدوں ڈھولے گاؤن دا مقابلہ ہوندا اے اوس ویلے ''اُتلا پور'' طریقے نال ای فن دا مظاہرہ کیتا جاندا اے۔

ڈھولا پنجاب دے لوکاں دا ثقافتی ورثہ اے۔ ہن تیکر پروفیسر شارب تے اے۔ ڈی۔ اعجاز نے ڈھولیاں اُتے کم کر کے ایس تاریخی ورثے نوں کتابی شکل وچ ساہمن دا آھر کیتا اے تے تن کتاباں سامنے آئیاں نیں۔ اک کتاب پروفیسر شارب دی ''کنیں بُندے'' جدکے باقی دو کتاباں اے۔ ڈی۔ اعجاز ہوراں دیاں نیں جیہناں دے ناں ''کال بلیندی'' تے ''چانجے چھتے'' نیں۔ پروفیسر شارب ہوراں ڈھولے اکٹھے کرن لئی جیہڑا فیلڈ ورک تے ریسرچ ورک کیتا اے اوہدے مطابق ڈھولے درج ذیل قسماں دے نیں:

i۔ رومانی ڈھولے ii۔ کال دے ڈھولے
iii۔ کال تے نارنگ دے ڈھولے iv۔ معرفت دے ڈھولے
v۔ یوسفؑ دے ڈھولے vi۔ حسینیؓ ڈھولے
vii۔ داستانی ڈھولے

ڈھولیاں دا موضوعاتی کھلار بہت زیادہ اے۔ کجھ موضوعات دا اندازہ تے ڈھولیاں دیاں اُتے درج قسماں نوں مکھ رکھ کے بخوبی ہو جاندا اے۔ ایس توں اڈ ڈھولیاں وچ پورے پنجاب دی منظر کشی، دُکھ تے پیڑ، سورمیاں دی بہادری دے واقعات، لڑائیاں دا

ذکر، صوفیانہ موضوعات، عشق، تصوف، رومانی داستاناں دا ذکر، سدھراں، محبتاں تے چاواں دا اظہار ملدا اے۔ مختصر ایہہ پئی ڈھولے دی صنف وچ اینی وسعت موجود اے کہ ہر موضوع اپنے اندر سما سکدی اے۔ کجھ مثالاں ویکھو:

الف آ میاں ڈھولا بیٹھی موتی پَرووان
لِکھیا پے گیا جھولی بیٹھی چھم چھم رووان
الف آ میاں ڈھولا تیرے موڈھے تے لوئی
سارا جگ ڈھونڈھ رہی آں تیرے جیہا نہ کوئی

......

کال بُلبندی اے نارد پڑھی اے بانی
راٹھ اول توں اول احمد خاں کھرل دا کوئی نہ ثانی
انگریز برکلی آہدا احمد نوں دے چا مینوں گھوڑی نیلی
تیری لندنوں لکھا لیا ساں نیک تے نامی
احمد آہدا الیند اوداایں چال فریباں
بنیاد دا ایں نمک حرامی
اُٹھ، گھوڑے، بھوئیں تے جُو ہیں
کدے کسے لِکھ نہ دتیاں بُت وچ ہوندے ساہ سلامی
سانوں جانے تے بھانویں نہ جانے
میرا ڈھول جوانیاں مانے

......

مَیں ایتھے ماہی میرا سوہدرے
میرا پَل پَل دل پیا اودرے
دھن میرا جگرا، جیوے ڈھولا

13۔ بولی

بولی واحد تے جمع بولیاں اے۔ ایہہ پنجابی گھبروواں دا من بھاوناگیت اے۔ بولیاں وچ پنجاب دیس دیاں رنگ برنگیاں تصویراں دا پورا البم وکھائی دیندا اے۔ ایہہ گیت

گھبرو جواناں نوں اج وی موراں وانگوں پیلاں پاوَن تے نچن اُتے مجبور کر دیندا اے۔

بولیاں گیت جواناں دِیاں خوشیاں، ہاسیاں، رِیجھاں، چاواں، اُمنگاں، سرمستی تے سرشاری دے اظہار دا دُوجا ناں اے۔

دُوجے پنجابی لوک گیتاں وانگ بولیاں دے پس منظر بارے وی پکا پیڈا ثبوت نہیں ملدا۔ ایہہ لوک گیت کدوں وجود وچ آیا؟ ایہدا پہلا شاعر کون سی؟ یا ایہنوں پہلی واری کدوں گایا گیا؟ کجھ پتا نہیں۔ بس ایہوای قیاس کیتا جاسکدا اے کہ جدوں کسے چھیل چھبیلے گھبرو نے کسے الھڑ مٹیار نال پیار پایا تے اوہدا اظہار بولی لوک گیت دی شکل وچ ساڈے سامنے آیا۔

بولیاں گیت صرف اِک مصرعے اُتے مشتمل ہوندا اے۔ ایہہ مختصر ترین صنف اے۔ ڈاکٹر سیّد اختر جعفری دے مطابق بولی دی تعریف درج ذیل اے:

> ''قواعد دے اعتبار نال بولیاں جمع دا صیغہ اے تے ایہدا واحد بولی اے جس دے معنے بول، قول، زبان، آکھی ہوئی گل، طعنہ یا مہنا دے نیں پر شاعری دی اصطلاح وچ بولی اوس اِک مصرعے نوں آکھدے نیں جیہدے وچ کوئی خیال، مضمون، دانش، تجربے مشاہدے دی گل یا کسے جذبے دا ڈھکواں تے پچواں اظہار ہوندا اے''

بولی اوہ لوک گیت اے جیہدا صرف اِک مصرع ہوندا اے پر اوہ اِک مصرع یا اِک مصرعی نظم اپنے آپ وچ مکمل، جامع، بھرویں، بامعنی تے با مطلب اکائی ہوندی اے۔ جیہدے وچ پورے دا پورا مضمون بیان کر دتا جاندا اے۔ دُوجی اہم گل ایہہ پئی ایس اِک مصرعے لئی قافیے تے ردیف دی لوڑ وی نہیں ہوندی۔ البتہ اِک مصرعے دے وِچکار وِسرام (وقفہ کرنا، ذرا کُو ساہ لینا، آواز توڑنا) ہوندا اے۔ بعض لوک وِسرام دی تھاں بولی نوں دو مصرعیاں وچ لکھ دیندے نیں جیہڑا غلط اے۔

بولیاں گیت پورے پنجاب وچ مشہور اے۔ پاکستانی پنجاب توں علاوہ انڈین پنجاب وچ وی ایہدا رواج اے تے سکھاں دی بدولت ودیشی ملکاں وچ وی بولی گیت دِیاں بڑیاں دُھماں نیں۔ بولیاں دا رواج امریکا، انگلینڈ تے کینیڈا وچ وی کافی زیادہ اے۔ مثال لئی اِک ودیشی رنگ وچ رنگی بولی ویکھو:

☆ گوری بھُل گئی دندا سا مَلنا، تے رُجھ گئی کالگیٹ تے

بولیاں دے تخلیق کار عام کر کے گھبرو جوان منڈے ہوندے نیں جیہڑے بولیاں راہیں اپنے جذبات دا اظہار کر دے نیں۔ اصل وچ بولیاں ہے وی منڈیاں دا ای لوک گیت پر الھڑ مٹیاراں اپنے محبوباں دی یاد وچ، بھیناں اپنے ویراں دی اُڈیک وچ تے ماواں ولوں اپنے پتراں لئی دعاواں تے نیک تمناواں دا اظہار وی بولیاں وچ مل جاندا اے:

☆ وِیراں والیاں دے نخرے بھاری، اِک ویر دئیں وے ربا

☆ مینوں پونڈاں دی لوڑ نہ کوئی، وے چھڈ دے تُوں نائٹ شفٹاں

☆ ہن توں جنگ بند کردے ہٹلر، بچے مُک گئے نیں ماواں دے

بولی مختصر ترین لوک گیت اے جیہڑا صرف اکو مصرعے دا اے پر حقی گل اے کہ اکو مصرعے وچ سمندر نوں کُجے وچ بند کر دتا گیا ہوندا اے۔ ایس گل وچ کوئی شک نہیں کہ بولی صنف اپنی شاعری تے گائیکی دے حوالے نال سکھراں اُتے اپڑی نظر آوندی اے۔ بولی دے اکو مصرعے وچ پنجاب دی ثقافت، وسوں، جذبات واحساسات، خوشیاں، غمیاں، تواریخ، نفسیات، مذہب، سیاست، رومان، ہجر، فراق تے خورے ہور کیہہ کیہہ کجھ بیان کر دتا جاندا اے۔ کجھ معروف بولیاں دی مثال ویکھو:

☆ اوتھے عملاں تے ہون نبیڑے، ذات کوئی پُچھدا نہیں

☆ آٹا گُنھدی دا مُڑھکا چویا، تَون تے سندور ڈُلھیا

☆ میرے وِیرنوں تھندا نہ پایا، سستے تیری مجھ مر جائے

☆ اِک ربا ویر دئیں، میری ساری عمر دے پیکے

☆ رناں والیاں دے پکن پروٹھے، چھڑیاں دی اگ نہ بلے

☆ ساڈا دیس سُہاگن سارا، چپے چپے گھوہ وگدے

14۔ لوری

پنجاب دے لوک گیتاں وچوں لوری سبھ توں قدیم لوک گیت اے۔ لوری اوہ مٹھا تے من موہنا لوک گیت اے جیہڑا بچہ جمدے نال ای ماں دے مُونہوں سننا شروع کر دیندا اے۔ بال دے جمن نال ماں دی زندگی حرکت وچ آ جاندی اے تے ماں اپنے نوزائیدہ بچے نوں لاڈ کرن تے پرچان لئی لوری دا سہارا لیندی اے۔ لوری وچ خالی لاڈ پیار ای نہیں ہوندا

سگوں ایہد ے وچ ماں ولوں بال لئی پاکیزہ سدھراں، نیک تمناواں تے خوشیاں غمیاں دے رَلے مِلے جذبات وی رچے ہوندے نیں۔

جیویں ماَمتا دا جذبہ دُنیا دی ہر زبان، قوم تے ملک دے لوکاں دا سانجھا اے بالکل اوسے طرح لوری دا وجود وی کُل جگ ورتوں تے عالمگیر اے۔ ماَمتا دا جذبہ نہ صرف انساناں سگوں جانوراں، پرندیاں تے کیڑیاں مکوڑیاں وچ وی اوسے شدت نال پایا جاندا اے جیویں انساناں وچ اے۔ دُنیا دے ہر ملک تے ہر زبان بولن والی قوم دے لوک اپنے بالاں نوں لوریاں نال پرچاندے نیں۔ انج لوری اِک آفاقی جذبہ بن جاندا اے جیہڑا پوری دنیا دی لوک شاعری وچ سانجھا اے۔

پنجاب دیس اپنے اندر اِک خاص معاشرے دا تصور رکھدا اے جیہدی جھلک لوک شاعری وچ واضح نظر آندی اے۔ ایس لئی لوری دے روایتی موضوعات مثلاً بچے نوں چُپ کرانا، بہلانا، نیک تمناواں تے سدھراں توں علاوہ دُدّھ، اناج، کھانہ دانہ، زرعی کلچر، مال ڈنگر تے چرخہ کتن دا ذکر وی لوریاں وچ لبھدا اے۔ غرض پنجاب دی لوری اندر پنجاب دا پورا معاشرہ اپنے ماضی دی تاریخ سمیت ساہ لیندا اوکھالی دیندا اے۔

سارے لوک گیتاں وچوں لوری اِک مقدس، مٹھا، مدھر تے من موہنا لوک گیت اے جیہدا تعلق ماں، وڈی بھین، دادی تے نانی نال اے۔ لوری دی تعریف درج ذیل اے:

> ”بچے دی ماں، وڈی بھین، نانی یا دادی گود وچ لے کے نکے بال نوں سوان، پرچان لئی تے اڑی پے بال نوں بہلان لئی ہتھاں نال تھاپڑی مار کے جیہڑے لوک گیت گاندیاں نیں اور لوری اکھواندے نیں۔“

لوریاں وچ بیان کیتے جان والے جذبے، احساس، مشاہدے، تجربات تے رویئے توں علاوہ مذہبی، اخلاقی، سیاسی، سماجی، معاشرتی، معاشی تے اقتصادی موضوعات وی ڈھیر سارے نیں۔ کجھ ونگیاں مندرجہ ذیل نیں:

جنگل سُتے پہاڑ سُتے
سُتے سب دریا
اجے جاگدا ساڈا کاکا
نی نیندے، چھیتی آ

نہ او منّتے کدے نہ رو
گُلاب دے پانی نال مُکھڑا دھو
چھیتی چھیتی وَڈا ہو
وڈّے ویہڑے وچ کھلو
وَار کے مرچاں رتیاں لال
بھیڑیاں نظراں دیواں دھو

......

الھڑ بلھڑ باوے دا
باوا کنک لیاوے گا
باوی بیٹھی چھٹے گی
ماں پُونیاں وٹّے گی
باوی من پکاوے گی
باوا بیٹھا کھاوے گا
کاکا کھِڑ کھِڑ ہسّے گا

......

اللہ تُوں والی تُوں
دتا ای تے پالی تُوں

15- ٹپّا

ٹپا معروف پنجابی لوک گیت اے جیہڑا عام طور تے خوشی دِیاں محفلاں تے اکٹھاں وچ گایا جاندا اے۔ کڑیاں ویاہ شادیاں دے موقعے تے مقابلے دے انداز وچ ڈھولکی دی مدد نال ٹپے گاندیاں نیں۔ عام کر کے ماہیے تے ٹپے نوں اکو ای صنف سمجھیا جاندا اے پر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دے مطابق دوناں صنفاں دے مزاج وچ فرق اے۔ اوہ ٹپے دی تعریف کردے آکھدے نیں:

"...... ٹپے دا مزاج شوخ اے۔ ایہدے وچ وی موضوعات دی رنگارنگی تے موجود اے پر بیان دی جیہڑی شوخی ایہدے وچ پائی جاندی اے اوہ

ماہیے، ڈھولے یا بولی وچ نہیں ہوندی۔ ٹپے خاص خاص موقعیاں تے گائے جاندے نیں جدوں کہ دُوجیاں صنفاں (ماہیے + ڈھولے) لئی کوئی خاص موقعے دی مناسبت ضروری نہیں۔ ٹپے عام طور تے ویاہ شادی دے موقعے تے گائے جاندے نیں۔ ایہہ بڈھیاں عورتاں گھٹ تے جوان کڑیاں چڑیاں دے مُونہوں زیادہ پھبدے نیں......"

احمد ندیم قاسمی ٹپے نوں انگریزی صنف بیلڈ یاں اُردو دی بیانیہ مثنوی دی طرز دا گیت قرار دیندے نیں جد کہ کئی تھاواں تے ایہدا رنگ ڈھنگ بیانیہ نظم والا ہوندا اے۔ پر ٹپے دی زیادہ مشہور ہیئت عام طور تے ماہیے ورگی ای ہوندی اے۔ ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی دے بقول:

"......ٹپا بھاویں ماہیے نالوں گھٹ وسیع تے کھلری ہوئی صنف اے پر فیر وی ایہدے وچ کئی اِک موضوع لبھ جاندے نیں۔ جتھے برہا تے جدائی دی تڑپ اے اوتھے نال ای معاشرے تے ویلے دِیاں ذمہ داریاں دا شدید احساس وی اے......"

ٹپے گیت دِیاں کجھ ونگیاں ویکھو:

☆ آ چلیئے کراچی نوں
ماپیاں نے دے چھڈیا، میرا رشتہ چاچی نوں

☆ چٹا رنگ وے دوانی دا
اِک تیرا رنگ مُشکی، دُوجا حُسن جوانی دا

☆ دھلیے دی چاء پتی
لکھاں جیہی جندڑی چناں، تیرے پچھے وے تباہ کیتی

16۔ دوہڑا

دوہڑا پنجابی شاعری دی اِک قدیم صنف اے جیہنوں ہندی وِچ دوہا آکھیا جاندا اے۔ ایہدے بیت، فردیاں شعر دی طرح دو مصرعے ہوندے نیں۔ دوہڑے دی خاص بنتر (بناوٹ) ہوندی اے جیہدی پابندی کرنا ضروری ہوندا اے۔ محمد آصف خاں نے دوہڑے

دی بنتر بارے دس پائی اے:

''دوہڑے وچ دو مصرعے ہوندے ہن، ہر مصرع دو چرناں وچ ونڈیا، پہلے چرن وچ 13 ماتراں پھیر وِسرام اُتے اگلے چرن وچ 11 ماتراں ہوندیاں ہن۔ انج 'دوہڑے' دے دوناں مصرعیاں دِیاں کُل ماتراں 48 (24+24) ہوندیاں ہن۔''

دوہڑا خالص پنجابی صنف اے ایسے پاروں دوہڑیاں اندر پنجاب دی رہتل بہتل، پنجاب دی مٹی دی خوشبو تے پنجابیاں دا سبھا (مزاج) جھلکدا وکھالی دیندا اے۔ شاعر دوہڑے دے دو مصرعیاں اندر اِک خیال، اِک مضمون یا کسے خاص جذبے نوں بیان کردا اے۔ موضوع دے اعتبار نال دوہڑا اِک وسیع صنف اے۔ ایہدے وچ روحانی، مذہبی، رومانی، سماجی تے فلسفیانہ مضمون بیان کیتے جا سکدے نیں۔ پنجابی وچ سبھ نالوں قدیم دوہڑے بابا فرید دے ملدے نیں جیہناں نوں شلوک وی آکھیا جاندا اے۔ ونگی ویکھو:

فریدا مَیں جانیا دُکھ مُجھ کوں، دُکھ سبھا ایہہ جگ
اُچے چڑھ کے ویکھیا، تاں گھر گھر ایہا اگ

......

فریدا خالق خلق مَیں، خلق وسّے ربّ ماہنہہ
مندا کِس نُوں آکھیئے، جاں تِس بِن کوئی ناہنہہ

پنجابی شاعری وچ چار سطراں دے بندنوں وی دوہڑا آکھیا جاندا اے جیہدے چاروں مصرعے ہم قافیہ ہوندے نیں تے چاراں مصرعیاں وچ اکو اِی مضمون بیان کیتا جاندا اے۔ ایس قسم دے دوہڑیاں دی مثال معروف پنجابی شاعر ہاشم شاہ کول ملدی اے۔ چار سطری دوہڑے دی ونگی ویکھو:

چندا چمک وکھال نہ سانوں اُتے نہ کر مان ودھیرا
تیں جیہے لکھ چڑھن اسمانوں پر سجناں باجھ اندھیرا
جِس ڈِٹھیاں دل روشن ہووے اوہ حُسن نہیں اج تیرا
ہاشم باجھ تساں دُکھ پایا جھب آ مِل ساجن میرا

پنجابی اِملا

(مضمون وچ بولڈ الفاظ تے جملے درست اِملا والے نیں، اوہناں نوں خاص طور تے مدنظر رکھیا جائے)

پنجابی زبان دُنیا دے مختلف حصیاں وچ بولی جا رہی اے۔ انڈیا، پاکستان، یورپ، امریکہ تے کینیڈا وچ پنجابی بولن سمجھن والے لوک آباد نیں۔ ایہناں مختلف ملکاں وچ پنجابی لکھن دے وی وکھو وکھ طریقے رائج نیں۔ امریکہ تے یورپ وچ رومن رسم الخط، انڈین پنجاب تے کینیڈا وچ گورمکھی جدکہ پاکستانی پنجاب وچ شاہ مکھی (نستعلیق، اُردو) رسم الخط وچ پنجابی لکھی جا رہی اے۔ جے تناں مروّج رسم الخطاں اُتے غور کریئے تے صوتی لحاظ نال ایہہ سارے رسم الخط پنجابی اِملا لکھن لئی مکمل تے بھرپُر نہیں۔ پنجابی دِیاں کئی ٹھیٹھ آوازاں لئی ہندی، سنسکرت، عربی تے فارسی حروف تہجی وچ حروف موجود نہیں نیں۔ لہٰذا ایہناں خاص آوازاں دے اُچارن (Pronounce) لئی پنجابی زبان دے ہر لہجے وچ کجھ خاص حروف، شکلاں تے لفظ بنا لئے گئے نیں جیہدے پاروں پنجابی لکھن وچ اکسارتا نہیں رہی تے پنجابی مخالفین ایہنوں اِک نامکمل زبان آکھن لگ پئے نیں۔

کجھ عرصے توں پنجابی سُوجھواناں تے سیانیاں نے پنجابی اِملا ول توجہ دینا شروع کیتی اے پر مشکل ایہہ وے کہ سارے اِک دُوجے دے خیالات نال متفق ہو کے ایس مسئلے نوں احسن طریقے نال حل کرن واسطے تیار نہیں۔ ایس سلسلے وچ ہوئیاں انفرادی کوششاں بہت زیادہ نیں تے سلاہن جوگ وی نیں۔ ایہناں ساریاں کوششاں نوں مُکھ رکھ کے وِچکارلے (وسطی) پنجاب یعنی ماجھے (لاہور، سیالکوٹ، گوجرانوالہ، گجرات، شیخوپورہ، امرتسر تے گورداسپور) دے لہجے نوں معیاری من دیاں ہویاں کجھ سفارشاں پیش کیتیاں جا رہیاں نیں جیہناں اُتے عمل کر کے چنگی پنجابی اِملا لکھی جا سکدی اے۔ ماجھے لہجے نوں معیاری تے مرکزی لہجہ منیا گیا اے تے اِملا دے درج ذیل اصول کافی حد تک ایس لہجے نوں لکھن لئی ورتوں وچ لیاندے جا رہے نیں۔

1۔ ایہہ/ ایہ، اے:

پنجابی دا لفظ ''ایہہ/ ایہ'' اُردو دے لفظ ''یہ'' تے انگریزی لفظ "This" دا متبادل

اے۔ جد کہ پنجابی لفظ "اے" اُردو دے لفظ "ہے" دا متبادل اے۔ "اے" ہمیشہ واحد واسطے استعمال ہوندا اے تے جملے دے اخیر وچ آندا اے۔ جد کہ "ایہہ/ایہ" ہمیشہ جملے دے شروع وچ آندا اے۔ "ایہہ/ایہ" تے "اے" دا فرق دھیان وچ رکھنا چاہیدا اے۔ دوناں لفظاں دی ورتوں ویکھو:

ایہ (ا، ی، ہ)، ایہہ (ا، ی، ہ، ہ) = ایہہ کتاب اے۔ (یہ کتاب ہے۔)

اے (ا، ے) = ایہہ کتاب اے۔ (یہ کتاب ہے۔)

"اِہ" لفظ درست معنے نہیں دیندا تے اِملا دا مسئلہ بناندا اے۔

"ایہ" نال بنن والے پنجابی دے کجھ ہور درست الفاظ درج ذیل نیں:

ایہ: ایہدا، ایہدی، ایہدا، ایہنوں، ایہناں، ایہنے، ایہو، ایہی، ایہدیاں وغیرہ۔

جد کہ "اِہ" نال بنن والے غلط الفاظ درج ذیل نیں: اِہ: اہدا، اہناں، اہنے، اہنوں، وغیرہ۔ کجھ ہور غلط اِملا والے الفاظ ویکھو: اِدھا، اِنہاں، اِنہوں، اہا، ایدے، ایدھا وغیرہ۔

2۔ اوہ، او، اوہدا:

پنجابی لفظ "اوہ" اُردو لفظ "وہ" تے انگریزی لفظ "That" دا متبادل اے۔ جد کہ پنجابی لفظ "او" اُردو لفظ "ہو" دا متبادل اے۔ بعض لوک ایہناں دوناں لفظاں دا فرق نہیں رکھدے نیں جیہڑا غلط اے۔

"اوہ" تے "او" دا فرق ایہہ اے کہ "اوہ" ہمیشہ جملے دے شروع وچ آندا اے جد کہ "او" جملے دے اخیر وچ آندا اے۔ "اوہ" تے "او" دی ورتوں ویکھو:

اوہ (ا، و، ہ) = اوہ کون سی؟ (وہ کون تھا؟)

او (ا، و) = کتھے جا رہے او؟ (کہاں جا رہے ہو؟)

"اوہ" نال بنن والے درست پنجابی الفاظ ویکھو:

اوہ: اوہدا، اوہدی، اوہدے، اوہنے، اوہنوں، اوہناں، اوہی، اوہو، اوہدیاں وغیرہ۔

"او" نال بنن والے غلط اِملا والے الفاظ: اودا، اودی، اودے، اودھے، اُدھا، اُدی، اوکون اے، کیہہ کر رہے اوہ وغیرہ۔

3۔ نے، نیں:

"نے" تے "نیں" دی پچھان اَت ضروری اے۔ "نے" فاعلی اے، ہمیشہ اسم فاعل

دے نال آندا اے تے اُردو پنجابی وچ اکو طرح مستعمل اے۔ جد کہ ''نیں'' اُردو دے ''ہیں'' دا متبادل اے تے ہمیشہ جملے دی اخیر وچ آندا اے۔ دونواں لفظاں دِیاں مثالاں ویکھو:

نے = اکرم نے سکول جانا چھڈ دتا اے۔ (اکرم نے سکول جانا چھوڑ دیا ہے۔)

نے = ارشد نے تے حد ای کر چھڈی اے۔ (ارشد نے تو حد ہی کر دی ہے۔)

نیں = ماریہ تے اقصیٰ میچ ویکھ رہیاں نیں۔ (ماریہ اور اقصیٰ میچ دیکھ رہی ہیں۔)

نیں = سبھ نے قلفیاں کھا ہدیاں نیں۔ (سب نے قلفیاں کھائی ہیں۔)

4۔ ھ، ء:

عربی وچ ''ھ'' تے پنجابی وچ ''ء'' دی آواز اے۔ پنجابی املا دے معیاری اصول نہ ہون دی وجہ توں کجھ اصول ایسے نیں جو اسیں آپوں طے کر لئے نیں تاں جے پنجابی اِملا اُردو اِملا دے نیڑے تیڑے رہ سکے تے ''اُردو دان طبقہ'' وی با آسانی پنجابی پڑھ سکے۔ لہٰذا پنجابی لفظ ''نئیں'' ہر جگہ اُردو املا والا ''نہیں'' لکھیا جاوے گا۔ ایسے طرح بعض پنجابی لفظ جیہناں وچ ''ء'' دی آواز بولی جاندی اے اوہناں نوں ''ہ'' نال لکھیا جاوے گا۔ مثلاً: ''رئے'' دی بجائے ''رہے'' درست املا اے۔ کجھ غلط تے درست الفاظ ویکھو:

درست: نہیں، رہیا، رہے، جیہی، جیہیاں، جیہے، رہیاں، باہر۔

غلط: نئیں، رئیا، رئے، جئی، جئیاں، جئے، رئیاں، بار۔

5۔ مقداری الفاظ:

مقداری الفاظ کسے شے دی مقدار دسن لئی استعمال ہوندے نیں۔ مثلاً ''اینا''، ''اونا''، ''کِنا''، ''جِتنا''، ''گنا'' وغیرہ۔ ایہناں نوں ہمیشہ ''ں'' غنے توں بغیر لکھنا چاہیدا اے۔ بعض لوک ایہناں لفظاں وِچکار ''ہ'' دا اضافہ کر دیندے نیں جیہڑا کہ غلط اے۔ مثلاً:

درست: اینا، اینی، اینے، اونا، جنے، کنے، کِنیاں وغیرہ۔

غلط: ایناں، ایہنی، ایہنے، اوناں، جہنے، کیہنے، کیہناں وغیرہ۔

6۔ عددی لفظ:

اعداد یا گنتی دے لفظاں دی غلط تے درست اِملا ویکھو:

درست: اک، ترن، پنج، نوں، یاراں، باراں، ویہہ، تیہہ، چالھی، پنجاہ وغیرہ۔

غلط: ایک، تین، پانچ، نو، یارہ، بارہ، وی، تی، چالی، پنجا وغیرہ۔

7۔ جیہڑا/ کیہڑا، جیہدا/ کیہدا:

"جیہڑا" تے "کیہڑا"، "جیہدا" تے "کیہدا" درست اِملا اے جد کہ جیڑا، کیڑا، جیدا، کیدا، کدھا وغیرہ غلط نیں۔ مثالاں راہیں فرق ویکھو:

درست: جیہڑا، جیہڑی، جیہڑے، جیہدا، جیہدی، جیہدے، جیہنے، جیہنوں، جیہناں، جیہدیاں، جیھی

غلط: جیڑا، جہیڑی، جیڑے، جیدھا، جدھی، جہیدے، جنے، جہینوں، جیناں، جدھیاں، جنی

درست: کیہڑا، کیہڑی، کیہڑے، کیہدا، کیہنے، کیہنوں، کیہناں، کیہدیاں، کیہدی، کیہدے

غلط: کیڑا، کیڑی، کیڑے، کدا، کنہے، کھنوں، کہیناں، کدھیاں، کدی، کدھے

8۔ اے، ایں:

"اے" صیغہ واحد غائب لئی اے جد کہ "ایں" واحد حاضر لئی اے۔ مثلاً:

اے: اوہ ملتان جا رہیا اے۔

ایں: عارف توں کدوں ملتان جا رہیا ایں؟

9۔ کیہ/ کیہہ، کہ، کی:

ایہناں چاراں لفظاں دے فرق تے وکھو وکھ استعمال وچ خاص دھیان رکھنا چاہیدا اے۔ "کیہ/ کیہہ" سوالیہ گل نوں ظاہر کردے نیں تے اُردو لفظ "کیا" دے متبادل نیں۔ جد کہ ایہناں لفظاں نوں "کی" تے "کہ" لکھنا غلط اے۔ کیوں جے "کہ" گل نوں اگے ٹورن لئی استعمال ہوندا اے (پنجابی وچ "کہ" دی تھاں "پئی" یا "بئی" وی مستعمل اے) تے "کا، کی، کے" دی تھاں پنجابی وچ "دا، دی، دے" استعمال ہوندا اے۔ لفظاں دی ورتوں ویکھو:

کیہ/ کیہہ: کیہ/ کیہہ تسیں پہلے کدی پنجابی پڑھی اے؟

کہ: مَیں کہیا وی سی کہ (پئی، بئی) کجھ لِکھ کے لیانا۔

کی: (ارشد کی کتاب) ارشد دی کتاب۔

10۔ نہ، نا، ناں:

"نہ" نفی دی علامت اے جد کہ "نا" ندائیہ لفظ اے تے "ناں" نام (Name) نوں آکھدے نیں۔ ہُناں لفظاں دی موقع محل دے مطابق ورتوں ویکھو:

نہ: نہ تسیں پڑھدے او، نہ ای لِکھ کے وکھاندے او۔

نا: کدی آؤ نا! رَل کے سیر تے چلنے آں۔

ناں: تہاڈا ناں کیہہ اے؟

11- ''ں'':

نون غنے دی ورتوں وی اجکل موقعے سِر نہیں کیتی جاندی۔ ایہہ کِتے ضروری تے کدھرے غیر ضروری ہوندا اے۔ لفظ دی جمع بنان لگیاں جدوں دو غنے رَل جان تے اِک غنہ ختم کر دینا چاہیدا اے۔ مثلاً:

ناں دی جمع ناواں (نانواں لکھنا غلط اے)

چھاں دی جمع چھاواں (چھانواں لکھنا غلط اے)

کسے جگہ غنہ ضروری ہوندا اے پر اوتھے غنہ نہیں لکھیا جاندا تے اِملا غلط ہو جاندی اے۔ مثلاً:

''تُوں'' نوں ''تُو'' لکھنا غلط اے۔

''تَوں'' نوں ''تَو'' لکھنا غلط اے۔

''نَوں (9)'' نوں نَو لکھنا غلط اے۔

اُتلے لفظاں دی درست اِملا ملاحظہ کرو:

تُوں: تُوں کدوں تیکر کالج پہنچ جاویں گا؟ (''تُو غلط اے)

تَوں: جیہناں تَوں مَیں جان وارداساں، اوہی کلّا چھڈ گئے۔ (''تَو'' غلط اے)

نُوں: مَیں اوہناں نُوں صاف صاف آکھ دتا اے۔ (نُو لکھنا غلط اے)

نَوں: نَوں وجے مینوں ملو۔ (''نَو'' غلط اے)

12- بھ، جھ، دھ، ڈھ، گھ:

پنجابی زبان دِیاں کجھ مخصوص آوازاں ایس طرح دِیاں نیں جیہناں لئی حروف تہجی وچ کوئی حروف موجود نہیں تے نہ ای ایہناں آوازاں لئی کوئی خاص علامتاں وضع کیتیاں گئیاں نیں، کیوں جے ایہہ علاقائی آوازاں نیں تے ہر لہجے وچ وکھ طرح بولیاں جاندیاں نیں۔ ایس مسئلے نوں حل کرن لئی سندھی، پشتو تے بلوچی وچ کجھ علامتاں تے نقطیاں دا استعمال کر کے نویں حروف بنا لئے گئے نیں مثلاً: (ٽ، ڀ، ٿ، ڇ، ڏ، ڦ، لؕ، ڻ، ٻ) وغیرہ پر انج کیتیاں رسم الخط وچ کئی پیچیدگیاں آ گئیاں نیں تے زبان بولن

والیاں توں علاوہ دُوجے لوکاں واسطے رسم الخط بالکل نامانوس ہون دے نال نال اُردو رسم الخط توں وی کافی دور ہو گیا۔ پنجابی وچ وی ایس طرح دے تجربات ہوئے نیں پر مرکزی پنجابی لکھن لئی رسم الخط وچ ایس طرح دِیاں علامتاں یا نقطیاں دا استعمال کر کے اِملا نوں مشکل نہیں بنایا گیا۔ سگوں اِملا نوں اُردو دے نیڑے تیڑے رکھیا گیا اے تاں جے زیادہ توں زیادہ لوک پنجابی نوں اُردو طرح آسانی نال پڑھ سکن۔ لہٰذا بھ، جھ، دھ، ڈھ تے گھ نال بنن والے الفاظ بالکل اُنج ای لکھے جان گے جیویں اُردو وچ لکھے جاندے نیں۔ مثلاً:

حروف	درست اِملا	غلط اِملا
بھ	بھائی، بھرا، بھنگ، بھٹی، بھولا، بھنگڑا	پائی، پرا، پنگ، پٹی، پولا/ پہولا/ پھولا، پنگڑا
جھ	جھگڑا، جھنگ، جھونکا، جھولا، جھونپڑی، جھوک، جھنڈا، جھاکا، جھکھڑ	چگڑا، چنگ/ چھنگ، چونکا، چولا، چونپڑی، چوک، چنڈا، چاکا، چکھڑ
دھ	دھوبی، دِھی، دھنیا، دھکا، دھریک	توبی، تی، تنیا، تکا، تریک
ڈھ	ڈھول، ڈھال، ڈِھڈ، ڈھوک، ڈھونگ	ٹول، ٹال، ٹڈ، ٹوک، ٹونگ
گھ	گھر، گھڑی، گھڑا، گھوڑا، گھسیٹنا، گھمیار	کر/ کار، کڑی، کڑا، کوڑا، کسیٹنا، کمیار

13۔ دُوجیاں زباناں دے الفاظ:

دُوجیاں زباناں توں آئے الفاظ اپنی اصل اِملا نال ای لکھے جان گے۔ مثلاً: ''معلوم''، ''آذان''، ''طرح''، ''خواب''، ''خوش'' تے ''خواجہ'' نوں ''ملوم''، ''اذان''، ''طراں''، ''خاب''، ''خش'' تے ''خاجہ'' لکھنا غلط اے۔ ایس طرح دُوجیاں زباناں توں آئے کجھ الفاظ ایسے وی نیں جو اپنی اصل صورت تبدیل کر کے اجکل پنجابی وچ عام مروّج ہو گئے نیں۔ اوہناں نوں مروجہ شکل وچ ای لکھیا جاوے گا نہ کہ اوہناں دی اصل صورت وچ۔ مثلاً ''ربر''، ''سیکرٹری''، ''سٹیشن''، ''تراویح''، ''تسبیح'' وغیرہ دی اِملا نوں مروجہ شکل یعنی ''ربڑ''، ''سیکٹری''، ''ٹیشن''، ''ترابی''، ''تسی'' ای لکھیا جاوے گا۔

14۔ ن تے اڑنون:

پنجابی زبان وچ ''ن'' تے ''اڑنون'' دِیاں دو وکھو وکھ آوازاں نیں تے ''اڑنون'' دی ورتوں ''ن'' نالوں ودھ اے۔ ایہدے لئی مختلف لہجے بولن والیاں نے وکھو وکھ شکلاں

بنایاں نیں مثلاً (''ݨ''، ''ڻ'' تے عام ''ن'') وغیرہ تے اِک لفظ نوں لکھن لئی وکھو وکھ اِملا ورتی جا رہی اے۔ مثلاً پانی، پاݨی، پاݨی، پانٹری، پانٹری، پانٹریں وغیرہ۔ انج پڑھن والا ''پانی'' نوں پاݨی، پانڑی، پانٹری، پانٹریں وی پڑھ سکدا اے جو کہ غلط اے۔ پنجابی دے مرکزی لہجے وچ وی اڑ نون دی ورتوں عام اے پر ایہنوں رسم الخط وچ کسے وکھری صورت وچ نہیں لکھیا جاندا۔ مثلاً ''کنک''، ''پانی''، ''مدھانی''، ''آنا''، ''جانا''، ''گانا''، ''کھانا''، ''دھون'' ورگے لفظاں نوں ''ن'' نال ای لکھیا جاوے گا پر پڑھیا ''اڑنون'' نال جاوے گا۔ گورمکھی وچ ایس آواز لئی وکھ حرف موجود اے۔

15۔ ل تے اڑلام:

ل تے اڑلام دا معاملہ وی ''ن'' تے اڑنون ورگا ای اے۔ ایہدے لئی وی کوئی وکھری علامت، شکل یا حرف نہیں اے۔ ایہنوں وی عام ''ل'' نال ای لکھیا جاندا اے پر پڑھن لکیاں اڑلام بولدے نیں۔ مثلاً ''گندل''، ''گولا''، ''ہالی''، ''پنجابی'' وغیرہ۔

16۔ سبھ، سب:

پنجابی وچ ''ب'' نوں زور دے کے بولیا جاندا اے ایس لئی س نال خالی ب دی بجائے ''بھ'' آوے گا۔ مثلاً: سبھ، سبھناں، سبھے، سبھو وغیرہ۔

17۔ ہُن، ہون:

''ہن'' دا لفظ وکھو وکھ زمانیاں لئی استعمال ہوندا اے۔ کجھ دیر پہلاں لئی، حال لئی تے مستقبل لئی وی۔ مثلاً:

ہُن: ہُن کجھ پڑھ وی لئو/ ہُن فیر کدوں آؤ گے؟

ہُن توں لفظ ''ہُنے'' وی بن دا اے جو عام بولیا جاندا اے۔ مثلاً:

ہُنے: ہُنے تے آئے او، ہُنے چل وی پئے او۔

ہُن یا ہُنے دی تھاں ہون لکھنا غلط اے۔ ''ہون'' یا ''ہوون'' وکھرا لفظ (کن) اے۔ اوہدی ورتوں درج ذیل اے۔ مثلاً:

ہون = کھانا گرم ہون دو، فیر کھاواں گے۔

ہوون = کلاس شروع ہوون وچ دس منٹ رہ گئے نیں۔

18۔ ہُندا، ہوندا:

"ہُندا" دی بجائے "ہوندا" لکھنا بہتر اے، کیوں جے ایہہ لفظ "ہو" تے "ہوون" مصدر توں بنیا اے۔ مثلاً:

ہوندا= جے تسیں پڑھیا ہوندا تے اج پاس وی ہو جاندے۔

19۔ لھ، نھ، مھ:

"لھ"، "نھ" تے "مھ" لفظاں دی ورتوں درج ذیل اے:

لھ: ڈُلھنا، کالھی، کھولھ، گلھ، سالھ

نھ: رِنھنا، سنھ، سنھی، بُنھی

مھ: ڈمھ، سمھال، تمھا تمھا

20۔ گُجھ، کج، کجھہ، کش، کچھ:

ایہناں ساریاں لفظاں وچوں "گجھ" لکھنا درست اے۔ باقی الفاظ غلط نیں۔

21۔ گے، گئے، لے، لئے:

"گے" تے "گئے" وچ فرق ایہہ وے کہ "گے"، مستقبل دے صیغے لئی جد کہ "گئے" ماضی واسطے استعمال ہوندا اے۔

گے: اسیں کل ضرور کالج آواں گے۔

گئے: تسیں کل سکول کیوں نہیں گئے؟

گے تے گئے نال بنن والے کجھ ہور لفظ "گیاں"، "گئیاں" دی ورتوں ویکھو:

گیاں: سوانیاں تعلیم حاصل کرن گیاں۔

گئیاں: واڈھیاں مُک گئیاں نیں۔

"لے" تے "لئے" دا فرق وی مثالاں راہیں ویکھو:

لے: اج نوٹس ضرور لے کے جانا اے۔

لئے: توں ادھار پیسے کیوں لئے سن؟

لئیاں: کہیاں کتاباں لئیاں جے پنجابی دیاں؟

22۔ جُڑویں الفاظ:

لفظاں نوں جان بجھ کے جوڑ تے خواہ مخواہ توڑ کے نہیں لکھنا چاہیدا۔ ہر لفظ دی اپنی

وکھری سیہان ہوندی اے۔ مثلاً ''اِک دم''، ''اج کل''، ''سمجھدا''، ''سوچدا'' تے ''بولدا'' نوں ''اکدم''، ''اجکل''، ''سمجھ دا''، ''سوچ دا'' تے ''بول دا'' لکھنا غلط اے۔ ہر لفظ نوں ویلے سر ورتنا چاہیدا اے۔ بلا وجہ جوڑ توڑ توں پرہیز کرنا چاہیدا اے۔

کئی لوک ہونا نوں ہوناں، لکھنا نوں لکھناں تے پڑھنا آں نوں پڑھناں آں لکھ دیندے نیں جو غلط اے۔ جے اخیر وچ نون غنہ ہوئے تے اِک غنہ آوے گا۔ مثلاً: ''مَیں لکھنا آں'' درست تے ''مَیں لکھناں آں'' غلط طریقہ اے۔ ایہنوں ''مَیں لکھناں'' وی لکھیا جاسکدا اے۔

23۔ کجھ خاص پنجابی لفظ:

کجھ خاص پنجابی لفظاں نوں پنجابی ای لکھنا چاہیدا اے۔ مثلاً:

درست: دھوکھا، بھکھ، جھوٹھ، ڈھیٹھ، ڈھڈ، چُلّھا، ہتھ، لوک، کم، اَٹھ، اَگ، اَج

غلط: دھوکا، بھک، جھوٹ، ڈِھیٹ، ٹِڈ، چُلّا، ہت، لوگ، کام، آٹھ، آگ، آج

مُکدی گل ایہہ کہ اُتے اِملا دے جیہڑے اصول زیرِ بحث لیاندے گئے نیں اوہناں اُتے عمل کر کے چنگی تے معیاری پنجابی لکھی جاسکدی اے۔ خواہ مخواہ نویاں شکلاں، حرفاں تے آوازاں دی نویں اِملا بنا کے پنجابی نوں الجھانا نہیں چاہیدا۔ رسم الخط نوں اردو دے نیڑے تیڑے رکھن نال ای ایس زبان دی ترقی تے مقبولیت اے۔

بلوچی، سندھی تے پشتو ایس لئی ساڈی سمجھوں باہر نیں کہ سارے حروف تہجی اردو توں ہٹ کے نیں جیہناں نوں سمجھن لئی پہلاں باقاعدہ اوس زبان دی ''ا، ب'' سکھنی ضروری اے جد کہ پنجابی نوں گلگت تے بلتستان وچ رہن والے لوک وی سو فیصد نہیں تے ادھا کو بآسانی سمجھ تے پڑھ لیندے نیں۔ ''پانی'' لفظ نوں اِملا دے تجربے توں بغیر ''پانی'' لکھیاں اُردو والے پانی تے پنجابی والے بغیر کسے اوکڑ توں (اڑنون نال) پانی پڑھ لین گے۔

معروضی سوالات پنجابی (آپشنل)

نصاب جانکاری

1۔ ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ'' کیہدی تخلیق اے؟
محمد آصف خاں

2۔ ''پنجابی لسانیات'' دالکھاری کون اے؟
ڈاکٹر شہباز ملک

3۔ ''پنجابی ادب دی کہانی'' دا مصنف کون اے؟
عبدالغفور قریشی

4۔ بابا فرید دے کلام دے کسے اِک سودھنہار تے اوہدی کتاب داناں وی دسو۔
سودھنہار: محمد آصف خاں۔ ''آکھیا بابا فرید نے''

5۔ شاہ حسین دے کلام دا سودھنہار تے کتاب داناں دسو۔
i۔ سودھنہار: مقصود ثاقب۔ ''کلام حضرت مادھولال حسین''
ii۔ سودھنہار: محمد آصف خاں۔ ''کافیاں شاہ حسین''

6۔ سلطان باہو دا کلام کس کس سودھنہار نے سودھیا اے؟
شریف صابر، سلطان الطاف علی

7۔ بلھے شاہ دے کلام دا مرتب کون اے تے کتاب داناں کیہہ اے؟
محمد آصف خاں۔ کتاب داناں: ''آکھیا بلھے شاہ نے''

8۔ نصاب وچ شامل ''ہیر رانجھا'' قصہ کس شاعر نے لکھیا اے؟ قصے داناں کیہہ اے؟
وارث شاہ۔ قصے داناں ''ہیر وارث شاہ''

9۔ مثنوی سیف الملوک دا اصل ناں کیہہ اے تے لکھاری کون اے؟
مثنوی ''سفر العشق''، میاں محمد بخش

10۔ شعری پراگے ''ترنجن'' دا شاعر کون اے؟
احمد راہی۔

11- باقی صدیقی دی کیہڑی کتاب تہاڈے نصاب وچ شامل اے؟
''کچے گھڑے'' شاعری دا مجموعہ اے۔

12- منیر نیازی دا مکمل پنجابی کلام کس ناں نال چھپا اے؟
''کل کلام''

13- ''کل کلام'' وچ کنے شعری مجموعے شامل نیں؟ ناں دسو۔
3 مجموعے: i- سفر دی رات ii- چار چُپ چیزاں iii- رستہ دسن والے تارے

14- ''موآتے'' قومی شاعری دا مجموعہ اے۔ شاعر دا ناں دسو۔
ڈاکٹر فقیر محمد فقیر

15- ''کلام پیر فضل گجراتی'' دے مرتب تے سودھنہار دا ناں دسو۔
پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمٰن

16- رؤف شیخ دے شعری مجموعے دا ناں تے نوعیت دسو۔
مجموعے دا ناں ''بلدا شہر'' تے غزلاں دا مجموعہ اے۔

17- مواعظ نوشہ گنج بخشؒ دا لکھاری تے مرتب کون کون نیں؟
لکھاری دا ناں حاجی محمد نوشہ گنج بخشؒ۔ پہلے مرتب دا ناں سیّد شریف احمد شرافت نوشاہی تے دُوجے مرتب پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نیں۔

18- ''سچی سرکار'' کس قسم دی کتاب اے تے لکھاری دا ناں کیہہ اے؟
پنجابی نثر وچ لکھی سیرت دی کتاب اے۔ لکھاری دا ناں عبدالکریم ثمر اے۔

19- نواز دے افسانوی مجموعے دا ناں دسو۔
''ڈُونگھیاں شاماں'' (افسانے)

20- فرخندہ لودھی دے افسانوی مجموعے دا ناں دسو۔
''چنے دے اوہلے'' (افسانے)

21- افضل احسن رندھاوا دی کیہڑی لکھت نصاب وچ شامل اے؟
دیوا تے دریا (ناول)

22- سجاد حیدر دے ریڈیائی ڈرامیاں دے مجموعے دا ناں دسو۔
بول مٹی دیا باوایا (ریڈیو ڈرامے)

23- ''چونبڑاں'' دا لکھاری کون اے تے کس نوعیت دی کتاب اے؟
لکھاری: ارشد میر۔ نوعیت: انشائیے (طنز و مزاح)

24- شریف کنجاہی دی تنقید دی کتاب دا ناں دسو۔
''جھاتیاں''

25- ''پُورنے'' کس نقاد دی کتاب اے؟
حسین شاہد

26- ''ساراں'' دا لکھاری کون اے؟
نجم حسین سیّد

27- ''ادب سمندر'' دا مصنف کون اے؟
پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

28- ''پرکھ پڑچول'' دا لکھاری کون اے تے کس نوعیت دی کتاب اے؟
عارف عبدالمتین۔ تنقید دی کتاب اے۔

29- ادب کِنّی قسم دا ہوندا اے؟
3 قسم دا: لوک ادب، شعری ادب نثری ادب۔

30- لوک ادب دِیاں معروف قسماں کیہڑیاں نیں؟
لوری، بولی، ماہیا، ڈھولا، جگنی، چھلا، ٹپا، ککلی، تھال، جُھمر، سمی، گدھا، بھنگڑا، گھوڑیاں تے سٹھنیاں وغیرہ۔

31- کلاسیکی شاعری دِیاں صنفاں دے ناں دسو۔
شلوک، کافی، سی حرفی، حمد، نعت، منقبت، جنگ نامے، واراں، دوہڑے، باراں ماہ، اٹھوارے، معراج نامے وغیرہ۔

32- نثری اصناف دے ناں دسو۔
ناول، افسانہ، ڈرامہ، سفرنامہ، انشائیہ وغیرہ۔

مجوزہ کتاباں

33- ''پنجابی شاعراں دا تذکرہ'' دے لکھاری دا ناں دسو۔
مولا بخش کشتہ۔

34- مولانا بخش کشتہ دی تذکرے توں علاوہ وجہ شہرت کیہہ اے؟
پنجابی غزل دے پہلے صاحب دِیوان شاعر نیں۔
کوئی لکھے تاریخ تے یاد رکھے بخشی ربّ نے عزت ایہہ خاص مینوں
شعراں وچ پنجابی دے سبھ کولوں پہلے پہل چھپیا ہے دِیوان میرا

35- ''لعلاں دی پَنڈ'' کس نوعیت دی کتاب اے؟
مختلف لکھاریاں دے وکھو وکھ موضوعات اُتے لکھے ہوئے کل 73 مضموناں دا مجموعہ اے تے ایہدے مرتب داناں اقبال صلاح الدین اے۔

36- پنجابی ادب دا ارتقاء کیہدی کتاب اے۔
ڈاکٹر انعام الحق جاوید دی ضخیم کتاب اے جیہدے کل صفحات 768 نیں۔

37- ''پنجابی کے پانچ قدیم شاعر'' دا لکھاری کون اے؟
شفیع عقیل

38- پاکستانی پنجابی شاعری دا مرتب کون اے؟
شریف کنجاہی

39- ''وحدت الوجود تے پنجابی شاعری'' دا لکھاری کون اے؟
سیّد علی عباس جلالپوری

40- ''ادب سمندر'' تے ''ادب پریت'' دے لکھاری داناں دسو؟
ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد

41- ''رنگ سنگ'' تنقیدی کتاب اے، نقاد داناں دسو۔
ڈاکٹر اسلم رانا

42- ''تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند'' دی کنویں جلد پنجابی زبان وادب بارے اے؟
تیرھویں (13ویں) جلد

43- ''پنجابی لوک گیتاں دا موضوعاتی مطالعہ'' کیہدی تخلیق اے؟
ڈاکٹر نوید شہزاد

44- ''نویں نظم'' دے لکھاری داناں دسو۔
ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی

(1)

زبان تے پنجابی زبان دی تاریخ

i۔ پنجابی بولی دا پچھوکڑ

45۔ محمد آصف خاں دی شخصیت دے کنّے پہلو نیں؟

آپ اُستاد، محقق، نقاد، ایڈیٹر، ماہر لسانیات تے پنجابی دے سچجے ادیب سن۔

46۔ محمد آصف خاں کتھے تے کدوں پیدا ہوئے؟

29 نومبر 1929ء نوں بستی دانشمنداں ضلع جالندھر وچ پیدا ہوئے۔

47۔ محمد آصف خاں کس رسالے دے ایڈیٹر رہے۔

مہینہ وار "پنجابی ادب" دے۔

48۔ محمد آصف خاں پنجابی زبان و ادب دی ترقی و ترویج لئی کس ادارے نال ساری زندگی منسلک رہے؟

پنجابی زبان و ادب دی ترقی و ترویج واسطے قائم کیتا گیا ادارہ اے جیہدا ناں "پاکستان پنجابی ادبی بورڈ" اے۔

49۔ محمد آصف خاں دیاں سودھیاں کتاباں دے ناں دسو۔

"جنگِ ہند پنجاب"، "آکھیا بابا فرید نے"، "ہیر دمودر"، "کافیاں شاہ حسین"، "آکھیا بلھے شاہ نے" تے "آکھیا خواجہ فرید نے"

50۔ محمد آصف خاں دے مضامین دیاں مجموعیاں دے ناں دسو۔

"ٹِک ٹِک" تے "ہور ٹِک ٹِک"

51۔ محمد آصف خاں کیہڑیاں کیہڑیاں زباناں دے جانو سن؟

اُردو، پنجابی، انگریزی، فارسی، سندھی، ہندی تے سنسکرت

52۔ "پنجابی بولی دا پچھوکڑ" وچ کُل کنّے مضامین شامل نیں؟ ناں وی دسو۔

کل چار مضمون نیں:

i۔ بھرے بھنڈار	ii پنگریاں
iii۔ پنجابی بولی دا پچھوکڑ	iv۔ پنجابی زبان کے اجزائے ترکیبی (اردو)

53- "پنجابی بولی دا پچھوکڑ" وچ شامل مضمون کس نوعیت دے نیں؟
لسانیاتی تحقیق دے زمرے وچ آندے نیں۔
54- محمد آصف خاں تے تنویر بخاری دی مرتبہ کتاب "کن لیکھا" کس نوعیت دی کتاب اے؟
ایہدے وچ پنجابی زبان دے مصادر (Verbs) اکٹھے کیتے گئے نیں جیہناں دی تعداد دو ہزار (2000) نالوں ودھ اے۔
55- محمد آصف خاں نے بیالوجی، سائیکولوجی تے جیالوجی دا پنجابی ترجمہ کیہ کیتا اے؟
بیالوجی: جیوسار، سائیکولوجی: چت سار، جیالوجی: بھوسار۔
56- بقول محمد آصف خاں آکسیجن تے ہائیڈروجن دی پنجابی کیہ ہوسکدی اے؟
آکسیجن: واجنی، ہائیڈروجن: پنجنی
57- محمد آصف خاں نے پنجابی اگیتر اں (سابقیاں) تے پچھیتر اں (لاحقیاں) دی گنتی کیہہ دسی اے؟
36 اگیتر اں تے 95 پچھیتر اں
58- انگریزی زبان وچ مروجہ اصطلاحات زیادہ تر کیہناں زباناں توں آئیاں نیں؟
لاطینی تے یونانی
59- انڈین پنجاب وچ قائم پنجابی زبان دی ترقی و ترویج دے ادارے دا ناں کیہ اے۔
پنجابی پٹیالہ بھاشا دبھاگ
60- پنجابی کس گروہ یا کنبے دی زبان اے؟
غیر آریائی زبان اے۔
61- وادی سندھ دی تہذیب (Indus Civilization) دے کھنڈرات کیہناں علاقیاں وچوں دریافت ہوئے نیں؟
ہڑپہ، سرائے کھولا (پنجاب)، موہن جوداڑو (سندھ)، لوتھل (گجرات، کاٹھیاوار)، کالی بنگن (راجستھان)، آمری تے نال (بلوچستان)
62- پنجاب وچوں لبھے انسانی باقیات دی عمر دا اندازہ کیہ لایا گیا اے؟
1 کروڑ 40 لکھ سال
63- پنجاب دے قدیم ترین وسنیک کون لوک سن؟
منڈا یا منڈاری قبائل (کول، بھیل، سنتھال، جاورا، کانگ وغیرہ)

64۔ آریاں توں پہلاں کیہڑے قبائل حملہ آوراں دی صورت ایس دھرتی اُتے آئے؟
نیگریٹو، آسٹرک، دراوڑ تے آریا

65۔ آریا کدوں ایس علاقے وچ آئے، اوہناں دی زبان کیہڑی سی؟
1500 ق م نوں۔ سنسکرت زبان بولدے سن۔

66۔ آریاں دی مذہبی کتاب داناں دسو۔
رگ وید

67۔ آصف خاں نے کیہڑے تن غیر آریائی قبائل دی دس پائی اے؟
دسیو، اسُر تے پنّی

68۔ گرامر دی دُنیا دی سبھ نالوں قدیم کتاب تے اوہدے لکھاری داناں دسو۔
اشٹا دھیائی۔ لکھاری: پانی

69۔ پنجابی زبان دی لفظالی وچ کیہناں کیہناں زباناں دے الفاظ شامل نیں؟
مُنڈا، دراوڑی، ویدی، آریائی، یونانی، عربی، فارسی، انگریزی وغیرہ۔

70۔ پراکرتاں توں کیہہ مراد اے؟
پراکرتاں اوہناں زباناں نوں آکھدے نیں جیہڑیاں آریاں دے آن توں پہلاں ایتھے بولیاں جاندیاں سن۔

71۔ کجھ پراکرتاں دے ناں دسو۔
پالی، شورسینی، مہاراشٹری، ماگدھی، اردماگدھی، پشاچی، چولیکا پشاچی، باہلیکی، شاکاری، چنڈالی، شابری، ابھیریکی، شاکی تے اپ بھرنش وغیرہ۔

72۔ محمد آصف خاں نے اپ بھرنش دِیاں کنیاں قسماں دسیاں نیں؟
27 قسماں۔

73۔ اپ بھرنش دا مطلب کیہہ اے؟
وِگڑی ہوئی بولی

74۔ پتنجلی دی کتاب داناں دسو۔
مہابھاشیہ

75۔ گریرسن نے اپنی کتاب ''لنگوئسٹک سروے آف انڈیا'' وچ کنیاں زباناں تے

لہجیاں بارے گل بات کیتی اے؟

برصغیر دِیاں 179 زباناں تے 544 لہجیاں بارے۔

76- گریرسن کس علاقائی زبان دا ماہر سی؟

کشمیری

77- صَرف تے نحو توں کیہہ مراد اے؟

گرامر نوں آکھدے نیں۔ صَرف وچ لفظاں اُتے جدکہ نحو وچ گرامری بناوٹ (جملہ بندی) بارے بحث ہوندی اے۔

ii۔ پنجابی لسانیات

78- ڈاکٹر شہباز ملک کس کالج وچ پروفیسر تے صدرِ شعبہ رہے؟

اورینٹل کالج، یونیورسٹی آف دی پنجاب، لاہور وچ۔

79- ڈاکٹر شہباز ملک کیہناں دو رسالیاں دے مدیر رہے؟

''کھوج'' (چھیماہی)، ''لہراں'' (مہینہ وار)

80- پنجاب یونیورسٹی دی ملازمت دے دوران آپ نوں کیہہ کیہہ اعزاز حاصل ہوئے؟

آپ پنجابی دے پہلے فُل پروفیسر (گریڈ 20) بنے تے اج کل پنجاب یونیورسٹی وچ پروفیسر امریطس نیں۔

81- ڈاکٹر شہباز ملک دِیاں تِن درجن کتاباں وچوں کجھ اہم دے ناں دسو۔

پکّی روٹی خُرد، جنگ نامہ مقبل تے پنجابی مرثیہ، پنجابی لسانیات، ساڈے اکھان، نتارے، آزادی دے مجاہد لکھاری، گویڑ، پنجابی کتابیات

82- ''پنجابی لسانیات'' دی خاص گل کیہڑی اے؟

لسانیات دے موضوع اُتے لکھی پنجابی (شاہ مکھی) دی پہلی کتاب اے۔

83- ''پنجابی لسانیات'' دا دیباچہ کس معروف ادبی شخصیت نے لکھیا اے؟

پروفیسر ڈاکٹر وحید قریشی نے۔

84- لسانیات دا اصطلاحی مفہوم کیہہ اے؟

کسے زبان دا سائنسی مطالعہ یا علم، لسانیات کہلاندا اے۔

85- صوتیات (Phonetics) توں کیہہ مراد اے؟

لسانیات دے علم مطابق انسانی آوازاں نوں جانچنا، گویڑنا تے ایہناں دا ویروا کرنا صوتیات کہلاندا اے۔

86۔ صوتیہ (Phoneme) توں کیہہ مراد اے؟

انسانی نکیاں وڈیاں بامعنی آوازاں صوتیہ یا (Phoneme) اکھواندیاں نیں۔

87۔ صوتیاں (Phonemes) دِیاں کنیاں قسماں نیں؟

i۔ بندشی صوتاں (Stops) ii۔ صفیری صوتاں (Spirants)

iii۔ پہلوی صوتاں (Laterals) iv۔ ارتعاشی صوتاں (Trill)

v۔ انفی گنگنیاں صوتاں (Nasal) vi۔ حرف علت، مصوتے (Vowels)

88۔ مصوتے (Vowels) کس قسم دِیاں آوازاں نوں کہندے نیں؟

اوہ آوازاں جیہڑیاں مونہہ وچوں لنگھ کے ایس طریقے نال پیدا ہوندیاں نیں کہ مونہہ دا رستہ لگ بھگ کھلا چھڈ دتا جاندا اے۔

89۔ پنجابی زبان دے غیر مقامی صوتیے (Phonemes) کنے تے کیہڑے نیں؟

کل نوں (9) نیں: ث۔ ح۔ ذ۔ ص۔ ض۔ ط۔ ظ۔ ع۔ ق۔

90۔ قیامِ پاکستان توں پہلاں پنجاب نوں کِنیاں قسمتاں وچ ونڈیا گیا سی؟

پنج (5): i۔انبالہ ii۔ جالندھر iii۔لاہور iv۔ملتان v۔راولپنڈی

91۔ پنجابی دے علاقائی لہجیاں دی ونڈ دسو۔

i۔ مرکزی (ٹکسالی لہجہ) ii۔ مشرقی لہجے iii۔ مغربی لہجے

92۔ پنجابی دے مشرقی لہجے کیہڑے کیہڑے نیں؟

i۔ بھٹیانی ii۔ پوادھی iii۔ راٹھی

iv۔ مالوی v۔ دوآبی

93۔ پنجابی دے مغربی لہجیاں دے ناں دسو۔

i۔ پوٹھوہاری ii۔ دھنی iii۔ چھاچھی

iv۔ شاہ پوری v۔ ریاستی vi۔ ملتانی

vii۔ جانگلی یا جانگلی۔

94- پنجاب توں باہر لے علاقیاں وچ بولی جان والی پنجابی زبان دے مختلف ناں دسو۔

i- ہندکو ii- ڈوگری یا پہاڑی

iii- گوجری iv- سرائیکی

v- کھیترانی یا جٹکالی vi- لورستانی

iii- پنجابی ادب دی کہانی

95- ''پنجابی ادب دی کہانی'' دے کل کنے صفحات نیں؟

646 صفحے

96- ''پنجابی ادب دی کہانی'' وچ مصنف نے کنے لوک گیتاں دا ذکر کیتا اے؟

24 لوک گیتاں دا۔

97- ''پنجابی ادب دی کہانی'' وچ کیہڑیاں پنجابی تحریکاں دا ذکر کیتا گیا اے؟

i- ناداری تحریک ii- سنگھ سبھا تحریک

iii- نیشنل کانگریس iv- آل انڈیا مسلم لیگ

v- کسان تحریک vi- خلافت تحریک

vii- غدر پارٹی viii- اکالی تحریک

ix- سنٹرل پنجابی سبھا x- تحریک عدم تشدد

(xi) ہندوستان چھڈو تحریک

98- ''پنجابی ادب دی کہانی'' وچ عبدالغفور قریشی نے کنے لکھاریاں دا ذکر کیتا اے؟

گورو گورکھ ناتھ توں لے کے عبدالغفور درشن تیکر 347 لکھاریاں دا۔

99- عبدالغفور قریشی نے پنجابی دِیاں کیہڑیاں بولڑیاں (لہجیاں) دا ذکر کیتا اے؟

پوادھی، بھٹیانی، مالوی، ماجھی، دوآبی، پوٹھوہاری، لہندی وغیرہ۔

100- عبدالغفور قریشی موجب کیہڑیاں قدیم زباناں وچ پنجابی لفظالی موجود اے؟

سنسکرت، پالی، پیساچی، پراکرت، شورسینی، اپ بھرنش۔

101- ''پنجابی ادب دی کہانی'' تذکرہ اے یا تاریخ۔

347 شاعراں دا تذکرہ اے۔

(2)

کلاسیکی شاعری

i۔ شلوک فرید ی

102۔ تصوف توں کیہہ مراد اے؟

تصوف دے لغوی معنی نفسانی خواہشاں توں پاک ہونا اے۔ تصوف اوہ علم اے جیہدے نال دل دی صفائی ہوندی اے۔ بقول امام قشیری:

''باطن دی تعمیر تے اخلاق دی طہارت داناں تصوف اے''۔

103۔ تصوف دی جامع کتاب تے اوہدے مصنف داناں دسو۔

حضرت علی ہجویری (داتا گنج بخشؒ) دی کتاب ''کشف المحجوب''

104۔ تصوف دے دو مشہور نظریے کیہڑے نیں تے اوہناں دے بانی کون نیں؟

وحدت الوجود (ہمہ اوست) دا بانی محی الدین ابن عربیؒ تے وحدت الشہود (ہمہ از اوست) دا بانی شیخ احمد سرہندی المعروف مجدد الف ثانیؒ

105۔ ملامتی کون ہوندے نیں؟

فقیراں دا اوہ ٹولہ یا گروہ جیہڑے جان بُجھ کے غیر شرعی حرکتاں کردے نیں پر لُک چُھپ کے ربّ دی عبادت کردے نیں، ملامتی کہلاندے نیں۔

106۔ بابا فرید دی پیدائش، ناں، لقب دسو۔

بابا فرید، محمد آصف خاں دے بقول 1188ء نوں ملتان دے نیڑے ''سنت بدھلا'' روڈ اُتے اِک قصبے کوٹھیوال وچ پیدا ہوئے۔ اصل ناں مسعود تے لقب فرید الدین سی آپ دا پورا ناں بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ سی۔

107۔ بابا فرید دے والد، والدہ تے دادا دے ناں دسو۔

والد دا ناں جمال الدین سلیمان، والدہ: قُرسم بی بی تے دادا دا ناں قاضی شعیب سی۔

108۔ بابا جی کیہدے کولوں تے کیہڑی تفسیر پڑھ رہے سن جدوں اوہناں دے مرشد آئے تے مرشد نے کیہہ آکھیا؟

بابا فرید اپنے اُستاد حضرت مولانا منہاج الدین ترمذی کولوں تفسیر ''نافع'' پڑھ رہے

سن کہ حضرت خواجہ بختیار کاکی تشریف لیائے تے آکھیا ''نافع'' تہانوں کجھ نفع وی دیوے گی؟ تے آپ نے کہیا مینوں نفع تہاڈی ذات توں ملے گا۔

109۔ آپ نے مرشد دے کہن تے کتھے کتھے تبلیغ کیتی؟

دلی، ہانسی تے فیر اخیر اجودھن (موجودہ پاک پتن) تشریف لے آئے۔

110۔ بابا فرید دا وصال کدوں ہویا؟ کتھے دفن نیں؟ عرس کدوں ہوندا اے؟

بقول محمد آصف خاں 1280ء وصال، مدفن: پاک پتن، 5 توں دس محرم عرس۔

111۔ آپ دے مشہور خلیفے جیہڑے آپ وی اولیا سن۔

حضرت نظام الدین اولیاء، حضرت بدر الدین اسحاق، حضرت علاؤ الدین صابر تے حضرت بابا موج دریا۔

112۔ پنجابی دا پہلا معلوم شاعر کون اے تے اوہناں کس صنف وچ لکھیا؟

حضرت بابا فرید الدین مسعود گنج شکرؒ، صنف شاعری ''شلوک''

113۔ بابا فرید دے شلوک کس کتاب وچوں ملے تے اوہدا سودھنہار کون اے؟

سکھاں دی مذہبی کتاب ''گورو گرنتھ صاحب'' وچوں لبھے نیں۔ ایس کتاب نوں سکھاں دے پنجویں گورو تے بابا گورو نانک دے چوتھے جانشین گورو ارجن نے 1604ء نوں اجو کی (موجودہ) شکل وچ مرتب کیتا۔

ii۔ کافیاں شاہ حسین

114۔ شاہ حسین دا جمن ورہا، جمن بھوئیں، مدفن تے مرن ورہا دسو؟

شاہ حسین 1538ء نوں ٹیکسالی دروازہ، لاہور وچ پیدا ہوئے۔ آپ دی وفات 1601ء اے تے باغبانپورہ لاہور وچ دفن نیں۔

115۔ شاہ حسین دا اصل ناں، پیو، دادے داناں تے ذات کیہہ سی؟

اصل ناں ''حسین'' اے۔ والد دا ناں شیخ محمد عثمان تے دادا دا ناں کلجس رائے سی جیہڑے ہندوؤں مسلمان ہوئے سن۔ آپ دی ذات ڈھڈی راجپوت تے جولاہیا (کھڈی دا) کم کردے سن۔

116۔ شاہ حسین دے اُستاد، مرشد داناں کیہہ سی؟

آپ دے اُستاد ٹیکسالی گیٹ دی مسیت دے امام مولوی ابوبکر سن تے آپ دے

مرشد داناں تے بہلول دریائی سی۔

117۔ آپ دے مرشد نے آپ نوں کیہہ تلقین کیتی سی؟

دن ویلے داتا صاحب دے مزار تے حاضری دین تے رات نوں دریائے راوی دے کنڈھے عبادت دی تلقین کیتی سی۔

118۔ شاہ حسین کیہڑی تفسیر پڑھدے سن؟

تفسیر مدارک

119۔ مادھولال کون سی؟

ہندو برہمن منڈا سی۔ شاہ حسین نوں اوہدے نال محبت سی۔ اوہنے اسلام قبول کیتا تے شاہ حسین دا مرید ہو گیا۔ شاہ حسین دی وفات مگروں اوہناں دا گدی نشین تے مزار دا مجاور بنیا۔ مادھولال شاہ حسین دی وفات مگروں 57 سال زندہ رہیا۔

120۔ آپ دا میلہ کس ناں نال مشہور اے تے کدوں لگدا اے؟

مارچ وچ آپ دے عرس دے موقع تے میلہ چراغاں لگدا اے۔

121۔ آپ کیہڑے دو مشہور مغل بادشاہ دے عہد وچ زندہ سن؟

جلال الدین محمد اکبر تے اوہدا پتر محمد جہانگیر۔

122۔ کیہڑا مشہور تے بہادر پنجابی کردار (ہیرو) شاہ حسین دے عہد دا اے؟

دُلا بھٹی

123۔ آپ دا کلام کس صنف وچ اے، سودھنہار کون اے؟

کافیاں دی شکل وچ۔ کل 163 کافیاں نیں جیہناں نوں پہلی واری ڈاکٹر موہن سنگھ دِیوانہ نے سندھ دے اِک قدیم بیاض وچوں لبھ کے چھاپیا۔ محمد آصف خاں نے وی آپ دا کلام سودھیا اے۔

124۔ شاہ حسین دِیاں کجھ علامتاں دسو۔

آپ جولاہیا کم کردے سن تے ساریاں علامتاں ایس پیشے وچوں لئیاں نیں۔ کجھ علامتاں درج ذیل نیں: چرخہ = انسانی جسم، چرخہ کتن = نیک عمل کرن، کنت/ ور/ شوہ = رب، ترنجن/ پیکا = دُنیا، سوہرا گھر = آخرت، مُکلاوا = موت، سالو = نفسانی خواہشات، ڈولی = جنازہ، کھڈی = قبر، وچھا/ کالا ہرن/ مکنا ہاتھی = نفسِ امارہ، سس نناں = منکر نکیر، پنج پُونیاں = پنج نمازاں، پچھی = اعمال نامہ۔

iii۔سی حرفی سلطان باہو

125۔ سلطان باہو کدوں تے کتھے پیدا ہوئے؟

آپ 1628ء نوں شورکوٹ ضلع جھنگ دے اِک پنڈ ''اعوان'' وچ پیدا ہوئے۔

126۔ سلطان باہو دی والدہ تے والد داناں کیہہ سی؟ آپ دے والد کیہہ کم کردے سن؟

آپ دی والدہ داناں بی بی راستی تے والد داناں بازید محمد سی۔آپ دے والد مغل بادشاہ شاہجہان دی فوج وچ منصب دار سن۔

127۔ کس مغل بادشاہ نے کنی جاگیر حضرت سلطان باہو دے والدنوں دتی سی؟

مغل بادشاہ شاہجہان نے بازید محمد نوں ملتان دی لڑائی وچ راجہ امروٹ دا سر قلم کرن تے پنڈ ''قہرگان'' وچ پنجاہ ہزار وگھے زمین دتی سی۔

128۔ سلطان باہو نے کس کس مرشد دے ہتھ اُتے بیعت کیتی؟

آپ پیدائشی ولی سن تے روحانی طور تے نبی پاک ﷺ دے ہتھ اُتے بیعت سن پر والدہ دے کہن تے دُنیاوی مرشد پہلاں شاہ حبیب اللہ قادری نوں تے مگروں حضرت عبدالرحمٰن دہلوی نوں بنایا۔

129۔ سلطان باہو نے کدوں وصال فرمایا تے مزار کتھے اے؟

آپ داوصال 1691ء نوں ہویا تے مزار گڑھ مہاراجہ ضلع جھنگ وچ اے۔

130۔ اسم ''باہو'' دا کیہہ مطلب اے؟

''ہو'' توں مراد اللہ اے تے ''با'' دا مطلب ساتھ۔لہٰذا باہوتوں مراد اے ''اللہ تعالیٰ دے ساتھ (نال)'' باہو دا لفظ اُلٹا کے پڑھیا جاوے تے ''وہاب'' بن جاندا اے جیہڑا کہ اللہ تعالیٰ دا صفاتی ناں اے۔

131۔ سلطان باہو نے کل کنیاں کتاباں لکھیاں تے مشہور کس پاروں ہوئے؟

آپ نے کل 140 کتاباں تے رسالے عربی تے فارسی وچ لکھے پر مشہور ''ابیات'' پاروں ہوئے جیہڑے پنجابی شاعری وچ نیں۔

132۔ ابیات باہو کس صنف وچ نیں؟

سلطان باہو دے کلام نوں ابیات یا سی حرفی آکھیا جاندا اے۔ابیات بیت دی جمع اے جیہدا مطلب اے شعر۔جد کہ ''سی حرفی'' پنجابی شاعری دی اِک صنف اے

جیہدے بانی وی سلطان باہو نیں۔ سی حرفی توں مراد تیہہ (30) حرفاں والی نظم اے تے ایس نظم دا ہر بند عربی حروف تہجی نال شروع ہوندا اے۔

133۔ سلطان باہو دا پیشہ کیہہ سی؟

واہی بیجی کردے سن

iv۔ کافیاں بلھے شاہ

134۔ بلھے شاہ دا اصل ناں کیہہ اے؟ آپ کدوں تے کتھے پیدا ہوئے؟

اصل ناں سیّد عبداللہ شاہ سی۔ 1680ء نوں اُچ گیلانیاں وچ پیدا ہوئے۔

135۔ آپ دے والد دا ناں کیہہ اے؟ کیہہ کردے سن؟ کتھے کتھے رہائش پذیر رہے؟

والد دا ناں سخی شاہ محمد درویش سی جیہڑے امام مسجد سن۔ آپ دے والد اُچ گیلانیاں توں ہجرت کر کے پہلے ساہیوال دے اِک پنڈ ملکوال وچ آباد ہوئے تے فیر پانڈوکے ضلع قصور آ گئے۔

136۔ بابا بلھے شاہ ہوراں کتھوں تے کس اُستاد کولوں تعلیم حاصل کیتی؟

قصور دے مشہور عالم تے اُستاد حافظ مخدوم غلام مرتضیٰ قصوری کولوں قرآن، حدیث، تفسیر، فقہ، منطق تے فلسفہ دی تعلیم حاصل کیتی۔

137۔ بلھے شاہ دے مرشد کون تے کتھوں دے سن؟ ذات کیہہ سی؟

مرشد دا ناں شاہ عنایت قادری سی لاہور دے سن تے ذات آرائیں سی۔

138۔ بلھے شاہ دا وصال کدوں ہویا تے کتھے دفن نیں؟

1757ء نوں فوت ہوئے تے قصور شہر وچ ای دفن نیں۔

139۔ بلھے شاہ نے کس کس صنف وچ شاعری کیتی اے؟

آپ دی مشہور صنف کافی اے۔ ایس توں اڈ باراں ماہ، دوہڑے، سی حرفیاں، اٹھوارے تے گنڈھاں وی لکھیاں نیں۔

v۔ ''ہیر'' وارث شاہ

140۔ وارث شاہ کتھے تے کیہدے گھر جمے؟

آپ جنڈیالہ شیر خان ضلع شیخوپورہ وچ پیدا ہوئے۔ والد دا ناں سیّد گل شیر شاہ سی۔

141- وارث شاہ نے مذہبی تعلیم کتھوں تے کیہدے کولوں حاصل کیتی؟
ضلع قصور دے معروف عالم حافظ مخدوم غلام مرتضٰی قصوری کولوں جیہڑے بلھے شاہ دے وی اُستاد سن۔

142- وارث شاہ دی مشہور تخلیق کیہڑی اے؟ ایہہ کدوں تے کتھے تخلیق ہوئی؟
''ہیر'' دا قصہ معروف اے۔ ملکہ کھرل ہانس نامی پنڈ دی مسیت وچ امامت کرواندے رہے تے اوتھے ای 1766ء بمطابق 1180 ہجری ''ہیر'' دا قصہ لکھیا۔

143- ''ہیر'' توں اڈ ہور کیہہ کجھ لکھیا؟
معراج نامہ، چوہیڑی نامہ تے قصیدہ بُردہ شریف دا پنجابی ترجمہ کیتا۔

144- وارث شاہ توں پہلاں ہیر دا قصہ کیہڑے کیہڑے شاعراں نے لکھیا؟
دمودر داس دمودر کھتری، احمد کوی، چراغ دین اعوان تے حافظ شاہجہان مقبل۔

145- قصہ ہیر رانجھا دے معروف کردار کیہڑے نیں؟
ہیر، رانجھا (دھیدو)، موجو چودھری (رانجھے دا پیو)، کیدو، مُلاں، لڈن ملاح، چُوچک (ہیر دا پیو)، ملکی (ہیر دی ماں)، سلطان (ہیر دا بھرا)، قاضی، بالناتھ، سیدا کھیڑا (ہیر دا خاوند)، اجو کھیڑا (ہیر دا سوہرا)، عیالی، سہتی (ہیر دی نتان)، مراد بلوچ (سہتی دا عاشق)، عدلی راجہ وغیرہ۔

146- رانجھے دا وطن کیہڑا سی تے اوہدے کنے بھرا سن؟
دھیدو رانجھا تخت ہزارہ ضلع سرگودھا دا وسنیک سی تے اوہدے ست بھرا تے ست ای بھرجائیاں سن۔

147- ہیر دا ویاہ کیہدے نال تے کس علاقے وچ ہویا؟
سیدے کھیڑے نال، علاقے دا ناں رنگپور سی۔

148- ہیر دے ماں پیو تے بھرا دا ناں دسو؟
ماں دا ناں ملکی، پیو دا چوچک تے بھرا دا ناں سلطان سی۔

149- رانجھا جوگ لین کتھے گیا سی تے جوگی دا ناں کیہہ سی؟
ضلع جہلم ٹلہ جوگیاں وچ بالناتھ کول گیا سی۔

150- ہیر وارث شاہ نوں ہور کس ناں توں یاد کردے نیں؟
دیوان پنجاب یا انسائیکلوپیڈیا آف پنجاب۔

vi۔ سیف الملوک

151۔ میاں محمد بخش کدوں، کتھے تے کیہدے گھر پیدا ہوئے؟

میاں محمد بخش 1830ء نوں چک ٹھاکرہ، کھڑی شریف، میرپور، آزاد کشمیر وچ میاں شمس الدین دے گھر پیدا ہوئے۔

152۔ میاں محمد بخش تے اوہناں دے وڈکے کس معروف صوفی بزرگ دے مرید سن تے اوہناں دا مزار کتھے اے؟

آپ دے وڈکے حضرت پیرا غازی شاہ قلندر عرف دمڑی والی سرکار دے مرید سن جیہناں دا مزار کھڑی شریف وچ اے۔

153۔ میاں محمد بخش کدوں فوت ہوئے تے کتھے دفن نیں؟

31 جنوری 1907ء نوں فالج نال فوت ہوئے۔ کھڑی شریف وچ ای دفن نیں۔

154۔ کس اخبار نے میاں محمد بخش دے انتقال دی خبر چھاپی؟

مولوی فقیر محمد جہلمی دے اخبار "سراج الاخبار" نے "ایک ولی کی وفات" دے عنوان نال خبر چھاپی سی۔

155۔ میاں صاحب نے کُل کنیاں کتاباں لکھیاں تے معروف کیہڑی ہوئی؟

میاں محمد بخش نے کُل ستاراں کتاباں لکھیاں۔ "سفر العشق" المعروف سیف الملوک نوں سبھ توں ودھ شہرت ملی۔

156۔ میاں محمد بخش نے سیف الملوک دے قصے نوں کیہہ ناں دتا اے؟

"سفر العشق"

بات مجازی رمز حقانی ون وناں دی کاٹھی
سفر العشق کتاب بنائی سیف چھپی وچ لاٹھی

157۔ میاں محمد بخش نے سیف الملوک کس عمر وچ لکھی؟

33 سال دی عمر وچ۔

عمر مصنف دی تد آہی تن داہے تن یکے
بھین وڈی فرماندی آہی بیتے ربّ نوں پکے

(3)

جدید شاعری

i۔ ترنجن

158۔ احمد راہی دے تن ناں دسو؟

اصل ناں غلام احمد، مرشد نے رکھیا خورشید احمد، قلمی ناں ''احمد راہی'' تے تخلص ''راہی'' اے۔

159۔ احمد راہی دا فلماں نال کیہہ تعلق سی؟

احمد راہی نے فلمی گیت، کہانیاں تے مکالمے لکھے۔ ہیر رانجھا فلم (کاسٹ: فردوس تے اعجاز) دے گانے بہت مشہور ہوئے۔

160۔ احمد راہی نے کیہڑی کیہڑی زبان وچ شاعری کیتی؟

اُردو تے پنجابی وچ غزلاں، نظماں تے فلمی گیت لکھے۔

161۔ احمد راہی دِیاں نظماں دی کتاب دا ناں کیہہ اے تے کدوں چھپی؟

''ترنجن''۔ پہلی وار 1952ء نوں چھاپے چڑھی۔

162۔ ترنجن توں کیہہ مراد اے؟

اوس سانجھے ویہڑے نوں ترنجن آکھیا جاندا اے جتھے جوان کُڑیاں تے سوانیاں کٹھیاں بہہ کے چرخے کتدیاں نیں تے چرخے دی گھوک دے نال نال مٹھے مٹھے گیت وی گاندیاں نیں۔

163۔ ''ترنجن'' دے فلیپ تے دیباچہ کہنے لکھیا اے؟

سعادت حسن منٹو تے کرشن چندر نے فلیپ لکھے۔ دیباچہ احمد ندیم قاسمی نے لکھیا۔

164۔ ترنجن توں علاوہ احمد راہی دا دُوجا مجموعہ کیہڑا اے؟

''نمھی نمھی وا''

165۔ احمد راہی دے ہم عصر پنجابی شاعر کیہڑے نیں؟

شریف کنجاہی، عارف عبدالمتین، باقی صدیقی

ii۔ کچے گھڑے

166۔ باقی صدیقی کس علاقے دے وسنیک سن؟ کدوں پیدا ہوئے؟ تے اوہناں دا لہجہ کیہڑا اے؟

باقی صدیقی ٹیکسلا دے نیڑے اِک پنڈ سہام وچ 1909ء نوں پیدا ہوئے۔ آپ پوٹھوہاری لہجے دے شاعر نیں۔

167۔ باقی صدیقی دا پنجابی شعری مجموعہ کیہڑا اے۔ ایہدے وچ کس قسم دیاں نظماں شامل نیں؟

''کچے گھڑے'' تے نکی بحر دیاں بوہتیاں نظماں نیں۔

168۔ ''کچے گھڑے'' دا دیباچہ نگار کون اے؟

منیر احمد شیخ نے ''چھیویں حس دا شاعر'' دے عنوان نال دیباچہ لکھیا اے۔

169۔ ''کچے گھڑے'' کس شے دا استعارہ تے علامت اے؟

''کچے گھڑے'' سوہنی مہینوال دے عشق دی علامت اے۔ پنجاب دے کلچر تے ثقافت دا نشان اے۔ انسان دے عارضی تے فانی ہون داوی استعارہ اے۔

170۔ باقی صدیقی دی نکی نظم لکھو؟

اُچیاں کندھاں
ڈک نہ سکن
پھُلاں نی خوشبو

171۔ ''کچے گھڑے'' وچ کیہڑیاں لوک کھیڈاں دا ذکر اے؟

کوڈی، اِٹی ڈنہ، چھپن چھوت۔

iii۔ کل کلام

172۔ منیر نیازی دا مکمل پنجابی کلام کس ناں نال چھپیا اے؟

''کل کلام''

173۔ منیر نیازی نے کس کس زبان وچ شاعری کیتی اے؟

اُردو تے پنجابی وچ

174- منیر نیازی دی کیہڑی نظم دا کیہڑا بند بہتا مشہور اے؟
نظم "ہونی دے حیلے" دا آخری بند جو درج ذیل اے:

کجھ اُنج وی راہواں اوکھیاں سن
کجھ گل وچ غم دا طوق وی سی
کجھ شہر دے لوک وی ظالم سن
کجھ مینوں مرن دا شوق وی سی

175- منیر نیازی ایمائیت دا شاعر اے۔ ایمائیت توں کیہہ مراد اے؟
ایما عربی زبان دا لفظ اے جیہدا مطلب اشارہ اے۔ شاعری وچ کجھ اشارے دتے جاندے نیں، پڑھن والا اوہناں اشاریاں راہیں موضوع دی ڈونگھیائی تک اپڑدا اے تے مطلب اخذ کردا اے۔ ایمائیت دا مُڈھ پرانی چینی شاعری توں بجھا۔

176- منیر نیازی نرگسیت پسند شاعر اے نرگسیت توں کیہہ مراد اے؟
نرگسیت خود پسندی نوں آکھدے نیں۔ اپنے آپ نوں سب کجھ سمجھ بہنا کہ مَیں حرفِ کُل آں مثلاً: ع وس چلے تے ایس جہان وچ کسے نوں مرن نہ دیواں

177- منیر نیازی دا تعلق کیہناں کیہناں شہراں نال رہیا؟
i- ہوشیار پور ii- سرینگر
iii- ساہیوال iv- لاہور

178- منیر نیازی دِیاں کجھ علامتاں دے ناں دسو۔
شیر، بگھیلے، سپ، جن، بھوت، چھلیڈے، ڈیناں، چڑیلاں تے پچھل پیریاں وغیرہ۔

179- ادب وچ علامت نگاری دا رواج کدوں تے کتھوں ہویا؟
19 ویں صدی نوں فرانس توں ہویا۔

180- "چار چُپ چیزاں"، نظم وچ کیہڑیاں چار چیزاں دا ذکر اے؟
چار جمادات دا: جنگل، دشت، سمندر تے پہاڑ۔

iv- موآتے

181- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر دی شخصیت دِیاں کنیاں جہتاں نیں؟
آپ شاعر، نثر نگار، صحافی، کھوجکار، نقاد، مورخ تے پنجابی دے ادیب سن۔

182۔ آپ نے کِنّا عرصہ زبان وادب دی خدمت کیتی؟
تقریباً 60 سال تک۔

183۔ آپ نوں زبان وادب دی خدمت پاروں کیہہ ناں دتا گیا؟
''بابائے پنجابی''

184۔ ڈاکٹر فقیر دا پہلا شعری مجموعہ کیہڑا اے تے کدوں چھپیا؟
''صدائے فقیر'' 24 سال دی عمر وچ 1924ء نوں چھپیا سی۔

185۔ 1965ء دی جنگ دے حوالے نال ڈاکٹر فقیر دی شاعری کس ناں نال چھپی؟
''ستاراں دن''

186۔ موآتے توں کیہہ مراد اے؟
موآتے توں مراد اگ دے الاؤ، لاٹاں، بھانبڑ تے شعلے وغیرہ۔ علامتی مفہوم حرکت وعمل تے ادم وہمت دا درس دینا۔

187۔ ڈاکٹر فقیر دی شاعری دے کِنّے دور نیں؟
محمد جنید اکرم نے آپ دی شاعری نوں چار ادوار وچ ونڈیا اے:
پہلا دور: آغاز توں 1930ء تک **دُوجا دور:** 1930ء توں 1947ء تک
تیجا دور: 1947ء توں 1971ء تک **چوتھا دور:** 1971ء توں 1974 وفات تک

188۔ ''موآتے'' دا دیباچہ نگار کون اے تے اوہنے موآتے نوں کس معروف کتاب نال رلایا اے؟
دیباچہ نگار بابائے صحافت مولانا ظفر علی خان سن تے اوہناں ایس کتاب نوں پنجابی وچ مسدس ''مدوجزرِ اسلام'' آکھیا اے۔

189۔ مسدس مدوجزرِ اسلام دا معروف ناں تے شاعر کون اے؟
مسدس مدوجزرِ اسلام المعروف ''مسدس حالی'' اے جیہنوں مولانا الطاف حسین حالی نے سرسید احمد خان دی تحریک تے لکھیا سی۔

190۔ قائداعظم جدوں گوجرانوالا آئے تے ڈاکٹر فقیر نے کیہہ عطیہ دتا؟
اپنی کار دیاں چابیاں پیش کر دتیاں۔

V۔ کلام پیر فضل گجراتی

191۔ پیر فضل گجراتی نوں پنجابی غزل دے حوالے نال کس ناں توں یاد کیتا جاندا اے؟

پنجابی غزل دا امام، پنجابی غزل دا مجدّد۔

192۔ غزل دا سبھ نالوں پہلا شاعر کون اے؟

شاہ مراد خانپوری (1702ء۔1627ء)

193۔ پنجابی غزل دا سبھ نالوں پہلا صاحب دِیوان شاعر کون اے؟

مولا بخش کشتہ

194۔ پیر فضل گجراتی دے والد کس معروف صوفی بزرگ دے گدی نشین سن؟

پیر سیّد کبیر الدین شاہ المعروف حضرت شاہ دولہ دریائی دے۔

195۔ پیر فضل گجراتی دی تعلیم کیہہ سی؟

گورنمنٹ ہائی سکول گجرات توں میٹرک کیتا۔ اسلامیہ کالج لاہور وِچ ایف۔ اے وچ داخلہ لیا پر تعلیم ادھوری چھڈ کے میونسپل کمیٹی گجرات وچ ملازمت کرلئی۔

196۔ پیر فضل گجراتی نے کس کس زبان وچ شاعری کیتی؟

اُردو تے پنجابی۔

197۔ آپ دا سبھ نالوں پہلا شعری مجموعہ کیہڑا اے تے کدوں چھپیا؟

''ڈُونگھے پینڈے'' (غزل پراگہ) مطبوعہ: 1963ء

198۔ پیر فضل دا سارا کلام کس ناں نال چھپیا اے؟

''کلام پیر فضل گجراتی'' دے ناں نال۔

199۔ پیر فضل گجراتی دا دُوجا غزلیہ مجموعہ کیہڑا اے؟

''ٹکوراں'' مطبوعہ 1970ء

200۔ پیر فضل دا حمداں، نعتاں، منقبتاں تے مدحاں اُتے مشتمل مجموعہ کیہڑا اے؟

سودھنہار داناں وی دسو۔

''قطبی تارا''۔ مطبوعہ: 1981ء، سودھنہار: حفیظ تائب۔

201۔ پیر فضل گجراتی کس معروف پنجابی شاعر توں متاثر سن؟

احمد علی سائیاں جیہڑے پنجابی چومصرعے پاروں شہرت رکھدے سن۔

vi۔ بلدا شہر

202۔ رؤف شیخ نے پنجابی غزل نوں کس قسم دے موضوعات بخشے؟

اوہناں نے پنجابی غزل نوں جدید ترین موضوعات، خیالات تے رجحانات نال مالا مال کیتا۔

203۔ رؤف شیخ کیہہ کاروبار کردے سن؟

لاہور دے براندرتھ روڈ اُتے لوہے دا کم کردے سن۔

204۔ رؤف شیخ دے شعری پراگیاں دے ناں دسو۔

i۔ چُپ دا زہر　ii۔ بلدا شہر　iii۔ شکر دوپہر

iv۔ واٹاں　v۔ کرناں

205۔ ''بلدا شہر'' دا دیباچہ نگار کون اے؟

معروف اُردو غزل گو شاعر شہزاد احمد۔

206۔ رؤف شیخ دی غزل دے موضوعات کس قسم دے نیں۔

شہری زندگی دے مسائل نوں موضوعِ بحث بنایا گیا اے۔

(4)

اسلامی ادب

i۔ مواعظ نوشہ گنج بخش

207۔ نوشہ گنج بخش کدوں تے کتھے پیدا ہوئے؟ کدوں وفات پائی؟

آپ 1602ء نوں سیّد علاؤالدین دے گھر تحصیل پھالیہ ضلع گجرات دے اِک پنڈ گھگانوالی وچ پیدا ہوئے۔ 1691ء نوں وفات پائی۔

208۔ نوشہ گنج بخش دا اصل ناں کیہہ سی؟

آپ دا اصل ناں حاجی محمد سی۔ لقب نوشہ تے خطاب گنج بخش۔

209۔ نوشہ گنج بخش دی والدہ دا ناں کیہہ سی؟

حضرت بی بی جیونی صاحبہ۔

210- تاریخی اعتبار نال آپ کس بادشاہ دے دور وچ گزرے؟

مغل بادشاہ شاہ جہاں دے سمے پیدا ہوئے تے اورنگ زیب دے سمے وفات پائی۔

211- نوشہ گنج بخش نوں پنجابی ادب وچ کیہہ اچیچتا حاصل اے؟

آپ پنجابی دے مڈھلے نثر نگار نیں۔ آپ دے چھے وعظ پنجابی دی ابتدائی نثر دا بہترین نمونہ نیں۔

212- نوشہ گنج بخش ہوراں دے مشہور رسالے دا ناں دسو؟

''گنج الاسرار'' مشہور رسالہ اے۔

213- آپ دے وعظ سبھ توں پہلاں کس نے مرتب کیتے تے کس ناں نال چھپے؟

محمد شریف شرافت نوشاہی ہوراں پنج وعظ مرتب کر کے ''مواعظ نوشہ پیر'' دے عنوان نال چھپوائے جیہدے کل 55 صفحے نیں۔

214- چھیواں وعظ کتھوں لبھیا تے کس ناں نال چھپیا؟

ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں عجائب گھر لاہور دی لائبریری وچوں چھیواں وعظ لبھ کے ''آکھے نوشہ قادری'' دے ناں نال چھپوائے۔

215- وعظاں دا اندازِ تخاطب کیہہ سی؟ مخاطب کون لوک سن؟

''بابا لوکا''، ''بابا''، ''سنو سگھڑے بالو'' وغیرہ تے مخاطب عام اَن پڑھ عوام سن۔

216- آپ نے وعظاں وچ کیہڑا لہجہ ورتیا اے، مثال دیو؟

نیم لہندی لہجہ مثلاً: ہووے گا دبی تھاں ہوسی۔ اِک دی تھاں ہک۔ آکھیوس، بکھیٹے۔

217- وعظاں دی اہمیت تے مقصد کیہہ سی؟

شاہ جہان دے سمے عوامی پدھر اُتے اسلام دی تبلیغ دی خاطر ایہہ وعظ لکھے گئے۔

218- پہلے وعظ مطابق فرعون کِنے لشکر نال ڈبیا سی؟

70 لکھ کافراں نال تے ایہہ پہلے وعظ وچ بیان کیتا گیا اے۔

219- کس مستشرق دے بقول آپ دی تبلیغ نال کِنے لوک مسلمان ہوئے؟

فرانسیسی مستشرق گارساں دتاسی دے بقول 2 لکھ لوک مسلمان ہوئے سن۔

220- پنجابی زبان و ادب دے کس سکالر نے نوشہ گنج بخش دی حیاتی تے فکر و فن دے

حوالے نال کیہی کم لیتا اے؟

پروفیسر ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد ہوراں نوشہ گنج بخش دی حیاتی تے فن اُتے مقالہ لکھ کے پی ایچ۔ڈی دی ڈگری حاصل کیتی اے۔

221۔ سب توں لما وعظ کیہڑا اے تے اوہدے موضوعات کیہہ نیں؟

پہلا وعظ سب توں لما اے جیہدے موضوعات درج ذیل نیں: توحید، موت، فرشتے، سچ جھوٹھ، صُور پھونکنا، موسیٰ علیہ السلام تے فرعون دا واقعہ، زمین تے اَسمان، دن رات، ربّ دیاں قدرتاں، جنت دوزخ وغیرہ۔

222۔ دُوجے وعظ دے موضوعات دسو؟

انسانی دل، اوہدے سیاہ ہون دے اسباب تے سیاہی دور کرن لئی متاں۔

223۔ نثری وعظاں وچ دو شعری بند وی شامل نیں۔ ایہہ شعری بند کس کس وعظ وچ نیں؟

پہلا شعری بند پنج مصرعیاں دا اے تے دُوجے وعظ وچ شامل اے، دُوجا شعری بند تیجے وعظ وچ اے جیہدے چار مصرعے نیں۔

224۔ تیجے وعظ دا موضوع کیہہ اے؟

سچ تے جھوٹھ

225۔ چوتھے وعظ وچ کیہڑا قرآنی واقعہ بیان کیتا گیا اے؟

حضرت صالح علیہ السلام تے قوم ثمود دا اونٹنی والا واقعہ جیہنوں ذبح کر کے قوم ثمود دے لوک کھا گئے سی تے ربّ دے قہر دا شکار ہوئے۔

226۔ ''سچ نام کرتا پُرکھ'' ایہہ کلمہ کس وعظ وچ شامل اے تے ایہدا مطلب کیہہ اے؟

ایہہ جملہ ہندواں دا مذہبی کلمہ اے جیہڑا اذان سُن کے اوہناں دے مونہوں آپ مہارے نکل پیندا سی۔ ایہہ کلمہ پنجویں وعظ وچ اے جیہڑا سبھ توں چھوٹا وعظ اے تے صرف تن سطراں دا اے۔

227۔ چھیویں وعظ دے موضوعات دسو؟

چھیویں وعظ وچ اخلاقیات دِیاں چنگیاں گلاں دسیاں گئیاں نیں تے چنگیاں متاں دِتیاں گئیاں نیں۔ ایس توں علاوہ حیاتی گزارن دا چنگا ڈھنگ تے حقوق العباد بارے دسیا گیا اے۔

ii- سچی سرکار ﷺ

228- عبدالکریم ثمر کدوں تے کتھے پیدا ہوئے تے کیہہ کم کردے سن؟

1908ء نوں اچھرہ (لاہور) وچ پیدا ہوئے، ریلوے کیرج شاپ، مغلپورہ کم کردے سن۔

229- عبدالکریم ثمر نے سیرت دی کیہڑی کتاب لکھی تے کیہدی فرمائش تے لکھی؟

کتاب دا ناں ''سچی سرکار'' اے جیہڑی اپنی ذاتی سوچ تے سیکنڈری بورڈ دے چیئرمین تاج محمد خیال دی فرمائش تے لکھی۔

230- لفظ سیرت کس لفظ توں ماخوذ اے تے مطلب کیہہ اے؟

لفظ ''سیرت'' دا مادہ عربی لفظ ''سیر'' اے۔ ایہدے لغوی معنی ٹور تے چال دے نیں جدکہ اصطلاحی معنی وچ نبی پاک ﷺ دے حالات، کردار تے وصفاں نوں بیان کرنا سیرت اکھواندا اے۔

231- انگریز سیرت نگاراں دے ناں دسو؟

ڈاکٹر اسپرنگر کارلائل، ولیم میور، مارگولیتھ وغیرہ۔

232- ''سچی سرکار'' دے کل کنے باب، عنوان تے صفحے نیں؟

کل 16 باب، 134 ذیلی عنوان تے 200 صفحے نیں۔

233- عبدالکریم نے اپنی کتاب وچ نبی پاک ﷺ دی ولادت دی کیہہ تاریخ دسی اے؟

9 ربیع الاوّل، 20 اپریل 571ء پیر دا دن۔

234- عبدالکریم ثمر نے کس مشہور معجزے دا ذکر نہیں کیتا؟

شق القمر دا۔

(5)

تخلیقی نثر

i- ڈونگھیاں شاماں

235- نواز دی شہرت کس وجہ توں اے؟

پنجابی افسانہ نگاری دی وجہ توں۔

236۔ ''ڈونگھیاں شاماں'' مجموعے دی خاصیت کیہہ اے؟

پاکستان بنن مگروں چھپن والا پہلا افسانوی مجموعہ اے۔ جیہڑا 1960ء نوں چھپیا۔

237۔ نواز دا دوجا افسانوی مجموعہ کیہڑا اے؟

''شام رنگی گروی''

238۔ نواز دے دونوں افسانوی مجموعے کس پنجابی ادارے نے چھاپے نیں؟

پاکستان پنجابی ادبی بورڈ (لاہور) نے۔

239۔ ''ڈونگھیاں شاماں'' دا دیباچہ نگار کون اے؟

احمد ندیم قاسمی

240۔ ''ڈونگھیاں شاماں'' مجموعے وچ کُل کنے افسانے شامل نیں؟

تیراں (13)

241۔ نواز دے افسانیاں دے اہم موضوعات کیہہ نیں؟

رومانیت، حقیقت پسندی تے جنس

242۔ ''آسمان تے شام دا پہلا تارا چمکن لگ پیا'' کس افسانے دی پنچ لائن اے؟

''شام دا پہلا تارا''

243۔ نواز دے افسانیاں دے مرکزی کرداراں دے ناں دسو۔

نوری، شیرا، چھیمو، یوسف، رضیہ، ریشماں، تاجی، حاجی، سلیم، حامد۔

ii۔ چنے دے اوہلے

244۔ فرخندہ لودھی دا پیشہ کیہہ سی؟

لائبریرین

245۔ فرخندہ لودھی نے کیہڑے کیہڑے کالج وچ لائبریرین دی ملازمت کیتی؟

مختلف کالجاں وچ ملازمت کیتی تے ریٹائرمنٹ گورنمنٹ کالج، لاہور توں ہوئی۔

246۔ فرخندہ لودھی دے افسانوی مجموعے کیہڑے نیں؟

i۔ چنے دے اوہلے ii۔ ہردے وچ تریڑاں

247۔ فرخندہ لودھی دے ناول (ناولٹ) دا ناں دسو۔

جنڈ دا انگیار

248۔ ''چنتے دے اوہلے'' وچ کُل کنیاں کہانیاں شامل نیں؟
دس(10)

iii۔ دِیوا تے دریا

249۔ افضل احسن رندھاوا دی شخصیت دے کنیے پہلو نیں؟
آپ شاعر، افسانہ نگار، ناول نگار، ڈرامہ نگار تے مترجم وی نیں۔

250۔ آپ دا اصل ناں تے تخلص کیہہ اے؟
محمد افضل اصل ناں اے۔ قلمی ناں افضل احسن تے تخلص وی افضل احسن ای اے۔

251۔ افضل احسن رندھاوا دا پیشہ کیہہ سی؟
وکالت۔

252۔ افضل احسن رندھاوا قومی اسمبلی دے ممبر کدوں منتخب ہوئے؟
فیصل آباد توں قومی اسمبلی دے ممبر منتخب ہوئے۔ 1972ء توں 1977ء تک ممبر رہے۔

253۔ آپ نے ادبی تخلیق لئی کس زبان نوں ذریعہ بنایا۔
پنجابی زبان نوں ادبی تخلیق دا ذریعہ بنایا۔

254۔ ''دِیوا تے دریا'' ناول اے یا ناولٹ؟
افضل احسن نے آپ ایہنوں ناول وی تے ناولٹ وی آکھیا اے۔ بہر حال ایہہ ایسا ناولٹ اے جیہدے وچ ناول دے سارے اجزا موجود نیں۔

255۔ ناول وچ ''دریا'' کس چیز دی علامت اے؟
دریا طاقت، بہادری، دلیری، ہٹ دھرمی، ضد، ثابت قدمی تے مستقل مزاجی دی علامت اے۔

256۔ ''دِیوا'' کس چیز دی علامت اے؟
دیوے توں مراد چانن، روشنی، خوبصورتی، حسن تے رہبری اے۔

257۔ ''دِیوا تے دریا'' ناولٹ دی خاص گل کیہہ اے؟
بقول افضل احسن پاکستان بنن توں بعد چھپن والا دوجا ناول اے جیہڑا 1961ء نوں چھپیا سی۔ پہلا ''تھیڈا'' سی۔

258۔ ناول دی کہانی کس قسم دی اے؟
ایہدی کہانی روایتی تعصب، ہٹ دھرمی تے خاندانی دشمنیاں دے دوالے گھمدی اے۔

259۔ ناول دے ہیرو، ہیروئن دا ناں دسو۔
ہیرو: شمشیر سنگھ، ہیروئن: روپو

260۔ ناول دی کہانی کیہناں دو خانداناں دے دوالے گھمدی اے؟
رندھاویاں تے سندھوواں دے درمیان

iv۔ بول مٹی دیا باویا

261۔ سجاد حیدر دے ریڈیائی ڈرامیاں دے کنے مجموعے چھپے نیں، ناں دسو؟
کُل چار مجموعے چھپے نیں:

i۔ ہوادے ہوکے	ii۔ سورج مکھی
iii۔ بول مٹی دیا باویا	iv۔ کالا پتن

262۔ سجاد حیدر نے اعلیٰ تعلیم کتھوں حاصل کیتی؟
گورنمنٹ کالج، لاہور توں بی۔اے تے ایم۔اے فارسی دا امتحان پاس کیتا۔

263۔ سجاد حیدر نے کیہہ پیشہ اختیار کیتا؟
آل انڈیا ریڈیو توں ملازمت دا آغاز کیتا۔ ریڈیو پاکستان، لاہور توں ریجنل ڈائریکٹر دی حیثیت نال ریٹائر ہوئے۔ لاہور آرٹس کونسل دے ڈائریکٹر وی رہے۔

264۔ سجاد حیدر دے ناول دا ناں کیہہ اے؟
''چیتر باغ''

265۔ ڈرامے دِیاں کنیاں قسماں نیں؟
چار: i۔ سٹیج ڈرامہ ii۔ ٹی۔وی ڈرامہ iii۔ ریڈیائی ڈرامہ iv۔ لکھتی ڈرامہ

266۔ ''بول مٹی دیا باویا'' کس ادارے نے چھاپیا اے؟
پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، لاہور نے۔

267۔ ''بول مٹی دیا باویا'' دا دیباچہ نگار کون اے؟
احمد ندیم قاسمی

268۔ ''بول مٹی دیا باویا'' دا ٹائیٹل کس عالمی شہرت یافتہ مصور نے بنایا اے؟
''صادقین''

269۔ ''بول مٹی دیا باویا'' مجموعے وچ کل کنے ڈرامے شامل نیں۔ ناں وی دسو۔
کل پنج ڈرامے:

i۔ سچ دا مہاندا
ii۔ بول مٹی دیا باویا
iii۔ گھگھو گھوڑے
iv۔ پنجرہ
v۔ جیہناں نین نندراو لے۔

270۔ سجاد حیدر دے ڈرامے کس قسم دے نیں؟
سارے ڈرامے علامتی نیں جیہناں وچ سرمایہ دارانہ تے جاگیر دارانہ نظام دِیاں قباحتاں اُتے چانن کھلاریا گیا اے تے ظلم دے خلاف آواز چک کے مظلوم، ماڑے تے تھلویں طبقے نال ہمدردی دا اظہار کیتا گیا اے۔

271۔ سرمایہ دارانہ نظام دی نمائندگی کیہناں ڈرامیاں وچ کیتی گئی اے؟
''سچ دا مہاندرا'' تے ''بول مٹی دیا باویا''

272۔ جاگیر دارانہ نظام دی نمائندگی کیہناں ڈرامیاں وچ ملدی اے؟
''گھگھو گھوڑے'' تے ''پنجرہ''

273۔ ''جیہناں نین نندراو لے'' کس قسم دا ڈرامہ اے؟
ایہدے وچ نفسیاتی بیماری اُتے چانن کھلاریا گیا اے۔

274۔ سجاد حیدر دے ڈرامیاں دے عجیب وغریب کرداراں دے ناں دسو۔
ایضاً، مُودھا فقیر، باوا، بردا، سِدھ سائیں، نخی مولا، آشی۔

275۔ سجاد حیدر دے ڈرامیاں وچ کس چیز اُتے بوہتا زور دتا گیا اے؟
سجاد حیدر دے ڈرامیاں وچ خارجی برائیاں دی بجائے اپنے اندر دے کرودھ نوں مُکان ول توجہ دوائی گئی اے۔

276۔ سجاد حیدر دے خیال وچ معاشرتی اصلاح کیویں ہوسکدی اے؟
ہر بندہ اپنی اصلاح کر لووے تاں معاشرہ آپے ای ٹھیک ہو جاوے گا۔

277۔ ''جیہناں نین نیندراو لے'' ناں کتھوں لیا گیا اے؟
بابا فرید دے شلوک وچوں:

فریدا رات کتھوری ونڈیئے، سُتیاں ملے نہ بھاؤ
جیہناں نین نیندراو لے، تنہاں مِلن کواؤ

278۔ کس ڈرامے وچ انگریزی گیت تے خواجہ غلام فرید دی سرائیکی کافی شامل اے؟
آخری ڈرامے ''جیہناں نین نیندراو لے'' وچ۔

V۔ چونبھڑاں

279۔ ''چونبھڑاں'' وچ کس قسم دے مضمون شامل نیں؟

طنز و مزاح تے مبنی مضامین (انشائیے)

280۔ ارشد میر دا پیشہ کیہہ سی؟

وکالت

281۔ ارشد میر دی طنز و مزاح تے مبنی دُوجی کتاب کیہڑی اے؟

''چُونڈھیاں''

282۔ ''چُونبھڑ'' توں کیہہ مراد اے؟

سوئی دی نوک، چبھن، طنز تے پھبتی وغیرہ۔

283۔ ''چونبھڑاں'' وچ کُل کنیاں لکھتاں شامل نیں؟

چوداں (14)

284۔ تہذیب و ثقافت تے اخلاقی قدراں دی نمائندگی کیہناں مضموناں وچ مِلدی اے؟

پینڈو نائی، کُچھاں، حُقہ پرہیا دا پردھان، پگ، بچے دی جنج، پروہنے

(6)

تحقیق و تنقید

i۔ جھاتیاں

285۔ شریف کنجاہی دا اصل تے پورا ناں کیہہ اے؟

محمد شریف

286۔ شریف کنجاہی کدوں تے کتھے پیدا ہوئے تے کدوں فوت ہوئے؟

قصبہ کنجاہ، ضلع گجرات وچ 1915ء نوں غلام محی الدین دے گھر پیدا ہوئے تے 2007ء نوں فوت ہوئے۔

287۔ شریف کنجاہی نے کتھے کتھے تے کیہڑیاں کیہڑیاں ملازمتاں کیتیاں؟

پہلاں سکول ٹیچر بھرتی ہوئے۔ ترقی کر کے ہیڈ ماسٹر بنے۔ فیر فارسی دے لیکچرر منتخب ہوئے۔ 1973ء توں 1978ء تک پنجاب یونیورسٹی اورینٹل کالج

شعبہ پنجابی وچ پڑھاندے رہے۔ فیر اسلام آباد جا کے مقتدرہ قومی زبان دے رسالے ''اخبارِ اُردو'' دے مدیر بن گئے۔ کجھ عرصے مگروں ایہہ ملازمت چھڈ کے گجرات واپس آ گئے تے پنجابی زبان وادب دی خدمت وچ رُجھ گئے۔

-288 کنجاہ دا قصبہ کیوں مشہور اے؟

کنجاہ دے وسنیک تے فارسی دے اُچ پدھرے شاعر ملا غنیمت کنجاہی دی وجہ توں۔

-289 اورینٹل کالج شعبہ پنجابی وچ شریف کنجاہی دے سمکالی اُستاد کیہڑے سن؟

قیوم نظر، اشفاق احمد، نجم حسین سیّد، سیّد علی عباس جلال پوری، محمد آصف خاں تے ڈاکٹر سیّد اختر جعفری۔

-290 شریف کنجاہی نے کنیاں زباناں وچ شاعری کیتی؟

تن زباناں وچ۔ اُردو (ستارۂ سحری)، فارسی (دُود دِل)، پنجابی (جگراتے تے اوڑک ہوندی لو)۔

-291 شریف کنجاہی نے علامہ اقبال دی کس کس کتاب دا ترجمہ کیتا؟

جاوید نامہ، علم الاقتصاد تے فیر انگریزی کتاب The Reconstruction of Religious thought in Islam. دا پنجابی ترجمہ کیتا۔

-292 شریف کنجاہی دا ترجمے دے حوالے ناں سبھ توں اہم کم کیہڑا اے؟

قرآن مجید دا پنجابی ترجمہ کرنا۔

-293 شریف کنجاہی دی انگریزی کتاب دا ناں دسو؟

"Punjab and Scandinawian Language Contact"

-294 شریف کنجاہی دی تنقید دی کتاب دا ناں دسو۔

''جھاتیاں''

-295 ''جھاتیاں'' کتاب وچ کُل کِنّے مضمون شامل نیں؟

پندھراں (15)

-296 لفظ ''جھاتیاں'' دا لغوی مطلب کیہہ اے؟

جھانک، جھانکی، جھانکنا، اچنتی نظر، طائرانہ نظر، اُڈدا دھیان، پنچھی جھات، نظارہ، دیدار تے درشن وغیرہ۔

297۔ کتاب داناں ''جھاتیاں'' کیوں رکھیا گیا اے؟
کیوں جے کتاب وچ شامل مضامین تے موضوعات زیادہ تفصیلی نہیں نیں۔ صرف جھاتی ماریاں جنّی کُو تفصیل حاصل ہوسکدی اے اوہنوں بیان کر دتا گیا اے۔

298۔ ''جھاتیاں'' دا دیباچہ نگار کون اے؟
ڈاکٹر اسلم رانا

299۔ شریف کنجاہی دی تنقید دے وڈے رجحانات کیہڑے کیہڑے نیں؟
ترقی پسند تنقید، نفسیاتی تنقید، مارکسی تنقید

300۔ ''جھاتیاں'' کتاب وچ شامل مضامین کیہناں موضوعات بارے نیں؟
لسانیات، صوفیانہ شاعری، لوک گیت، ہیر رانجھا دی داستان تے جدید شاعری بارے۔

ii۔ پُورنے

301۔ حسین شاہد دی شخصیت دِیاں کنیاں جہتاں نیں؟
نقاد، کہانی کار، ناول نگار تے شاعر نیں۔

302۔ حسین شاہد دی تنقید دی کتاب داناں دسو۔
''پُورنے''

303۔ حسین شاہد دے کہانیاں دے مجموعے داناں دسو۔
''لاپریت''

304۔ حسین شاہد دا شاعری دا مجموعہ کیہڑا اے؟
''عشق تے روٹی''

305۔ حسین شاہد دے ناول داناں کیہہ اے؟
''ڈراکل''

306۔ ''پورنے'' کدوں چھپی تے ایہدے وچ کُل کِنّے مضمون شامل نیں؟
1972ء نوں پہلی واری تے دُوجی واری 1991ء نوں چھپی۔ کتاب وچ کُل 17 مضامین نیں۔

307۔ ''پُورنے'' وچ شامل مضمون کس قسم دی تنقید دا نمونہ نیں؟
نویں تنقید

308- حسین شاہد نے کیہڑیاں تنقیدی دبستاناں توں لابھ چکیا اے؟
مارکسی تنقید، نفسیاتی تنقید، تاریخی تنقید، عمرانی تنقید، رومانی تنقید

309- حسین شاہد نے اپنے مضموناں وچ کیہناں دو شخصیات دا ذکر کیتا اے؟
دُلّا بھٹی تے لال حسین شاہ

iii- ساراں

310- نجم حسین سید نے مُڈھلی تے اعلیٰ تعلیم کتھوں حاصل کیتی؟
مُڈھلی تعلیم بٹالہ توں۔ گورنمنٹ کالج، لاہور توں بی اے۔ ایف سی کالج، لاہور توں ایم اے انگریزی 1958ء نوں کیتا تے 1960ء نوں CSS کر کے اکاؤنٹس ڈیپارٹمنٹ چلے گئے۔

311- نجم حسین سید نے کیہہ کیہہ ملازمتاں کیتیاں؟
1958ء نوں ایم اے انگریزی کرن مگروں اسلامیہ کالج لاہور وچ لیکچرر لگے۔ 1960ء نوں CSS کر کے اکاؤنٹس ڈیپارٹمنٹ چلے گئے۔ 1972ء توں لے کے 1977ء تیکر ڈیپوٹیشن تے پنجاب یونیورسٹی دے شعبہ پنجابی وچ پڑھاندے رہے۔ 1977ء نوں اپنے ڈیپارٹمنٹ واپس آئے تے اکاؤنٹنٹ جنرل پنجاب دے عہدے توں ریٹائر ہوئے۔

312- نجم صاحب دِیاں پنجابی تنقید دِیاں 2 معروف کتاباں دے ناں دسو؟
''سیدھاں''، ''ساراں''

313- نجم صاحب دِیاں شاعری دِیاں کتاباں دے ناں دسو؟
کافیاں، چندن رُکھ تے ویہڑا، بار دی سار

314- نجم صاحب نے کس ڈرامے دا کس زبان توں پنجابی وچ ترجمہ کیتا؟
''جنگل دارا کھا'' بنگالی زبان دا ڈرامہ اے جیہنوں پنجابی ترجمہ کیتا تے ''تخت لہور'' طبع زاد ڈرامہ اے۔

315- نجم صاحب دی انگریزی کتاب داناں دسو۔
Re Current patterns in punjabi poetry.

316- ''ساراں'' وچ کُل کِنے مضامین شامل نیں؟ سرناویں لکھو؟

کل پنج مضمون:

i۔ ندیوں پار رانجھن دا ٹھانہ   ii۔ رانجھن یار طبیب
iii۔ پُورن تے رسالو   iv۔ بھاجڑ تخت لہور
v۔ ڈُتے دی کہانی۔

317۔ ''ساراں'' کدوں چھپی؟
1974ء نوں پہلی واری مجلس شاہ حسین (لاہور) دے اہتمام نال چھپی۔

318۔ ''ساراں'' وچ شامل مضامین کس نوعیت دے نیں؟
سارے مضمون پنجابی زبان دے داستانی ادب نال تعلق رکھدے نیں۔

319۔ ''پُورن'' بھگت داستان دا تعلق کس علاقے نال اے؟
سیالکوٹ۔

iv۔ ادب سمندر

320۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دی ادبی حیثیت کیہہ اے؟
آپ پنجابی زبان و ادب دے اُستاد، نقاد، محقق، مدون، ایڈیٹر تے شاعر نیں۔

321۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد کس کالج وچ پروفیسر، ڈین تے پرنسپل نیں؟
یونیورسٹی اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور وچ۔

322۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد نے ملازمت دا آغاز کتھوں کیتا؟
بطور سبجیکٹ سپیشلسٹ، پنجاب ٹیکسٹ بک بورڈ، لاہور توں۔

323۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد کس رسالے دے ایڈیٹر نیں؟
چھیماہی ''کھوج'' دے۔

324۔ ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد دیاں تنقید دیاں کنیاں کتاباں چھپیاں نیں؟
i۔ پرکھ پراگے   ii۔ ادب سمندر   iii۔ ادب پریت۔

325۔ ''ادب سمندر'' کس نوعیت دی کتاب اے؟
تنقیدی تے تحقیقی نوعیت دے مضامین دا مجموعہ اے۔

326۔ ''ادب سمندر'' وچ کس کس موضوع اُتے مضامین شامل نیں۔
کلاسیکی شاعری، جدید شاعری، اسلامی ادب، تخلیقی نثر، تنقید تے لوک رنگ بارے۔

327۔ ''ادب سمندر'' وچ کُل کِنّے مضامین شامل نیں؟
تیہہ (30)

328- مجموعی طور تے ''ادب سمندر'' دے مضامین کیہناں تنقیدی دبستاناں دے اثر ہیٹھ آندے نیں؟

تاریخی، تاثراتی تے تجزیاتی تنقید

329- کلاسیکی روایت دا کیہڑا اہم شاعر ''ادب سمندر'' وچ شامل نہیں؟

شاہ حسین

v- پرکھ پڑچول

330- ''پرکھ پڑچول'' کس قسم دی کتاب اے؟ ایہدا دیباچہ کیہنے لکھیا؟

''پرکھ پڑچول'' عارف عبدالمتین دی تنقیدی مضموناں دی کتاب اے۔ دیباچہ نگار دا ناں نازش کاشمیری اے۔

331- پرکھ پڑچول دے کیہہ معنی نیں؟

پرکھ تے پڑچول دو وکھ وکھ لفظ نیں۔ پرکھ (تنقید) دے معنی کھرے کھوٹے دا فیصلہ کرنا۔ پڑچول (تحقیق) دا مطلب پرانی شے نوں لبھ کے دوبارہ توں سامنے لیانا۔

332- پرکھ پڑچول کدوں شائع ہوئی۔ ایہدے کنے صفحات تے کنے مضامین نیں؟

1979ء نوں چھپی۔ کل صفحات 411 نیں تے 33 مضموناں دا مجموعہ اے۔

333- عارف عبدالمتین نے ''پرکھ پڑچول'' نوں کنے حصیاں وچ ونڈیا اے تے ہر حصے وچ کنے شاعراں دا ذکر کیتا اے؟

پرکھ پڑچول دے چار حصے نیں:

i- پنجابی صوفیانہ شاعری۔ پس منظر تے پیش منظر

ii- ست قدیم تے کلاسیکی شاعراں بارے اٹھ مضمون

iii- عبوری دور دے پنج شاعر

iv- جدید دور دے 20 شاعر

334- پرکھ پڑچول دے بوہتے مضمون کس نوعیت دے نیں؟

زیادہ تر اوہ مضمون نیں جیہڑے نویں شاعراں دیاں کتاباں دی مونہہ وکھالی تقریب (تقریب رونمائی) دے موقعے تے پڑھے گئے۔

335- عارف عبدالمتین نے کیہڑے کلاسیکل شاعراں نوں کتاب وچ تھاں نہیں دتی؟

وارث شاہ تے میاں محمد بخش

336- عبوری دور دے پنج شاعراں دا ناں دسو؟
استاد کرم امرتسری، مولا بخش کشتہ، پیر فضل گجراتی، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، حکیم شیر محمد ناصر

337- اختر جعفری ہوراں عارف عبدالمتین نوں کیہہ ناں دتا اے؟
پنجابی دانی۔ ایس۔ ایلیٹ

(7)

اصنافِ ادب و لوک ادب

338- ادب دی تعریف بیان کرو۔
ہر اوہ تحریر جیہڑی انسانی حیاتی نوں سنوارے، منظم کرے تے انسان وچ اخلاق سلیقہ، تہذیب تے شائستگی پیدا کرے، ادب دے زمرے وچ آندی اے۔

339- ادب کنیاں قسماں دا ہوندا اے؟
دو قسماں دا: i۔ لوک ادب ii۔ تحریری ادب

340- لوک ادب کنیاں قسماں دا ہوندا اے؟
دو قسماں دا: i۔ لوک گیت ii۔ لوک داستاناں

341- تحریری ادب کنیاں قسماں دا ہوندا اے؟
دو قسماں دا: i۔ منظوم ادب ii۔ نثری ادب

342- پنجابی وچ شلوک صنف دا بانی کون اے؟
بابا فرید الدین مسعود گنج شکر

343- شلوک صنف دا عام معروف ناں کیہہ اے؟
دوہڑا

344- کافی دا لفظ کتھوں نکلیا اے تے ایہدے معنی کیہہ نیں؟
''کافی'' عربی زبان دے لفظ ''کفی'' وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب اے کافی ہونا، بہت ہونا، بھرا ہونا تے مکمل ہونا وغیرہ۔

345- کافی دے تن معروف صوفی شاعر

i۔ شاہ حسین ii۔ بلھے شاہ iii۔ خواجہ غلام فرید

346- جنگ نامہ صنف وچ کیہہ بیان ہوندا اے؟
کسے جنگ یا لڑائی (خاص طور تے واقعہ کربلا) دے واقعات نوں شعراں وچ بیان کیتا جاندا اے۔

347- سبھ نالوں پرانا پنجابی جنگ نامہ کیہڑا اے؟
جنگ نامہ پیر محمد کاسبی جیہڑا 1092 ہجری نوں لکھیا گیا تے 1982ء نوں چھپیا۔

348- غزل دی ہیئت کس طرح دی ہوندی اے؟
غزل وچ مطلع، مقطع، ردیف، قافیہ ہوندا اے۔

349- سبھ نالوں پہلا پنجابی غزل گو شاعر کیہڑا اے؟
شاہ مراد خانپوری

350- سبھ نالوں پہلا پنجابی صاحب دیوان شاعر کون اے؟
مولانا بخش کشتہ

351- نظم توں کیہہ مراد اے؟
شعراں دے اوس مجموعے نوں نظم آکھدے نیں جیہدے وچ کوئی اک مرکزی خیال یا تصور پیش کیتا جاوے۔

352- نظم دیاں دو معروف قسماں کیہڑیاں نیں؟
i۔ معریٰ نظم ii۔ آزاد نظم

353- آزاد نظم کیہنوں آکھدے نیں؟
جیہدے وچ ردیف، قافیہ، وزن تے بحر دی پابندی نہ کیتی گئی ہووے۔

354- ناول کس زبان دا لفظ اے تے ایہدا مطلب کیہہ اے؟
ناول اطالوی زبان دے لفظ ناویلا (Novella) وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب انوکھا، نرالا، نویکلا تے عجیب دے نیں۔

355- ناول دی کہانی کس قسم دی ہوندی اے؟
ناول دی کہانی حقیقی زندگی تے اوہدے طور طریقیاں دا عکس ہوندی اے۔

356- سبھ نالوں پہلا پنجابی ناول کیہڑا اے؟
''سندری'' (بھائی ویر سنگھ) مطبوعہ: 1898ء

357- پہلا مسلمان ناول نگار کون اے تے ناول داناں کیہ اے؟
میراں بخش منہاس۔ ناول: ''جٹ دی کرتوت''

358- پاکستان بنن مگروں چھپن والا پہلا ناول کیہڑا اے؟
''شہیدا'' از عبدالمجید بھٹی

359- ڈرامہ کس زبان دا لفظ اے تے ایہدا مطلب کیہ اے؟
ڈرامہ یونانی زبان دے لفظ ڈراؤ (Drau) وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب اے کجھ کرن یا کر کے وکھان، تمثیل، ناٹک یا سوانگ رچانا وغیرہ۔

360- سنسکرت زبان دا معروف ڈرامہ تے ڈرامہ نگار کون اے؟
ڈرامہ نگار: کالی داس، ڈرامہ: شکنتلا

361- پنجابی دے معروف ڈرامہ نگار کیہڑے نیں؟
رفیع پیر، سجاد حیدر، اشفاق احمد، بانو قدسیہ، آغا اشرف

362- ڈرامے دیاں کنیاں قسماں نیں؟
i- تحریری ڈرامہ ii- سٹیج ڈرامہ
iii- ٹی۔وی ڈرامہ iv- ریڈیو ڈرامہ

363- موضوعاتی حوالے نال ڈرامہ کنیاں قسماں دا ہوندا اے؟
i- المیہ (Tragedy) ii- طربیہ (Comedy)

364- ڈرامے دے پنج قدرتی حصے کیہڑے ہوندے نیں؟
i- تمہید ii- اُلجھاؤ iii- نقطۂ عروج iv- سلجھاؤ v- انجام

365- افسانے نوں انگریزی وچ کیہ کہندے نیں؟
Short Story

366- افسانے دی سبھ نالوں وڈی خوبی کیہ اے؟
اختصار۔

367- افسانے وچ کیہ بیان کیتا جاندا اے؟
کسے کردار دی زندگی دے کسے اک واقعے نوں بیان کیتا جاندا اے۔

368- افسانہ صنف دا آغاز کتھوں ہویا؟
یورپ توں۔

369- قیام پاکستان توں بعد سبھ نالوں پہلا افسانوی مجموعہ کیہڑا چھپیا؟
نواز دا ''ڈونگھیاں شاماں''

370- انشائیہ صنف دا آغاز کدوں تے کتھوں ہویا؟
سولھویں صدی نوں فرانس توں ہویا۔

371- انشایئے نوں انگریزی وچ کیہ آکھدے نیں؟
Light Personal Essay

372- انشائیہ کس قسم دے تحریرنوں آکھدے نیں؟
انشائیہ اوس ہلکے پھلکے مضمون یا تحریر نوں کہندے نیں جیہدے وچ طنز و مزاح وی ہووے تے تنقید وی۔

373- سفرنامہ توں کیہ مراد اے؟
ایسی صنف جیہدے وچ کسے علاقے دی سیر و سیاحت نوں بیان کیتا گیا ہووے۔

374- دُنیا بھر وچ معروف سفرنامہ نگاراں دے ناں دسو۔
ابن بطوطہ، ابن حوقل، مارکو پولو، کولمبس، واسکوڈے گاما

375- چنگا سفرنامہ لکھن لئی کیہناں گلاں نوں دھیان وچ رکھیا جاندا اے؟
سیاح دی اکھ، مؤرخ دی سوچ تے ادیب دا قلم رل کے اک سانجھا منظرنامہ پیش کرن تے چنگا سفرنامہ تخلیق ہوندا اے۔

376- پنجابی دا سبھ نالوں پہلا سفرنامہ کیہڑا اے؟
''میرا ولایتی سفرنامہ'' مطبوعہ: 1933ء

377- پاکستان بنن مگروں سبھ نالوں پہلاں چھپن والا سفرنامہ کیہڑا اے؟
''یورپ توں چیوگم دے نال'' از اعجاز الحق، مطبوعہ: 1975ء

378- لوک گیت توں کیہ مراد اے؟
لوکاں دے گیت۔ اوہ گیت جیہڑے صدیاں توں سینہ بہ سینہ اک نسل توں دوجی وچ منتقل ہوندے رہندے نیں تے ساری لوکائی دا سانجھا تخلیقی عمل قرار دتے جاندے نیں۔

379- لوک گیت کیویں دے پھل نیں؟
لوک گیت اوہ وَن سوَنے پھل نیں جیہڑے دھرتی دی زرخیزی پاروں آپ

مُہارے اُگ پین تے دل و دماغ وچ اُتر جان والی خوشبو نال دھرتی نوں سہپن تے خوبصورتی بخشن۔

380۔ لوک گیتاں وچ کیہہ ہوندا اے؟

لوک گیتاں وچ کسے قوم دی رہتل بہتل تے وسوں دیاں تصویراں، بزرگاں دے صدیاں دے تجربات، مشاہدات تے مت دیاں گلاں، قوم دا سبھا، رسماں رواج تے ماضی دے جھلکارے ملدے نیں۔

381۔ لوک گیت کنیاں قسماں دے ہوندے نیں؟

کافی ساریاں قسماں دے یعنی جمن توں لے کے مرن تیکر دے موقعیاں دے۔ جمن دے موقعے تے لوری گیت جد کہ مرن تے وین پائے جاندے نیں۔

382۔ پنجاب دے لوک ناچ کیہڑے کیہڑے نیں؟

ککلی، تھال، گدھا، سمی تے جھومر۔ ایہہ گیت گا کے نال نچیا وی جاندا اے۔

383۔ پنجاب دا لوک ساز کیہڑا اے؟

ڈھول

384۔ ماہیا کیہہ اے تے کس زبان دا لفظ اے؟

ماہیا فارسی زبان دے لفظ ''ماہ'' وچوں نکلیا اے جیہدا مطلب اے ''چن''۔ بعض لوکاں دا خیال اے کہ لفظ ''ماہی'' اگے الف دا وادھا کر کے ماہیا بنایا جاندا اے جیہدے توں مراد اے، چن ورگا محبوب، معشوق، سجن تے پیارا۔

385۔ ماہیے دی ہیئت بیان کرو۔

ماہیا ڈیڈھ مصرعے دا اوہ گیت اے جیہدے وچ کوئی مکمل خیال پیش کیتا گیا ہووے۔ عام طور تے ماہیے دا پہلا ادھا مصرعہ بے معنی ہوندا اے تے صرف قافیے دی ضرورت پوری کرن لئی استعمال ہوندا اے جد کہ آخری پورا مصرعہ مکمل مضمون بیان کردا اے۔

386۔ ماہیے دا خاص موضوع کیہہ اے؟

اُنج تے ماہیے وچ ہر موضوع بیان کیتا جا سکدا اے پر خاص موضوع ہجر، فراق، وچھوڑا تے درد نیں۔

387۔ ماہیے دی کسے کتاب دا ناں دسو۔

''دو پتر اناراں دے'' شاعر دا ناں اقبال قیصر

388۔ ماہیا صنف ایشیا دے کس ملک دی کس صنف نال مِلدی جُلدی اے؟

جاپان دی صنف ہائیکو نال۔

389۔ مذہبی رنگ دا کوئی ماہیا لکھو۔

سڑکے تے لاری اے
اگے نیں رسول اللہ ﷺ، پچھے امت ساری اے

390۔ ڈھولا کیہہ اے؟

ڈھولا توں مراد محبوب، سجن تے پیارا۔ لفظ ڈھول اگے الف دا وادھا کر کے ڈھولا بن دا اے جیہڑا اِک لوک گیت اے۔

391۔ ڈھولے دیاں کنیاں قسماں نیں تے کیہنے دسیاں نیں؟

بقول پروفیسر شارب چھ قسماں نیں:

i۔ رومانوی ڈھولے　ii۔ کال دے ڈھولے
iii۔ معرفت دے ڈھولے　iv۔ یوسفؑ دے ڈھولے
v۔ حسینی ڈھولے　vi۔ داستانی ڈھولے۔

392۔ ڈھولے گاوَن دے کنے طریقے نیں تے کس مصنف نے کیہڑی کتاب وچ بیان کیتا اے؟

اے۔ ڈی اعجاز ہوراں اپنی کتاب ''چانجے چھتے'' وچ ڈھولے گان دے تن طریقے دسے نیں:

1۔ روانی: نثر تے تحت اللفظ وچ گایا جاندا اے۔
2۔ رگی: خاص طرز جیہدے وچ آخری دو چار مصرعے کافی اُچی آواز وچ گاندے نیں۔
3۔ اُتلا پور: اُچی آواز وچ خاص ٹھہراؤ نال گاندے نیں۔

393۔ کال تے نارد کیہہ نیں؟

ہندی متھالوجی دے مطابق کال توں مراد ''موت دی دیوی'' تے نارد ''خون خرابے دا چاہیوان'' اے۔

394۔ انگریز آفیسر لارڈ برکلے والے ڈھولے دی مثال پیش کرو؟

اوہ برکلی تے انج لتھا

جیویں طامے تے لہنداا ے بھکھا باز شکاری

395۔ ڈھولیاں دیاں ترن مشہور کتاباں تے اوہناں دے لکھاری دسو۔

پروفیسر شارب دی کتاب "کنیں بُندے" تے اے۔ ڈی اعجاز دیاں دو کتاباں "کال بلیندی" تے "چانجے چھتے"

396۔ بولی دے لفظی تے اصطلاحی معنی دسو؟

لفظی مطلب بول، قول، گل، طعنہ، طنز وغیرہ تے اصطلاحی معنی دے مطابق اِک مصرعے دا اوہ گیت جیہڑا مکمل مضمون بیان کردا ہووے۔

397۔ بولیاں دی ہیئت تے بناوٹ کنج دی ہوندی اے؟

بولیاں جمع دا صیغہ اے ایہدا واحد بولی اے۔ اِک مصرعے دی نظم جیہدے وچ مکمل مضمون بیان کیتا گیا ہووے تے قافیہ ردیف وی نہ ہووے۔ بولی مختصر ترین لوک گیت اے۔

398۔ سب توں قدیم لوک گیت کیہڑا اے تے اوہدے وچ کیہ ہونداا ے؟

لوری۔ ماں بھین دادی یا نانی نکے بچے نوں سوان لئی تے اڑی پئے بچے نوں بہلان لئی ایہہ گیت گاندیاں نیں۔ ایہدے وچ ماں دی ممتا توں علاوہ بچے لئی نیک جذبات، پیار تے بچے دے چنگے مستقبل لئی نیک تمناواں وی ہوندیاں نیں۔

399۔ ٹپا توں کیہ مراد اے؟

خوشی دے موقعے تے گایا جان والا گیت اے۔ ایہدی ہیئت ماہیے نال ملدی جلدی اے۔ عام کر کے ماہیے تے ٹپے نوں اِک ای صنف سمجھیا جاندا اے۔

400۔ دوہڑا کس قسم دا گیت اے۔

دو مصرعیاں دے شعر یا دو شعراں دے بندنوں دوہڑا آکھدے نیں جیہناں دا قافیہ اکو جیہا ہووے۔ بابا فرید دے شلوکاں نوں وی دوہڑے آکھیا جاندا اے۔

فرہنگ

(آ)

آوڑ: آجا، اندر آجا۔

آب حیاتی: ایسا پانی جس کے پینے سے موت نہیں آتی۔

آبھیر: ایک قوم کا نام۔

آبی: پانی، مادۂ حیات کے چار بنیادی اجزاء میں سے ایک جز۔

آپ مہاری: اپنے آپ، خودبخود۔

آپادھاپی: خودغرضی، اپنی اپنی فکر، اپنی اپنی۔

آپن: اپنے، خود سے

آپنے: اپنے

آپھر: اپھرنا، پیٹ پھول جانا، مغرور ہونا، دولتمند۔

آتش: آگ، نار، جلن، سوزش۔

آتن: ترنجن: جہاں بیٹھ کر چرخہ کاتا جاتا ہے۔

آخرت: وہ عالم جہاں مرنے کے بعد روح جائے گی۔

آدگرنتھ: سکھ مت مذہب کی مقدس مذہبی کتاب۔

آداباں: آداب کی جمع، قواعد، تہذیب، اخلاق۔

آدرش پرست: اصول پرست، اخلاق پرست۔

آدم جائے: انسان، آدمی۔

آدمیا: اے انسان، اے آدم زاد۔

آرا: رائے کی جمع۔ مشورے، خیالات، لکڑی چیرنے کا دندانہ دار اوزار۔

آرائیں: ارائیں، ایک ذات کا نام۔

آرزو: خواہش، تمنا، مراد، مقصد، مطلب۔

آریائی: ایک قدیم قوم جو پہلے پہل وادی سندھ کی تہذیب میں حملہ آوروں کی صورت وارد ہوئی۔

آز: حرص، طمع، لالچ۔

آس: اُمید، خواہش، آرزو، تمنا۔

آسا: امید، بھروسہ۔

آساں: آس کی جمع، اُمید۔

آسائشاتِ زندگی: زندگی کی راحتیں، لذتیں، سکھ اور آرام۔

آسائشاں: آسائش کی جمع، راحت، آرام، سکھ۔

آسرا: سہارا، بھروسہ، وسیلہ۔

آکڑ: غرور، تکبر،

آکھیا: کہا، فرمایا، بولا۔

آکھیں: کہنا، بتانا۔

آکھیے: کہیں۔

آلودہ: ناپاک، نجس، گناہ گار، پاپی۔

آنڈھ گوانڈھ: ہمسایہ، پاس پڑوس، اردگرد، قرب و جوار۔

آں: ہوں۔

آواں: آؤں۔

آون کہہ گیا: آنے کا کہہ گیا۔

آونا: آنا، آمدن، پہنچنا۔

آئینِ اکبری: مغل بادشاہ محمد اکبر کی کتاب۔

آہ: کلمۂ افسوس، ہائے، اُف۔

آہا: ہے، تھا۔

آہلک: سستی، غفلت، لاپرواہی۔

آہلکس: سستی، غفلت، لاپرواہی۔

آہلکی: سست، غافل، لاپرواہ، آرام طلب۔

آہلنا: گھونسلا، آشیانہ، گھر، مکان۔

آہو: کلمہ اقرار، ہاں، اچھا۔

آہُو: ہرن، ہرگ

آہے: وہ تھے،

آہر: کوشش،

آیائے: آیا ہے۔

آیوں: آئے ہو۔

(الف)

ابتر: بدحال، تتر بتر، منتشر، بے اولاد۔

ابدی: غیر فانی، دائمی، ہمیشہ رہنے والا۔

ابرہہ: خانہ کعبہ، مکہ شریف پر ہاتھیوں کے لشکر سے چڑھائی کرنے والا بادشاہ۔

ابوحمدون: ملامتیہ فرقے کا بانی۔

ابہام گوئی: ادب کی ایک صنف۔ بات کو صاف صاف بیان کرنے کی بجائے گول مول کر کے کرنا۔

ابہامی: گول مول گفتگو جس کی سمجھ نہ آئے۔

اُبھروی: اوپر اُٹھتی، اُونچی ہوتی، نمایاں۔

اُبھے: شمال کی سمت۔

اپ بھرنش: عوام کی زبان۔ بے قاعدہ زبان، پراکرت۔

اپٹھی: اُلٹا، اُوندھا، متضاد۔

اپڑنا: پہنچنا، رسائی حاصل کرنا۔

اپڑا: رسائی، پہنچ۔

اپڑان: پہنچان، بھیجنا۔

اپڑائی: پہنچ، رسائی۔

اپڑے: پہنچے، پہنچ گئے۔

اپنایا: اپنا بنایا۔

اَت ضروری: بہت ضروری، بے حد ضروری۔

اتفاقاً: اتفاق سے، اچانک۔

اتولویں: بغیر نپی تلی، بے حساب۔

اِتھ: یہاں، ادھر۔ ایتھے۔

اتھاں: یہاں، اس جگہ، ادھر، ایتھے۔

اُتھل پُتھل: اُلٹ پلٹ، اوپر نیچے۔

اِٹ: اینٹ

اٹکل: اندازہ، قیاس، تخمینہ، سلیقہ، شعور، پرکھ۔

اٹل: نہ ٹلنے والا، ناگزیر، لازوال، بے پرواہ۔

اُٹھ جانا: کھڑا ہونا، ختم ہونا، فوت ہونا، مرجانا۔

اٹھاراں سے تے ترییاں: 1823ء

اٹھوارا: آٹھ دنوں کا عرصہ، ایک پنجابی صنف سخن۔

اَٹی: اٹیرن پر لپٹا ہوا سوت یا اُون کا لچھا۔

اِٹی ڈنہ: گلی ڈنڈا۔

اٹیرن: سوت کی لچھی بنانے کا آلہ، چرخی۔

اثبات: ثبوت، تصدیق، دلیل۔

اُجاڑ کے: برباد کر کے۔

اِجتماع: مجمع، بھیڑ، اکٹھا ہونا، جمع ہونا۔

اجر و ثواب: نیک کام کا عوض، بدلہ، پھل، اُجرت۔

اِجڑ ہکنا: بھیڑ بکریوں کے گروہ کے کو ساتھ لے کر چلنا۔ ریوڑ ہانکنا۔

اِجڑاں: اِجڑ کی جمع: گلہ، ریوڑ، بھیڑ بکریوں کا گروہ۔

اُجڑے: برباد ہوئے، ویران، لٹے پٹے۔

اجماع قطعی: مکمل اتفاق رائے، کسی ایک بات پر سب کا اکٹھا ہونا، جمع ہونا، مسلمان مجتہدین کا کسی ایک امر شرعی پر متفق ہو جانا۔

اجمیری: اجمیر کا رہنے والا، مراد معین الدین چشتی اجمیری رحمۃ اللہ علیہ

اجوکھیڑا: قصہ ہیر رانجھا میں ہیر کا سُسر۔

اجودھن: پاک پتن شریف کا پرانا نام۔

اجوکی: موجودہ، حالیہ، آج کل کی۔

اجوکیاں: اجوکی کی جمع۔ آج کل کی۔

اجیہا: ایسا، اس طرح کا۔

اجے: ابھی، حالے۔

اُچ گیلانیاں: بہاولپور کا ایک معروف، پرانا اور تاریخی قصبہ جہاں بلھے شاہ کی پیدائش ہوئی۔

اُچ نیچ: اُونچ نیچ، اُتار چڑھاؤ، نیک بد، نفع نقصان۔

اُچا: اُونچا، بلند۔

اُچارن: تلفظ، لہجہ۔

اچنبھے: حیرانی، حیرت، تعجب۔

اُچھل: اوپر اُٹھنا، کودنا، دھڑکنا۔

اچھیاں: خوبصورت، سوہنے لوکاں۔

اُچیاں: اونچی، بلند، افضل، اعلیٰ ارفع۔

اچیچتا: خاصیت، اہتمام، تکلف۔

اُچیرا: اونچا، اعلیٰ ارفع، بلند، عظیم۔

اچیچ: خاص، سپیشل، خصوصی۔

اچنتے: بے فکر، بے پرواہ

اِحاطہ: گھیرا، حلقہ، چاردیواری سے گھری ہوئی جگہ۔

احد: ایک، اکیلا، لاشریک، یگانہ، اللہ تعالیٰ کا صفاتی نام۔

احسان: نیکی، اچھا سلوک، بھلائی، مہربانی، برتاؤ۔

احسن: بہت اچھا، بہت خوبصورت، بہت نیک۔

اِختلاف: خلاف ہونا، فرق، دشمنی، ضد۔

اِخلاص: خلوص، خالص، صاف ستھرا،

اخلاقی پستی: خلق کی جمع، اچھے عادات و خصلات کا ختم ہو جانا۔

ادائیں: انداز معشوقانہ، ناز، اشارہ، طریقہ، ڈھنگ۔

ادبیاتِ عالیہ: بڑا ادب، دُنیا بھر سے تعلق رکھنے والا ادب۔

ادبیت: تمیز، تہذیب، ادبی شان۔

اُدّم و ہمت: بہادری، کوشش، حوصلہ، ہمت۔

ادوار: دور کی جمع، چکر، گردش، رفتار، چال۔

ادھارت: مبنی، مشتمل۔

اُدھال: اغوا، بھگا لے جانا۔

اُدھالیاں: اُدھال کی جمع، اغوا، بھگا لے جانا۔

اُدھم: ہنگامہ، شور وغل، چیخ و پکار۔

ادھوری: نامکمل، ناتمام، ناقص۔

ادھی: آدھا کی تانیث، نصف، آدھی۔

اُدھیڑ دیساں: نوچ دوں گا، سیون کھول دوں گا۔

اَڈ: علاوہ، الگ، جدا، سوا، علیحدہ۔

اُڈ: اُڑنا۔

اُڈ گئے: اُڑ گئے، پرواز کر گئے۔

اڈو اڈ: الگ الگ، مختلف قسم کے۔

اُڈدے: اُڑتے ہوئے۔

اُڈن: اُڑنا، پرواز کرنا۔

اڈنبر: دکھاوا، ظاہر داری، ٹھاٹھ باٹھ، شان و شوکت، ساز و سامان۔

اُڈنی مٹی: اُڑتی ہوئی مٹی۔

اُڈیا: اُڑ گیا۔

اڈے: اڑے۔

اِذن: حکم، اجازت، آگیا۔

اذیت: ایذا کی جمع، تکلیف، دُکھ۔

اذیتاں: اذیت دی جمع، تکلیف، دُکھ۔

ارذل العمر: گھٹیا ترین عمر، بڑھاپا۔

اربع عناصر: چار عناصر جن سے مادہ تخلیق ہوا۔

اربیلوے: البیلے، بانکا، بے پرواہ، سیدھا سادا، معصوم، انوکھا۔

ارتقا: اوپر چڑھنا، بتدریج ترقی کرنا۔

ارتھ گوایائی: بدنامی، عزت مٹی میں ملانا۔

اُردو بازار: چھاؤنی، فوج کے لیے شاہی بازار۔

ارشاد: ہدایت، حکم کی تعمیل کرنا۔

ارکان: رکن کی جمع، تھم، ستون، ممبر، وزیر۔

اڑونی: اڑنا، رکاوٹ۔

اڑیا: 1۔ عورتوں کا مردوں کو مخاطب کرنے کا کلمہ، اے، او۔ 2۔ اٹکا ہوا، پھنسا ہوا۔

اڑیونی: لڑکیوں کا لڑکیوں کو مخاطب کرنے کا انداز۔ اے سہیلیو، اے لڑکیو۔

ازگاہیں: ازل سے، آغاز سے، ابتدا سے۔

ازلی: ہمیشہ سے، دوامی، جس کی کوئی ابتدا نہ ہو۔

اساڈڑی: ہماری، میری۔

اُساریندے: تعمیر کرتے کرتے، بناتے بناتے۔

اسباب: سبب کی جمع، وجہ، موجب، کارن، لیے، واسطے، ذریعہ، پیوند، جوڑ۔

استحکام: مضبوطی، استواری، استقلال، قیام، پختگی۔

استدلالیت: دلیل، ثبوت، مدلل گفتگو کرنا۔

استغفار: بخشش چاہنا، توبہ کرنا۔

استغنا: بے پرواہی، بے فکری، بے نیازی۔

اُستوار: مضبوط، پائیدار، مستحکم۔

استھائی: کافی یا گیت کا پہلا حصہ۔

اسراراں: اسرار کی جمع، پوشیدہ باتیں، بھید۔

اُسری: تعمیر، بنی، بلند ہوئی۔

اسم اعظم: خداوند تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک بزرگ تر نام، عظیم نام۔

اُشتر نامہ: پنجابی شاعری کی ایک صنف۔ اشتر: شتر، اونٹ۔

اشراف: شریف کی جمع، بھلے مانس لوگ، عالی خاندان، مہذب اور شائستہ لوگ۔

اشکے: شاباش، بلے، نہیں ریساں، واہ واہ۔

اصطلاح: کسی علمی یا فنی گروہ کا کسی لفظ کے عام معنوں کے علاوہ کوئی خاص مفہوم مقرر کر لینا، مرادی معنی۔

اصلاح: صحت، درستی، نظر ثانی۔

اطاعت: فرمانبرداری، بندگی، تابعداری، تعمیل حکم۔

اظہار: کھولنا، ظاہر ہونا، ظاہر کرنا۔

اعتقاد: یقین، بھروسہ، عقیدہ، ایمان۔

اعمال نامہ: وہ رجسٹر جس میں کراماً کاتبین انسان کے اچھے بُرے کام لکھتے ہیں۔

اعوان: ایک ذات، سلطان باہو کی جائے پیدائش کا گاؤں۔

افادیت: فائدہ، نفع۔

افشا: فاش کرنا، ظاہر کرنا، آشکار کرنا، کھولنا۔

اِفک: تہمت، الزام۔ معروف واقعہ افک۔

اقتدار: زور، طاقت، بڑائی، شان و شوکت، اختیار۔

اقدار: قدر کی جمع، عزت، بزرگی، توقیر، درجہ، مرتبہ۔
اقوال: قول کی جمع، بات، سخن، کہاوت، اقرار، مقولہ بیان، عہد و پیمان۔
اِک مِک: متفق، شیر و شکر۔
اُکا: بالکل، سرے سے، سراسر، محض، صرف۔
اکادمی: علم وادب کو ترقی دینے والی انجمن۔
اکالی لہر: سکھوں کا ایک فرقہ، تحریک۔
اِکس: ایک سے، کوئی ایک، کسی۔
اِکسارتا: برابر، ہموار، ایک ہی تال یا سُر، شانتی، سکون۔
اُکسانا: بھڑکانا، اُبھارنا، آمادہ کرنا، بہکانا۔
اکلاپا: تنہائی، اکیلا پن،
اکلّے: اکیلے، تنہا، محض، مجرد، طاق۔
اِکناں: بعضوں نے، کچھ لوگوں نے۔
اِکو: صرف ایک، فقط یک۔
اَکھ: آنکھ۔
اَکھ نہ مِلان: سامنا نہ کر سکنا، شرمندگی۔
اَکھڑ: بدمزاج، اجڈ، بدتمیز، سخت مزاج، جاہل۔
اکھوان: کہلانا۔
اکھواندیاں: کہلاتی ہیں۔
اکھیں: آنکھوں سے۔
اکیلی: تنہا، اکیلی جان، تن تنہا۔
اگ: آگ، آتش۔
اُگ: اُگنا، پیدا ہونا۔
اگانہہ: آگے، مستقبل۔
اگاں: آگ کی جمع۔
اگلا جہان: آخرت۔ مرنے کے بعد کی دُنیا۔

اگم وا: عاقبت، مشکل، کٹھن، دشوار، ناممکن۔
اگوائی: راہنمائی، راہبری، پیش قدمی، صدارت، استقبال، Guidance
اگوں: آئندہ، آئندہ سے، مستقبل، آگے سے۔
اگوہاں: قبل از وقت، پیشگی۔
اُگھاڑن: کھولنا، پھیلانا، فاش کرنا، ظاہر کرنا۔
الاپن: سُر کھینچنا، تان لگانا، گانا۔
اَلاؤ: آگ کا ڈھیر۔
اُلاہے: شکوہ، شکایت، طعنہ، الزام، بدنامی۔ کوئی ایسا برا کام کرنا جس کی شکایت گھر والوں سے کی جائے۔
البیلی: البیلا کی تانیث، بانکی، بے پرواہ، سیدھی سادی، معصوم۔
اُلتھا: نقل، ترجمہ، ترجمانی، ایک رسم الخط سے دوسرے میں بدلنا۔
اُلٹے: برخلاف، برعکس، خلاف معمول، مخالف۔
اُلجھے: بے ترتیب، گڈمڈ، بھٹکے ہوئے۔
الف حُسینی: حضرت امام حسینؓ کی تلوار۔
القاب: لقب کی جمع۔ وہ خطاب جو مکتوب الیہ کے لیے خط کے عنوان میں لکھے جاتے ہیں۔
اللہ لگے: اللہ سے وابستہ لوگ، صوفیا، ولی اللہ۔
اللہ لوک: اللہ سے وابستہ لوگ، صوفیا، ولی اللہ۔
المغازی: سیرت کی سب سے پہلی کتاب جسے محمد بن اسحاق نے لکھا۔
النکار: زیور، گہنا، آرائش، سجاوٹ، صنائع بدائع۔
اُلیکی: مصدر اُلیکن۔ لکھنا، نقش کرنا، خاکہ بنانا۔
امادگی: رضامندی۔
امام عالی مقام: حضرت امام حسینؓ مراد ہیں۔

امب دی رَسا: آم کا رس۔

امبڑی: ماں، اماں، والدہ۔

امبیاں: امبی کی جمع۔ آم کا کچا پھل۔

امتحان گاہ: جانچ پڑتال کی جگہ۔

امرت: شربت، شہد، اکسیر، بہت لذیذ اور شیریں چیز۔

امرتسر: انڈین پنجاب کا ایک ضلع۔

اِملا: رسم الخط، یاد سے لکھنا، لکھوانا۔

امن پسند: پرسکون، صلح جو، مطمئن۔

امیرتا: امارت، سرداری، دولت مندی۔

اَن بدّھا: بغیر چھید کے۔

اَن چھُوئیاں: کوری، جس کو کسی نے چھوا نہ ہو، شروع نہ کیا ہوا۔

اَن کھُوے: جو کھلے نہ ہوں۔

اَن گنت: بے شمار، لاتعداد۔

اَن مُلی: نایاب، انمول، جس کا کوئی مول نہ ہو۔

انا الحق: میں حق ہوں۔ منصور حلاج کا کلمہ جس کی وجہ سے اُس کو سُولی پر لٹکا دیا گیا۔

اناجیل: انجیل کی جمع۔ اناجیل اربعہ یعنی چار انجیلیں: متی، مرقس، لوقا اور یوحنا۔

انارکی: بدامنی، لاقانونیت، حکومت کا نہ ہونا، قانون کا تعطل۔

انبر: آسمان، آکاش۔

انبیاں: نبی کی جمع انبیا اور پنجابی میں انبیاں۔

انت: آخرکار، انجام، خاتمہ۔

انتاں: انتہا کا، بے حد، بے حساب۔

انترا: گانے کا وہ ٹکڑا جو استھائی کے بعد ہو۔

انتساب: منسوب کرنا، نسبت کرنا، لگاؤ، تعلق، واسطہ۔

انتظار: راہ دیکھنا، آسرا، امید۔

انتقام: بدلہ، عوض، پاداش۔

انج: اس طرح، ایسے۔

اندرلی: اندرونی، خفیہ، پوشیدہ، گپت۔

اندرون: اندر، بیچ، درمیان، باطن، باہم۔

اندھاری: اندھیری، تاریک، سیاہ۔

انڈیکا: پنجاب کا پرانا نام۔

انسائیکلوپیڈیا: قاموس۔ وہ کتاب جس میں تمام علوم وفنون کے متعلق معلومات ابجدی ترتیب سے درج ہوں۔

انسانی فلاح: انسانی کامیابی۔

انکساری: عاجزی، خاکساری۔

انگ: حصہ، جُز، بخرہ، عضو، جوڑ، عدد۔

انگاں: انگ کی جمع۔ جسم کے حصے۔

اُنگل دھرنی: اُنگلی رکھنا مراد تنقید کرنا۔

انگلاں: اُنگلی کی جمع۔ اُنگلیاں۔

انوکھی: عجیب، نرالی، سب سے الگ، نرالی۔

اِنہاں: اِن کو، اِنہیں۔

اُنہاں: اُن کو، اُنھیں۔

انھیرے: اندھیرے، رات کی تاریکی۔

انھیاں: اندھوں، نابینوں۔

انھے: اندھے، نابینا۔

اَنی: نی، لڑکی کو مخاطب کرنے کے لیے بولا جانے والا لفظ۔ ''اَنی سیّو نی اسیں نیناں دے آکھے لگے''

اَنیاں: ناانصافی، حق تلفی، ظلم۔

اَنیک: بے شمار، ایک سے زیادہ، بہت، ان گنت۔

اُنیندرا: جگراتا، بے خوابی، رت جگا۔

اوتریاں: بے اولاداں۔

اودرے: اُداس، اُچاٹ۔

اوڑک: آخر کار۔

اوقات: وقت کی جمع۔ زمانہ، حیثیت، بساط۔

اوکڑ: مشکل، مصیبت، دشواری۔

اوکڑاں: اوکڑ کی جمع۔ مشکلات، دشواریاں۔

اوکڑاں بھریا: مشکلات بھرا۔ مصیبت بھرا۔

اوکھی: مشکل، دشوار، کٹھن، ناآسان۔

اوکھیائی: مشکل، دشواری، تنگی۔

اوگن: گُن کی ضد، عیب، نقص، گناہ، پاپ، بے ہنری، برائی، بدتہذیبی۔

اوگنہار: گنہگار، پاپی، عاصی۔

اولیاں: ولی کی جمع اولیا۔ پنجابی میں اولیاں۔

اونا: اُتنا، اُس قدر۔

اوہ: وہ، وہ شخص۔

اوہلڑے: پردے میں، چھپا کر، اوٹ میں، پیچھے۔

اوہلے: پردے میں، چھپا کر، اوٹ میں، پیچھے۔

اوہی: وہی، وہ جو کہ۔

اُہ: وہ،

اِہ: یہ۔

ایانی: ایانا کی تانیث۔ نادان، ناواقف، مُورکھ، بیوقوف، انجان، بے علم، بچہ، طفل۔

ایجاب وقبول: منظور کرنا، قبول کرنا، نکاح کے وقت دولہا دلہن کی میاں بیوی بننے کی منظوری۔

ایڈ: اتنا، اس قدر۔

ایڈیٹری: ایڈیٹرشپ۔ ایڈیٹر کی ملازمت۔

ایسراں: اس طرح، یوں، ایسے۔

ایلامیاں: ایک قوم کا نام۔

ایمانے: ایمان کو۔

ایہا: یہی، بالکل یہی، ایسا، اس طرح کا۔

ایہدا: اس کا۔

ایڈیاں: اتنی، اتنی زیادہ۔

ایس دا: اِس کا۔

ایمائیت: شاعری کی ایک تحریک۔ ایما عربی لفظ ہے جس کا مطلب ''اشارہ'' ہے۔ یعنی شاعری میں کچھ اشارے دیے جاتے ہیں جن سے پڑھنے والا اپنی مرضی کا مطلب اخذ کر لیتا ہے۔

ایہدر: اِدھر، اس طرف، اس جانب، یہاں۔

(ب)

باوقار: بارعب، باعزت، معزز، محترم، بلند مرتبہ۔

باباں: باب دی جمع۔ کتاب کا حصہ، دروازہ، بابت، متعلق، ساتھ، ہمراہ۔

باپ دے باپ دا باپ: مراد پڑدادا۔

باجماعت: گروہ کے ساتھ۔

باراں پُنّے: بارہ ماہ گزر گئے۔

باراں کوہ: باراں کوس، بارہ میل۔

باراں ماہ: سال کے بارہ مہینے۔

بارعب: رعب دار، دھاک، دبدبہ۔

بارھویں: 12 ویں۔

بازی لائی: بازی لگانا، جان پر کھیلنا۔

بازیافت: کھوئی ہوئی چیز کی دستیابی، پھر مل جانا۔
باس: خوشبو، مہک، باشندہ، بستی۔
باطنی: پوشیدہ، اندرونی، ظاہر کی ضد۔
باعث: وجہ، سبب، موجب۔
باغ بہاراں: جنت کی بہاریں۔
باغی: بغاوت کرنے والا، نافرمان۔
باقاعدہ: قرینے سے، قاعدے اور قانون کے مطابق، ترتیب وار۔
بال بچہ دار: صاحب اولاد۔
بال پن: بچپن، طفلی۔
بالناتھ: جوگی کا نام جس سے رانجھا جوگ لیتا ہے۔
بانا: لباس، پوشاک، پہناوا، وضع، صورت، رنگ ڈھنگ، عادت۔
بانجھ: بنجر، غیر آباد، جس عورت کی اولاد نہ ہوسکتی ہو۔
بانگ: اذان، چیخ، پکار، صدا۔
بانگاں: بانگ کی جمع۔ اذانیں۔
بانہاں: بانہہ کی جمع۔ بازو۔
بانہواں: بانہہ کی جمع۔ بازو۔
بانی: بنیاد رکھنے والا، بنیاد گزار۔
بانی: کلام، رباعی طرز کے ہندی گیت۔
بانیاں: بانی کی جمع۔ بنیاد گزار۔
بانیاں: بنیئے کی جمع۔ ہندو بنیئے جو تھوک پر چون کا کام کرتے ہیں، کنجوس۔
باویا: اے باوے مراد اے انسان۔
باہجو: بیڑ۔ چرخے کی دو چرخیوں پر خاص طرز سے تنی ہوئی ڈوری جس پر ''مالہ'' چلتی ہے۔
بائیاں قطباں: 22 قطبوں میں۔
باہمن: برہمن، ایک ہندو قوم۔
بت خانہ: بتوں کا گھر۔
بِتا سرنا: وقت گزرنا۔
بتھیرا ہونا: کافی ہونا، پورا ہونا، مکمل ہونا۔
بتھیرے: کافی، ضرورت، زیادہ۔
بجانوں: جان سے۔
بچاندی: بچتی بچاتی۔
بحراں: بحر کی جمع۔ شعر کا وزن، مصرعے کی لمبائی۔
بحیرہ راہب: جس نے نبی پاکؐ کے چچا ابو طالب کو آپؐ کے نبی ہونے کی بشارت دی تھی۔
بخش کریں: بخش دیں۔
بخشے جاون: بخشا جاؤں گا۔
بد: شادی کے موقع پر سسرال کی طرف سے دی جانے والی مٹھائی یا بادام، چھوہارے، میوہ اور بتاشے وغیرہ۔
بدامنی: گڑبڑ، بغاوت، انارکی، لاقانونیت، انتشار۔
بدبختی: بدقسمتی، بدنصیبی۔
بدتخما: بری نسل والا، برا خاندان۔
بدحالی: بدبختی، بری حالت۔
بدخشاں: ایک شہر کا نام جہاں کے لعل مشہور ہیں۔
بدعات: بدعت کی جمع۔ دین میں کوئی نئی بات یا نئی رسم نکالنا۔ نیا دستور، نیا رسم و رواج۔
بدعتاں: بدعت دی جمع۔ دین میں کوئی نئی بات یا نئی رسم نکالنا۔ نیا دستور، نیا رسم و رواج۔
بدلاؤ: تبدیلی، تبادلہ، صورت پلٹ دینا۔
بدماش: حرام خور، شریر، لچا، وہ شخص جس کی روزی برے کاموں پر منحصر ہو۔

بدولت: کے سبب، کی وجہ سے۔

بدھ مت: ایک مذہب کا نام۔

بدھڑی: بدھڑا کی تانیث۔ بندھا ہوا، گرفتار، قیدی۔

بدیاں: برائیاں، شرارتاں، بدخوئیاں، غیبت۔

بدیشی: مسافر، اجنبی، پردیسی، دوسرے ملک کا باشندہ۔

بدّل: بادل۔

بدّھی: بندھی ہوئی۔

بڈھاپا: بڑھاپا۔

بڈھی: بوڑھی۔

بڈّے: ڈوبے، تباہ شدہ۔

بذاتِ خود: اپنے آپ سے، خود بخود۔

بربر: جنگل، بیابان، غیر آباد جگہ۔

براقے: براق۔ وہ جانور جس پر معراج کی رات کو نبی پاک ﷺ مسجد حرام سے مسجد اقصیٰ اور پھر آسمانوں کی طرف گئے۔

برائی: بدی، گناہ۔

براہ راست: سیدھا، بغیر کسی واسطے کے۔

بربریت: وحشت، وحشی پن، خونخواری۔

برج بھاشا: ایک زبان کا نام۔

برداشت: صبر، تحمل، تاب۔

برگ چنار: چنار کے پتے۔

برہوں: برہا، جدائی وچھوڑا، ہجر۔

بریاں: ہم برے ہیں۔

بڑھاپا: ضعف، کمزوری، بوڑھاپن۔

بست: بیاس اور ستلج کا دوآبہ۔

بسنتر: پنجاب کا نالہ جو دریائے راوی کا معاون ہے۔

بسی بھالی: زیور سے خالی۔

بشارت: خوشخبری، الہام، غیبی آواز۔

بشرطیکہ: اس شرط کے ساتھ کہ۔

بشن پدے: مذہبی گیت۔

بغض: نفرت، عداوت، دشمنی۔

بقراط: ایک یونانی فلسفی کا نام۔

بکل: گود، آغوش، گھونگھٹ، چادر یا دوپٹے وغیرہ کی لپیٹ، سینہ، چھاتی۔

بکہ: مکہ کا پرانا تاریخی نام۔

بکھوے: مشکل، اوکھے، کٹھن۔

بگاڑ: خرابی، رنجش، دشمنی۔

بگلا: ایک سفید رنگ اور لمبی گردن والا پانی کا پرندہ۔

بگّے: سفید، چٹے، اُجلے، گورے۔

بگڑے: خراب ہوئے، ذلیل و رسوا ہوئے۔

بلا امتیاز: برابر، بغیر فرق کے، مساوی۔

بلا تعصب: بغیر طرف داری کے۔

بلاواں: بلا نا، بلا کی جمع۔ بلائیں، چڑیلیں۔

بلبلاں: بلبل کی جمع۔ ایک پرندہ۔

بلبلے: حباب، پھالا، پانی کا بلبلہ۔

بلتستان: ایک علاقے کا نام۔

بلدا: جلتا ہوا۔

بلکار: طاقت، بل، مان، زور۔

بلن: جلن، سڑن۔

بلی: جلی، قربانی چڑھانا۔

بلّا: ہوا کا جھونکا۔

بن: جنگل، دشت، درختوں کا جھنڈ۔

بن آئیوں: بے موت، بغیر موت کے۔
بناں: بغیر۔
بناوٹ: طرز، ساخت، وضع، ریا کاری، تصنع۔
بناون: بنانا۔
بنتر: بناوٹ، فارم۔
بنجارے: بنجارہ کی جمع۔ سوداگر، بیوپاری، تاجر، چوڑی فروش۔
بنجر: غیر آباد، ناقابل کاشت زمین، جنگل۔
بندڑے: بندے، لوگ، آدمی۔
بندگی: عبادت، پرستش، عجز و انکسار، خدمت، فرمانبرداری، غلامی۔
بندی: بندہ کی تانیث۔ باندی، کنیز، خادمہ، نوکرانی۔
بندے: بندہ کی جمع۔ آدمی، بشر، شوہر۔
بنگلے: بنگلہ کی جمع۔ کوٹھی، عالیشان محل۔
بنھنا: باندھنا، کسنا، گرہ لگانا۔
بنھی: باندھی ہوئی۔
بنّے لایا: منزل پر پہنچایا، باہر کی جانب۔
بُوٹی: چھوٹا جنگلی پودا، پھول پتی۔
بودلیئر: فرانسیسی شاعر۔
بُور: نئے پھل کا شگوفہ، پھول۔
بوریئے: بوری کا بستر۔
بوسہ: چومنا، پیار۔
بول: سخن، کلام، بات، قول، گیت کا ٹکڑا۔
بولڑی: زبان کا لہجہ۔
بولیے: اے میری زبان۔
بونتر: بدحواس، حواس باختہ، بیوقوف۔
بُوہا: دروازہ، در، باب۔

بوہتیاں: زیادہ، بہت، وافر۔
بوہڑیں: واپس آنا، پہنچنا، مدد کے لیے آنا۔
بوہنی: ابتدا، آغاز، بسم اللہ، پہلی بکری۔
بہانا: بٹھانا، عذر، بہانہ، ٹال مٹول۔
بہانیاں: بہانہ کی جمع۔ ٹال مٹول۔
بہتیاں: زیادہ، وافر۔
بہٹھ: بیٹھے ہوئے ہیں۔
بہسن: بیٹھیں گی۔
بہشت دا ٹکڑا: جنت کا ٹکڑا۔
بہشتیں: جنت میں۔
بہشتے: جنت وچ۔
بہک: گمراہی، غلطی، لغزش۔
بہلول دریائی: شاہ حسین کا مرشد۔
بہندے: بیٹھتے۔
بہو: بہت، رنگا رنگی، زیادہ۔
بہورنگی: بہت رنگ کا، مختلف اقسام کا۔
بیاج کھاوے: سُود کھائے، منافع حاصل کیے۔
بیانیا: بیان کیا۔
بیبیاں: بی بی کی جمع۔ عورتیں۔
بیت: گھر، شعر، پنجابی کی ایک شعری صنف۔
بیتن: گزرنا، تمام ہونا، واقعہ سرزد ہونا، مرجانا۔
بیڑا: کشتی، ذمہ، بہت سے جہاز اور کشتیاں۔
بیڑے: بیڑا کی جمع۔ کشتیاں۔
بین السطور: سطروں کے درمیان۔
بینا: دانا، عقلمند، دیکھنے والا۔
بینی: ناک
بے آہنگسا: بے ترتیب، مستقل مزاج نہ ہونا۔

بے باک: نڈر، بہادر، بے خوف، دلیر، بے پرواہ۔

بے تاب: بے چین، ناتواں، کمزور، مضطرب، پریشان۔

بے تکا: بے جوڑ، ناموزوں،

بے ثباتی: عارضی، ناپائیدار، کمزور۔

بے چین: بے آرام، بے قرار۔

بے حرمتی: بے عزتی، ذلت، خواری۔

بے حساب: بے شمار، لاتعداد، بے حساب، بے انتہا۔

بے درد: بے رحم، سنگ دل، مجازاً معشوق۔

بے رونقی: سُونا، ویرانہ، اُجاڑ۔

بے زاری: ناخوشی، ناراضگی، خفگی، پریشانی۔

بے فیضی: شوم، بخیل، کنجوس، وہ شخص جس سے کوئی فائدہ نہ ہو۔

بے قراری: بے صبری، بے چینی، بے تابی۔

بے کار: نکما، ناکارہ، ناقص، بے روزگار، معطل۔

بے گھر: آوارہ، بے ٹھکانہ، سرگرداں، بیوی بچے نہ رکھنے والا۔

بے لوث: خالص، بے غرض، پرخلوص۔

بے نمازا: نماز نہ پڑھنے والا۔

بے وَس: بے بس، کمزور، عاجز، لاچار، مجبور۔

بیاض: یاداشت کی کاپی، وہ کتاب جس میں اشعار لکھتے ہیں۔

بِتی: گزری ہوئی، کہانی، ماجرا، سرگزشت۔

بیتیا: گزرا ہوا۔

بیتیاں: گزری ہوئی باتیں۔

بیچاری: مسکین، کمزور، عاجز، نمانا۔

بیکانیر: ریاست راجستھان کا ایک علاقہ۔

بیلچیاں تے کدالاں: بیلچہ اور کدالیں، زمین کھودنے کے اوزار۔

بینتی: درخواست، عرض گزاری۔

بیوک: کار کا پرانا اور نایاب ماڈل۔

بٹ بٹ: گھورنا، ٹکٹکی باندھ کر دیکھنے کا عمل۔

بچار: سوچ، بچار۔

(بھ)

بھاجی: آپس میں لین دین، وہ کھانا یا مٹھائی جو برادری میں تقسیم کرتے ہیں۔

بھادوں: دیسی مہینے کا نام جو سخت گرمی اور حبس کا مہینہ ہوتا ہے۔

بھار: وزن، بوجھ، ناگوار۔

بھاریاں: وزنی، بوجھل۔

بھاشا و بھاگ: انڈین پنجاب میں پنجابی زبان کی ترقی و ترویج کا ادارہ۔

بھاکھے: دیکھے، بھیس بدل کر حالات معلوم کرنیوالا۔

بھاگ: قسمت، تقدیر، نصیب۔

بھاگ بھری: خوش نصیب عورت۔

بھالن: ڈھونڈنا، دریافت کرنا، تلاش کرنا۔

بھانبڑ: آگ کا ڈھیر، شعلہ ہائے آتش۔

بھانڈا: برتن۔

بھانڈے: بھانڈا کی جمع۔ برتن۔

بھانویں: چاہے، خواہ، اگرچہ۔

بھاں بھاں: ویرانہ، سنسان، بے رونقی۔

بھاواں: پسند آؤں، اچھی لگوں۔

بھاویں گی: پسند آؤ گی، اچھی لگو گی۔

بھاوے: پسند آوے۔

بھاؤ: بھائی، بڑا بھائی۔

بھاء: قیمت، ریٹ، قدر، نرخ۔

بھائی چارہ: دوستی، مواخات، میل، قرابت داری۔

بھاہ: آگ، آتش۔

بھٹھ: بھٹی۔

بھٹھی: بھٹی۔

بھٹیانی: پنجابی زبان کا ایک لہجہ۔

بھج: بھاگنا، دوڑنا۔

بھج: بھیگنا، گیلا ہونا۔

بھج: بھنتا، پکنا۔

بھج نس: دوڑ دھوپ، بھاگ دوڑ۔

بھجے: بھنے ہوئے۔

بھجاں: دوڑوں، بھاگوں۔

بھچال: زلزلہ، تھرتھلی۔

بھخدے: جلتے انگارے، سلگتے۔

بھراوندی: بھائی چارہ۔

بھرمائے: مائل کرنا، فریفتہ کرنا، ورغلانا، پھسانا۔

بھرواں: بھرپور، بھرا ہوا۔

بھرویں: بھرپور طریقے سے۔

بھڑکن: جلنا، شعلہ زن ہونا، مشتعل ہونا، بھڑکنا۔

بھڑولے: بھڑولا کی جمع۔ غلہ دان، اناج محفوظ رکھنے کی کوٹھی۔

بھکھ لیا: قابو کر لیا، قبضے میں کر لیا، سحر میں گرفتار کر لیا۔

بھکھ ننگ: بھوکا ننگا، مفلس، بے حال، مفلوک الحال۔

بھکھے: بھوکے، مفلس، غریب، بے حال۔

بھگتاں: بھگت کی جمع۔ ہندو سادھو، فقیر، درویش۔

بھگتی: ایک تحریک کا نام۔ پوجا، سیوا، عبادت، پرہیزگاری۔

بھل چک: بھول چوک، غلطی۔

بھلا: نیک، پارسا، پرہیزگار، دلکش، خوشنما، درست، ٹھیک، خیرخواہ، نرالا، انوکھا، کیا؟ آیا؟

بھلا تکیندا: اچھا لگتا، اچھا نظر آتا۔

بھلا دس کھاں: بھلا بتا تو سہی۔

بھلن: بھولنا، فراموش کرنا۔

بھلن ہار: بھولنے والا، عاصی، پاپی، گنہگار، نسیاں کار۔

بھلی: بھلا کی تانیث۔ دیکھیں بھلا۔

بھلی ریت: اچھا طریقہ کار۔

بھلیاں: اچھے لوگ۔

بھلیرا: بھلا، اچھا، مناسب۔

بھولے بھٹکے: گمراہ، بھولے ہوئے۔ راستہ بھولے ہوئے۔

بھن دے: توڑتے، فاش کرتے۔

بھنڈار: مجلس، بزم، انجمن، لنگر، طعام، تبرک، نیاز۔

بھنگی: چوہڑا، خاکروب، مہترانی۔

بھنیاں: بھونے ہوئے دانے، بھنے ہوئے۔

بھنیاں: ٹوٹی ہوئیں۔

بھنیاں: بھیگی ہوئیں۔

بھن: توڑ پھوڑ، ٹوٹ پھوٹ۔

بھنو: توڑو۔

بھواں: بھروٹے۔

بھُوت منڈلی: شریر لوگوں کا گروہ۔

بھور: بھنورا، عاشق، روح۔

بھُوری: بھُورے رنگ کا کمبل یا کھیس، دُھسّا۔

بھُوریاں: بھُوری کی جمع۔ کمبل پوش۔

بھُوریاں: ٹکڑے، روٹی کے ٹکڑے،

بھولپنے: بچپن، نادانی کی عمر۔

بھوندے وتن: پھرتے رہیں۔

بھوں: گھومنا پھرنا، چکر میں رہنا۔

بھویں: گھُومیں پھریں، آوارہ گردی، گردش میں رہنا۔

بھئی: کہ، اے بھائی۔

بھیت: راز، بھید، خبر۔

بھید: بھیت، راز، خبر۔

بھیڑاں: بھیڑ کی جمع۔ ہجوم، رش، برا وقت، آفتیں، مصیبتیں، بپتا۔

بھیڑی: بُری، بد، پاپی، عاصی۔

بھیڑیاں: بریاں، گناہ گار۔

بھیڑے: برے، بد، عاصی، پاپی۔

بھیس: روپ، شکل، ہیئت، لباس، پوشاک، سوانگ، نقل، بہروپیا پن۔

بھیکھ: بھیک، خیرات، بخشش، گدائی۔

بھیا پٹنی: بھائی کی موت پر ماتم اور وین کرنے والی۔

بھے: خوف، دہشت، رعب، دبدبہ۔

بھینٹ: قربانی۔

(پ)

پاپ: گناہ، بداعمال۔

پاتر: کردار، پتر، چٹھی۔

پاتشاہ: بادشاہ۔

پاٹ: پھٹ، دریا دی چوڑائی۔

پار اُتاریئے: دُوسرے کنارے پہنچانا، کامیاب ہونا۔

پارا: ایک چمکدار دھات۔

پارس: فارس، ایران۔ ایک قیمتی پتھر جس کے بارے میں روایات ہیں کہ جس چیز کے ساتھ رگڑا جائے وہ سونا بن جاتی ہے۔

پارکھاں: پارکھ کی جمع۔ نقاد، ناقد، تنقید کرنے والا۔

پاڑ: پھاڑنا، سوراخ۔

پاسا: طرف، سمت، دل۔

پاسوں: کی طرف سے، کی جانب سے۔

پاسی: پائے گا، حاصل کرے گا۔

پاسیوں: کی طرف سے، کی جانب سے۔

پالن ہار: پالنے والا، کفالت کرنے والا۔

پالو پالی: قطار میں، لائن میں، قطار در قطار۔

پالی: بدھ مت مذہب کی زبان۔

پان: پانا، حاصل کرنا، پان کا پتہ۔

پاندھی: مسافر، راہی، سفر کرنے والا۔

پانڈو: ہندوستان کی ایک سیاہ فام قوم کا نام۔

پاورلُوم: لُوم: کھڈی، مشینی کھڈی۔

پائی پائی: اناج ماپنے کا ایک برتن، کوڑی، پیسے پیسے کا محتاج۔

پائیدار: مضبوط، مستحکم، ثبات۔

پائے: حاصل کرے، مرتبے، جانور کی ٹانگیں۔

پائیدان: پیر رکھنے کی جگہ۔

پاءِ: حاصل کرنا۔

پایو: پایا، ملا، حاصل کیا۔

پپل: ایک درخت کا نام، پیپل۔

پَت: عزت، اعتبار، یقین۔

پِت: گرم موسم میں جسم پر نکلنے والے چھوٹے چھوٹے گرمی دانے۔

پُت: بیٹا۔

پتر: پتے، خط، رسالہ۔

پتر ڈھائے: پتے توڑے۔

پتراں: پتر کی جمع، پتے۔

پتوں: پتن سے۔ پتن: دریا کا کنارہ، گھاٹ، جہاں سے دریا نسبتاً کم چوڑا ہو۔

پتییاں: کمزور ہو گئیں، تھک گئیں، سیر ہو گئیں۔

پتییوں: کمزور، تھکا ہوا، رجیا ہویا۔

پَٹ: ران، ریشم۔

پِٹ: پیٹنا، رونا۔

پُٹ: اُکھاڑنا، چک، اکھیڑنا۔

پٹن: پُٹنا، اُکھیڑنا۔

پٹھا دتھا: چارہ کرنا، کوشش کرنا۔

پٹھیاں: اُلٹی، غلط۔

پٹی بنھے: زخمی، پٹی بندھے ہوئے۔

پٹیا: اُکھاڑا، تباہ و برباد کر دیا۔

پج: بہانا، حیلا۔

پجاری: پوجنے والا، پوجا کرنے والا۔

پجّن: پہنچنا، منزل مقصود تک پہنچنا، ختم ہونا۔

پچادھی: پنجابی زبان دا اک لہجہ۔

پچاوے: پہنچائے۔

پچھاتی: پہچانی، شناخت کی ہوئی۔

پچھان: پہچان، واقفیت، شناسائی، شعور۔

پچھاویں: پرچھائیں، سایہ، چھایہ، عکس۔

پچھل پیری: اُلٹے پیروں والی، چڑیل، ڈائن۔

پچھل رات: رات کے پچھلے پہر۔

پچھماں: پچھم کی جمع۔ مغرب کی سمت۔

پچھنا: پوچھنا، دریافت کرنا، معلوم کرنا، جواب چاہنا۔

پچھوتاسی: پچھتائے گا، افسوس کرے گا، پشیمان۔

پچھوکڑ: پیچھا، پس منظر، تاریخ، حصہ، پشت۔

پچھوں: پیچھے سے، بعد میں، بعد ازاں، شروع سے، ابتدا سے۔

پِچھی: ٹوکری، پنچھی، پرندہ۔

پچھے: پوچھے، پیچھے۔

پچھیاں: پچھلی، ماضی سے تعلق رکھنے والی۔

پچھیو: پوچھا۔

پچی: شرمندہ، نادم، پشیمان، شرمسار۔

پدائے: مصدر، پدان/ پدانا: کھیل میں شکست خوردہ کو خوب دوڑانا، ہرا دینا، بری طرح شکست دینا۔

پدر: باپ، والد۔

پدھر: ہموار سطح، یکساں، برابر، سیدھا۔

پر: پریت، محبت۔

پر: مگر۔

پرآشوب: فساد سے بھرا ہوا، فتنہ انگیز۔

پراکرت: ایک زبان کا نام۔ سنسکرت سے نکلی ہوئی کوئی مقامی بولی یا زبان۔

پراگے: مجموعے، کشتی میں ایک وقت میں سوار ہونے والے لوگ، ٹوکہ میں ایک دفعہ ڈالا گیا چارہ۔

پران: طاقت، بل، زور، عقل، سمجھ، شعور، ادراک۔

پرانا: قدیم، ماضی کا، گزشتہ، ابتدائی، بوسیدہ، عمر رسیدہ، تجربہ کار۔

پرائی: بیگانی، اجنبی۔

پربت: پہاڑ، شمال۔

پُرپُر: فقیروں کی اصطلاح۔

پرتاوا: واپسی جواب، تبدیلی، بدلنے والا۔

پرتنا: واپس آنا، لوٹنا، مڑنا، باز آنا۔

پرچا: اخبار، امتحانی پرچہ، رپٹ، بھرا ہوا، لبریز، پرچانا۔

پرچار: تبلیغ، اشاعت، اعلان، چلن۔

پرچارک: واعظ، مبلغ، مشتہر۔

پرچان: مانوس کرنا، بہلانا، تسلی دینا۔

پرچلت: چالو، رائج، مروج، جاری۔

پرچھاواں: عکس، پرچھائیں، سایہ۔

پرچھاویں: سائے، پرچھائیں۔

پردا: راز، بھید، نقاب، چار دیواری، شرم حیا۔

پرزہ: مشین کا ایک حصہ۔

پرکھ: تنقید، جانچ، چھان بین، پڑتال۔

پرکھن: جانچنا، امتحان کرنا، آزمائش کرنا۔

پرمغز: عمدہ مضامین سے بھرا ہوا، عالمانہ۔

پرنا ہو: بیاہ کے، شادی کر کے۔

پرنایا: شادی کی۔

پرولے: صافی، صفائی والا کپڑا، پوتا پھیرنے کا مخصوص کپڑا۔

پرہے پنچایتاں: پنچوں کی کمیٹی، صلاح مشورہ کرنے کی جگہ، ہجوم، مجمع، گروہ۔

پریت: پیار، محبت، عشق۔

پریرنا: رغبت، اکسانا، تحریک دینا، آمادہ کرنا، تیار کرنا۔

پڑپلے: کھاتے، مالی فائدہ۔

پڑا: پڑاؤ، منزل، مقام۔

پڑچول: تنقید، چھان بین، پرکھ، پڑتال۔

پڑچولیاں: پارکھ، نقاد، پڑتال کنندہ۔

پڑھیہار: پڑھنے والا، طالب علم۔

پڑھیاراں: پڑھیار کی جمع۔ طالب علم۔

پس منظر: تاریخ، پیچھا، تاریخ، پچھوکڑ۔

پسارا: وسعت، فراخی، کشیدگی، احاطہ۔

پسدا: پستا، پگلا جانا۔

پشو: مویشی، حیوان، چوپائے، ڈھور۔

پکا پیڈا: مضبوط، پختہ۔

پکار: فریاد، شکایت، شور و غل، آواز، صدا۔

پکدا: کھانا پکا، پختہ ہونا، فصل کا پک کر تیار ہونا۔

پکھ: پہلو، جانبداری، طرفداری، رُخ۔

پکھوں: کی وجہ سے، سبب، کے کارن، طرف سے۔

پکھی: پرندہ، پنچھی، جھونپڑی، پنکھی۔

پکی ہتھی: پختہ، مضبوط، تجربہ کار۔

پکیاں کندھاں: پختہ اینٹوں کی دیواریں۔

پکھڑی: پکنے پر پہنچ جانا۔

پگ وٹ: پگڑی کا تبادلہ کر کے بھائی چارہ قائم کرنا۔

پگڑیاں: پگڑی کی جمع۔

پل: لمحہ، پلک جھپکنے کا وقفہ، سیکنڈ۔

پلا: دامن، آنچل۔

پلٹ: واپس آنا، گھمانا، گردش۔

پلک جھلک: بالکل تھوڑی دیر، عارضی۔

پلنا: پرورش پانا، بڑھنا، پھلنا پھولنا۔

پلیت: ناپاک، نجس، غلیظ۔

پلیتی: ناپاکی، پلیتی۔

پلّے: پاس، قبضے میں، گانٹھ میں، پردے، چھاڑ۔

پناہ گزیناں: پناہ لینے والے۔

پنتھی: دھرمی، مذہبی، دین دار۔

پنج وُنیاں: مراد پانچ نمازیں۔

پنج حواس: پانچ حواس دیکھنے، سننے، سُونگھنے، چکھنے اور چھونے کی پانچ قوتیں۔ حواس: قوتِ ادراک،

پنجاہا: ایک سکہ۔

پنجر: پنجرہ، ڈھانچہ، قلب، پسلی۔

پنجسورہ: پانچ سورتوں کا مجموعہ

پنجنی: ہائیڈروجن۔

پنجھالی: لکڑی کی وہ چیز جس میں ہل جوتتے ہیں۔

پنجھی: 25 پچیس۔

پنجے: پانچوں۔

پنچھی: پرندہ، طائر، پکھو۔

پندھ: سفر، فاصلہ، مسافت۔

پندھراں: 15 پندرہ۔

پنڈ جھگڑیاں دی: جھگڑالو، بہت جھگڑا کرنے والا۔

پنڈتاں: پنڈت کی جمع۔ پڑھا ہوا، جاننے والا، عالم، ہندوؤں کا ایک معزز خطاب۔

پنڈے: جسم، بدن، قالب۔

پنگر: اُگنا، پیدا ہونا۔

پنگرے: اُگے، پیدا ہوئے۔

پنگل: ہندی علم عروض۔ ہندی شاعری کا علم۔

پوادھی: پنجابی کا ایک لہجہ۔

پوتر: پاک، صاف، خالص، ستھرا۔

پوٹھوہاری: پنجابی کا ایک لہجہ۔

پورا: مکمل، کامل، کافی، بہت۔

پورباں: پورب کی جمع، مشرق۔

پُوریاں پُوریاں: اُنگلی کی پوریں، گنے اور بانس کا دو گروہوں کا درمیانی ٹکڑا۔

پوڑسی: چبھوئے گا، گاڑے گا۔

پوڑھی: سیڑھی، زینہ۔

پوسیں: پووے گا، چلا جائیں گا۔

پوشاکاں: پوشاک کی جمع۔ لباس، پہناوا۔

پون: ہوا، باد، لُو۔

پون صدی: 75 سال کا عرصہ۔

پونجھی: مال، دولت، جائیداد، سرمایہ، روپیہ پیسہ۔

پونجی: مال، دولت، جائیداد، سرمایہ، روپیہ پیسہ۔

پُونی: روئی کی بتی۔ روئی کی جوف دار بتی جو کاتنے کی غرض سے بنائی جاتی ہے۔

پونیاں: پونی کی جمع۔

پوہ: ایک دیسی مہینے کا نام۔

پئی: کہ۔

پہاڑ ڈھائے: حد کر دی، بہت ظلم ڈھانا، ظلم کی حد۔

پہرہ: چوکیداری، حفاظت، دیکھ بھال۔

پہلوں: پہلے، قبل ازیں، ابتدا۔

پہنچیں: پہنچنا۔

پی: پینا، پیا، محبوب، پیارا۔

پیا گھر سُدھارنا: شادی ہونا، رخصتی۔

پیار دی جوت: پیار کی شمع جلانا۔

پیارڑے: پیارے۔

پیاریا: اے پیارے۔

پیت: پریت، محبت۔

پیر: پاؤں، قدم۔

پیر چُمنا: احترام کرنا، عزت دینا، آدر کرنا۔

پیر سیوں رہے: منع کر کر کے تھک گئے۔ روکنے کی بھرپور کوشش۔

پیراں پوندی: منتیں کرتی، التجا کرنا۔

پیروکار: ماننے والے، پیروی کرنے والے۔

پیریاں میریاں: پیری مریدی، پیری مرشدی۔

پیریں پے رہے: منتیں کر کے عاجز آ گئے۔

پیڑ: درد، تکلیف۔

پیسن: پین گے، پئیں گے۔

پیش رو: آگے آگے چلنے والا۔

پیش کش: بھینٹ، ہدیہ، تحفہ۔

پیش منظر: سامنے کا منظر۔

پیکا: بابل کا گھر، مراد دُنیا۔

پینڈیاں: پینڈے کی جمع۔ فاصلے۔

پینڈے: فاصلے، سفر۔

پینگ: جھولے کا لمبا جھونکا، ایک قسم کی جڑ، دھنک، قوس قزح۔

پینگاں: پینگ کی جمع۔ جھولے

پینگھاں پائیاں: جھولے ڈالے۔

پیوواں: پیو کی جمع، باپ۔

پیوند: جوڑ، مناسبت، تعلق۔

پیے کھڑکانا: اعلان کرنا، صدا لگانا۔

پیکیاں: پیکے کی جمع۔ بابل کا گھر۔

پین پلان: شراب سے خاطر داری کرنا۔

پینڈا: فاصلہ، سفر۔

(پھ)

پھاتھا: پھسا ہوا، مصیبت میں گرفتار۔

پھاتے: پھسے ہوئے۔

پھاڑ سکناں: چاک کر سکتے ہو۔

پھاہ: پھانسی، پھندا، طوق۔

پھاہے: پھانسی دیے گئے، پھنس گئے۔

پھب رہیا: بج جانا، بچ جانا۔

پھبتی: چست فقرہ، مضحکہ خیز۔

پھپے کٹن: مکار، فریبی، فسادن۔

پھٹ: پھٹکار، لعنت

پھٹ سکدی: پھٹ سکتی۔

پھٹدی: پھوٹتی، پیدا ہوتی، اُگتی۔

پھد: پکڑنا، گرفت میں لینا۔

پھرسی: پھرے گا، تبدیل ہوگا، مکر جائے گا۔

پھرن تُرن: چلنا پھرنا۔

پھرولا پھرولی: تلاشی، اُلٹ پلٹ، ڈھونڈ بھال۔

پھریا: چلا پھرا، گھوما پھرا۔

پھڑ لین: پکڑ لیں، پھانس لیں، گرفتار کر لیں۔

پھڑ ماردا: شیخی بکھیرتا، بڑی بڑی باتیں بنانا۔

پھڑایائی: پکڑوایا ہے، قید کروایا ہے۔

پھڑنا: پکڑنا، تھامنا، گرفتار کرنا، پھانسنا۔

پھڑنی: پھڑنا کی تانیث۔ پکڑنی۔

پھس: پھسنا، اُلجھنا۔

پھک دی: پھکا مارنا، کوئی چیز اک دم سے منہ

میں ڈالنا، اک دم سے نگلنا۔

پھکاں: پھکا مارنا، کوئی چیز اک دم سے منہ میں ڈالنا، نگلنا۔

پھکی پھکی: پھکا کی تانیث۔ پھیکی، نمک کے بغیر، بے ذائقہ۔

پھگن: ایک دیسی مہینے کا نام۔

پھلاں پر: پھول لگنے کا وقت، بار آوری کا موسم۔

پھلبہری: ایک جلدی بیماری: برص۔ سفید کوڑھ۔

پھل کھواندے: پھول کھلاتے۔

پھلواڑی: کیاری، پھولوں کا باغ، گلشن، باغیچہ۔

پھلی آں: پھولے نہ سمانا، خوش ہونا۔

پھلے: پھاٹک، کواڑ، دروازہ، باڑے کا دروازہ جہاں مویشی باندھتے ہیں۔

پھندہ: پھانسی کی رسّی، جال، پھانسنا۔

پھنڈ چاڑھن: پٹائی کرنا، مار کٹائی کرنا

پھنڈاں: پھنڈ کی جمع۔ ہوا چلنے کی وجہ سے بارش کے ترچھا برسنے کی حالت۔

پھنڈر: بانجھ۔

پھوڑی: صف ماتم، موت کے موقع پر افسوس کے لیے مل کر بیٹھنے والے لوگ۔

پھوڑیا: توڑا ہے، ریزہ ریزہ کیا۔

پھوڑیاں: پھوڑی کی جمع۔ صف ماتم بچھانا۔

پھوک: فضلہ، پھوک، پھوگ، پھونک، دم۔

پھولاں: نیچے اوپر کرنا، اُلٹ پلٹ کرنا، پھرولنا۔

پھیرو: پھیرنا، ہونٹوں پر زبان پھیرنا۔

(ت)

تاپ: بخار، حرارت، گرمی۔

تاپ آوے: بخار ہو جائے، بخار چڑھ جائے۔

تاثراتی: ایک تنقیدی دبستان کا نام۔

تاری آں: پار لگنا، نجات حاصل ہونا، کامیابی ہونا۔

تاریخ: ایک دن رات، مہینے دا ایک دن، وہ کتاب جس میں بادشاہوں اور مشہور آدمیوں کے حالات، پیدائش و وفات درج ہوں۔

تاکوں: دیکھوں، تاکنا۔

تالا: قفل، جندرا۔

تان: بل، زور، طاقت، سُر، گیت، تال، الاپ۔

تانا: لمبائی کے رُخ سُوت کے دھاگے، بننے کے لیے تنے ہوئے دھاگے، طاقتور۔

تانبے: ایک دھات کا نام۔

تانگھاں: تانگھ کی جمع۔ آس، اُمید، انتظار۔

تانیث: مونث ہونا، مونث کی علامت لگانا۔

تانیثی: عورت سے متعلقہ۔

تانے: پھیلائے، خیمہ تاننا۔

تاں بھی: تب بھی، اس صورت بھی۔

تاؤمت: ایک مذہب کا نام۔

تائید: حمایت، تقویت، طرفداری، رعایت۔

تائیں: تبھی، تک، خاطر، اسی وجہ سے۔

تایائی: غصہ دلایا ہے، بھڑکایا ہے۔

تب لگ: تب تک، اس وقت تک۔

تباہ کاریاں: بربادیاں، اُجاڑ، ویرانیاں، خستہ حال۔

تپیندے: گرم ہوتے، آگ بگولہ ہوتے، غصہ کرتے۔

تتڑی: بدبخت، بدقسمت، بے چاری، بے نصیب۔

تھے: تمہیں، تم کو، تینوں۔

تتی: تتڑی، بے چاری، گرم، جلتی بلتی۔

تجزیاتی: ایک تنقیدی دبستان کا نام۔

تجلی: روشنی، نور، لشک، جلوہ۔

تجوریاں: تجوری کی جمع، قیمتی اشیا رکھنے کی الماری۔

تحویل: سپردگی، حوالگی، امانت، قبضہ، کسی کے سپرد کرنا۔

تخت لاہور: مراد لاہور شہر ہے، اکبر بادشاہ کے پایۂ تخت کی وجہ سے تخت لاہور نام پڑا۔

تخت ہزارہ: رانجھے کا وطن۔

تخصیص: خصوصیت، گن، حق مخصوص۔

تخلص: غزل کے آخری شعر میں شاعر کا مختصر نام جو اصل نام کی بجائے استعمال ہو۔

تخیل: وہ قوت جو خیالی صورتیں بنا کر وہم کے سامنے کھڑی کر دے۔ قیاس، تصور، خیال۔

تدھ: تمہیں، تم کو۔

تذکرہ نگار: تذکرہ لکھنے والا۔

تذکریاں: تذکرہ کی جمع۔ ذکر، چرچا، سوانح عمری، وہ کتاب جس میں کسی شخص کا حال لکھا جائے۔

تر: گیلا، نرم، تیر کے پار پہنچنا۔

تُرتُر: بار بار، پھر پھر۔

تراں: تیرنا، تیریں گے۔

تراہ: ڈرانا، خوف دلانا، دھمکانا۔

تربوز: ایک پھل کا نام۔

تربیت: تعلیم و تہذیب، تعلیم اخلاق۔

ترٹھن: دہشت زدہ ہونا، ڈرنا، خوف کھانا۔

ترٹی: ٹوٹی، ٹوٹ گئی۔

ترجمان: شارح، مفسر، تعبیر کرنے والا۔

ترجیح: فوقیت، فضیلت، برتری۔

ترجیع بند: اصطلاحِ شعر میں شاعر کا چند ایسے بند جو بحر میں موقف اور قافیے میں مختلف ہوں اس طرح نظم کرنا کہ ایک ہی بیت ہر بند کے آخر میں آئے اور ہر بند کے آخری شعر کے مضمون سے موافقت کرے۔

ترسائیں: للچانا، خواہش مند ہونا، اشتیاق میں رہنا۔

ترک کرن: چھوڑ دینا، تیاگنا، کنارہ کشی کرنا۔

ترکیب بند: نظم کی ایک قسم جس میں ہر بند کا آخری شعر جداگانہ ہوتا ہے۔

ترلا: منت سماجت، عرض، درخواست۔

ترلے: ترلا کی جمع۔ منت سماجت، عرض، درخواست۔

ترمذی: حدیث شریف کی کتاب کا نام۔

ترنا پیندا: تیرنا پڑتا،

ترنجن: وہ جگہ جہاں بیٹھ کر لڑکیاں، عورتیں چرخہ کاتتی ہیں۔

ترنجناں: ترنجن کی جمع۔ چرخہ کاتنے کی جگہ۔

ترنجنی: ترنجن میں۔

ترویج: رواج دینا، اشاعت کرنا۔

ترہائے: پیاسے، تشنہ۔

تریلی: پسینہ، شرم کمزوری یا کسی اور وجہ سے ماتھے پر آنے والا پسینہ۔

تریہہ: پیاس، تشنگی۔

تڑپ: بے قراری، اضطراب، بے چینی۔

تڑفاواں: تڑپاؤں گا۔

تڑفدے: تڑپتے، مضطرب۔

تڑکے: صبح سویرے، فجر کا وقت۔

تروے: گھاٹ، پنگھٹ، جزیرہ، ٹاپو۔

تزکیۂ نفس: اپنے باطن کو پاک صاف کرنا۔

تس: پیاس، طلب، چاہت۔

تساڈا: آپ کا، تمھارا۔

تسبیح کھڑکایا: تسبیح کا ورد کرنا۔

تسبی پھڑ کے: تسبیح پکڑ کر۔

تسلسل: سلسلہ، لڑی، جاری۔

تسلی: دلاسہ، تسکین، خاطر جمع۔

تسی: تسا کی تانیث، پیاسی۔

تشریحی: ایک قوم کا تنقیدی دبستان۔ شرح کرنا، تفصیل بیان کرنا۔

تشکیل: شکل دینا، ساخت، بناوٹ، خاکہ۔

تصریح: تشریح، شرح، توضیح۔

تصور: خیال، منصوبہ، سُوجھ، دل میں تصویر بنانا۔

تصورِ شیخ: مرشد کا تصور۔

تصوف: صوفیوں کا عقیدہ، علم معرفت، دل سے خواہشات کو دُور کر کے خدا کی طرف دھیان کرنا۔

تفریق: فرق کرنا، جدا کرنا، جدائی، علیحدگی، تمیز۔

تفسیر: وضاحت، تفصیل، تشریح، شرح، وضاحت، اصطلاحاً قرآن پاک کی شرح۔

تفصیلاً: تفصیل سے، وضاحت کے ساتھ، مفصل طور پر۔

تفہیم: سمجھانا۔

تقابل: مقابلہ، آمنے سامنے کھڑا ہونا۔

تقاضۂ بشری: انسانی تقاضہ، انسانی ضرورت، انسانی خواہش۔

تقدیراں: تقدیر کی جمع۔ قسمت، انداز، مقدر، نصیب، بخت۔

تقلید: پیروی، کسی کے نقشِ قدم پر چلنا، نقل۔

تک کے: دیکھ کر۔

تکبر: غرور، اکڑ، بڑائی کا اظہار، گھمنڈ۔

تکنیکاں: تکنیک کی جمع، ہنر مندی، فنی طریقہ اظہار۔

تکھی: تیز، ہوشیار، پھرتیلا، چالاک۔

تکیہ: سہارا، آسرا، ٹیک، سر کے نیچے رکھنے والی شے، ملنگوں کا ٹھکانہ، بھروسہ۔

تکاں: میں دیکھوں۔

تکی: دیکھی، دیکھ کر۔

تگڑی: تگڑا کی تانیث۔ مضبوط، طاقت ور، توانا، دولت مند۔

تل: تلے، نیچے، اندر۔

تلاش: کھوج، بھال، ڈھونڈ۔

تلمیح: کلام میں کسی اہم واقعے کی جانب اشارہ کرنا۔

تلواراں: تلوار کی جمع۔

تلیاں: ہاتھوں یا پیروں کے تلوے۔

تلیندے: تلنا، گھی یا آئل میں روسٹ کرنا۔

تلے: نیچے، زیر زمین۔

تلا: کشتی، بیڑی۔

تماشہ: کھیل، ہجوم، ہنگامہ، دکھاوا، سوانگ، ناٹک، کرتب۔

تمامیاں: تمام، سب کو، ہر کسی کو۔

تماں: ایک کڑوا پھل جو دوائیوں میں استعمال ہوتا ہے۔

تمے: تُما کی جمع۔

تمبا: تہمی، شلوار، ٹراؤزر۔

تمثیل: تشبیہہ، مشابہہ، مثال، مطابقت، ڈرامہ۔

تمہید بنھن: آغاز کرنا، بسم اللہ کرنا، شروع کرنا۔

تن: جسم۔

تِن تَن: وہ جسم، اُن جسموں کو۔

تن داہے: 30 تیں۔

تن یکّے: 3 تین۔

تنبو: خیمہ، عارضی ڈیرا۔

تمی کڑتا: شلوار قمیض۔

تنبیہہ: آگاہ کرنا، جتا دینا۔

تند: تیز، تسلسل، غضب ناک، سخت، تلخ، کڑوا۔

تندوری: چھوٹا تندور، بھٹی۔

تنصیب: نصب کرنا، جمانا، مقرر کرنا۔

تنگی: کوتاہی، کمی، قلت، مفلسی، دشواری۔

تنہاندے: اُن کا، اُنھوں کا۔

تنہاں: اُن، اُنھوں، اُنھوں نے۔

تور: ٹور، چال، رخصت کرنا۔

توریت: ایک مذہبی کتاب جو حضرت موسیٰ پر نازل ہوئی۔

توڑ: توڑنا، آخر تک پہنچنا، مکمل۔

توڑ چاڑھیا: مکمل کیا، اختتام پذیر ہوا، انجام کو پہنچا۔

توڑوں: آخر تک، منزل مقصود تک۔

توڑیا: توڑا، اُتارا، دو ٹکڑے کیا۔

توڑے: چاہے، خواہ، اگرچہ۔

توصیفی: وصف کرنا، خوبی بیان کرنا، صفت۔

توقعات: توقع کی جمع۔ اُمید، آس، بھروسہ۔

توقیر: عزت، وقعت۔

توکل: بھروسہ کرنا، اپنے کام کو کسی کے حوالے کرنا۔

تولد نامے: پنجابی شاعری کی ایک صنف جس میں نبیؐ کی پیدائش کا حال لکھا جاتا ہے۔

تون: گوندھا ہوا آٹا۔

تُوں: تُو، تم۔

توئے: تمہیں، تم کو۔

تہاڈا: تمہارا، آپ کا۔

تہمت لانا: الزام لگانا، بہتان، جھوٹا الزام لگانا۔

تہہ: نیچے، تلے۔

تیاگنا: ترک کر دینا، چھوڑ دینا۔

تیاگ: ترک، چھوڑنا۔

تیکر: تک، تیک۔

تیل چوایا: تیل بہایا، شگن کرنا۔

تینڈڑی: تیری، تمھاری۔

تینڈے: تیرے، تم سے۔

تیں: تم، اُس کے۔

تیوں: ویسے، اُسی طرح۔

تیوں تیوں: ویسے ویسے۔

تیہنے: اُس نے۔

تیہہ: 30 تیں۔

تے: اور۔

(تھ)

تھاپنا: تھپکی، پشت پناہی، ہلاشیری۔

تھاں: جگہ، ٹکانہ، مقام، رتبہ۔

تھاواں: تھاں کی جمع۔ جگہ۔

تھاویں: جگہ، اُس جگہ۔

تھاؤں: جگہ، مقام، ٹکانہ۔

تھاہ: انت، اخیر، حد، منزل، تہہ تک جانا۔

تھپکدار: لرزتی ہوئی۔

تھرتھر: کانپنا، لرزنا، کپکپانا۔

تھک: تھک جانا، ماند ہو جانا، سست، تھوک۔

تھکیا ٹٹیا: بہت زیادہ تھکا ہوا۔

تھل: خشک زمین، خشکی، ریتلا علاقہ، ریگستان۔

تھلوچاری: پنجابی زبان کا ایک لہجہ۔

تھلویں: نچلے، نیچے والے۔

تھم: ستون، کھمبا۔

تھندا: روغنی، تری۔

تھوک: زیادہ مقدار میں، حصے، پرچون کے اُلٹ۔

تھیا: ہوا، پیش آیا۔

تھیا تھیا: ناچ کی ایک تال، بے خودی کی کیفیت۔

تھیندی: ہوندی، ہوئی۔

تھیواں: ہوواں، ہو جاؤں۔

تھیویں: ہو، تم ہو جاؤ۔

تھیوے: ہوئے، پیش آئے۔

تھینہہ: گاؤں، محلہ، ٹکانہ۔

(ٹ)

ٹال: ٹالنا، جلانے کی لکڑی کی دکان، ٹال مٹول، نظرانداز، درگزر کرنا۔

ٹانڈا: پودا، جوار یا گنے کے پودے کا تنا۔

ٹانکا: سیون، سلائی، بخیہ۔

ٹانویں ٹانویں: ایک ایک، کوئی کوئی، کہیں کہیں۔

ٹاہراں: ٹاہر کی جمع، قہقہے، کھلکھلاہٹ، چیخ پکار۔

ٹبر: خاندان، پروار۔

ٹبراں: ٹبر کی جمع۔ خاندان۔

ٹبہ: ٹیلہ، مٹی کا ڈھیر۔

ٹبی: غوطہ، ڈبکی۔

ٹپری واس: خانہ بدوش۔

ٹپے گی: گزرے گی،

ٹٹ بھج: ٹوٹ پھوٹ،

ٹٹ کے: ٹوٹ کر، خوب چاہنا۔

ٹٹدا: ٹوٹ جاتا ہے۔

ٹٹن: ٹوٹنا۔

ٹٹیاں: ٹوٹی ہوئی، شکستہ۔

ٹچکر ڈھنگ: طنز، طنزیہ اندازِ بیان۔

ٹڈی: ایک حشرات الارض۔

ٹر: چلنا، جانا۔

ٹرن والا: چلنے والا، جانے والا۔

ٹس کڈھنی: شوق، نخرہ، پگڑی کی ٹس نکالنا۔

ٹکا: ایک سکّے کا نام۔

ٹکدا: کترتا، ٹکڑے ٹکڑے کرتا۔

ٹکر: روٹی، روٹی کا ٹکڑا۔ آمنا سامنا ہونا، ٹکراؤ، تصادم۔

ٹکڑے داغم: روٹی داغم، ذریعہ معاش

ٹکوراں: ٹکور کی جمع۔ سینکنا، طنز کرنا۔

ٹگا: جھومر۔

ٹل وا: منع ہونا، باز رہنا۔

ٹلیاں: ٹلی کی جمع۔ قافلے کی گھنٹیاں۔

ٹنڈاں: سر کا گنجا ہونا، رہٹ کی ٹنڈیں، نائی کا ایک برتن جس سے وہ پیمائش کرتا ہے۔

ٹنگ: ٹانگنا، ٹانگ، لات۔

ٹنگ لنگی: لنگڑی ٹانگ والا۔

ٹور بانکی: البیلی چال، متوالی چال۔

ٹوردے: رخصت کردے، بھیجدے۔

ٹوراں: ٹور کی جمع۔ چال، انداز،

ٹورن: رخصت کرنا۔

ٹولے: ٹولہ کی جمع۔ گروہ، جماعت، فرقہ۔

ٹوئے: گڑھے۔

ٹوہر: شان وشوکت، رعب داب۔

ٹہکیاں: کھلی ہوئیں، شوخ، چمکتی ہوئیں۔

ٹیپ دا مصرع: پہلا مصرعہ۔

ٹیشن: سٹیشن۔

ٹیکسالی: مرکزی، وہ جگہ جہاں سکے ڈھالے جاتے ہیں۔

ٹیسی: چوٹی، بلندی۔

ٹیشی: چوٹی، بلندی۔

(ٹھ)

ٹھاٹھ باٹھ: شان وشوکت۔

ٹھاٹھ تے ٹھاٹھ: جوش، لہر، اُمنگ، جوش دی لہر، شان وشوکت۔

ٹھاٹھاں: ٹھاٹھ کی جمع۔ لہروں کا جوش۔

ٹھاکے: منع کرے، روکے۔

ٹھانی: ٹھاہر، ٹکانہ، ٹھان لینا۔

ٹھپ رکھ: بند کردے، مکمل کردے، کتاب وغیرہ بند کر کے رکھنا۔

ٹھٹھا کیتا: مذاق کیا، ٹھٹول کیا، ہنسی اُڑانا۔

ٹھٹھا ٹھٹول: ہنسی مذاق۔

ٹھڈے: ٹھوکر لگنا، ٹھیڈے۔

ٹھک سر: بروقت، مناسب۔

ٹھکرائی: رد کرنا، ٹھکرانا۔

ٹھگ: ٹھگی کرنے والا، مسافروں کو دھوکے سے لوٹنے والا۔

ٹھگاں: ٹھگ کی جمع۔ ٹھگنے والا۔

ٹھلیے: موٹا، بھاری، وزنی۔

ٹھوڈی: ٹھوڑی، ہونٹوں سے نیچے ہڈی والی جگہ۔

ٹھور: جگہ، تھاں، ٹھکانہ۔

ٹھیٹھ: خالص، ملاوٹ سے پاک۔

(ث)

ثمود: ایک قوم کا نام۔

ثناء: حمد، تعریف۔

(ج)

جاپ: ورد، وظیفہ، نام کا ورد، اللہ پاک کا ذکر۔

جاپدا: نظر آتا، محسوس ہوتا۔

جاپدی: جاپدا کی تانیث۔

جاپے: نظر آئے۔

جاتک: بچہ، بال، مُنڈا۔

جاٹ: ایک ذات، کھیتی باڑی کرنے والا، زمیندار۔

جاسیں: جائیں گے، روانہ ہوں گے۔

جاگ: جاگنا۔

جاگیوں: جاگنا۔

جامعیت: باتفصیل، مفصل۔

جان جگر: جان سے عزیز، بہت پیارا۔

جان دوڑے: دوڑتے جائیں، بھاگتے جائیں۔

جان کے: جان بوجھ کر، جانتے بوجھتے۔

جاناں: میں جانتا، مجھے پتہ ہوتا۔

جانجی: باراتی، بارات میں شامل ہونے والے۔

جانچن: پرکھنا، اندازہ کرنا۔

جانشیناں: جگہ لینے والا، وارث، گدی نشین۔

جانکاری: واقفی، واقفیت۔

جانن: جاننا، معلوم کرنا، واقف ہونا، پہچاننا۔

جانیں: سمجھنا، ماننا۔

جائیداداں: جائیداد کی جمع۔ جاگیر، مال و دولت۔

جائے: جگہ، ٹکانہ، استھان۔

جاءِ: جاکے، جاکر۔

جاہل: اَن پڑھ، بے سمجھ، گنوار۔

جایا: جنا ہوا، پیدا ہوا۔

جب لگ: جب تک، اُس وقت تک۔

جبار: اللہ پاک کا صفاتی نام، جبر کرنے والا۔

جتے پوش: فقیری لباس پہنے ہوئے۔

جپن: ذکر کرنا، وظیفہ کرنا، ورد کرنا۔

جت: جس، جیت، جانوروں کے جسم کے بال۔

جتن: جیتنا، فتح حاصل کرنا۔

جُٹ رہے: جوڑ رہے، باندھ رہے۔

جٹ گیا ایں: مصروف ہوجانا، دھیان میں لگ جانا۔

جٹی: جٹ، جاٹ کی تانیث۔

جُٹی: مصروف، مگن۔

جُٹے: مصروف، مگن، کام میں لگے ہوئے۔

جٹے رہے: مصروف رہے۔

جچاواں: سجا ہوا، خوبصورت۔

جچویں: مناسب، خوبصورت، اچھا۔

جرائے: جلائے۔

جرنا: برداشت کرنا، سہارنا، سہنا۔

جُرے: باز، شکرا، نرباز۔

جڑاں: جڑیں، درخت کی جڑیں۔

جڑت: وابستگی، جوڑ، زیورات وچ ہیرے موتی جڑنا۔

جڑیا: جڑا ہوا، انگوٹھی میں جڑا ہوا۔

جڑیاں: جڑی ہوئی چیزیں۔

جڑیا: جڑا ہوا، منسوب، منسلک، وابستہ۔

جز: ٹکڑا، انگ، کسی بڑی شے کا ایک چھوٹا ٹکڑا۔

جزا: بدل، معاوضہ، بدلہ۔

جزئیات نگاری: مثنوی کی ایک تکنیک ہے۔ بڑے واقعے دے ساتھ ساتھ اُس کے چھوٹے چھوٹے اجزا کا بیان۔

جسا: جسم۔

جگ: زمانہ، دُنیا، سنسار، جہان۔

جگ مَوہیا: پوری دُنیا کو گرویدہ بنالیا۔

جگت: زمانہ، دُنیا، سنسار، جہان۔

جگر: کلیجہ، حوصلہ، جیرا۔

جلالی: سیّد شاہ جلال بخاری کے خلیفے اور مرید، جوشیلی طبیعت والے۔

جُلائیے: جلائیں۔

جلاہا: ایک ذات۔ کپڑا بننے کا کام کرنے والے لوگ۔

جماتاں: جماعت کی جمع۔ گروہ، ٹولہ۔

جماندرو: پیدائشی۔

جمشید: ایران کے ایک بادشاہ کا نام جس کا جام مشہور تھا۔

جملیاں دا: سب کا، تمام لوگوں کا۔

جمن: پیدا ہونا، پیدائش۔

جمن ورہا: پیدائش کا سال۔

جن لگو: جن چمٹنا۔

جنا: جتنا۔

جنبش: حرکت، لرزش۔

جنج: بارات۔

جنجالوں: جنجال سے، مشکل کام سے، وبال سے۔

جندرا: تالا۔

جندڑی: زندگی، حیاتی۔

جنڈیالڑے: جنڈیالہ شیر خاں کا رہنے والا۔

جنڈِیں: جنڈ کے درخت میں۔

جنگھ بُٹ رہے: ٹانگیں باندھ کر دیکھ لیا۔

جنم بھومی: جائے پیدائش۔

جنم ساکھیاں: سوانح عمریاں۔

جنہاندے: جن کی طرف،

جنہاں: جنھوں۔

جنیاں: جنتی۔

جنیاں: جنی، پیدا کیں۔

جنیوں: پیدا کیا، جنم دیا۔

جنیا: جنم دیا۔

جوار: مکئی اور باجرے کی طرح کی فصل مگر اس کے بیج باجرے سے موٹے ہوتے ہیں۔

جوبناں: جوبن کی جمع۔ جوانی، خوبصورتی۔

جوت سوائی: بہت زیادہ چمک، لاٹ اور روشنی۔

جور: ظلم، جبر، زیادتی۔

جوگی نامے: پنجابی شاعری کی ایک صنف۔

جوگیلیاں: جوگی کی نئی چیلیاں۔

جول کے: رخصت کر کے، وداع کر کے، رخصتی۔

جولاہے: جولاہا کی جمع۔ ایک پیشہ۔

جولیئے: چلیئے، جایئے۔

جوہ: جگہ، علاقہ، بستی۔

جیو تے لایائی: دل پر لگانا۔

جہالت: بے علمی، گمراہی۔

جہانوں: جہان سے، دُنیا سے۔

جہانی: جہان، دُنیا۔

جیا جون: جاندار مخلوق۔

جیبھ: زبان، نطق۔

جیڈ: جیسا، کی طرح کا، ورگا۔

جیس: جس، جسے۔

جیکر: اگر، گر۔

جین مت: ایک مذہب کا نام۔

جیندی: جیتی، زندہ، حیات۔

جیندی: جس کی۔

جیوائے: زندہ کرے، زندگی دے۔

جیوڑا: دل، جی، روح۔

جیوسار: جیا لو جی۔

جیونا: جینا، زندگی۔

جیوندا: زندہ، حیات۔

جیوندڑو: زندہ، جیتا جاگدا، حیات۔

جیوندیاں: زندگی میں۔
جیوں: جیسے، جس طرح۔
جیوے: زندہ، حیات۔
جینہیں: جنھوں نے، جن لوگوں نے۔
جیہی: جیسی، کی طرح کی، ورگی۔
جیہیاں: جیسیاں، کی طرح کی۔
جیہے: جیسے۔
جے جاناں: اگر جانتا، اگر مجھے پتہ ہوتا، آشنائی۔
جے جیونا ای: اگر زندہ رہنا ہے۔

(جھ)

جھاتی پاؤنی: اپنے اندر جھانک کر دیکھو۔
جھاتی گھت: اپنے اندر جھانکو۔
جھاتیاں: جھلکی کی جمع۔ جھلکیاں، ایک نظر کسی کو دیکھنا۔
جھاٹا پٹ رہے: بال نوچ کے دیکھ لیا، بال نوچنا۔
جھاڑ جھمب: مار کٹائی، جھڑکیاں۔
جھاڑاں: جھاڑ پلانا، جھڑکیاں۔
جھاک: آس، اُمید، آسرا، بھروسہ، تکیہ۔
جھاکے: جھجک، شرم، جھاک، جھیپ۔
جھب: جلدی، فوراً، تیزی۔
جھبدے: جلدی سے، فوراً۔
جھبیل: ملاح، مچھیرا۔
جھٹ: تھوڑی دیر، ویلا۔
جھٹ نال: جلدی سے، فوراً۔
جھٹی: تیزی سے کوئی کام کرنا۔
جھجک: شرم، جھاکا۔
جھکھڑ: اندھیری، بہت تیز ہوا، طوفانی بارش۔
جھکھڑ جھلن: تیز طوفانی بارش اور ہوا چلنا۔
جھگا جھاہا: گھر بار، سب کچھ، جھونپڑی۔
جھگی: جھونپڑی۔
جھل: برداشت کر، گھنا جنگل۔
جَھل جھل: برداشت کر کر کے بار بار برداشت کرنا۔
جھلانیاں: جھولے لینا۔
جھلدے: برداشت کرتے۔
جھلکدا: چمکتا، لشکتا، جھلمل کرتا، دمکتا۔
جھنجھٹ: جھمیلا، جھنجٹ۔
جھوٹھ موٹھ: جھوٹ موٹھ۔
جھوٹھے: جھوٹے۔
جُھوری جُھوری: افسوس کرنے والا، جھرنے والا، رونے والا۔
جھوک: بستی، گاؤں، ڈیرا۔
جھول: نقص، خامی۔
جھونک: پھینکنا، ڈالنا۔
جھیڈاں: طنز، مذاق، مخول۔
جھیرے: گڑھا، گہرا گڑھا، خندق۔

(چ)

چابک پوندی: کوڑے پڑنا، چھانٹے پڑنا۔
چادر: بڑے بر کا کپڑا جو سر ڈھانپنے یا بستر پر بچھانے کے کام آتا ہے۔
چار چوپھیر: چاروں طرف، آس پاس۔
چاڑھ: چڑھانا۔
چاک: چرواہا، چرانے والا، نوکر، بھینسیں چرانے والا، رانجھے کا صفاتی نام۔

چال: چالاکی، داؤ۔

چالو: چلتا، مروج، رائج۔

چالے: طور طریقہ، سلوک، کرتوت، چالبازی، مکرفریب، دھوکا۔

چامہ: ایک شاعری کی ایک صنف۔

چان والے: اُٹھانے والے۔

چاندی: ایک سفید دھات (Silver) اُٹھاتی۔

چانگاں: چیخیں، شور مچانا، نعرے لگانا۔

چانن: روشنی، روشنائی، صبح کی روشنی۔

چاننا: روشنی، صبح کی روشنی۔

چاواں: چاؤ کی جمع۔ شوق، جذبہ۔

چاؤ دے نال: چاؤ کے ساتھ، جوش جذبے کے ساتھ، خوشی سے۔

چائی: اُٹھائی، اُٹھا کے۔

چایئے: اُٹھائیں۔

چاہت: محبت، چاہ۔

چاہڑنا ایں: چڑھانا ہے، پہنچانا ہے۔

چاہیوان: چاہنے والے، پسند کرنے والے، خواہش رکھنے والے۔

چبوترہ: اونچی جگہ، تھڑا۔

چبولہ: شور، جوش، ناز وادا بھری باتیں۔

چبھ: چبھنا، نوکیلی چیز لگنا۔

چبھدی: چبھی، نوک دار چیز چبھنا۔

چبھن: درد ہونا، جلن ہونا، نوک دار چیز چبھنا۔

چُپ چپاتے: خاموش، چُپ چاپ، بتائے بغیر۔

چپے چپے: تھوڑے تھوڑے فاصلے پر، ہاتھ کی چار اُنگلیاں یا اُن کے برابر فاصلہ۔

چت: دل، من، مرضی، دھیان، خیال، طبیعت، ارادہ، یاد۔

چتارن: یاد کرنا، تصور کرنا، دھیان دینا۔

چتر کاری: مورت بنانا، تصویر بنانا۔

چترے: چیتے۔

چتھی: چبائی، توڑی،

چٹاک پٹاک: عیاں ہونا، ظاہر ہونا، واضح ہونا۔

چٹن: چاٹنا، زبان سے کوئی چیز کھانا۔

چٹھی: خط، پرچی، درخواست۔

چٹی: جرمانہ، حرجانہ، نقصان، بدلہ، رشوت۔

چٹی چو در: سفید چادر، بے داغ۔

چٹے: سفید۔

چج: طریقہ، سلیقہ۔

چجر چایائی: جھگڑا فساد کھڑا کیا ہے۔

چچلانیاں: بولنا، لالی کا بولنا یعنی چچلانا۔

چچیرے: کزن، چچا کا بیٹا بھائی۔

چر: دیر، لیٹ، چرنا یعنی کٹنا، چرنا یعنی جانور کا گھاس کھانا۔

چرا: چوری، چرانا۔

چرخہ: روئی کاتنے کی مشین، علامتی مراد انسان۔

چرخہ کتنا: چرخے کی مدد سے روئی کا دھاگہ بنانا۔

چرخہ نامہ: پنجابی شاعری کی ایک صنف۔

چرخے ڈاہندیاں: عورتوں کا چرخے کاتنے کے لیے رکھنا۔ چرخہ ڈاہنا۔

چرنا: گھاس کھانا۔

چرواایائی: آرے پر چروانا، کٹوانا۔ مراد حضرت زکریا۔

چروکئی: پرانی، کافی پہلے کی، بہت دیر کی۔

چرینديا: چر رہے، گھاس کھانے میں مصروف۔

چریں وچھنیاں: عرصے کے بچھڑے ہوئے۔

چڑھاوا: چڑھانا، نیچے سے اوپر لے جانا۔

چڑھایاائے: ایک دوسرے سے بڑھا چڑھا ہوا۔

چڑھدیاں: بلند ہو رہیں، جوان ہو رہیں۔

چڑھدے: بلند ہو رہے، طلوع ہو رہے۔

چڑھدے پاسے: مشرق، مطلع۔

چڑھنی آئے: چڑھتی آئے۔

چڑھیندڑے: بڑھ چڑھ کر، ایک دوسرے سے بڑھ چڑھ کر۔

چڑیاں: چڑی کی جمع۔ چڑیا۔

چست: چالاک، ہوشیار، تیز، تیکھا۔

چسکا: سواد، مزا، لذت۔

چشت: خراسان کا ایک شہر۔

چشتیہ: تصوف کا معروف سلسلہ۔

چشم گریان: روتی ہوئی آنکھ، آنسو بہاتی آنکھ۔

چشماں: چشم کی جمع۔ آنکھیں۔

چق: سرکنڈے، گھاس یا بانس کا بنا پردہ۔

چکڑ: کیچڑ، گیلی مٹی، گارا۔

چکور: ایک پرندے کا نام۔

چکھنا: چکھنا، لذت لینا، مزا لینا۔

چگائیے: کھلایئے، پرندے کو دانہ کھلانا، چُگانا۔

چگدے: مصدر چگن۔ پرندوں کا دانہ چگنا، کھاندے۔

چلت پھرت: چلنا پھرنا۔

چلے کٹے: کنارہ نشین ہو کر چالیس دن کا کوئی عمل کرنا۔

چلیا: چلا، گیا۔

چلّن: جانا، چلنا۔

چلّی: چلی، روانہ ہوئی، رخصت ہوئی۔

چَم: چمڑی، جلد، کھال، ماس۔

چُم: چومنا، بوسہ لینا۔

چمڑیا: چپکا، چمٹا، ساتھ لگنا۔

چمک دمک: لشک، چمک۔

چمکن: چمکنا، لشکنا، دمکنا۔

چَن: چاند۔

چُن: چننا

چنبے: چنبا کی جمع۔ ایک خوشبودار پھول، چنبیلی، موتیا، رویل۔

چنبے دی لوی: چنبیلی کے پھولوں کا ہار، لڑی۔

چنڈال: مکار، ہوشیار، کمینہ، چالاک، گھٹیا، بدکردار۔

چنڈن: اچھی تربیت کرنا۔

چنگا: اچھا، بے نقص، بے عیب۔

چنگا چوکھا: زیادہ، وافر، بہت زیادہ۔

چنگی: اچھی، خوبصورت۔

چنگیری: اچھی، بہت اچھی۔

چنے: مکان کا عقبی حصہ، پچھواڑہ۔

چنے نے: چن، چاند کے۔

چولیندے: دودھ دوہنا۔

چوبرگے: پنجابی شاعری کی ایک صنف۔ چومصرعہ۔

چوپڑ: چُپڑی۔

چوپڑی: چُپڑی، دیسی گھی لگی روٹی۔

چوداں طبق: کائنات کی چودہ پرتیں، سات زمینیں اور سات آسمان۔ پوری کائنات۔

چور لٹیرے: چوری کرنے والے، لوٹ مار

کرنے والے۔

چُوڑے: چوڑا کی جمع۔ بازو کا زیور جو راجستھان کی عورتیں پورے بازو میں پہنتی ہیں۔

چوکڑی: دوڑ، ہرن وغیرہ کا چاروں پیر اُٹھا کر بھاگنا۔

چوکڑیاں: چوکڑی کی جمع۔ بھاگنا، دوڑنا۔

چوکھا: کافی زیادہ، بہت زیادہ۔

چولا: قمیض، چولی، لباس۔

چولڑی: قمیض، چولی۔

چونبھڑاں: چونبھڑ کی جمع۔ طنز، پھبتی، مذاق، چبھن۔

چونویں: منتخب، نمائندہ۔

چونہہ: چار۔

چوں: سے، میں سے۔

چوہٹریڑی نامے: ایک صنف کا نام۔

چوکدی: بولدی، چڑیا کا بولنا، چوکنا۔

چہرہ مہرہ: شکل وصورت۔

چیت: ایک دیسی مہینہ۔

چیتا: یاداشت، خیال، یاد، ایک جانور چیتا۔

چیٹک: تجسس، فکر، لگن، چاٹ، چسکا، لگن۔

چیریاں: چیری دی جمع۔ چیلی یا کنیز۔

چیرے کوءِ: اگر کوئی چیر کر دیکھے۔

چیڑے اُڈن: صافے یا پگڑی کا کھل کر اُڑ جانا، عزت چلی جانا۔

چیلے: اُستاد یا گورو کے پاس ہر وقت رہنے والا شاگرد۔

چیکاں: چیخیں، زور کی آوازیں۔

(چھ)

چھ کوہ: چھ کوہ کا فاصلہ۔

چھابڑی: چھابا، ٹوکرا۔

چھاپ: انگوٹھی، مندری۔

چھال: درخت کی چھال، چھلکا۔

چھاننی: چھلنی۔

چھاں: چھاؤں۔

چھاواں: چھاؤں۔

چھپاندا: چھپاتا، پوشیدہ رکھتا۔

چھپائیے: چھپا کے رکھنا، پوشیدہ رکھنا، غائب۔

چھپدے: چھپتے، غائب ہوتے۔

چھپڑ: تالاب۔

چھپن چھوت: آنکھ مچولی۔

چھپی: پوشیدہ۔

چھپیا: چھپا ہوا۔

چھتیواں: 36 واں سال۔

چھٹاں: نجات پانا، خلاصی۔

چھٹاں: چھینٹیں۔

چھٹسی: نجات پائے گا، بخشش ہوگی، آزاد ہوگا۔

چُھٹی آں: آزاد ہو گئی ہوں۔

چھٹیدا: چھوٹتا، چھوڑتا، چھوڑ کے جاتا۔

چھڈ: چھوڑ۔

چھڈے: چھوڑے۔

چھڑا: اکیلا، تنہا۔

چھل دیسی: چھلک جائے گا، ختم ہو جائے گا، چھلکنے کا عمل۔

چھلی: سوت کی انٹی، کتے ہوئے سوت کی لچھی۔

چھلی لاہ: روئی سے سوت کاتنے کا عمل۔

چھمک: چھڑی، شاخ، شہتوت کی لچکدار ٹہنی۔

چھمکاں: چھمک کی جمع، شہتوت کی لچکدار ٹہنی۔

چھند: ایک صنف سخن، ایک وزن یا بحر۔

چھندا بندی: ہندی علم عروض۔

چھنڈ چھنڈ: جھاڑ جھاڑ کے، بچا بچا کے۔

چھنکارے: جھنکار، کھنکار۔

چھنکدی: چھن چھن کرتی، چھنچھناتی۔

چھنکن: چھن چھن کرنا۔

چھوپے پانا: خاص طریقے سے رکھا ہوا چار پونیوں کا مجموعہ جس کو ترنجن میں موجود عورتیں کاتنے کا باہمی مقابلہ کرتی ہیں۔

چھوت: ناپاکی، نجاست، ناپاک، شودر، وبائی۔

چھوٹوا: چھوٹا کی تصغیر، بالکل چھوٹا۔

چھوڑے لاہ: پرخچے اُڑانا، چھال اُتار لینا۔

چھوڑن: چھوڑنا۔

چھوئی: کماد کے سوکھے پتے، چھلکا، چھال۔

چھوہ: شروع کر دی، چھیڑ دی۔

چھئی: ایک قسم کا پنجابی گیت۔

چھیل گھبرو: نوجوان لڑکا، چھیل چھبیلا نوجوان۔

چھیواں: چھٹا۔

چھیویں حس: چھٹی حس۔

چھیتی: جلدی، شتابی۔

چھیڑو: مویشی چرانے والا۔

چھیکو: آخری۔

چھیکے: چاک کرے، پھاڑے۔

(ح)

حال سال: فی الحال، اس وقت، حال کی گھڑی۔

حامل: بوجھ اُٹھانے والا، ساتھ چلنے والا۔

حب: محبت، اُلفت، اُنس، پیار، دوستی۔

حب الوطنی: وطن سے محبت

حبل ورید: شہ رگ، بہت قریب۔

حجرہ: کمرہ، خلوت خانہ، بیٹھک، مسجد کی کوٹھڑی۔

حجاں: حج کی جمع، مسلمانوں کا مذہبی تہوار۔

حدود اربعہ: چار سمتیں، جغرافیہ۔

حدیث قدسی: اللہ تعالیٰ کا فرمان جو نبی پاک ﷺ کی زبان سے بیان ہوا ہو مگر قرآن میں نہ ہو۔

حداں: حد کی جمع، سرحد، انتہا، سرحد مقرر کرنا۔

حداں بنّے: سرحد بندی۔

حربے: حربہ کی جمع، آلۂ جنگ، جنگی ہتھیار، وار، حملہ۔

حرص: لالچ، طمع، خواہش، تمنا، ہوس۔

حرف: آواز کو ظاہر کرنے والا نشان، حروف تہجی۔

حرف علت: تین حروف ہیں: "و"، "الف"، "ی"

حرفاں دا باناں: حروف کا لباس، حرفوں میں بیان کرنا۔

حرفی: حروف۔

حرفی ونڈ: حروف کی تقسیم۔

حرکت پسندی: ایک تحریک کا نام۔

حریروں: ریشمی کپڑے سے، ریشم سے۔

حریت: آزادی، غلامی کے بعد آزادی۔

حسب نسب: خاندان، شجرہ، آگا پیچھا، شجرہ نسب۔

حسد: جلن، کسی کا زوال چاہنا، عداوت، بغض، کینہ۔

حسرت یاس: افسوس، کسی چیز کے نہ ملنے کا افسوس، پشیمانی، آرزو، ارمان۔

حسن: خوبصورتی، عمدگی، بھلائی، جمال۔

حسن سلوک: اچھا سلوک، اچھا برتاؤ۔

حسینو: شاہ حسین کا نام۔

حشر: ایک مقام پر اجتماع، قیامت، روز حساب۔

حصار: احاطہ، گھیرا، چار دیواری، قلعہ۔

حقدار: مستحق، حق رکھنے والا۔

حقیقی عشق: اللہ تعالیٰ کی ذات سے عشق۔

حکایت: داستان، کہانی، قصہ، بات، بیان۔

حکیم حاذق: سمجھدار، عقلمند حکیم۔

حلیمی: بردباری، متحمل مزاجی، نرم، ملائم۔

حلیہ شریف: ایک صنف کا نام جس میں نبی پاک ﷺ کا حلیہ شریف بیان کیا جاتا ہے۔

حمیت: غیرت، شرم، ننگ۔

حواس: ہوش، اوسان، عقل، سمجھ۔

حورائیل: ایک فرشتے کا نام۔

حوصلا: جرات، دلیری، بردباری، ارمان، آرزو۔

حیات: زندگی، زیست، جان۔

(خ)

خاتمہ بالایمان: ایمان کے ساتھ خاتمہ ہونا۔

خاصاں: خاص لوگوں۔

خاصہ: خصوصیت۔

خاک دا پُتلا: مراد انسان۔ مٹی کا بنا انسان۔

خاکساری: عاجزی، انکساری۔

خاکی: مٹی کا بنا انسان۔

خاکو: خاک، مٹی۔

خالق: خلق کرنے والا، بنانے والا۔

خانوادے: خانوادہ کی جمع، خاندان۔

خبیثاں: شریر، خباثت کرنے والا، شر انگیز۔

ختن: چین کا ایک علاقہ جہاں کا کالا ہرن مشہور ہے اور جس کے ناف سے کستوری نکلتی ہے۔

خرخس ہوئی: لڑائی ہوئی، جھگڑا ہوا، اَن بن ہوئی۔

خزینہ: خزانہ۔

خستہ: شکستہ حال، پرانا، نازک۔

خصلتاں: عادتیں، عادات، فطرت۔

خَلق: مخلوق، لوگ، دُنیا، خلقت۔

خُلق: اخلاق، عادت، سبھا، خو۔

خلوص: بے غرضی، اخلاص۔

خنزیر: سور۔

خواج خضرؑ: حضرت خواجہ خضرؑ جو روایات کے مطابق ہمیشہ کے لیے زندہ ہیں۔

خوار: بے عزت، ذلیل، خراب، بدنام۔

خواہ مخواہ: بلاوجہ، بے وجہ۔

خواہاں: خواہشمند، چاہنے والا۔

خواہشاں: خواہش کی جمع، چاہ، سدھر، تمنا۔

خوجے کھتری: مسلمان اور ہندو تاجر۔

خود پوائے: خود پہنے ہوئے۔ خود لوہے کی وہ ٹوپی جو جنگ کے دوران حفاظت کی خاطر پہنتے ہیں۔

خودغرضی: مفاد پرستی، اپنا مفاد چاہنا۔

خودی: اپنے آپ کی پہچان، اپنے نفس کو جاننا۔

خوراکاں: خوراک کی جمع، کھانے پینے کی چیزیں۔

خورسند: خوش،

خون خرابہ: خونریزی، قتل و غارت،

خونریزی: خون خرابہ، قتل و غارت، ظلم۔

خونی چُونڈیاں: قاتل زُلفیں۔

خویش: رشتے دار، عزیز و اقارب۔

خیال نہ پَو و: پیچھے نہ پڑو۔

(د)

داج: جہیز، علامتاً اعمال مراد ہیں۔

داخ: انگور، بیل۔

دانا: عقل مند، عاقل، بزرگ۔

دانے: دانہ، اناج، غلہ، تخم۔

داء: داؤ، پیچ، دھوکا، فریب۔

داہڑی سنگھنی: گھنی داڑھی۔

دباندا: دباتا۔

دبنگ: بہادر، زبردست، قوی، نڈر، نے باک۔

دبیئے: دبانا، دفن کرنا، دفنانا۔

دبھ دی پٹی: ایک قسم کی گھاس جس سے جھاڑو بناتے ہیں۔

دجھاں: جلنا، دہکنا، سڑنا، بلنا۔

دڈھ جمدے: دودھ کا جمنا۔

دُردُر: دُھتکار، ملامت، کتے کودھتکارنے کی آواز۔

در گھلا: دروازہ کھلا۔

دُراڈے: دور دراز۔

دراز: لمبا۔

درایت: سیرت نگاری کا اصول، علوم نقلیہ۔

درد وند: دردمند۔

دردی: دردمند، درد رکھنے والا۔

درد یلے: دردمند، دردناک۔

درس: سبق، دیدار، درشن۔

دُرکارنا: دور کرنا، دفع کرنا۔

درگاہ: دربار، دوار۔

دُرمت: بری مت، نادانی، بیوقوفی، کج فہمی۔

دروں بین: دُور اندیش، وسیع النظر۔

دُرّے شرعی: کوڑے، شرع کے مطابق کوڑے مارنے کی سزا۔

دریغ: بچاؤ، پچھتاوا، شرمندگی۔

دڑبڑ: بے چینی، اضطراب، جلدی جلدی، فوراً۔

دستیاب: مہیا، میسر۔

دستور: طریقہ کار، آئین، نمونہ۔

دسّے: بتائے۔

دِسّے: نظر آئے۔

دشت: ریگستان، صحرا۔

دعوے: دعویٰ کی جمع۔ ملکیت، حق جتانا۔

دفتر: کتاب، کاپی، رجسٹر، فہرست، لائبریری، ریکارڈ، اگلے جہان کا حساب۔

دَکھ: شان وشوکت، ظاہری روپ۔

دُکھ: افسوس، غم، حد۔

دِکھالے: دِکھائے۔

دُکھانت: المیہ، ٹریجڈی۔

دُکھڑے: دُکھ، غم، درد۔

دکھن: جنوب۔

دل پھرولے: دل کے راز جاننا۔

دل سہکے: دل ترسنا۔

دِلاسا: پرسا، سہارا، تکلیف میں ہمدردی کے بول۔

دِلبر: محبوب، جانی، پیارا۔

دِلجوئی: تسلی، دِلداری۔

دِلگیر: غمگین، اُداس، افسردہ۔

دِلی تسکین: دل کا سکون، اطمینان، راحت۔

دِلی مراد: دل کی آرزو۔

دلیری: بہادری۔

دِلے: دل میں۔

دماں: دم کی جمع۔ سانسیں، زندگی۔

دمڑی: ایک پرانا سکہ، پیسے کا 1/4 حصہ۔

دند: دانت۔

دنداسڑے: دنداسہ، اخروٹ کی چھال جو دانت صاف کرنے کے لیے استعمال کی جاتی ہے۔

دُنی: دُنیا، جگت، سنسار۔

دُنیا تکّے: دُنیا دیکھے۔

دنیا مکاراں: مکار لوگوں کی دُنیا۔

دوجگ: مراد دُنیا اور آخرت۔

دو آبی: دو دریاؤں کے درمیان آباد علاقے۔ پنجابی کا ایک لہجہ۔

دوار پڑی: تیرے در پر آن پڑی، تیرے پاس آ گئی۔

دوبالا: دوگنا،

دور قرآن: دورۂ قرآن۔

دوڑایا: بھگایا۔

دوس: الزام، قصور۔

دُونا: دوگنا۔

دونواں: دونوں۔

دُوئے: دوسرے۔

دُوئے آں: دوسروں۔

دوو: دونوں۔

دوہا: شاعری کی ایک قدیم صنف۔

دوہڑا: شاعری کی ایک قدیم صنف۔

دوہیں سرائیں: دونوں سرائے، مراد دونوں جہان۔ دُنیا اور آخرت۔

دوآلے: آس پاس، اردگرد۔

دہاڑے: دہاڑا کی جمع، دن۔

دہرایا: دوبارہ پڑھنا، پھر سے کہا۔

دہلیزاں: دہلیز کی جمع۔

دیدار: درشن، دیکھنا۔

دینِ الٰہی: اللہ تعالیٰ کا دین۔

دیوا: چراغ، دیا۔

دیوان: محفل، شعری مجموعہ، کچہری۔

دیوانی: پاگل، کملی۔

دیوانِ پنجاب: پنجاب کی محفل۔

دیوے: دیوا کی جمع۔ دیا، چراغ۔

دیہاڑے: دیہاڑا کی جمع، دن۔

دیہہ: جسم۔

دیہی: جسم۔

(دھ)

دھار: اختیار کرنا، چھری چاقو کا کاٹنے والا حصہ۔

دھاراں: دھاریں، گائے بھینس کے دُودھ کی دھاریں۔

دھاڑویاں: دھاڑوی کی جمع۔ حملہ آور، دھاوا بولنے والے، مار دھاڑ کرنے والے۔

دھاء: دوڑنا، بھاگنا، جانا۔

دھایائی: چلا گیا، راونہ ہو گیا، رخصت ہو گیا۔

دھجیاں: دھجی کی جمع۔ چیتھڑے، پرزے، کترن۔

دھرایا: رکھایا، رکھوایا۔

دھرتی تھلیوں: زمین کے نیچے سے۔

دھردی: رکھتی، زمین پر ٹکاتی۔

دھرنا: رکھنا۔

دھرنی: رکھنی۔

دھرو: ظلم، ناانصافی، زیادتی۔

دھروئی: چیخ پکار، دُہائی، المدد، الاماں۔

دھریا: رکھا۔

دھریں: رکھنا۔

دھڑ: جسم، ڈھیر۔

دھڑادھڑ: تواتر، تسلسل، متواتر، جلدی۔

دھکوزوری: زبردستی، جبراً۔

دُھکھ: ٹیس، دُکھن، آدھی جلی آدھی بجھی آگ۔

دھکے: دھکے، زبردستی، جبراً۔

دھگانے: بلاوجہ، کیوں؟ کس لیے؟ زبردستی۔

دَھن وری: دولتمند، دولتمندی، انسان، دولہن، مراد ذی روح۔

دھوانکھی: دُھواں جمی ہوئی دیوار یا چھت۔

دھوتی: تہبند، ستر پوشی کا کپڑا، دُھلی ہوئی۔

دھوتیاں: دُھلی ہوئی، مانجھی ہوئی۔

دھون: گردن۔

دھون سُٹ: گردن جھکا لینا، اعتراف کر لینا۔

دھوون: دھونا، دُھلائی۔

دھی: بیٹی۔

دھیدو: رانجھا کا اصلی نام۔

دِھیر: دھیرج، تسلی، اطمینان، صبر۔

دھیرج: تسلی، ہمت، جرأت، دلیری۔

دھیلا: ایک سکہ۔

دھیما پن: نرم مزاجی، شائستگی۔

دھیو: دھی نے، بیٹی نے۔

(ڈ)

ڈانواں ڈول: ڈگمگاتا ہوا، پریشان، متذبذب۔

ڈاڈھے: سخت، بہت زیادہ۔

ڈالیاں: شاخیں۔

ڈاہوں: طرف، جانب۔

ڈبایائی: ڈبویا ہے۔

ڈپھاں: ڈپھ کی جمع۔ ڈفلی۔

ڈِٹھا: دیکھا۔

ڈِٹھڑے: دیکھے۔

ڈِٹھی: دیکھی۔

ڈِٹھیاں: دیکھے بنا۔

ڈر ہاویئے: ہاویہ سے مراد دوزخ کا نچلا ترین درجہ ہے۔ مراد ہے دوزخ دا ڈر۔

ڈراون: ڈرانا۔

ڈراونے: خوفناک۔

ڈراؤنے: خوفناک۔

ڈریاؤ: ڈرومت۔

ڈک دی: روکتی۔

ڈکالایا: روکا، رکاوٹ۔

ڈکیا: روکیا۔

ڈِگ: گرنا۔

ڈِگدا: گرتا۔

ڈگر: سڑک، راستہ، شارع، روش، طریقہ۔

ڈگمگاندا: ڈولتا، لرزتا، لڑکھڑاتا، غلطی کھانا۔

ڈگن: گرنا۔

ڈُلھ ڈُلھ: نیچے گرنا، بہنا، کسی مائع کا برتن میں

سے باہر گرنا۔

ڈنبرے تھوں: مگرمچھ سے۔

ڈنگر: جانور، چوپائے۔

ڈِنگی: ٹیڑھی، خمدار۔

ڈنہ: ڈنڈا۔

ڈوبو پین: غشی طاری ہونا، گھبراہٹ ہونا۔

ڈور: دھاگہ۔

ڈول گیا: ڈگمگا گیا۔

ڈولی: پالکی۔

ڈُونگھی: گہری۔

ڈونگھیائی: گہرائی۔

ڈونگھے پکھوں: گہرائی میں جا کر۔

ڈوہنگھیری: گہری۔

ڈوہنگھے: گہرے۔

ڈیرا: ٹکانہ، قیام، مہمان خانہ، چوپال۔

ڈیل ڈول: شکل وصورت، قد کاٹھ، جسامت۔

ڈیوڑھ: ڈیڑھ گنا۔ پنجابی شاعری کی ایک صنف۔

ڈیگر: دیگر، عصر کا وقت۔

ڈیلے: آنکھ کا ڈھیلا۔

(ڈھ)

ڈھا: گرانا، پچھاڑنا، مسماری، شکستگی۔

ڈھاناہیں: گراؤ نہ، مسمار نہ کرو۔

ڈھاری: چھپر، شیلٹر۔

ڈھالدا: گرانا، پگھلانا، سکہ وغیرہ بنانا۔

ڈھان: گرانا، مسمار کرنا۔

ڈھاندی: گراتی۔

ڈھبری: پیچ کے اوپر کا لوہا جس کو پھیر کر کستے ہیں۔

ڈھیٹھپے: ڈھیٹ، ضدی، بے شرم۔

ڈِھڈ: پیٹ، شکم۔

ڈِھڈاں: ڈِھڈ کی جمع۔ پیٹ۔

ڈُھڈی: راجپوتوں کی ایک ذات۔

ڈھکیا: ڈھانپا ہوا۔

ڈِھلا: نرم، سست، سخت نہ ہونا۔

ڈُھلدے: اُترتے، غروب ہوتے۔

ڈھلکاں ماردا: چمکتا دمکتا، چمک دمک۔

ڈھنگ: طریقہ، ڈھب۔

ڈھو: بند کر، سہارا، آسرا۔

ڈھور ڈنگراں: مال مویشی، جانور، پالتو جانور، چوپائے۔

ڈھوک: گاؤں، بستی، جھوک۔

ڈھولک: ڈھول۔

ڈھونڈ تھکی: تلاش کر کے تھک گئی۔

ڈھونڈھدے: تلاش کر دے۔

ڈھونڈ بیندی: تلاش کر دی۔

ڈھیر: بہت زیادہ، مٹی کا ڈھیر۔

ڈھینا: گرنا۔

ڈھیندا: گرتا۔

ڈھیہ پیا: گر گیا۔

(ر)

راز نہ بھنے: راز فاش نہ کرے۔

راضی برضا: اللہ کی رضا میں راضی رہنا۔

راکھ: رکھ، رکھنا، رکھو، سواہ، راکھا۔

راکھا: راکھوالی کرنے والا، محافظ۔

راگ الاپنے: ایک ہی بات بولتے جانا۔

راگاں: راگ کی جمع، سُر، گانا، ترنم۔

رام دھیاءِ: اللہ نوں یاد کرنا۔

رامائن: ہندوؤں کی مذہبی کتاب۔

رانجھا: قصہ ہیر رانجھا کا ہیر۔ مراد: محبوب، محبوب حقیقی، اللہ تعالیٰ۔

رانجھن: قصہ ہیر رانجھا کا ہیر۔ مراد: محبوب، محبوب حقیقی، اللہ تعالیٰ۔

راویاں: راوی کی جمع۔ راویت کرنے والا۔

راہ: راستہ، دستور، روایت، طریقہ۔

راہ پکڑ: راستہ اختیار کرنا۔

راہ راست: سیدھا راستہ۔

راہ ربانا: اللہ تعالیٰ کا راستہ۔

راہ ہدایت: سیدھا راستہ۔

راہبر: راہنما، آگو۔

راہنمائی: راہبری، اگوائی، راہ دکھانے والا۔

راہواں: راہ کی جمع۔ راستہ، راہ، ٹریک۔

راہی: مسافر، سفر کرنے والا۔

راہی آں: مسافر کو۔

راہیاں: راہی کی جمع۔ مسافروں کو۔

راہیاں کی: مسافروں کو۔

راہیں: کے ذریعے، کے راستے، کی مدد سے۔

ربط: رابطہ، تعلق۔

رُپا: روپیہ پیسہ۔

رَت: خون۔

رُت: موسم۔

رَت ڈوہلے: خون گرانا، جان قربان کرنے کے لیے تیار رہنا۔

رَت ڈُلھے: خون ہو جائے، کسی کی جان چلی جائے۔

رَت روسیں: خون کے آنسو روئے گا۔

رُت ساون: ساون کا موسم۔

رَتا: سُرخ، رنگ جانا، رنگا ہوا۔

رَتھ: چھت دار بیل گاڑی۔

رتّی: وزن کا پیمانہ۔ آٹھ چاول ایک رتی، آٹھ رتی ایک ماسہ، بارہ ماسہ ایک تولہ۔

رُٹھڑا: رُوٹھا ہوا۔

رُٹھڑے: رُوٹھے ہوئے۔

رجائی: اُمید کا پہلو۔

رجائیت پسندی: اُمید پرستی۔

رُجھ: مصروف، مگن۔

رُجھدی: پکتی۔

رجاں: سیر ہونا، پیٹ بھر کر کھانا۔

رچیا: جذب ہونا، اچھی طرح گھل مل جانا۔

رَڑک: ٹیس، چُبھن، خلش۔

رڑکا پادتا: بلونا شروع کر دیا۔ لسی بنانی شروع کر دی۔

رُڑھدے: بہتے، پانی کا رواں ہونا، برباد ہونا۔

رزمیہ: جنگی نظمیں۔

رسالت: پیغمبری۔

رسائی: پہنچ۔

رسد: سامان۔

رسیا: دلدادہ، شوقین۔

رسّے: رسہ کی جمع۔ موٹی رسی۔

رشم: کرن، شعاع۔

رضا: راضی ہونا، مرضی، رضامندی۔

رضائیاں: رضامندی ظاہر کرنا۔

رعب دار: بارعب،

رعیت: محکوم لوگ، رعایا، لوکائی، عوام۔

رکاوٹاں: رکاوٹ کی جمع، روک، ممانعت، اٹکاؤ، آڑ، آسرا، پرہیز۔

رکشا: حفاظت، رکھوالی۔

رُکھڑا: رُکھ، درخت، پودا۔

رُکھی سُکھی: روکھی سوکھی، سادہ زندگی۔

رَکھے: رکھنا۔

رُکھے: پھیکے، پھسپھسے، روکھے۔

رگ وید: آریاؤں کی مقدس مذہبی کتاب کا نام۔

رَلا: ملاوٹ۔

رَلان: ملانا۔

رَلایا: ملایا۔

رُلایا: رُلانا، پریشان کرنا، خوار کرنا۔

رَلدامِلدا: ملتا جلتا، مشابہہ۔

رَلنا: مِلنا، ملاوٹ، ساتھ دینا۔

رمز: اشارہ، راز، پوشیدہ بات۔

رَن: عورت، میدان جنگ۔

رنجول: غمگین، پریشان، رنجیدہ، غمزدہ۔

رنجوں: رنج سے، غم سے،

رنجھیٹے: رانجھا۔

رِند: مست، نشہ میں ڈوبا ہوا۔

رِندی: مستی، نشے کی حالت میں۔

رنڈی: بیوہ عورت جس کا خاوند مر گیا ہو۔

رنگ رلیاں: موجیں کرنا،

رنگ مچایا: رونق لگانا، دھوم دھام لگانا۔

رنگ وٹائیے: بدل جانے والا۔

رنگ آوے: رنگ جانا۔

رنگڑا: رنگیلا، رنگدار۔

رنگی ہاں: رنگی گئی ہوں، زیراثر آ گئی ہوں، کسی کے جیسا ہو جانا۔

رَنگے: رنگ گئے۔

رِنھدا: پکانا، پکا ہوا۔

رناں: رن کی جمع، عورتیں۔

رنّے: ندائیہ یعنی مخاطب کرنے کے لیے، رن سے رنے اور عورت سے عورتے۔

رواج: رسم، ریت، رواج۔

روانہہ پھلیاں: لوبیا۔ ایک پھلی دار پودا۔

رواں: چالو، چلتا، مروج، رائج۔

روایات: روایت کی جمع۔ کسی بات کی نقل، اظہار، حکایت، سرگزشت۔

روحانی: روح سے متعلق، پاک صاف، مقدس۔

روحاں: روح کی جمع۔ جان، آتما، جوہر۔

روڑ پکا: پختہ پتھر، مراد ڈھیٹ، چالاک، پختہ۔

روڑھے: بہاؤ، بہالے جانے والا سیلاب۔

روزِ محشر: محشر کا دن، حساب کا دن، جزا سزا کا دن، روسڑے: ناراضگی، غصہ۔

روش: طور طریقہ، رفتار، ڈھنگ، رفتار، مثل، مانند۔

روشن: چمکدار۔

روگ: بیماری۔

روگاں: روگ کی جمع، بیماری۔

رول دیویں: رولنا، مٹی میں ملانا۔

رولا: شور و غل، غوغا، جھگڑا، فساد، آدمیوں کے

مجمع کا شور۔

رَوم رَوم: موئے تن، جسم کا ایک ایک بال، مسام۔

رومانی: رومان سے متعلق، رومان پسند، تخیل پرست، خیالی دنیا میں رہنے والا، عشقیہ۔

رومی کشمیر: کشمیر کا رومی، مراد میاں محمد بخش۔

رونڈڑی: روتی روتی۔

رونق: چمک، خوبی، تازگی، چہل پہل، بہار۔

روون: رونا۔

رہ رہ: بار بار، ٹھہر ٹھہر کے۔

رہبر: راہنما، راستہ دکھانے والا۔

رہت بہت: رہن سہن۔

رہتل بہتل: رہن سہن، کلچر۔

رہندے: رہتے۔

ریاضت: محنت، مشقت، زہد، نفس کشی۔

ریا کاری: مکاری، فریب، نفاق۔

ریتاں رواجاں: رسم و رواج۔

ریجھاویں: مائل کرنے والی، فریفتہ۔

ریس: برابری، ہمسری، رشک۔

ریشم: تار جو ریشم کا کیڑا کوئے کی شکل میں بناتا ہے۔

ریگستاناں: ریگستان کی جمع۔ صحرا۔

رین: رات۔

رینے گن: بہرے کان۔

(ز)

زادِ سفر: توشہ، راستے کا خرچ۔

زاہداں: زاہد کی جمع۔ عبادت گزار، متقی، پرہیزگار۔

زخمایا: زخمی کیا۔

زر: سونا، دھن دولت، روپیہ پیسہ، مال و متاع۔

زر بند: سونا۔

زُلف: بالوں کا لچھا جو کان کے پاس کنپٹی پر لٹکتا ہے، گیسو، گندھے ہوئے بال۔

زمانی ترتیب: ترتیب وار، تاریخ کے مطابق ترتیب دینا۔

زنگی: کالے رنگ والا، سیاہ فام، حبشی قوم کا آدمی۔

زوال: عروج کی ضد، کمی، گھاٹا، تنزل، نقصان، ناکامی، ناکامیابی، مصیبت۔

زوالاں: زوال کی جمع۔

زور: طاقت، قوت، توانائی۔

زہد: پرہیزگاری۔

زیادی: زیادہ۔

زیب: آرائش، سنگھار، زینت، خوبصورتی۔

زیبائش و آرائش: سجاوٹ، خوشنمائی، زینت، آرائش۔

زیرِ نگرانی: کسی کی دیکھ بھال میں، کسی کی حفاظت میں، زیرِ انتظام۔

ذرہ: ذرہ بھر بھی، معمولی، بہت کم مقدار۔

(س)

ساتھوں: ہم سے، ہمارے سے۔

ساج: بناوٹ، آہر، تیاری، وضو ساج۔

ساحر: جادوگر، سحر کرنے والا۔

ساخت: بناوٹ، ہنر۔

مجمع کا شور۔

رُوم رُوم: موئے تن، جسم کا ایک ایک بال، مسام۔

رومانی: رومان سے متعلق، رومان پسند، تخیل پرست، خیالی دنیا میں رہنے والا، عشقیہ۔

رومی کشمیر: کشمیر کا رومی، مراد میاں محمد بخش۔

روندڑی: روتی روتی۔

رونق: چمک، خوبی، تازگی، چہل پہل، بہار۔

روون: رونا۔

رہ رہ: بار بار، ٹھہر ٹھہر کے۔

رہبر: راہنما، راستہ دکھانے والا۔

رہت بہت: رہن سہن۔

رہتل بہتل: رہن سہن، کلچر۔

رہندے: رہتے۔

ریاضت: محنت، مشقت، زہد، نفس کشی۔

ریا کاری: مکاری، فریب، نفاق۔

ریتاں رواجاں: رسم ورواج۔

ریجھاویں: مائل کرنے والی، فریفتہ۔

ریس: برابری، ہمسری، رشک۔

ریشم: تار جو ریشم کا کیڑا کوئے کی شکل میں بناتا ہے۔

ریگستاناں: ریگستان کی جمع۔ صحرا۔

رین: رات۔

رینے گن: بہرے کان۔

(ز)

زادِ سفر: توشہ، راستے کا خرچ۔

زاہداں: زاہد کی جمع۔ عبادت گزار، متقی، پرہیز گار۔

زخمایا: زخمی کیا۔

زر: سونا، دھن دولت، روپیہ پیسہ، مال و متاع۔

زر بند: سونا۔

زُلف: بالوں کا لچھا جو کان کے پاس کنپٹی پر لٹکتا ہے، گیسو، گندھے ہوئے بال۔

زمانی ترتیب: ترتیب وار، تاریخ کے مطابق ترتیب دینا۔

زنگی: کالے رنگ والا، سیاہ فام، حبشی قوم کا آدمی۔

زوال: عروج کی ضد، کمی، گھاٹا، تنزل، نقصان، ناکامی، ناکامیابی، مصیبت۔

زوالاں: زوال کی جمع۔

زور: طاقت، قوت، توانائی۔

زہد: پرہیز گاری۔

زیادی: زیادہ۔

زیب: آرائش، سنگھار، زینت، خوبصورتی۔

زیبائش و آرائش: سجاوٹ، خوشنمائی، زینت، آرائش۔

زیرِ نگرانی: کسی کی دیکھ بھال میں، کسی کی حفاظت میں، زیرِ انتظام۔

زِیرہ: ذرہ بھر بھی، معمولی، بہت کم مقدار۔

(س)

ساتھوں: ہم سے، ہمارے سے۔

ساج: بناوٹ، آھر، تیاری، وضو ساج۔

ساحر: جادوگر، سحر کرنے والا۔

ساخت: بناوٹ، بنتر۔

سادمراد: سادہ، سیدھا سادہ۔

سادھ: شریف، سادُ، پرہیزگار، نیک، چور کی ضد۔

سادھاں: سادھ کی جمع۔ شریف۔

ساڈھے تین: ساڑھے تین ہاتھ، مراد قبر کی جگہ۔

سار: خبر، اطلاع، پرکھ، اصلیت۔

ساریاں: تمام، ساری، مکمل۔

ساڑسی: جلائے گی۔

ساس: سانس، دم، ساہ۔

ساعت: گھڑی، پل، وقت، ویلا۔

ساک: رشتہ۔

ساکا چاری: رشتہ داری۔

ساکھ: شہرت، وساہ، بھرم، بھروسہ، کھیتی، فصل، شاخ۔

سالو: شادی کا سرخ لباس۔

سامی: قبر کی وہ جگہ جہاں میت رکھتے ہیں، لحد۔

سانجھ: شراکت، اشتراک۔

سانجھاں: سانجھ کی جمع، مشترکہ۔

سانجھی: مشترکہ۔

سانگا: رشتہ، ساتھ، تعلق، ناطہ۔

سانویں: برابر، ایک جیسی، مقابل، ہم پلہ۔

ساواں: برابر، ہم وزن، دونوں پلڑے برابر۔

ساون مانہہ: ساون کا مہینہ۔

سائی: سوئی وہی، وہ ہی۔

ساہا: شادی کا مقررہ دن، مہورت، شُبھ گھڑی۔

ساہتک: ادبی، لٹریری، تخلیق۔

ساہن: سانڈ، بھینسا، طاقتور، جری، موٹا تازہ، ہٹا کٹا۔

ساہوڑے: سُسرال۔

سبب: وجہ، باعث، موجب، واسطے، لیے، کارن۔

سببوں: وجہ سے۔

سبھو: سب، تمام۔

سپت سندھو: پنجاب کا پرانا نام۔ سات دریاؤں کا دیس۔

سپنے: خواب۔

ست: سات،

ست بنتا: بیوی۔

ست داہے: 7×10=70، ستر۔

ست سَے وار: 700 بار۔

ستارہویں: 17 ویں۔

ستاری: پردہ پوشی۔ اللہ تعالیٰ کے صفاتی نام ستار سے ستاری۔

ستر پوشی: پردہ پوشی۔

ستریں جائیے: ستر کی باتیں کریں۔

ستم: ظلم، زیادتی، تشدد، بے انصافی۔

ستون: کھمبا، مینار، اہم رکن۔

ستوں: توں سویا ہوا ہے۔

ستیا: اَنے سوئے ہوئے۔

ستے معاملےنوں: دبی ہوئی بات۔

سٹ دی: پھینکتی۔

سٹ گھتیسن: پھینک کر دبا دیں گے۔ مراد قبر میں دفن کر دیں گے۔

سٹھ: ساٹھ۔

سٹھنیاں: سٹھنی کی جمع۔ ایک طنزیہ لوک گیت۔

سجادہ نشین: کسی بزرگ یا فقیر کا جانشین۔

سجائی: سنگھاری، آراستہ کیا، سجاوٹ۔

سجدوں: نمٹنا، مقابلہ کرنا۔

سجدہ ریز: سجدہ کرنا، ماتھا زمین پر ٹیکنا۔

سجدیوں: سجدے سے۔

سجری سویر: صبح صادق۔

سجریاں: تازہ۔

سجھا: مشورہ، سُوجھ، خیال، اشارہ۔

سجھارتاں: سلجھانے والے کام۔

سجھاوے: سجھا کی جمع۔ سُوجھ، خیال۔

سجھے: سجھائی دے، سمجھ آئے۔

سجے: سنورے، خوبصورت۔

سچجی: خوبصورت ڈھنگ کی۔

سچجا: خوبصورت ڈھنگ کا۔

سچیار: سچ بولنے والا، سچا، صاف گو، حق پرست۔

سچیت: ہوشیار، ماہر، متوجہ، پرامن، عاقل، دانا۔

سخن: بات، گفتگو، قول، مقولہ، کلام۔

سخن شناس: بات کی تہہ کو پہنچنے والا، قدردان سخن۔

سخن فہم: بات سمجھنے والا، عاقل، تیز فہم، دانا، شاعر۔

سخنوں: بات سے، سخن سے۔

سد: آواز، بلاوہ، بلانے کی آواز۔

سدا: ہمیشہ، انت، دائم،

سدھ پدھری: سیدھی سادی۔

سدھ پدھرے: سیدھے سادا۔

سدھاراہ: صراط مستقیم، سیدھا راستہ۔

سدھار: درستگی، اصلاح، ٹھیک کرنے کا عمل۔

سدھر: خواہش، شوق، چاؤ، تمنا، آرزو۔

سدھراں: سدھر کی جمع۔ خواہشات۔

سدھریاں: ٹھیک ہوئیں، سدھریں۔

سدّو: بلاؤ، کہو، مخاطب کرو۔

سڈ: آواز، بلاوہ، بلانے کی آواز۔

سر: سرکنڈا، سرنا، فتح، کامیابی، جسم کا کندھوں سے اوپری حصہ۔

سَر پَر: یقیناً، ضروری، لازمی، پکی بات۔

سر دئے: سَر قربان کر دے۔

سرکڈھواں: نمایاں، اونچا، واضح۔

سرگھی: صبح صادق، روزہ رکھنے کا وقت۔

سرناویں: عنوان، موضوع، سرخی، دیباچہ۔

سراپ آوے: عذاب نازل ہو،

سراں: سَر کی جمع۔

سراں اُتے: سَر پر بٹھانے والے، آدر، احترام۔

سربے: سب میں، ہر چیز میں۔

سربراہ: مہتمم، منتظم، انتظام کرے والا۔

سرت: ہوش، خبر،

سرتاج: آقا، مالک، خاوند، شوہر۔

سر تلی: سَر ہتھیلی پر رکھنا، اپنی جان کو مشکل میں ڈالنا۔

سرخ: لال رنگ۔

سردا: گزربسر۔

سردار: سربراہ۔

سرسری: آسان، معمولی، بے پرواہ۔

سرکاروں: سرکار سے، اللہ تعالیٰ سے۔

سرکش: باغی، نافرمان، نابر۔

سرکشی: بغاوت، نابری، نافرمانی۔

سرگردان: گردش میں رہنا، گھومتے پھرتے رہنا۔

سرناویاں: سرناواں کی جمع، موضوع، عنوان۔

سرور: بادشاہ، چشمہ، بہتا ہوا صاف پانی۔

سرورِ عالمؐ: مراد نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم کی ذات مبارکہ۔
سریش: ایک لیس دار شے جو کاغذ کو جوڑنے کے کام آتی ہے۔
سرے آں کج: سَر کو ڈھانپ۔
سرُو: ایک سجاوٹی پودے کا نام۔
سڑیا: جلا ہوا، جھلسا ہوا۔
سزائیاں: سزا کی جمع۔سزائیں۔
سس: خاوند کی والدہ۔
سسرال: عورت کے خاوند کا گھر، مراد اگلا جہان، آخرت۔
سسری وانگ: سُسری کی طرح، بے حس و حرکت۔
سفنے: خواب۔
سفیدے: ایک درخت کا نام جو بہت لمبا ہوتا ہے۔
سقراط: مشہور یونانی فلسفی۔
سک: تڑپ، چاہت، اُڈیک، انتظار۔
سک: دنداسہ، داتن۔
سُکھ: چین، سکون، آرام۔
سُکھیالے: سوکھے، آرام سے رہنے والے۔
سُکے ناکے: خشک چشمے۔
سکسیں: سکیں گا۔
سکندرِ اعظم: مشہور یونانی بادشاہ۔
سکھر: چوٹی، بلندی۔
سِکھیا: تعلیم، پڑھائی، تربیت۔
سکھیاں: سہیلیاں، ہمجولیاں۔
سکیاں: سگے رشتہ دار، نزدیکی۔
سکیندے: سینکتے۔
سگلا: سارا، تمام، پورا۔
سلامت: محفوظ، ہر بلا سے بچا ہوا۔
سلامتی: خیریت، عافیت، حفاظت، بچاؤ۔
سلاہن: سراہن، پسند کرنا، تعریف کرنا۔
سلاہنا: سراہنا، پسند کرنا، تعریف کرنا۔
سلطان: بادشاہ۔
سلطان العارفین: عارفوں، ولیوں اور صوفیا کا بادشاہ۔
سُلطاناں سر سُلطان: بادشاہوں کا بادشاہ بنا کر۔
سلکھنی: خوش قسمت، سلیقہ شعار۔
سلوک: میل جول، اللہ پاک کی قربت حاصل کرنے کے لیے روحانی جتن کرنا۔
سلیٹوی: سیال قوم کی لڑکی، مراد ہیر۔
سم: سو کر، غفلت میں۔
سما: سمانا، مل جانا۔
سمان: مل جانا، حل ہو جانا۔
سمانا: مل جانا، حل ہو جانا۔
سمبل ازم: علامت نگاری کی تحریک۔
سمبندھ: رشتہ، تعلق، واسطہ۔
سمت بکرمی: ہندوستان کے راجا بکرم جیت کا شروع کیا ہوا بکرمی سال جو عیسوی سال سے 57 سال پہلے شروع ہوا۔
سمجھاؤنیاں: وعظ، عقل کی باتیں بتانا، سمجھانا۔
سمجھیندا: سمجھتا، سمجھاتا۔
سمرن: وظیفہ، ورد، خدا کا نام جپنا، تسبیح۔
سمکالی: ہم عصر، ہم عمر۔
سمو رہیے: رچانا، مدغم کرنا، بسانا، گرم پانی میں ٹھنڈا پانی ڈال کر اس کی تپش کو گھٹانا، معتدل کرنا۔

سمے: وقت، دور، زمانہ، موقع محل۔

سُن: سُنتا۔

سَن: سمیت

سنائے کے: سُنا کر۔

سنبل: ایک قسم کی خوشبودار گھاس۔

سنبھالن: سہارا دینا، ہاتھ میں لینا، اُٹھانا، حفاظت کرنا، پکڑنا، تھامنا۔

سنتری: سپاہی، چوکیدار۔

سنج مُنجیاں: ویران، سُنسان۔

سنجانن: پہچاننا، شناخت۔

سنجاننا: پہچاننا، شناخت۔

سنجوگ: میل ملاپ، اتفاقی ملاقات، حادثہ، سانحہ، واقعہ۔

سنجھ صباحیں: صبح شام، آج یا کل کو۔

سنجی: ویران، اکیلی، تنہا۔

سُندر: خوبصورت۔

سُندر بن: خوبصورت جنگل۔

سندی: دی۔

سندیسہ: پیغام، خبر، اطلاع۔

سنسار: دُنیا، جہان، کائنات، زمانہ، مگرمچھ۔

سنسکرت: ایک زبان کا نام۔

سنگ: ساتھ، پتھر۔

سنگ اسود: جنت سے آیا پتھر جو کعبہ شریف کی دیوار میں نصب ہے اور جسے مسلمان بوسہ دیتے ہیں۔

سنگاں: سہیلیاں، ہمجولیاں۔

سنگت: ساتھ، صحبت، مجلس، جماعت، رفاقت، شرکت، سانجھ۔

سنگم: ملاپ، میل، اکٹھ، مجموعہ۔

سنواریا: ٹھیک کیا، درست کیا۔

سنواریں: ٹھیک کرنا، درست کرنا۔

سنیدا: سُن رہا ہے۔

سنیوے: سُنے۔

سنیہا: پیغام۔

سنیہوڑے: سنیہا، پیغام۔

سنھ لا کے: نقب زنی کرنا، فاصلہ، بیچ۔

سنھاں: سنھ کی جمع۔ نقب زنی کرنا۔

سو: وہ، وہی، ول، طرف۔

سوادلا: سوادی، لذیذ، مزے دار۔

سوادی: مزے دار، لذیذ۔

سوانح حیات: کسی شخص کی زندگی کے حالات۔

سوانی: عورت، بیوی۔

سواں: ایک دریا کا نام جو راولپنڈی میں ہے۔

سوائی: کافی زیادہ، سوا گنا، سجا سنورا۔

سوایا: سوا گنا۔

سوبھا: حسن، خوبصورتی، سجاوٹ، شان وشوکت۔

سوت: دھاگہ، سوتر۔

سُوتر: سوتی دھاگہ۔

سوجھوان: دانشور، عاقل، ہوشمند، سمجھدار، دانا۔

سودھ: اصلاح، درستی، طہارت، ستھراپن۔

سودھنہاراں: سودھنہار کی جمع۔ تدوین کرنے والا، درستی کرنے والا، اصلاحِ متن کرنے والا۔

سودھیا: اصلاح کیا ہوا، اغلاط سے پاک۔

سورمیاں: سُورما کی جمع۔ بہادر، دلیر، شجاع، جری۔

سوڑی: تنگ، مراد قبر۔

سوز: درد، تڑپ، شدت۔

سوکھا: آسان، سہل، خوشحال۔

سوکھی: آسان، سہل، خوشحال۔

سُول: تکلیف، کانٹا، پیٹ میں درد۔

سولاں: سُول کی جمع۔ تکالیف۔

سولاں: سولہ۔

سولی دِتے: پھانسی پر لٹکا دیے۔

سوتی: آسان، ارزاں، سستی، وہ چیز جو آسانی سے اور سستی مل جائے۔

سوما: مأخذ، سوتا، منبع۔

سون: سونا، ساون۔

سوں: سونا۔

سُوئی: نیڈل، نوکدار چیز۔

سَوئی: وہی، اوہی۔

سُوئے: طرف، وہاں۔

سُوہ کڈھن: خبر نکالنا، پتہ لگانا، اطلاع، واقفیت، جان پہچان۔

سوہارا: سُندر، خوبصورت، دِلکش۔

سوہدرے: سوہدرہ، وزیرآباد کے ایک گاؤں کا نام۔

سوہرا گھر: سُسر ال۔

سوہل: نازک، ملوک، نرم۔

سوہندی: بجتی، خوبصورت لگتی۔

سوہندڑے: سُندر لگتے، خوبصورت لگتے، دِلکش لگتے۔

سُوہے: سُرخ، لال، حسین۔

سَیں: سو 100۔

سَے مَناں: 100 مَن۔

سہ طلاق: تین طلاق۔

سہاگہ: کھیت کو ہموار کرنے والا شہتیر، پھٹکڑی جیسی چیز جو سونا صاف کرنے کے کام آتی ہے۔

سہپن: خوبصورتی، دِلکشی۔

سہک: ترسنا، اِچھیا، خواہش۔

سہکویں: ترسنا۔

سہن: برداشت کرنا، سہارنا، سہنا۔

سہی: پچھانیا۔

سہیڑیئے: ڈھونڈنا، ساک بنانا، ساتھی بنانا، رشتہ جوڑنا۔

سہیے: برداشت کرنا، جرنا۔

سی: 30

سی حرفی: 30 حرفاں والی نظم۔

سیانف: عقل مندی، دانائی، سوجھ بوجھ۔

سیاہ: کالا۔

سیاہی: تاریکی، کالک، اندھیرا۔

سیب ولائتی سار: ولایتی سیب کی طرح۔

سیج: بستر، بستر، چارپائی، پلنگ۔

سیف: تلوار۔

سیفل نامہ: مولوی لطف علی بہاول پوری کی تصنیف۔

سیلانی: سیّاح، سیاحت کرنے والا، بہت زیادہ بھرنے والا۔

سین: لڑکی کی شادی کی وجہ سے نئے بننے والے رشتہ دار، سمدھی۔

سیوں: سینا۔

سیہان دا: پہچان دا۔

سیّد: نبی پاک ﷺ کی آل کے لوگ۔

سیّو: سہیلیو، لڑکیو۔

سیانا پیانا: سمجھدار، تجربہ کار۔

سیانپ: سُوجھ بوجھ۔

سیدھ: سمت، سیدھا۔

سیوا: خدمت، ٹہل۔

سیوک: سیوہ کرنے وال، خادم، خدمت گار۔

سیہان: پہچان۔

(ش)

شاکر: شکر کرنے والا۔

شاناں والے: شان کی جمع۔ عزت والے اعلی شان۔

شاں شاں: ہوا کی آواز، شائیں، شائیں۔

شائستہ: مہذب، تہذیب دار۔

شاہ رگ: رگِ جان، حبل الورید۔

شاہاں: شاہ کی جمع۔ بادشاہ۔

شاہوکار: ساہوکار، مال و دولت والا۔

شبنم: اوس، تریل، شبنم کے قطرے۔

شتابی: جلدی، فوراً، تیزی سے۔

شجاع: بہادری، ہمت، دلیری۔

شداد: دنیا پر اپنے آپ کو خدا کہلوانے والا عاد قوم کا ایک ظالم بادشاہ جس نے زمین پر جنت بنائی اور اُس جنت سمیت تباہ و برباد ہو گیا۔

شدت: تیزی، تندی۔

شرافت: شریف، اچھے اخلاق کا مالک۔

شرح: تشریح، وضاحت، تصریح۔

شرع: شریعت، آسمانی کتاب کے مطابق، راہ، طریقہ، مذہب، دین۔

شرماں: شرم کی جمع۔ جھجک، شرمندہ، شرمسار۔

شرماون: شرمانا، شرمندہ ہونا، جھجکنا۔

شریری دا: شریر کا، جسم کا۔

شریعت: شرع، سنت، طریقہ، اللہ تعالیٰ کا بتایا راستہ۔

شطاریے: شطاری سلسلے کا۔

شطوگڑے: شیطان کے چیلے۔

شفاعت: شفارش، اگلے جہان کی بخشش کے لیے سفارش جس کا وعدہ نبی پاک ﷺ نے فرمایا ہے۔

شک شُبے: وہم، گمان، خیال، شک و شبہ۔

شکر دو پہراں: سخت دوپہر، کڑکتی دھوپ۔

شکستہ: خستہ حال، ٹوٹا ہوا۔

شکم: پیٹ۔

شکنجے: شکنجہ کی جمع۔ گرفت، توڑنے یا پھنسا کر پکڑنے کا اوزار۔

شگوفیاں: شگوفہ کی جمع، غنچہ، کلی، ان کھلا پھول۔

شلوک: شاعری کی قدیم صنف۔

شملہ: پگڑی کا لڑ مراد سایہ، تحفظ۔ بھارت کا شہر۔

شنگاریا: سجایا، سنوارا، آرائش، زیب و زینت۔

شنگھاریا: سجایا، سنوارا، آرائش، زیب و زینت۔

شواہد: ثبوت، شہادت۔

شور: کلر زدہ زمین، شور شرابہ۔

شوکن: پھنکار، شور، آواز، ہوا چلنے کا شور، سانپ کی پھنکار۔

شوہ: مالک، محبوب، خاوند، مرشد، پیر، گہرا، اتھاہ۔

شہاب: بھڑکتی آگ کا شعلہ۔

شہباز: عقاب، شاہین، اونچا اڑنے والا شکاری پرندہ۔

شہدیاں: شوہدا کی جمع۔ بیچارے، عاجز، مسکین، کمزور، غریب۔

شہوار: دُرِّ شہوار ایک قیمتی پتھر کا نام۔

شہوت: کام، جنس کی بھوک، جنسی عمل۔

شیخ: مسلمان پیر، راہبر، مرشد، ایک قوم۔

شیخا: اے شیخ۔

شیریں دا: مٹھاس، شیریں کلام۔

شیطان ملعون: دُھتکارہ ہوا شیطان، لعنت کیا ہوا۔

شینہہ: شیر، اسد، مراد بہادر۔

(ص)

صاحب: مالک، آقا، افسر، رب، شوہ، سائیں۔

صاحب طرز: نئی طرز رکھنے والا، نیا انداز دینے والا۔

صادر: حکم دینا، فیصلہ صادر کرنا۔

صافے کھلّن: سر کا کپڑا کھل جانا، صافہ یا پگڑی اُڑ جانا، مراد عزت برباد ہو جانا۔

صحت وندانہ: صحت مند، تندرست۔

صداقت: سچائی، سچا جذبہ۔

صدق: سچائی، جذبہ، یقین۔

صدقہ جاریہ: ہمیشہ جاری رہنے والی خیرات، دان۔

صراحی: لمبی گردن والا ایک برتن۔

صفات: صفت کی جمع۔ خوبی، اچھائی۔

صلاح: مشورہ، رائے۔

صلح کُل: انسان دوستی۔

صمٌ بکمٌ عمیٌ: گونگا، بہرا، اندھا۔

صنائع بدائع: شعری خوبیاں، علم بیان۔

صنعتاں: صنعت کی جمع۔ کاریگری، علم بیان اور بدیع۔

صوفیانہ: صوفیا سے متعلق موضوعات۔

صیغۂ تانیث: مونث کا صیغہ، عورت کے انداز میں بات چیت کرنا۔

(ط)

طامے: طعمہ، باز کی خوراک، گوشت۔ شکار سے مانوس کروانے کے لیے باز کی چونچ سے لگایا گیا گوشت کا ٹکڑا۔

طبع آزمائی: قسمت آزمائی۔

طبعاں: طبع کی جمع۔ طبیعت، مزاج، فطرت۔ اجزاء۔

طبقہ: درجہ، گروہ، گروپ۔

طبیبا: اے طبیب، اے معالج۔

طریقت: اللہ تعالیٰ کو حاصل کرنے کا وہ راستہ جو شریعت سے ہٹ کر ہے اور مرشد کی طرف سے بتایا جاتا ہے۔

طعنے: طعنہ کی جمع۔ نشانہ، حرف گیری، لعن طعن۔

طفیل: بدولت، وسیلے سے، وجہ سے۔

طلبگار: چاہنے والا، طلب کرنے والا۔

طمع: لالچ، حرص۔

طوائف الملوکی: بدامنی، انارکی، لاقانونیت۔

طوق: پھندہ، پھانسی، ہار، پٹہ۔ گلے میں ڈالنے کی چیز۔

طیب: پاک، حلال، سوادی۔

(ع)

عابد: عبادت گزار، عبادت کرنے والا۔

عاجز: لاچار، کمزور۔

عاد: ایک قوم کا نام جس کا ذکر قرآن میں بھی موجود ہے۔

عادی: عادت والا، جسے عادت ہو۔

عار: شرم، شرمندگی، بے عزتی، بدنامی، ناپسندیدگی۔

عارف: عرفان والا، رب کو پہچاننے والا، صوفی، معرفت/شناخت کے درجے پر فائز۔

عاشق: عشق کرنے والا، چاہیوان۔

عاصی: گنہگار۔

عاقبت: آخرت، آخر کار، دور اندیشی۔

عاقل: عقلمند، عقل والا۔

عالم دین: دین کا علم رکھنے والا۔

عام الحزن: غم کا سال۔

عاماں: عام کی جمع۔ عام لوگ۔

عبد: بندہ، لوگ، آدمی، انسان، غلام۔

عبرت ناک: سبق آموز، خطرناک۔

عبور: مہارت، پار کرنا۔

عبوری دور: عارضی، وقتی اور ہنگامی دور۔

عجوبہ: حیرت میں ڈالنے والی چیز، انوکھی، عجیب چیز۔

عدلوں: عدل کی بجائے۔

عذابے: عذاب میں، تکلیف میں۔

عذر: بہانہ، حیلہ، معذرت، انکار۔

عراقیاں: عراقی کی جمع۔ مراد اعلیٰ نسل کا عربی گھوڑا، تازی گھوڑا، ملک عراق کا۔

عرش منور: چھت، تخت، آسمان، آٹھواں آسمان۔

عرضاں کہندی: التجا کرتی، التجا، گزارش، بیان، التماس، اظہار۔

عرضوئی: عرض، درخواست، منت۔

عرفان: شناخت، پہچان، اللہ تعالیٰ کی معرفت، خدا شناسی۔

عزازیل: ابلیس، شیطان۔

عشرے: عشرہ کی جمع۔

عشق الٰہی: خدا تعالیٰ کا عشق، محبت الٰہی

عشقا: اے عشق۔

عشقوں: عشق سے۔

عقل لطیف: لطیف عقل، باریک باتیں سمجھنے کی عقل۔

عقیدت: دل کا بھروسہ، ایمان، ارادت،

علم الہندسہ: لکیروں، خطوط اور زاویوں کا علم۔

علم بدیع تے بیان: شاعری کے علوم۔

علموں: علم سے۔

علوم عقلیہ: عقلی علوم، درایت۔

علوم نقلیہ: نقلی علوم، روایت۔

علیحدی: الگ، الگ طرز کی۔

عملی: عمل کرنے والا، نشہ کرنے والا۔

عملیاں: عملی کی جمع۔ نشئی، نشہ کرنے والا۔

عملیں: عمل کی بدولت، عمل کی وجہ سے۔

عنبر: ایک خوشبودار چیز۔

عوام الناس: عام لوگ، عوام، لوکائی۔

عیالی: چرواہا، گڈریا۔

عیاں: ظاہر، اعلانیہ، کھلا، نمودار۔

عیب بھری: گناہوں سے بھری، پرعیب۔

عیشاں: عیش کی جمع۔ آرام، چین، سکھ، خوشی۔

عین الارض: جزیرہ کا نام۔

(غ)

غافل: لاپرواہ، غفلت کرنے والا، بے خبر۔

غالب: زبردست، زور آور، جیتنے والا۔

غرض مند: ضرورت مند، حاجت رکھنے والا، جس کا کام اٹکا ہو، مطلبی۔

غریباں: غریب کی جمع۔ مفلس، نادار۔

غضب: قہر، غصہ، آفت، مصیبت، بے انصافی، ظلم۔

غضب دیاں ماراں: اللہ پاک کے غضب، قہر اور غصے کی مار۔

غلابی: گلابی رنگ۔

غمناکی: غمی، اُداسی، رنجیدگی۔

غنیمت: لوٹ کا مال، کافی، مناسب، پورا، دشمن کا مال۔

غیبی: غائب سے۔

غیر اللہ: اللہ کے سوا کسی اور سے اُمیدیں وابستہ کرنا۔

غیر جانبدار: کسی کی طرف داری نہ کرنے والا، لاگ لگاوٹ سے پاک۔

غیر مساوی: جو مساوی نہ ہو۔

غیرت: لحاظ، شرم، حیا۔

(ف)

فانی: فنا ہونے والا، مٹنے والا، ختم ہونے والا، عارضی۔

فتنہ: جھگڑا، فساد، ہنگامہ۔

فتوحاتِ مکیہ: ابن عربی کی کتاب کا نام۔

فر: پھر۔

فراغت: فرصت، چھٹکارا، نجات، رہائی، بےفکری۔

فرائض: فریضہ کی جمع۔ وہ کام جن کا کرنا ضروری ہے، خدائی احکام۔

فراہم: اکٹھا، مہیا، جمع۔

فرد: واحد، ایک، طاق، بندہ، اکیلا، تنہا۔

فرمیندا: فرماتا۔

فرنگ: ایک بیماری کا نام۔ بادفرنگ (آتشک)

فروغ: روشنی، نور، چمک دمک، رونق۔

فرہاد: ایران کے عاشق صادق کا نام۔

فریبی: دغاباز، مکار، دھوکے باز، چالاک۔

فزریں: فجر کے وقت۔

فسادگزاروی اے: فساد برپا کرتی ہے۔

فسادات: فساد کی جمع۔ جھگڑے، فتنے، خرابی، فتور۔

فصوص الحکم: ابن عربی کی کتاب کا نام۔

فطرت: قدرت، خلقت، پیدائش۔

فقراواں: فقرا کی جمع۔ فقیر، درویش۔

فقہ: احکام شریعت، واقفیت، علم، شریعت کا علم۔

فقیری: درویشی راستہ۔

فکر: سوچ بچار، اندیشہ، خیال، دھیان۔

فلاسفر: فلسفی، علم فلسفہ جاننے والا۔

فلسفہ: علم وحکمت، علم موجودات، دانائی۔

فلسفۂ حیات: زندگی کا فلسفہ۔

فلک: آسمان، چرخ۔

فناہ دا: فنا کا، ختم ہو جانے والا۔

فہم وتفہیم: سمجھ بوجھ، عقل، شعور۔

فیر: پھر۔

(ق)

قابل فہم: سمجھ میں آنے والا۔

قادرالکلامی: کلام پر قابو اور قدرت رکھنے والا۔

قادریہ: تصوف کے ایک سلسلے کا نام جو حضرت شیخ عبدالقادر جیلانی سے منسوب ہے۔

قاضی: مسلمان منصف جو شرع کی روح سے فیصلہ کرے، جج، نکاح پڑھانے والا مولوی۔

قائل: کہنے والا، ماننے والا، اپنا قصور تسلیم کرنے والا۔

قباحتاں: قباحت کی جمع۔ برائی، خرابی، عیب، نقص۔

قبرے وچ: قبر میں۔

قبض: دبوچنا، بس میں کرنا، روح نکالنا۔

قبیلوا: قبیلہ، کنبہ، خاندان۔

قتل: مار ڈالنا، خون کرنا، ہلاک کرنا۔

قتلام: قتل عام، قتل و غارت۔

قد: جسم کی لمبائی، قامت۔

قدر شناس: قدر دان، جوہر شناس، قدر جاننے والا۔

قدمیں: پیروں میں گرنا، پاؤں پڑنا۔

قرب: پاس، نزدیکی، مرتبہ، منزلت۔

قزلباش جلاد: لال ٹوپی والا سپاہی، جلاد۔ پٹھانوں کی ایک ذات۔

قصائیاں: قصائی کی جمع۔ قصاب۔

قصور: لاہور کے نزدیک ایک شہر کا نام۔ قصر کی جمع۔ محل، کوٹ، قلعہ۔ جرم، بھول، غلطی۔

قصے: قصہ کی جمع۔ کہانی، افسانہ، جھوٹی بات۔

قضا: موت، فوت ہوجانا، گزر جانا، مرضی، نماز کا رہ جانا۔

قضیہ: حادثہ، جھگڑا، فساد، بحث، تکرار، دُکھ، تکلیف۔

قطب: افضل، اعلیٰ، برگزیدہ، اولیا کا ایک درجہ۔

قطعہ: ٹکڑا، زمین کا ٹکڑا، دو یا دو سے زیادہ اشعار کا ٹکڑا۔

قلب: دل، ضمیر، مَن۔

قلعہ: وہ محفوظ اور سنگین عمارت جس میں بادشاہ، حاکم یا فوج رہے، حصار۔

قلوب: قلب کی جمع۔ دل۔

قناتاں: قنات کی جمع۔ وہ کپڑے کی دیوار یا پردہ جو خیمے کے چاروں طرف لگاتے ہیں۔ کپڑے کا بنا ہوا پردہ، اوٹ۔

قناعت: تھوڑی چیز پر راضی اور خوش رہنا، جو مل جائے اُس پر راضی رہنا۔

قوالاں: قوال کی جمع۔ قوالی کرنے والے، بزرگوں کے اقوال گانے والے۔

قول کیتا: وعدہ کیا، عہد کیا، قسم کھائی۔

قہار: اللہ تعالیٰ کا صفاتی نام۔ بڑا قہر کرنے والا، زبردست، زوردار۔

قہر: غضب، جوش، جذبہ، ظلم، آفت۔

قیاس: اندازہ، تخمینہ، قیافہ۔

قیامت خیز منظر: قیامت برپا کرنے والا منظر۔

(ک)

کاتباں: کاتب کی جمع۔ لکھنے والا، کتابت کرنے والا، محرر، خوش نویس۔

کاتی: چھری، کات۔

کاٹھ: لکڑی۔

کاٹھی: کاٹھ کا، لکڑی کا، گھوڑے پر بیٹھنے کی جگہ۔

کارساز: کام بنانے والا، کام سنوارنے والا، صانع، قادرِ مطلق۔

کارمختار: حاکمیت۔

کارن: وجہ، سبب، لیے، واسطے۔

کاسا: پیالہ، کشکول۔

کاسنوں: کس لیے، کس وجہ سے، کیوں؟

کاگ: کوا۔

کاگا: اے کوے۔

کال: قحط، موت، زمانہ، سیاہی۔

کالجہ: کلیجہ، جگر، حوصلہ۔

کالڑا: کالا۔

کالک: سیاہی۔

کالھا: جلد باز، بے صبرا۔

کامیاں: کاما کی جمع۔ کام کرنے والے نوکر چاکر۔

کاں: کاگ، کوا۔

کائی: کوئی۔

کپ اُتار: کاٹ کر الگ کر دے۔ اُتار دے۔

کپراں: طوفان، ہجوم، اکٹھ، گرداب۔

کپڑے لائے: کپڑے پہنے۔

کپّا: پیپا، کنستر، تنگ منہ والا برتن۔

کتابت: لکھائی، خوشخطی، لکھن دا فن۔

کتابڑی: چھوٹی کتاب، کتابچہ، پمفلٹ۔

کتدی: کاتتی۔

کُتر: کترنا، نگلنا، دانتوں سے کترنا۔

کتھوری: کستوری، مشک، وہ خوشبودار چیز جو ہرن کے ناف سے نکلتی ہے۔

کتھے: کہاں، کدھر، کس جگہ۔

کتیا: چرخہ کاتنا، اے کتے (اُٹھ فریدا کتیا)

کٹان: کٹوانا، کٹانا۔

کٹک پنجاب: پنجاب کا لشکر۔

کٹک قندھار: قندھار کا لشکر۔

کٹکاں: کٹک کی جمع۔ لشکر۔

کٹھ: اکٹھ، اکٹھا، ایک ساتھ۔

کٹھالی: سُنار کا چھوٹا سا برتن جس میں سونا پگھلاتے ہیں۔

کٹیوئی: کاٹا ہے، بسر کیا۔

کٹیلے: کاٹنے والے، کاٹ دار، نوکیلے، طنزیہ۔

کج سکے: ڈھانپ سکے، چھپا سکے۔

کجے: کجہ کی جمع۔ کوزہ۔

کجّاں: ڈھانپنا، ڈھکنا۔

کجل ریکھ: کاجل کی لکیر، سرمے کی سلائی۔

کچر: کتنی دیر، کتنا وقت۔

کچرک: کتنی دیر تک، کتنے وقت تک۔

کچھو: گود، بغل، پہلو۔

کچھڑوں: گود سے،

کچی: کچی، ناپختہ، ناتجربہ کار۔

کچیوے: کچاپن، ناپختگی، ناتجربہ کاری۔

کدھی: دریا کا کنارہ، کندھی۔

کڈھن: نکالنا، الگ کرنا، خارج کرنا۔

کرامت: عادات جو کسی ولی سے ظاہر ہوں، فضیلتیں، نوازشیں۔

کراہے: بدراہ، گمراہ، غلط راستہ۔

کرب: تکلیف، دُکھ، بے قراری، اضطراب۔

کرتوتاں: کام، فعل، عمل، چالاکی، فریب، بدعادات۔

کرلاوں دائی: روتا ہے، آہ وزاری کرنا۔

کرلاوے: روئے، آہ وزاری کرے۔

کرم: کام، فعل، نوکری، فرض۔

کرودھ: غصہ، خفگی، طیش، عتاب، غضب۔

کریئے ساتھ: ساتھ چلیں۔

کریساں: کریں گے۔

کریگر: کاریگر، کسی فن کا ماہر۔

کریندی: کرتی۔

کڑھ: کڑھنا، اُبلنا۔

گوہ: مویشی باندھنے کا کمرہ یا مکان۔

کڑی: لڑکی۔

کڑے: اے لڑکی۔

کستوری: مشک، وہ خوشبودار چیز جو ہرن کے ناف سے نکلتی ہے۔

کس گوں بیسی: کس کروٹ بیٹھے گا، کیا حالات ہوں گے۔

کسکن: بولنا، کہنا، منہ سے کوئی بات نکالنا۔

کسمپرسی: ایسی حالت جس میں کوئی پرسان حال نہ ہو۔

کسنگی: برا ساتھی، برا دوست۔

کسیئے لیّ: کمر کسنا، تیار ہونا، آمادہ ہونا۔

کسے آں: کسی کو۔

کسی: نہر، نالہ، ندی۔

ککھ: تنکا، خس، قدرے کم، ناکارہ چیز، ادنیٰ چیز۔

ککھ کن: ریزہ، ذرہ، کسی چیز کا چھوٹے سے چھوٹا ذرہ، جوہر، وصف۔

ککر: کیونکر، کیکر، جما ہوا پانی، کورا، ٹھنڈ۔

کل: اگلا دن، تمام، سارا۔

کلا جگاوندی: فنکاری دکھانا، ہنرمندی، ڈرامہ کھیلنا، کھیل کھیلنا۔

کلاسیکی: قدیم، اعلیٰ درجے کا، مستند، ادبیات عالیہ۔

کلول: لہر، موج، ترنگ، چونچلا، شوخی، چلبلاہٹ، تماشہ، چہچہاہٹ۔

کلی: غنچہ، ان کھلا پھول، شگوفہ، کونپل، دوشیزہ۔

کِلّی: کھونٹی، کیل۔

کُلی: جھونپڑی، مکان، گھر، کوٹھا، کلی کرنا، غرارہ۔

کلر: شور زدہ زمین، کلراٹھی زمین، سیم زدہ۔

کمان: کمانا، کمائی کرنا۔

کملا: پاگل، دیوانہ، بیوقوف۔

کمیاں: کمی کی جمع۔ کام کرنے والا، نیچ ذات، سیپی۔

کمین: کمی۔ کام کرنے والے، نیچ لوگ۔

کمینہ: نیچ، اوچھا، کم ظرف، نیچ ذات۔

کمی: کام کرنے والا، نیچ ذات، سیپی۔

کن دھر کے: توجہ سے سننا، کان دھرنا، کسی کی بات کو توجہ سے سننا۔

کنبنی چھوٹنا: کانپنا، لرزنا، تھرتھرانا، ہلنا، کپکپانا، ڈرنا۔

کنبہ: خاندان، قبیلہ، گھرانہ۔

کنت: خاوند، شوہر، محبوب۔

کنج: کس طرح، کیسے۔

کنجری: طوائف، بے حیا عورت۔

کندھی: دریا کا کنارہ، کنارہ، زمین۔

کنڈا: کنارہ۔

کنڈھے: کنارے۔

کنڈیاں پائیاں: مچھلی پکڑنے کے لیے کنڈی لگانا، اپنے بس میں کر لینا، کسی کو اپنے مطابق چلانا۔

کنگناں: کنگن کی جمع۔ کڑا، کنگنا۔

کنوں: سے۔

کنھ: کندھا۔

کنیں: کانوں میں۔

کنے: کتنے، کس قدر۔

کنے: کنا کی جمع۔ مٹی کی ہانڈی۔

کوارے: کوارا کی جمع۔ ان بیاہا، غیر شادی شدہ۔

کواڑ: بو، خوشبو کی ضد۔

کوٹھے: کوٹھا کی جمع، گھر، مکان، کمرہ۔

کوجھی: بری، بدصورت، بھدا، بدوضع۔

کوچ: روانگی، سفر۔

کوچے: کوچہ، گلی۔

کوڈی: کبڈی۔

کوڑھ: جذام، کوڑھ کا مرض۔

کوڑے: جھوٹے، کڑوے،

کوک: فریاد، آواز، صدا، چیخ، فریاد۔

کوکلے: کان کے زیور۔

کوکیندی: کوکنا، چیخنا، چلانا۔

کولڑے: نرم و نازک، ملائم۔

کولوں: سے، پاس سے، قریب سے۔

کوملتا: نرمی، نزاکت، ملائمی۔

کوں: کو۔

کوئے: کوئی۔

کوءِ: کوئی۔

کوہ: کوس، میل۔

کوھاوے: ذبح کرائے، قتل کرائے۔

کئیاں: کئی، بعض، ایک سے زیادہ۔

کہار: ڈولی اُٹھانے والے۔

کہاویں: ذبح کرانا۔

کہایائی: ذبح کروایا ہے۔

کہن کرن: کہنا اور کرنا۔

کہیندے: کسی کسی کے، کسی کے۔

کیا بھروا سا دم دا: زندگی کا کیا بھروسہ، بے اعتبار زندگیؐ۔

کیجیے کاءِ: کیا کریں، کیا کرنا چاہیے۔

کیڑیاں: کیڑا کی جمع۔ حشرات الارض۔

کیسری چُنی: زعفرانی رنگ کی رنگی چادر، دوپٹہ۔

کیفیتاں: کیفیت کی جمع۔ حالت، حقیقت۔

کیل: کلول، کھیل، انند، تماشے، موج مستی۔

کیندے: کس کے۔

کیں: کس۔

کیہا: کیسا، کس طرح کا۔

کیہنوں: کس کو، کسے۔

کیہہ جانیئے: کیا پتہ، کیا جانوں۔

کیہی: کیسی۔

(کھ)

کھارا: شادی کی ایک رسم، نمکین، کڑوا، تلخ، شہتوت کی نرم لچکدار شاخوں کا بنا ٹوکرا۔

کھاوَن: کھانا۔

کھاءِ: کھا کے۔ کھا کر۔

کھبے: بائیں۔

کھتری: کشتری، ہندوؤں کی ایک قوم۔

کھٹ کھٹ: مشین چلنے کی آواز۔

کھٹ لئی: حاصل کر لی، کما لی۔

کھٹی: کمائی، آمدن۔

کھٹیا: کمایا، حاصل کیا۔

کھچدا: کھینچتا۔

کھدر: دیسی کپڑا، کھردرا موٹا کپڑا۔

کھڈاہاں: کھیلیں، کھیلتے ہیں۔

کھڈایا: کھلایا۔

کھڈی: گڑھا۔۔ گڑھا جس میں جولاہا پاؤں لٹکا

کر کپڑا بنتا ہے، کوٹھڑی، گور، قبر۔

کھڈے: گڑھا، غار، نالہ، کھالہ۔

کھرالبھدا: سراغ ملتا۔

کھرانبھن: سراغ لگانا، تلاش کرنا۔

کھروچ: کھرچنا، اُکھیڑنا، نوچنا، کھودنا۔

کھروا: گھلنا، پگھلنا۔

کھڑاتی: گم شدہ، گمی ہوئی۔

کھڑکن: کھٹکنا، دستک دینا۔

کھڑے گیاہ: کھلی ہوئی کپاس،

کھسکا: کھسکانا، سرکنا، ہٹنا۔

کھسم: خصم، خاوند، مالک، شوہ۔

کھسمانا: راکھی، حفاظت، تحفظ۔

کھل کے: کھڑا ہو کے، رُک کے، ٹھہر کے۔

کھلا: کھڑا۔

کھلا ڈلھا: وسیع، کشادہ، فراخ، کھلا۔

کھلار: پھیلاؤ، گھیرا، وسعت، وسیع۔

کھلارسیں: پھیلاؤ گی، بکھیرو گی۔

کھلدی: کھُلتی۔

کھل لہائی: کھال اُتروائی۔

کھلن: کھُلنا، کھِلنا، بکھرنا۔

کھلیس: اُس کے کھُل گئے۔

کھُلا: وسیع، کھُلا، کشادہ۔

کھنڈ: چینی۔

کھوٹ: ملاوٹ، آمیزش، نقص، عیب۔

کھوج: تحقیق۔

کھوجکاراں: کھوجکار کی جمع۔ محقق، تحقیق کرنے والا۔

کھوہ: کنواں۔

کھوہ کھچ: لوٹ کھسوٹ، چھینا جھپٹی۔

کھچل: تکلیف، دُکھ، مصیبت، مشکل۔

کھیہہ: مٹی، خاک، راکھ، رگڑ۔

کھیہہ: لڑائی، جھگڑا، ٹکراؤ۔

کھیسیاں: کھیسہ کی جمع۔ جیبیں۔

کھیندو: کتروں، لیروں کا گیند۔

(گ)

گادھی: گدی، بیٹھنے کی جگہ۔ رہٹ کی گدی جس پر بیٹھ کر بیلوں کو ہانکا جاتا ہے۔

گالھیں: باتیں۔

گاہک: خریدار، سودا خریدنے والا، طلب گار۔

گاہن: مسلنا، روندنا، کچلنا، گاہنا، اناج پر بیلوں کو پھرانا۔

گبھرواں: گبھرو کی جمع۔ نوجوان، صحت مند جوان۔

گجھا: چھپا ہوا، مخفی، پوشیدہ، نہاں۔

گجھی: چھپا ہوئی، مخفی، پوشیدہ۔

گجھیا: عادی، مانوس، ہلا ہوا۔

گجیا: گرجنا۔

گچ گچ: دھار دار آلے کی گوشت میں گھسنے کی آواز، آلودہ، لت پت، لتھڑا ہوا۔

گچھا: دھاگے کا لچھا، دھاگے کی گچھی۔

گدوں: گدھا، خر، مراد بیوقوف۔

گدی نشین: جگہ لینے والا، جانشین۔

گڈے: گڈا کی جمع۔ مجسمہ، پتلا، چرخے کا ایک حصہ۔

گر: اگر، ہنر، قاعدہ، گورو کی تخفیف۔

گربھیں: غرور کرنا، تکبر کرنا، غرور کرتا ایں۔

گرج: کڑک، گرجنے کی آواز۔

گرجھاں: گرجھ کی جمع۔ گدھ۔

گردے: گرد، آس پاس۔

گرم بازار: رونق، ہنگامہ، چہل پہل۔

گرم ہواڑ: گرم ہوا، لُو۔

گرویدہ: عاشق، فریفتہ۔

گریز: بھاگنا، فرار، علیحدگی، اجتناب، پرہیز۔

گریوان: گریبان، پوشاک کا وہ حصہ جو گریبان کے نیچے رہتا ہے۔ مراد: باطن۔

گڑھ: گڑھ، جگہ، استھان۔

گستاخی: بے ادبی، بے شرمی، شوخی، شرارت۔

گل: گلا، گردن۔

گل ہو جان: بُجھ جانا، بند ہو جانا۔

گلا گھوٹ: گلا گھونٹنا، موت کے منہ اُتارنا۔

گلھاں: رُخسار، گالھیں۔

گمان: غرور، تکبر۔

گُن: خوبی، عادت، خصلت۔

گن ونتی: دانشمند، سلیقہ شعار، سگھڑ۔

گناہیں بھریا: گنہگار، گناہوں سے بھارا ہوا۔

گنجھلدار: پیچیدہ۔

گند: غلاظت، میل، کوڑا۔

گنڈھ: گرہ، منگنی، جوڑ، گٹھڑی، دعوت نامہ۔

گنگے باتے: خاموش۔

گنوائی: ضائع کی۔

گنھائی: مرکب، پانی ڈال کر آٹا گوندھنے کا عمل۔

گنھدی: گوندھتی۔

گنیں: گُن سے، خوبیوں کی وجہ سے۔

گو: کہنا، بالفرض، اگرچہ۔

گواچ: گم۔ گم جانا۔

گواچے: گمشدہ۔

گواوں وائی: ختم کرتا ہے، دُور کرتا ہے۔

گوائیاں: ضائع کیں، برباد کیں۔

گواہیاں: گواہی کی جمع۔ شہادت، اظہار۔

گوٹا: چاندی یا سونے کے تاروں کا بافتہ۔

گوڈا: گھٹنا۔

گور: قبر۔

گورستان: قبرستان۔

گوریں: قبر میں

گوڑھا: گہرا، پکا، روئی کا گولہ۔

گوشے: گوشہ کی جمع۔ خلوت، تنہائی، طرف، جانب۔

گوکھڑو: کنگن، کڑے، ہاتھ کے زیور۔

گولا: نوکر، غلام، خادم۔

گولی: کنیز، باندی، نوکرانی۔

گون: گانا، گیت۔

گوئل واسا: عارضی، مسافر کا پڑاؤ، ڈیرا، مراد دُنیا کے چار دن۔

گوہر: موتی، صدف۔

گوہڑا: گولا۔

گوہڑی: گھنی، گہری۔

گویڑ: اندازہ، خیال۔

گئو: گائے۔

گہر: دُھند، جالا، صاف نظر نہ آنا۔

گہلا: غافل، نادان، پاگل۔

گہنا بھارا: قیمتی زیور۔

کہنا مڑھیا: زیور گلے میں ڈالا۔

(گھ)

گھابر: گھبراہٹ، بے چینی، خوفزدہ۔

گھاٹ: پتن، ندی کا کنارہ، پہلو، گھاٹی۔

گھاؤ: گھاس، زخم۔

گھبرانڈے: گھبراتے۔

گھپ: سخت، شدید، بے حد، بہت سخت، گھنا۔

گھپلے: غلطی، چُوک، سہو، حساب کی غلطی۔

گھت: رکھنا۔

گھت ڈولی: ڈولی میں رکھ کر، بٹھا کر۔

گھٹ: کم، تھوڑا، قلیل، غبار، گرد۔ گھونٹ۔

گھٹ رہے: روک کے تھک گئے، باندھ کر دیکھ لیا۔

گھٹ ودھ: کم و بیش۔

گھٹاوے: کم کرے۔

گھٹیا ترین: بدترین، کم تر، کمینہ، کم قیمت۔

گھرباری: گھربار والا۔

گھر جایئے: گھر کا راہ لینا۔

گھراڑے: خراٹے۔

گھروگھری: گھر گھر میں۔

گھریاں: سنگھی کی کڑیاں۔

گھرے: گھر۔

گھڑن: گھڑنا، بنانا،

گھڑیال: گھڑی، گھنٹہ گھر۔

گھڑیالی: گھڑیال کی تصغیر۔ گھڑیال بجانے والا۔

گھگر: دریا کا نام۔

گھگو: اُلو، مٹی کا ایک کھلونا، بیوقوف، سیدھا سادا، سائرن، بھونپو۔

گھل مکھلا: اکیلا، تنہا۔

گھلیاسیں: بھیجا تھا۔

گھلے: بھیجے۔

گھم: واپسی، دوبارہ، پھر، ازسرنو، جواباً، ردعمل کے طور پر۔

گھمرے گھمرے: گھنے گھنے۔

گھنڈ: پردہ۔

گھنگٹ: پردہ۔

گھنگھرو: ایک خول دار چیز جو بجتی ہے۔

گھنی: گہری، زیادہ، کثیر، وافر، گاڑھا۔

گھنیرا: زیادہ، کثیر، وافر، گاڑھا۔

گھوڑا پھیریا: گھوڑا پھیر کر دکھانا۔

گھوک: گونج، صدائے بازگشت، غنودگی، بے خبر، بے ہوش، گہری نیند سویا ہوا۔

گھوک سُتوں: گہری نیند سویا ہوا۔

گھوکر سَوون: گہری نیند سونا۔

گھیراپاکے: گھیر کے۔

گھنے: بہت زیادہ، کثیر، وافر۔

(ل)

لابھ: لالچ، نفع، فائدہ، طمع۔

لاٹاں: شعلے، لنبو، بھانبڑ، شعلے کی نوک۔

لاج نہ لایئے: حرف نہ آنے دینا، بدنام نہ ہونے دینا، بدنام نہ کرنا۔

لاج مُندی: عزت ہوتی ہے۔

لاڈ: پیار، شفقت، نخرے، ناز۔

لارے لاوے: جھوٹے وعدے کرنا، ٹال مٹول، عذر خواہی۔

لافانی: نہ ختم ہونے والا۔

لال پھوار: مراد خون۔

لالیاں: لالی کی جمع۔ ایک پرندہ۔

لامتناہی: غیر محدود، جس کی کوئی حد نہ ہو۔

لاوا: آتش فشاں پہاڑ سے نکلنے والا سیال مادہ۔

لاون: لگانا، بیجنا، سالن، گوشت کا سالن۔

لاہ: اُتار۔

لاہ دیویں: اُتار دینا۔

لاہا: منافع، فائدہ، سُود، لابھ۔

لاہو: اُتارو۔

لاہون: اُتارن۔

لایائی: لگایا ہے۔

لب گوروے تیک: قبر تک، مرتے دم تک۔

لبھ: ڈُھونڈ، حرص، لوبھ، لالچ۔

لبھانا: للچانا، اُکسانا، اُبھارنا، پسند آنا۔

لبھت: لابھ، فائدہ، آمدن، منافع۔

لپی: رسم الخط۔

لُٹ: لوٹ، ڈاکہ۔

لٹ پُٹ رہے: لوٹ کھسوٹ کرنا۔

لٹ کھسُٹ: لوٹ کھسوٹ کرنا۔

لٹا بیٹھیاں: لٹوا بیٹھیں، عزتیں لٹوانا۔

لٹکیندی: آوارہ گردی، ٹرنا پھرنا۔

لٹن پٹن: زبردستی کرنا، ڈاکہ، چھینا جھپٹی۔

لج: شرم۔

لج تلدی: لُچا پن، شرارت، بدمعاشی، بداطواری۔

لچھے: لچکنا، بل کھانا، نرم شے کا جھک کر اپنی جگہ پر آجانا۔

لچھا: گچھا، ایک زیور۔

لد جاندا: رخصت ہو جانا۔

لد گئے: چلے گئے، رخصت ہو گئے۔

لدانا: ساتھ دینا۔

لدنا: جانا، رخصت ہونا۔

لدی جاندے: رخصت ہو رہے نیں۔

لڑ لگیا: منسوب ہونا، وابستہ ہونا، منسلک ہونا۔

لڑھ گیا: ضائع ہونا، مرنا، بہہ جانا۔

لشکارے: چمک دمک، آب و تاب۔

لشکائی ہوئی: چمکی ہوئی۔ چمکیلی۔

لعن طعن: ملامت، برا بھلا، پھٹکار۔

لغوی: لغت کے مطابق۔

لفنگیاں: لفنگا کی جمع۔ بدمعاش، غنڈہ، اوباش۔

لقا: دیدار، ملاقات، چہرہ، صورت، شکل۔

لک: کمر۔

لُک چھُپ: چھپ کر۔

لکاون: چھپانا، پوشیدہ کرنا۔

لکوں: لک توں۔ کمر سے لے کر۔

لکی: چھپی۔

لگ ای: لگ جائے۔

لگا کھاندا: ملتا جلتا، ہو بہو۔

لگا کھاندیاں: ملتی جلتی۔

لگڑ: باز، شکرا، شاہین، عقاب۔

للکار: نعرہ، پکار، ہانک۔

لما: لمبا۔

لمبڑدار: نمبردار، سردار، سربراہ۔

لمڑی: لمبی۔

لمک: لٹکنا۔

لمیرے سفر: لمبے سفر۔

لمے دیس: مراد پنجاب۔

لمبو: شعلے، لاٹیں۔

لنگ گٹ رہے: ٹانگیں توڑنا۔

لنگڑا: لنگا، جس کے پاؤں میں نقص ہو، اپاہج۔

لنگوٹیئے: ہم پیالہ، بچپن کا دوست۔

لنگھ دا: گزرد ا۔

لنگے رِچھ: لنگڑا ریچھ۔

لوازمات: لوازم کی جمع، سامان۔

لوبھ: لالچ، فائدہ۔

لوبھی: لالچی، لالچ کرنے والا۔

لوٹ کھسوٹ: لوٹ مار، کھینچا تانی۔

لوچ: للچائے، خواہش کرے، ترسے، تڑپے۔

لوڈھے ویلے: شام کے وقت۔

لوڑ: ضرورت۔

لوڑاں تھوڑاں: ضروریاتِ زندگی۔

لوڑن: چاہنے والا، ضرورت مند۔

لوڑونداں: ضرورت مند۔

لوڑھا آیائی: خدا کا قہر، غضب، ظلم۔ زیادتی، اندھیرا، کثرت۔

لوڑے: چاہوے۔

لوکا: لوگو۔

لوئن: آنکھیں۔

لوئی: چادر، کمبل، گرم چادر۔

لوئے لوئے: روشنی میں۔ جس وقت ابھی دن کی روشنی باقی ہو۔

لوہڑ: غضب، قہر۔

لوریاں: دودھ دینے والی بھینسیں۔

لہندے: مغرب،

لہوساڑنا: خون جلانا۔

لہولہان: خون وخون۔

لہے: اُترے۔

لیراں کتیراں: لیرو لیر، ٹکڑے ٹکڑے، دھجیاں۔

لیسن: لیں گے۔

لیکاں لائیاں: بدنام کیا۔

لیکھ: نصیب، قسمت، تقدیر۔

لیکھا بھردیاں: حساب چکاتے ہوئے۔

لیکھا چکانا: حساب برابر کرنا، حساب دینا۔

لیوئی: لیا ہے۔

لیہا: اُونی ریشمی کپڑے کا کیڑا۔

لیندیاں دیندیاں: لیتے دیتے۔

(م)

مابعد الطبعیاتی: الٰہیات، فوق الفطرت۔

ماپیاں: ماں باپ، میکا۔

ماجھاؤڈھ: بھینس کا دودھ۔

ماجھی: پنجابی کا مرکزی لہجہ۔

ماخذ: وہ جگہ جہاں سے کوئی چیز نکلے۔ اصل، بنیاد، مادہ، منبع۔

مادری: پیدائشی، ماں کی طرف منسوب۔

مارکسی: کارل مارکس کے نظریات کا حامی۔

مارئین گے: مارے جائیں گے۔

ماڑیاں: ماڑی کی جمع۔ حویلی، محل، بنگلہ۔

ماڑے: کمزور، ناتواں۔

ماس: گوشت، چمڑا، کھال۔

ماس باجھوں: گوشت کے بغیر۔

ماسا: معمولی، تھوڑا سا، قدرے۔

مافوق الفطرت: فطرت سے ہٹ کر، فطرت کے خلاف۔

ماکھیوں: شہد۔

ماگھ: ایک دیسی مہینے کا نام۔

مالم: معلوم۔

مان تران: بھروسہ، یقین، اعتبار۔

مان یوگ: قابل اعتبار۔

مانہہ: مہینا۔

مانھ: مجھے، مجھ کو۔

مانیاں: لذت حاصل کرنا۔ حظ اُٹھانا۔

مائل: اپنی طرف متوجہ کرنا۔

مائے: اے ماں۔

مبالغہ آرائی: کسی بات کو بہت زیادہ بڑھا چڑھا کر کرنا۔ حد سے زیادہ تعریف آرائی کرنا۔

مبلغ اسلام: اسلام کی تبلیغ کرنے والا۔

مبنی: مشتمل۔

متذکرہ بالا: جس کا اوپر ذکر کیا گیا ہو۔

مترادف: ہم معنی، دو ایسے الفاظ جن کے معنی ایک ہی ہوں۔

متفرق: ایک جیسے، ہو بہو۔

متکبرانہ: مغرور، گھمنڈی۔

متن: کتاب، کتاب کی اصلی عبارت۔

متوسط: درمیانہ، اوسط درجہ کی حالت والا۔

متھ: مشورہ، ارادہ، نیت، تسلیم، طے کرنا۔

متھرا: انڈیا کے ایک علاقے کا نام۔

متھے: ماتھا، پیشانی۔

متھے: طے شدہ۔

متیں دے رہے: سمجھا سمجھا کر تھک گئے۔

مٹیار: جوان لڑکی، کنواری لڑکی۔

مثلث: سہ گوشہ، تکون۔

مجالساں: مجلس کی جمع۔ محفل۔

مجاہدے: کوشش، سعی، جدوجہد، ریاضت۔

مجذوبی کیفیت: جذب کی حالت، درویشی حالت، فقیری حالت۔

مجنوں: قیس، لیلیٰ کا عاشق، پاگل، دیوانہ۔

مجھ ٹوں: مجھے، مینوں۔

مجھ لنگی: کمر کے گرد لنگی باندھنا، دھوتی، لاچہ باندھنا۔

مچدوں: جلنا، آگ برپا کرنا، غصہ دلانا۔

مچھ: مگرمچھ۔

مچھاں وَٹ کے: مونچھوں کو بل دینا۔

محال: مشکل، ناممکن۔

محرابے: محراب میں۔ ڈاٹ، گول دروازہ، کمان کی مانند، گول، قوس نما۔

محرک: حرکت دینے والا، ہلانے والا، اُبھارنے والا۔

محرم: واقف کار، راز دار، جاننے والا، روشناس۔

محو: مگن، مست، گم، ڈوبا ہوا، عاشق۔

محیط: گھیرنے والا، گھیراؤ، گولائی۔

مخاطبانہ: مخاطب کرنے کا انداز۔

مخاطبین: سامع، سننے والے،

مخمس: شاعری کی ایک صنف/ ہیئت کا نام۔

مدارک: قرآن مجید کی تفسیر کا نام۔

مدح: تعریف، توصیف، ستائش۔

مدلل: دلیل سے ثابت کیا ہوا۔

مدھانیاں: مدھانی کی جمع۔ دودھ بلونے کا آلہ۔

مدھر: شیریں، میٹھا، مزیدار، سریلا، مرغوب، من پسند۔

مُڈھ بنھیا: آغاز کیا۔

مُڈھلا: ابتدائی۔

مراتب: مرتبے، درجے، رُتبے، عہدے۔

مراقبہ پاویں: توجہ حاصل کرنا، گیان حاصل کرنا۔

مرنکز: مرکوز، ایک نقطے پر ٹھہر جانا۔

مرد حقانی: حقیقت پرست مرد، مراد ولی، صوفی۔

مردانہ وار: بہادری سے۔

مردوں: مرنا۔

مردی: بہادری۔

مرشد: ہدایت کرنے والا، سیدھی راہ بتانے والا، راہنما، اُستاد۔

مرکب: ترکیب دیا ہوا، ملا ہوا، مخلوط۔

مرکزی: درمیانی حصہ، محور۔

مرگ: موت، ہرن، آہو، غزال۔

مرنوں: مرنے سے۔

مروڑ: چکر، موڑ، پیچ۔

مروڑی: اکھر ''م'' دا سرا۔

مریندا: مارتا۔

مڑدا: باز آتا، منع ہوتا، موڑتا، واپس لاتا۔

مڑھکا: پسینہ۔

مزارا: مزارع۔ کھیتی کرنے والا کسان، کاشت کار۔

مساوات: برابری، ہمسری، باہم برابری۔

مستشرق: وہ فرنگی جو مشرقی زبانوں اور علوم کا ماہر ہو۔

مستند: سند پایا ہوا، تصدیق کیا ہوا، مصدقہ، قابل اعتبار، معتبر۔

مسخری: مذاق، مسخرہ پن، ظریف۔

مسدس: شاعری کی ایک صنف/ ہیئت۔

مسکین: غریب، مفلس، نادار، بے چارہ۔

مسیتی: مسجد۔

مسیتیں: مسج میں۔

مشالاں: مشعل کی جمع۔ روشنی کی جگہ، چراغ دان، شمع، بہت موٹی بتی۔

مشالچی: مشعل پکڑنے والا۔

مشائخ: شیخ کی جمع۔ بزرگ لوگ، اکابر دین، علما، صوفیا۔

مشقتاں: مشقت کی جمع۔ مشکلات،

مشک: وہ خوشبودار سیاہ رنگ کا مادہ جو ہرن کے ناف سے نکلتا ہے، کستوری۔

مشک مچایا: معطر کیا، خوشبودار کیا۔

مشکریاں: مستیاں، ہنسی مذاق۔

مصقلے: صقل کرنے والا پتھر، زنگال اُتارنے والا اوزار۔

مصلحت: نیک صلہ، اچھا مشورہ، مناسب تجویز، خوبی، بھلائی۔

مطلع: طلوع ہونے کی جگہ۔

مطلوب: طلب کیا گیا، مانگا گیا، خواہش کیا گیا۔

مظاہر: مظہر کی جمع۔ ظاہر ہونے کی جگہ۔

مخاطبین: سامع، سننے والے،
مخمس: شاعری کی ایک صنف/ ہیئت کا نام۔
مدارک: قرآن مجید کی تفسیر کا نام۔
مدح: تعریف، توصیف، ستائش۔
مدلل: دلیل سے ثابت کیا ہوا۔
مدھانیاں: مدھانی کی جمع۔ دودھ بلونے کا آلہ۔
مدھر: شیریں، میٹھا، مزیدار، سریلا، مرغوب، من پسند۔
مُڈھ بنھیا: آغاز کیا۔
مُڈھلا: ابتدائی۔
مراتب: مرتبے، درجے، رُتبے، عہدے۔
مراقبہ پاویں: توجہ حاصل کرنا، گیان حاصل کرنا۔
مرتکز: مرکوز، ایک نقطے پر ٹھہر جانا۔
مرد حقانی: حقیقت پرست مرد، مراد ولی، صوفی۔
مردانہ وار: بہادری سے۔
مردوں: مرنا۔
مردی: بہادری۔
مرشد: ہدایت کرنے والا، سیدھی راہ بتانے والا، راہنما، اُستاد۔
مرکب: ترکیب دیا ہوا، ملا ہوا، مخلوط۔
مرکزی: درمیانی حصہ، محور۔
مرگ: موت، ہرن، آہو، غزال۔
مرنوں: مرنے سے۔
مروڑ: چکر، موڑ، پیچ۔
مروڑی: اکھر ''م'' دا سرا۔
مریندا: مارنا۔
مڑدا: باز آنا، منع ہونا، موڑنا، واپس لانا۔
مڑھکا: پسینہ۔

مزارا: مزارع۔ کھیتی کرنے والا کسان، کاشت کار۔
مساوات: بُرابری، ہمسری، باہم برابری۔
مستشرق: وہ فرنگی جو مشرقی زبانوں اور علوم کا ماہر ہو۔
مستند: سند پایا ہوا، تصدیق کیا ہوا، مصدقہ، قابل اعتبار، معتبر۔
مسخری: مذاق، مسخرہ پن، ظریف۔
مسدّس: شاعری کی ایک صنف/ ہیئت۔
مسکین: غریب، مفلس، نادار، بے چارہ۔
مسیتی: مسجد۔
مسیتیں: مسجد میں۔
مشالاں: مشعل کی جمع۔ روشنی کی جگہ، چراغ دان، شمع، بہت موٹی بتی۔
مشالچی: مشعل پکڑنے والا۔
مشائخ: شیخ کی جمع۔ بزرگ لوگ، اکابر دین، علما، صوفیا۔
مشقتاں: مشقت کی جمع۔ مشکلات،
مشک: وہ خوشبودار سیاہ رنگ کا مادہ جو ہرن کے ناف سے نکلتا ہے، کستوری۔
مشک مچایا: معطر کیا، خوشبودار کیا۔
مشکریاں: مستیاں، ہنسی مذاق۔
مصقلے: صقل کرنے والا پتھر، زنگال اُتارنے والا اوزار۔
مصلحت: نیک صلہ، اچھا مشورہ، مناسب تجویز، خوبی، بھلائی۔
مطلع: طلوع ہونے کی جگہ۔
مطلوب: طلب کیا گیا، مانگا گیا، خواہش کیا گیا۔
مظاہر: مظہر کی جمع۔ ظاہر ہونے کی جگہ۔

معاشی: روزی اور بسر اوقات کے متعلق۔

معاوضہ: بدلہ، عوض، اُجرت، حق۔

معتبر: قابل اعتبار، بھروسہ مند۔

معجزات: معجزہ کی جمع۔ وہ کام جو انسانی طاقت سے باہر ہو۔

معراج نامہ: شاعری کی ایک صنف جس میں واقعہ معراج شریف کا بیان ہوتا ہے۔

معزول: موقوف کیا گیا، نوکری سے برطرف کیا گیا، تخت یا گدی سے ہٹایا گیا۔

معمور: بھرا ہوا، لبریز، مقفل۔

مغل فرماں روا: مغل حاکم، مغل بادشاہ۔

مفت خوراں: مفت خوروں کو۔

مفتیاں: مفت خوروں کو۔

مفسر: تفسیر کرنے والا، تشریح کرنے والا، شارح۔

مقدور: قدر کے مطابق، طاقت کے مطابق۔

مقرب: نزدیکی، قریب، ایسا شخص جسے قربت حاصل ہو۔

مقرر: قرار کیا گیا، ٹھہرایا گیا، تعینات کیا گیا۔

مقصد: ارادہ، نیت، منشا، مرادۃ

مقطع: غزل کا آخری شعر جس میں شاعر اپنا تخلص استعمال کرتا ہے۔

مقلد: تقلید کرنے والا، پیروی کرنے والا۔

مک گیا: ختم ہو گیا۔

مکاناواں: ختم کرنا واں۔

مکر جاندے: فریب، انکار، مکار، عیار، نخرے باز۔

مکلا ررو: مکلا والے جانے والے۔

مکلاوا: شادی بیاہ کی آخری رسم۔

مکنی: ختم ہونی۔

مکعیاں: ختم ہو جانی۔

مکھ: چہرہ۔

مکھڑا: چہرہ۔

مکھڑے: چہرہ کی جمع۔ مکھ۔

مکھوٹا: اصل چہرہ چھپانا، ماسک، پردہ، غلاف۔

مکیاں: ختم ہوئیں۔

مگن: مست، مصروف۔

مِل ورتن: میل جول، اشتراک۔

مَلامت: برا بھلا، جھڑکی، ڈانٹ ڈپٹ، سرزنش۔

ملامتیہ: فقیروں درویشوں کا وہ ٹولہ یا گروہ جو جان بوجھ کر خلاف شرع حرکتیں کرتے ہیں مگر چھپ کر اللہ کی عبادت کرتے ہیں۔

مَلایا: ملوانا۔

ملاوں دائی: ملاتا ہے۔

ملحوظِ خاطر: دلی خیال، دلی توجہ، دل سے، خیال رکھا گیا۔

ملسن: ملن گے۔

ملفوظات: ملفوظ کی جمع۔ پڑھا گیا، جو پڑھنے میں آئے، منہ سے بولی ہوئی بات۔

ملک: ملکیت، فرشتہ۔

ملکہ: قدرت، مہارت، طاقت، لیاقت، قابلیت۔

ملن گیاں: ملیں گی۔

ملوانیاں: مولویوں نے۔

ملوک: نرم و نازک، حسین، خوبصورت۔

ملیس: اُس کو ملا۔

مماثلت: مشابہت، مانند ہونا۔

ممتاز: امتیاز دیا گیا، انتخاب کیا گیا، معزز۔

مموٹڑے: ایک پرندے کا نام۔

ممولیاں: ایک پرندہ کا نام۔

مِن وعَن: ہو بہو، جوں کا توں، مفصل، واضح

منا: منڈوانا۔

مناجات: دعا، التجا، عرض۔ وہ نظم جس میں خدا کی تعریف اور اپنی عاجزی کا اظہار کر کے دعا مانگی جائے۔

منارہ: نور کی جمع۔ چراغ دان، اونچا ستون۔

مناقب: منقبت کی جمع۔ شاعری کی صنف جس میں صحابہ کرام، بزرگان دین اور مرشد کی تعریف کی جائے۔

مناواں: مناؤں، مناتا۔

منبر: وہ بلند مقام جس پر سے امام خطبہ پڑھتا ہے۔

منتاں: منت کی جمع۔ ترلے کرنا، التجا، درخواست۔

منتشر: بکھیرنا، تتر بتر کرنا، پراگندہ کرنا۔

منحوس: بد بخت، برا، بدنصیب۔

مندا: بُرا۔

مندا: من دا، مانتا۔

منداں: کان کا زیور۔

مندی: بری۔

منڈپ: محلات، بنگلے، حویلیاں۔

منسوب: نسبت کیا گیا، منگنی، متعلق کیا گیا۔

منش: طبیعت، عادت، خصلت۔

منشی: محرر، لکھنے والا، مضمون نگار۔

منصب دار: عہدے دار، عامل، عالم، وظیفہ پانے والا۔

منگیا: مانگا۔

منگیسیا: مانگے گا۔

مَنن: ماننا۔

مٹیا متھیا: طے شدہ، ناپا تُلا۔

مواد: مادہ کی جمع۔ پیپ، غلاظت، Matter

موتی چوگ: موتی کی خوراک۔ موتی کا چوگا۔

موٹھ: ایک دال کا نام۔ لوبیا کی طرح کی دال۔

موجاں: موج کی جمع۔ جوش، ولولہ، اُمنگ، ترنگ۔

موجودات: موجود کی جمع۔ وہ کل چیزیں جو خدا نے پیدا کیں۔

موڈود: خواجہ قطب الدین مودود چشتی۔

موراں: مور کی جمع۔ ایک پرندے کا نام۔ دونوں کندھوں کا درمیانی حصہ۔

مورت: تصویر، صورت، پتلی، بُت، صنم۔

مورچہ: نشان، زخم،

مُورکھا: اے نادان بندے۔

موڑ جگایائی: پھر سے جگا دینا، پھر سے شروع کر دینا۔

موڑ لیاوں دائی: واپس لے کے آتا ہے۔

موزونیت: پسندیدگی، سنجیدگی، زیبائش۔

مُوش: چوہا۔

موضع: قصبہ، علاقہ، گاؤں، ٹھکانہ۔

مُول: بنیاد، ہرگز۔

مُول: بھاؤ۔

مونہہ: مُکھ، چہرا۔

موہری: بنیاد گزار۔

موہے: مجھے۔

مہاتڑ: سیدھا سادا، بے چارہ۔

مہارت: عادت، استادی، کاریگری، لیاقت، علم و شعور۔

مہاڑ: رجحان، سمت، رُخ، جھکاؤ، Trend وغیرہ۔

مہان: بڑا، عظیم، معتبر۔

مہاندرا: شکل وشبہات، چہرہ مہرہ، صورت، شکل۔

مہانے: ملاح، کشتی چلانے والا۔

مہاں شکتی: اے بڑی طاقت والے۔

مہر محبت: پیار اور خلوص کے۔

مہکاں: مہک کی جمع۔ خوشبو، باس۔

مہین: باریک، بازک، لطیف۔

میٹ: بند کرنا۔

مٹی مُٹھ: چُپ چاپ۔

میخ: کیل۔

میخانے: میخانہ کی جمع۔ وہ جگہ جہاں شراب وغیرہ پیتے ہیں۔

میدانِ حشر: حشر کا میدان۔ روز قیامت۔

میر: سردار، افسر، سرکردہ، سالار۔

میری دا: امیری کا۔

میل پتھر: سنگ میل،

میل مِلا ئیے: ملاقات کرائیں۔

میم نکالی: میم بنانا۔

مینڈھی: بالوں کو گوندھنے کا ایک انداز۔ مینڈھیاں۔

مینہہ: بارش۔

میں تھے: مجھے۔

میں نال: میرے نال۔

میں ورگے: میرے جیسے، میری طرح کے۔

(ن)

نابری: بغاوت، انکار۔

ناپے: ماپنا۔

ناصحانہ: نصیحت کرنے والا، صلاح کار۔

نافع: نفع دینے والا، مفید، فائدہ مند۔

نافے: ناف، مراد کستوری۔

ناںہہ: نہیں۔

نباہنی ہے: گزارنی ہے، بسر کرنی ہے۔

نباض: نبض شناس، حکیم، طبیب، دانا۔

نبیڑا: فیصلہ، انصاف، اختتام۔

نپ: دبانا، دفن کرنا۔

نپی: نپی ہوئی۔

نت: ہمیشہ، سدا۔

نتانی: کمزور۔

نتھ: ناک کا زیور، نتھلی، جانوروں کی ناک کی رسی، نکیل۔

نتھ پاون: قابو کرنا۔

نجٹھدی: مقابلہ کرنا۔

نجی: ذاتی۔

نچدے ٹپدے: ناچتے ہوئے۔

نچوڑ: رس، خلاصہ، جوہر، عطر، نتیجہ، پھل، روح۔

نچھاور: نثار، قربان۔

نخصمڑی: سنسان، ویران، خالی، بغیر مالک کے، لاوارث، اکیلی۔

ندانا: اے نادان انسان۔

ندانڑے: اے نادان انسان۔

ندئیں لہراں: ندی میں لہریں یا پانی ہمیشہ نہیں رہتا۔

ندھڑک: بے باک، بے خوف، بہادر۔

نڈر: بے باک، بے خوف، بہادر۔

نڈھی: لڑکی، دوشیزہ۔

نرگسیت: خود پسندی، ایسی شخصیت جو خود پر عاشق ہو۔

نرا: خالی، خالص۔

نرگ: جہنم، دوزخ۔

نرگسی: نرگس کے پھول جیسی آنکھیں۔

نروئی: تازہ، نیا، ہجرا۔

نرویاپن: تازگی، نیاپن۔

نس بھج: بھاگ دوڑ، افراتفری۔

نسبت: واسطہ، تعلق، مطابقت، منگنی۔

نراس: مایوس، نا اُمید۔

نسرن: پک جانا، جوان ہو جانا، تیار ہو جانا۔

نسکھن: خالی، ویران، اُجاڑ۔

نشاطیہ: شادمانی، خوشی بڑھانے والا۔

نشتر: چاقو، زخم چیرنے کا اوزار۔

نظرانداز: توجہ نہ کرنا، ناپسند کرنا، نامنظور کرنا۔

نظریہ: تھیوری، اصول۔

نظمادتا: نظم میں بیان کردیا۔

نعمتاں: نعمت کی جمع۔ مال و دولت، بخشش، لذیذ چیز۔

نفس: سانس، دم۔ مراد انسان۔

نفسانی خواہشات: انسانی نفس کی خواہشات۔

نفسِ امارہ: وہ نفس جو ہر وقت انسان کو برائی کے لیے اُکساتا رہتا ہے۔

نفی: نہ، انکار، کسی چیز کی نفی کرنا، لا الــــہ کوئی معبود نہیں۔

نقاد: تنقید کرنے والا، ناقد۔

نقارا: طبل، اعلان، منادی۔

نقوش: نقش کی جمع۔ تصویریں، گل بوٹے، کندہ کی ہوئی چیز۔

نکا: سرا، منہ، کنارہ۔

نکل گھلوون: نکل دوڑنا، نکل جانا۔

نکونک: منہ تک بھرا ہوا، کناروں تک بھرا ہوا۔

نکوئی: نیکی۔

نکھٹو: نکما، ناکارہ، کام چور۔

نکھر: نکھرنا۔

نکھیڑوا: فرق، الگ الگ کرنا۔

نکے نکے: چھوٹے چھوٹے۔

نکے وڈے: چھوٹے بڑے۔

نکھٹ رہے: تنگ آ گئے، عاجز آ گئے۔

نکی: چھوٹی۔

نگلایائی: نگلوایا ہے۔

نگھریا: جس کا کوئی گھر نہ ہو۔ بے گھر۔

نمازگزار: نماز پڑھ۔

نمانا: بے چارہ، مسکین، عاجز۔

نمانی: بے چاری، مسکین، عاجز، کمزور۔

نمروا: نہیں مرتا۔

نموجھانے: شرمندہ، شرمسار، نیچے جھانکنے والا۔

نمودار: ظاہر، سامنے آ جانا۔

نموشی: شرمندگی، شرم سے ڈوب مرنا۔

نمھی: ہلکی۔

ننان: نند، خاوند کی بہن۔

نندیے: برا کہنا، مذمت کرنا، برائی کرنا۔

نندیا: برا کہا، مذمت کی۔

ننگا: خالی، لباس کے بغیر،

نوکیلیاں: نوک دار، چبھن والی، طنزیہ۔

نوادیندی: جھکا دیتی۔

نوات: کوزہ مصری، میٹھی چیز۔

نواں: نیا۔

نوٹ گھنے: بند کر لئے۔

نوچ: ناخن مارنا، پنجہ مارنا، کھرچنا۔

نوحہ: گریہ زاری، پیٹنا، ماتم۔

نورانی: روشن، منور، چمکیلا۔

نوشتن: لکھوانا، لکھنا۔

نویں: نیا۔

نویکلے: نئے، انوکھے انداز کے۔

نویں پود: نئی نسل، نئی پود، نوجوان۔

نہ: نہیں۔

نہاتی دھوتی: نہائی دھوئی۔

نہال: خوش،

نہواں: ناخن۔

نہیوں: نہیں۔

نی: تخاطبانہ انداز، عورت نوں بلان واسطے۔

نیارا: عجیب، جداگانہ، انوکھا، مختلف۔

نیاؤں: انصاف۔

نیڑے: نزدیک، قریب، پاس۔

نیجھ: غور، دھیان، توجہ۔

نیچ ایاناں: کم تر، گھٹیا، نادان، عاجز۔

نیر: آنسو، پانی۔

نیڑا: نزدیک۔

نیڑتا: نزدیکی۔

نیزے: نیزہ کی جمع۔ ایک ہتھیار کا نام۔

نیک کمائیاں: اچھے کام، اچھے اعمال۔

نیم ملّاں: بے عمل مولوی، جن کے اپنے قول اور فعل میں تضاد ہو۔

نین: آنکھیں۔

نیں: 1۔ ندی، 2۔ ہیں

نیواں: نیچا، نشیبی، جھکا ہوا۔

نیوں لا: دل لگا، دل لگی کر۔

نیہاں: بنیادیں۔

نیھرا: اندھیرا۔

نیجھ: غور کرنا۔

نیر: پانی، آنسو،

نیڑے: نزدیک، قریب۔

نیناں: نین کی جمع۔ آنکھیں۔

نیویں دھون: جھکی ہوئی گردن۔

(و)

وا: ہوا۔

وابستہ: جڑنا، منسوب ہو جانا، منسلک ہونا۔

واپرن: پیش آنا۔

واپریا: پیش آیا۔

وات: ذات، بات، منہ لگانا، بات پوچھنا۔

واٹ: سفر، راستہ۔

واج: آواز۔

واجنی: آکسیجن۔

واجے: باجے، موسیقی کے آلات۔

وادھی: زیادہ، اضافی۔

وادھیاں: منافع، سود، آمدن، کمائی۔

وادیاں: عادتاں۔

وارد: آنے والا، پہنچنے والا، موجود۔

واردات: سانحہ، حادثہ، واقعہ، وقوعہ، فساد، ہنگامہ۔

واری: باری، امیدوار۔

واسا: رہائش، رہنا، بسنا، آباد ہونا۔

واسی: بسنے والا، باشندہ، وسنیک۔

واعظ: وعظ کرنے والا، نصیحت، نصیحت آموز باتیں۔

وال پُٹ رہے: بال نوچ کے دیکھ لیا۔

وانجھا: محروم۔

وانگن: طرح، کی طرح۔

واہراں: واہر کی جمع۔ چور کو ڈھونڈنے کے لیے جانے والے لوگوں کا گروہ۔

واہگورو: سکھوں کا مذہبی کلمہ۔

واہندے: ہل چلاتے۔

وپار: کاروبار، بپار۔

وپاری: کاروبار کرنے والا، تاجر، سوداگر۔

وت: پھر، دوبارہ۔

وتاں: پھراں۔

وتر: زمین کی نمی۔

وِتھ: فاصلہ، خلا، دراڑ۔

وتھ: چیز، شے۔

وتیا تروا: تیرتا پھرتا۔

وٹ لے: کمالے، حاصل کر لے، آمدن، کمائی۔

وٹا: بدلا، تبدیل۔

وٹنا ملیا: اُبٹن ملنا یا لگانا۔

وٹیندڑی: باٹ رہی ہے، بل دے رہی ہے، مراد تیاری کر رہی ہے۔

وٹا: روڑ، پتھر، پتھر کا ٹکڑا۔

وج وجا: دھوم دھام سے، جوش وخروش کے ساتھ۔

وجدے: بجتے، بج رہے ہیں۔

وجودِ خدا: خدا کے وجود سے۔

وجوگ: ہجر، فراق، برہا، تنہائی۔

وجوہات: وجہ کی جمع۔ سبب،

وجہ تسمیہ: نام رکھنے کا سبب۔

وچاری: بیچاری، عاجز، کمزور، نتانی۔

وچالے پیاں: ادھوری رہ گئیں، نامکمل۔

وچکارلا: درمیانہ طبقہ، متوسط، اوسط درجے کی۔

وچھا: بچھڑا، گائے کا بچہ۔

وچھڑن: بچھڑن، جدا ہونا، الگ ہونا۔

وچھنے: بچھڑے، بچھڑ جانے والے۔

وِچھیا: بچھا ہوا، پھیلایا ہوا۔

وچھنیاں: بچھڑے، بچھڑ جانے والے۔

وچّ: بیچ میں، اندر، وہیں۔

وحدت: اکائی، یکتا، اکیلا، واحد۔

وحشی درندے: وحشی جانور، خونخوار درندے۔

وخاواں: دکھاؤں

وخت: مصیبت، مشکل، اُلجھن، پریشانی۔

ودھ: زیادہ۔

ودھائی: مبارک باد، نیک تمنائیں۔

ودھدا: بڑھتا، بڑھا ہوا، اضافہ شدہ۔

ودھن پھلن: بڑھنا پھولنا، ترقی کرنا، افزائش کا عمل۔

ودھیا: اچھا، اعلیٰ، شاندار، خوبصورت۔

ودھیرا: زیادہ، اضافی۔

ودھیک: زیادہ، بڑھا ہوا۔

ودیعت: امانت، سپردگی۔

ودیشی: ودیش کا رہنے والا، پردیسی۔

وڈاپَن: بڑا پن۔

وڈا کپتن: وڈھی مراد رشوت کھانے والا۔

وڈڑا: بڑا۔

وڈکیاں: آباؤاجداد، اسلاف، بزرگ۔

وڈکے: آباؤاجداد، اسلاف، بزرگ۔

وڈھپ: وڈاپن، بڑاپن۔

وڈھی: رشوت۔

وڈھیاں: وڈھی کی جمع۔ رشوت۔

وڈیاندے: بڑا ظاہر کرنا۔

وڈیاں: بڑی، زیادہ، لالچ۔

وڈیائی: بڑائی۔

وڈے نکے: چھوٹے بڑے۔

ور: خاوند، شوہر، محبوب۔ مراد محبوب حقیقی۔

ورت: ورتن، استعمال۔

ورتارا: میل جول، ملن جلن دا انداز۔

ورتاواں گے: تقسیم کراں گے، بانٹیں گے۔

ورتوں: استعمال کرنا۔

ورتی: استعمال کی۔

ورتیا: استعمال کیا۔

ورد: وظیفہ، بار بار ایک ہی بات کہنا، تسبیح کرنا۔

ورسائے: برسائے، نازل کرے۔

وِرلے: چند ایک، کوئی کوئی، کوئی ایک، بہت کم۔

ورولیاں: ہوا کا جھونکا، بگولہ۔

ورہا: سال، بارہ مہینوں کا دورانیہ۔

ورہدے مینہہ: برستی بارش۔

ورہے گنڈھ: سالگرہ، سال کے بعد کی تاریخ۔

ورہیاں: ورہے کی جمع۔ سالوں بعد۔

وڑداناہیں: داخل نہیں ہوتا، اندر داخل نہ ہونا۔

وڑیا: داخل ہوا، اندر داخل ہونا۔

وسار: بھلانا، بھول جانا۔

وساری: بھلائی۔

وساریا: بھلایا۔

وساریو: بھلا دیا۔

وست: چیز، شے۔

وستی: بستی، علاقہ، رہنے کی جگہ۔

وستو: وست، چیز۔

وسرام: وقفہ، آرام، چین۔

وسریوں: بھولنا۔

وسنیک: بسنے والا، باشندہ، رہنے والا۔

وسوں: رہائش، رہنے کی جگہ۔

وسیبے: وسیب، کلچر۔

وسیلہ: واسطہ، ذریعہ۔

وسیلے پاواں: واسطے ڈالنا، ذریعے سے۔

وسیب: کلچر۔

وس پئیں گی: بس پڑنا، واسطہ پڑے گا۔

وسّی: بستا ہے، رہتا ہے، آباد ہے۔

وسّے: بسے، رہے، آباد۔

وصال: وصل کی جمع۔ ملاپ، ملنا، میل، ملاقات۔

وصل: ملاپ، ملنا، میل، ملاقات۔

وضع: شکل، صورت، حلیہ، ظاہری حالت۔

وضو ساز کے: وضو کر کے،

وعظ: نصیحت، عقل و دانش کی باتیں، قول، ملفوظات۔

وفائی: وفا کرنے والے، باوفا۔

وقت لنگھایا: وقت گزارا، وقت پاس کیا۔

وقت وِہاندا: وقت گزر رہا ہے۔

وقتِ نزع: موت کا وقت، جان نکلنے کا وقت۔

وِکسی: بکے گا، فروخت ہوگا۔

وکھ: الگ۔

وکھ ہوئیاں: الگ ہوئیں۔

وکھالی: دکھائی، نظر آتیں۔

وکھاوے: دکھائے، نظر آئے۔

وکھری: الگ، علیحدہ، انوکھی، جدا۔

وکھو وکھ: الگ الگ، جدا جدا۔

وکیندڑے: بیچتے ہیں، بیچنے کے لیے تیار، قربان کرنے کے لیے تیار۔

وگ گئی: بہہ گئی، پھر گئی۔

وگار: بلا اُجرت کام، مفت کا کام۔

وگاڑ: بگاڑ، خرابی۔

وگدا: بہتا۔

وگڑ: بگڑ۔

وگڑے تِگڑے: بگڑے تگڑے۔

وگنا: بہنا۔

وِگھے: وگھا کی جمع۔ بگھا، چار کنال جگہ۔

ول فریب: دھوکا۔

ولانیاں: جائیدادیں، قبضہ کی ہوئی جگہ۔

ولاوں دائی: تسلی دیتا، بہلاتا، دلاسہ دیتا۔

ولائے: واپس لائے، موڑ کر لائے۔

ولایت: سلطنت، بادشاہت، ولی ہونا، ولی کا مرتبہ حاصل کرنا۔

ولّلی: نادان، نا سمجھ، بے وقوف۔

ولولیاں: ولولہ کی جمع۔ جوش، جذبہ، اُمنگ۔

ولیاں: ولی کی جمع۔ اللہ کے بندے۔

وَن: ایک درخت کا نام۔

ون کنڈا: جھاڑیاں، جنگل کا دشوار گزار راستہ۔

ون وناں: مختلف اقسام کی۔

ونج: جانا۔

ونج دھرنا: رکھنا۔

ونجاں: جانا۔

ونجائی: ضائع کی، برباد کی۔

ونجایئے: ضائع کرنا۔

ونجایا: ضائع کیا۔

ونجن: جانا۔

ونجھ: کاروبار، وپار، بزنس، بانس۔

ونڈ: بانٹ۔

ونڈ لئے: بانٹ لے، تقسیم کر لے۔

ونڈن: بانٹنا۔

ونگاں: ونگ کی جمع، چوڑیاں، ہاتھ کا زیور۔

وِنھ: سوراخ کرنا، پرونا، چھیدنا، ناک یا کان میں سوراخ کرنا۔

وو: اندازِ تخاطب، کسی کو بلانے کے لیے۔ او، اے، اوئے۔

وہانا: گزرنا۔

وہاءِ: گزرے۔

وہر بیٹھی: ضد کر بیٹھی، اپنے موقف پر ڈٹ جانا۔

وہم: شک، گمان، بے اعتباری۔

وہن: بہتا ہوا پانی۔

وھونی: بغیر، کے بغیر۔

ویاہی: شادی شدہ۔

ویراں: ویر کی جمع۔ بھائی۔

ویری: دشمن۔

ویس: بھیس، لباس۔

ویسی آ: چلا جائے گا۔

ویلا: وقت۔

ویندا: گزردا۔

ویہڑا: صحن، آنگن۔

ویہلے: فارغ، کوئی کام نہ کرنے والے۔

ویہہ: 20 بیس۔

ویلا: وقت۔

ویہاج: کمائی، آمدنی، کمانا۔

(ہ)

ہادی: ہدایت دینے والا۔

ہارئین گے: ہار جائیں گے۔

ہاڑے: چیخ پکار، فریاد، بین، ماتم۔

ہاسیاں: ہاسہ کی جمع۔ خوشیاں، چاؤ، تبسم۔

ہاواں: آہیں، نالے۔

ہتک: بے عزتی۔

ہتھ بانہہ: ہاتھ اور بازو۔

ہتھ پیلے: ہاتھ پیلے کرنا۔

ہتھ جوڑن: ہتھ جوڑنا۔

ہتھ دھونا: ہاتھ دھونا۔

ہتھ دی گنڈھ: ہاتھ کی گرہ، ہاتھوں میں ہاتھ۔

ہتھ سجّے: دائیں ہاتھ میں۔

ہتھ کنبن: ہاتھ کپکپانا۔

ہتھ لگے: ہاتھ آنا، ملنا، حصول۔

ہتھ ودھا: ہاتھ بڑھانا، کسی کی مدد کرنا۔

ہتھ ونڈایا: مدد کرنا، کسی کا کام کرنا۔

ہتھ آوے: ہاتھ لگنا، ملنا۔

ہتھلی: ہاتھ والی۔

ہتھیں: ہاتھ سے، اپنے ہاتھ سے۔

ہٹایا: پیچھے کیا۔

ہٹکن: منع کرنا۔

ہُٹی: تھکی۔

ہٹی: دوکان۔

ہچھا: اچھا،

ہدیے: ہدیہ کی جمع۔ تحفہ، نذرانہ، بھینٹ۔

ہڈاں وِچ: ہڈیوں میں۔

ہڈیں: ہڈیوں میں، ہڈیوں کے اندر۔

ہر: خدا، بھگوان، کرشن، مہادیو۔

ہرجائی: بے وفا۔

ہردے: دل، دل میں۔

ہردم رہسی: ہمیشہ رہے گا۔

ہر رگے: ہر ایک رگ میں۔

ہرنالیاں: بیلوں کے گلے میں پنجالی ڈال کر بل کو ساتھ لٹکانے کا عمل۔

ہسن: ہنسنا۔

ہشیار: ہوشیار، باخبر۔

ہفت طیرانیاں: سات منزلوں کی اڑان۔

ہک: ایک۔

ہکدن: ایک دن۔

ہکسے: اکیلے، ایک ہی۔

ہکلا: اکیلا، تنہا۔

ہکا بکا: حیران۔

ہل: وہ اوزار جس سے زمین کو نرم کر کے قابل کاشت بناتے ہیں۔

ہل جُل: ہلنا جلنا۔

ہلاں: چیلیں۔

ہلدا: ہلتا، لرزتا۔

ہلور: لچک، ہلنا، دوہرا ہونا۔

ہلیں تیار ہوئے: ہل کے لیے تیار ہوئے۔

ہلے: ہلے، ڈولے، لرزے۔

ہما پکھیرو: ہما پرندہ۔ جس کے بارے میں روایات ہیں کہ جس شخص کے سر کے اوپر سے گزر جائے وہ بادشاہ بن جاتا ہے۔

ہماتڑ: عام لوگ، ہم جیسے لوگ۔

ہمہ اوست: ہر چیز وہ ہے۔ وحدت الوجود۔

ہماں: دعویٰ۔

ہمبھی: ہم بھی۔

ہنجھ: ہنس، ایک سفید لمبی گردن والا آبی پرندہ۔

ہندے: ہوتے۔

ہنڈھاءِ: استعمال، ہنڈھانا۔

ہنس: ایک سفید لمبی گردن والا آبی پرندہ۔

ہنس موتی: ہنس کے کھانے کے موتی جو دریا یا سمندر سے سیپی کے اندر سے نکلتے ہیں۔

ہنکار: غرور، تکبر۔

ہو بہو: بالکل ایک جیسا۔

ہواڑ: ہوا، بھڑاس، سانس، گرم ہوا۔

ہوٹھ: ہونٹ، لب۔

ہور: اور۔

ہورناں: اوروں کو، دوسروں کو۔

ہوڑن: منع کرنا، باز رکھنا۔

ہوسی: ہوگا۔

ہوکا: آواز لگانا، پکارنا، بلانا۔

ہوگ: ہوگا۔

ہولا: ہلکا، بے وزن، ہلکا پھلکا۔

ہولیں ہولیں: آہستہ آہستہ، دھیرے دھیرے۔

ہوندوں: ہوتا، اگر تم ہوتے۔

ہوونی: ہونی، تقدیر، قسمت، مقدر۔

ہوءِ: ہو۔

ہیالیے: دل۔

ہیبت: خوف، ڈر۔

ہیکل: صورت، شکل، نقشہ، تصویر۔

ہل گئیاں: ہادی ہوگئیں۔

(ی)

یاتی نے: حیاتی کے، زندگی کے۔

یار یگانہ: یکتا، جس کی دوسری مثال نہ ہو، بے نظیر، بے مثال، لاجواب۔

یگانگت: قرابت، اتحاد، اتفاق۔

یلغار: دھاوا، حملہ، دشمن کی فوج پر حملہ کرنا۔

FEDERAL PUBLIC SERVICE COMMISSION

COMPETITIVCE EXAMINATION FOR 2016
RECRUITMENT TO POSTS IN BS-17
UNDER THE FEDERAL GOVERNMENT

Roll Number

PUNJABI

TIME ALLOWED: THREE HOURS — PART-I(MCQS): MAXIMUM MARKS=20
PART-I(MCQS): MAXIMUM 30 MINUTES — PART-II MAXIMUM MARKS=80

NOTE: (i) Part-II is to be attempted on the separate Answer Book.
(ii) Attempt FIVE questions from PART-II, Answer must be written in Respective Language except where specified in the question paper. All questions carry Equal markes.
(iii) All the parts (if any) of each question must be attempted at one place instead of at different place.
(iv) Candidate must write Q. No. in the Answer Book in accordance with Q. No. in the Q. Paper.
(v) No page/ Space be left blank between the answers. All the blank pages of Answer Book must be crossed.
(vi) Extra attempt of any question or any part of the attempted question will not be considered.

Part-II

نوٹ: ایس حصے وچوں پنج (5) سوالاں دے جواب دیو۔

سوال نمبر 2: وارث شاہ دی ''ہیر'' نوں پنجاب دا انسائیکلو پیڈیا آکھیا جاندا اے، کیہ ایہہ گل ٹھیک اے؟ (16)

سوال نمبر 3: ''سیف الملوک'' اصل وچ انسانی ہمت تے حوصلے دی لازوال علامتی کہانی اے، تہاڈا کیہہ خیال اے؟ (16)

سوال نمبر 4: باقی صدیقی دی شاعری وچ پوٹھوہار دی رہتل جیوندی جاگدی وکھالی دیندی اے، ''کچے گھڑے'' دے حوالے نال بحث کرو۔ (16)

سوال نمبر 5: منیر نیازی نوں کئی سُوجھوان ڈر تے خوف دا شاعر وی آکھدے نیں۔ کیہہ تُسیں ایس گل نال متفق او؟ (16)

سوال نمبر 6: ''ڈونگھیاں شاماں'' دا فنی تے فکری تجزیہ کرو۔ (16)

سوال نمبر 7: ''جھاتیاں'' وچ نفسیاتی تنقید دے بہت سوہنے نمونے وکھالی دیندے نیں، ویروے نال گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 8: پنجابی لوک گیت پنجاب دی رہتل دا شیشہ نیں، مثالاں نال گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 9: ہیٹھلے سرناویاں وچوں کسے دواُتے بھرواں نوٹ لکھو: (8+8) (16)

(الف)۔ پنجابی دے نثری ادب وچ مواعظِ نوشہ دی اہمیت

(ب)۔ پنجابی بولی دا پچھوکڑ

(ج)۔ لوری

FEDERAL PUBLIC SERVICE COMMISSION

COMPETITIVCE EXAMINATION FOR 2017 RECRUITMENT TO POSTS IN BS-17 UNDER THE FEDERAL GOVERNMENT

Roll Number

PUNJABI

TIME ALLOWED: THREE HOURS PART-I(MCQS): MAXIMUM MARKS=20
PART-I(MCQS): MAXIMUM 30 MINUTES PART-II MAXIMUM MARKS=80

NOTE: (i) Part-II is to be attempted on the separate Answer Book.
(ii) Attempt FIVE questions from PART-II, Answer must be written in Respective Language except where specified in the question paper. All questions carry Equal markes.
(iii) All the parts (if any) of each question must be attempted at one place instead of at different place
(iv) Candidate must write Q. No. in the Answer Book in accordance with Q. No. in the Q. Paper.
(v) No page/ Space be left blank between the answers. All the blank pages of Answer Book must be crossed.
(vi) Extra attempt of any question or any part of the attempted question will not be considered.

Part-II

نوٹ: ایس حصے وچوں پنج (5) سوالاں دے جواب دیو۔

سوال نمبر 2: بابا فرید گنج شکرؒ نے اخلاقیات نوں انسانی جیون دی کنجی قرار دتا اے۔ کھل کے بیان کرو؟ (16)

سوال نمبر 3: ''بلھے شاہ دی کافی سُن کے ٹُھدا کفر اندر دا''، تسیں ایس رائے نال کتھوں تیک اتفاق کردے او؟ (16)

سوال نمبر 4: پیر فضل گجراتی نوں پنجابی غزل دا مان تران آکھیا جاندا اے۔ کیوں؟ (16)

سوال نمبر 5: منیر نیازی نوں نویں امکانات دا شاعروی آکھیا جاندا اے۔ کیہہ تُسیں ایس گل نال متفق او؟ (16)

سوال نمبر 6: ''چونبھڑاں'' دا فنی تے فکری تجزیہ پیش کرو۔ (16)

سوال نمبر 7: ''جھاتیاں'' وچ نفسیاتی تنقید دے بہت سوہنے نمونے وکھالی دیندے نیں، ویروے نال گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 8: پنجابی لوک گیت ساڈی تہذیب تے ثقافت دے امین نیں، مثالاں راہیں بیان کرو۔ (16)

سوال نمبر 9: ہیٹھلے سرنانویاں وچوں کسے دو اُتے بھرواں نوٹ لکھو: (8+8) (16)

(الف)۔ پنجابی دے نثری ادب وچ ''مواعظِ نوشہ'' دی اہمیت
(ب)۔ پنجابی تنقیدی ادب وچ ''ادب سمندر'' دا مقام
(ج)۔ لوک گیت ''ماہیا''

FEDERAL PUBLIC SERVICE COMMISSION

COMPETITIVCE EXAMINATION FOR 2018 RECRUITMENT TO POSTS IN BS-17 UNDER THE FEDERAL GOVERNMENT

Roll Number

PUNJABI

TIME ALLOWED: THREE HOURS	PART-I(MCQS):	MAXIMUM MARKS=20
PART-I(MCQS): MAXIMUM 30 MINUTES	PART-II	MAXIMUM MARKS=80

NOTE: (i) Part-II is to be attempted on the separate Answer Book.
(ii) Attempt FIVE questions from PART-II, Answer must be written in Respective Language except where specified in the question paper. All questions carry Equal markes.
(iii) All the parts (if any) of each question must be attempted at one place instead of at different place.
(iv) Candidate must write Q. No. in the Answer Book in accordance with Q. No. in the Q. Paper.
(v) No page/ Space be left blank between the answers. All the blank pages of Answer Book must be crossed.
(vi) Extra attempt of any question or any part of the attempted question will not be considered.

Part-II

نوٹ: ایس حصے وچوں پنج (5) سوالاں دے جواب دیو۔

سوال نمبر 2: شاہ حسین دیاں علامتاں وچ معنیاں دیاں کئی سطحاں نیں۔ ویروا کرو۔ (16)

سوال نمبر 3: سلطان باہو دے نظریۂ عشق بارے اپنے وچار دسو۔ (16)

سوال نمبر 4: ''ترنجن'' دیاں نظماں کس الیے دا بیان نیں؟ بھرویں گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 5: ''پورنے'' وچ پنجابی ادیب دیاں کیہہ ذمہ داریاں دسیاں گئیاں نیں؟ (16)

سوال نمبر 6: ''بول مٹی دیا باویا'' دے ڈرامیاں وچوں کیہہ سبق مِلدا اے؟ نتارویں گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 7: ''دیوا تے دریا'' دے کرداراں بارے کھلارویں گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 8: لوک گیتاں وچ پنجاب دی تاریخ دے جھلکارے مِلدے نیں۔ مثالاں راہیں گل کرو۔ (16)

سوال نمبر 9: ہیٹھلے سرناویاں وچوں کسے دواُتے نوٹ لکھو: (8+8) (16)

(الف)۔ ''سچی سرکار'' دی سیرتی ادب وچ تھاں

(ب)۔ ''پنجابی بولی دا پچھوکڑ''

(ج)۔ ڈھولا

Model Objective Paper

Q.1. (i) Select the best option/answer and fill in the appropriate Circle on the OMR Answer Sheet. (20×1=20)

(ii) Answers given anywhere, other than OMR Answer Sheet, shall not be considered.

(1) قدیم گرامر دی کتاب ''اشٹا دھیائی'' دا مصنف کون اے؟

(a) پتنجلی (b) محمد آصف خاں

(c) پانِنی (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(2) ''مصوتہ'' کیہنوں آکھدے نیں؟

(a) Consonant نوں (b) Vowel نوں

(c) Sound نوں (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(3) شاہ حسین نے کیہڑی صنف وچ شاعری کیتی اے؟

(a) کافی (b) ابیات

(c) سی حرفی (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(4) وارث شاہ ہوراں دا مزار کیہڑی جگہ تے واقع اے؟

(a) کھڑی شریف (b) مٹھن کوٹ

(c) جنڈیالہ شیر خان (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(5) بابا فرید دے شلوک کس مذہبی کتاب راہیں محفوظ ہوئے؟

(a) مہابھارت (b) رامائن

(c) گورو گرنتھ (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(6) ''پنجابی ادب دی کہانی'' دا لکھاری اے:

(a) شریف کنجاہی (b) عصمت اللہ زاہد

(c) نجم حسین سیّد (d) عبدالغفور قریشی

(7) میاں محمد بخش ہوراں کنی عمر وچ ''سیف الملوک'' لکھی سی؟

(a) 33 سال (b) 40 سال

(c) 45 سال (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(8) بلھے شاہ دے مرشد داناں کیہہ سی؟

(a) قطب الدین بختیار کاکی (b) شاہ عنایت قادری

(c) غلام محی الدین قریشی (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(9) بابا فرید دا جنم کس پنڈ وچ ہویا؟

(a) قھر گان (b) کوٹھیوال

(c) پانڈوکے (d) اُچ گیلانیاں

(10) ''موآتے'' وچ شامل شاعر کس قسم دی اے؟

(a) مذہبی (b) قومی

(c) مزاحیہ (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(11) عبدالکریم ثمر دی کتاب سچی سرکارؐ دا موضوع کیہہ اے؟

(a) تفسیر (b) فقہ

(c) پنجابی سیرت (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(12) شعری مجموعہ ''بلدا شہر'' وچ کیہہ شامل نیں؟

(a) نظماں تے غزلاں (b) صرف نظماں

(c) صرف غزلاں (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(13) ''کجھ شہر دے لوک وی ظالم سن، کجھ مینوں مرن دا شوق وی سی'' کیہدا مصرعہ اے؟

(a) منیر نیازی (b) احمد راہی

(c) شریف کنجاہی (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(14) حضرت نوشہ گنج بخشؒ دے کُل کنے وعظ نیں؟

(a) 4 (b) 5

(c) 7 (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(15) ''بول مٹی دیا باویا'' وچ کس قسم دیاں لکھتاں شامل نیں؟

(a) افسانے (b) ریڈیائی ڈرامے

(c) انشائیے (d) مضامین

(16) ''ساراں'' کنے تنقیدی مضموناں دا مجموعہ اے؟

(a) پنج (b) چھ

(c) چار (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(17) حسین شاہد دی تنقیدی کتاب داناں کیہہ اے؟

(a) پرکھ پڑچول (b) رمز روایت

(c) ساراں (d) پورنے

(18) باقی صدیقی پنجابی دے کیہڑے لہجے دا شاعر اے؟

(a) ماجھی (b) سرائیکی

(c) پوٹھوہاری (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(19) ناول ''دیواتے دریا'' دے مرکزی کردار ''شمشیر سنگھ'' دا مذہب کیہہ اے؟

(a) اسلام (b) سکھ مت

(c) ہندومت (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

(20) لوک گیتاں وچوں سب توں مختصر صنف کیہڑی اے؟

(a) ماہیا (b) لوری

(c) بولی (d) ایہناں وچوں کوئی نہیں

جوابات

(i)	c	(ii)	b	(iii)	a	(iv)	c
(v)	c	(vi)	d	(vii)	c	(viii)	b
(ix)	b	(x)	b	(xi)	c	(xii)	c
(xiii)	a	(xiv)	d	(xv)	b	(xvi)	a
(xvii)	d	(xviii)	c	(xix)	b	(xx)	c

حضرت میاں محمد بخشؒ

احوال و آثار

پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری

یہ کتاب ''حضرت میاں محمد بخشؒ: احوال و آثار'' میں سمجھتا ہوں کہ زیادہ اہم ہے۔ اس کتاب میں میاں محمد بخش کی قد آور شخصیت کو نہایت جامعیت کے ساتھ پیش کیا گیا ہے۔ کتاب میں شامل پہلے دو مضامین ''حضرت میاں محمد بخشؒ احوال و آثار'' اور ''تصانیف حضرت میاں محمد بخشؒ'' کو اگر ڈاکٹر سید اختر جعفری کی چالیس سالہ تحقیق و تجربے کا نچوڑ کہا جائے تو غلط نہ ہوگا۔ اس کے علاوہ دیگر مضامین بھی اس نوعیت کے ہیں کہ میاں محمد بخشؒ کی شخصیت اور شاعری کو سمجھنے میں مددگار ہیں۔ علاوہ ازیں کتاب کے آخر میں تقریباً ساٹھ صفحات پر ''سیف الملوک'' کے چیدہ چیدہ اشعار کا انتخاب واقعی قابل تحسین اور قابل داد ہے۔

مقصود پبلشرز

جیلانی سنٹر احاطہ شاہدریاں اردو بازار، لاہور

فون: 092-42-37115805، موبائل 0333-4320521

سید وارث شاہؒ

احوال و آثار

پروفیسر ڈاکٹر سید اختر جعفری

''سید وارث شاہؒ احوال و آثار'' وارث شناسی کی تازہ کاوش ہے۔ اس کتاب میں وارث شاہؒ کے احوال و آثار کو ایک جامع اور مدلل انداز میں پیش کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ یقیناً یہ کتاب وارث شناسی کے شعبے میں پائے جانے والے خلا کو پُر کرے گی اور پنجابی زبان و ادب کے طلباء، اساتذہ اور عام قارئین کے استفادہ کے لیے دلچسپی کا باعث ہے۔

مقصود پبلشرز

جیلانی سنٹر احاطہ شاہدریاں اردو بازار، لاہور

فون 092-42-37115805 موبائل 0333-4320521